

શ્રી મદ્ વેદવ્યાસ પ્રણીત મહામારત્ત

મીષ્મપર્વ.

એન એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબાઈ.

(પાકુ પુઠું) કીંમત રૂ. ૩-૦-૦.

(કાચુ પુઠું) કીંમત રૂ. ૨-૮-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૬૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ભાષાપદ

વિષય ૬૪૫: ૩

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસ પ્રણીત મહાભારતનું

મીષ્મગ્વ.

સ્વ૦ રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ, એ મણે

રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલ્લીસીટરની

આહ્વાયથી પ્રસિદ્ધ કરેલું ભાષાન્તર.

જ્ઞાતી પ્રસિદ્ધ કર્તા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સ્થલ: કાલ્યાણેવીરોડ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબાઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૭

ઇ. સં. ૧૯૨૧

આવૃત્તિ ૫ મી.

પ્રત ૧૦૦૦

કોમિત ૩. ૨-૮-૦

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કર્તા એન. એમ. ત્રિપાઠી, એન્ડ
કંપનીએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૧૯૩૪
૬૨૫:૬

અમદાવાદ-શહાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં પટેલ હરીભાઈ
દલપતરામે પોતાના 'અન્થોલોજી' પ્રિ. પ્રેસમાં છપ્યું.

અનુક્રમાંલિકા.

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સંવાદ

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	સૈન્ય શિક્ષણ. (યુદ્ધનીતિ)	૧
૨	શ્રીવેદવ્યાસદર્શન.	૨
૩	નિમિતાપ્પાન.	૪
૪	ભૂમિના ગુણોનું કીર્તન,	૮
૫	સુદર્શન દ્વીપનું વર્ણન.	૯
૬	ભૂમિ વગેરેનું પરિમાણ.	૧૦
૭	માત્સ્યવાન વર્ણન.	૧૩
૮	ધૃતરાષ્ટ્રનાં વાક્ય.	૧૫
૯	ભરતખંડનાં નદી તથા દેશનું વર્ણન.	૧૬
૧૦	કૃતાદિ યુગનું પ્રમાણ.	૧૮
૧૧	શાકદ્વીપનું વર્ણન.	૧૯
૧૨	ઉત્તરદ્વીપ વગેરે સંસ્થાનનું વર્ણન.	૨૧
૧૩	ભીષ્મ મૃત્યુ વર્ણન.	૨૩
૧૪	ધૃતરાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન.	૨૩
૧૫	દુર્યોધન દુઃશાસન સંવાદ.	૨૭
૧૬	સૈન્ય વર્ણન.	૨૮
૧૭	„	૩૦
૧૮	„	૩૧
૧૯	પાંડવ સૈન્ય રચના.	૩૨
૨૦	સૈન્ય વર્ણન.	૩૪
૨૧	યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનનો સંવાદ	૩૬
૨૨	શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ.	૩૭
૨૩	દુર્ગાસ્તોત્ર.	૩૮
૨૪	ધૃતરાષ્ટ્ર-સંન્યસ સંવાદ.	૪૦
૨૫	(૧) ગીતારંભ-અર્જુન વિષાદ યોગ.	૪૦
૨૬	(૨) સાંખ્ય યોગ.	૪૨
૨૭	(૩) કર્મ યોગ.	૪૮
૨૮	(૪) યજ્ઞ વિભાગ યોગ.	૫૨
૨૯	(૫) સંન્યાસ યોગ.	૫૫
૩૦	(૬) અધ્યાત્મ યોગ.	૫૮

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૩૧	(૭) જ્ઞાન યોગ.	૬૨
૩૨	(૮) અક્ષર બ્રહ્મ યોગ.	૬૪
૩૩	(૯) રાજવિદ્યા રાજગુણ યોગ.	૬૭
૩૪	(૧૦) વિભૂતિયોગ.	૭૦
૩૫	(૧૧) વિશ્વરૂપ દર્શન યોગ.	૭૨
૩૬	(૧૨) ભક્તિ યોગ.	૭૫
૩૭	(૧૩) ક્ષેત્રક્ષેત્રજ વિભાગ યોગ.	૭૬
૩૮	(૧૪) ગુણત્રય વિભાગ યોગ.	૭૯
૩૯	(૧૫) પુરુષોત્તમ યોગ.	૮૧
૪૦	(૧૬) દૈવાસુર સંવાદ વિભાગ યોગ.	૮૩
૪૧	(૧૭) અદ્વાત્રય વિભાગ યોગ.	૮૪
૪૨	(૧૮) મોક્ષ-સંન્યાસ યોગ. ગીતા સમાપ્ત	૮૬
૪૩	યુધિષ્ઠિરે લીધેલી વડીલોની આશિષ.	૮૧
૪૪	યુદ્ધની તૈયારી.	૮૫
૪૫	યુદ્ધનો સમારંભ.	૮૬
૪૬	સંકુલ યુદ્ધ.	૮૯
૪૭	ભીષ્મ સામે અભિમન્યુ	૧૦૧
૪૮	સ્વેતનો વધ.	૧૦૪
૪૯	શંખ રણે ચઢ્યો.	૧૦૮
૫૦	કૌરવશ્રેષ્ઠ વ્યૂહરચના.	૧૧૦
૫૧	કૌરવશ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા.	૧૧૨
૫૨	ભીષ્મ અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ.	૧૧૪
૫૩	ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ને દ્રોણનો સંગ્રામ.	૧૧૬
૫૪	ભીમે કરેલો કલિમરાજ વધ.	૧૧૮
૫૫	પાર્થ પરાક્રમ.	૧૨૩
૫૬	સામસામે રચાયેલા વ્યૂહ.	૧૨૪
૫૭	ધનધૌર યુદ્ધ.	૧૨૫
૫૮	સેનભેજ યુદ્ધ.	૧૨૭
૫૯	ભીમે વર્તાવેલો હાહાકાર.	૧૨૯

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૬૦	ભીષ્મ અર્જુન દ્વંદ્વયુદ્ધ.	૧૩૫
૬૧	અર્જુને કરેલું યુદ્ધ. ...	૧૩૬
૬૨	ચોથે દિવસે ભીમે કરેલું યુદ્ધ.	૧૩૮
૬૩	ભીમનું ભીષ્મ યુદ્ધ. ...	૧૪૦
૬૪	ધૃતોત્કચે વર્તાવેલો ત્રાસ....	૧૪૨
૬૫	દુર્યોધનને થયેલો સંતાપ....	૧૪૫
૬૬	શ્રીકૃષ્ણ સ્તુતિ....	૧૪૮
૬૭	વિશ્વોપાખ્યાન.	૧૪૯
૬૮	વિશ્વોપાખ્યાન ચાલુ.	૧૫૧
૬૯	પાંચમા દિવસનું યુદ્ધ.	૧૫૨
૭૦	સંકુલ યુદ્ધ. ...	૧૫૩
૭૧	સંકુલ યુદ્ધ ચાલુ.	૧૫૪
૭૨	રાગ્ન રાગ્નઓનું યુદ્ધ.	૧૫૬
૭૩	દ્વંદ્વ યુદ્ધ. ...	૧૫૮
૭૪	દ્વંદ્વ યુદ્ધ ચાલુ....	૧૫૯
૭૫	છઠ્ઠા દિવસનું યુદ્ધ.	૧૬૧
૭૬	ધૃતરાષ્ટ્રને થયેલી ચિંતા.	૧૬૨
૭૭	દ્રોણે કરેલું પરાક્રમ.	૧૬૪
૭૮	સંકુલ યુદ્ધ. ...	૧૬૭
૭૯	છઠ્ઠો દિવસ પત્યો.	૧૬૮
૮૦	ભીષ્મ દુર્યોધન સંવાદ.	૧૭૧
૮૧	સાતમા દિવસનો સંગ્રામ.	૧૭૨
૮૨	રથીઓનું યુદ્ધ. ...	૧૭૪
૮૩	દ્વંદ્વ યુદ્ધ. ...	૧૭૬
૮૪	સુશર્મા ને અર્જુન.	૧૭૮
૮૫	દુર્યોધને કરેલું પરાક્રમ.	૧૮૦
૮૬	સાતમા દિવસનો સંગ્રામ.	૧૮૨
૮૭	આઠમા દિવસનું યુદ્ધ.	૧૮૫
૮૮	ધૃતરાષ્ટ્રના સાત પુત્રો મરાયા.	૧૮૬
૮૯	મધ્યાહ્ન યુદ્ધ. ...	૧૮૮
૯૦	માયાયુદ્ધ-ધૃતવાનનો વધ.	૧૮૯
૯૧	ધૃતોત્કચ ને દુર્યોધન.	૧૯૩
૯૨	ધૃતોત્કચનું ધનધોર યુદ્ધ.	૧૯૪
૯૩	પુત્રની સહાયે ભીમ.	૧૯૬

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૯૪	ધૃતોત્કચે વર્તાવેલો ફેર. ...	૧૯૭
૯૫	,, ચાલુ	૧૯૯
૯૬	આઠમા દિવસનું યુદ્ધ.	૨૦૨
૯૭	ભીષ્મને વિનંતિ.	૨૦૫
૯૮	ભીષ્મનો ઉત્તર....	૨૦૭
૯૯	ઉત્પાત દર્શન....	૨૦૯
૧૦૦	અભિમન્યુ અને અસંખ્ય.	૨૧૦
૧૦૧	અસંખ્ય ને અભિમન્યુનું યુદ્ધ ચાલુ ...	૨૧૨
૧૦૨	ભીમનું ભયંકર પરાક્રમ.	૨૧૫
૧૦૩	ભીમ સામે સોમકો.	૨૧૬
૧૦૪	વાર્ષ્ણેયોનું યુદ્ધ.	૨૧૮
૧૦૫	યુધિષ્ઠિરે વર્તાવેલો ત્રાસ....	૨૨૦
૧૦૬	શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉત્કેષો.	૨૨૧
૧૦૭	યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને તેનું મૃત્યુ પૂછ્યું .	૨૨૫
૧૦૮	ભીષ્મ શિંખાડિ સમાગમ.	૨૨૯
૧૦૯	ભીષ્મ દુર્યોધનનો સંવાદ.	૨૩૧
૧૧૦	અર્જુન દુઃશાસન વચ્ચે યુદ્ધ.	૨૩૩
૧૧૧	ભીષ્મના રક્ષણ માટે કૌરવોનો યત્ન. ...	૨૩૫
૧૧૨	દ્રોણ ને અશ્વત્થામાનો સંવાદ.	૨૩૭
૧૧૩	ભીમ સામે કૌરવ પક્ષીઓનું યુદ્ધ ...	૨૩૯
૧૧૪	ભીમાર્જુનનાં પરાક્રમ.	૨૪૧
૧૧૫	ભીમે કરેલો ઉપદેશ.	૨૪૩
૧૧૬	સંકુલ યુદ્ધ.	૨૪૪
૧૧૭	,, ચાલુ	૨૪૮
૧૧૮	ભીષ્મ પરાક્રમ....	૨૫૦
૧૧૯	પિતામહભીષ્મ નિપાત.	૨૫૨
૧૨૦	ભીષ્મને અર્જુને આપેલું ઉપધાન.	૨૫૬
૧૨૧	ભીષ્મે દુર્યોધનને કરેલો ઉપદેશ.	૨૫૯
૧૨૨	ભીષ્મે કર્ણને દીધેલી શીખ.	૨૬૨

भारतार्थप्रकाश.

अथ भीष्मपर्व प्रारंभः

—१६५५—

जनमेजय उवाच—कथंयुयुधिरे वीराः कुरुपांडवसोमकाः ।

पार्थिवासुमहात्मानो नानादेवसमागताः ॥१॥

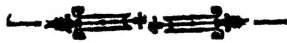
जनमेजय पूछे छे—हे वेशपावन ऋषि, अनेक देशी आवेला, महात्मा अने शस्त्रीर
कुश, पांडव, तथा सोमकादि राज्ञोअओ देवी रीते युद्ध कथुं ! वेशपावन कहे छे—हे पृथ्वीपति
जनमेजय, तपश्चर्याना स्थानरूप कुरुक्षेत्रने विषे शस्त्रीर, कुश, पांडव तथा सोमकादिअओ जेवी रीते
युद्ध कथुं ते हुं कहुं ते तुं सांभल—सोमकवंशि राज्ञोअओ सहित पांडवो तथा महाभजनान
कैरवो कुरुक्षेत्र प्रत्ये आवीने ओक जीजने छतवान्नी छंछथी साम स.मा उवा; जेओ
वेदाध्ययने करी संपन्न युद्धने विषे आनंद पामनार तथा संग्राममां सन्मुख उवा रहेनार,
पोताना अणे करी अभारो जय थरो ओम :कहेवा लाग्वा. तेमां सैन्य सहित पांडवो दुर्धर्ष
ओवी दुर्योधननी सेना सामे आवीने पश्चिम दिशानी तरफ पूर्वोभिमुख उवा. कुंति पुत्र
युधिष्ठिर राज्ञे प्रथम कहेवा प्रभाषे समंत पंचक तीर्थनी अहार यथायोग्य हजरो सिंगर
कराव्या हता. हे राज्ञोअओमां श्रेष्ठ जनमेजय, ज्यारे कैरव तथा पांडवतुं युद्ध भवा लाग्वा,
त्यारे श्री, आणक तथा वृद्ध जेमां अवशिष्ट हता ओवी अने अथ, पुरुष, रथ तथा हस्ति
वगैरना सरणी सर्व पृथ्वी थछ हती. “धनुं करी सर्व युद्धमां आव्या हता.” सर्व सात
द्वीपवाणा भूमंडलने प्रकसे छे, तेमांतुं सर्व सैन्य जेउ पक्षमां आव्युं हतुं. ओकठा भगेश
ते सर्व वर्जुना योद्धाओ, धनुषा योजनना भंडलमांना देश, नदी, पर्वत तथा वनोने घेरी उभा
हता. हे पुरुषमां श्रेष्ठ, युधिष्ठिर राज्ञे पोताना पक्षमां आवेला ग्नेछादि सहित सर्वने
अक्षय मोज्यादि आनपानना पदार्थो तथा रात्रिने विषे शयन करवा साह विविध प्रकारनी
शय्याओ प्राप्त करवानी पोताना याकरोने आरा आपी हती; जेथी ते काममां तेनुं अति
आतुर्य सर्वना लक्ष्मणमां आव्युं हतुं, वणो ज्यारे युद्ध करवनी समय समीप आव्यो, त्यारे
ते राज्ञे, पोताना पक्षमां योद्धाओने परस्पर ओणभाषुने भाटे, पोतानां चिन्तयुक्त
आकारण तथा नाम आप्यां हतां. लारपंजी सई छत्र जेनी उपर धरेछु हतुं ओवा हजरो
दासी मध्ये पोताना बाधओथी वीटाछ छमेका तथा पोताना पक्षमां आवेला सर्व राज्ञोअओ
सहित धृतराष्ट्रना पुत्र दुर्योधने, युधिष्ठिरना सैन्य ध्वजना अभिमाने जेजने तेनी सामे पोतानी
सेनानी व्यूहस्थना करी, ते वेजा युद्ध विषे आनंद पामनार पांचाण देशना योद्धाओअओ
दुर्योधनने देवी दुर्धर्ष पामीने, प्रसन्नताभी शंभ तथा मधुर अवानवाळां नगरां वगाड्यां. ते
समय प्रसन्न श्येवी पोतानी सेनाने जेधने पांडवो तथा महा पराक्रमी भीष्म, अत्यंत
दुर्धर्षक मनवाणा था. पंजी ओक रथमां जेठेका अने अत्यंत दुर्धर्ष पक्षेका पुरुषमां सिंहरूप
भीष्म तथा अर्जुने, पोताना पांचजन्य तथा देवदत्त नामना शंभ वगाड्या; जेभना शब्द
सांभलवाथी परपक्षी योद्धाओना मण तथा मूत्रनो पोतानी भेजे साव श्यो, ने जेभ सिद्धनी

શબ્દ સાંભળી મૃગો ત્રાસ પામે તેમ તે સર્વ ત્રાસ પામ્યા. વળી તે વેળા પૃથ્વીમાંથી રજ ઉઠી, તેથી સૂર્ય અસ્ત સરખો થયો હતો, જેથી કંઈ પણ ત્યાં દેખાતું નહતું. વળી સૈન્યની ચોમેર રશ્મિર તથા માંસનો વર્ષાદ વર્ષ્યો, એ મ્હોટું આશ્ચર્ય સરખું થયું. તે સમય અત્યંત વાયુ વાવા લાગ્યો, જેથી ઉડતી વેળાએ કરી સર્વ સૈન્યને પ્રહાર થયો હતો. હેરાજેન્દ્ર, કુરુક્ષેત્રને વિષે સાવધાન મધ ઉભેલાં તથા ક્ષોભ પામેલાં સમુદ્ર સરખાં બેઉ પક્ષનાં સૈન્ય યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહને લીધે પ્રસન્ન થયાં હતાં; ને જેમ પ્રલયકાળ વિષે બે સમુદ્રનો સમાગમ થાય, તેમ તે બેઉ સેનાનો આશ્ચર્યરૂપ સમાગમ થયો હતો. પછી હે રાજ, એ પ્રમાણે સર્વ સૈન્ય એકઠું થઈ બેઉ પક્ષમાં જીતું, ત્યાર પછી પાંડવો તથા સોમકેએ કૌરવોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિયમ કર્યો કે, જ્યારે યુદ્ધ થતું અંધ પડે, ત્યારે આપણને પરસ્પર પ્રીતિ થાય સમોવડિયા વગર ખીજ સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ. સેનામાંથી નીકળી ગયેલાઓને કદી મારવા નહી, રથમાં બેઠેલાએ રથમાં બેઠેલાની સામે, હાથી ઉપર બેઠેલાએ હાથી ઉપર બેઠેલાની સામે, અશ્વ ઉપર બેઠેલાએ અશ્વ ઉપર બેઠેલાની સામે તથા પદાતિએ પદાતિની સામે યુદ્ધ કરવું અને જેમાં જેવો ઉત્સાહ, બળ તથા કામના હોય, તેની સામે તેવાયેજ બોલાવી યુદ્ધ કરવું. વળી વિશ્વાસુ તથા વિદ્વંસન થયેલાને, ક્ષીણુ ક્ષત્ર થયેલાને તથા કવચ જેનું ભાગી પડ્યું હોય એવાને કાષ્ટએ કદી મારવો નહી. અને સારથિ, કાર્યભાર ચલાવનાર, ક્ષત્ર લાવી આપનાર તથા ભેરી અને શંખ વગાડનારને ચાલતાં સુધી પ્રહાર કરવો નહી. હે રાજ, એ પ્રમાણે કુરુ, પાંડવ તથા સોમકે પરસ્પર નિશ્ચય કરી એક ખીજની સામું જેમ આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ મહાત્મા તે સૈનિક સહિત રણભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને, શ્રેષ્ઠરૂપવાન તથા પ્રસન્ન મનવાળા થયા હતા.

निर्विश्य च महात्मानस्तत्तस्तेपुरुषर्षभाः ।

हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुःसहसैनिकाः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि सैन्यशिक्षणे गुर्जरभाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

वैशंपायन उवाच—ततःपूर्वापरसैन्यै समीक्ष्यभगवानृषिः ।

सर्ववेदविदांश्रिष्ठो व्यासःसत्यवतीसुतः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય, ત્યાર પછી પૂર્વ તથા પશ્ચિમ બાગને વિષે ઉભેલાં તે બેઉ સૈન્યને જોઈને સર્વ વેદ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, સત્યવતીના પુત્ર, ભગવાન, ઋષિ, ભરત વંશિયોના પિતામહ, થનાર બચકંર યુદ્ધને પ્રત્યક્ષે જોનાર અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને જાણનાર વ્યાસજીએ શોધ કરતા એવા, પીડામુક્ત થએલા તથા પોતાના પુત્રના અન્યાયનો વિચાર કરતા એવા વિચિત્રવીર્યના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવી રહસ્ય સહિત કહ્યું કે—હે રાજ, તારા પુત્ર તથા સર્વ રાજાઓનો વિપરીત કાળ આવ્યો છે; જેથી તેઓ એક ખીજ સામે સંગ્રામમાં દેબા રહી પરસ્પર નાશ કરશે. હે ભારત, વિપરીત કાળવાળા તથા અવશ્ય નાશ થવાના તે સર્વ છે, માટે તું કાળનું અવળાપણું જાણીને, કંઈ પણ શોધમાં મન લગાડતો નહી. હે પૃથ્વીપતિ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર, જે તું સંગ્રામને વિષે એ સર્વને જોવા ઇચ્છતો હોય, તો હું તને દિવ્ય દષ્ટિ આપું, જેથી સર્વ યુધ્ધ અહીં બેઠાં તારા જોવામાં આવે. હે જનમેજય,

એવાં વ્યાસજીનાં વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે—હે બ્રહ્મઋષિમાં શ્રેષ્ઠ વ્યાસજી, હું પોતાના સંબંધીનો નાશ થાય. તે જોવા ઇચ્છતો નથી, પણ તમારી કૃપાએ કરી. તે સમગ્ર યુધ્ધ સાંભળવા ઇચ્છું છું. વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ યુધ્ધને પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છતા ન હતા, પણ તેનું વર્ણન સાંભળવા ઇચ્છતા હતા, તેથી વરદાન આપનાર વ્યાસજીએ સંજયને વરદાન આપતાં કહ્યું કે હે રાજા, આ તારો સંજય તને સર્વ યુધ્ધનું વર્ણન કહેશે, કેમકે એને સંગ્રામમાંનું સર્વ પ્રત્યક્ષ સરખું થશે; હે રાજા, આ સંજયનાં દિવ્ય ચક્ષુ થશે તથા તે પોતે સર્વજ્ઞ થશે; જેથી તને સર્વ યુધ્ધ વર્ણન કરી કહેશે, વળી પ્રસિધ્ધ, અપ્રસિધ્ધ દિવસે તથા રાત્રિએ જે કંઈ બનશે, તે તથા કોઇએ મનમાં કરેલાંને પણ સંજય જાણશે. વળી સંજયને શસ્ત્ર કાપશે નહીં, શ્રમ પણ બાધ કરશે નહીં અને યુધ્ધમાંથી મૂકાઈ તે જીવતો રહેશે. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, હું આ કૌરવ તથા પાંડવોની કીર્તિનો વિસ્તાર કરીશ; માટે તું કંઈ પણ શોચ કર નહીં. હે મનુષ્યમાં સિંહરૂપ, એ રીતે થવું એ દેવ ઇચ્છત છે, વાસ્તે તું એ સંબંધી કંઈ પણ શોચ કરવા લાયક નથી. કેમકે ભાવિ કોઇથી ટળતું નથી; પણ જે બાળુ ધર્મ હશે, તે બાળુનો જ જય થશે. વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય, એ પ્રમાણે કહીને વળી કૌરવોના અપિતામહ મ્હોટા ભાગ્યવાળા ભગવાન વ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે હે મહારાજા, આ યુધ્ધને વિષે મ્હોટો વિનાશ થશે, કેમકે હું બયસૂચક અનેક નિમિત્ત જોઉં છું; તે એ કે માંસ ખાનાર સ્યેન, ગીધ, કાગડા તથા બગલા સહિત કંક પક્ષી એકઠા મળી વૃક્ષના અગ્રભાગને વિષે પ્રાપ્ત થાય છે ને મ્હોટા આનંદથી યુદ્ધ ભૂમિ સમીપ જીવે છે; માટે હાથી તથા ઘોડા એના માંસનું ભક્ષણ કરશે, વળી આવનાર બંધને સૂચવનાર જૈરવ નામના પક્ષી નિર્દય થઇ શબ્દ કરે છે અને કંક નામના પક્ષી રણભૂમિના મધ્યમાંથી દક્ષિણ દિશા બહી જાય છે. વળી હે ભારત ધૃતરાષ્ટ્ર, હું નિલ બેઠે વખતના સંધ્યાકાળને વિષે અનેક રાહુથી વિંટાયલા સૂર્યને જોઉં છું અને નિલ સંધ્યા વખતે તેને ફરતાં કાળાં, લાલ તથા સફેદ વર્ણનાં કુંડાળાં મને તથા બીજાઓને દેખાય છે; વળી અમાવારયા નામની ક્ષય તિથિને દિવસે સૂર્ય તથા ચંદ્ર યુક્ત નક્ષત્રને પાપ ગ્રહ ભોગવે છે, તે દુષ્ટ યોગ થયો એમ કહેવાય, માટે તે પણ બયસૂચક છે. વળી કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લાલ કમળ પુષ્પ સરખા વર્ણવાળા આકાશમાં કાંતિ વગરનો નહીં દેખાય એવો તથા અગ્નિ સરખા વર્ણવાળો ચંદ્ર થયો; તેથી શૂરવીર તથા પરિધ સરખા હાથવાળા રાજાઓ અને રાજપુત્રો રણભૂમિ વિષે નાશ પામી શયન કરશે. વળી હું નિલ રાત્રિને વિષે આકાશમાં કુદીને યુદ્ધ કરતા વરાહ તથા માર્ગરના શબ્દને સાંભળું છું. વળી દેવતાઓની મૂર્તિઓ કંપે છે, હસે છે, મોટેથી રૂધિરનું વમન કરે છે, પસીનાયુક્ત થાય છે તથા પોતાની મેળે પડી જાય છે, વળી હે પૃથ્વીપતિ, વગાડયા વગર નગારાં વાગે છે આને અશ્વ જોડયા વગર ક્ષત્રિઓના મ્હોટા રથ પોતાની મેળે ચાલવા લાગે છે. વળી કોકિલ, ચંદની પોપટ, ચાપ, કાળી કાટવાળા કાગડા, પોપટ, સારસ તથા મયૂર નામના પક્ષી બંધકર વાણી બોલે છે. વળી અરુણોદય વખતે તીડ જંતુના સમૂહ સેંકડો દેખાય છે તથા લોહ સરખી ચાંચવાળા કાળાવર્ણનાં તીડ શબ્દ કરતાં, અશ્વોને પાછળથી ઢંશ કરી ખેડ પમાડતા દેખાય છે. વળી હે ભારત, સંધ્યાકાળ વખતે દાહયુક્ત સર્વ દિશાઓ પ્રકાશે છે અને વર્ષાદ આકાશમાં ચઢી પ્રથમ વાયુએ કરી રજ ઉડાડે છે ને પછી માંસ વર્ષે છે, વળી હે રાજા, સાધુ પુરોહિતે માન્ય કરેલી

તથા ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત એવી અંધતીના તારાએ વસિષ્ઠના તારાને પાછળ મૂકી દીધો છે. વળી કનિશ્વર રેદિણીના તારાને પીડે છે તથા આકાશમાં ચિન્હ વગરનો ચંદ્ર દેખાય છે; માટે અવસ્ય મ્હોટો ભય પ્રાપ્ત થશે. વળી વાદળો વગર ભયંકર ગર્જનારૂપ શબ્દ સંભળાય છે તથા રૂદન કરતાં એવાં વાહનોની આંખમાંથી અશ્રુનાં ખિંદુ પડે છે.

અનગ્રે ચ મહાઘોર સ્તનિતઃશ્રૂયતે સ્વનઃ।

વાહનાનાં ચ રુદતાં નિપતંત્યશ્રુર્વિદવઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणपर्वणि श्रीवेदव्यासदर्शने गुर्जर-
भाषायां द्वितियोऽध्यायः ॥२॥

વ્યાસ ઉવાચ-સ્વરાગોષુપ જાયંતે રમંતે માતૃભિઃસુતાઃ ।

અનાર્ત્તવં પુષ્પફલં દર્શયંતિ વનદ્રુમાઃ ॥૧॥

વ્યાસજી કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાયો ગધેડાઓને વિચાય છે, પુત્ર માતા વિષે ગમન કરે છે તથા ત્રણ વગર વન વૃક્ષોમાં રૂઢ તથા પુષ્પ પેદા થયાં દેખાય છે. વળી વગર પુત્રવાળી ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ ભયંકર પ્રજને પ્રસવે છે તથા માંસ ભક્ષણ કરનાર જ્ઞાનાદિ પ્રાણિ સાથે મળી ખાય છે. વળી ત્રણ શીંગડાવાળાં, ચાર આંખવાળાં, પાંચ પગવાળાં એ શિશુવાળાં એ મસ્તકવાળાં, એ પૂછડાંવાળાં, તથા દાદવાળાં અમંગળ પશુ અને ત્રણ પગવાળા મોર તથા શીંગડાં તથા ચાર દાદવાળા પક્ષી ઉત્પન્ન થઈ મોહોહાં ફાડીને, અમંગળ શબ્દ કરે છે. તેમજ વળી હે રાજા, તારા પુરમાં ક્ષત્રવાદિની સ્ત્રીઓ મયૂર તથા ગરૂડોને, ઘોડિયો વાછરડાઓને, કુતરિયો શિયાળને તથા મૃગલિયો કૂતરાને પ્રસવે છે; ને પોપટ અશુભ વાણી બોલે છે. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ એકદમ ચાર અથવા પાંચ કન્યાને જન્મે છે, જેઓ ઉત્પન્ન થઈને જ નાચે છે, ગાય છે તથા હસે છે. વળી ચાંડાળાદિ હીન જાતિમાંના કાણુ તથા કુખડાદિ મનુષ્યો હસે છે, વળી નાંચે છે તથા ગાય છે. વળી સમયે પ્રેરણા કરેલી તથા રક્ષા ધારણ કરેલી પ્રતિમાઓ પૃથ્વી ઉપર લખતી હોય એમ દેખાય છે અને બાળકો હાથમાં લાકડી લઈને એક બીજા સામે દોડે છે તથા કૃત્રિમ શહેર કરી તેને ભાગે છે. વળી મ્હોટાં, ન્હાનાં તથા ચંદ્રોદય વેળાએ પ્રપ્રુલ્લિત થનાર કમળ વૃક્ષો વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, ચોતરફથી ઉગ્ર વાયુ વાય છે, જેથી ઉડતી રજા શાંત થતી નથી. વળી નિલ દાવાનળ ઉઠે છે, રાહુ સૂર્યને પીડે છે તથા કેતુ નામનો ગ્રહ ચિત્રા નક્ષત્રને મૂકી દષ્ટ સ્વાલાદિને વિષે વર્તે છે. સંશ્લેષકરાશિને વિષે વર્તનાર રાહુ તથા કેતુ હમણાં એક રાશિને વિષે વર્તે છે, તેથી ધણું કરી કારવોનો વિનાશ થશે એમ સૂચવે છે. વળી મહા ભયંકર ધૂમકેતુ નામનો ઉપગ્રહ, પુખ્ત નક્ષત્રને આક્રમણ કરી રહે છે. માટે તે બેઉ સેનાત્મા મ્હોટું અમંગળ કરશે. વળી મંગળ મધ્યા નક્ષત્રને વિષે તથા બૃહસ્પતિ શ્રવણ નક્ષત્રને વિષે વિક્રિ થયા છે અને જ્ઞાન નામનો ગ્રહ પૂર્વાશ્લેષુની અથવા ઉત્તરાશ્લેષુની નક્ષત્રને આક્રમણ કરી પીડે છે. વળી શુક્ર પૂર્વાભાદ્રપદ નક્ષત્રને વિષે રહી શોભે છે ને પરિધ નામના ઉપગ્રહ સહિત થઈને ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રને આક્રમણ કરવા કુળે છે. વળી કુમાર

સહિત અગ્નિ સરખા પ્રજ્વલિત શ્વેતકેતુ નામનો ઉપગ્રહ ઇંદ્રના તેજસ્વી જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રને આક્રમણ કરી વર્તે છે. વળી રાહુ પોતે વક્રિ થઇને સદૈવ એક નક્ષત્ર વિષે રહેલા સૂર્ય તથા ચંદ્રને પીડે છે. વળી તે રાહુ ચિત્રા તથા સ્વાતિ નક્ષત્રના મધ્યમાં રહીને, રોહિણી નક્ષત્રને પીડે છે. વળી અગ્નિ સરખી ક્રાંતિવાળો મંગળ વારંવાર વક્રિ થઇને, બૃહસ્પતિએ સેવેલા શ્રવણ નક્ષત્રને પૂર્ણ દૃષ્ટિથી વિધીને “જેતો” રહે છે. વળી હે રાજા, ધાન્યની માળાવાળી પૃથ્વી સર્વ ધાન્યે પૂર્ણ થઇ છે, યવના છોડવામાં પાંચ પાંચ ડુંડી તથા ચોખાના છોડમાં સો સો ડુંડી ઉત્પન્ન થઇ છે. વળી સર્વ લોકમાં મુખ્ય તથા માનવા લાયક ગાયોના ઓમાં દૂધ ભરાય છે, પશુ તેમાંથી રૂધિર વહે છે. વળી ધનુષમાંથી અગ્નિની જ્વાળા નીકળે છે તથા તલવારો અત્યંત ચક્રચક્રીત થાય છે; તેથી અવશ્ય સર્વ શસ્ત્ર સંગ્રામને જીવે છે. વળી જેમ શક્તોની અગ્નિ સરખી શોભા છે, તેમજ જળ, કવચ તથા ધ્વજઓની શોભા દેખાય છે, માટે અવશ્ય મ્હોટા ક્ષય થશે. હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, કૌરવોને પાંડવો સાથે વિરોધ થવાને લીધે, પૃથ્વી રૂધિરના પ્રવાહથી તથા ધ્વજરૂપી નાની હોડીથી વ્યાપ્ત થશે. વળી સર્વ દિશાઓમાં મૃગ તથા પક્ષિઓ મ્હોટાં ઉધાડી મ્હોટા શબ્દ કરે છે; તેથી તે આવનાર અત્યંત ભયને સૂચવે છે. વળી એક પાંખ, આંખ તથા પગવાળો અને આકાશમાં ફરનાર પક્ષી ક્રોધયુક્ત થઇને સર્વને દુઃખ ઉપજાવતો ભયંકર શબ્દ કરે છે. હે રાજેન્દ્ર, સર્વ શસ્ત્ર પોતાની ક્રાંતિએ કરી પ્રજ્વલિત થતાં દેખાય છે તથા ઉદાર એવા સપ્ત ઋષિની ક્રાંતિ જતી રહી છે. વળી હમણાં ધણા દિવસ સુધી એક રાશિને વિષે રહેનાર પ્રજ્વલિત બૃહસ્પતિ તથા શનિ વિજ્ઞાપનાની સર્મપ રહ્યા છે. વળી તેર દિવસના પક્ષને વિષે સૂર્ય તથા ચંદ્ર, રાહુએ ઘેરાય છે; જેઓ પ્રજ્વળના ક્ષયને ઇચ્છે છે. વળી ચારે કોરથી ધણી રજા ઉડવાથી સર્વ દિશાઓ અમંગળ દેખાય છે અને ઉત્પાતરૂપ ભયંકર મેઘ રાત્રિને વિષે રૂધિર વર્ષે છે. વળી હે પૃથ્વીપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર કૂર કર્મવાળો રાહુ સ્વાતિ નક્ષત્રના અંશમાં રહીને કૃત્તિકા નક્ષત્રને પીડે છે; ને વાયુ ધૂમકેતુ નામના ઉત્પાત ગ્રહને જોઇને વારંવાર વાય છે, જેમાં મ્હોટા શબ્દ થાય એવું મ્હોટું યુધ્ધ ઉત્પન્ન કરશે. હે રાજા, અશ્વપતિ, ગજપતિ તથા નરપતિ નામના ઉત્તર, પૂર્વ તથા દક્ષિણ દિશાના ઇત્ર કહેવાય છે; જેઓ અશ્વિન્યાદિ નવ નવ નક્ષત્રોની અનુક્રમતાએ કરી વર્તે છે. પશુ હાલ તે સર્વ નક્ષત્ર, કૂર ગ્રહોએ કરી આક્રાંત હોવાથી ક્ષત્રિયોને નાશ કરે એવાં થયાં છે. તેમાં પશુ બીજા પૂર્વ દિશાના ગજપતિ ઇત્રના કળશ સ્થાનરૂપ પૂર્વોદ્યાનની નક્ષત્ર વિષે કૂર ગ્રહ શનિશ્ચર રહ્યા છે, તેથી તે યુધ્ધે કરી અવશ્ય તે ઇત્રને ભંગ કરશે. ને બીજાં ઇત્રોનાં નક્ષત્ર પશુ કર ગ્રહક્રાંત છે, તેથી તે દિશાઓના રાજાઓનો નાશ થશે, પશુ તેમના પુત્રોને ઇત્ર પ્રાપ્ત થશે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એક પક્ષના ચૌદ, પંદર તથા સોળમે દિવસે અમાવાસ્યા આવે છે તે હું જાણું છું, પશુ તેરમે દિવસે તે આવી એ કોઇ દિવસે જાણુતો નથી, હમણાંજ એ પ્રમાણે થયું છે; માટે તે મ્હોટો દુર્યોગ છે એમ માનું છું. વળી એક માસમાં તેર દિવસના પખવાડિયાની અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્ય ગ્રહણ તથા પંદર દિવસના પખવાડિયાની પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્ર ગ્રહણ થયાં તેથી પ્રજ્વળના ક્ષય થશે. વળી હે રાજા, કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્દશીને દિવસે માંસનો તીવ્ર વર્ષાદ થયો; જેથી રાક્ષસોનાં મુખ ભરાયાં તોપશુ તે તૃપ્ત થયા નહીં. વળી મ્હોટી નદિઓના પ્રવાહ ઉભટા ચાલવા લાગ્યા છે, નાની નદિઓનાં સારાં પાણી રૂધિર સરખા

વર્ણવાળાં થયાં છે, તથા શીશુ જેમાં પ્રાપ્ત થયાં છે એવા કુવા, મ્હોટા બળદોની પેઠે ક્ષોભ પામે છે. વળી દંદના વજ્ર સરખી કાંતિવાળાં ઉબાડિયાં શબ્દ કરતાં પૃથ્વી ઉપર પડે છે, તેથી આજની રાત્રિ નિવૃત્ત થયા કહે તું પોતાના પુત્ર સહિત પોતાની અનીતિના ફળને પામીશ. વળી એક દિવસ શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ રાત્રિના ભયંકર ચોતરફ અધિકારને નેધને, શયુકાષ્ટને સળગાવી હાથમાં લઇ પોતાના ગ્રહમાંથી નીકળી પરસ્પર મળી, આ ભયંકર દેખાવને લીધે પૃથ્વી હજારે રાજાઓના રૂઢિરત્ન પાન કરશે એમ દેખાય છે એવી રીતે કહેતા હતા. વળી હે સમર્થ રાજા, મંદરાચળ, કૈલાસ તથા હિમાલય પર્વતમાંથી અનેક મ્હોટા શબ્દ થાય છે અને તેમનાં શિખરો પોતાની મેળે પડે છે. વળી પૃથ્વીના કંપવાદી ચાર દિશાના ચાર સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામવાને લીધે પોતાની મર્યાદા મૂકી દબને, તેને ક્ષોભ પમારતા હોય એમ દેખાય છે. વળી રજ જેનાથી ઉડે એવો ઉચ્ચ વાયુ વૃક્ષોને ફેંકી નાંખતાં તથા ભાગી નાંખતાં વાય છે અને વજ્રપાત થવાથી કેટલાક વૃક્ષો નાશ પામે છે. વળી મ્હોટાં શહેર તથા ગામડાંઓમાંના ચોરા તથા વૃક્ષો પોતાની મેળે પડી જાય છે. વળી બ્રહ્મણ્યોએ આહુતિ આપેલો અગ્નિ, ડાખી બાળુ જ્વાળા તથા દુષ્ટ ગંધયુક્ત ભયંકર શબ્દ કરતો કાળા, રાતા અને પીળા વર્ણનો દેખાય છે. હે પૃથ્વીપતિ, સ્પર્શ, રસ તથા ગંધના ગુણુ વિપરીત જોવામાં આવે છે, દ્વન્વઓ કંપે છે તથા તેમાંથી ધન્ન નીકળે છે અને નગારાં તથા દોલમાંથી અંગારા ઝરે છે. વળી મ્હોટા વૃક્ષોની ડાખી બાળુ ફરતો એવા કાગડાઓ ભયંકર શબ્દ કરી દ્વન્વઓના અગ્રભાગને વિષે ઝૂપે છે; તેથી અવશ્ય રાજાઓનો ક્ષય થશે. વળી દુષ્ટ હરિતયો કંપયુક્ત ઘણ મળ તથા મૂત્રને મૂકે છે તથા ચારે કોર દોડ્યા કરે છે. વળી અમ્બો દીન થયા છે તથા શ્રેષ્ઠ હરિતઓના શરીરે પસીના પ્રાપ્ત થાય છે. હે ભારત, આ મારાં કહેલાં વચન સાંભળીને તું, આ વખત જે કરવાનું હોય તેનો વિચાર કરી, જેમ લોકોનો વિનાશ ન થાય, તેમ કર. વૈશંપાયન કહે છે-હે જનમેજય, એ પ્રમાણે પોતાના પિતાશ્રપ વ્યાસજીનાં વચન સાંભળીને, ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ તેને કહ્યું કે હે પિતાશ્રપ વ્યાસજી, સર્વનો વિનાશ ભાવિ છે એ હું પૂર્વથીજ જાણું છું. રાજાઓ પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મે કરી એક બીજાઓને સંગ્રામમાં મારશે, તો શરવીરના લોકને પામીને કેવળ સુખને પામશે. વળી પુરૂષમાં સિંહરૂપ તે શરવીરો મહા સંગ્રામમાં પોતાના પ્રાણુ ત્યાગ કરીને, આ લોકમાં કીર્તિ તથા પરલોકમાં ધણા કાળ સુધી મ્હોટા સુખને પામશે. વૈશંપાયન કહે છે-હે જનમેજય, એ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ કહ્યું, ચારે કર્વીદ્ર તથા મુનિવ્યાસજી અત્યંત ચિંતાયુક્ત થયા. પછી બે ઘડી સુધી પોતાના મનમાં વિચાર કરીને વ્યાસજી ફરીથી ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યા કે હે પાર્થિવેન્દ્ર, કાળ સર્વ જગતનો ક્ષય કરે છે, અને પાછું ઉત્પન્ન પણ કરે છે. માટે આ લોકમાં કેાઇ પણ શાશ્વત નથી. હે રાજા, તું પોતાના નાતીલા કૌરવ, સંબંધિ તથા રુનેહિઓને ધર્મયુક્ત માર્ગ બતાવ, કેમકે તે સર્વને નિવારણ કરવા સમર્થ છે. વળી જાતી વધ કરવો એ મોટું હલકું કામ છે, એમ શાસ્ત્રવેત્તા પુરૂષોએ કહેલ છે; માટે મને પણ અપ્રિય એવું તે કામ તું કર માં. હે પૃથ્વીપતિ, તારે ત્યાં આ દુર્યોધન પુત્રરૂપે કાળજ ઉત્પન્ન થયો છે, ને જ્ઞાતિ વધ કરવો એ વેદમાં પણ નિંદેલો છે; જેથી કયારેય હિત થતુંજ નથી. હે રાજા, જે પુરૂષ પોતાના શરીર સમાણા કુળધર્મને નાશ કરે, તેને તે નાશ કરે છે; માટે તું આપત્તિ વગર કાળના યોગથી શા વાસ્તે આડે માર્ગે ચાલે છે? હે પૃથ્વીપતિ, કુળ તથા રાજાઓના વિનાશ માટેજ આ રાજ્યશ્રપ અનર્થ તને પ્રાપ્ત થયો છે; જેથી તું અતિશય ધર્મથી

રહિત થયો છે. માટે હે દુર્ધર્ષ, હજી પણ તું પોતાના પુત્રને ધર્મ માર્ગનો ઉપદેશ કર; કેમકે તારે રાજ્ય કરી શું પ્રયોજન છે ? જેથી મ્હોટા દોષને તું પામ્યો છે. હે રાજા, જે તું યજ્ઞ ધર્મ તથા કીર્તિનું પાલન કરીશ, તો સ્વર્ગને પામીશ; ને પાંડવો રાજ્યને પામે તથા કૌરવો શાંતિ પામે. હે જનમેજય, એ પ્રમાણે વ્યાસજીએ કહ્યું, સારે અંખિકાના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રે આક્ષેપ યુક્ત ફરીથી વાક્ય કહ્યાં કે, જે રીતે તમે શત્રુ તથા પોતાનાઓની સ્થિતિ તથા વિનાશને જાણો છો, તેજ રીતે હું પણ યથાર્થ જાણું છું. તોપણ સર્વ લોક પોતાના સ્વાર્થમાં મોહ પામે છે, વાસ્તે મને તેમજ છે એમ જાણો. અત્યંત મહિમાવાળા તથા ધીર તમને હું પ્રસન્ન કરું છું; કારણ અમારા આશ્રયરૂપ અને અમને ઉપદેશ કરનાર તમે છો. હે મહર્ષિ, મારી મતિમાં આ યુદ્ધરૂપ અધર્મ કરવો એ પ્રિય નથી, પણ શું કરું ? મારા દુર્યોધનાદિ પુત્ર મને વશ નથી. હે વ્યાસજી, ભરતવંશ રાજાઓની કીર્તિ તથા તેમને ધર્મમાં પ્રવર્ત કરનાર તમે છો; કેમકે કૌરવ તથા પાંડવોના માન્ય પિતામહ છો. વ્યાસજી બોલ્યા કે, હે વિચિત્રવીર્યના પુત્ર રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, જે તારા મનમાં હોય, તે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું મને કહે, કેમકે હું તારા સંશયને છેદ કરીશ. ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે હે ભગવાન, સંગ્રામને વિષે જય મેળવનારનાં જે ચિન્હ હોય, તે હું સર્વ યથાર્થ સાંભળવા ઇચ્છું છું. વ્યાસજીએ કહ્યું કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર, શ્રેષ્ઠ કાંતિ, જાંચી જવાળા તથા જમણી આંખુ ફરતો શિખાનો અગ્ર ભાગ જેનો હોય એવો ધ્વજ વગરનો અગ્નિ અને તેમાં આપેલી આહુતિમયી ઉત્તમ સુગંધ ઉત્પન્ન થાય એ થનાર જયનું ચિન્હ છે. વળી ગંબીર ઘોષ તથા શબ્દવાળા શંખ તથા મૃદંગો વાગે, અને શુદ્ધ કિરણવાળા સૂર્ય તથા ચંદ્રમા હોય છે એ પણ થનાર જયનું ચિન્હ છે એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષો કહે છે. વળી યુદ્ધ કરવા સારૂ પ્રસ્થાન કરી જતા યોદ્ધાઓની પાછળ કાગડાની શ્રેષ્ઠ વાણિ જયસૂચક છે, અને આગળની વાણિ જય વિષે નિષેધ કરનારી છે. વળી હે રાજા, જે પક્ષને રાજહંસ, પોપટ, ક્રૌંચ તથા શતપત્ર નામના પક્ષિયો કહ્યાણરૂપ વાણિ બોલતા જમણી આંખુ ઉતરે છે, તેનો અવશ્ય જય થાય એમ શ્રાવણો કહે છે. વળી જેની સેના સુખરૂપ શબ્દવાળા અલંકાર, કવચ તથા ધ્વજાએ કરી અને અશ્વોની હણહણાટિએ કરી શોભાયમાન હોય તથા શત્રુએ દુઃખે કરી પણ સામું જોવાય નહીં એવી હોય, તે શત્રુને જીતે. વળી હે ભારત, જેના પક્ષના યોદ્ધાઓની વાણિ પ્રસન્ન હોય તથા તેમનામાં બળ હોય અને જેની પુષ્પ માળા કરમાય નહીં, તેજ સંગ્રામરૂપ સમુદ્રને તરે છે. વળી જેના પક્ષના યોદ્ધાઓની શત્રુ પક્ષમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ માર્યો માર્યો એવી વાણિ ઉચ્ચરાય તથા પ્રવેશ કર્યા પછી હણ્યો છે હણ્યો છે એમ વાણિ ઉચ્ચરાય છે, તે છેવટે થનાર જય પ્રાપ્ત કરે છે; ને જેની સેનામાં શત્રુની સેના વિષે પ્રવેશ કરતી વેળાએ યુધ્ધ કરીશ નહીં યુધ્ધ કરીશ તો મરીશ એવી વાણી ઉચ્ચરાય છે, તે મરણજ પ્રાપ્ત કરે છે, જે હાલ દુર્યોધનના પક્ષમાં વર્તે છે. વળી જે પક્ષમાં શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ તથા ગંધ વિકાર નથી પામતા અને યોદ્ધાઓને સદૈવ હર્ષ રહે છે એ પણ જયનું ચિન્હ છે. વળી હે રાજા, જેને વાયુ અનુકૂળતા પ્રમાણે વાય, વાદળાં, પક્ષિ, મેઘ તથા ઇંદ્ર ધનુષ પાછળથી ગતિ કરે, એ તેના જયનું ચિન્હ છે; અને એથી ઉલટું એ મરણનું ચિન્હ છે. વળી સેના થોડી હોય અથવા મ્હોટી હોય પણ જો યોદ્ધાઓમાં ઈવંજ હર્ષ હોય, તો તે પણ જયનું ચિન્હ છે. હે રાજા, જે એક મુખ્ય યોદ્ધા જય પામે, તો તે અત્યંત મ્હોટી સેના હોય તેને પણ જય પમાડે, અને

તેને લીધે મ્હોટા શરવીર યોધાઓ પણ ભય પામે. ત્યારે ભંગાણુ થયેલી તે મ્હોટી સેનાને કોઈ પણ પુરૂષ પાણીના મ્હોટા વેગ તથા ભય પામી નાસી જતા મૃમ ગણની પેઠે અટકાવવા સમર્થ થઈ શકતું નથી. હે ભારત, જે સેનામાં 'ભંગાણુ થયું, તેનું' 'પાછું' સમાધાન થઈ શકતું જ નથી; ને તે ભય પામવાને લીધે તેમાંના અત્યંત ચતુર શરવીર પણ ભય પામે છે, કારણ ખીના તથા ભાગી જતાઓને જોઈને ખીજાઓને પણ ભય વધે છે; તેથી ભંગાણુ પડેલી સેના તાકાળ દિશા દિશા પ્રત્યે ભાગે છે, જેને મ્હોટા શરવીર રાજ્યથી પણ શત્રુ સામે જીતી રાખવા સમર્થ થવાતું નથી, વાસ્તે શુદ્ધિમાન રાજ્યએ સદૈવ સાવધ થઈને, પોતાની ચતુરગિણી મ્હોટી સેનાનો સત્કાર કરી ઉપાયપૂર્વક પોતાના કાર્યનો ચતન કરવો. તેમાં પણ હે રાજ, પ્રાર્થના તથા શત્રુના માગવા પ્રમાણે દ્રવ્ય આપવું એ ઉપાયે કરી જય મેળવવો એ શ્રેષ્ઠ, બેઠે કરી જય મેળવવો એ મધ્યમ તથા યુધ્ધ કરી જય મેળવવો એ જય અવમ કહેવાય છે. અને એક ખીજી સેનાઓના યોધાઓના પરસ્પર સંઘર્ષ થાય છે, તેનો આરંભજ ક્ષયરૂપ છે. હે રાજ, એક મનવાળા, પોતાની સ્ત્રિ આદિમાં આસક્તિ રહિત, એક નિશ્ચયવાળા તથા હર્ષ યુક્ત પચાસ શરવીર પણ, શત્રુની મ્હોટી સેનાને અવશ્ય નાશ કરે. ને યુધ્ધમાંથી પાછા ન હોં એવા પાંચ, છ વા સાત યોધાઓ પણ જય પામે એમાં સંશય નથી. હે ભારત, જેમ શ્રેષ્ઠ પાંખવાળો વિનતા પુત્ર ગરૂડ મ્હોટી સેનાને નાશ કરે એવી એક પોતાની શક્તિ જોઈને સહાય-ભૂત સેનાની ઇચ્છા નથો રાખતો તેમ શરવીર પુરૂષ પોતાને સહાયતા કરે એવી ઘણી સેનાની ઇચ્છા રાખતો નથી. તારા પુત્રની ઘણી મ્હોટી સેના છે તેથી તેનો જય થશે એમ તારે માનવું નહીં, કેમકે ઘણી સેનાને લીધે નિરંતર જય થતો નથી, તેતો દૈવાધિન હોવાથી અધ્રુવ છે; પણ સંગ્રામમાં જે જય મેળવે, તેજ કૃતાર્થ થાય છે.

ન બાહુલ્યેન સેનાયા જયોમવતિ નિત્યશઃ ।

અધ્રુવોહિ જયોનામ દૈવં ચાત્રપરાયણં ॥

જયવંતોહિ સંગ્રામે કૃતકૃત્યામવંતિહિ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि निमित्ताख्यानं गुर्जरभाषायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच—एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।

धृतराष्ट्रेऽपि तच्छ्रुत्वा त्वानमेवान्वपद्यत ॥ १ ॥

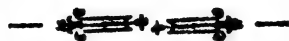
વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય, એ પ્રમાણે શુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રને કહીને વ્યાસજી સાંધી ચાલી નીકળ્યા; ને રાજ તેનાં વચન સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા. પછી એ ધટિકા સૂચી વિચાર કરી વારંવાર નિશ્વાસ મૂકીને ધૃતરાષ્ટ્રે, તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળા સંજયને પૂછ્યું કે હે સંજય, યુદ્ધમાં આનંદ પામનાર આ એકલા મળેલા શરવીર રાજ્યો પૃથ્વી માટે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરીને નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રે કરી એક ખીજાઓને મારશે, પણ શાંતિ પામશે નહીં; તેથી, યમલોક વૃદ્ધિ પામશે. હે સંજય, એ સર્વ રાજ્યો પૃથ્વીના રાજ્ય સંબંધિ અર્થને ધૃષ્ટિ, એક ખીજાને સહન કરી શકતા નથી; માટે હું પૃથ્વીને ઘણા ગુણવાળી છે એમ માનું છું.

કુશ્મેત્રને વિષે જગતમાં શરવીર એવા યોદ્ધાઓ ધણા હજાર, લાખ તથા અર્બુદ એકા થયા છે, માટે તેમના દેશ તથા શહેરનાં પ્રમાણને હુ યથાર્થ સાંભળવા ઇન્દ્રિયું છું વાસ્તે તું કહે કેમકે અતિ તેજસ્વી વિપ્રિષિ વ્યાસજના પ્રભાવથી તું દિવ્યશુદ્ધિને પ્રકાશ કરનાર જ્ઞાનચક્ષુએ યુક્ત છે. સંજય કહે છે—હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, હે મહા શુદ્ધિમાન રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, હું તમને નમસ્કાર કરીને, મારી મતિ પ્રમાણે પૃથ્વીના ગુણ કહું તે શાસ્ત્રદષ્ટિવાળા તમે જાણો. આ પૃથ્વીને વિષે સ્થાવર તથા જંગમ એ પ્રકારનાં પ્રાણિ છે, તેમાં પણ જંગમ પ્રાણિ અંડજ, રવેદજ તથા જરાયુજ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે. હે રાજા, તે જંગમ સર્વ પ્રાણિમાં જરાયુજ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેમાં પણ પશુ તથા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે; જેના જૂદા જૂદા ચૌદ ભેદ યજ્ઞના વિધાનવાળા વેદોમાં કહ્યા છે. તેમાંના ગ્રામ્ય પશુમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે તથા વનવાસી પશુમાં સિંહ શ્રેષ્ઠ છે જેમનું એક બીજાથી જીવન છે. હવે હે રાજા, પૃથ્વીને ભેદી ઉત્પન્ન થયા તે સ્થાવર કહેવાય છે; જેના વૃક્ષ, ગુહમ, લતા, વેલા તથા “લવકસાર” વેણું એ પાંચ ભેદ છે. હવે “રવેદજ” પછી નારી ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણિનો “ઉદ્ભિજ” પૃથ્વીને ભેદી ઉત્પન્ન થતાં સ્થાવરમાં અંતર્ભાવ છે. કેમકે તે જળને ભેદી ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્થાવર પૃથ્વીને ભેદી ઉત્પન્ન થાય છે તથા “અંડજ” ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણિનો “જરાયુજ” ગર્ભવેષ્ટનચર્મ સહિત જન્મે છે તેમાં અંતર્ભાવ છે. કેમકે તે મૈથુને કરી ઉત્પન્ન થાય છે અને જરાયુજ પણ તેમજ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સાત પ્રકારનાં ગ્રામ્ય પશુ, સાત આરણ્ય પશુ, પાંચ પ્રકારનાં ઉદ્ભિજ પ્રાણિ તથા પાંચ મહાજૂત એ સર્વ મળી ચોવીસ પ્રકાર થાય છે, માટે ચોવીસ અક્ષરવાળી ગામત્રીના સમાનપણાથી તે તેજ છે. માટે હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, સર્વ ગુણ સંપન્ન, પવિત્ર અને કાર્ય તથા કારણ સમુદાયાત્મક આ ગામત્રીરૂપ બ્રહ્મને જે પુરૂષ તત્વથી જાણે, તે કદી ફરીને આ લોકમાં જન્મ તથા મરણને પામે નહીં. હે રાજા, પ્રથમ કહેલાં સિંહ, વ્યાધ્ર, વરાહ, મહિષ, હસ્તિ, રોંછ તથા વાનર એ સાત આરણ્યક પશુ અને ગાય, બકરી, મેટા, મનુષ્ય, અશ્વ, અચ્ચર તથા ગર્દભ એ સાત ગ્રામ્ય પશુ છે. હે રાજા, એ પ્રમાણે સર્વ મળી ચૌદ પશુ સાધુ પુરુષોએ ગણ્યાં છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ સર્વ પૃથ્વીને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પણ તેમાંજ થાય છે, સર્વને રહેવાનું સ્થાન પણ તેજ છે અને સનાતન પણ છે. વાસ્તે જેને પૃથ્વીનું રાજ્ય છે, તેને સ્થાવર તથા જંગમાત્મક સર્વ છે, માટે તેમાં અતિ ઇચ્છાવાળા રાજાઓ એક બીજાએને યુદ્ધમાં મારે છે.

यस्यभूमिस्तस्यसर्वं जगत्स्थायवरजंगमं ।

तत्रातिगृद्धाराजानો विनिघ्नंतीतरेतरं ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भौमगुणकथने गुर्वर-
भाषायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ।

तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સર્વ પ્રમાણને જાણનાર સંજય, નદી, પર્વત, દેશ, પૃથ્વીના આશ્રય કરી રહેલાનાં તથા વનનાં નામ તથા પ્રમાણ અને પૃથ્વીનું પણ સમગ્ર પ્રમાણ તું

મને કહે. સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, બ્રહ્માંડરૂપ તથા શરીરરૂપ પંચમહાભૂત સર્વત્ર સમાન છે અને સર્વ શરીરાદિને વિષે રહેલું ચૈતન્ય પણ સમાન છે એમ શુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે, વળી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ તથા પૃથ્વી એ પંચમહાભૂતને વિષે ઉત્તરોત્તર એક એક ગુણ અધિક રહ્યા છે તે એ કે આકાશમાં શબ્દ ગુણ, વાયુમાં શબ્દ તથા સ્પર્શ ગુણ, તેજમાં શબ્દ સ્પર્શ, તથા રૂપ ગુણ, જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસગુણ અને પૃથ્વીને વિષે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ ગુણ હતા છે એમ તત્ત્વ જાણનાર ઋષિઓએ કહ્યું છે. હે રાજા, એ પ્રમાણે પાંચ ગુણ જેને વિષે સર્વ પ્રાણી રહ્યાં છે એવાં પંચમહાભૂતને વિષે રહ્યા છે. પણ જ્યારે તે પંચમહાભૂત સરખાં હોય છે ત્યારે તે એક બીજામાં ભળતાં નથી; ને જ્યારે તે ન્યૂનાધિકપણાને પામે છે, ત્યારે તેમનાથી દેહ બંધાય છે, જેને જીવ પામે છે. હે રાજા, તે પંચમહાભૂત પૃથ્વ્યાદિ ક્રમે કરી નાશ પામે છે તથા આકાશાદિ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ સર્વ એવગંજ છે એમ પ્રમાણમાં ન આવવાથી દૃશ્યરૂપ છે, કેમકે સિદ્ધ પુરુષો બ્રહ્માંડને બેદી જ્યાં કયાંય જાય છે, ત્યાં પણ વાસનામય પાંચ ભૌતિક શરીરો હોય છે. તેમ છતાં મનુષ્યો તર્કે કરી તે એવગંજ છે એમ કહે છે, તો પણ જે નહીં ચિંતન કરવામાં આવે એવા પદાર્થો તર્કે કરી સાધ્ય થવા યોગ્ય નથી, “એવગંજ છે એમ કહેવામાં આવતાં નથી” કેમકે બ્રહ્માંડાદિક પ્રકૃતિપર છે. હવે હે મહારાજા, હે કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, હું તમને જાંબૂદ્વીપનાં પ્રમાણ તથા આકૃતિનું વર્ણન કરું તે તમે સાંભળો—હે મહારાજા, ધણી દેશવાળો, નદીનાં જળ, મ્હોટા પર્વત, વિવિધ પ્રકારનાં શહેર, મનોહર દેશ તથા રૂઝ પુષ્પયુક્ત વૃક્ષોએ કરી ઢંકાએલો, ધણી ધન તથા ધાન્યવાળો અને ખારા સમુદ્રથી ચોતરફ વિંટાયેલો જાંબૂદ્વીપ મંડલાકાર છે. હવે તમે યોગિ પુરુષ મ્હોટા જાંબૂદ્વીપને ન્હાના પોતાના હૃદયને વિષે કેમ જુવે છે એમ પૂછશો, તો હું કહું તે તમે સાંભળો—જેમ નાની આરસીને વિષે મનુષ્ય પોતાનાં સમગ્ર મુખને જુવે છે તેમ યોગિ પુરુષ પોતાના સૂક્ષ્મ હૃદયાકાશને વિષે સમગ્ર જાંબૂદ્વીપને જુવે છે. કેમકે સર્વ ઔષધિવાળો તથા તેથી વેષ્ટિત કાર્ય કારણરૂપે સંસાર વૃક્ષ મનના એક દેશમાં અને બીજા દેશમાં નિષમ્ય નિયામકરૂપે પરમાત્મા રહ્યા છે, “એ સર્વ મન કલ્પિત છે” પણ પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલું આ કાર્ય તથા પ્રલય વિષે જેમાં કાર્ય સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે એવું અવ્યાકૃત કારણ અનાત્મ રૂપ છે; ‘પરમાત્માથી જન્મેલું’ છે અને પરમાત્મા એ બેદથી જન્મેલું છે તે હું સંક્ષેપથી કહું તે તમે સાંભળો.

આપસ્તતોન્યાવિજ્ઞેયાઃ શેષઃસંક્ષેપઽચ્યતે ।

તતોન્યઽચ્યતેચા યમેનંસંક્ષેપતઃશૃણુ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि सुदर्शनद्वीपवर्णने गुर्जर-
भाषायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

— ૧૬૫૬૬૬ —

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ઉક્તોદ્વીપસ્યસંક્ષેપો વિધિવદ્બુદ્ધિમંસ્ત્વયા ।

તત્ત્વજ્ઞશ્ચાસિસર્વસ્ય વિસ્તરંબ્રહ્મિસંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે બુદ્ધિમાન સંજય, તે જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર સંક્ષેપથી કહો, પણ તું તત્વજ્ઞ છે, માટે તેનો વિસ્તાર કહે. પરમેશ્વરને વિષે જે આ પૃથ્વીનો અવકાશ દેખવામાં આવે છે, તેનું પ્રમાણ તું મને પ્રથમ કહે અને ચાર પછી સંસારરૂપ વૃક્ષ તથા પરમાત્માનું વર્ણન કહેજે વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય, એ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું ચારે સંજય તેને કહેવા લાગ્યો કે હે મહારાજ, હિમવાન, હેમદ્રૂટ, પર્વતમાં શ્રેષ્ઠ નિષધ, વૈદ્યર્થમણિ સરખો નીલ, ચંદ્ર સરખો સફેદ શ્વેત તથા સર્વ ધાતુએ કરી વિચિત્ર પ્રકારનો શૃંગવાન એ છ પર્વત ખંડના વિભાગ કરનાર છે; જેઓ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશાના સમુદ્રને સ્પર્શ કરનાર અને જેઓનું સિન્ધ તથા ચારણો સેવન કરે છે, તે છ પર્વતના અંતરની ભૂમિનો સંકડો યોજનનો જે વિસ્તાર, તે ખંડ કહેવાય છે; જેમાં પવિત્ર તથા મનોહર દેશો રહ્યા છે. તે ખંડોમાં હિમાલય પર્વતની દક્ષિણાબાજુ આ ભરતખંડ છે તથા ઉત્તરાદિ બાજુ હૈમવત નામનો ખંડ છે. હેમદ્રૂટ તથા નિષધ નામના પર્વતની વચમાં હરિવર્ધ નામનો ખંડ રહ્યો છે. નીલ તથા નિષધ પર્વતના મધ્યમાં મેરૂ પર્વત છે. તેની પૂર્વ દિશામાં તે દિશાના સમુદ્રની અવધિ પર્યંત માદ્યવાન પર્વત રહ્યો છે. તથા તેની પશ્ચિમ દિશામાં તે દિશાના સમુદ્ર પર્યંત ગંધમાદન પર્વત રહ્યો છે. હે રાજા, એ પ્રમાણે માદ્યવાન તથા ગંધમાદન નામના એ પર્વતની વચમાં અતિ આશ્ચર્યરૂપ, ઉગતા સૂર્ય સરખો ક્રાંતિમાન તથા ધૂમાડા વગરના અગ્નિ સરખો ક્રાંતિમાન તથા ધૂમાડા વગરના અગ્નિ સરખો પ્રકાશમાન સુવર્ણનો મેરૂ પર્વત છે; જે પૃથ્વીમાં ચાર હજાર ને બસો યોજન છે તથા તેની ઉપર પણ તેટલોજ ઉંચો છે ને ચારે કારના દેશોને વિટી રહ્યો છે. હે સમર્થ, તે મેરૂ પર્વતની ચારે બાજુની દિશાએ પુણ્યવાન પુરુષોએ સેવેલા ભદ્રાશ્વ, દેતુમાળ, ભરત તથા ઉત્તરકુરુ એ નામના ચાર ખંડ છે. હે રાજા, જે મેરૂ પર્વતને વિષે સુવર્ણના કાગડાઓને જોઈને, ગરૂડના પુત્ર સુમુખ નામના પક્ષિએ આ પર્વત ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ પક્ષિઓને સમાન વર્ણ કરે છે, પણ ન્યનાધિક કરતો નથી, માટે હું એનો ત્યાગ કરી તે ઉત્તર કુરુખંડ પ્રત્યે જઈ એમ પોતાના મનમાં વિચાર કરી તેણે તેમ કહ્યું, તે મેરૂપર્વતને તેજસ્વિઓમાં શ્રેષ્ઠ સૂર્ય, નક્ષત્ર સહિત ચંદ્રમા તથા વાયુ નિરંતર પ્રદક્ષિણા કરે છે. વળી હે મહારાજ, તે પર્વત દિવ્ય એવાં ફળ તથા પુષ્પયુક્ત અને સુવર્ણથી શોભાયમાન અનેક ગૃહોથી સંકીર્ણ છે. તે મેરૂ પર્વતમાં દેવતાઓના ગણ, ગંધર્વ, અસુર તથા રાક્ષસો અસરાઓના ગણ સહિત નિરંતર ક્રીડા કરે છે. વળી તેને વિષે બ્રહ્મા, રૂદ્ર તથા દેવતાઓના રાજા ઈંદ્ર આવીને, અનેક દક્ષિણાવાળા વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞ કરી યજન કરે છે; જે દેવ શ્રેણીની તુલ્ય, નારદ, વિશ્વાવસુ, હાહા તથા હુહુ આદિ ગંધર્વ આવીને અનેક તરેહનાં સ્તોત્ર કરી સ્તુતિ કરે છે. વળી મહાત્મા સપ્ત ઋષિ તથા કરચપ નામના પ્રગ્નપતિ દરેક પર્વણિએ તે પર્વત પ્રત્યે જાય છે. હે મહીપતિ, તે મેરૂ પર્વતના શિખર ઉપર કવિ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ શુક દેવો સાથે રહી વિહાર કરે છે. જેના ત્યાંના સર્વ રત્ન તથા રત્નમય પર્વતો છે. હે રાજા, શુક કરતાં ચતુર્થાંશ રત્નના વૈભવને કુબેર ભોગવે છે અને પરમેશ્વર તેના સોગમ હિસ્સાનો કંઈક અંશ મનુષ્યોને આપે છે. વળી હે રાજા, તે મેરૂપર્વતના ઉત્તરાદિ બાજુના પડખામાં સર્વ ઋતુનાં પુષ્પયુક્ત દિવ્ય, મનોહર તથા શિલાઓના સમૃદ્ધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કરેણુના પુષ્પનું વન છે; જેમાં સર્વ પ્રાણિની રક્ષા કરનાર ભગવાન મહાદેવજી દિવ્ય ભૂતોથી વિંટાળીને પાર્વતી સહિત ક્રીડા કરે છે તથા ચરણ પર્વત લાંબી કરેણુના પુષ્પની માળાને

ધારણ કરે છે. જે મહાદેવજી ઉદય થયેલા ત્રણ સૂર્ય સરખાં પોતાનાં ત્રણ નેત્રે કરી સર્વત્ર પ્રકાશ કરે છે, તેને શ્રેષ્ઠ વ્રતવાળા, સત્યવાદી તથા ઉગ્ર તપસ્વિ સિંધ પુરૂષો જીવે છે, પણ દુષ્ટ આચરણવાળા જોઈ શકતા નથી. હે નરેશ્વર, તે મેરૂપર્વતના શિખર ઉપરથી સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ, અપરિમિત, વજ્રપાત સરખા કંચંકર શબ્દવાળી, પવિત્ર, અતિ પવિત્રાએ સેવેલી તથા શ્વેત ધારાવાળી ભાગીરથી શુભ ગંગા, ચંદ્રમાના શુભ હૃદમાં પડે છે. હે રાજા, તે હૃદને ગંગાએ પોતાના પડવાના બળથી સમુદ્ર સરખો કર્યો છે ને પર્વતોથી પણ દુઃખે કરી જેમો વેગ ધારણ કરી શકાય નહીં એવી ગંગાને શ્રી મહાદેવજીએ હજારો વર્ષ પર્યંત પોતાની જટામાં ધારણ કરી છે. હે મહીપતિ, મેરૂ પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં કેટુમાલ નામનો તથા જંબૂ નામનો ખંડ છે; જેઓમાં અનેક દેશો છે ને મનુષ્યોનું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે. વળી તે ખંડમાં રોગ તથા શોક રહિત, નિરંતર પ્રસન્ન મનવાળા, તપાવેલાં સુવર્ણ સરખી શાંતિવાળા અને ગૌર વર્ણવાળા પુરૂષો તથા અપ્સરા સરખી સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે ગંધમાદન પર્વતના શિખરો વિષે શુદ્ધકેના અધિપતિ કુમેર રાક્ષસો સહિત રહિ, અપ્સરાઓના સમુદાયથી વિંટાઈને હર્ષ પામે છે. તે પર્વતનો આજીઆજી સમીપ તેના અવયવભૂત ન્હાના ન્હાના બીજા પર્વતો છે; ને ત્યાં રહેનારનું પરમ આયુષ્ય અગિયાર હજાર વર્ષનું છે. વળી ત્યાં રહેનાર પુરૂષો સદૈવ તેજસ્વી, હર્ષયુક્ત તથા બળવાન છે અને સ્ત્રીઓ સુદર સ્વરૂપવાળી તથા કમળ સરખી શાંતિવાળી છે. હે રાજા, એ પ્રમાણે હિમાલય પર્વતની દક્ષિણ બાજુ ભરતખંડ, ઉત્તરમાં હેમવત ખંડ, હેમકૂટ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં હરિવર્ધ ખંડ, નિષધ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં તથા નીલ પર્વતની દક્ષિણ બાજુ અને મેરૂ પર્વતને ફરતો ઇલાવ્રત નામનો ખંડ તથા પ્રથમ કહેલા ભદ્રાશ્વ, અને કેટુમાલ ખંડોના નામથી કહેવાલા બીજા બે ખંડ છે એમ કેટલાક જીદ્ધિમાનોએ નવ ખંડ કહેવા છે. વળી પ્રથમ કહેલા ઇલાવ્રત રહિત ચાર ખંડ અને નીલ પર્વતની ઉત્તર બાજુ શ્વેત નામનો પાંચમો ખંડ, શ્વેત પર્વતની ઉત્તર બાજુ હિરણ્યક નામનો છઠ્ઠો ખંડ તથા ધ્રુંગવાન પર્વતની પાસે ઐરાવત નામનો સાતમો ખંડ છે એમ પણ કેટલાકનો મત છે. હે મહારાજા, એ પ્રમાણે સર્વ મળી દક્ષિણમાં ભરત, ઉત્તરમાં ઐરાવત તથા મધ્ય ભાગમાં આકાના પાંચ ખંડ છે; જેઓ મ્હોટું આયુષ, પ્રમાણ, આરોગ્ય, ધર્મ, કામ તથા અર્થાદિ ગુણે કરી ઉત્તરોત્તર અધિક છે. હે મહારાજા, એ પ્રમાણે સર્વ ખંડમાં અનેક જૂદા જૂદા ભાવવાળાં પ્રાણિ એકઠાં મળી રહ્યાં છે. એ રીતે આ પૃથ્વી ધણું કરી પર્વતે કરી વ્યાપી છે. હે રાજા, હેમકૂટ એજ કૈનાસ નામનો મ્હોટો પર્વત છે; જ્યાં શુદ્ધકો સહિત કુમેર રહી હર્ષ પામે છે. ને કૈનાસ પર્વતની ઉત્તરાદિ બાજુ મૈનાક પર્વત છે અને તેની ઉત્તરાદિ બાજુ દિવ્ય તથા મણિમય હિરણ્યશૃંગ પર્વતની વચ્ચેમાં મ્હોટું, દિવ્ય, શુભવર્ણવાળું અને સુવર્ણની વાળકાવાળું ત્રિંદુસર નામનું તળાવ છે. જ્યાં ભગીરથ નામના રાજાએ મગાન જામન ધણાં વર્ષ પર્યંત નિવાસ કર્યો હતો. વળી ત્યાં મ્હોટો યજ્ઞવાળા ઇંદ્રે મણિમય સ્તંભ તથા સુવર્ણની અનેક વેદી કરી યજ્ઞ કર્યા છે; જેથી તે દેવતાઓના રાજ્યરૂપ સિદ્ધિને પામ્યો છે. વળી ત્યાં સર્વ પ્રાણિને ઉત્પન્ન કરનાર, તીક્ષ્ણ તેજવાળા તથા સનાતન મહાદેવજી, બ્રહ્મા, નરનારાયણ તથા મનુની સર્વ પ્રાણી ઉપાસના કરે છે. વળી દિવ્ય, અચિંત્ય તથા પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલી ગંગા બ્રહ્માના લોકથી ઉતરીને તે ત્રિંદુસર ત્રણે આવી, ને ત્યાં તેના સાત જૂદા જૂદા પ્રવાહ થયા; જેમનાં વરવૈકસારા, નંદિની, સરસ્વતી, જંબુ નદી, સીતા, ગંગા અને સિંધુ એવાં નામ પડ્યાં છે. વળી તે ત્રિંદુસરની પાસે પૂર્વે બ્રાહ્મણો હજારો વર્ષની દિક્ષાવાળા

સત્ર નામનો યજ્ઞ કરતા હતા. હે રાજા, સરસ્વતી નામની ગંગા છે, તે પૃથ્વીને વિષે ક્યાંય દસ્ય છે અને અદસ્ય પણ છે. એ પ્રમાણે પ્રવાહરૂપ સાત પ્રકારની થયેલી ગંગા ત્રણ ભાગમાં વિખ્યાત છે. હે રાજા, હિમવાન પર્વતમાં રાક્ષસો રહે છે, હેમકૂટ પર્વતને વિષે શુભકો રહે છે અને નિપથ પર્વતને વિષે સર્પ તથા નાગ રહે છે અને ત્યાં ગોકર્ણ નામનું તપોવન પણ છે. સ્વેત પર્વતને વિષે દેવતા, અસુર તથા ગંધર્વ અને નીલ પર્વતને વિષે બ્રહ્મ ઋષિયો રહે છે અને શૃંગવાન પર્વતને વિષે દેવતાઓ અનેક વ્યવહાર કરે છે. હે રાજા, એ પ્રમાણે સાત ખંડની કક્ષના શાસ્ત્રમાં કરી છે, જેમને વિષે રથાવર તથા જંગમ પ્રાણી રહ્યાં છે. હે રાજા, તે સાત ખંડમાં દેવતા તથા મનુષ્ય સંબંધિ અનેક સમૃદ્ધિ છે, જેની ગણના કરવી અશક્ય છે; પણ પોતાના કક્ષાણુને ધૃષ્ટનાર પુરૂષોએ તેમાં શ્રદ્ધા રાખવા લાયક છે. હે રાજા, તમે મને પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન તથા સંસારરૂપ વૃક્ષનું વર્ણન પછી કહેજો એમ પ્રથમ કહ્યું હતું, માટે હાલ સમયને લીધે કહું છું; જે તમે સાંભળો-શશરૂપ પરમેશ્વરના દક્ષિણ તથા ઉત્તર બાજુના પડખાંરૂપ ભરત તથા ઐરાવત નામના બે ખંડ છે, સત્ય લોક તથા દેવ લોક બે કાનરૂપ છે, ને બ્રહ્માંડને વિષે જેટલાં ઊન્ય રચાન છે, તે ઉદરના ઉપરના ભાગને વિષે તથા નિચા જે પ્રદેશ છે, તે નિચેના ભાગ વિષે વેદમાં કહેલાં છે. હે રાજા, એ પ્રમાણે મેં તમો પરમેશ્વરનું સ્થૂળભાષિક સ્વરૂપ કહ્યું, હવે બીજું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કહું તે તમે સાંભળો-હે રાજા, પરમેશ્વરનું રક્તવર્ણુવાળા રજોગુણુ યુક્ત નામની અનેક તરેહના ભોગની વાસનારૂપી બીજું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે.

તામ્રપર્ણશિલોરાજઞ્ઞીમાન્મલયપર્વતઃ ।

एतद्वितीयंद्वીपस्य दृश्यतेऽशशंसंस्थितं ॥

હાતિ શ્રીમદ્દામારતે ભીષ્મપર્વણિ જંબૂસ્થંભનિર્માણપર્વણિ મૂમ્યાદિપરિમાણવિવરણે ગુર્જરભાષાયાં ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ-મેરોરથોત્તરપાર્શ્વ પૂર્વચાચક્ષવસંજય ।

निखिलेनमहाबुद्धे मास्वयंतंचपर्वतं ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે--હે ગહોટી બુદ્ધિવાળા સંજય, મેર પર્વતનાં ઉત્તર તથા પૂર્વ પડખાં અને માદ્યવાન પર્વતનું સમગ્ર વર્ણન તું મને કહે. સંજય કહે છે--હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, નીલ પર્વતની દક્ષિણ બાજુ અને મેર પર્વતની ઉત્તરાર્ધ બાજુ પવિત્ર તથા સિદ્ધ પુરૂષોએ સેવેલ ઉત્તરકુર નામનો ખંડ છે; જેમાં નિરંતર રસવાળાં ફળ તથા સુગંધી પુષ્પયુક્ત અનેક વૃક્ષો છે. હે જનાધિપ, તે વૃક્ષોમાના કેટલાક તો ઇચ્છિત કામના આપે એવા છે અને કેટલાક ક્ષીરિ નામના વૃક્ષ છે; જેઓમાંથી દૂધ તથા અમૃત સરખા છ પ્રકારના રસ સેવે છે. વળી તે વૃક્ષોમાંનાં ફળમાંથી અનેક વસ્તુ તથા આભરણુ ઉત્પન્ન થાય છે. હે રાજા, તે ઉત્તરકુર ખંડમાં સુવર્ણની ત્રીણી વેળુવાળી, સર્વ મહત્તને વિષે સુખરૂપ સ્પર્શવાળી, કાઠવ વગરની તથા અણિમય સર્વ જૂમી છે. વળી તે ખંડમાં સુખરૂપ સ્પર્શવાળી તથા સુંદર અનેક તલાવડી છે. તે ખંડમાં દેવ લોકથી બ્રહ્મ થયેલા પુરૂષો જન્મ ભધને, સુંદર દેખાવવાળા

તથા વિષ્ણુ ભક્તના સંગી થાય છે અને સ્ત્રિયો આસરા સરખી ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતનાં તેઓ જ્યારે જન્મે, ત્યારે જોડલાં જન્મે છે; જેઓ ઉત્પન્ન થઈને ક્ષીરિ વૃક્ષોનાં અમૃત સરખાં દૂધનું પાન કરે છે. હે રાજ, તે ખંડમાં જોડલાં એકજ વખતે જન્મે છે, સાથેજ વૃદ્ધિ પામે છે, સમાનરૂપ તથા ગુણવાન હોય છે અને વેષ પણ સરખાજ હોય છે. હે સમર્થ રાજ, ચક્રવાક નામનાં પક્ષિનું જોકું એકડું રહે, તેમ તે જોડલામાંનાં સ્ત્રી પુરૂષ એકલાંજ રહે છે, ને રોગ વગરનાં થઈ સદૈવ હર્ષયુક્ત મનવાળાં હોય છે; જેઓ અગિયાર હજાર વર્ષ પર્યંત જીવી સાથે મૃત્યુ પામે છે. ત્યારે તીક્ષ્ણ ચાંચવાળા તથા મહા બળવાન ભાર્ગવ નામના પક્ષી તેઓને ઉપાડીને ગુફામાં નાંખે છે. હે રાજ, એ પ્રમાણે મેં સંક્ષેપથી ઉત્તર-કુરૂખંડ કહ્યો, હવે મેં પર્વતનું પૂર્વ પડખું વર્ણન કરી કહું તે તમે સાંભળો-હે પૃથ્વીપતિ, તે મેં પર્વતના પૂર્વ ભાગમાં ભદ્રાશ્વ નામનો ખંડ છે; જેમાં મુખ્ય કંટ્યાણરૂપ સાગનું વન અને નિરંતર ફળ તથા પુષ્પવાળો, એક યોજનમાં ઊંચો અને સિદ્ધ તથા ચારણોએ સેવેલો કાળાત્ર નામનો એક વૃક્ષ છે, વળી તે ભદ્રાશ્વ ખંડમાં સર્વ પુરૂષ શ્રેષ્ઠ, સદૈવ વર્ણુવાળો, તેજસ્વી તથા મહા બળવાન છે; ને સ્ત્રિયો સદૈવ કમળ પુષ્પ સરખા વર્ણુવાળી, શ્રેષ્ઠ દેખાવવાળી, ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળી, પૂર્ણ ચંદ્ર સરખા મુખવાળી, ચંદ્ર સરખા શીતળ શરીર વાળી અને નાચવામાં તથા ગાવામાં ચતુર છે. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ, તે ભદ્રાશ્વ ખંડને વિષે મનુષ્યોનું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે, ને તે સર્વ કાળાત્ર વૃક્ષના રસનું પાન કરે છે, તેથી તેમને સદૈવ યુવાવસ્થા રહે છે. હવે હે રાજ, નીલ પર્વતની દક્ષિણ બાજુ તથા નિષધ પર્વતની ઉત્તર બાજુ સર્વ કામનારૂપ ફળ આપનાર, પવિત્ર, સિદ્ધ તથા ચારણોએ સેવેલો, સુંદર દેખાવવાળો અને સનાતન જંબૂ નામનો વૃક્ષ છે; જેના નામથી આ દ્વીપનું નામ પડ્યું છે. હે મનુષ્યના ઇશ્વર રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, તે જંબૂ વૃક્ષ સ્વર્ગને સ્પર્શ કરે એવો તથા પંચાવન યોજન ઊંચો છે; જેમાં ફળ સવાસો વેંત મ્હોટાં અને પાકે ત્યારે તરત ટુટી જનાર એવાં થાય છે. હે રાજ, જ્યારે તે વૃક્ષમાંનાં ફળ પોતાની મેળે ખરી પૃથ્વી ઉપર પડે છે, ત્યારે તેનો મ્હોટો અવાજ થાય છે. ને તરત ટુટી જાય છે; જેમાંથી સુવર્ણ સરખો રસ નીકળે છે. તે જંબૂ રસની મ્હોટી નદી થઈ મેંડને પ્રદક્ષિણા કરીને, ઉત્તર કુરૂખંડ પ્રત્યે જાય છે; જેના રસનું પાન કરવાથી ત્યાંનાં મનુષ્યોને મન વિષે શાંતિ થાય છે. તૃષા બાધ કરતી નથી તથા જરાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. વળી તે રસથી ત્યાં ઇંદ્રગોપ નામનાં જંતુ સરખા વર્ણુવાળું, પ્રકાશમાન તથા દેવતાઓના ભૂષણરૂપ જંબૂનદ નામનું સુવર્ણ પેદા થાય છે. વળી તે ખંડમાં ઉગતા સૂર્ય સરખા વર્ણુવાળા તેજસ્વી મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. હે ભરતર્પણ, માલ્યવાન નામના શિખરને વિષે સંવર્તક નામનો પ્રલયાગ્નિ દેખાય છે, અને તેની પૂર્વ દિશામાં તે દિશા વિષે વિસ્તારવાળો બીજો એક પર્વત છે. હે રાજ, તે માલ્યવાન પર્વત ચોરસમાં પાંચસો ને પચાસ યોજનના વિસ્તારવાળો છે; ત્યાં સુવર્ણ સરખાં પ્રકાશવાળાં મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. હે રાજ, તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો બ્રહ્મલોકથી બ્રહ્મ થઈ માલ્યવાન પર્વત વિષે જન્મ લઈ બ્રહ્મચર્ય પાળી લોકના કલ્યાણ સાથે તીવ્ર તપ કરીને, સૂર્યની પાસે જાય છે તેમાંના છાસઠ હજારને સાઠ પુરૂષો સૂર્યને વિદ્યો ઉભા રહીને અરુણની આગળ ચાલે છે; ને તેઓ સૂર્ય પાસે છાસઠ હજાર વર્ષ પર્યંત રહીને તેના તાપથી તપવાને ક્ષીણ ચંદ્ર મંડળ પ્રત્યે જાય છે.

ષષ્ટિવર્ષસહસ્રાણિ ષષ્ટિમેવશ્વતાનિચ ।

આદિત્યતાપતસાસ્તે વિશંતિશશિમંદકં ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि मास्यवद्वर्णने गुर्जर-
भाषायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રવાચ-વર્ષાણાંચૈવ નામાનિ પર્વતાનાં ચ સંજય ।

आचक्ष्वमेयथातत्त्वं येचपर्वतवासिनः ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય, ખંડ તથા પર્વતાનાં નામ અને પર્વતને વિષે નિવાસ કરી રહેલાઓ યથાર્થ તું મને કહે. સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, સ્વેત પર્વતની દક્ષિણ બાજુ તથા નિષધ પર્વતની દક્ષિણ બાજુ તથા નિષધ પર્વતની ઉત્તરાદિ બાજુ રમણક નામનો ખંડ છે; જેમાં સદૈવ વર્ણવાળાં, પ્રિય જનોએ યુક્ત, સુંદર પ્રિય દેખાવવાળાં તથા શત્રુ વગરનાં મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, ને નિત્ય હર્ષયુક્ત મનવાળા અગિયાર હજાર ને પાંચસો વર્ષ સુધી જીવે છે. નીલ પર્વતની દક્ષિણ બાજુ તથા નિષધ પર્વતની ઉત્તર બાજુએ હિરણ્ય નામનો ખંડ છે, જ્યાં હૈરણ્યવતી નામની નદી, પશ્ચિમમાં શ્રેષ્ઠ તેમનો રાજા ગરૂડ તથા કુમેરના અનુચર, મ્હોટા ધનવાન અને પ્રિય દેખાવવાળા યસો રહે છે. ને મહાબળવાન તથા હર્ષ યુક્ત મનવાળાં મનુષ્યો આરહજાર ને પાંચસો વર્ષ પર્વત પોતાનાં આયુષને ભોગવી જીવે છે. વળી હે મનુષ્યના અધિપતિ ધૃતરાષ્ટ્ર, તે હિરણ્ય ખંડને વિષે શ્રંગવાન નામનો પર્વત છે, તેમાં મણિનું અદ્ભૂત સુવર્ણનું તથા અનેક ભવનથી શોભાયમન રતનનું એ પ્રમાણે ત્રણ વિચિત્ર શિખરો છે; ને તે પર્વતની ઉત્તરાદિ બાજુએ સમુદ્રના અમ્રભાગને વિષે પોતાની મેળે પ્રકાશમાન શાંડલી નામની દેવી વસે છે. તે શ્રંગવાન પર્વતની તલેટીમાં ઐરાવત નામનો ખંડ છે; જે સર્વ ખંડ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તે ખંડ વિષે સૂર્યનો તાપ લાગતો નથી, મનુષ્યોને વૃધ્ધાવરથા આવતી નથી તથા નક્ષત્ર મંડળ સહિત ચંદ્રમા તેજોમય દેખાય છે. વળી તે ખંડમાં દેવ લોકથી બ્રહ્મ થયેલા સર્વ મનુષ્યો પદ્મ સરખી કંતિ તથા વર્ણવાળાં, કમળના પત્ર સરખાં નેત્રવાળાં, કમળ પુષ્પ સરખી સુગંધવાળાં, પક્ષીના રહિત, આકાર વગરનાં, જીતેન્દ્રિય તથા રજોગુણ રહિત ઉત્પન્ન થાય છે; જેમનું આયુષ્ય તેર હજાર વર્ષ પર્યંતનું છે. તેમજ ક્ષીર સમુદ્રની ઉત્તર દિશા વિષે આઠ ચક્રવાળાં, મન સરખા વેગવાળાં, અગ્નિ સરખા વર્ણવાળાં, મહાતેજસ્વી તથા સુવર્ણથી શોભાયમાન તેજોમય ગાડામાં સમર્થ એવા વૈકુંઠ દરિ વિરાજમાન છે; જે સર્વ જીવના નિર્ધાતા, વ્યાપક, સંહાર કરનાર, સારી રીતે રચના કરનાર, કર્તા તથા સર્વને પ્રેરક છે, અને પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ તથા આકાશરૂપ અને સર્વ પ્રાણિના યતરૂપ છે તથા જેનું અગ્નિ મુખ છે. વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય, એ પ્રમાણે સંજયે કહ્યું, ત્યારે મ્હોટા મનવાળા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્ર સંબંધિ વિચારમાં પડી ગયા. પછી પોતાના મનમાં વિચાર કરીને મ્હોટા તેજસ્વી ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને કહ્યું કે હે સૂત પુત્ર સંજય, કાળ સર્વ જગત્તે નાશ કરે છે તથા પાછું ઉત્પન્ન પણ કરે છે; તેથી આ લોકમાં કાષ્ટપણ્ય અવિનાશી નથી. કેવળ નરનારાયણ, સર્વતા, સર્વ

જૂતનો સંહાર કરનાર, દેવતાઓ જેને વેકુંઠ કહે છે એવા તથા મનુષ્યો જેને વિષ્ણુ કહે છે એવા પરમાત્માજ અવિનાશી છે.

દેવાવૈકુંઠમિત્યાહુ નૈરાવિષ્ણુમિતિપ્રભું ॥

इति श्रीमहामारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये गुर्जरभाषायां
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રવાચ-યદિદંમારતંવર્ષ યત્રેદંમૂર્ચ્છિતંવકં ।

यत्रातिमात्रलुब्धोयं पुत्रोदुर्योधनोमम ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય, જે ભરતખંડને વિષે આ સર્વ સૈન્ય મૂર્ચ્છિત થયું છે, મારો પુત્ર દુર્યોધન અતિ લોભાચો છે, પાંડુ રાજાના પુત્ર પાંડવોનાં મન જોડાયાં છે તથા માફ પણ મન આસક્ત થયું છે, તેનું મથાર્ય તું વર્ણન કરીને મને કહે; કેમકે હું તને બુદ્ધિમાન માનું છું. સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, તમે મારાં વચન સાંભળો—ભરતખંડને વિષે ઇચ્છાયુક્ત મનવાળા પાંડવો નથી, કેવળ ઇચ્છાયુક્ત મનવાળા દુર્યોધન, શકુનિ તથા અનેક દેશના રાજા ક્ષત્રિયો છે; જેથી તેઓ એક બીજાને દેખી સહન કરી શકતા નથી. માટે હે ભારત, દેવતા એવા ઇન્દ્રને, વૈવસ્વત મનુને, વેનપુત્ર પૃથુને, મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુને, ચમાતિને, અંબરિષ્ઠને, માંધાતાને, નહુષને, મુચકંદને, ઉશીનર દેશના રાજા શિખિને, ઋષભને, ઐલને, નૃગને, કુશિકને, મહાત્મા ગાવિને, સોમકને, દિક્ષીપને તથા બીજા પણ બગવાન ક્ષત્રિયોને પ્રિય એવો ભરતખંડ હું તમને વર્ણન કરી છું તે તમે સાંભળો—હે રાજા, ભરતખંડમાં મહેન્દ્ર, મલ્લ, સલ્લ, શુક્તિમાન, રક્ષવાન, વિંધ્ય તથા પારિપાત્ર એ સાત પર્વત મુખ્ય છે; જેઓની સમીપ રહેનાર, ડાઘના જાણુવામાં ન આવે એવા તથા ઉત્તમ વિચિત્ર તલેટીવાળા અનેક પર્વતો છે. અને હે સમર્થ, હે કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, બીજા પણ નાના પ્રાણિનું ઉપજીવન જેનાથી થાય એવા અને ડાઘના જાણુવામાં નથી એવા અનેક ન્હાના પર્વતો છે; જેઓની પાસેના દેશમાં આર્ય, મ્લેચ્છ તથા મિશ્રજાતિના પુરૂષે રહે છે. હે રાજા, તે પુરૂષો અનેક મ્હોટી નદિયોનાં જળનું પાન કરે છે. તે એકે, ગંગા, સિંધુ, સરસ્વતી, ગોદાવરી, નર્મદા, ઇન્દ્રિય જળ આપનારી મહાનદી શતદ્રુ, ચંદ્રલાગા, યમુના, દષ્ટદત્તી, વિપાશા, જાહી વેળુવાળી વિપાપા, વેત્રવતી, કૃષ્ણા, વેણુ, ધરિાવતી, વિતસ્તા, પયોણ્ણી, દેવિકા, વેદસ્મૃતા, વેદવતી, ત્રિદિવા, ઇક્ષ્વા, કમ્બી, કારીશિણી, ચિત્રવાહા, ચિત્રસેના, જીવેના પાપને નાશ કરનારી ગોમતી, વદના, કૌશિકી, કૃત્યા, વિચિતા, લોહિતારણી, રહસ્યા, શતકુંભા, સરયુ, ચર્મણ્ણવતી, હસ્તિસોમા, દિક, શરાવતી, ભીમરથી, કાવેરી, યુલુકા, વાણ્ણી, શતજલા, નીવારા, અહિતા, સુપ્રયોગા, પવિત્રા, કુંડલી, સિંધુ, રાજની, પુરમાલિની, પૂર્વાભિરામા, વારા, ભીમા, ઓધવતી, પાપને હરણ કરનારી પાશાશ્વિની, મહેન્દ્રા, પાટલાવતી, કરીષિણી, અસિકની, મહાદત્તી, કુશ્યપીરા, મકરી, શ્રેષ્ઠ એવી મેના, હેમા, ધૃાવતી પૂરાવતી, અનુષ્ણા, શૈબ્યા, કાપી, સદૈવ જળ જેમાં રહે છે એવી તથા મ્હોટા વેગવાળી મહા નદી કુશધારા, સદાદાંતા, શિવા, વારવતી, વસ્ત્રા, સુવસ્ત્રા, ગૌરી, કંપના, હિરણ્યવતી, વીરકરા, મહાનદી પંચમી, રથચિત્રા, જ્યોતીરથા, વિધામિત્રા, કપિંજલા, ઉપેન્દ્રા બહુ, સદૈવ, જળના

પ્રવાહવાળી કુવીરા, વિનદી, પિંજળા, વેણા, તુંગવેણા, વિદિષા, કૃષ્ણવેણા, તામ્રા, કપિલા, ખલુ, સુવામા, વેદાશ્વા, મહાનદી હરિશ્રાવા, શીઘ્રા, પિન્ધિલા, બારદાજી, દૌશિકી, શોણા, બહુદા, ચંદ્રમા, દુર્ગા, ચિત્રશિલા, બ્રહ્મવેદા, બ્રહ્મદત્તી, યવક્ષા, રોહી, જાંબૂનદી, સુનસા, તમસા, દાસી, વંસા, વરાણસી, નીલા, પર્ણાશા, માનવી, વૃષભા, બ્રહ્મભેષ્યા, સદૈવ વહેનારી કૃષ્ણા, મંદવાહિની, બ્રાહ્મણી, મહાગૌરી, દુર્ગા, ચિત્રોપલા, ચિત્રસ્થા, મંજુલા, વાહિની, મંદાકિની પૈતરણી, કૌષા, શક્તિમતી, અનંગા, વવૃપસા, લોહિત્યા, કરનોયા, વૃષકા, કુમારી, ઋષિકુલ્યા, મારિયા, સરસ્વતી, સર્વા તથા ગંગા છે; જે સર્વ જગતની માતા૩૫ તથા મહા કુળ આપનારી છે. હે રાજા, એ ઉપરાંત બીજી અપ્રકાશ હજારો નદી છે; પણ જે મને સ્મરણ હતી તે સર્વ મેં તમને નામ પૂરક કહી સંભળાવી. હવે હે રાજા, ભરતખંડ વિષેના દેશોનાં નામ કહું તે તમે સાંભળો—આ કુરુપાંચાળ, શાલ્વ, માદ્રેય, જંગળ, શ્વરસેન, પુલિંદ, બોધ, માલ, મત્સ્ય, કુશલ્ય, સૌસલ્ય, કુંતિ, કાંતિ, કૌસલ, ચેદિ, મત્સ્ય, કશ્પ, બોજ, સિંધુ, પુલિંદક, ઉત્તમ એવા દશાર્ણ્ય, મેકલ, ઉત્કલ, પાંચાળ, કૌસલ, નૈકપ્રેષ્ઠ, ધુરધર, ગોધા, મદ્ર, કલિંગ, કાશિ, પરકાશિ, જટર, કુરુ, અવંતી, અપરકુંત, ગોમંત, મંદક, સંડ, વિદર્ભ, રૂપાલિક, અશ્મક, પાંડુરાષ્ટ્ર, હરિત, અધિરાજ્ય, કુશાઘ, મક્ષરાષ્ટ્ર, કેવળ, વારવાસ્ય, યવાહ, ચક્ર, ચક્રાતિ, શક, વિદેહ, મગધ, સ્વક્ષ, મલજ, વજ્ય, અંગ, વંગ, યક્ત, લોમ, મલ્લ, સુદોણ, પ્રદ્યુમ્ન, માલિક, શશિક, બાહ્લિક, વાટધાન, આભીર, કાલતોયક, અપરાંત, પરાંત, પંચાલ ચર્મમંડળ, અટવી, શિખર, મેરૂભૂત, ઉપાવૃત, અનુપાવૃત, સ્વરાષ્ટ્ર, કેકય, કુંદ, માહેય, કક્ષ સામુદ્ર, નિષ્કુટ, અનેક પર્વતવાળા આંધ્ર, બાહરગિર્મ, મલજ, માનવર્જક, સમંતર, પ્રાવૃષેય, બાર્ગવ, પુન્ડ્ર, બર્ગ, કિરાત, સુદ્રષ્ટ, યામુન, નિષાદ, નિષધ, આનર્ત, નૈઋત્ય, દુર્ગાલ, પ્રતિમરત્ય, કુંતળ, તીરગ્રહ, ઇજ્ઞક, ગુણ્વાન, કન્યક, તિલભાર, મસીર, મધુમંત, સુકંદક, કારમીર, સિંધુ, સૌવીર, ગાંધાર, દર્શક, અભીસાર, ઉલૂત, શૈવલ, દાર્પાચિવ, નવ, દર્વ, વાતગ્નમા, રથોરગ, બહુવાઘ, સુદામન, સુમલ્લિક, વદ્ર, કરિશક, કુલિંદ. ઉત્ત્યક, નવાયુ, દશ, પાર્શ્વરોમા, કુશખિંદુ, કચ્છ, ગોપાળકક્ષ, કુરુવર્ણક, કિરાત, અરબર, સિંદ, પૈદેહ, તાત્રલિપ્ત, ઔડ, મ્લેચ્છ, સૈસિરિદ્ર, તથા પાર્વતિય છે. વળી હે ભારત, ભરતખંડમાં દક્ષિણ દક્ષા વિષે દેશો છે તે એ કેન્દ્રવિડ, કરલ, પ્રાચ્ય, ભૂષિક, વનવાસિક, કર્ણાટક, મલ્લિક, વિકલ્પ, સુષક, ત્રિલ્લિક, કુંતળ, સૌહદ, નલકાનન, કૈકુટક, ચોલ, કોકણ, માલવ, નર, સમંગ, કુરક, કુકુર, અંગાર, માનૃપ, ધ્વજન્યુસવસંકેત, ત્રિગર્ત, શાલ્વ, સેનિ, વ્યુક, કંતેકચક, પ્રોષ્ઠ, સમવેગવશ, વિંધ્ય પુલિક, વલ્કલ, માલવ, બલ્લવ, અપર, બલ્લક, કાલદ, કુડળ, કરટ, સુષ્ટક, કન્યાળ, નીપ, ઘટ, શૃંગ્ય, અઠિદ, પાશિવાટ, તન્ય, સુન્ય, ઋષિક, વિદલ, કાક, તંગણ તથા કાંબોળદિ દારણ્ય મ્લેચ્છ જાતિના મનુષ્યો રહે છે તે એકે સકદગ્રહ, કુલત્ય, દ્વણ, પારસિ, રમણ, ચીન, દક્ષ માલિક તથા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કુળ જેમાં રહે છે એવા શૂદ્ર, આભિર, દરદ તથા કાશ્મીર, અને તે ઉપરાંતની જાતિ જેમાં રહે છે એવા પશુ, ખાશિર, અંતચાર, પદ્મલવ, ગિરિ-ગહ્વર, આત્રેય, ભરદ્વાજ, સ્તનપોષિક, પ્રોષક, તોમર, કન્યમાન તથા કરલજક છે. હે સમર્થ રાજા, મેં પૂર્વ તથા ઉત્તર દિશાના એ સર્વ દેશોનાં નામ માત્ર તમને કહ્યાં. હે રાજા, ક્ષત્રિયો પોતાના ગુણ તથા બળ પ્રમાણે સારી રીતે રક્ષા કરેલી કામદુધા સરખી આ પૃથ્વી

તેને ધર્મ, અર્થ તથા કામના ફળની પ્રાપ્તિ કરે ; મટેજ ધર્મ તથા અર્થને જાણનાર શરવીર ક્ષત્રિયો તેમાં આકાંક્ષાવાન થાય છે, ને ધનમાં લોભી થઇને સંગ્રામમાં પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે છે. આ પૃથ્વી યજ્ઞે કરી દેવતાઓના તથા અન્ને કરી મનુષ્યોના શરીરનું પોષણ કરે છે. માટે જેમ શ્વાન એક બીજાના માંસને હરણ કરે, તેમ ક્ષત્રિયો તેને ભોગવવાની કામનાથી એક બીજાનીને હરણ કરે છે; પણ આજ પર્યંત કાષ્ઠની એ વિષે કામના તૃપ્ત થઇ નથી. વાસ્તે હે ભારત, એજ કારણુ સાર કૈરવ તથા પાંડવો સામ, બેદ, દામ તથા દંડે કરીને, પૃથ્વીને ગ્રહણ કરવા વાસ્તે યત્ન કરે છે. હે મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ, જ્ય મેળવી સારી રીતે તપાસ રાખેલી પૃથ્વી પિતા, ભાઈ, પુત્ર સૂર્યલોક તથા સ્વર્ગલોકરૂપ પોતે થાય છે. તે તે ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

પિતા આતા ચ પુત્રાશ્ચ સ્વં ઘૌશ્ચ નરપુંગવ ।

ભૂર્ભિર્ભવતિ ભૂતાનાં સમ્યગ્ચિદ્રદર્શના ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भारतीयनदीदेशादिनाम-
कथने गुर्जरभाषायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।

प्रमाणमायुशःसूत बलं चापि शुमाशुभं ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સૂત, ભારત તથા હૈમવતખંડ વિષે આયુષ્યનું પ્રમાણ બળ, શુભ, અશુભ, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન અને હરિવર્ષ નામના ખંડનું વર્ણન મને વિસ્તારથી કહે. સંજય કહે છે—હે ભારત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, હે કુરુકુળને વધારનાર, આ ભારતખંડને વિષે સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર તથા કળિ એ ચાર યુગ ક્રમે કરી પ્રવર્તે છે; જે કળિયુગ વગરના ત્રણ યુગોમાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય ચાર હજાર, ત્રણ હજાર તથા બે હજારનું યથાક્રમ છે. ને હે ભારત કુળમાં શ્રેષ્ઠ રાજા, કળિયુગને વિષે મનુષ્યોના આયુષ્યનું પ્રમાણજ નથી; કેમકે કેટલાક ગર્ભને વિષેજ નાશ પામે છે તથા કેટલાક જન્મીને પણ નાશ પામે છે. હે રાજા, સત્યયુગને વિષે મહા બળવાન, મહા પરાક્રમી, બુદ્ધિમાન, શ્રેષ્ઠ ગુણયુક્ત, પ્રિય દેખાવવાળા તથા ધનવાન મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે; જેઓ હજારો પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તે યુગમાં તપશ્ચર્યારૂપ ધનવાળા મુનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; જેઓ પણ અનેક પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તે યુગમાં ક્ષત્રિયો મ્હોટા હર્ષવાળા, મહા-મા, ધાર્મિક, સત્યવાદિ, સુંદર દેખાવવાળા, મ્હોટા દેહવાળા, મહા પરાક્રમી, ધનુષ ધરનાર, વરદાન આપવા લાયક તથા યુદ્ધમાં શરવીર, વિશેષ શ્રેષ્ઠ ઉત્પન્ન થાય છે. હે રાજા, ત્રેતા-યુગને વિષે ક્ષત્રીય ચક્રવર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. હે રાજા, દ્વાપર યુગને વિષે સર્વ વરણના પુરૂષો મ્હોટા ઉત્સાહવાળા, વીરવાન તથા એક બીજાને જીતવાની ઇચ્છાવાળા ઉત્પન્ન થાય છે. હે ભારત, કળિયુગને વિષે મનુષ્યો થોડા તેજવાળા, કોંધી, લોભી તથા ખોટું બોલનાર ઉત્પન્ન થાય છે, વળી તે યુગને વિષે ભૂત પ્રાણીને ઇર્ષા, માન, ક્રોધ, કપટ, બીજાના ગુણમાં દોષનો આરોપ કરવા, વિષયમાં પ્રીતિ તથા લોભ થાય છે. હે નરાધિપ રાજા, આ દ્વાપરને વિષે પૂર્વના યુગ ક-

રતાં ગુણસ્વરૂપ છે; અને ભરતખંડ કરતાં હૈમવતખંડમાં કોઈ જૂદી તરેહના શ્રેષ્ઠ ગુણ છે તથા હરિવર્ષખંડમાં તેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગુણ છે.

સંક્ષેપો વર્ત્તન્તે રાજન્દ્રાપરેઽસ્મિન્નરાધિપ ।

ગુણોત્તરં હૈમવતં હરિવર્ષ તતઃ પરં ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भारतवर्षकृताद्यनुरोधेनायु-
निरूपणे गुर्जरभाषायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

समाप्तं च जंबूखंडाविनिर्माणपर्वं ॥

अथ भूमिपर्वः ॥

धૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—જંબૂખંડસ્ત્વયા પ્રોક્તો યથાવદિહ સંજય ।

विष्कंभमस्य प्रब्रूहि परिमाणं तु तत्त्वतः ॥ १॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય, તેં જંબૂખંડ કહ્યો; પણ તેના ચોરસ વિસ્તાર તથા તેનું પ્રમાણ તું મને યથાર્થ કહે. વળી સમુદ્રનું શાક, કુશ, શાલ્મલિ તથા કૌંચ દ્વીપનું અને સૂર્ય, ચંદ્ર તથા રાહુનું પણ પ્રમાણ તત્વથી તું મને કહે. સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, આ પૃથ્વીને વિષે અનેક ન્હાના ન્હાના દ્વીપ છે “ એટ છે ” જેણે કરી આ જગત વ્યાપ્ત છે; પણ મુખ્ય સાત દ્વીપ છે, તે તથા ચંદ્ર, સૂર્ય અને રાહુનું વર્ણન કહું તે તમે સાંભળો—હે પૃથ્વીપતિ, અનેક દેશોથી સંકીર્ણ, વિદ્રુમાદિ મણિએ કરી વિચિત્ર તથા અનેક ધાતુએ કરી વિચિત્ર એવા પર્વતોથી શોભાયમાન જંબૂદ્વીપ અદાર હજાર ને હસો યોજનના વિસ્તારવાળો છે; જેને તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો લવણ સમુદ્ર ફરતો છે. હવે હે કુર કુશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા, હું તમને શાકદ્વીપ કહું તે તમે યથાર્થ સાંભળો.—હે નરાધિપ, શાકદ્વીપ જંબૂદ્વીપથી પ્રમાણમાં બમણો છે; જેને લવણ સમુદ્રથી પ્રમાણમાં દ્વિગુણ ક્ષીર સમુદ્ર ફરતો છે. તે શાક દ્વીપને વિષે પવિત્ર એવા અનેક દેશો છે, પ્રાણિયોનું ઘણું વર્ષનું આયુષ્ય છે અને મનુષ્યો ક્ષમા તથા તેજયુક્ત છે; તેથી તે દ્વીપમાં કોઈ દિવસે દુકાળ પડતોજ નથી. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, મેં તમને શાક દ્વીપનું વર્ણન સંક્ષેપથી કહ્યું. હવે બીજું શું કહું? ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું કે હે મહાબુદ્ધિમાન સંજય, તેં શાકદ્વીપ સંક્ષેપથી કહ્યો; પણ તેના વિસ્તાર તું મને યથાર્થ કહે. સંજય કહે છે—હે રાજા, જે શાકદ્વીપને વિષે સર્વ અતિ ગુણવાન તથા પુણ્યરૂપ છે, તેને વિષે મણિયુક્ત હોવાથી શોભાયમાન તથા રત્નની ખાણવાળા સાત પર્વત તથા તેટલીજ નદી છે; તેમનાં નામ હું તમને કહું તે તમે સાંભળો—પ્રથમ દેવર્ષિ તથા મંધર્વોએ સેવેલો મેરૂ પર્વત છે, અને બીજો પૂર્વ દિશામાં વિસ્તારવાળો મલય નામનો પર્વત છે; જેની ચારે બાજુથી અનેક મેઘ પ્રવર્તમાન થાય છે. ત્યાર પછી જળધાર નામનો મહા ગિરિ છે, જેમાંથી ઇંદ્ર નિત્ય જળને ગ્રહણ કરી વર્ષા ઋતુને વિષે વૃષ્ટિ કરે છે. ત્યાર પછી ઉત્તરે એવો રૈવતક નામનો ગિરિ છે, જેને વિષે જે રૈવતી નક્ષત્રરૂપે આકાશમાં રહી છે, તે પણ તે બ્રહ્માની મર્યાદાથી દિવ્યરૂપે રહી છે. હવે રૈવતક પર્વતની ઉત્તરાદિ બાજુએ નવા મેઘ સરખી કાંતિવાળો, મ્હોટા વિસ્તારવાળો,

શોભાયમાન તથા પ્રકાશમાન શ્યામ નામનો પર્વત છે; જેના ગુણથી ત્યાંની પ્રજા શ્યામપણાને પામી છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું કે હે સંજય, આ તો તેં મને મ્હોટા સંશય યુક્ત વાક્ય કહ્યું. હે સૂત પુત્ર, શ્યામ પર્વતને વિષે રહેનારી પ્રજા શ્યામપણાને કેમ પામે છે? સંજય કહે છે— હે મહારાજ કુરુનંદન, સુર્વ દ્વીપને વિષે ગૌર, કૃષ્ણ તથા મિશ્ર વર્ણની પ્રજા હોય છે, પણ તે પર્વતની ખાજીના ખંડ વિષે તે પર્વતના પ્રભાવથી શ્યામ પ્રજા થાય છે તેથીજ તેનું શ્યામ-ગિરિ એવું નામ પડ્યું છે. હે કૌરવેન્દ્ર, ત્યાર પછી મ્હોટા ઉદયવાળો દુર્ગશૈલ અને ત્યાર કેડે જેને વિષે હીરાકસી નામની ધાતુની ખાજી છે એવો કેસર નામનો પર્વત છે; જે તે પર્વતથી વાયુ પ્રવર્તમાન થાય છે; હે રાજા, એ સાત પર્વત પૂર્વે કહેલા દ્વીપના પર્વતથી બમણા વિસ્તારવાળા છે; જેઓ માંયે આશ્વમાનોએ સાત ખંડ રહ્યા છે. તેઓ આવી રીતે કે— મહા મેરૂ પર્વતની પાસે મહાકાશ નામે, મહાય પર્વતની પાસે કુસુદોત્તર નામે, જળધારની પાસે સુકુમાર નામે, રૈવતક પર્વતની પાસે કૌમાર નામે, શ્યામ પર્વતની પાસે અણિકાચન નામે, કેસર પર્વતની પાસે મૌદાકી નામે તથા દુર્ગશૈલ પર્વતની પાસે મહાપુમાન નામે ખંડ છે. હે કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર, જગદ્દ્વીપ કરતાં મ્હોટાછ તથા ન્હાનાઈની ગણના જેની થઈ શકે છે એવો શાકદ્વીપ પૂર્વોક્ત દ્વીપથી દ્વિગુણુ છે; જેની મધ્યમાં પ્રજા જેને સદૈવ અનુસરે છે એવો શાક નામનો મ્હોટો વૃક્ષ છે તથા પવિત્ર અનેક દેશો છે. વળી તે શાક દ્વીપને વિષે શંકરનું પૂજન સદૈવ થયા કરે છે, ને સદૈવ સિદ્ધ, આરણ્ય તથા દેવતાઓ ગ્લય છે. હે રાજા, તે દ્વીપને વિષે ચાર વર્ણની પ્રજા અલંત ધર્મનિષ્ઠ તથા સ્વકર્મમાં તત્પર છે; પણ ચોરી કરનાર કોઈ છેજ નહિ. વળી ત્યાં રહેનાર પ્રજા મ્હોટા આયુષવાળી તથા જરાવરયા અને મૃત્યુ રહિત હોવાને લીધે જેમ વર્ણકાળમાં નદીઓ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ વૃદ્ધિ પામે છે. હવે તે શાક દ્વીપને વિષે પૂર્વોક્ત પવિત્ર જળવાળી સાત નદીઓનાં નામ હું તમને કહું તે તમે સાંભળો— ધણુા પ્રવાહવાળી ગંગા, સુકુમારી, કુમારી, શીતાશી, મહાનદી વેણીકા, મણિજળા તથા ચક્ષુર્વર્ધનિકા. હે ભરત કુળમાં પ્રેષ્ટ, એ પ્રમાણે શાક દ્વીપને વિષે સાત મોટી નદી છે અને જળધાર પર્વતમાંથી ખીજી અનેક નદી નીકળે છે; જે પવિત્રાનાં નામ તથા વિસ્તાર કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી. વળી તે દ્વીપમાં સર્વ લોકને વિષે સંમત એવા મંગ, મશક, માનસ તથા મંદગ નામના ચાર દેશો છે; જેઓને વિષે પોતાના કર્મમાં કુશળ એવા બ્રાહ્મણો, સર્વ કામના પાર પાડનાર તથા ધર્મિષ્ઠ ક્ષત્રિઓ, ધર્મે કરી જીવનાર વૈશ્ય અને સર્વ કામનાવાળા, શરવીર, ધર્મોર્થને વિષે નિશ્ચયવાળા તથા પોતાના ધર્મ નિષ્ઠ શુદ્ર ક્રમે ધણું કરી રહે છે, ને રાજા, દંડ તથા દંડવા લાયક કોઈ નથી, કેવળ ધર્મત તેઓ એક બીજાની ધર્મે કરી રક્ષા કરે છે. હે રાજા, મોટા પરાક્રમવાળા શાક દ્વીપને વિષે એટલુંજ કહી શકાય છે; સાંભળવા લાયક પણ એજ છે.

एतावदेव शक्यं तु तत्र द्वीपे प्रभाषितुं ।

एतदेव च श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि शाकद्वीपवर्णने गुर्जरभाषायां एका-
दशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

સંજય ઉવાચ—ઉત્તરેષુ ચ કૌરવ્ય દ્વીપેષુ શ્રૂયતે કથા ।

एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे ॥१॥

સંજય કહે છે—હે કૌરવ્ય, હવે બાકીના પાંચ દ્વીપને વિષેની બાવી રીતની કથા સાંભળાય છે તે હું તમને કહું તે તમે સાંભળો-કહેલા શાકદ્વીપ પછી ધૃતનો સમુદ્ર છે, સારપછી દહીનો સમુદ્ર છે, સાર પછી મદિરાનો સમુદ્ર છે, અને સાર પછી જળનો સમુદ્ર છે. હે રાજા, સર્વ દ્વીપ એક બીજાથી બમણા વિસ્તારવાળા છે તે પર્વતો પણ પૂર્વોક્ત સમુદ્રથી વિટાયલા છે. સાત દ્વીપમાંના વચલા દ્વીપને વિષે મનઃશીલા નામની ધાતુવાળો મ્હોટો ગૌર નામનો પર્વત છે; જેની પશ્ચિમ દિશાને વિષે નારાયણ ભગવાનને પ્રિય એવો કૃષ્ણ નામનો પર્વત છે; ને તે પર્વતને વિષેનાં દિવ્ય રત્નોની દેશવ ભગવાન પોતે રક્ષા કરે છે તથા ત્યાં રહેનાર પ્રજા ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને સુખ આપે છે. હવે અનેક દેશવાળા કુશદ્વીપના મધ્ય ભાગમાં કુશનું થૂલકું છે, શાકભિ દ્વીપને વિષે શાકભિનો વૃક્ષ રહી પૂજ્ય છે તથા કૌંચ દ્વીપને વિષે રત્નની ખાણોવાળો કૌંચ નામનો પર્વત છે અને જેને વિષે કમળ સરખાં નેત્રવાળા તથા મુક્ત પુરુષોએ સેવેલા નારાયણ ભગવાન હરિ વસે છે એવો સર્વ ધાતુમય એ મ્હોટો ગોમંત નામનો પર્વત છે, તેની ચાર વર્ણની પ્રજા નિરંતર પૂજા કરે છે. હે રાજેન્દ્ર, પૂર્વોક્ત કુશદ્વીપને વિષે વિદ્રુમ મણિએ કરી શોભિતો તથા દુર્ધર્ષ એવો કુશ, સુવર્ણનો ઘૃતિમાન, કુમુદ, કુપ્પવાન, કુશેય તથા હરિગિરિ એ પ્રમાણે સર્વ પર્વતમાં શ્રેષ્ઠ પર્વતો છે; જેઓના અંતર્ગત ખંડોના વિસ્તાર પૂર્વોક્ત પાસેના દ્વીપના ખંડ કરતાં દ્વિગુણ છે. હવે તે ખંડોનાં નામ કહું તે તમે સાંભળો. ઉદ્ધભિદ, વેણુમંડળ, સુરથાકાર, કંબળ, ધૃતિમાન, પ્રભાકર તથા કાંપિલ એ પ્રમાણે કુશદ્વીપને વિષે કાત ખંડ છે; જેઓને વિષે દેવ ગંધર્વ તથા પ્રજાદિ વિહાર કરે છે અને ક્રીડા કરે છે, પણ કોષ મનુષ્ય મરણ પામતું નથી ને ચોર તથા મ્હેન્દ્ર જાતિ કોષજ નથી. વળી હે પાર્થિવ, તે દ્વીપને વિષે રહેનારાં મનુષ્યો ગૌર વર્ણવાળાં તથા અત્યંત સુકુમાર અંગવાળાં છે. હવે હે રાજા, બાકી રહેલા જે દ્વીપ, તેનું વર્ણન મેં જેવી રીતે સાંભળ્યું છે તેવી રીતે હું તમને કહું તે તમે એક ચિત્તથી સાંભળો—હે મહારાજ, કૌંચદ્વીપ ને વિષે કૌંચ નામનો મ્હોટો પર્વત છે, સારપછી વામનક નામનો પર્વત છે, સાર કેડે અંધકારક નામનો પર્વત છે, તે પછી મૈનાક નામનો પર્વત છે, તેના પછી ગોવિંદ નામનો પર્વત છે અને સાર કેડે નિખિડ નામનો પર્વત છે; જેઓના અંતર્ગત ખંડોના વિસ્તાર પૂર્વોક્ત પાસેના દ્વીપના ખંડથી દ્વિગુણ છે. હવે તે કૌંચ દ્વીપમાંના ખંડનાં નામ કહું તે સાંભળો—કુશળ, મનોનુગ, ઉષ્ણ, પ્રાવરક, અંધકાર, મુની અને સિદ્ધ તથા ચારણોએ સેવેલો ગૌર વર્ણવાળો દુંદુભીસ્વન એ પ્રમાણે સાત ખંડ છે; જેઓનું દેવતા તથા મંધર્વો સેવન કરે છે. હવે પુષ્કર દ્વીપને વિષે મણિ તથા રત્નવાન પુષ્કર નામનો પર્વત છે, તેને વિષે સાક્ષાત્ પ્રજાપતિ દેવ વિરાજમાન રહે છે; જેની સર્વ દેવતાઓ તથા મહર્ષિઓ મનને અનુકૂળ એવી વાણિએ કરી સ્તુતિ કરતા ઉપાસના કરે છે. હે રાજા, જંબૂદ્વીપ કરતાં તે પુષ્કર દ્વીપને વિષે રત્ન અધિક ઉત્પન્ન થાય છે. હે ભારત, એ સર્વ દ્વીપને વિષે મનુષ્યો બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, સત્ય બાળણ કરે છે તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખે છે, તેથી તેમના શરીરમાં રોગ થતો નથી; ને તેમનું આયુષ્ય યથાક્રમ દ્વિગુણ છે. હે ભારત, સર્વ દ્વીપ વિષેના અનેક દેશો કહ્યા, જેમને વિષે મનુષ્ય સમુદાય

સરખાજ દેખાવવાળા છે તથા ઇશ્વરને માનવારૂપ ધર્મ પણ એકજ છે. હે મહારાજ, પ્રજાપતિ એવા જે ઇશ્વર હાથમાં દંડ લઇ ઉગામીને કહેલા સર્વ દ્વીપની રક્ષા કરતા વિરાજે છે, તે પોતેજ સર્વના રાજા, શિવ, પિતા તથા પ્રપિતામહરૂપ છે અને જડ તથા પડિત એવી પ્રજાની રક્ષા કરે છે. હે રાજા, શાકદ્વીપ પછીના બાકીના દ્વીપને વિષે રહેનાર પ્રજા, પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતા સિદ્ધ અન્નનું નિરંતર ભોજન કરે છે. હવે હે રાજા, સાત દ્વીપ તથા સાત સમુદ્ર પછીની પૃથ્વી સપાટ અતુરસ્ત તેત્રિશ હજાર યોજનમાં વિસ્તાર વાળી છે; જ્યાં સર્વ લોકને માન્ય એવા ઐરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ તથા સુપ્રતિક નામના આઠ હસ્તિયો પૂર્વ દિશાના ક્રમે કરી રહ્યા છે ને તે હસ્તિયોમાંના જેના કુંભસ્થળમાંથી મદ્દ કરે છે એવા સુપ્રતિક નામના હસ્તિના પ્રમાણનું મારાથી વર્ણન કહી શકાય તેમ નથી; ને તે સર્વ હસ્તિયોની ગિંચાઈ તથા પોહોળાઈનું પણ પ્રમાણ થઈ શકે તેમ નથી. વળી તે સર્વ દિશાઓ વિષેથી વાયુ વાયા કરે છે, તેને તે હસ્તિઓ કમળ સરખા, મંદા કાંતિવાળા તથા પ્રયુક્તિ પોતાના શુંડાએ કરી ગ્રહણ કરે છે ને શ્વાસોશ્વાસે કરી પાછો મૂકે છે; જે સર્વ લોકને વિષે વાવાને લીધે સર્વ પ્રજા જીવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હૈં સંજય, તે દ્વીપનો અત્યંત વિસ્તાર તથા સંસ્થાન કહ્યાં; પણ હવે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા રાહુનું પ્રમાણ તું મને કહે. સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, મેં તમને દ્વીપનું વર્ણન કહ્યું. હવે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા રાહુનું પ્રમાણ કહું તે સાંભળો—હે કૌરવ શ્રેષ્ઠ, તેમાં રાહુના મંડળનું પ્રમાણ હું કહું છું કે હે રાજા, રાહુના મંડળનો સમાન સૂત્ર વિસ્તાર બાર હજાર યોજનનો કહેવાય છે, પરિધીથી ગણીએ તો છત્રિશ હજાર યોજનનો વિસ્તાર કહેવાય છે, અને કેટલાક પૌરાણિક પડિતો છ હજાર યોજનનો વિસ્તાર પણ કહે છે. હે કુરુ શ્રેષ્ઠ, ચંદ્ર મંડળનો વિસ્તાર અગિયાર હજાર યોજનનો છે ને પરિધીથી તેત્રિશ હજાર યોજનનો વિસ્તાર છે, ને કેટલાક પાંચ હજાર ને નવસો યોજનનો પણ વિસ્તાર કહે છે. હે કુરુનંદન, સૂર્ય મંડળનો વિસ્તાર દસ હજાર યોજનનો છે તથા પરિધીની ગણનાથી ત્રિશ હજાર યોજનનો વિસ્તાર છે અને કેટલાક પાંચ હજારને આઠસો યોજનનો પણ વિસ્તાર કહે છે. હે ભારત, મેં તમને રાહુ, ચંદ્ર લથા સૂર્યનું પ્રમાણ કહ્યું; તેમાંના તે રાહુ પોતાની મહત્તાને લીધે સમયપરતે સૂર્ય તથા ચંદ્રને આજ્ઞાદન કરે છે. હે રાજા, તેં મને જે પૂછ્યું, તેનો ઉત્તર યથાશક્તિ સંક્ષેપથી મેં તમને કહ્યો; માટે હવે શાંતિને પામો. વળી મેં તમને તમારા પૂછવા પ્રમાણે દ્વીપ, ખંડ તથા સમુદ્રવાન સર્વ જગત કહી સંભળાવ્યું; વારતે હવે પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને વિષે કંઈ પણ બોલવું એ તમને યોગ્ય નથી. હે ભરત શ્રેષ્ઠ, મનને પ્રિય લાગે એવા આ ભૂમિપર્વને જે રાજા સાંભળે, તો શ્રીમાન, સિદ્ધાર્થ તથા સાધુ પુરૂષમાં માન્ય થાય અને તેનું આયુષ બળ, કીર્તિ તથા તેજ વૃદ્ધિ પામે. વળી હે મહિપાળ, આ ભૂમિપર્વને પર્વણીને દીવસે સ્થિર વ્રતવાળો પુરૂષ સાંભળે, તો તેના પિતા તથા પિતામહાદિ પિતૃઓ તેની ઉપર પ્રસન્ન થાય. હે રાજા, જ્યાં આપણે રહ્યા છીએ, તે આ ભરતખંડ છે; જે પવિત્ર ને પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજાઓએ પ્રવર્તાવ્યો છે, તે સર્વ તમે સાંભળ્યું છે.

इदं तु भारतं वर्षं यत्र बर्त्तामहे वयं ।

पूर्वैः प्रवर्तितं पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि उत्तरद्वीपादिसंस्थानवर्णने गुर्जरभाषायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

સમાપ્તમિદં ભૂમિપર્વ ॥

અથ ભગવદ્ગીતાપર્વ ॥

વૈશંપાયન ઉવાચ—અથ ગાવત્સગણિર્વિદ્વાન્ સંયુગાદેત્ય ભારત ॥

પ્રત્યક્ષદર્શી સર્વસ્ય ભૂતભવ્યમવિષ્યવિત્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે— હે ભારત, હવે વિદ્વાન, સર્વને પ્રત્યક્ષ જોનાર, ભૂત, અવિષ્ય તથા વર્તમાનને જાણનાર અને ગવત્સગણનો પુત્ર સંજય મહા દુઃખયુક્ત થઇને, વિચાર યુદ્ધ બેઠેલા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે એકદમ આવી ભરતવંશીઓના પિતામહ ભીષ્મ નાશ પામ્યા એ વાત તેને કહેવા લાગ્યો: સંજય કહે છે—હે મહારાજ, ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, હું સંજય છું, ભરત વંશ-ઓના પિતામહ શંતનુના પુત્ર ભીષ્મ નાશ પામ્યા! હે રાજા! સર્વ યોદ્ધાઓમાં જ્યન તુલ્ય તથા સર્વ ધનુષ્ય ધરનારમાં તેજસ્વિ કુરુકુળના પિતામહ, આજ બાણશય્યાને વિષે સુતા છે! હે રાજા! જે ભીષ્મના બળનો આશ્રય કરીને તમારો પુત્ર દુર્યોધન યુધિષ્ઠિરની સાથે યુદ્ધ રમ્યો, તે શિખંડીના મારવાથી હણાઇ પૃથ્વી ઉપર સુતા છે! વળી જે એકલાએ કાશીપુરીને વિષે યુદ્ધમાં એકઠા મળેલા સર્વ રાજાઓને જીત્યા હતા, તેને આજ શિખંડીએ હણ્યા! વળી જેણે નિર્ભય થઇ યુધ્ધમાં જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામની સાથે યુધ્ધ કર્યું હતું તે વેળા તેણે જોને નાશ કર્યો નહો, તેને આજ શિખંડીએ હણ્યા! હે રાજા, ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી, દિમવાન પર્વત સરખા યુધ્ધમાં સ્થિર થઇ ઉભા રહેનાર, સમુદ્ર સરખા ગંભીર, પૃથ્વી સમાન અપરાધ સહન કરનાર, બાણરૂપ દાઢવાળા, ધનુષરૂપ મુખવાળા, તલવાર રૂપ જીભવાળા, દુઃખે કરી સહન થાય નહો એવા તથા મનુષ્યમાં સિંહ રૂપ તમારા પિતા ભીષ્મને, પંચાળ દેશના રાજા દુપદના પુત્ર શિખંડીએ આજ હણ્યા! વળી સંગ્રામમાં શસ્ત્ર ધરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા તે ભીષ્મને જોઇને, પાંડવનું મોટું સૈન્ય, જેમ સિંહને જોઇ ગાયોના ગણ બચે કરી ઉદ્ગેય યુક્ત થઇ કંપે, તેમ ભયે કરી ઉદ્ગેયયુક્ત થઇ કંપવા લાગ્યું હતું! અરે! શત્રુની સેનાને નાશ કરનાર ભીષ્મ, દસ દિવસ પર્વત તમારી સેનાની રક્ષા કરી તથા બીજા કોઇથી ન થાય એવું પરાક્રમ કરીને, સૂર્યની પેઠે અસ્ત થયા! હે ભારત રાજા, જે ઇંદ્રની પેઠે શત્રુથી નહો ક્ષોભ પામનારે યુદ્ધમાં હજારો બાણનો વર્ષાદ કરતાં દશ દિવસમાં એક લાખ યોદ્ધાઓને નાશ કર્યો, તે તમારા દુષ્ટ વિચારમાં આમ થશે એમ ન હતું, પણ વાયુથી બાજેલા વૃક્ષની પેઠે હણાઈ પૃથ્વી ઉપર સુતા છે!

સ શેતે નિહતો ભૂમૌ વાતમગ્ન ઇવ દુમઃ ।

તવ દુર્મત્રિતે રાજન્યથા નાર્હઃસ ભારત ॥ ૧ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीष्ममृत्युश्रवणे गुर्जरभाषायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—કથં કુરુણામૃષભો હતો ભીષ્મઃ શિલ્લંહિના ।

કથં રથાત્સ ન્યપતસ્પિતા મે વાસવોપમઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય, કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ તથા ઇંદ્ર સમાન મારા પિતા ભીષ્મને શિખંડીએ કેમ માર્યો અને તે રથમાંથી કેમ પડ્યા? હે સંજય, મારા યોદ્ધાઓ મહાજળવાન,

દેવતા સમાન તથા પોતાના પિતા સાથે બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરેલા તે બીજમથી કેમ રહિત થયા; ને મહા શુદ્ધિમાન, મ્હોટા ધનુષવાળા, મહા બળવાન, મહા પરાક્રમી તથા મનુષ્યમાં સિંહરૂપ તે જ્યારે હણ્યાયા, ત્યારે તારું મન કેવું થયું હતું ? હે સંજય, તું કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ, શરવીર, કોઇ દિવસે પણ નહીં કંપાયમાન તથા પુરૂષ માત્રમાં શ્રેષ્ઠ બીજમ હણ્યાયા એમ કહે છે, કે તેજ વખતે મારા મનમાં મ્હોટી વ્યથા ઉત્પન્ન થાય છે ! પણ હે સૂત, જ્યારે બીજમ યુદ્ધ કરવા સાથે પાંડવ સૈન્ય સામે ગયા, ત્યારે તેની વાંસે તથા આગળ કોણ કોણ મારા યોદ્ધાઓ ગયા, કોણ તેના સહિત યુદ્ધમાં ઉભા રહ્યા અને કોણ યુદ્ધ મૂકી ભાગી ગયા તથા છવટે તેની સહાયના સાથે કોણ કોણ આવ્યા હતા ? રથિ પુરૂષમાં સિંહરૂપ, અદ્ભૂત તથા ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ બીજમ જ્યારે પાંડવ સૈન્યમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેની વાંસે આપણા પક્ષમાંથી કોણ શરવીર ગયા હતા ? વળી શત્રુને હણનાર, સૂર્ય સરખા, શત્રુને લયઉપભવનાર, જેમ સૂર્ય અંધકારને નાશ કરે તેમ શત્રુની સેનાને નાશ કરનાર, જેણે પાંડુ રાજાના પુત્રો વિષે બીજમથી થાય નહીં એવું પરાક્રમ કર્યું હતું એવા, શત્રુની સેનાને ત્રાસ કરનાર તથા કુશળ એવા શત્રુના પુત્ર બીજમને પાંડવોએ કેવી રીતે અટકાવ્યા ? તે તું મને કહે; કેમકે તે પાસે રહી સર્વ તેનું યુદ્ધ જોયેલ છે ! વળી શત્રુની સેનાને નાશ કરનાર, બાણરૂપી દાદવાળા, મનરિવ, ધનુષરૂપી ઉધારેલા મુખવાળા, લયંકર, તલવારરૂપી જીભવાળા, અસલ, નાશ પામવા લાયક નહીં એવા, પુરૂષમાં સિંહરૂપ, લજ્જાવાન તથા કોઇથી પણ નહીં પરાજય પામેલા બીજમને યુદ્ધમાં કુંતિ પુત્ર અર્જુને કેવી રીતે પાડ્યા ? ૨ ! જે ઉગ્ર ધનુષ તથા બાણવાળા, ઉત્તમ રથમાં બેઠેલા, બાણે કરી શત્રુઓનાં મસ્તકોને છેદ કરનાર, સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા તથા કાળાગ્નિ સરખા દુર્ધર્ષ એવા જે બીજમને જોઇને પાંડવનું મહા સૈન્ય નિરંતર કંપતું હતું, તે શત્રુના સૈન્યને હાલનાર પોતાની સેના સહિત થઈ દુષ્કર પરાક્રમ કરી સૂર્યની પેઠે અસ્ત થયા ! વળી જે બીજમે ઇંદ્રની પેઠે અક્ષય એવા બાણનો વર્ષાદ કરતાં દશ દિવસમાં અર્બુદ યોદ્ધાઓને નાશ કર્યા, તે જેમ વાયુથી ભાગી વૃક્ષ પડે તેમ પૃથ્વીને વિષે હણ્યાને લીધે પડી સૂતા છે ! હે સંજય, પાંડવની સેના લયંકર પરાક્રમવાળા બીજમને જોઇને, પ્રહાર કરવા કેમ સમર્થ થઇ ? અને પાંડવોએ તેની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું સંજય, દ્રોણાચાર્યના જીવતાં બીજમ કેમ જય મેળવી ન શક્યા ? ને ભરદ્વાજના પુત્ર કૃપાચાર્ય પાસે હતા, ને પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ બીજમ કેમ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા ? ૨ ! દેવતાઓથી પણ અસલ તથા અતિરથિ બીજમને, દ્રુપદ પુત્ર શિખંડીએ કેમ હણ્યા ! અરે ! મુધ્ધમાં સદૈવ પરશુરામ સાથે સ્પર્ધા રાખનાર, તેણે પણ અજીત, ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી તથા મહારથિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બીજમ યુદ્ધમાં હણ્યાયા એ સાંભળીને મારા મનમાં શાંતિ વળતી નથી; માટે તે કેમ થયું ? તે તું મને કહે ! હે સંજય, જ્યારે બીજમ મુધ્ધ કરવા સાથે પાંડવ સૈન્ય સામે ગયા, ત્યારે મારા પક્ષના મ્હોટા ધનુષવાળા તથા દુર્યોધને આજ્ઞા આપેલા કયા કયા શરવીરોએ તેનો ત્યાગ ન કર્યો હતો તથા તેને કોણ કોણ વીટી ઉભા હતા ? ૨ ! જ્યારે શિખંડી જેમાં મુખ્ય હતો એવા પાંડવો બીજમની સામે મુધ્ધ કરવા સાથે આવ્યા, ત્યારે સર્વ કૌરવોએ શું તેનો ત્યાગ કર્યો હતો ? ૨ ! પુરૂષમાં સિંહરૂપ બીજમ હણ્યાયા એમ સાંભળીને, મારું હૃદય ખેદ પામતું નથી, માટે તે અવશ્ય કાળમીઠ પથર સરખું અત્યંત દૃઢ છે એમ કું માનું છું ! અરે ! જે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ તથા અસલને વિષે સત્ત્વ, શુદ્ધિ તથા અત્યંત નીતિ

વર્તે છે, તે યુદ્ધમાં કેમ હણ્યા ? રે ! ધનુષની પ્રત્યાંચાના શબ્દે કરી વર્ષતા મેઘ સરખા, બાણરૂપ વર્ષાદત્તા બિંદુવાળા, મહાન ધનુષના શબ્દરૂપ મ્હોટા વજ્ર સરખા શબ્દવાળા, મહા મેઘ સરખા ઉન્નત તથા મહા શૂરવીર ભીષ્મે, જેમ વજ્ર ધારણ કરનાર ઈંદ્ર દાનવોને મારતાં શસ્ત્રનો વર્ષાદ કરે, તેમ શત્રુના રથિ પુરૂષોને મારતાં પંચાળ તથા સુંજય દેશના યોદ્ધાઓ સહિત કુતિંપુત્ર પાંડવો ઉપર શસ્ત્રનો વર્ષાદ કર્યો ! બાણ તથા અસ્ત્રનો સમુદ્રરૂપ, ઘેર બાણરૂપી ઝુડવાળા, અસહ્ય, ધનુષરૂપી લેહેરવાળા, અક્ષય, આશ્રય વગરના, તરવાનો ઉપાય નથી જેમાં એવા ચળાયમાન, ગદા તથા તલવારરૂપી મગરમત્સ્યવાળા, અશ્વરૂપી આવર્તિતવાળા હસ્તિએ કરી વ્યાપ્ત, પદ્માતિરૂપી મત્સ્યે કરી વ્યાપ્ત, શંખ તથા દુંદુભિના શબ્દવાળા શત્રુ પક્ષના અથ, હસ્તિ, પાયઠળ તથા અનેક રથને વેગે કરી ડુગાવતા એવા, સંગ્રામમાં શત્રુના શૂરવીરને હરણ કરનાર, ક્રોધથી જ્વળાયમાન અને પોતાના તેજે કરી શત્રુને તપાવનાર ભીષ્મ રૂપ સમુદ્રને. જેમ સમુદ્રને કીનારો ફેરે, તેમ પાંડવ પક્ષના કયા યોદ્ધાઓએ રૂંધ્યા ? હે સંજય, સંગ્રામમાં શત્રુને હણનાર ભીષ્મે દુર્યોધનના દિન માટે જ્યારે યુધ્ધમાં પરાક્રમ કર્યું, ત્યારે તેના મુખ સામે કાણ આવી ઉભા હતા ? વળી તે વેળા અમિત તેજવાળા ભીષ્મના રથના દક્ષિણ ચક્રની કાણ કાણ રક્ષા કરતા હતા, તેની પછવાડેથી સુંદર વ્રતવાળા કાણ શત્રુઓને નિવારણ કરતા હતા તથા કાણ હણના હતા, તેની રક્ષા કરતાં અગાડીના ભાગને વિષે કાણ કાણ ઉભા હતા, તેના ઉત્તરના ચક્રની કાણ કાણ શૂરવીરો રક્ષા કરતા હતા અને વામચક્ર તરફ ઉભા રહીને સુંજયોને કાણ કાણ પ્રહાર કરતા હતા ? વળી સર્વ સૈન્યમાં આગળ ચાલનાર તથા ખીમથી જે માર્ગ પ્રત્યે જવાય નહીં એવા યુદ્ધરૂપ માર્ગને વિષે જતા એવા ભીષ્મની આગલા ભાગને વિષે તથા એ પડખાંના ભાગને વિષે કાણ કાણ રક્ષા કરતા હતા ? વળી હે સંજય, તે યુદ્ધ સમૂહને વિષે શત્રુના શૂરવીરોની સાથે મારા પક્ષના કાણ કાણ યુદ્ધ કરતા હતા ? વળી શૂરવીર પુરૂષોએ રક્ષા કરેલા ભીષ્મ તથા તેણે રક્ષા કરેલા તેઓ, સંગ્રામને વિષે શત્રુની સેનાને કેમ છતી ન શક્યા ? વળી જેમ સર્વ લોકના ઈશ્વર દક્ષાદિ પ્રજાપતિના વડીલ બ્રહ્મા, તેમ સર્વના વડીલ એવા ભીષ્મને પ્રહાર કરવા પાંડવો કેમ સમર્થ થયા ? અરે ! જે ભીષ્મરૂપ દ્વીપનો આશ્રય કરીને મારા પુત્ર કૌરવો શત્રુ પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરે છે, તે પુરૂષમાં સિંહરૂપ આજ પડ્યા એમ તું કહે છે ? ! રે ! જે ભીષ્મના પરાક્રમનો આશ્રય કરીને મ્હોટા સૈન્યવાળા મારો પુત્ર દુર્યોધન પાંડવોને ગણકારતો ન હતો, તેને શત્રુઓએ કેમ માર્યા ? વળી પૂર્વે દૈત્યોને નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા દેવતાઓએ યુદ્ધમાં દુર્મદ એવા જે ભીષ્મની પોતાની સહાયતા કરવા વિષે માગણી કરી હતી, તે મ્હોટા વ્રતવાળા મારા પિતાને શત્રુઓએ કેવી રીતે માર્યા ? જે મહા પરાક્રમિ ભીષ્મરૂપ ઉત્તમ પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી, જગતમાં વિખ્યાન શાંતનુ રાજાએ શોક, દીનતા તથા દુઃખનો ભાગ કર્યો હતો, તે લોક વિખ્યાન, સર્વજને આશ્રય કરવા લાયક, શુદ્ધિમાન, સ્વધર્મમાં તત્પર, પવિત્ર અને વેદના અંગનાં સ્વરૂપને યથાર્થરૂપે જાણનારને તું હણ્યા એમ કેમ કહે છે ? અરે ! સર્વ અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, વિનયયુક્ત, શાંત, ઈંદ્રિયોને નિયંત્રમાં રાખનાર તથા મનસ્વિ એવા ભીષ્મ હણ્યા એમ સાંભળીને, બાકીનું સર્વ સૈન્ય નાશજ પામ્યું છે એમ હું માનું છું ! અરે ! ધર્મ કરતાં બળવાન એવો અધર્મ પ્રાપ્ત થયો એમ મારી મતિ છે; કેમકે પાંડવો વૃદ્ધ તથા યુદ્ધરૂપ ભીષ્મને મારીને રાજ્યની ઇચ્છા કરે છે ! હે સંજય, પૂર્વે અંધા નામની કન્યાનો પક્ષ કરીને યુદ્ધ કરવા આવેલા

સર્વાત્મ જાણનાર તથા સર્વથી ઉત્તમ જન્મગિના પુત્ર પરશુરામને પણ કુદ્ધ જોણે પરાજય પમાડ્યા હતા એવા, ધંદભમાન કર્મ કરનાર તથા સર્વ ધનુર્વિદ્યા જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ બીજમ હજુયા એમ તું કહે છે; માટે હવે એ ઉપરાંત મને બીજું કુઃખ શું? શત્રુના શરવીરોને મારનાર શરવીર જન્મગિના પુત્ર પરશુરામે સંગ્રામમાં વારંવાર ક્ષત્રિઓના સમૂહાયને જીત્યા હતા, પણ જે મહા બુદ્ધિવાન બીજમને મારી ન શક્યા હતા, તેને આજ શિખાંડિએ હણ્યા; માટે અવશ્ય યુદ્ધમાં દુર્ભેદ મહા પરાક્રમિ ભાર્ગવ, પરશુરામ કરતાં તેજ, વીર્ય તથા બળ કરીને તે દુષ્ટ પુત્ર અધિક થયો! રે! જ્યારે શિખાંડિએ શરવીર, યુદ્ધમાં કુદ્ધ, સર્વ શાસ્ત્રમાં વિશારદ, પરમાત્મ જાણનાર, શત્રુને હજુનાર તથા ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ બીજમને શિખાંડિએ માર્યાં, ત્યારે તેને શત્રુના પક્ષના કોણ કોણ શરવીરો અનુસર્યા હતા! હે સંજય, બીજમનું પાંડવો સાથે જેવી રીતે યુદ્ધ થયું હોય તે તું મને યથાર્થ કહે! રે સંજય, આજ મારા પુત્ર દુર્યોધનની સેના હજુપક્ષ પતિત્રાણી વિધવા સ્ત્રીના સરખી થઈ! અરે! સંગ્રામને વિષે સર્વ લોકના પરાક્રમવાળા બીજમ આજ પરલોકમાં પ્રીતિવાન હોવાથી મારા પુત્રનું સૈન્ય, જેમ ગોવાળ વગર ગાયોનું ધણુ ઉદ્ભ્રાંત થાય, તેમ જે વેળા ઉદ્ભ્રાંત થયું, તે વેળા તમારા સર્વનું મન ફેલું થયું હશે ને હવે આપણને જીવવામાં પણ સામર્થ્ય શું રહ્યું?! રે! જન્મત્તમ ધર્મિષ્ઠ તથા મહા પરાક્રમિ પિતારૂપ બીજમને મરાવીને આપણે જોએ, જેમ સમુદ્રના પારને પામવાની ઈચ્છાવાળા નાવમાં એટલા પુરૂષો અગાધ જળમાં કુમેલાં તે નાવને જોઈને ખેદયુક્ત થાય, તેમ આજ ખેદયુક્ત થયા! અરે! બીજમ હજુવાને સ્ત્રીએ ઉપરાંત થયેલા કુઃખે કરીને આજ મારા દુર્યોધનાદિ પુત્રો શોય કરતા હશે એમ કું માનું છું! હે સંજય, મારું હૃદય દહ પથર સરખું છે, કેમકે પુરૂષમાં સિંહ રૂપ બીજમ હજુયા એમ સાંભળીને પણ ખેદ પામતું નથી! જેને વિષે અભિવિદ્યા, મેધા તથા નીતિ અમ્મ મેય રહ્યાં છે, તે આજ સંગ્રામમાં કેમ હજુયા હશે? જે કે અભિવિદ્યા આવડતી હોય અને પરાક્રમ, તપશ્ચર્યા, બુદ્ધિ, ધીરજ તથા ત્યાગ વૃત્તિ હોય, તોપણ મૃત્યુ કોઈને છોડતોજ નથી! રે! મહા પરાક્રમિ કાળ સર્વ લોકથી ઉલ્લંઘન થાય નહીં એવો છે એમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી; કેમકે જેના યોગને લીધે તું શાંતનુના પુત્ર બીજમ હજુયા એમ મને કહે છે! રે! પુત્રના શોકથી તાપ પામેલો હું મોટા કુઃખનું ચિંતન કરતાં બીજમથી મારા પક્ષના રક્ષણને ઈચ્છતો હતો! વળી જ્યારે બીજમરૂપ સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર પડ્યા, ત્યારે તેને જોઈને મારાં પુત્ર દુર્યોધનના મનને ફેલું લાગ્યું હશે! હે સંજય, હું પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરું છું, તો પોતાના પક્ષના રાજાઓ તથા શત્રુના પક્ષના રાજાઓનાં સૈન્યમાંનું કોઈ પણ જીવતું રહેશે એમ ધારતો નથી! અહા અધિઓએ કહેલો આ યુદ્ધરૂપ ક્ષત્રિય ધર્મ મહા દારણુ છે; કેમકે જેનો આશ્રય કરીને પાંડવો, શાંતનુ પુત્ર બીજમને મારી રાજ્યને દબાવે છે તથા આપણે પણ મહા વ્રતવાનને મરાવીને તેને ઈચ્છીએ! હે સંજય, ક્ષાત્ર ધર્મને વિષે રહેલા પુત્રરૂપ પાંડવોના કંઈ પણ અપરાધ નથી; કેમકે આર્ય પુરૂષે કષ્ટરૂપ આપત્તિ વેળા એ પ્રણાણે પણ કરવું જોઈએ છીએ! હે સંજય, પરાક્રમ તથા ઉત્કૃષ્ટ શક્તિવાળા, શત્રુની સેનાને હજુનાર, લજ્જાવાન અને કોઈ દિવસે પણ પરાજય નહીં પામેલા એના પિતારૂપ બીજમને પાંડવોએ જ્યારે શોભાવ્યા, ત્યારે મારા પક્ષનું યથાયોગ્ય સર્વ સૈન્ય સદાયતામાં હોવા છતાં તેઓ યુદ્ધ કરી તેને કેમ મારી શક્યા? વળી જ્યારે બીજમ હજુયા, ત્યારે દુર્યોધન, કર્ણ, સુભળ પુત્ર શકુનિ તથા કપડી કુશાસન શું શા મોડ્યા? હે સંજય, બાણ, શક્તિ, તલવાર તથા તોમરરૂપ પાસાવાળી, મહા બળંકર તથા

યુદ્ધને લીધે દુઃખે કરા પણ્ય પ્રાપ્ત ન થવાય એવી સંગ્રામરૂપ દુન સભામાં કપટી તથા મંદ શુદ્ધિવાળા રાજાઓ જન્મને, પ્રાણરૂપી પણ્ય મૂકી કોણ કોણ રમવા લાગ્યા ? તે સમય બીજમ વિના લક્ષ્ય કરી રાત્રીએ પાડેલા કોણ જીતાયા તથા કોણ જીત્યા ? તે તું મને કહે ! ૨ ! બચાવે કર્મવાળા તથા સંગ્રામમાં શોભનાર દેવવ્રત બીજમ હજુયા એમ સાંભળીને, મારા મનમાં શાંતિ થતી નથી; કેમકે મારા પુત્ર દુર્યોધનને તેના પડવાને લીધે ઉપજેલી ગ્લાનિથી ઉત્પન્ન થઇ મારા હૃદયમાં રહેલી મ્હોટી પીડાને તું જેમ ધૂને પરી અગ્નિ પ્રદીપ થાય, તેમ પ્રદીપ્ત કરે છે ! બીજમ હજુયા તે જોઇને મારા સર્વ પુત્ર શોચ કરતા હશે એમ હું માનું છું ! ને તે વેળા જે કંઈ દુર્યોધને દુઃખ ધર્યું હશે, તે પણ્ય હું સર્વ સાંભળીશ ! માટે હે સંજય, સંગ્રામને વિષે મંદ એવા દુર્યોધનની શુદ્ધિથી જે કંઈ વૃત્તાંત વિચારપૂર્વક અથવા વખર વિચારથી થયું હોય, તે સર્વ તું ગને કહે ! જ્યને ઇચ્છતા એવા અત્ર નિઘા શિખેલા બીજમે સંગ્રામને વિષે જે કંઈ પરાક્રમ કર્યું હોય, તે પણ્ય તું મને સર્વ કહે ! વળી કારવ તથા પાંડવની સેનાનું જેવી રીતે, જે ક્રમે તથા જે વખતે યુદ્ધ થયું હોય, તે સર્વ તું મને યથાર્થ કહે.

ક્રમેણયેનયસ્મિંશ્ચ કાલેયચ્ચથામવત્ ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रश्चे गुर्जरभाषायां चतु-
र्विंशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

સંજયવચન-સ્વશુક્તોયમનુપશ્નો મહારાજયથાર્હસિ ।

નતુદુર્યોધનેદોષ મિમમાસંક્તુમર્હસિ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે મહારાજ, તમે જે આ પાછળથી પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે તમને યોગ્ય છે; પણ આ દોષ દુર્યોધનને વિષે લગાડવા યોગ્ય નથી. કેમકે જે પુરૂષ પોતાના દુષ્ટાચરણને લીધે દુઃખને પામે, તે પુરૂષે બીજને દોષ દેવા એ તેને લાયક નથી. હે મહારાજ, મનુષ્યોમાં જે પુરૂષ સર્વ નિર્દિન્ય કાર્ય કરે, તે સર્વ લોકને મારવા લાયકજ થાય છે. હે રાજા, તિરસ્કાર કરવામાં ચતુર એવા પાંડવોએ અમારો સંદિત વનમાં રહીને તમારા પુત્રોએ કરેલા તિરસ્કારને દેવળ તમારે લીધેજ ધણા દિવસ સૂધી સદન કર્યા; હવે અશ્વ, હસ્તિ તથા અમિત તેજવાળા રાજાઓનાં અદ્ભુત મેયોગ બળે કરી પ્રત્યક્ષ જોયાં છે, માટે તે હું તમને કહું તે સાંભળીને તમે શોકને વિષે મન લગાડશો નહીં; કેમકે આ મારા કહેવા પ્રમાણે અવશ્ય બાંધેજ છે. હે રાજા, જે મહાત્મા હમારા પિતા-શુદ્ધિમાન પારાશર્યના પ્રસાદરૂપ વરદાનથી હું દિવ્ય એવું અનુત્તમ જ્ઞાન, અતીન્દ્રિય દષ્ટિ, દૂરથી શ્રવણ, પારકા ચિત્તને અને ભૂત તથા ભવિષ્યને જાણવું, આડે રસ્તે આલનારના કારણનું જ્ઞાન, શુભ એવી આકાશમાં ગતિ તથા યુદ્ધમાં અત્તરૂપ ન કરે ઇત્યાદિને પામ્યો છું, તેને નમસ્કાર કરીને બારેતોનું આશ્ચર્ય તથા જોનારનાં સ્વાતંત્ર્ય ઉભાં કરે એક વિચિત્ર યુદ્ધ જે રીતે થયું, તે તમને વિસ્તારથી કહું તે સાંભળો. હે રાજા, જ્યારે બેઉ પક્ષનાં સાંઘ સૈન્ય મથાગોગ્ય વ્યૂહરચના પૂર્વક ઉભાં, ત્યારે દુર્યોધને દુઃશાસને કહ્યું કે હે દુઃશાસન, તું બીજમની રક્ષા કરે એવા યોદ્ધાઓના રથની યોજના કર, ને સર્વ સૈન્યને પણ તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપ; કેમકે જે સૈન્ય સહિત પાંડવ તથા કૌરવોના યુદ્ધમાં સમાગમ થાય

એ મારા મનમાં ધણું વર્ષ થયાં છરછા હતી, તે આજ પ્રાપ્ત થયો છે. માટે હવે આપણે આ સંગ્રામમાં બીજમની રક્ષા કરવા ઉપરાંત બીજું કંઈ પણ મોટું કામ નથી એમ માનું છું; કેમકે જો આપણે એની સાવધાનપણાથી રક્ષા કરશું, તો એ પાંડવોને, સોમકોને, તથા સંજયોને મારશે. પણ શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળા બીજમે હું શિખંડીને મારીશ નહીં, કારણ તે જન્મ્યો ત્યારે સ્ત્રીરૂપ હતો માટે તેનો ત્યાગ કરીશ એમ કહેલું છે; વાસ્તે આપણે સંગ્રામમાં ધણું કરીને તેનાથી બીજમની રક્ષા કરવી એમ મારી મતિ છે. હે દુઃશાસન, તે શિખંડીને મારવા સાફ મારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ સાવધ થઈ ઉભા રહે; ને અત્યંત અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ એવા પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશાના રાજાઓ પિતામહની રક્ષા કરો, કારણ નહીં રક્ષા કરેલા મહા જળવાન સિંહને પણ વ્રક નામનો જાનવર નાશ કરે છે. હે બ્રાત, જેમ કોઈ શિયાળ નામનાં પ્રાણિથી સિંહને નાશ કરાવે, તેમ આપણે શિયાળરૂપ શિખંડીથી મહા જળવાન બીજમરૂપ સિંહને નાશ નહીં કરાવીએ. હે દુઃશાસન, શત્રુના પક્ષમાંના યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૌજન જે અભુજિતના રથના વામ તથા દક્ષિણ ચક્રની રક્ષા કરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે શિખંડીની રક્ષા કરે છે. માટે હે દુઃશાસન, અભુજિને રક્ષા કરેલો તથા બીજમે નહીં મારવારૂપે ત્યાગ કરેલો શિખંડી, જેવી રીતે ગંગા પુત્રને ન હણી શકે, તેવી રીતે તું ઉપાય કર.

સંરક્ષ્યમાણઃપાર્થેન મીષ્મેણચાધિવર્જિતઃ ।

યથાનહન્યાદ્દામેયં દુઃશાસનતથાકુરુ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनदुःशासनसंवादे गुर्जर-
भाषायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

સંજયઉવાચ-તતોરજન્યાંબ્યૂષ્ટાયાં શઠઃસમમવન્મહાન ।

ક્રોશતાંભૂમિપાલાનાં યુજ્યતાંયુજ્યતામિતિ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, હવે તે દિવસની રાત્રિ નિવૃત્ત થઈ ને પ્રાતઃકાળ થયો, ત્યારે મોટાટા શબ્દ કરતા એવા રાજાઓનો રથાદિ વાહનો જોડો જોડો એવો મોટોટો શબ્દ થયો. વળી તે વેળા શંખ તથા દુન્દુભિના શબ્દ, યોદ્ધાઓના સિંહનાદ, અશ્વોની હણહણાટીના શબ્દ, રથ ચક્રના શબ્દ, હસ્તિઓના શબ્દ, ગર્જના કરતા એવા યોદ્ધાઓના શબ્દ, સર્વનું આવવું તથા જવું અને શસ્ત્રોનું પરસ્પર પછાણું એ સર્વ અત્યંત હોવાને લાધે યુદ્ધ ભૂમિમાં બધુંકર સરખું દેખાતું હતું. હે મહારાજ, સૂર્યોદય વેળાએ કૌરવ તથા પાંડવની સેના, પોતપોતાના પક્ષમાં યુદ્ધ સાફ સર્વ પ્રકારે સાવધ થઈ ઉભી. હે રાજેન્દ્ર, તમારા પુત્ર તથા પાંડવોના સૈન્યમાં દુઃખે કરી પણ જેનું સડન થાય નહીં એવાં અસ્ત્ર, શસ્ત્ર તથા કવચ દેખાવા લાગ્યાં અને અનેક શસ્ત્રવાળાં મોટાં ધણું સૈન્ય પણ દેખાવા લાગ્યાં; જેમાં સુવર્ણથી શોભા-યમાન તથા પ્રકાશમાન અનેક હસ્તિ અને રથ, જેમ વિજળી સહિત મેઘ જોવામાં આવે, તેમ જોવામાં આવવા લાગ્યા. વળી તે વેળા એક પક્ષની સેનામાંની રથ સેનાઓ, જેમ શહેર શોભે, તેમ શોભતિ હતી. તે સમય તે રથ સેનાઓની મધ્યે તમારા પિતા બીજમ પૃથ્વીમાના અંદ્ર સરખા અત્યંત શોભતા હતા. હે રાજા, તે સર્વ સૈન્યમાં શુભ દેખાવવાળાં, પ્રદાર કરવાનાં

સાધન ધનુષ, લાકડી, તલવાર, મદા, શક્તિ તથા તોમરાદિને ગ્રહણ કરીને, સર્વ યોદ્ધાઓ મુક્ત કરવા સાર ઉભા હતા, વળી હે પૃથ્વીપતિ અનેક હસ્તિ ઉપર બેઠેલા, રથમાં બેઠેલા, અથ ઉપર બેઠેલા તથા પદાતિ યોદ્ધાઓ પરસ્પર શત્રુઓને મારવા સાર તૈયાર થઇ ઉભા હતા. તે સમયે બેઉ પક્ષની સેનામાં ઉંચી, વિચિત્ર પ્રકારના આકારવાળી તથા પ્રકાશમાન હજારો ધનુષો દેખાતી હતી. વળી સુવર્ણના તથા મણિયોના દાગીના પહેરેલા હાથી ઉપર બેઠેલા હજારો યોદ્ધાઓ, જેમ શિખાવાળા પ્રજ્વલિત અગ્નિ શોભે, તેમ શોભતા હતા; ને મહેન્દ્રના ભવનને વિષે રહેલા ઈન્દ્રધનુની પેઠે મુક્ત કરવા સાર તૈયાર થઇ ખડા થયેલા પરસ્પરને જોતા હતા. વળી ઉગ્રમેઘાં આયુધ્યે કરી વિચિત્ર દેખાવવાળા, હાથમાં ચામડાનાં મોઝાં પહેરેલા, બાયાં બાંધેલા, મદમાતા બળદ સરખાં નેત્રવાળા તથા સૈન્યના અગ્ર ભાગને વિષે ઉભેલા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ એવા યોદ્ધાઓ અત્યંત શોભતા હતા. હે રાજા, પુ પમાં સિંહરૂપ, શરવીર, ભોગળના સરખા હાથવાળા, યગ કરનાર, ધણી દક્ષિણા આપનાર તથા સમર્થ સુખળ પુત્ર શકુનિ, શલ્ય, અર્વાનિપુરીનો રાજા જ્યદ્રથ, વિદાનુવિંદ, કેકય, કાંભોજ દેશનો રાજા મુદ્ગલિણ, કક્ષિંગ દેશનો રાજા શ્રુતાયુદેહ, જનસેન, કોશળ દેશનો રાજા બૃહદ્બળ તથા કૃતવર્મા યાદવ એ દશજાણુ, દશ અક્ષૌહિણી સેનાના પતિ થઇ પોતપોતાની અક્ષૌહિણી સેનાની સંભાળ રાખતાં યુદ્ધમાં ઉભા હતા. હે રાજા, એ દશ તથા બીજા પણુ કેટલાક નીતિમાન, મહારથિ, સજ્જ થયેલા, કૃષ્ણ મૃગનાં ચર્મ શરીર ઉપર બાંધેલા, બળવાન અને દુર્યોધનને લીધે યુદ્ધમાં મરવા રૂપ દીક્ષા લીધેલા રાજાઓ તથા રાજપુત્રો પોતપોતાના સૈન્યમાં ઉભા હતા હે રાજા, કૌરવની અગિયારમી અક્ષૌહિણી સેના પૂર્વોક્ત દશ સેનાની આગળ ચાલનાર હતી; જેની અગાડીમાં શંતનુના પુત્ર બીષ્મ ઉભા હતા. તે વેળા શ્વેત પાઘડી પહેરેલા, શ્વેત અથ તથા કવચવાળા, સંત્રામમાંથી નહીં હડનાર, જેના રથમાં સુવર્ણની તાળવૃક્ષ સદૃશ ધ્વજ હતી એવા તથા રૂપાના રથમાં બેઠેલા બીષ્મને અમે ઉદ્ય થયેલા ચંદ્ર સરખા અને કૌરવ તથા પાંડવોએ શ્વેત આકાશમાં સૂર્ય સરખા જોયા. વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેમાં મુખ હોતો એવા મ્હોટા ધનુષવાળા સૃજ્યો બીષ્મને જોઇને, જેમ બગાસાં ખાતા સિંહને જોઇને ક્ષુદ્ર મૃગો ભય પામે, તેમ વારંવાર ભય પામવા લાગ્યા. હે પાર્થિવ, શોભાયમાન તમારી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના હતી અને મહા પુરૂષો જેની રક્ષા કરતા હતા એવી પાંડવોની સેના સાત અક્ષૌહિણી હતી. હે રાજા, કૌરવ તથા પાંડવ પક્ષની બેઉ સેના, જેમ મદોન્મત મગરમત્સ્ય તથા મ્હોટા ઝુડોયે કરી સંકુળ અને મ્હોટા આવર્તવાળા એકલા મળેલા એ સમુદ્ર પ્રલય સમયે દેખાય, તેમ દેખાતી હતી. હે રાજા, જેવો કૌરવ તથા પાંડવની સેનાનો સમાગમ થયો, તેવો પૂર્વે કાઢેનો સમાગમ થયો જોયો નથી તથા સાંભળ્યો પણ નથી.

યુગાંતેસમવેતૌઢૌ દૃષ્યેતેસાગરાચિવ ।

નૈવનસ્તાદશોરાજ ન્દષ્ટપૂર્વોનચશ્રતઃ ॥

અનીકાનાંસમેતાનાં કૌરવાણાંતથાચિવઃ ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवत्तद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णनेगुर्जरभाषायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

સંજયુવાચ-યથાસમગવાન્મયાસઃ કૃષ્ણદ્વૈપાયનોઽવશીત્ ।

તથૈવસદિતાઃ સર્વે સમાજમુર્મહીક્ષિતઃ ॥૧॥

સંજય હે છે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, જેવી રીતે કૃષ્ણ દ્વૈપાયન ભગવાન વ્યાસજીએ કહ્યું હતું, તેવીજ રીતે સર્વ રાજાઓ એકઠા મળી આવ્યા હતા. ને યુદ્ધારંભને દિવસે મધ્યાહ્નના વિષયગ ચંદ્ર પણ થયો હતો તથા આકાશમાં રહેનાર રવિઆદિ સાત મહા ગ્રહ પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા હતા. વળી તે દિવસે તીક્ષ્ણ કિરણવાળો સૂર્ય જવળાયમાન શિખા સહિત ઉદય થઈ દેખાવા લાગ્યો હતો. વળી તે દિવસે પ્રજ્વલિત દિશાને વિષે માંસ તથા રક્તિરતુ બોજન કરનાર અને ભક્ષ્યને માટે પર શરીર મળવાની ઈચ્છાવાળા શિયાલ તથા કાગડાઓ શબ કરતા હતા. હે રાજા, જે દિવસથી યુદ્ધારંભ થયો, તે દિવસથી નિત્ય પ્રતઃ કાળમાં-ઉઠી શઆદિ ધારણ કરીને-કુરુકુળના પિતા હૃદ્ય બીજમ તથા ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્ય, કબુલાત પ્રમાણે તમારે લીધે યુદ્ધ કરતા હતા, પણ પાંડવોનો જય થાઓએમ કહેતા હતા. હવે જે દિવસે યુદ્ધ થવાનો આરંભ હતો, તેજ દિવસે સર્વ ધર્મ જાણનાર તમારા પિતા દેવવ્રત બીજમે તમારા પક્ષના સર્વ રાજાઓને બોલાવી કહ્યું કે-હે ક્ષત્રિયો, ક્ષત્રિય એવા તમોને આ યુદ્ધરૂપ મ્હોટું સ્વર્ગતું દ્વાર ઉઘાડું છે, તેથી તમે સર્વ ઈંદ્ર તથા ધ્રુવાના લોક પ્રત્યે જાઓ; કેમકે આ શારવતમાર્ગનું તમારા પૂર્વજોએ પણ સેવન કરેલ છે. વારતે તમે સર્વ આ યુદ્ધમાં સ્થિર મન રાખીને પોતાનો યશ સંપાદન કરો. ને પૂર્વે થઈ ગયેલા નાભામ યગતિ, માંધાતા, નહુપ તથા નૃગાદિ રાજાઓ આવા યુદ્ધરૂપ કર્મથી પરમ સ્થાનને પામી સિદ્ધ થયા છે. હે ક્ષત્રિયો, ક્ષત્રિયના શરીરમાં રાજ થાય અને ગૃહને વિષે રહિ મરવું એ ક્ષત્રિયને અધર્મ છે, ને શાસ્ત્રથી મરણ પામવું એ તેનો સનાતન ધર્મ છે. હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ ધૃત ાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે બીજમે કહ્યું, તમારે તે સર્વ રાજાઓ પોતાના સૈન્યને શોભાવતા ઉત્તમ રથમાં બેસી યુદ્ધ માટે નીકળ્યા, ને બીજમે સંગ્રામમાં શસ્ત્ર જેનાં મૂકાવ્યાં હતાં એવો અને અમાત્ય તથા અંધુ સહિત કર્ણવગરના તમારા સર્વ પુત્ર તથા રાજાઓ, મ્હોટા સિંહનાદ કરતા સર્વ દિશાઓને ગળવતા યુદ્ધ કરવા સાર નીકળ્યા. તે વેળા તે સર્વ સૈન્ય શ્વેત છત્ર, પતાકા ધ્વજાઓ, હાથી, ઘોડા તથા રથ પાયઁણે કરી અત્યંત શોભતાં હતાં. તે વેળા સૈન્યમાં ભેરી, દુંદુભી તથા પણવ નામના વાજીંત્રના શબ્દે કરી અને રથ ચક્રના શબ્દે કરી પૃથ્વી આકુળ થઈ હતી. વળી તે વેળા સુવર્ણના આભુષણ તથા મુકુટ ધારણ કરેલા અને ધનુષ ગ્રહણ કરેલા, મહારથિઓ, જેમ અગ્નિ સહિત પર્વત શોભે, તેમ શોભતા હતા. ને પાંચ સુવર્ણના તારાનાં ચિન્હ જેમાં હતાં એવા તાલ વૃક્ષના ચિન્હવાળા મ્હોટા ધ્વજે કરી નિર્મળ સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળા બીજમ રાવ સૈન્યની અગાડીમાં ઉભા હતા. હે ભરતર્ષભ, તમારા પક્ષના જે જે મ્હોટા ધનુષવાળા રાજાઓ બીજમને વિદીને જેવી રીતે ઉભા હતા. તે હું તમને કહું તે તમે સાંભળો-પદ્મ સરખા વર્ણવાળો ગોવાસન દેશનો રાજા શૈભ્ય પોતાના પક્ષના સર્વ રાજાઓ સહિત, જેની ઉપર રાજાઓને લાયક એવો પતાકા હતો એવા શ્રેષ્ઠ હાથી ઉપર બેસીને સર્વ સૈન્યની આગળ આવ્યો હતો. તેની વાંસે સિંહના પૂછડા સરખી આકૃતિવાળી ધ્વજ જેમાં હતી એવા રથમાં બેઠેલા અશ્વ થામા યુદ્ધ કરવા સાર ચાલ્યા, તેની પાછળ શ્રુતાયુદ્ધ, ચિત્રસેન પુરુષિત્ર, નિવિંશતિ, શમ્ભ, ભૂરિશ્રવા તથા મહારથિ વિકર્ણ મ્હોટા ધનુષ તથા કવચવાળા એ સાત જણ અશ્વરથામાને મુખ્ય કરીને રથમાં બેસી બીજમની અગાડીમાં ચાલનાર થયા હતા; જેઓના

સુવર્ણમય અત્યંત ઉંચા રથધ્વજ રથોને શોભાચમાન કરતા શોભતા હતા, હે રાજા, યુદ્ધારંભ વેળાએ આચાર્યમુખ્ય દ્રોણનો રથધ્વજ સુવર્ણની વેદી તથા કમંડળનાં ચિન્હ યુક્ત હોવાની ધનુષ સહિત શોભતો હતો. વળી તે સમય અનેક સેંકડો સેનાને આકર્ષણ કરી યુદ્ધભૂમિ પ્રત્યે લઈ જતા દુર્યોધનનો રથધ્વજ, મણિમય હસ્તિના ચિન્હ યુક્ત હોવાથી શોભતો હતો; જે રાજાની અગાડીમાં પૌરવ, કાર્લિંગ, સુદક્ષિણ સહિત કાંબોજ, ક્ષેમધન્વા તથા શમ્ભના રથો ઉભા હતા. વૃષભના ચિન્હવાળી ધ્વજવાળા અમૂલ્ય રથમાં બેસીને, કૃપાચાર્ય માગધ સૈન્યના અગ્રભાગને આકર્ષણ કરતા યુદ્ધ માટે રણભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા હતા. તે વેળા શરદઋતુમાં મેઘ સરખા તે પ્રાચિ દિશાના રાજાઓના બળની વૃષકેતુ તથા કૃપાચાર્ય રક્ષા કરતા હતા. હે રાજા, પોતાની અક્ષૌહિણી સેનાના અગ્રભાગને વિષે ઉમેલો મ્હેટા યજ્ઞવાળો જયદ્રથ, વરાહના ચિન્હવાળા સુવર્ણના ધ્વજે કરી અત્યંત શોભતો હતો; જેને જે એક લાખ રથ, આઠ હજાર હસ્તિ તથા સાઠ હજાર અશ્વ વશ વર્તાતા હતા, તે સર્વ સૈન્ય અત્યંત શોભતું હતું. હે રાજા, સાઠ હજાર રથ તથા દશ હજાર હસ્તિ અને કેતુમાન નામના રાજા સહિત સર્વ કશ્ચિંમ દેશનો પતિ શ્રુતાયુધ રાજા યુદ્ધ કરવા સાડ રણભૂમિ પ્રત્યે ગયો; જેના સૈન્ય માંના પર્વત સરખા મ્હેટા હસ્તિઓ ઉપર રહેલા તોપ, ગુરંજ, બાથા તથા પતાકાઓએ કરી શોભતા હતા. હે રાજા, તે વેળા તે પોતે શ્રુતાયુધ રાજા પશુ રવેત હજ, પદક, ચામર, વ્યજન તથા અગ્નિ સરખા ધ્વજે કરીને અત્યંત શોભતો હતો. તે સમય કેતુમાન રાજા વિચિત્ર અંકુશવાળા હસ્તિ ઉપર બેસીને જેમ વાદળામાં રહેલો સૂર્ય શોભે, તેમ શોભતો હતો. ઉત્તમ હસ્તિ ઉપર બેઠેલો તથા ઈંદ્ર સરખો તેજસ્વિ ભગદત્ત રાજા, યુદ્ધ કરવા સાડ ગયો. તે વેળા હસ્તિ ઉપર બેઠેલા ભગદત્ત સમાન, કેતુમાન રાજાને અનુસરનારા તથા અવંતિ પુરીના રાજા વિંદ તથા અનુવિંદ યુદ્ધ કરવા સાડ ગયા. રથરૂપ સૈન્યવાળો, હસ્તિરૂપ અંગવાળો, રાજાઓ રૂપી મસ્તકવાન તથા અશ્વરૂપી પાંખવાળો, ઉગ્ર, જાણે હસતો હોય શું એવો અને દ્રોણ, ભીષ્મ અશ્વત્થામા બાહુલિક તથા કૃપાચાર્યે રચેલો સૈન્યવ્યૂહ ચારે કારથી એકઠમ જવા લાગ્યો હતો.

દ્રોણેનવિહિતોરાજન્ રાજાશાંતનવેનચ ।

તથૈવાચાર્યપુત્રેણ બાલ્હીકેનક્રુપેણચ ॥

इति भीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने गुर्जरभाषायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

સંજયઉવાચ-તતોમુહૂર્ત્તુમુરુઃ શબ્દોહ્વયકંપનઃ ।

અશ્રૂયતમહારાજ યોધાનાંપ્રયુરુસતાં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે મહારાજ, ત્યાર પછી એક મુહૂર્ત કડે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા યોદ્ધાઓના હૃદયને કંપાવે એવો મ્હેટો તુમુલ્લ શબ્દ સંભળાતો હતો. ને તે વેળા અંખને તથા કુંડુભીના શબ્દ અને હસ્તિઓની ચીસ તથા રથના ચાકના શબ્દે કરી જાણે પૃથ્વી ફાટે છે એમ દેખાતું હતું. વળી તે વેળા એક ક્ષણમાં હજુહણાટી કરતા એવા અશ્વો તથા ગર્જના કરતા એવા યોદ્ધાઓના શબ્દે કરીને, આકાશ તથા પૃથ્વી આપ્ત થયાં હતાં. હે અસભ

રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર જ્યારે એક પક્ષનો યુદ્ધમાં સમાગમ થયો ત્યારે તમારા પુત્રના તથા પાંડવોના પક્ષનાં સૈન્ય અત્યંત કંપવા લાગ્યાં હતાં. ને તે સેનાઓને વિષે સુવર્ણથી શોભાયમાન કરેલા પ્રકાશમાન હસ્તિ તથા રથો, જેમ વિજળી સહિત મેઘ દેખાય; તેમ દેખાતા હતા. હે નરાધિપ તમારા પક્ષમાંના સૈન્યમાં અનેક પ્રકારના ધ્વજો હતા; અને સુવર્ણના બાળુખંધ ધારણ કરના યોદ્ધાઓ પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખા શોભતા હતા. હે ભારત, તમારા પક્ષમાં તથા શત્રુ પાંડવના પક્ષમાંના શુભ ધ્વજો, જેમ ઇંદ્રના બવનને વિષે શુભ એવા મહેન્દ્રધ્વજ દેખાય, તેમ દેખાતા હતા. વળી અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન સુવર્ણનાં કવચ ધારણ કરેલા સૈન્યમાંના શરવીર પુરુષો, અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખી ક્રાંતિવાળા દેખાતા હતા. હે રાજા, વિચિત્ર આયુધ તથા ધનુષ ધરેલ હાથમાં ચર્મનાં મોઝાં પહેરેલા, પતાકા જેની ઉપર હતા એવા, કોધાકાંત નેત્રવાળા, મોટા ધનુષવાળા તથા સૈન્યના અમ્રભાગને વિષે પ્રાપ્ત થયેલા કૌરવ પક્ષના યોદ્ધાઓ, વિચિત્ર ઉગામેશાં આયુધે કરીને અત્યંત શોભતા હતા. હે નરાધિપ, દુઃશાસન, દુર્લિપ્ત દુર્મુખ, દુઃસહ, વિવિંશતિ, ચિત્રસેન, મહારથિ વિકર્ણ, સત્યવ્ર, પુરુષિત્ર, જય, ભુરિશ્રવા તથા શલ એ તમારા પુત્રાદિ, બાંધમની પછવાડેથી રક્ષા કરતા હતા; ને તેઓની વાંસે ચાલનારા વિંશ હજાર રથો પણ તેનીજ રક્ષા કરતા હતા; વળી અભીપાક, શરસેન, શિખિ, વસાતય, શલ્વ, મત્સ્ય, અંબષ્ટ, ત્રિગર્ત, કેકય, સૌવીર, કેતવ અને પૂર્વ, પશ્ચિમ તથા ઉત્તર દિશાને વિષે રહેનાર શરવીર તથા યુદ્ધમાં શરીરને લાગ કરનાર યોદ્ધાઓ, મોટા રથ સમૂહ યુક્ત ધર્ષ બાંધમની રક્ષા કરતા હતા. વળી અતિ વેગવાન, દશ હજાર હસ્તિનું સૈન્ય તથા મગધ દેશનો રાજા જે સૈન્યમાં હતો એવું રથ સૈન્ય પણ બાંધમની વાંસે ગયું હતું. હે રાજા, સૈન્યમાંના રથના ચક્રની રક્ષા કરનાર તથા હસ્તિના પાદ રક્ષક સાંકે લાખ પુરુષો હતા. હે રાજા, ધનુષ, ઢાલ તથા તલવાર જેના હાથમાં હતાં એવા અને છરા તથા સાંગે કરી યુદ્ધ કરનાર લાખો પદાતિ આગળ ચાલતા હતા. હે ભારત, હે મહારાજ, તમારા પુત્ર દુર્યોધનની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના, જેમ યમુના જેના મધ્યમાં હોય એવી ગંગા દેખાય, તેમ દેખાતી હતી.

અક્ષૌહિણ્યોદશૈકાચ તવપુત્રસ્યભારત ।

અદ્વયંતમહારાજ ગંગેવયમુનાંતરા ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने गुर्जरभाषायां
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રુવાચ-અક્ષૌહિણ્યાદશૈકાચ વ્યૂહાંદૃષ્ટાયુધિષ્ઠિરઃ ।

કથમરુપેનસૈન્યેન પ્રત્યવ્યૂહતપાંડવઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય, વ્યૂહરચનાથી ઉભેલી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાને જોઈને, મનુષ્ય, દેવતા, ગંધર્વ તથા અસુરની વ્યૂહરચનાને જાણનાર કુંતિ પુત્ર પાંડવ યુધિષ્ઠિરે, બાંધમની સામે કેવી રીતે પોતાની સેનાની વ્યૂહરચના કરી? સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધનની વ્યૂહરચનાથી ઉભેલી સેનાઓને જોઈને, ધર્માત્મા એવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે, અર્જુનને કહ્યું કે હે તાત, મહર્ષિ વ્યૂહરચનાના વાક્યથી મહાપુરુષોએ જે શત્રુના સૈન્યથી પોતાનું સૈન્ય આધુન હોય

તો તેણે પોતાના સર્વ સૈન્યને એક ભેળવી, તેની સાથે યુદ્ધ કરાવવું, કેમકે ધણું સૈન્ય હોય તો તે જુદે જુદે ઉભા રહીને પણ પોતાનું ઇન્દ્રિય કરી કહે છે એમ કહેલ છે. હે અર્જુન, જેમ ધણું સૈન્યની સામે અરુપ સૈન્ય સોમની અણી સરખું થાય છે, તેમ આપણા શત્રુના સૈન્ય કરતાં આપણું સન્ય ધણું જ થોકું છે; માટે પૂર્વેકન જુદરૂપિતા વચનને જાણીને તું બુદ્ધરચના કર. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે ધર્મરાજનાં વચન સાંભળીને અર્જુને તેને કહ્યું કે હે રાજસતતમ, આ હું તમારી સેનાનો દુઃખે કરી પણ ન જીતાય, અચળ તથા પૂર્વે ઇંદ્ર રચેલો વજ્રબુદ્ધ નામનો બુદ્ધ રચું છું. ને સંગ્રામને વિષે શત્રુઓએ ઉપન થએલા વાયુની પેઠે દુઃસહ, પ્રહાર કરનારમાં ઉત્તમ, પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધના ઉપાયમાં વિચક્ષણ ભીમસેન, સંગ્રામમાં શત્રુ સેનના તેજને નાશ કરતા આપણી અગાડીમાં યુદ્ધ કરશે; જેને જોઈને દુર્યોધનાદિ સર્વ કૌરવો ત્રાસ પામીને, જેમ ક્ષુદ્રમૃગ સિંહને જોઈને બાગી જાય, તેમ બાગી જશે. હે રાજ, પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તે ભીમસેનરૂપ કોલ્હાનો આપણે આશ્રય કરી, જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રરૂપ કિન્ધાનો આશ્રય કરી નિર્ભય થાય તેમ નિર્ભય થઈશું. કેમકે પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ અતિ ઉચ્ચ કર્મવાળા તથા ક્રોધ પામેલા આ ભીમસેનની સામું પણ જોવાને સમર્થ થાય એવા ત્રણ લોકમાં ક્રોધ પુરુષ નથી. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે મહાબાહુ અર્જુન યુધિષ્ઠિરને કહીને, પોતાની સેનાની વજ્રબુદ્ધરચના કરી યુદ્ધભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યો. હે રાજ, યુદ્ધભૂમિ વિષે જવા લાગેલા કૌરવપક્ષને જોઈને ચાલતી થઈ એવી પાંડવની મ્હોટો સેના, ધણા મારૂપવાળી પૂર્ણ ગંગા સરખી હતી. તે સેનાની અગાડીમાં ભીમસેન હતા, અને તેની વાંસે મહાપરાક્રમિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નકુળ, સહદેવ તથા ધૃષ્ટકેતુ રાજા હતા ને એક અક્ષૌહિણી સેના, પોતાના બામથો તથા પુત્રો સહિત વિરાટ રાજા તેની પાછળથી રક્ષા કરતા હતા. ભીમસેનના ચક્રરક્ષક માદ્રીપુત્ર મદા તેજસ્વી નકુળ તથા સહદેવ હતા અને મ્હોટા વેગવાન દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર તથા સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તેની પાછળથી રક્ષા કરતા હતા. તેઓની રથિ પુરુષમાં મુખ્ય એવા પ્રભદ્રક નામના ચરવીરો રક્ષા કરતા હતા તથા સેના સહિત પંચાળ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો મહારથિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રક્ષા કરતો હતો. હે ભરતનકુળમાં શ્રેષ્ઠ, ભીષ્મને મારવા સારું સાવધ થયેલો તથા અર્જુને રક્ષા કરેલો શિખંડી તેઓની પાછળ યુદ્ધ ભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યો હતો. તે અર્જુનની પાછળથી મહા બળવાન સાત્યકિ રક્ષા કરતો હતો, અને તેના ચક્ર રક્ષક પંચાળ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા યુધામન્યુ તથા ઉત્તમૈજા અને કેકય, ધૃષ્ટકેતુ તથા વીર્યવાન ચેકિતાન હતા. હે રાજ, જે વેળા વેગથી પરાક્રમ કરે તો સમુદ્રને પણ શોષવે એવા ભીમસેને વજ્ર સરખી ગદા ધારણ કરી, તે વેળા અર્જુને તેને કહ્યું કે હે ભાત, તમારા જોતાં અમારો સહિત ધૃતરાષ્ટ્રના આ પુત્ર ઉભા છે, તે સર્વ આ યુદ્ધમાં તમારો વિભાગ છે; વાંસ્તે તમે આ ટાણે મ્હોટું બળ દેખાડો. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે ભીમસેનને અર્જુને કહ્યું, ત્યારે સર્વ સૈન્યના મુરખોએ યુદ્ધારંભની વેળાએ અનુકૂળ વાણિથી તેનું વખાણ કર્યું. હવે ચળાયમાન સરખા મોટા તથા મરોન્મત્ત હસ્તિયોથી વિટાયેલા કુતિપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજા, વચલા સૈન્યમાં ઉભેલા શોભતા હતા. પરાક્રમિ તથા ઉદાર મનવાળો પંચાળ દેશના રાજા દ્રુપદ, પોતાની એક અક્ષૌહિણી સેના સહિત પાંડવને માટે વિરાટ રાજાની પાછળ જવા લાગ્યો હતો. હે રાજ, પાંડવાદિના રથ ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્ર સરખી કાતિવાળા, સુવર્ણથી શોભિતા તથા અનેક ચિન્હવાળા મ્હોટા ધ્વજો હતા. તે વેળા પોતાના બામથો તથા પુત્રો સહિત મહારથિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાછળથી સર્વ સેનાને એકી

કરીને, યુધિષ્ઠિરની રક્ષા કરતો હતો. હે રાજા, તે સમય તમારા તથા પાંડવોના સૈન્યમાંના રાજાઓ તથા યોદ્ધાઓના રથધ્વજને પરાભવ કરી વાનરરૂપ હનુમાન અર્જુનના રથધ્વજ પ્રત્યે આવી બેઠો હતો. ભીમસેનની રક્ષા કરનાર અને તલવાર, શકિત તથા લાંબી ધારણ કરેલા લાખો પાયદળ અગાડીમાં ચાલતા હતા. કુંભરથળમાંથી મદ જેમને ઝરતા હતા એવા, બળવાન સુવર્ણની ઝુલોયે કરી પર્વત સરખા શોભાયમાન, અમૂલ્ય, કમળ સરખી સુગંધવાળા, વર્ષતા મેઘ સરખા તથા ઝરણું ઝરતા પર્વત સરખા દશ હજાર હસ્તિ યુધિષ્ઠિરની વાંસે જતા હતા. તે વેળા ઉદાર મનવાળો, તથા દુરાધર્ષ ભીમસેન, પરિધ સરખી બચંકર ગદા ધારણ કરીને, પોતાનાં મ્હોટાં સૈન્યને યુદ્ધભૂમિ પ્રત્યે લઇ ચાલ્યો હતો. તે વેળા, સૂર્યની રેડું દુઃખે કરીને પશ્ચ જેની સામું જોવાય નહીં એવા તથા સેનાને, જાણે તપાવતા હોય શું એવા ભીમસેનની સામે જોવાને, તમારા પક્ષના સર્વ યોદ્ધાઓ સમર્થ થયાં ન હતા. ચારે કારથી નિર્ભય, ધનુષ તથા વિજળી સરખા ધ્વજવાળા, બચંકર અર્જુને રક્ષા કરેલા, મનુષ્ય લોકને વિષે અજ્ઞય અને પાંડવોએ રક્ષા કરેલા વજ્ર નામના સૈન્ય વ્યહની રચના કરીને, તેઓ તમારી સેનાની સામે ઉભા હતા. હવે હે રાજા, સૂર્યોદયના વેળાએ બેઉ પક્ષનાં સૈન્ય સંધિમાં ઉભાં “ સામ સામે ઉભાં ” ત્યારે વાદળાં વગર પાણીના બિંદુ સહિત મ્હોટા કડાકા વાળો વાયુ આકાશમાંથી અને મંકરા ઉડે એવો રક્ષ વાયુ ચોતરફથી વાવા લાગ્યો હતો, જેથી ઉડતી રજે કરીને સર્વત્ર અંધકાર થયો હતો. વળી હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, ઉદય થતા સૂર્યના તેજને ઢાંકી લઇને મ્હોટા શબ્દવાળો પૂર્વાભિમુખ ઉત્કાષાત થયો હતો. વળી જ્યારે બેઉ પક્ષનાં સૈન્ય યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયાં, ત્યારે સૂર્ય કાંતિ વગરનો થયો હતો તથા શબ્દ કરતી એવી પૃથ્વી ચલાયમાન થઇ ફાટી હતી. વળી સર્વ દિશાઓમાં મ્હોટા શબ્દ થવા લાગ્યા હતા તથા તીવ્ર રજ ઉડવા લાગી હતી; તેથી કંઈ પણ દેખાતું ન હતું. વળી ધુધરીઓ જેમાં બાંધેલી હતી એવા સુવર્ણની માળા તથા વસ્ત્રોએ કરી શોભાયમાન, મ્હોટી સૂર્ય સરખી તેજવાન તથા મ્હોટી પતાકા સહિત ધ્વજઓનો તાલવન સરખો મ્હોટો અણુઝણુટ થઇ રહ્યો હતો. હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, એ આજે પુરૂષમાં સિંહરૂપ તથા યુદ્ધમાં આનંદ આપનાર પાંડવો, હાથમાં ગદા લઇને અગાડીમાં ઉભેલા ભીમસેનને જોઇને, તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓની મજબૂતીને જાણે ગ્રાસ કરતા હોય શું એમ તમારા પુત્ર દુર્યોધનની સેનાની સામે બ્યહરચના કરી ઉભા હતા.

દૃષ્ટ્વાગ્રતો ભીમસેનં ગદાપાણિમવસ્થિતં ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पांडवसैन्यव्यूहे

गुर्जरभाषायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच—सूर्योदये संजय के नु पूर्व युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् ।

मामका वा भीष्मनेत्राः समीपे पांडवा वा भीमनेत्रास्तदानीं ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછેછે—હે સંજય, જ્યારે સૂર્યોદય થયો, ત્યારે ભીષ્મ જેમને નિયમમાં રાખનાર હતા એવા મારા પુત્રો તથા ભીમસેન જેમને નિયમમાં રાખેછે એવા પાંડવોમાંથી પ્રથમક્રાણ્ય યુદ્ધ કરતા વિષે ઉત્સાહવાન થયા હતા અંદ્ર, સૂર્ય તથા વાયુદેવની પાછળ રહેતા હતા કોની સેનાની સામે

શ્રીકારી ચોપગાં શબ્દ કરતાં હતાં તથા કોના પક્ષના યુવાન યુવાન પુરુષોનાં મુખવર્ણ પ્રસન્ન હતા ? એ તું સર્વ મને યથાર્થ કહે. સંજય કહે છે—હે નરેન્દ્ર, એઉ પક્ષનો સેનાવ્યૂહ યથાર્થરૂપે યુદ્ધ માટે પ્રાપ્ત થયો હતો; જે પ્રસન્ન વનપંક્તિ સરખી શોભાવળો, હસ્તિ, અશ્વ તથા રથે કરી પરિપૂર્ણ, મ્હોટો, ભયંકર દેખાવવાળો દુઃખે ધરી સહન થાય નહિ એવો, સ્વર્ગને પશુ જીતવાસાર્થ જાણે ઉત્પન્ન થયો હોય એવો અને સત્પુરુષો જેમાં હતા એવો હતો. હે ભારત, તે એ પક્ષની સેનામાં દુર્યોધનની સેના પશ્ચિમાભિમુખ ઉભી હતી; ને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા પાંડવો પૂર્વાભિમુખ ઉભા હતા. હે રાજા, કૌરવની સેના દૈયોના રાજા બળિની સેના સરખી દેખાતી હતી અને પાંડવની સેના દેવતાના રાજા ઇન્દ્રની સેના સરખી દેખાતી હતી. પાંડવોને વાયુ વાંસેથી વાતો હતો અને માંસ ખાનારાં પશુઓ કૌરવોની સામે શબ્દ કરતાં હતાં. પાંડવ પક્ષની સેનામાંના હસ્તિયોના તીવ્ર એવા મદગંધને, કૌરવ પક્ષના હસ્તિયો સહ નકરી શકતા ન હતા. હે રાજા, કમળ સરખા વર્ણવાળા, સુવર્ણની દોરી જેના ગળામાં ખાંધી હતી એવા, સુવર્ણની જાળી જેની ઉપર નાંખી હતી એવા તથા મદ જેના કુભરથળમાંથી ઝરતો હતો એવા હસ્તિ ઉપર બેઠેલા અંદિજન તથા માગધોએ રતુંતિ કરેલા, ચંદ્રની કાંતિ સરખું સફેદ છત્ર જેની ઉપર હવું એવા, સુવર્ણની માળા જેના ઉત્તમ અંગને વિષે શોભતી હતી એવા તથા કૌરવોના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થએલા દુર્યોધનને ચારે કોરેથી વીટીને કંધાર દેશનો રાજા શકુની પોતાના દેશમાંના પર્વતો વિષે રહેનારા યોદ્ધાઓ સહિત યુદ્ધ ભૂમિ પ્રાપ્ત થતો હતો. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, સફેદ છત્ર, ધનુષ તલવાર તથા પાઘડી જેનાં હતાં એવા અને સફેદ ધ્વજવાળા તથા સફેદ અશ્વ જોડેલા શ્વેત પર્વત સરખા રથમાં બેઠેલા વૃદ્ધ ભીષ્મ, સર્વ સૈન્યની અગાડીમાં હતા, જેના સૈન્યમાં તમારા સર્વ પુત્રો, બાહ્લિક શલ અને અંબષ્ટ, સિંધુ, સૌવીર તથા પંચનદ દેશના શરવી ક્ષત્રિયો હતા. લાલ અશ્વ જેમાં જોડ્યા હતા એવા સુવર્ણના રથમાં બેઠેલા, પર્વતની પેર અકંખ, ધનુષ ધારણ કરેલા, અતિ પરાક્રમી તથા મહાત્મા ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય, પૂર્વોક્ત ક્ષત્રિયોની પાછળ જતા હતા; જેના સર્વ સૈન્ય મધ્યે વાર્ધ ક્ષત્રિય, ભૂરિશ્રવા, પુરુષિત્ર, જ્યતસેન અને શ્યામ તથા મત્સ્ય દેશના યોદ્ધાઓ અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા હસ્તિ સૈન્ય સહિત કેકય નામના સર્વ લાઘવો હતા. સર્વ સૈન્યની ઉત્તર બાજુમાં મુખ્ય, મ્હોટા ધનુષવાળા તથા વિચિત્ર તરેહથી યુદ્ધ કરનાર શરદ્રાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય, શક, કિરાન, કવન તથા પહલવોયે સહિત થઇને સૈન્યની ઉત્તરાર્ધ બાજુ લણી જતા હતા. હે રાજા, મહારથિ એવા વૃષ્ણિ તથા ભોજકુળના યાદવોએ, પ્રસિદ્ધ તથા શસ્ત્ર ગ્રહણ કરેલા સુરાષ્ટ્રકોએ અને કૃતવર્માએ રક્ષા કરેલું મ્હોટા બળવાળું તમારું એક સૈન્ય, સર્વ સૈન્યની દક્ષિણ બાજુથી જવું હતું. હે રાજા, હવે દૈવે અર્જુનના જય માટે અથવા મૃત્યુ માટે ઉત્પન્ન કરેલા રથિ, દશ હજાર અંશતકના ગણ અને મહા શરવીર ત્રિગર્ત દેશના યોદ્ધાઓ જ્યાં તે હતા ત્યાં જવા લાગ્યા હતા. હે ભારત, તમારી સેનામાં મુખ્ય એવા સેંકડો તથા હજારો હસ્તિયો હતા. જેમની ભીષ્મે એક એક હસ્તિ પાસે સો સો રથ, એક એક રથ પાસે સો સો અશ્વ, એક એક અશ્વ પાસે દશ દશ ધનુષધાર, અને એક એક ધનુષધારીની પાસે સા સો લાવવાળા પાવણને ઉભા રાખી વ્યહરણ કરી હતી. હે રાજા, એ પ્રમાણે ભીષ્મ નિત્ય મનુષ્ય, દેવતા, ગંધર્વ તથા અમુરના વ્યહસરખી તમારી સેનાની વ્યહ રચના કરતા હતા. એ પ્રમાણે મહારથિયોના કમ્બૂદરૂપ વિસ્તારવાળા તથા સમુદ્ર સરખા શબ્દવાળો ભીષ્મે રચના કરેલો કૌરવનો સૈન્યવ્યૂહ,

યુદ્ધમાં શત્રુની અનુખ ઉભો હતો. હે નરેન્દ્ર, જેવી તમારી મેના અનંતરૂપ તથા ભયંકર હતી, તેવી પાંડવોની સેના ન હતી; તો પણ જેની રક્ષા કરનાર શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન છે, એવી તેમની સેનાનેજ દુઃખે કરી પણ સહન થાય નહોં એવી મોટી છે એમ હું માનું છું.

અનંતરૂપા ધ્વજિની નરેન્દ્ર મીમા ત્વદીયા ન તુ પાંડવાનાં ।

તાં ચૈવ મન્યે વૃહતીં દુષ્પ્રધર્પાં યસ્યા નેતા કેશવશ્ચાર્જુનશ્ચ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने गुर्जरभाषायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

સંજય ઉવાચ-વૃહતીં ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય સેના દૃષ્ટ્વા સમુદ્યતાં ।

विषादमगमद्राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર એ પ્રમાણે હુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલી મોટી દુર્યોધનની સેનાને તથા ભીષ્મે રચેલી અભેદ વ્યૂહ રચનાને જોઇને, આ જરૂર કાઢથી પણ ભેદ પામશે નહોં એમ વિચારવાથી ગ્હાનિયુક્ત થયેલા યુધિષ્ઠિર રાગને અર્જુનને કહ્યું કે-હે મોટી ભુગ્ન-વાળા ધનંજય, સંગ્રામને વિષે જેમના મુખ્ય યુદ્ધ કરનાર ભીષ્મ છે એવા કૌરવોની સાથે આપણે યુદ્ધ કરવાને સમર્થ કેમ થઈ શકશું? વળી શત્રુને કષ્ટ આપનાર તથા અતિ તેજસ્વિ ભીષ્મે શાસ્ત્ર વિધિ પૂર્વક કાઢથી ક્ષોભ નહોં પામે એવો તથા અભેદ વ્યૂહ રચ્યો છે; જેથી સૈન્ય હિત આપણે સંશયને પામ્યા છીએ કે, આ મહા વ્યૂહ સામેથી આપણો જય થશે કે નહોં? હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, તારે શત્રુને હણનાર અર્જુને, તમારી સેનાને જોઇ ખેદ પામતા પોતાના જ્યેષ્ઠ બાધુને કહ્યું કે હે પૃથ્વીપતિ, ઘણી બુદ્ધિવાળા, શરવીર તથા ગુણયુક્ત ઘણા હોય, તેને પણ થોડાઓ જે કારણથી જીતે છે, તેને નારદજી ભીષ્મ તથા દ્રોણ જાણે છે; માટે તે હું ઇર્ષ્યા વગરના તમને હું લે તમે રાંભળો-હે રાજા, જ્યારે પૂર્વે દેવતા તથા અસુરનો સંગ્રામ થયો હતો, ત્યારે અહ્માએ પણ જે કારણ નારદાદિ જાણે છે, તેજ કારણ ઈંદ્રાદિ દેવતાઓને કહ્યું હતું કે હે દેવતાઓ, યુદ્ધમાં જય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો સત્યતા, અક્રૂરતા, ધર્મ તથા ઉદ્યોગે કરીને જેવો જય મેળવે છે, તેવો બળ તથા પરાક્રમથી મેળવી શકતા નથી. માટે તમે ધર્મ તથા અધર્મનો વિચાર કરી અને મનમાં ઉત્તમ લોભ રાખીને, અહંકાર રહિત થઇ યુદ્ધ કરો; કેમકે જે પક્ષમાં ધર્મ હોય, તેજ પક્ષનો જય થાય. હે યુધિષ્ઠિર, એ પ્રમાણે પૂર્વે અહ્માએ ઈંદ્રાદિ દેવતાઓને કહેલું છે માટે આ સંગ્રામમાં આપણો જય અવશ્ય થશે એ તમે જાણો; કે કે નારદે પણ કહેલું છે કે જ્યાં કૃષ્ણ, ત્યાંજ જય હોય છે. વળી જય શ્રીકૃષ્ણની વાંસે ગતિ કરે છે, માટે તે જ્યાં જય. ત્યાં તેના પાછળ પાછળ તે પણ જય છે, ને તેમજ નમ્રતાપ સહગુણ પણ તેનીજ પાછળ જય છે. હે રાજા, અનંત તેજગાળા શત્રુના મુદાયમાં પણ કદી વ્યથા હોં મનાર તથા સનાતનમય ગોવિંદ પુરૂષરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે; માટે જ્યાં તે, ત્યાંજ જય હોય. વળી પૂર્વે જ્યારે દેવતાઓ તથા દૈત્યોનું યુદ્ધ થયો તૈયાર થયું હતું, ત્યારે આ કેશવ ભગવાને હરિરૂપે, ખેડ સેનાની વચમાં પ્રાપ્ત થઇને, કાણુ

જય પામશે એમ બેઉ પક્ષને પૂછ્યું હતું, ત્યારે ઇદ્રાદિ દેવતાઓએ હાથ જોડીને નમ્રતાપૂર્વક
થઈ, હે શ્રીકૃષ્ણ, અમારો જય કેમ થાય એમ કહ્યું હતું; તેથી તેમનો તેના પ્રસાદને લીધે
જય થયો હતો અને તેમને ત્રણ લોકનું રાજ્ય પણ મળ્યું હતું. માટે હે ભારત, આ સંગ્રામમાં
તમને કંઈ પણ ચિંતા કું જોતો નથી; કેમકે વિશ્વભોક્તા તથા દેવતાઓના ઇશ્વર આ શ્રીકૃષ્ણ
તમારા જ જયને ઇચ્છે છે.

तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ।

यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदिवेश्वरः ॥

इति भीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे गुर्जरभाषायां
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

સંજય ઉવાચ-તતો યુધિષ્ઠિરો રાજા સ્વાં સેનાં સમચોદયત્ ।

प्रतिव्यूहजनीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥

સંજય કહે છે-હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર રાજ્યે ભીષ્મની સામે
પોતાના સૈન્યની વ્યૂહ રચના કરતાં તેને જવાની આજ્ઞા આપી. ત્યારે કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા
તથા ધર્મ યુદ્ધ કરી પરમ સ્વર્ગને ઇચ્છતા એવા પાંડવોએ, કૌરવ સૈન્યના વ્યૂહ સામે લાયક
એવા પોતાની સેનાનો વ્યૂહ રચ્યો; જેના મધ્ય ભાગમાં અર્જુનને રક્ષા કરેલું 'શિખંડીનું' સૈન્ય
હતું અને અમાડીમાં ભીમસેન જેની રક્ષા કરતા હતા એવા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતો. હે રાજા, તે સૈન્યના
દક્ષિણ ભાગની યાદવમાં મુખ્ય, ધનુષ ધારણ કરેલા તથા શોભાયમાન સ્વરૂપવાળા સાત્યાક, જેમ
ઈદ્ર દેવ સેનાની રક્ષા કરે, તેમ રક્ષા કરતા હતા. તે સમય ઇદ્રના વિમાન સરખા, યુદ્ધનાં
સાહિત્ય સહિત, સુવર્ણ તથા રત્નથી વિચિત્ર અને જેના અશ્વોને સુવર્ણનાં ભૂષણ હતાં એવા
રથમાં બેઠેલા યુધિષ્ઠિર રાજા, જેમ હરિનાપુરમાં બેસી શોભે, તેમ શોભતા હતા. વળી તે વેળા
યુધિષ્ઠિરની ઉપર ઉંચું એવું, દાંતની સગીઆ જેમાં હતી એવું તથા રથેત છત્ર હતું; જે
અત્યંત શોભતું હતું. વળી તે સમય ઋષિઓ, જેમ ઇંદ્રની સ્તુતિ કરે, તેમ
યુધિષ્ઠિરની સ્તુતિ કરતા તેને જમણી બાજુએ ગતિ કરતા હતા. વળી યુધિષ્ઠિરના પુરો-
હિત તમારા કનુનો વધ થાઓ એમ તેને કહેતાં અને બ્રહ્મર્ષિ તથા સિદ્ધ પુરૂષો તેને સાંભ-
ળતાં, જય કરવા લાયક મંત્ર તથા મહોપધીએ કરી સ્વસ્તિવાચન કરતા હતા, ત્યારે કુરુકુળમાં
ઉત્તમ તથા મહાત્મા યુધિષ્ઠિર રાજા, બ્રાહ્મણોને વચ્ચે, ગાયો, ફળ, પુષ્પ તથા સુવર્ણની મેહોરો
આપતાં, જેમ દેવતાઓનો ઇશ્વર જાય, તેમ યુદ્ધ ભૂમિ પ્રત્યે જતા હતા. હે રાજા, હજાર સૂર્ય સરખા
તેજવાળો, અનેક ધુધરીઓવાળો, અમૂલ્ય એવાં સુવર્ણ તથા રત્નોએ કરી
વિચિત્ર પ્રકાશનો, ધોળા અશ્વ જેમાં જોડ્યા હતા એવા તથા એવા
તથા શ્રેષ્ઠ ચાકવાળો અર્જુનનો રથ, જેમ ચોતરફથી જત્રાળાવાળો અગ્નિ શોભે, તેમ
શોભતો હતો. હે રાજા, શ્રીકૃષ્ણ જેના સારથી હતા એવા તે રથમાં, જેના સરખો ધનુષધારી
પૂંચી વિષે હાલ કોઈ છે નહીં અને કોઈ વેળા થશે પણ નહીં એવા ગાંડીવ ધનુષ તથા બાણ
જેના હાથમાં હતાં એવા અને જેના રથ ઉપરની ધ્વજામાં હનુમાન આવી બેઠો છે એવો

અર્જુન વિરાજમાન થયો હતો. હે ભારત, તમારા પુત્ર દુર્યોધનના સૈન્યને નાશ કરવા સાથે જેણે ભયંકર રૂપ ધર્યું હતું એવા, સુંદર ભુજવાળા પોતાના ભુજે કરી નર, અશ્વ તથા હસ્તિઓને નાશ કરનાર, ચરવીરના રથોની રક્ષા કરનાર, સિંહ સરખી ક્રીડા કરનાર, જગતમાં ધંદની જેને ઉપમા અપાય એવા, સેનાની અગાડીમાં ચાલનાર, દુઃખે કરી પશુ સહન થાય નહીં એવા અને મદોન્મત હસ્તિ સરખા ગર્વિષ્ટ, નફૂળ તથા સહદેવ સહિત બીમસેનને જોઇને ઉત્પન્ન થયેલા ભયે કરી ઉદ્વિગ્ન થઇ હતી બુદ્ધિ જેમની એવા તમારા પક્ષના યોદ્ધાઓ, જેમ કાઠવમાં ખુંચી ગયેલા હસ્તિ વ્યથા પામે, તેમ વ્યથા પામ્યા હતા. હવે શ્રીકૃષ્ણે સૈન્યની મધ્યમાં ઉભેલા, દુઃખે કરીને પશુ કોષ જેની સામે ટકી શકે નહીં એવા તથા ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ રાજપુત્ર અર્જુનને પોતાની આંગણીથી અતાવતાં કહ્યું કે હે અર્જુન, જે કોષ કરીને તપાયમાન થયા છે, સૈન્યની અગાડીમાં ઉભેલા છે, આપણી સેનાને સિંહની પેઠે જોયા કરે છે તથા જેણે ત્રણસો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા છે, તે આ કુરુકુળમાં મુખ્ય બીજ છે; જે મ્હોટા પ્રભાવવાળાને, જેમ મેઘો સૂર્યને વિંટી લે, તેમ આ શત્રુ પક્ષનાં સૈન્ય તેની રક્ષા માટે વિંટી ઉભાં છે. વાસ્તે હે પુરૂષ માત્રમાં શ્રેષ્ઠ, તું એ સેનાઓને નાશ કરીને, ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ તે બીજમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ધૃત્તિ કર.

एतान्यनीकानि महानुमावं गूहंति मेघा इवरेश्मिमतं ।

एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर कांक्षस्व युद्धं मरतर्षभेण ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुन.

संवादे गुर्जरभाषायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

संजय उवाच—वार्तराष्ट्रवकं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितं ।

अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, વળી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઇ ઉભેલાં દુર્યોધનનાં સૈન્યને જોઇને શ્રીકૃષ્ણે, અર્જુનના હિત વાસ્તે તેને કહ્યું કે હે મ્હોટી ભુજવાળા, તું પવિત્ર થઇ સંત્રામની અગાડીમાં ઉભા રહીને, શત્રુઓનો પરાજય થાય તે સાથે દુર્ગાદેવીની સ્તુતિ કર. સંજય કહે છે—હે રાજા, એ પ્રમાણે યુદ્ધારંભ વેળાએ બુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ત્યારે અર્જુન પોતાના રથમાંથી ભોંયપર ઉતરી હાથ જોડીને, આવી રીતે દુર્ગાદેવીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો કે હે સિદ્ધ પુરૂષોના સમહતે યોગ સિદ્ધિ આપનારી, હે બ્રહ્મરૂપિણી, હે મંદર નામના પર્વતને વિષે વસનારી, હે કુમારિ, હે કાળિ, હે કાપીળિ, હે કપિલા, હે કૃષ્ણપિંગળા, હે ભદ્રકાળિ, હે મહાકાળિ, હે ચંડિ, હે પ્રચંડ સ્વરૂપવાળિ, હે ભકતજનને ઉદ્ધાર કરનારી, હે શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ વાળી, હે કાત્યાયિની, હે મ્હોટા ભાગ્યવાળી, હે કરાળી, હે વિજયા, હે જયા, હે મયુર પિચ્છ રૂપ ધ્વજને ધરનારી, હે અનેક પ્રકારનાં આભરણથી શોભાયમાન, હે અતિ ઉગ્ર ત્રિશુળને ધારણ કરનારી, હે તલવાર તથા દાસને ધરનારી, હે કૃષ્ણની ન્હાની બહેન, હે જેષ્ઠા, હે નંદગોપના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી, હે મહિષાસુરતું શ્વિર જેન પ્રિય છે એવી, હે કુશિકેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થએલી, હે પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારી, હે મ્હોટા હાસ્યવાળી, હે ચક્ર સરખા ગોળ મુખવાળી, હે સંત્રામ જેને પ્રિય છે એવી, હે હિમા, હે શાકંભરી, હે શંકરરૂપ, હે કૃષ્ણરૂપ,

બીજમપર્વ.

હે કેટલાસુરને નાશ કરનારી, હે પીત નેત્રવાળી, હે બયંકર નેત્રવાળી, હે ધુઆક્ષિ, વહ તથા શ્રુતિરૂપ, હે મહાપવિત્ર, હે બ્રહ્મણ્ય, હે અગ્નિરૂપ, હે જંબુદ્વીપની રાજધાનીમાંનાં દેવ મંદિરોની સાન્નીધ્ય જેનાં સ્થાન છે એવી, હું તને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. હે ભગવતિ હે દુર્ગે, હે ધાટા વનમાં નિવાસ કરનારી, સર્વ વિદ્યામાં બ્રહ્મવિદ્યા તું છે, ને સર્વ દેહધારીને મહાનિદ્રા પણુ તુંજ છે. વળી સ્વાહા, સ્વધા, કળા, કાષ્ટા, સરસ્વતી, વેદમાતા, ગાયત્રી તથા વેદાંતરૂપ પણુ તુંજ છે, હે મહાદેવિ, મેં યુદ્ધ અંતઃકરણથી તારી સ્તુતિ કરી છે, મા તારા પ્રસાદથી આ સંત્રામને વિષે મ્હારે જ્ય થાઓ. તું ધાટા વનમાં, બયરૂપ કિલ્લાઓમાં તથા ભક્તના આલયને વિષે નિત્ય વસે છે; ને પાતાળમાં રહીને સંત્રામને વિષે દૈવોને નિરંતર જીતે છે. વળી તંદ્રા, નિદ્રા, લજ્જા, લક્ષ્મી, સંધ્યા, પ્રભાવતી, સાવિત્રી, હૃષ્ટિ, પુષ્ટિ, વૃત્તિ ચંદ્ર તથા સૂર્યને વૃદ્ધિ કરનારી, સમૃદ્ધિમાનની સમૃદ્ધિ, સંત્રામને વિષે સિદ્ધ તથા આશ્વો જેને જીવે છે એવી અને સર્વને માતાની પેઠે પાળન કરનારી છે. સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે અર્જુને સ્તુતિ કરી ત્યારે તેના મનની બક્તિને જાણીને દ્યાવતિ, અતરિક્ષમાં પ્રાપ્ત થએલી તથા ગોવિંદ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ઉભેલી દુર્ગા, તેને કહેવા લાગી કે હે પાંડવ અર્જુન, તું થોડા કાળમાં શત્રુઓને જીતીશ, કેમકે નારાયણની સહાયતાવાળો નર છે. વળી સંત્રામમાં શત્રુ થઇને ઇદ્ર પ્રાપ્ત થાય, તોપણુ તને જીતી શકે તેમ નથી. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે વરદાન આપનારી દુર્ગા, અર્જુનને કહીને ક્ષણમાત્રમાં અંતર્દ્ધાન થઇ. ને અર્જુન દુર્ગાથી વરદાન પામીને સંત્રામમાં પોતાનો વિજય થશે એમ માની, પાછો પોતાના રથમાં વિરાજમાન થયો હતો. પછી દિવ્ય એવા એક રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન શંખનાદ કરવા લાગ્યા હતા હે રાજ, કોઇ મનુષ્ય પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને, અર્જુને સ્તુતિરૂપે પાઠ કરેલા દુર્ગાસ્તોત્રનો પાઠ કરે, તો તેને કોઈ દિવસે પણ યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, શત્રુ, સર્પ, દાહવાળાં જનનવર તથા રાજકુળથી ભય થાય નહીં અને તે વિવાદમાં જ્ય પામે. હે રાજ, બંધીખાનામાં પડેલો કોઇ પુરૂષ તે સ્તોત્રનો પાઠ કરે, તો તે બંધનથી મુક્ત થાય. વળી તે સ્તોત્રનો પાઠ કરનાર પુરૂષ દુઃખે કરીને પણ ન ઉદ્ધંધન થાય એવાં દુઃખને પણ ઉદ્ધંધે, ચોરથી મૂકાય, સંત્રામમાં જ્ય પામે, લક્ષ્મીને પામે અને અરોગતા તથા બળયુક્ત થઇને સો વર્ષ પર્યંત જીવે એમાં સંશય નહીં; કેમકે એ સર્વ મેં શુદ્ધિમાન વ્યાસજીના પ્રસાદથી જાણ્યું છે. હે રાજ, શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન ઋષિરૂપ નાગચણુ તથા નર છે; જેમને કાળપાસથી બંધાયલા, દુષ્ટા-માવાન તથા કોઇને વસ્ત્ર થએલા તમારા સર્વ પુત્રો મોહને લીધે ઓળખતા નથી. હે રાજ, વેદ વ્યાસ નારદજી, કણ્વ તથા નિષ્યાપ પરશુરામે કાળોચિત વાક્ય કહીને તમારા પુત્ર દુર્યોધનને યુદ્ધ કરવાથી, વાયો પણુ તેણે તેમનાં વાક્યને માન્ય ક્યોં નહીં. પણ જ્યાં ધર્મ, તેજ, કાંતિ, લજ્જા, લક્ષ્મી તથા મતિ હોય છે, ત્યાંજ કૃષ્ણ હોય છે; ને જ્યાં તે, ત્યાંજ જ્ય હોય છે.

યત્ર ધર્મો હ્યુતિઃકાંતિર્યત્ર હ્રીઃ શ્રીસ્તથા મતિઃ ।

યતો ધર્મસ્તતઃકૃણો યતઃ કૃણસ્તતો જયઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गास्तोत्रे गुर्जरभाषायां त्रयो-
विंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—કેવાં પ્રહૃષ્ટાસ્તન્નામે યોધા યુધ્ધંતિ સંજય ।

ઉદગ્રમજસઃ કે વા કે વા દીના વિચેતસઃ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે હે સંજય, કોના પક્ષના યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન થઈને યુદ્ધ કરતા હતા ? પ્રહુક્ષિત મનાવળા કાણુ હતા ? ને દીનમનવાળા કાણુ હતા ? હે સંજય, હૃદયને કંપાવે એવા તે યુદ્ધમાં પ્રથમથી પ્રહાર મ્હારા પુત્રોએ કે પાંડવોએ કર્યો ? વળી કોની સેનામાં સુગંધિ વાસુ આવતો હતો ? ને ગર્જના કરનાર યોદ્ધાઓની શુભ વાણી કોના પક્ષમાંથી નીકળતી હતી ? સંજય કહે છે—હે રાજા, યુદ્ધારંભ વેળાએ બેઉ પક્ષના યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન હતા, તેમની માળાઓ પશુ સમાન હતી તથા સુગંધી વાયુ બેઉ પક્ષને વિષે વાતો હતો. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, એકઠા મળલા, વ્યૂહ રચનાથી ઉભેલા તથા એક ખીળના સંમર્ગથી વૃદ્ધિ પામેલા તે સૈન્યોનો મ્હોટો વિમર્દ થવા લાગ્યો. તે તે સમય શ્રાવ્ય તથા ભેરિએ સહિત અન્ય વાદ્યોનો અને અનેક ખીળ સામે ગર્જના કરતા એવા રણશરવીરોનો તુમુલ એવો શ્રવ્ય થયો હતો. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ રાજા, બેઉ પક્ષની સેના વિષે એક ખીળની સામે જોતા એવા યોદ્ધાઓ, ગર્જના કરતા એવ હસ્તિઓ તથા હર્ષ પામેલા બાકીનાં સૈન્યોનો હોટો વિમર્દ થયો હતો.

ઉભયોઃ સેનયો રાજન્મહાન્વ્યતિકરોડમવત્ ।

અન્યોન્યં વીક્ષ્યમાણાનાં યોધાનાં મરતર્ષભ ॥

કુંજગણાં ચ નદતાં સૈન્યાનાં ચ પ્રહૃષ્યતાં ॥ ૧ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रसंजयसंवादे गुर्जरभाषायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુગુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચેવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય, ધર્મનાં સ્થાનરૂપ કુરુક્ષેત્રને વિષે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા મળેલા મારા પુત્ર કૌરવો તથા પાંડવોએ શું કયું ? સંજય કહે છે—હે રાજા, તે વેળા વ્યૂહ રચના કરીને ઉભેલાં પાંડવ સૈન્યને જોઈને દુર્યોધન રાજાએ દ્રોણાચાર્યને મળી આવી રીતે વચન કહ્યું કે હે આચાર્ય, તમારા શિષ્ય બુદ્ધિમાન દ્રુપદ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વ્યૂહ રચનાએ કરી ઉભી રાખેલી આ પાંડવોની મેનાને તમે જીવો; જેમાં સંગ્રામને વિષે ભીમસેન તથા અર્જુન સરખા મ્હોટા ધનુષવાળા શરવીર સાત્યકિ, વિરાટ, મહારથિ દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, એકિતાન, વીર્યવાન કાશિરાજ, પુરંજીત, કુંતિભોજ, મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ શૈભ્ય, મહા પરાક્રમિ યુધામન્યુ, વીર્યવાન ઉત્તમૌજ, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પ્રતિવિંધ્યાદિ પાંચપુત્ર એ સર્વ મહારથિ છે. હે બ્રાહ્મણમાં શ્રેષ્ઠ, આપણા સૈન્યના જે શ્રેષ્ઠ નાયકો છે તે હું તમને જાણુવા માટે કહું તે તમે સાંભળો—તમે, ભીષ્મ, કર્ણ, સંગ્રામને જીતનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રિવા તથા જયદ્રથ અને મારે માટેજ જીવિત યાગ કરવા તૈયાર થએલા, અનેક તરેહનાં તલવારાદિ શસ્ત્ર તથા ગદાદિ પ્રહાર કરવાનાં સાધનવાળા અને યુદ્ધમાં કુશળ એવા

ધીમ પશુ શસ્ત્ર તથા કૃતવર્માદિ શરવીરા છે. તે સર્વ શરવીરવાળું તથા ભીષ્મે ચોતરફથી રક્ષા કરેલું આપણું સૈન્ય, પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ છે, ને ભીમસેને રક્ષા કરેલું પાંડવ સૈન્ય આપણની સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ છે એમ મને લાગે છે. કેમકે ભીષ્મ બે પક્ષનો પક્ષપાત કરનાર છે અને ભીમસેન એક પોતાનોજ પક્ષપાતિ છે. માટે વ્યૂહમાં પ્રવેશ કરવાના આગને વિષે પોતપોતાના ભાગમાં આવેલી ભૂમિ પ્રત્યે ઉભા રહીને તમે સર્વ, ભીષ્મની આરે કારથી રક્ષા કરો; કેમકે તેના બળથીજ આપણુ સર્વનું જીવિત છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્યને કહેતા એવા દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજવતાં પ્રતાપિ કુરુદ્ધ પિતામહ ભીષ્મે મ્હોટથી સિંહનાદ કરીને, શંખનાદ કર્યો. ત્યાર પછી તમારી સેનાના પુરોહિત શંખ, નગારાં, પ્રણવ, આનંદ તથા ગોમુખ નામનાં યુદ્ધવાદ્ય એકદમ વગાડ્યાં; જેમનો મ્હોટો ભયંકર શબ્દ થયો હતો. ત્યાર પછી સકેદ અશ્વ જેડેલા મ્હોટા એક રથને વિષે બેડેલા શ્રીકૃષ્ણે તથા પાંડુ પુત્ર અર્જુને દિવ્ય એવા શંખ વગાડ્યા. તે એકે, હાથિકેશ પાંચજન્ય નામનો શંખ તથા ધનન્યે દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો; ને ત્યારકેડે ભયંકર કર્મવાળા ભીમસેને પાંડુ નામનો શંખ, કુન્તિપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ અનંત વિજય નામનો શંખ, નકુળે સુધોપ નામનો શંખ તથા સહદેવે મણિપુષ્પક નામનો શંખ વગાડ્યો; ને હે પૃથ્વીપતિ, મ્હોટા ધનુષવાળા કૌશિકી રાજા, મહારથિ શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, કૌર્મ દિવસે નહીં જીતાયલા સાત્યકિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા અભિમન્યુએ આરે કારથી પોતાના જુદા જુદા શંખનાદ કર્યા; જેમના ભયંકર શબ્દે આકાશ તથા પૃથ્વીને પ્રતિધ્વનિએ કરી પૂર્ણ કરતાં તમારા પુત્રોના હૃદય વિહારણ કર્યો. હવે હે મહિપતિ, જ્યારે શસ્ત્રપાત વર્ત થયો ત્યારે યુદ્ધના ઉદ્ધોગે કરી ઉભેલા કૌરવોને જોઇ પોતાનું ધનુષ ઉગામીને વાનર ધ્વજ પાંડવ અર્જુને ઋષીકેશ શ્રીકૃષ્ણને આવી રીતે વાક્ય કહ્યું કે હે અચ્યુત, જ્યાં સુધી હું યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવી ઉભેલા કૌરવપક્ષના આ યોદ્ધાઓને જોઉં, ત્યાં સુધી તમે મારો રથ બેઉ સેનાની વચમાં ઉભો રાખો; જેથી આ રણના આરંભમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું અથવા કોણે મારી સામે યુદ્ધ કરવાનું છે એમ મારા જણવામાં આવે, માટે યુદ્ધને વિષે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનનું પ્રિય કરવા સાડ જે આપ્યા છે, તે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓને હું જોઇશ. સંજય કહે છે—હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા, એ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યું ત્યારે ઋષિકેશ ભગવાને બેઉ સેનાની વચમાં ઉત્તમ એવા અર્જુનનો રથ ઉભો રાખીને, ભીષ્મ તથા દ્રોણ જેમનામાં મુખ્ય છે એવા સર્વ રાજાઓની સમક્ષ તેને કહ્યું કે હં પાર્થ, એકલા મળેલા આ કૌરવોને તું જો. હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં વાક્ય સાંભળી અર્જુને જોયું તો, રણસંઘામમાં ઉભેલા ભૂરિશ્રવાદિ પિતૃવ્યક, ભીષ્માદિ પિતામહો, દ્રોણાદિ આચાર્યો, શલ્યાદિ માતૃલો, દુર્યોધનાદિ ભાઇયો, લક્ષમણાદિ પુત્રો લક્ષમણાદિના પુત્રોએજ પૌત્રો, અશ્વ-ત્યામાદિ સખાઓ, દ્રુપદાદિ શ્વશુરો તથા કૃતવર્માદિ સ્નેહિયોને જોયા. એ પ્રમાણે બેઉ પક્ષની સેનામાં ઉભેલા તે પોતાના સંબંધિઓને જોઇને, પરમ કૃપાયુક્ત થયેલો કુન્તિપુત્ર અર્જુન ખેદ પ્રાપ્તતાં આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો કે હે શ્રીકૃષ્ણ, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સમીપ ઉભેલા આ સ્વજનોને જોઇને મારાં ગાત્ર શિથિલ થાય છે, મ્હોડું સુકાય છે, મારા શરીરમાં કંપ થાય છે. મારાં શ્વાટાં ઉભાં થાય છે, મારા હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પડી જાય છે તથા શરીરની ત્વચા આરેકારથી જળે છે. માટે હે કેશવ, હું અહીં ઉભા રહેવાને પણ સમર્થ નથી;

કેમકે મારું મન ભ્રમિષ્ટના સરખું દેખાય છે. વળી હું અનિષ્ટસૂચક ભૂકંપાદિ અપશકુનને પણ જોઉં છું, તેથી સંગ્રામમાં સંબંધિયોને મારી શ્રેય થાય એમ દેખતો નથી. હે કૃષ્ણ, હે જોવિંદ, હું વિજયને, રાજ્યને તથા સુખને પણ ઇચ્છતો નથી. કેમકે અમને રાજ્યથી, ભોગ ભોગવવાથી તથા જીવવાથી પણ શું ફળ છે? “કંધજ નહીં”; કેમકે જેઓને માટે તેઓ ઇચ્છવાં, તેઓ તો આ સર્વ આચાર્ય, પિતૃવ્યક, પુત્ર, પિત મહ, મામા; શ્વશુર, પૌત્ર, શાળા અને સંબંધિઓ પોતાનાં પ્રાણ તથા ધનનો ત્યાગ કરીને સંગ્રામમાં આવી ઉભા છે. માટે હે મધુસૂદન, જો કે તેઓ મને હણશે, તોપણ હું ત્રણલોકના રાજ્ય સાથે પણ એમને મારવા ઇચ્છતો નથી, ત્યારે કેવળ પૃથ્વીના રાજ્ય સાથે તો કેમજ મારું? હે જનાર્દન, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારીને અમને શું પ્રીતિ ઉપજે તેમ છે. “કંધજ નહીં” વળી હે માધવ, ઉઘાડાં હથીયાર લઇ ઉભેલા આ સંબંધિઓને મારવાથી અમને પાપ લાગે માટે અમે બાંધવ સહિત કૌરવોને મારવા લાયક નથી; કેમકે સ્વજનોને મારીને કેમ સુખી થઇયે. “ન થઇયે” હે જનાર્દન, જો કે લોભને લીધે હણાયલા ચિત્તવાળા આ કૌરવો કુળનો ક્ષય કરવાથી થતા દોષને તથા મિત્રનો દ્રોહ કરવાથી થતાં પાપને જોતા નથી, પણ તે સારી રીતે જાણતા એવા અમે એ પાપથી નિવૃત્તિ પામવાને કેમ વિચાર ન કરીએ “કરીયેજ.” કેમકે હે કૃષ્ણ, હે યદુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સનાતન એવા કુળ ધર્મને આચરણ કરનાર કુળના વૃદ્ધ પુરોહિતો વિનાશ થાય તો તે ધર્મ નાશ પામે, ને ધર્મનો નાશ થવાથી બાળક પ્રજા જેમાં રહી હોય છે એવા સમગ્ર કુળને અધર્મ પરાભવ કરે છે ને તેથી કુળની સ્ત્રિઓ દુષ્ટ આચરણવાળી થાય છે, ને તેમ થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી કુળને હણનારના કુળને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે; કેમકે વર્ણસંકર પ્રજાને લીધે લોપ થઇ ગઇ હોય છે. પિંડ તથા ઉદકક્રિયા જેની એવા કુળ હણનારના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે, વળી તે વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થવાને લીધે થયેલા પૂર્વોક્ત દોષે કરીને હણનારના નતિધર્મ તથા શાશ્વત કુળધર્મ લોપાય છે. તેથી હે જનાર્દન, લોપાઇ ગયેલા હોય છે કુળ ધર્મ જેમના એવા મનુષ્યોને, નિરંતર નરકમાં નિવાસ થાય છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. અહા! મ્હોટું કષ્ટ કે રાજ્ય સુખના લોભને લીધે અમે સ્વજનોને મારવા તૈયાર થયા છીએ, તેથી પાપ કર્મ કરવાના નિશ્ચયવાળા છીએ! માટે જો સામે યુદ્ધ નહીં કરતા એવા તથા શસ્ત્ર વગરના મને હાથમાં શસ્ત્ર ગ્રહણ કરેલા કૌરવો સંગ્રામમાં હણશે, તો તેથી મારું અતિ કંઠ્યાણુ છે! સંજય કહે છે-હે રાજા, એ પ્રમાણે કહીને શોકને લીધે ઉદ્વિગ્ન મનવાળો અર્જુન, સંગ્રામને વિષે બાણ સહિત ધનુષનો ત્યાગ કરી રથના ઉપસ્થ લાગને વિષે બેઠો. “રથિ પુરૂષને બેસવાના ઉચ્ચસ્થાન પાસેની જગ્યા વિષે બેઠો.”

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसંવાदे
अर्जुनविशादयोगोनाम गुर्जरभाषायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

સંજય ઉવાચ-તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રૂણાકૂલેક્ષણં ।

વિષીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે સ્નેહાવિષ્ટ થયેલા, અશ્રુથી ભરાવાને લીધે આકુળ નેત્રવાળા તથા ખેદ પામતા એવા અર્જુનને, મધુ નામના દેસને મારનાર શ્રીકૃષ્ણ આવી રીતે વાક્ય કહેવા લાગ્યા કે હે અર્જુન, આ યુદ્ધરૂપ સંકટ વેળાએ આર્થ પુરૂષોએ નહીં સેવેલું, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ નહીં કરનાર તથા અપકીર્તિ કરનાર વિઠલવપણું તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? હે પાર્થ, તું નિર્વિર્થપણાને પામ માં; કેમકે તારે વિષે એ પ્રાપ્ત થવું યોગ્ય નથી ! વાસ્તે હે શત્રુને તપાવનાર, તું હુદ્ર એવાં હૃદયનાં દુર્બલપણાનો ત્યાગ કરીને, યુદ્ધ કરવા સાવધ થા. અર્જુનને કહ્યું કે હે શત્રુને મારનાર મધુસૂદન, મારે પૂજા કરવા લાયક ભીષ્મ તથા દ્રોણની સામે વાણિએ કરી પણ બોલવા લાયક નહીં એવો હું, સંગ્રામને વિષે બાણે કરી કેમ યુદ્ધ કરું ? “શંકા-જે તું એમ નહીં કરીશ, તો તારા દેહનો નિર્વોહ થશે નહીં એમ તમે કહેશો તો કહું છું” કે-મારે મ્હોટા પ્રભાવવાળા ભીષ્મ તથા દ્રોણરૂપ ગુરૂઓને માર્યા વગર આ લોકમાં બિક્ષા માગી ખાદ્યું એ યોગ્ય છે, જેથી પરલોક સુધરે, ને જે તેઓને મારીને હું, રધિરથી ખરડાએલા અર્થ તથા કામરૂપ ભોગને ભોગવું, તો આ લોક તથા પરલોક બેઉ બગડે છે. તો પણ અમારે ક્ષત્રિયને બિક્ષા માગી નિર્વોહ કરવો તથા જ્ય મેળવી ભોગ ભોગવવા એ બેમાં સાચું શું એ અમે કંઈ જાણતા નથી, તેમ આ યુદ્ધમાં અમે શત્રુઓને જીતશું કે તેઓ અમને જીતશે એ પણ કંઈ જાણતા નથી; અને જેઓને મારી જીવવા ઇચ્છતા નથી, તે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર કૌરવો તો યુદ્ધ માટે અમારી સામે આવી ઉભા છે. માટે આ કૌરવોને મારીને અમે કેમ ન જીવશું એવા વિચારરૂપ કૃપણતાથી તથા પોતાના કુળનો ક્ષય કરવાથી દોષ લાગશે એવા વિચારને લીધે પરાભવ પામ્યો છે સ્વભાવ જેનો એવો અને મારે યુદ્ધ મૂકી દઇ બિક્ષા માગવી એ ધર્મ કે અધર્મ છે એવા વિચારરૂપ સંદેહ યુક્ત ચિત્તવાળો હું, તમને પૂછું છું કે, જે કરવાથી મારું ખરેખરું શ્રેય થાય, તે તમે મને કહો. કેમકે તમારે શાસન કરવા લાયક હું તમારી શરણે આવ્યો છું, માટે ઉપદેશ કરો. કારણ હું પૃથ્વીને વિષે શત્રુ વગરના રાજ્યને તથા દેવતાઓના અધિપતિપણાને પામું તો પણ મારી ઇન્દ્રિયોને શોષણ કરે એવા શોકને ટાળે એવું કંઈ પણ કર્મ દેખતો નથી. સંજય કહે છે—હે પરંતપ, એ પ્રમાણે ગુડાકેશ અર્જુન ઋષીકેશ ભગવાનને કહીને, વળી હે ગોવિંદ, હું યુદ્ધ નહીં કરું એમ બોલી ચુપ થયો. ત્યારે હે ભારત, શ્રીકૃષ્ણ બેઉ સેનાની મધ્યમાં ખેદ પામતા એવા અર્જુનને, હારયુક્ત મુખવાળા થઇ આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યા કે હે અર્જુન, જેમ ઘટાકાશ ઉપાધિરૂપ ઘટનો નાશ થવાથી નાશ પામતો નથી, તેમ આત્મા ઉપાધિરૂપ દેહનો નાશ થવાથી નાશ પ્રામતો નથી, માટે શોય કરવા લાયક નહીં એવા ભીષ્માદિને તું શોય કરે છે, ને આત્મા દેહથી જુદો છે એમ જાણનાર પંડિત પુરૂષના સરખા શબ્દ બોલે છે, પણ પંડિત નથી; કેમકે તેઓ તો પ્રાણુ રહિત થયેલા તથા જીવતા બંધુઓનો શોય કરતાજ નથી. તેનું કારણ એકે, જેમ પરમેશ્વર હું ક્યારે પણ મારા લીલા શરીરનો આવિર્ભાવ તથા તિરોભાવ થયેથી પણ ન હતો એમ નહોતો અનાદિપણાથી હતોજ, તેમ તું તથા આ રાજાઓ પણ ન હતા એમ નહીં બ્રહ્મરૂપે સદૈવ છો જ; ને આપણે સર્વ ક્યારેય ઉપન થઇશું એમ નથી, કેમકે સદૈવ હીએજ એટલે કે સર્વ જન્મ તથા મરણ રહિત હોવાથી શોય કરવા લાયકજ નથી. “શંકા-હૃદય એવા તમને જન્મ તથા મરણ રહિતપણું એ સત્ય છે, પણ જીવોને તો તે પ્રસિદ્ધજ છે એમ તું કહીશ, તો હું કહું છું કે-રથૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરના અભિમાની ચૈતન્યરૂપ આત્માના આ રથૂલ શરીરને વિષે, જેમ કૌમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા તથા

જરાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે આત્માને પ્રાપ્ત થતી નથી, કારણુ યથાક્રમ પૂર્વાવસ્થાનો નાશ થઇને બીજી અવસ્થા આવે છે, તો પણ તેજ હું છું એમ જાણવામાં આવે છે, તેમજ તે દેહનો નાશ થવાથી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ લિંગ શરીરને છે, પણ આત્માને નથી; માટે શુદ્ધિમાન પુરુષ દેહના નાશ તથા જન્મ થવાથી આત્માજ મરણ પામ્યો તથા જન્મ્યો એમ જાણતા નથી. “શંકા હું, મરે તથા જન્મે તેનો શોચ કરું તેમ નથી પણ તેના વિયોગાદિથી થતાં દુઃખને સેવન કરનાર આત્માનો શોચ કરું છું એમ તું કહીશ, તો કહું છું” કે-હે કુંતિના પુત્ર, હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અર્જુન, જેમ વિષયોનો જેમનાથી અનુભવ થાય છે એવી ઇન્દ્રિય વૃત્તિને સ્પર્શાદિ વિષય સાથે સંબંધ શીત તથા ઉષ્ણરૂપ સુખ તથા દુઃખ આપનારો છે, ને તે પ્રાપ્ત થાય છે તથા ટળી જાય છે તેથી અનિલ છે, તેમ ઇષ્ટ જનનો સંયોગ તથા વિયોગ થવાથી સુખ તથા દુઃખ થાય છે પણ તે અનિલ છે; માટે તારે તેના નિમિત્ત હર્ષ અથવા શોચ કરવો એ તને લાગક નથી. કેમકે હે પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ, જે પુરુષને ઇન્દ્રિય વૃત્તિનો વિષય સાથે સંબંધ વ્યથા નથી કરતો અને સુખ તથા દુઃખ સમાન હોય છે, તે ધીર પુરુષ ધર્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ પામવાને લાયક થાય છે. “શંકા-અતિ દુઃસહ શીત તથા ઉષ્ણાદિ કેમ સહન થાય, કારણુ તેમનું અતિશય સહન કરવાથી કોઈ વખતે દેહને નાશનો સમય આવે છે એમ તું કહીશ તો એ વ્થા છે, કેમકે તત્ત્વ વિચારથી સર્વ સહન કરવા યોગ્ય છે તે હું તને કહું છું” કે અનાત્મરૂપપણથી અવિદ્યમાન શીત તથા ઉષ્ણાદિના આત્માને વિષે અભાવ છે એટલે તેની અ. માંને વિષે સત્તા નથી; સત્ત્વભાવવાળા આત્માને વિનાશ નથી, એ પ્રમાણે એ સત્ તથા અસતનો નિર્ણય, જેમ તત્ત્વદર્શિએએ જાણ્યો છે, તેમ તું પણ તે જાણાને થતા હર્ષ અથવા શોચને સહન કર. કેવળ જેણે કરી આ સર્વ દૃશ્યમાન દેહાદિ વ્યાપ્ત છે, તે આત્માજ આવનાશિ છે એમ તું જાણ; કેમકે તે અવિનાશીનો નાશ કરવા કોઈ પણ યોગ્ય નથી. ને હે ભારત, સદૈવ એકરૂપ, શરીરવાન, અવિનાશી તથા જેનું કંઈ પણ પ્રમાણુ થાય નહીં એવા આત્માના સુખ દુઃખાદિ ધર્મવાન તથા નાશવંત દેહ છે એમ તત્ત્વદર્શિ પુરુષોએ કહેલ છે, માટે આત્માનો નાશ નથી તેમ તેને સુખ તથા દુઃખનો સંબંધ પણ નથી; વાસ્તે મોહથી ઉત્પન્ન થતા શોકનો ત્યાગ કરીને તું યુદ્ધ કર. કેમકે જે તાર્કિકાદિ આત્માને હણનાર માને છે તથા જે ચાર્વાકાદિ હણાયો એમ માને છે, તેથી એ બેઉ આત્મ તત્ત્વને જાણતા નથી, કારણુ તે કાષ્ટને હણતા નથી તથા કોષ્ઠથી હણાતો પણ નથી. વળી આત્મા કોઈ કાળે જન્મતો નથી, મરતો નથી તથા ઉત્પન્ન થઈને પાછા ઉત્પન્ન થવાનો પણ નથી, કારણુ અજન્મા છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે તથા પુરાણુ છે; માટે શરીરના હણાવાથી. હણાતો નથી, “અસ્તિત્વાદિ પદ્મભાવ વિકાર રહિત છે” માટે હે પાર્થ, જે પુરુષ અવિનાશી, નિત્ય, અજન્મા તથા હાસ રહિત આત્માને જાણે છે, તે પુરુષ કેમ કોને મરાવે છે તથા કોને મારે છે ? અર્થાત્ “કોષ્ટને મારતો નથી તથા કોષ્ટને મરાવતો પણ નથી.” “શંકા આત્મા તો અવિનાશિ છે, પણ તેના શરીરનો નાશ થાય છે તે જોઈને હું શોચ કરું છું એમ કહીશ તો કહું છું” કે-જેમ પુરુષ જીર્ણ થયેલાં વસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને બીજા બીજાં નવાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે, તેમ દેહી જીવ જીર્ણ થયેલા શરીરનો ત્યાગ કરીને બીજાં નવાં શરીરને ગ્રહણ કરે છે; માટે એ સંબંધી પણ શોચ કરવો એ યોગ્ય નથી. દેહી-જીવને શસ્ત્ર કાપતાં નથી, અગ્નિ ખાળતો નથી, પાણી સોડવતું નથી તથા વાયુ શોષણુ કરતો નથી. અવ્યયરહિતપણાને લીધે તે અચ્છેદ્ય, નહીં ખાળી શકાય એવો, સોડવી ન શકાય એવો

અને શાપણ ન કરી શકાય એવો નિત્ય, સર્વમાં વ્યાપિ રહેલો, સ્થિર સ્વભાવવાળો, અચળ, અનાદિ, અક્ષુરોદિ ઉદ્રિયને અગોચર, મનથી જેનું ચિંતન થઈ શકે નહીં એવો તથા કર્મેન્દ્રિયા-ગોચર કહેવાય છે; માટે આવી રીતના તેને જાણીને તું શોચ કરવા લાયક નથી. હવે હે મહા-બાહો, દેહ ઉત્પન્ન થવાથી તેની સાથે આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, ને તેનો નાશ થવાથી તેનો પણ નાશ થાય છે એમ તું કદી માનતો હોય, તો પણ શોચ કરવા લાયક નથી; કેમકે ઉત્પન્ન થયેલાને મૃત્યુ અને મૃત્યુ પામેલાને જન્મ અવશ્ય છે, માટે એ અવશ્ય ભાવિ અર્થને વિષે શોચ કરવો એ યોગ્ય નથી. હે ભારત, અજ્ઞાન છે પૂર્વરૂપ જેનું, ઉત્પત્તિથી તે મરણ પર્યંત સ્પષ્ટ દેખાય છે મધ્યાવસ્થા જેની તથા તે અજ્ઞાનને વિષેજ લય છે જેના એમાં શરીર છે; માટે તે વિષે શોક નિમિત્ત વિલાપ શો કરવો. “જેમ સ્વપ્નમાં જોયેલાં બંધુઓનો શોચ કરવો યોગ્ય નથી, તેમ તે સંબંધી પણ શોચ કરવા યોગ્ય નથી.” “શંકા જે કે એમ છે સારે લોકમાં વિદ્વાને કેમ શોચ કરે છે એમ તું કહીશ. કહું છું” કે-તે વિદ્વાનોને આત્માનું જ્ઞાનજ નથી, કેમકે અસંભાવનાને લીધે કેટલાએક એને આશ્ચર્યની પેઠે જીવે છે, કેટલાએક એને આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે અને વિપરીત ભાવનાને લીધે કેટલાક સાંભળીને પણ જાણતા નથી. “કેટલકજ આત્માને ઝાળખે છે.” હે ભારત, સર્વ પ્રાણિના દેહને વિષે દેહીજીવ નિરંતર અવધ્ય છે, માટે તું પ્રાણિ માત્રનો શોચ કરવા યોગ્ય નથી. વળી પોતાનો ધર્મ જોઈને કંપવાને પણ લાયક નથી; કેમકે ક્ષત્રિયને ન્યાયરૂપ યુદ્ધથી મ્હોટું બીજું કંઈ પણ કલ્યાણરૂપ કર્મ નથી. હે પાર્થ, આવશ્ય રહિત સ્વર્ગ દારૂપ આ યુદ્ધ તને પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયું છે; કારણ કે આવા યુદ્ધને જે ક્ષત્રિય પામે છે, તે પુણ્યવાન છે એમ જાણવું. હવે જે તું ધર્મરૂપ આ સંગ્રામ નહીં કરે, તો સ્વધર્મ તથા કીર્તિ રહિત થઈ પાપને પામીશ. વળી નિરંતર સર્વ પ્રાણિ તે તારી અપકીર્તિને ગારો; જે જગત્માં બહુ મનાયલાને મરણ કરતાં પણ અતિ અધિક છે. વળી જે શૂરવીરોને તું બહુ માન્ય છે, તે મહારથિઓ તને જાણે કરી સંગ્રામમાંથી વિરામ પામ્યો એમ માનશે; જેથી પૂર્વે બહુ માન્ય થઈને હલકાઈને પામીશ. વળી તારા શત્રુઓ તારા સામર્થ્યને નિંદતાં તારા સંબંધી નહીં ખોલવા લાયક શબ્દ ખોલશે, માટે આ ઉપરાંત તને બીજું અધિક દુઃખ શું! વાસ્તે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને, તું તે સાડ ઉભો થા. વળી તું મુખ, દુઃખ, લાલ, અલાલ, જય તથા પરાજયને સમાન જાણી સ્વધર્મ યુદ્ધથી યુદ્ધ કરવા સાડ સજ્જ થા; કેમકે એમ કરવાથી તને કંઈ પણ પાપ લાગશે નહીં. હે પાર્થ, જેથી આત્મતત્વ અપરોક્ષ થાય એવા સાંખ્ય વિષે લગાડવા લાયક આ શુદ્ધિ મેં તને કહી, તો પંચ કહી આત્મતત્વ અપરોક્ષ ન થાય, તો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્રારા આત્મતત્વ અપરોક્ષ થવા સાડ હું કર્મયોગ વિષે લગાડવા લાયક એવી આ શુદ્ધિ કહું તે સાંભળ: જેણે યુક્ત તું પરમેશ્વર વિષે અર્પણ કરેલા કર્મયોગે કરી શુદ્ધિતઃકરણ થઈ, તેના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલા અપરોક્ષ જ્ઞાને કરી, કર્મરૂપ બંધનને સારી રીતે ત્યાગ કરીશ. “શંકા-જેમ કૃષિરૂપ કર્મ કયું હોય પણ તેમાં તીડાદિ વિદ્યન આવવાથી ઉલટું ફળ થાય છે, તેમ કર્મ કરવામાં વિદ્યન આવવાને લીધે તેનું ફળ ઉલટું થાય અથવા મનપ્રદિ અંગમાં વિપરીત થવાથી ઉલટો દોષ લાગે; ને તમે તો કર્મ યોગી કરી તું કર્મ બંધનને ટાળીશ એમ કહું” તે કેમ એમ કહીશ તો કહું છું” કે-આ નિષ્કામ કર્મ યોગ વિષે કરેલા આરંભનું નિષ્ફળ-પણું થતું નથી અને તેમાં કંઈ દોષ લાગતો નથી, કેમકે કથ્થરનાં ઉદ્દેશ્ય કરેલાં કર્મોમાં વિદ્યાદિ દોષ આવતાજ નથી; ને નિષ્કામ કર્મરૂપ આ ધર્મનો સ્વરૂપ આરંભ કયો હોય તો પણ તે

જન્મ તથા મરણ રહિત કરે છે. “શંકા-સકામ અને નિષ્કામ કર્મમાં વિષમપણું કેમ એમ કહીશ, તો એ બેઉમાં વિષમપણું છે તે કહું છું” કે-હે કુરુનંદન, નિષ્કામ કર્મ યોગ વિષે પરમેશ્વરની ભક્તિએ કરીનેજ અવશ્ય હું તરીશ એ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મિક એક નિષ્ઠ ભુદ્ધિ થાય છે; ને સકામ કર્મ કરનારની ભુદ્ધિએ અનેક પ્રકારની કામનાને લીધે અનંત તથા ધણી શાખાવાળી થાય છે “સકામ કર્મ તથા નિષ્કામ કર્મમાં ધણુંજ વિષમપણું છે.” “શંકા-એમ છે ત્યારે કામિ પુરૂષો પણ કષ્ટરૂપ કામનાઓને મૂકી દઇ પરમેશ્વરને વિષેજ નિશ્ચયાત્મિક ભુદ્ધિ કેમ કરતા નથી એમ કહીશ તો કહું છું” કે-હે પાર્થ, અર્થવાદમાં તત્પર કર્મ વિના બીજું કંઈ જ્ઞાન તથા તેનું ફળ મોક્ષ છેજ નહીં એમ બોલનાર, કામનાઓમાંજ આકુલ ચિત્તવળા તથા સ્વર્ગજ જેને પરમ પુરૂષાર્થ છે એવા મૂઢ પુરૂષો, જન્મ, કર્મ તથા તેનાં ફળ આપનારી, ભોગ તથા ઐશ્વર્યના સાધનભૂત ધણી ક્રિયાવાળી અને પુષ્પિત વૃક્ષની પેઠે દૂરથી રમણીય એવી સ્વર્ગોદિ ફળ શ્રુતિરૂપ આ વણીને પરમાર્થરૂપ ફળ આપનારી છે એમ કહે છે; જેથી ખેંચા-યેલાં ચિત્તવાળા હોવાથી ભોગ તથા ઐશ્વર્યમાં આસક્ત પુરૂષોની પરમેશ્વરને વિષે એકાગ્ર ચિત્ત કરવામાં નિશ્ચયાત્મિક ભુદ્ધિ થતી નથી. “શંકા-જ્યારે સ્વર્ગોદિ પરમ ફળરૂપ નથી, ત્યારે વેદમાં તેનાં સાધનરૂપ કર્મ કેમ કહ્યાં છે એમ તું કહેશે તો કહું છું”, કે-હે અર્જુન, વેદ સકામ કર્મ કરનાર પુરૂષોના કર્મ ફળના સંબંધને પ્રતિપાદન કરે છે, માટે તું શીત તથા ઉષ્ણ અને સુખ તથા દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ રહિત થઇ, ધૈર્યવાન થઇ, પ્રારબ્ધાધીન ન પ્રાપ્ત થયેલાંનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ તથા પ્રાપ્ત થયેલાનું પાલન કરવું એ ક્ષેમ એ બેઉ રહિત થઇ તથા ગાફલતા રહિત થઇને નિષ્કામ થા. “શંકા-વેદમાં કહેલાં અનેક પ્રકારનાં કર્મ ફળના પરિત્યાગે કરી, નિષ્કામપણથી ઇશ્વરાધીન વિષય વ્યવસાયાત્મિક જે ભુદ્ધિ, તેતો કુભુદ્ધિ છે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-જેમ વાવ, કુવો તથા તળાવ ઇત્યાદિ ન્હાનાં જળાશય છે, પણ તેઓમાંયલાં એકમાંથી સ્નાન પાનાદિ સર્વ મતલબ સિદ્ધ થતો નથી, પણ તે સર્વત્ર ફરવાથી જે મતલબ સિદ્ધ થાય છે તે ચોતરફથી ભરાયલા એકજ મ્હોટા હૃદમાંથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ સર્વ વેદમાં કર્મ માત્રનાં જે ફળનાં પ્રયોજન છે, તે સર્વ વ્યવસાયાત્મિક ભુદ્ધિયુક્ત બ્રહ્મનિષ્ઠને સિદ્ધ થાય છે; કેમકે બ્રહ્માનંદને વિષે કર્મ ફળરૂપ ક્ષુદ્ર આનંદનો અંતર્ભાવ છે. “શંકા-જ્યારે સર્વ કર્મનાં ફળ એકજ પરમેશ્વરનું આરાધન કરવાથી થાય છે, ત્યારે કર્મ કરવાનું શું પ્રયોજન છે એમ તું કહેશે તો કહું છું” કે-તત્ત્વજ્ઞાનની કામનાવાળા તને કર્મ કરવા વિષે અધિકાર હો, પણ કર્મજન્ય બંધનનાં હેતુરૂપ ફળને વિષે ઇચ્છા માં હો. “શંકા-જેમ ભોજન કરવાથી તૃપ્તિ પોતાની મેળેજ થાય છે. તેમ કર્મ કરવાથી તેનાં ફળ પોતાની મેળેજ થાય છે એમ કહેશે તો કહું છું” કે-કર્મનાં ફળ ઇચ્છા કરવાથીજ ફળ છે પણ તે વિના ફળતાં નથી; માટે તું તેની ઇચ્છા કર નહીં અને કર્મ ન કરવાં એવી નિષ્ઠા પણ તને માં થાઓ. “ફલાનુસંધાન રહિત થઇ કર્મ કર” હે ધનંજય, તું પરમેશ્વરને વિષે તત્પર થઇ કર્મથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અથવા ન થાય તોપણ તેમાં સમાનપણું રાખી હું કર્તા છું એવા અભિમાનનો ત્યાગ કરીને કર્મ કર; કેમકે સમાનપણું છે એજ સંપુરણેએ યોગ કહ્યો છે. હે અર્જુન, કામ્ય કર્મ છે તે તો જ્ઞાનનાં સાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મ કરતાં અતિ તુચ્છ છે, માટે તું તે નિષ્કામ કર્મ કરવાની ઇચ્છા કર; કારણ કર્મ કરી તેના ફળની જે ઇચ્છા રાખે છે, તે તો દીન હોય છે. જ્ઞાન યુક્ત પુરૂષ સ્વર્ગ તથા નરકની પ્રાપ્તિ કરનાર પુણ્ય તથા પાપરૂપ કર્મને પરમેશ્વરના પ્રસાદથી આ જન્મને વિષેજ ત્યાગ કરે છે માટે તું જ્ઞાનપ્રાપ્ત થવા સાદું કર્મયોગમાં તત્પર થા, ને કર્મમાં કુશળ

પણુ' એજ યોગ કહેવાય છે. સમાનતારૂપ શુદ્ધિયુક્ત પુરૂષ, ક્રિયામાણુ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં ફળોના ત્યાગ કરી, મનને નિશ્ચલ કરવામાં સમર્થ થઇ તથા જન્મના બંધનથી મુકાઇને, ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષરૂપ પરમપદને પામે છે. “શંકા-ત્યારે હું તે પદને ક્યારે પામીશ એમ કહેશે તો કહું છું” કે-જ્યારે તારી શુદ્ધિ મોહરૂપ કલુષપણીનો ત્યાગ કરી પ્રસન્ન થશે, ત્યારે તું સાંભળવા વિષે તથા સાંભળેલાંને વિષે વૈરાગ્યને પામીશ. “શંકા-શુદ્ધિ પ્રસન્ન થઈ એમ કયા લક્ષણથી જણાય એમ કહીશ તો કહું છું” કે-અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્ર અવણુ કરવાથી પ્રથમ અનેક પ્રકારના સંદેહયુક્ત તારી શુદ્ધિ, જ્યારે વિષયાંતરને વિષે ન જતાં કેવળ પરમેશ્વરને વિષેજ આતિ સ્થિર થશે, ત્યારે તું તત્ત્વ જ્ઞાનને પામીશ. અર્જુને પૂછ્યું કે હે કૃષ્ણ, સ્વાભાવિક સમાધિને વિષે નિશ્ચળ શુદ્ધિવાળાનું લક્ષણ શું ? ને તે કેવી રીતે બોલે, બેસે તથા ચાલે ? ભગવાન કહેછે-હે પાર્થ, જ્યારે જે પુરૂષ આત્મારામ થઇને પોતાના મનમાં રહેલા વિષયરૂપ કામનો સારી રીતે ત્યાગ કરે, ત્યારે તે મુનિ સ્થિર શુદ્ધિવાળો કહેવાય. વળી દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી જેનું મન ઉદ્વેગ પામતું નથી તથા સુખ પ્રાપ્ત થવા વિષે જેને સ્પૃહા હોતી નથી એવો અને પ્રીતિ, ભય તથા ક્રોધ રહિત જે પુરૂષ, તે મુનિ પણ સ્થિર શુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. વળી જે પુરૂષ પોતાનાં ધન, સ્ત્રી, દેહ તથા જીવનાદિને વિષે સ્નેહ વગર હોય છે અને પોતાને અનુકૂળ વસ્તુને પામી રાજી થઇ તે પ્રાપ્ત કરનારની સ્તુતિ કરતો નથી, તથા અશુભને પામી દુઃખયુક્ત થઇ તે પ્રાપ્ત કરનારની નિંદા કરતો નથી, તેની પણ શુદ્ધિ સ્થિર જાણવી. વળી જેમ કાચબો પોતાનાં કર તથા ચરણાદિ અંગને સ્વસ્થભાવથીજ આકર્ષણ કરી લેછે તેમ, જે મનુષ્ય સ્વભાવથીજ પોતાની ઇંદ્રિયોને વિષયમાંથી ખેંચી લે, તેની પણ શુદ્ધિ સ્થિર કહેવાય. “શંકા-વિષયને વિષે ઇંદ્રિયોની જે અપ્રવૃત્તિ, તે સ્થિર શુદ્ધિવાળાનું લક્ષણ સંભવતું નથી, કારણુ જડ, આતુર તથા ઉપવાસીની ઇંદ્રિયો પણ વિષયમાં પ્રવર્ત્તી નથી, માટે જે એમ હોય તો તેઓની પણ સ્થિર શુદ્ધિ કહેવાય એમ તું કહેશે તો હું કહું છું” કે-આહાર વગરના દેહાભિમાની જીવને વિષય નિવૃત્ત પામે છે, પણ તે વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત પામતી નથી; ને સ્થિર શુદ્ધિવાળાને તો પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કરવાથી વિષયની ઇચ્છા પોતાની મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે. હે કુંતિના પુત્ર અર્જુન, મોક્ષ પ્રાપ્ત થવા સારૂ પ્રયત્ન કરતા વિવેકી પુરૂષના મનને ઇંદ્રિયો બલાત્કારથી વિષયમાં ખેંચે છે; કેમકે તે ક્ષોભ કરનારીજ છે માટે યોગી પુરૂષે તે સર્વ ઇંદ્રિયોને સારી રીતે નિયમમાં રાખીને, મારામાંજ તત્પર થઇ રહેવું; કેમકે જેને ઇંદ્રિયો વશ હોય, તેજ સ્થિર શુદ્ધિવાળો કહેવાય. હવે વિષયમાં ચેહન છે એમ માનીને તેનુંજ ચિંતન કરનાર પુરૂષને તેમાં આસક્તિ થાય છે, તેથી તેને વિષે અધિક અભિલાષા થાય છે અને તે અભિલાષાને ક્રોધએ ટાળવાથી ક્રોધ ઉપજે છે, ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાથી આ કાર્ય કરવાનું છે કે ન કરવાનું છે એ વિવેકના અભાવરૂપ મોહ થાય છે, મોહ હોવાથી શાસ્ત્ર તથા ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થનું વિસ્મરણ થાય છે, તેનાથી શુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને તેમ થવાથી પુરૂષ મરો ગયા સરખો થાયછે. માટે વશ વર્તિ છે મન જેનું એવો પુરૂષ મનને વશ એવી અને રાગ તથા દ્વેષ રહિત ઇંદ્રિયોએ કરી વિષયને ભોગવતો હોય, તોપણ શાંતિને પામે છે. શાંતિ થવાથી મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, ને પ્રત્યક્ ચિત્તવાળા યોગિની શુદ્ધિ તત્કાળ સ્થિર થાય છે. ઇંદ્રિયો જેણે વશ નથી કરી એવા પુરૂષને શાસ્ત્ર તથા ગુરુના ઉપદેશો કરી આત્મજ્ઞાન વિષય શુદ્ધિ થતી નથી, સ્થિરમન રહિતને પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન હોતું નથી, તે વગરનાને શાંતિ હોતી નથી અને શાંતિ વગરનાને

મોક્ષ સુખ. ક્રમાંથીજ હોય, નહીં વશ્ય એવી તથા પોતાની મેળે વિષયમાં વિચરતી ઇન્દ્રિયામાંથી એક ઇન્દ્રિયને જે મન અનુસરે, તો તે એક ઇન્દ્રિય પણ તે પુરૂષની બુદ્ધિને જેમ આકર્ષણ કરીધારવાળા નાવને વાયુ સમુદ્રમાં ચોતરફ ભ્રમણ કરાવે, તેમ ભ્રમણ કરાવે છે. “સારે ધણી ઇન્દ્રિયો બુદ્ધિને ભ્રમણ કરાવે એમાં શું આશ્ચર્ય? કંઈજ નહીં” માટે હે મોહી ભુજવાળા, જે પુરૂષની મનસહિત ઇન્દ્રિય વિષયમાં નિમ્મલ કરેલી હોય છે, તેની પણ બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ તું જાણ. જેમ અજ્ઞાનિ સર્વ પ્રાણિઓ રાત્રિને વિષે દર્શનાદિ વ્યાપાર કરી શકતા નથી, તેમ આત્મનિષ્ઠા વિષે તેઓના કંઈ પણ વ્યવહાર નથી, તેથી તે તમની રાત્રિજ છે, તેને વિષે નિમ્મલ કરેલી ઇન્દ્રિયવાન યોગી જાગે છે એટલે કે સાવધ રહે છે; ને જે વિષય બુદ્ધિને વિષે તેઓ જાગે છે, તે આત્મતત્ત્વને જોનાર મુનિને રાત્રિ છે એટલે તેને વિષે કંઈપણ દર્શનાદિ વ્યાપાર છે નહીં. “શ્લોક—જ્યારે મુનિને વિષયને વિષે દેષ્ટિજ નથી, સારે તે તેને ભોગવે કેમ એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—જેમ અનેક નદિઓએ કરી પૂર્ણ હોવાથી પણ પોતાની મર્યાદાને નહીં શૂંકતા એવા સમુદ્રમાં પાછી પીછી નદિઓનાં જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ અંતઃદેષ્ટિવાળા તથા ભોગ ભોગવવાથી વિકાર નહીં પામતા એવા યોગીને વિષે પ્રારબ્ધ કર્મે કરી પ્રાપ્ત થતા સર્વ કામ પોતાની મેળે પ્રવેશ કરેછે, માટે તે મોક્ષને પામે છે; પણ ભોગની કામના વિષે શીયજવાળો પુરૂષ તેને પામતો નથી. જે અહંકાર તથા મમવ રહિત પુરૂષ પ્રાપ્ત થતી સર્વ કામનાનો ભોગ કરીને ન પ્રાપ્ત થતી કામના વિષે સ્પૃહા રહિત થઈ કેવળ પ્રારબ્ધ વશ થઈ જ્યાં ક્યાંય ફરે છે, તે શાંતિને પામે છે. “મોક્ષને પામે છે” હે પાર્થ, આ મેં કહેલી અહમ્તાનરૂપ નિષ્ઠાને પામીને પરમેશ્વરના આરાધને કરી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો પુરૂષ, પાછો સંસાર મોહને પામતો નથી; કેમકે જે પુરૂષ કેવળ અંતઃકાળ સમયે પણ જે અહમ્તાનરૂપ નિષ્ઠાને વિષે રહે છે, તે પણ અહમ્તાને વિષે લય પામે છે, સારે જે બાળપણમાંથીજ તેમ રહે, તે પણ અહમ્તાને વિષે લય પામે એમાં આશ્ચર્ય શું “કંઈજ નહીં”

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेपि ब्रह्मनिर्वाण मृच्छति ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम गुर्जरभाषायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

अर्जुन उवाच—ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥

तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

અર્જુન પૂછે છે—હે જનાર્દન, હે કેશવ, જે કર્મયોગ કરતાં જ્ઞાનયોગ શ્રેષ્ઠ છે એમ તમે માનતા હો, તો મને ઘોર એવા હિંસાત્મક યુદ્ધરૂપ કર્મને વિષે કેમ યોગ્ય છે? તમે ધરી-ક્યાં કર્મયોગને વખાણો છો અને ધરીકમાં જ્ઞાનયોગને વખાણો છો એ પ્રમાણે સેનભેળનાં વાક્ય કહીને મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડો છો; માટે જેણે કરી હું મોક્ષરૂપ કલ્યાણને પામું, એ બેમાંથી એક નિશ્ચય કરી કહે. ભગવાન કહે છે—હે નિષ્પાપ, અહમ્તાનિષ્ઠ એકજ છે. પણ મેં પૂર્વોધ્યાયને વિષે આ શ્લોકમાં અધિકારીના બેદને લીધે તે પ્રાપ્ત થવાના

જે પ્રકાર કલા છે તે એ કે-આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકવાનને જ્ઞાન યોગે કરી તે નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે અને અપકવ યોગીયેને સંધ્યોપાસનાંદિ કર્મયોગે કરી તે નિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પુરુષ યતાદિ કર્મના આરંભ વગર મોક્ષને પામતો નથી. “શંકા-કામ સન્યાસથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં અનેક વાક્ય છે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-યતાદિ કર્મ કર્યા વગર ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી અને તે વગર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; વાસ્તે જ્ઞાન વગરના કવળ સન્યાસથી મોક્ષ થતો નથી. જ્ઞાનિ અથવા યજ્ઞાનિ મનુષ્ય કોષ્ટ પશુ અવસ્થામાં ક્ષણમાત્ર પશુ કર્મ કર્યા વગર રહેતો નથી; કેમકે સ્વાભાવિક રાગ દ્વેષાદિ ગુણે કરી પરવરા થઈને સર્વ જન કર્મમાં પ્રવર્તે છે. પશુ જે મૂઠ ભુલવાળો પુરુષ વાણી તથા હસ્તાદિ કર્મેન્દ્રિયને નિયમમાં રાખે છે તથા મનમાં વિપયનું ચિંતન કરે છે, તે કપટ આચરણવાળો દાંભિક કહેવાય છે તે હે અર્જુન, જે મનુષ્ય મને કરી ચક્ષુરાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને હૃદયમાં યોજીને, કળની આશા રહિત યજ્ઞ વાગ્યાદિ કર્મેન્દ્રિયે કરી કર્મ યોગનું આચરણ કરે છે, તે તેણે કરી ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી જ્ઞાનવાન થાય છે માટે તું સંધ્યોપાસનાંદિ નિત્ય કર્મ કર્યા કર, કારણ તે ન કરવા કરતાં કરવું એ અતિ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે સર્વ કર્મ ન કરતા એવા તારા દેહનો નિર્વાહ થાય નહીં. “શંકા સાંખ્યમ-વાગ્મા કર્મ કરવાં એ બંધન કરનાર છે માટે કંઈ કરવું નહીં એમ કહે છે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-હે કુતિ પુત્ર, પરમેશ્વરના આરાધન વાસ્તે નહીં એવાં કર્મ કરવાથી આ લોક બંધન પામે છે. માટે તું નિ કામ થઈને પરમેશ્વર પ્રીયથ સારી રીતે કર્મનું આચરણ કર. કેમકે પૂર્વે યજ્ઞ સદિત બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને પ્રજાએ કહ્યું છે કે, તમે આ યજ્ઞ કરીને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે, ને આ તમેને ઇચ્છિત કામના આપનારા થાઓ. “શંકા-યજ્ઞ ઇષ્ટકામના આપનારા કેમ થાય એમ કહેશો તો કહું છું” કે-તમે આ યજ્ઞ કરી હવિર્ભાગથી દેવતાઓને સારી રીતે વૃદ્ધિ પમાડો, ને તેથી પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓ તમેને વૃદ્ધિ પમાડો; એ રીતે એક બીજાઓને વૃદ્ધિ પમાડતા એવા તમે તથા દેવતાઓ પરસ્પર ઇચ્છિત અર્થને પામશો. કેમકે યજ્ઞ કરીને વૃદ્ધિ પમાડેલા દેવતાઓ વૃષ્ટ્યાદિ દ્વારા તમેને અનેક પ્રકારના ઇચ્છિત ભોગ આપશે; માટે જે પુરુષ તેઓએ આપેલાં અન્નાદિને મંચયજ્ઞાદિ કર્મે કરી તેઓને આપ્યા વગર જમશે. ને ચોર છે એમ જાણવું, ને જે પુરુષ વૈશ્વદેવાદિ યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલાં અમૃતરૂપ અન્નનું ભોજન કરશે, તે ખાયણી, ધંટી, ચુલો, પાણીયાદ તથા સાવરણી એ પાંચથી જીવદિસા થાય છે માટે તેથી થયેલા દોષથી મુક્ત થશે. હે અર્જુન, જે પુરુષ વૈશ્વદેવ કરવા સાર નહીં પણ કેવળ પોતાને વાસ્તેજ અન્ન રાંધે છે, તે દુરાચારી પાપનું જ ભોજન કરે છે. “હવે જગત્ ચક્રની પ્રવૃત્તિનો હેતુ પશુ કર્મજ છે, માટે તે અવશ્ય કરવું એમ કહું છું” તે તું સાંભળ-શુક તથા શાશ્વિતરૂપે પરિણામ પામેલાં અન્નથી પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તે અન્ન વૃષ્ટિથી પેદા થાય છે, વૃષ્ટિ યજ્ઞે કરી થાય છે, યજ્ઞ યજ્ઞમાનાદિના વ્યાપારરૂપ કર્મે કરી થાય છે, કર્મ વેદથી પ્રવર્તે છે અને વેદ પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ તું જાણ; માટે સર્વજન પરમાત્મા નિરંતર યજ્ઞને વિષે રહેલ છે. “યજ્ઞરૂપ ઉપાધે કરી તે પ્રાપ્ત થાય છે.” હે પાર્થ, એ પ્રમાણે પરમેશ્વરના વાક્યરૂપ વેદથી પ્રવર્તેલાં કર્માદિ ક્રમે જે પાપરૂપ આયુષ્યવાળો તથા ઇન્દ્રિયોને વિષે સ્થિતિવાળો પુરુષ નથી અનુસરતો, તે મક્ષકાદિની પેઠે વૃથા જીવે છે. “અજ્ઞાનીને અન્ન તાકરણની શુદ્ધિ થવા સાર કર્મ કરવાં એમ કહ્યું, હવે જ્ઞાનીને તે

કરવાનું કંઈ જરૂર નથી એમ કહું તે તું સાંભળ-આત્માને વિષેજ પ્રીતિમાન, પોતાના જ્ઞાન-જ્ઞાના અનુભવે કરી સુખી તથા વિષયાદિ ભોગની અપેક્ષા રહિત એવા જ્ઞાનિને કંઈપણ કર્તવ્ય નથી. કારણ તેને કર્મ કરવાથી પુણ્ય થતું નથી તથા ન કરવાથી પાપ લાગતું નથી, કેમકે તે અહંકાર રહિતપણાને લીધે વિધિ તથા નિષેધ રહિત છે; નથી બ્રહ્મા જેમાં આદિ છે તથા સ્થાવર જેમાં અંતે છે એવા આ વિશ્વમાં ભોક્ષને માટે આશ્રય કરવા લાગ્યે પણ કામજ નથી. “એ પ્રમાણે જ્ઞાનિને કર્મ કરવાનું જરૂરનું નથી પણ બીજાએ તો અવશ્ય કરવું જોઈએ; માટે તું કર એમ કહું છું” તે તું સાંભળ-તું જ્ઞાની આશ્વા છોડી દઈને, વેદે જે અવશ્ય કરવાનાં નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મ કલાં છે, તે નિરંતર સારી રીતે કર; કેમકે પુરૂષ જ્ઞાની આશ્વા રહિત કર્મ કરીને, ચિત્ત શુદ્ધિ તથા જ્ઞાન દ્વારા ભોક્ષને પામે છે. પૂર્વે જનકાદિ કર્મે કરીનેજ શુદ્ધ અંતઃકરણવા ચક્ર જ્ઞાનને પામ્યા છે; માટે તું પણ કર્મ કરવા લાયક છે. “જે કહું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની કહું એમ પોતાના આત્માને માનના હોય, તો પણ તારે કર્મોચરણ કરવું એ કલ્યાણરૂપ છે એમ કહું” તે સાંભળ-જે કહું કર્મ કરીશ તો આ લોક પણ તે કરશે એમ માની તેના કલ્યાણ સારૂ તું કર્મ કરવા યોગ્ય છે “લાગ કરવા યોગ્ય નથી.” કેમકે શ્રેષ્ઠ જન કર્મશાસ્ત્ર તથા નિવૃત્તિશાસ્ત્રમાંથી જેને પ્રમાણ માને, તેનેજ સર્વ લોક અનુસરે છે-હે પાર્થ, કાઈ વખતે કહું પણ જે આલસ્ય રહિત થઈ કર્મનું આચરણ ન કરે, તો મને જોઈને બીજાં મનુષ્યો પણ તે માર્ગે ચાલે. “શંકા-તેથી શું એમ કહીશ તો કહું છું” કે-જે કહું કર્મ ન કરે તો આ સર્વ લોક કર્મના લોપથી નાશ પામે, ને વર્ણસંકર પ્રજા મલિન થાય; જેનો કર્તા હરે, માટે મારે પણ નિત્ય કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ છીએ વાસ્તે જેમ અવિદ્વાન પુરૂષો કર્મને વિષે જ્ઞાની આશ્વા રાખીને તે કરે છે, તેમ લોક સંગ્રહની ઇચ્છાવાળા વિદ્વાને જ્ઞાની આશ્વા રહિત થઈ કર્મ કરવાં. વળી વિદ્વાને સાવધાન થઈ પોતે કર્મનું આચરણ કરીને, તેને વિષે આસકત એવા અજ્ઞાન પુરૂષોની બુદ્ધિને ભેદ કરવી નહીં “કર્મથી તેમની બુદ્ધિને અલાયમાન કરવી નહીં અને તેમને કર્મનું સેવન કરાવવું;” “શંકા-જે વિદ્વાને પણ કર્મ કરવાં અને અવિદ્વાને પણ કરવાં એમ છે, તો એ બેઉમાં વિશેષ શું એમ કહીશ તો કહું છું” કે-અહંકારને લીધે મૂઢ બુદ્ધિવાળા અજ્ઞાની પુરૂષ, પ્રકૃતિનાં કાર્યભૂત ઇંદ્રિયોએ કરેલાં અનેક તરેહનાં કાર્યોને કહું કર્તા કહું એમ માને છે. પણ હે મહાબાહો, ઇંદ્રિય તથા કર્મથી આત્મા જૂદો છે, તે આવી રીતે કે-કહું ઇંદ્રિયરૂપ નથી એ પ્રમાણે શુણ્ઠી આત્માનો વિભાગ અને મને કર્મ નથી એ પ્રમાણે કર્મથી આત્માનો વિભાગ એવી રીતે બેઉના વિભાગ સ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષ, ઇંદ્રિયો વિષયને વિષે પ્રવર્તે છે કહું નહીં એમ માનીને પોતાને વિષે કર્તાપણું માનતો નથી. ને પ્રકૃતિના સત્વાદિ ગુણો કરીને અત્યંત મૂઢ એવા, જે અજ્ઞાની પુરૂષો ઇંદ્રિયો તથા તેના કર્મને વિષે જોડાય છે એટલે એમ કરીએ છીએ એમ માની લે છે, તે થોડું જાણનાર મંદમતિવાળાને સર્વજ્ઞ એવા જ્ઞાનિએ કર્મથી ચલાયમાન કરવા નહીં. “એ પ્રમાણે તત્વજ્ઞાની પુરૂષે પણ કર્મ કર્તવ્ય છે, માટે તું તો હજી તેવો થયો નથી વાસ્તે તારે તો કર્મ અવશ્યજ કરવાં જોઈએ એમ કહું છું” તે તું સાંભળ-સર્વ કર્મ મારે વિષે અર્પણ કરી, કહું અંતર્યામિને આધિન થઈ કર્મ કરે છું એવી દૃષ્ટિ રાખી, નિષ્કામ થઈ, મમત્વ રહિત થઈ તથા શોકનો લાગ કરીને, તું યુદ્ધ કર. જે મનુષ્યો આ મારાં વાક્યને વિષે શ્રદ્ધાવાન તથા દુઃખરૂપ કર્મમાં પ્રવર્તીવે છે એમ મારે વિષે દોષ દૃષ્ટિ ન કરનાર, મેં કહેલા આ મારા મતનો આશ્રય કરે છે, તે પણ સારી

રીતે જ્ઞાનીની પેઠે કર્મ બંધનથી મુક્ત થાય છે. ને જે મનુષ્યો દ્વેષ કરતાં આ મારા મતને આચરણ કરતા નથી, તે વિવેક રહિત તથા ઇશ્વર વિષયક કર્મના જ્ઞાનમાં મૂકને તું સર્ગ તથા મોક્ષથી બંધ થયેલા જાણુ. “શંકા-જ્યારે તમારા મત પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી મોટું ફળ છે. સારે સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી નિષ્કામથક કેમ સ્વધર્મનું આચરણ કરતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-જ્ઞાની પણ પોતાના પ્રાચીન કર્મના સંસ્કારને આધિન એવા સ્વભાવને અનુસરી કર્મ કરે છે; કારણ સર્વ પ્રાણી પોતાના સ્વભાવને અનુસરે છે માટે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકે તેમ છે. “કંઈજ નહીં” “શંકા-જ્યારે પુરૂષ માત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવને આધિન છે, સારે આ કરવું અને આ ન કરવું એ વિધિ તથા નિષેધરૂપ શાસ્ત્રનું વ્યર્થ પણું થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-સર્વ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના અનુકૂળ વિષયમાં પ્રીતિ તથા પ્રતિકૂળ વિષયમાં દ્વેષ અવરય થાય, ને તેને અનુસરતી સર્વ મનુષ્યોને પ્રવૃત્તિ થાય એવા પ્રાણી માત્રનો સ્વભાવ હોય છે; પણ વિધિ તથા નિષેધનાં શાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષ તેઓને વશ થાય નહીં, કેમકે તેઓ મુમુક્ષુના પરમ શત્રુરૂપ છે. “શંકા-જેમ પશુઓ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિષયમાં પ્રવર્તે છે, તેમ મનુષ્યો પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિષયમાં પ્રવર્તે છે, માટે તે પ્રકૃતિને મૂકીને સ્વધર્મમાં પ્રવર્તે થવું એમ તમે કહ્યું, પણ યુદ્ધાદિ સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, દુઃખરૂપ હોવાન લીધે અશક્ય છે, અને હિંસા વગરના પરધર્મનું આચરણ કરવું એ શક્ય છે, તેમ ધમત્તે કરી બેઠે સમાન છે, માટે હું તે પરધર્મનું આચરણ કરું એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે સર્વાંગ પૂર્ણ એવા પરધર્મનું આચરણ કરવાથી કંઈક અંતે હીન એવા પણ પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવું એ અતિ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધને વિષે પ્રવર્તે થયેલા પુરૂષને મરણ થાય એ પણ સાર; કેમકે સ્વર્ગાદિ ફળ આપે છે, ને પરધર્મ બલ આપે છે; કારણ તેનું આચરણ કરવું એ શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલ છે, જેથી નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્જુને પૂછ્યું કે હે વૃષ્ણિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ, પુરૂષ વિવેક બળે કરી કામ તથા ક્રોધને રૂંધી રાખે છે, તોપણ તેની ઇચ્છા વગર પાપ કર્મને વિષે પ્રવૃત્તિ થાય છે; માટે તેને બળાત્કારથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કોણ છે? ભગવાનકહેછે-હે અર્જુન, મનુષ્યને પાપને વિષે પ્રવર્તાવનાર કામજ છે. “શંકા-તમે પાપને વિષે પ્રવર્તાવનાર ક્રોધ પણ કહ્યો છે તે! એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-ક્રોધ પણ કામથી જૂદો નથી તેજ છે, કેમકે કામને ક્રોધ નાશ કરે તો તેજ ક્રોધરૂપે પરિણામ પામે છે; જે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ, દુઃખે કરી પણ પૂર્ણ થાય નહીં એવા તથા મહાપાપી મોક્ષ માર્ગનો વૈરી છે એમ તું જાણુ. કારણ જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ, મેઢથી દર્પણ તથા ગર્ભવેદન ચર્મથી ગર્ભ વેદિત છે, તેમ જ્ઞાન કામથી વેદિત છે. “જેમ એ ત્રણે ઢંકાવાને લીધે દેખાતાં નથી, તેમ જ્ઞાન ઢંકાવાને લીધે દેખાતું નથી” વળી હે કુંતિ પુત્ર, જ્ઞાની પુરૂષના નિત્ય વૈરી, દુઃખે કરી પણ પૂર્ણ થાય નહીં એવા અને શોકરૂપ સંતાપના હેતુપણને લીધે અગ્નિ સમાન કામરૂપી વૈરિયે કરી વિવેક જ્ઞાન વિટાવ્યું છે. વિષયનું દર્શન તથા શ્રવણ કરનાર ઇન્દ્રિયો, તેનો સંકલ્પ કરનાર મન તથા તે કરવાનો નિશ્ચય કરનાર બુદ્ધિ એ ત્રણ કામને રહેવાનાં સ્થાન છે; જેણે કરી એ કામ જ્ઞાનને ઢાંકે છે એવને મોહ ઉપજાવે છે. માટે હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, તું મોહ થવા પહેલાં ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને નિયમમાં રાખીને, તેને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનને નાશ કરનાર તથા પાપરૂપ કરનાર ત્યાગ કર. હવે પ્રહણ કરતા એવા દેહાદિ કરતાં ઇન્દ્રિયો, સૂક્ષ્મ તથા તેને પ્રકાશ કરવાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે, તે

કરતાં તેવી પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સંકલ્પાત્મક મન શ્રેષ્ઠ છે અને તે કરતાં સંકલ્પનો નિશ્ચય કરનારી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, ને તેનો જે સાક્ષી, તેજ આત્મા. હે મહાબાહો, એ પ્રમાણે શુદ્ધતા સાક્ષી આત્માને જાણી તથા નિશ્ચયાત્મિક બુદ્ધિએ કરી મનને નિશ્ચય કરીને, તે જેની દુઃખે કરી પણ ગતિ જાણવામાં આવતી નથી એવા કામરૂપી શત્રુને નાશ કર.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥

इतिश्री महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुन
संवादे कर्मयोगोनाम गुर्जरभाषायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ—इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्हृदिवाक्वेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે —હે અર્જુન, અવિનાશિ કળવાન આ યોગ મેં પૂર્વે સૂર્યને કહ્યો. હતો, તેણે પોતાના પુત્ર શ્રાદ્ધદેવમનુને કહ્યો હતો, અને તેણે પોતાના પુત્ર ધૃત્વાકુને કહ્યો હતો હે શત્રુને તપાવનાર, એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા આ યોગને રાજાઓ તથા ઋષિઓ જાણતા હતા, પણ તેને ધણો કાળ હોવાથી તે નાશ પામ્યો હતો; જે પુરાણન ઉત્તમ રહસ્ય હાલ મેં તને કહ્યો, કારણ તું મારો ભક્ત તથા મિત્ર છે. અર્જુન પૂછે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ, તમારો જન્મ હમણાં થયો છે અને સૂર્યનો તો જન્મ ગ્રામીન કાળમાં થયો છે; માટે તમે એને પ્રથમ યોગ્ય કહ્યો એ હું કેમ જાણું? ભગવાન કહે છે—હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન, મારા તથા તારા જન્મ અનેક વ્યતીત થઇ ગયા છે, તે સર્વને હું જાણું છું; તું જાણતો નથી. “શંકા-અનાદિ તથા અવિનાશિ એવા ધૃશ્વર તમને જન્મ તથા પૂર્વ જન્મ ધટે નહીં, ને તમે મારા જન્મ બહુ વ્યતીત થઇ ગયા છે એમ કેમ કહ્યું એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—હું અજન્મા, અવિનાશિ તથા સર્વભૂત પ્રાણિનો ધૃશ્વર છું, તો પણ શુદ્ધ સત્વાત્મિક પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી ને પોતાની માયાએ કરી અવતાર લઉં છું. “શંકા—તમે ક્યી વેળાએ અવતાર લ્યો છો, એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે અને અધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે ત્યારે હું મારા આત્માને સજીવું છું. શંકા—તમે શું કરવાને તે વખતે પોતાના આત્માને સજીવો છો એમ કહીશ તો કહું છું” કે—હું સ્વધર્મવર્તી સત્યપુરુષોના રક્ષણ સાથે, દુષ્ટ કર્મ કરનારનો નાશ કરવા સાથે તથા ધર્મનું સ્થાપન કરવા સાથે સમય પરત્વે પ્રગટ થાઉં છું. હે અર્જુન, એ પ્રમાણે સ્વેચ્છાપૂર્વક મારો જન્મ તથા ધર્મનું પાળનરૂપ મારું અલૅકિક કર્મ પારંગત અનુગ્રહ વાસ્તેજ છે એમ જે મનુષ્ય જાણે છે, તે પોતાના દેહાભિમાનને કાઢી પુનર્જન્મન પામે નહીં મનેજ પામે. “શંકા—તમારા જન્મ તથા કર્મના જ્ઞાને કરી મનુષ્યને તમ ના પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે હું શુદ્ધ સત્વાવતારે કરી ધર્મનું પ્રરિપાળન કરું છું એ મારા દયાળુપણાને જાણીને ગયાં હોય છે પ્રીતિ, ભય તથા ક્રોધ જેને એવા,

મારામાંજ એકચિત્તવાળા તથા મારાજ એક આશ્રય કર્યો હોય છે જેણે એવા બધા પુરુષો મારા પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાન તથા તપશ્ચર્યાએ કરી વિવિધ થઈને મારી સાયુજ્યગતિને પામ્યા છે. “શંકા—જે તમારી શ્રેણે આવ્યા હોય છે, તેને તમે સાયુજ્ય મુક્તિ આપો છો અને સકામાં લકતને આપતા નથી; ત્યારે તો તમારામાં વિષમતા આવી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—હવે પાર્થ, જે મનુષ્ય સકામપણાથી, અથવા નિષ્કામપણાથી જેવી રીતે મને ભજે છે, તેને હું તેવીજ રીતે તેનાં ઇચ્છિત ફળ આપવારૂપે અનુગ્રહ કરું છું; કેમકે મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે કરી મારાજ ભજન માર્ગને અનુસરે છે. “ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓના ભજન કરી પણ મારાજ ભજન કરે છે, કારણ હું સર્વમય છું” “શંકા—ત્યારે સર્વ મનુષ્યો મોક્ષ માટે તમારાજ ભજન કાં કરતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે આ લોકમાં કર્મના ફળને ઇચ્છનાર મનુષ્યો ધણું કરીને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓનું ભજન કરે છે, પણ સાક્ષાત્ મારે ભજન કરતા નથી, કારણ કર્મનું ફળ તરત પ્રાપ્ત થાય છે, ને જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ તરત મળતું નથી. “શંકા—કેટલાક સકામપણાથી વર્તે છે અને કેટલાક નિષ્કામપણાથી વર્તે છે એ રીતે કર્મનું વિચિત્રપણું છે; જેને આચરતા એવા બ્રાહ્મણાદિને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠાદિ ભેદ કરતા એવા તમારું વિષયપણું કેમ નહીં એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—સત્વગુણ જેમાં પ્રધાન હોય છે એવા તથા રામદમાદિ કર્મવાળા બ્રાહ્મણોનો, સત્વગુણ તથા રજોગુણ જેમાં પ્રધાન હોય છે એવા અને શૌર્ય તથા યુદ્ધાદિ કર્મવાળા ક્ષત્રિયોનો, રજોગુણ તથા તમોગુણ પ્રધાનવાળા અને કૃષિ તથા વાણિજ્ય કર્મવાળા વૈષ્યોનો અને તમો ગુણ જેમાં પ્રધાન હોય છે એવા તથા ત્રણ વણની શુભપાદિ કર્મવાળા શૂદ્રોનો હું કતો છું; તથાપિ તું મને અનાસક્તિ તથા અવિનાશિપણને લાંબે અકર્તા જાણુ. અહંકાર રહિત એવો હું વિશ્વની સૃષ્ટ્યાદિ કરું છું, તોપણ તે મને આસક્ત કરતાં નથી, તેમ પૂર્ણ કામ હોવાથી કર્મનાં ફળની ઇચ્છા પણ નથી, એવા મને જે મનુષ્યો જાણે છે; તે પણ કર્મે કરી બંધન પામતા નથી. એ પ્રમાણે અહંકાર રહિત થઈ કર્મ બંધન કરતાં નથી એમ જાણીને, પૂર્વે થઈ ગયેલાં મુમુક્ષુ જનકાદિએ પણ પોતાની બુદ્ધિ શુદ્ધ થવા સારૂ યુગાંતને વિષે કર્મ કર્યાં છે; માટે તું પણ પ્રથમ કર્મ કર. હવે કર્મ શું અને અકર્મ શું એમાં વિવેકિ પુરુષો પણ મોહ પામી ગયા છે; મટે જે કર્મનું આચરણ કરવાથી તું સંસારથી મુક્ત થઈશ, તે કર્મ તથા અકર્મ હું કહું તે તું સાંભળ. “શંકા—દેહાદિનો જે વ્યાપાર તે કર્મ અને તેનોજ અવ્યાપાર તે અકર્મ, એ બેજી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, ને તમે એ વિષે વિવેકિયો પણ મોહ પામી ગયા છે એમ કેમ કહું એ રીતે કહીશ તો કહું છું” કે—શાસ્ત્રમાં કહેલું કર્મ, કંઈજ ન કરવું એ અકર્મ તથા શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ તે વિકર્મ એ ત્રણેનાં તત્ત્વ જાણવાં જોઈએ; કેમકે તે દુઃખે કરી પણ જણાય નહીં એવાં છે. જે મનુષ્ય કમ્પરાધનરૂપ કર્મને બંધન કરનાર ન હોવાથી આ અકર્મ છે એમ જુવે છે તથા શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મનું જે ન કરવું તેન દોષને લીધે બંધન કરનાર હોવાથી આ કર્મ છે એમ જુવે છે, તેજ મનુષ્ય કર્મ કરનાર મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન, યોગી તથા સર્વ કર્મ કરનાર એમ જાણવું. હવે જેનાં સર્વ કર્મ ફળના સંકલ્પ રહિત છે, તે જ્ઞાનરૂપી અનિર્ગમે કરી જળી ગયેલાં કર્મવાળાને બુદ્ધિમાન પુરુષો પંડિત કહે છે. કર્મ તથા તેનાં ફળને વિષે આસક્તિનો ત્યાગ કરીને, નિર્ગનદે કરી તૃપ્ત અને અહંકાર રહિત જે મનુષ્ય સ્વાભાવિક તથા વિદિત કર્મને વિષે ચાર

કેરૂંથી પ્રવર્તે છે તોપણ, તે કંઈજ કરતો નથી. “તેનું કર્મ અકર્મપણાને પામે છે.” વળી કામના રહિત, વશ્ય કરેલાં હોય છે ચિત્ત તથા શરીર જેણે એવા અને લાગ કરેલા સર્વ પરિબલવાળા પુરૂષો, કેવળ શરીર નિર્વાહાર્ય કર્મ કરે, તેથી કંઈ અંધન પામતા નથી. વળી મદ્યપાનએ કરી પ્રાપ્ત થયેલાં વિષે સંતોષ, શીત તથા ઉષ્ણાદિ ઇન્દ્રિય સહન કરનાર, અવૈરી અને મદ્યપાનએ કરી થયેલા લાભની સિદ્ધિ થાય અથવા અસિદ્ધિ થાય તેથી હર્ષ તથા ખેદ રહિત પુરૂષ, અજ્ઞેય રહિત તથા સ્વાભાવિક કર્મ કરીને પણ અંધન પામતો નથી. કામના રહિત, રાગાદિથી મુક્ત થયેલા, જ્ઞાનને વિષેજ સ્થિર ચિત્તવાળા તથા પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ કર્મ કરનાર સત્પુરુષનું વાસના રહિત કર્મ અકર્મપણાને પામે છે. વળી જેણે કરી હોમાય એવાં સુવાદિ, ધૃતાદિ હૃતદ્રવ્ય, અગ્નિ તથા યજ્ઞ કર્તાએ જે હોમ્યું તે એ સર્વ બ્રહ્મજ છે; મારે જેને બ્રહ્મરૂપ કર્મને વિષેજ એકાગ્રચિત્ત હોય છે, તેને બ્રહ્મજ પ્રાપ્ય છે. “બ્રહ્માનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે” હવે કેટલાક કર્મયોગી પુરૂષો અદ્વાયી ઇન્દ્રિય તથા વરૂણાદિ દેવતાઓનાં યજ્ઞન જેમાં થાય છે એવા દેવ યજ્ઞ કરે છે તથા તેથી બીજા કેટલાક જ્ઞાનયોગી પુરૂષો કહેલા બ્રહ્માર્પણાદિ પ્રકારવાળા યજ્ઞ કરી બ્રહ્મરૂપ અગ્નિને વિષે યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મનો લય કરે છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવારૂપી અગ્નિને વિષે ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને હોમે છે એટલે સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી રહે છે, ને ગૃહસ્થો ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિને વિષે તેના શબ્દાદિ વિષયોને હોમે છે એટલે ભોગ ભોગવવા સમયે પણ તેમાં આસક્તિ રહિત થઇને, અગ્નિરૂપ ભાવના કરેલી ઇન્દ્રિયોને વિષે હૃતદ્રવ્યરૂપે ભાવના કરેલા વિષયોને હોમે છે. બીજા કેટલાક યોગી સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં કર્મ અવશ્ય તથા દશનીદિ, કર્મેન્દ્રિયોનાં કર્મ બોલવું તથા ગ્રહણ કરવાદિ અને પ્રાણનાં કર્મ બાહ્ય નીકળવું તથા અંદર જવાદિને, જ્ઞાને કરી પ્રજ્વળિત આત્માના ધ્યાનરૂપી યોગાગ્નિને વિષે હોમે છે. “ધ્યાન કરવા લાયક પરમાત્માને સારી રીતે જાણીને તેમાં મનને જોડી, તે સર્વ કર્મને ચિરામ પમાડે છે” બીજા કેટલાક તીક્ષ્ણ એવાં અહીંસાદિ વ્રતવાળા તથા પ્રયત્નશીલ પુરૂષો વાવ, કુવા તથા બગીચા કરાવવા અને દાન આપવાં એનેજ યજ્ઞ માનનારા, કેટલાક કૃત્ત્વ તથા આંદ્રાયણાદિ વ્રત કરવાં તેનેજ યજ્ઞ માનનારા, કેટલાક ચિત્તવૃત્તિનો રોધ જેમાં થાય છે એવી સમાધિનેજ યજ્ઞ માનનારા, કેટલાક વેદ જાણવાને.. યજ્ઞ માનનારા અને કેટલાક વેદના અર્થ જ્ઞાનનેજ યજ્ઞ માનનારા છે. બીજા કેટલાક યોગી અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુને હોમે છે, અપાનવાયુને પ્રાણ વાયુમાં હોમે છે તથા તે બેઉ વાયુની ગતિને રૂંધીને પ્રાણાયામમાં તત્પર થાય છે. “પૂરક, કુંભક તથા રેચક એ પ્રમાણે પ્રાણાયામરૂપી યજ્ઞ કરે છે એટલે વાયુને ઉપર ચઢાવે છે, સ્થિર રાખે છે તથા નીચે ઉતારે છે” નિયમમાં રાખેલા વિષય ભોગવાળા કેટલાય યોગી મન સહિત ઇન્દ્રિયોને મન, ચિત્ત તથા અહંકારને વિષે હોમે છે “તે રૂપ યજ્ઞ કરે છે એટલે ઇન્દ્રિયોને અહંકારપાતક મનને વિષે લય કરી, મનને સ્મરણાત્મક ચિન્તને વિષે લય કરી તથા ચિન્તને અહંકારને વિષે લય કરે છે અને અભિમાનરૂપ તે અહંકાર અભિમાન ન હોવાને લીધે, જેમ બળી ગયેલા કાષ્ઠવાલો અગ્નિ શાંત થાય, તેમ પોતાની મેળે શાંત થાય છે” એ પ્રમાણે બાર યજ્ઞને જાણનારા, યજ્ઞે કરી પાપ જેનાં ટળો ગયાં હોય છે એવા તથા યજ્ઞ કરી અવશિષ્ટ વખતે અનિષિધ એવા અમૃતરૂપી અન્નનું ભોજન કરનારા તે સર્વ, જ્ઞાન દ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. હે કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ, જે મનુષ્ય યજ્ઞ નથી કરતો, તને સ્વરૂપ સુખવાળા આ મનુષ્ય લોકની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી, ત્યારે પરલોકની તો જ્ઞાનીજ પ્રાપ્તિ થાય; મારે મનુષ્યોએ અવશ્ય યજ્ઞ કરવા,

એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો સાક્ષાત્ વેદે કહેલા છે; પણ તેઓ સર્વ વાણી, મન તથા શરીરના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા અને આત્મ સ્વરૂપના સંસ્પર્શ રહિત છે એમ તેઓને જાણીને, તું જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈ સંસારથી મુક્ત થઈશ. હે શત્રુને તપાવનાર પાર્થ અર્જુન, દ્રવ્ય પરથી યજ્ઞ કરવા તે કરતાં જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે રૂઝ સહિત સર્વ કર્મોના જ્ઞાનને વિષે અંત-ભાવ છે. તું પ્રથમ જ્ઞાનિ પુરૂષને નમસ્કાર કરી, પછી આ સંસાર મને કેમ છે તથા કેમ નિવૃત્ત થાય એમ પૂછવાએ કરી અને તેની સેવાએ કરી તે જ્ઞાનને પામ. કેમકે શાસ્ત્ર જાણનાર તથા અપરોક્ષ અનુભવ સંપન્ન તેઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે. હે પાંડવ, જે જ્ઞાનને પામીને તું, બંધુવધાદિ નિમિત્ત મોહ પામીશ નહીં; ને જોણે કરી સર્વ જૂનપ્રાણિને પોતાના આત્માને વિષે અભેદરૂપે જોઈશ. જે કે તું સર્વ પાપ કરનારાઓથી અતિ પાપ કરનાર છે, તો પણ તે સર્વ પાપરૂપ સમુદ્રને જ્ઞાનરૂપ નાવે કરી સારી રીતે તરીકા. હે અર્જુન, જેમ પ્રદીપ્ત એવો અગ્નિ સમગ્ર કાષ્ટને બાળી ભસ્મ કરે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ શારબ્ધ કર્મ વગરનાં બાકી સર્વ કર્મને બાળી ભસ્મ કરે છે; કેમકે તપ તથા યોગાદિમાં જાન્ય સમાન કંઈ પણ શુદ્ધ કરનાર નથી. “શંકા-એમ છે ત્યારે સર્વ આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કેમ કરતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે મ્હોટા કર્મયોગ કરી યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરૂષ, સમય પર વે પોતાની મેળેજ તે જ્ઞાનને પામે છે. વળી ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થ વિષે આસ્તિક શુદ્ધિવાળા, તેમાંજ એક નિષ્ઠાવાળા તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી કર્મયોગનું આચરણ કરનાર પુરૂષને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે; જેને પામી તે થોડા કાળમાં મોક્ષને પામે છે. હવે ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા અર્થને નહીં જાણનાર, કંઈએક જ્ઞાન થયું તો તેમાં શ્રદ્ધારહિત તથા શ્રદ્ધા થયા કેડે પણ આ જ્ઞાન મને સિદ્ધ થશે કે નહીં એ પ્રમાણે સંશયાક્રાંત ચિંતવાળા પુરૂષ, સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. “એ ત્રણમાંથી સંશયાત્માવાન તો અવસ્થજ સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે” કેમકે તેને આ લોક પણ સિદ્ધ થતો નથી અને સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે ધનંજય, જોણે પરમેશ્વરને વિષે સર્વ કર્મ અર્પણ કર્યાં હોય છે એવા તથા જ્ઞાને કરી ટળી ગયો હોય છે સંશય જેનો એવા જ્ઞાનિને, લોક સંગ્રહ વાસ્તે કરેલાં કર્મ બંધન કરતાં નથી. માર્તિ હે ભારત, આત્માના અજ્ઞાનને લીધે થયેલા હૃદયાગ્રહ આ સંશયને તું જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગે કરી કાપીને, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાના ઉપાયભૂત કર્મયોગનો આશ્રય કર અને યુદ્ધ કરવા સાફ ઉભો થા.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાઽઽસ્મનઃ ।

ઊત્તિવૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥

હાતિશ્રી મહાભારતે મીઘમપર્વાણિ મગવદ્ગોતાપર્વાણિ શ્રાકૃષ્ણાર્જનસંવાદે
યજ્ઞવિભાગયોગોનામ ગુર્જરભાષાયાં અષ્ટાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્જુન ઉવાચ—સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતં ॥ ૧ ॥

“પૂર્વાધ્યાયમાં અજ્ઞાનથી થતા સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપીને તું કર્મયોગનું આચરણ કર એમ શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું; તેમાં પૂર્વોપર વિશેષ માનીને” અર્જુન પૂછે છે—

હે શ્રી કૃષ્ણ, તમે જ્ઞાનિએ કર્મને ત્યાગ કરવો એમ કહ્યો છે, ને તું કર્મયોગનું આચરણ કર એમ પણ કહ્યોછો; પણ એ બેઉના વિરુદ્ધ સ્વભાવને લીધે એક જણે એકજ વખતે એ બેઉ કરવાનો અસંભવ છે; માટે એ બેઉમાંથી જેનું આચરણ કરવાથી મારું શ્રેય થાય તે એક નિશ્ચય કરી કહો શ્રીકૃષ્ણવાન કહેછે-હે અર્જુન, સંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બેઉ કન્યાણુ કરનારા છે, પણ દેહાભિમાનિને કર્મ સંન્યાસથી કર્મયોગ વિશેષ છે; કેમકે ચિત્તશુદ્ધિ તર વૈરાગ્ય ઉપજ કરનાર છે. હે મહાબાહો, જે પુરુષ રાગ તથા દ્વેષ રહિત થઇને પરમેશ્વરને અર્થે કર્મ કરે છે, તેને તે વખતે પણ સંન્યાસી જાણવો, કારણુ રાગ તથા દ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી રહિત શુદ્ધ ચિત્તવાળો જ્ઞાનદાર અનાયાસે કરી સંસારથી મુક્ત થાય છે. સંન્યાસ તથા કર્મયોગને અજ્ઞાનિ પુરુષો જૂના છે એમ કહે છે પંડિતો કહેતા નથી; કેમકે પુરુષ એ બેઉમાંથી એકને પણ સારી રીતે આશ્રય કરે, તો બેઉનાં ફળને “મોક્ષને” પામે. વળી જ્ઞાનનિષ્ઠ સંન્યાસી સંન્યાસે કરી જે મોક્ષરૂપી સ્થાનને પામે છે, તે સ્થાનને કર્મ યોગી પણ કર્મ યોગે કરી જ્ઞાનદાર પામે છે માટે સંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બેઉ એકજ ફળ આપનાર છે. વાસ્તે જે પુરુષ બેઉ એકજ છે એમ જાણે છે, તેજ સારી રીતે દેખે છે. “બાળે નહી” “શંકા-જ્ઞે કે કર્મયોગિ પણ છેવટ સંન્યાસે કરીનેજ જ્ઞાનનિષ્ઠ થાય છે, ત્યારે પ્રથમથીજ સંન્યાસ કરવો યોગ્ય છે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-હે મહાબાહો, કર્મયોગ વિના સંન્યાસ પ્રાપ્ત થતો અશક્ય છે, કારણુ ચિત્ત શુદ્ધિ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો અભાવ છે; ને કર્મ યોગયુક્ત જે પુરુષ હોય છે, તે ચિત્ત શુદ્ધિવાળો થઈ પછી સંન્યાસી થઇને, થોડા વખતમાં બ્રહ્મને પામે છે, માટે ચિત્ત શુદ્ધિ પહેલાં સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગજ શ્રેષ્ઠ છે. વળી કર્મયોગ યુક્ત, શુદ્ધ ચિત્તવાન, જીત્યા હોય છે શરીર તથા ઇન્દ્રિયો જેણે એવો અને આત્મરૂપે હુંજ સર્વમાં વ્યાપિ રહ્યો છું એમ જાણનાર પુરુષ, લોક સંગ્રહ વાસ્તે સ્વાભાવિક કર્મ કરે છે તોપણ તેથી બંધન પામતો નથી. “શંકા-કર્મ કરે છે ને બંધાતો નથી એ કેમ એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-કર્મયોગ યુક્ત પુરુષ કેમ કરી તત્ત્વવેત્તા થઇને, જાણે છે, સાંભળે છે, સ્પર્શ કરે છે, સુધે છે, બોજન કરે છે, ચાલે છે, સુવે છે, શ્વાસોશ્વાસ કરે છે, બોલે છે, ત્યાગ કરે છે, ગ્રહણ કરે છે, અને આંખ મીચે છે તથા ઉઘાડે છે, તોપણ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં વર્તે છે એમ જુદિથી નિશ્ચય કરી હું કંઈજ કરતો નથી એમ માને છે. વળી જે પુરુષ કર્મનાં ફળને આશા મૂકી દઈ તથા તે બ્રહ્મને વિષેજ અર્પણ કરી કર્મ કરે છે, તે બંધનના હેતુપણને લીધે પાપપુણ્ય એવા પુણ્ય તથા પાપરૂપ કર્મથી, જેમ જળમાં રહેલું કમળપત્ર તેથી લેપાતું નથી, તેમ લેપાતો નથી. યોગી પુરુષ શરીરે કરી સ્નાનાદિ, મને કરી ધ્યાનાદિ, જુદિએ કરી તત્ત્વ નિશ્ચયાદિ તથા કર્મમાં અભિનિવેશ રહિત એવી ઇન્દ્રિયોએ કરી શ્રવણ તથા કીર્તનાદિ કર્મ, તજજન્ય ફળના સંગનો ત્યાગ કરી કેવળ ચિત્ત શુદ્ધિ વાસ્તે કરે છે. “શંકા-તેજ કર્મે કરી કેટલાક બંધાય છે તથા કેટલાક મુક્ત પણ થાય છે, માટે તેની વ્યવસ્થા કેમ કરવી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે જે પુરુષ પરમેશ્વરને વિષેજ એક નિષ્ઠાવાન થઈ કર્મના આશા મૂકી દઇને કર્મકરે છે, તે મોક્ષને પામે છે; ને જે બહિર્મુખ પુરુષ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ ફળમાં આસક્તિ રાખી કર્મ કરે છે, તે સંપૂર્ણ બંધન પામે છે. “એ પ્રમાણે જેની ચિત્ત શુદ્ધિ થઈ ન હોય એવા પુરુષને પ્રથમ કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહું; હવે ચિત્ત શુદ્ધિવાળાને સંન્યાસ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહું” તે તું સાંભળ-નિયમમાં રાખ્યું હોય છે નચિત્ત જેણે એવો દેહી, વિશ્લેષ કરનાર સર્વ કર્મને વિવેકયુક્ત મને કરી ત્યાગ કરીને, બે નેત્ર, બે નાસિકા, બે કાન તથા એક મુખ એ પ્રમાણે સાત ઉપરના અને એક પાવુ તથા ઉપરના એ

પ્રમાણે એ નીચેનાં એ રીતે સર્વ મળી નવ દ્વારવાળા મનુષ્ય શરીરરૂપ પુરને વિષે જાણે તથા અભિમાન રહિતપણે લીધે તે શરીર કરી કંઈ નહીં કરતાં તથા તેની પાસે કંઈ નહીં કરાવનાં સુખે કરી રહે છે. “કેવળ જનનિષ્ઠ થઈ રહે છે” “શંકા-વેદની શ્રુતિમાં પરમેશ્વર જેને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરના છાએ છે, તેને સારું કર્મ કરવે છે અને જેને અધોક્ષીકની પ્રાપ્તિ કરવા છાએ છે, તેને નરમ કામ કરાવે છે એમ કહેવ છે. તેની જગારે પરમેશ્વરજી જીવને શુભ તથા અશુભ ફળવાળાં કર્મમાં પ્રેરણા કરે છે, ત્યારે પરવશ એવો જીવ, કર્મનો ત્યાગ કેમ કરી શકે? ત્યાં તમે, ઇશ્વર જીવને જ્ઞાન માર્ગમાં જોડે છે તેથી તે કર્મનો ત્યાગ કરે છે એમ કહેશો તો ઇશ્વરમાં વિષમપણું તથા નિર્દયપણું પ્રાપ્ત થનાથી તેને પણ પુરુષ તથા પાપનો સંમંથ થશે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-જેવર જીવલોકને કર્તૃત્વ કર્મ તથા કર્મના ફળના સંયોગને સુખના નથી; કેવળ જીવનો સ્વભાવ જે અવિદ્યા, તેજ-કર્તૃત્વાદિરૂપે પવને છે, સર્વ કામે કરી પરીપૂર્ણ એના પરમેશ્વર કોષમાં પાપ તથા પુરુષને ભજતા નથી, તથાપિ ઇશ્વર સર્વત્ર સમાન છે એ જે જ્ઞાન, તે વિનાએ કરી વિદ્યાજ જીવને લીધે જા મોહ પામે છે. “ઇશ્વરને વિષે વિષમપણું માને છે” જેનું આત્મસ્વરૂપને આવરણ કરનારું અજ્ઞાન હું બ્રહ્મ છું એના જ્ઞાને કરી નાશ થયું હોય છે, તેને તે જ્ઞાન, જેમ સૂર્ય સમગ્ર દેશ પદાર્થનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ પરમાર્થ વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે. વળી તે પરમાર્થ વસ્તુને વિષેજ શુદ્ધિ, મન તથા નિષ્કાવાળા અને તેનોજ આશ્રયવાળા પુરુષો, તે પરમાત્માના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલા આત્માને કરી ટળી ગયેલાં પાપવાળા થઈ મોક્ષને પામે છે. “જે જ્ઞાનિ મોક્ષને પામે છે, તે કેવા હોય છે તે કહું” તે તું સાંભળ-જ્ઞાની પુરુષ વિદ્યા તથા વિનય સંપન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હરિ, ધ્યાન તથા ચંડાગને વિષે બ્રહ્મદર્શિ હોય છે. વળી જેનું મન સતતાને વિષે રહ્યું હોય છે, તેણે આ લોકમાંજ સંસારને જીત્યો છે એમ જાણવું; કારણ સમ તથા નિર્દોષરૂપ બ્રહ્મ છે, માટે સમાન દ્રવિવાળા બ્રહ્મને વિષેજ રચા છે. “બ્રહ્મનેજ પ્રાપ્ત થયા છે” વળી બ્રહ્મનેતા થયને જે બ્રહ્મને વિષે રચો હોય છે, તે પ્રિય પદાર્થને પામી પ્રસન્ન થતો નથી તથા અપ્રિયને પામી ખેદ પામતો નથી; કારણ તે નિશ્ચય શુદ્ધિવાળો તથા મોહ રહિત હોય છે. વળી બ્રાહ્મ એવા ઇન્દ્રિય વિષયને વિષે અનાત્મકત ચિત્તવાળો, અંતઃક-જીમાં ઉપશમાત્મક સાત્વિક સુખને પામેલો તથા બ્રહ્મને વિષે ચિત્તના એકાગ્રપણાથી તેની સાથે એકતાને પામે હોય છે આત્મા જેનો એવો જ્ઞાનિ પુરુષ, અક્ષય એવા સુખને પામે છે. “શંકા-જેનાથી પ્રિય એવા વિષય ભોગની નિવૃત્તિ થાય છે એવો મોક્ષ, પુરુષાર્થ કેમ કહેવાય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-હું કુતિપુત્ર અર્જુન, વિષયથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ, વર્તમાન કાળમાં પણ સ્વપ્ના તથા અસૂપાદિ દોષે કરી વ્યાપ્ત હોવાથી કુખનાં કારણ છે, તેમ નાશવંત પણ છે; માટે વિવેકી પુરુષ તેને વિષે રમણ કરતો નથી. “માટે મોક્ષજ પરમ પુરુષાર્થ છે, ને કામ તથા ક્રોધના વેગ તેના અતિ પ્રતિપક્ષી છે; વાસ્તે તેઓને જે સહન કરવા સમર્થ હોય છે, તેજ મોક્ષમાગી છે એમ કહું” તે તું સાંભળ-કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા મન તથા નેત્રને ક્ષોભ પમાડનાર વેગને જે મનુષ્ય પોતાના દેહના પાત પર્થત સહન કરવા સમર્થ હોય છે. તેજ સાવધાન સુખી થાય છે. વળી જેને આત્માને વિષેજ સુખ, દૃષ્ટિ તથા દર્શન હોય છે, પણ વિષયમાં સુખ, બહારની ફીડા અને ગીત તથા હૃત્યાદિને વિષે દષ્ટિ નથી એવો યોગી પુરુષ, બ્રહ્મરૂપ થઈ બ્રહ્મને વિષે લય પામે છે. વળી સમાન દષ્ટિવાળો, શીલુ થયું હોય છે પાપ જેનું એના સંશય વગરના, નિયમિત ચિત્તવાળો, સર્વ પ્રાણિની હિનમાં વપર તથા કૃપાળુ પુરુષ પણ મોક્ષને પામે છે. વળી કામ તથા ક્રોધ રહિત, આત્મતત્ત્વ જાણેલા અને

નિયમિત ચિત્તવાળા સન્યાસિયોનો જીવતાં તથા મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ પ્રકૃતને વિશેષ લક્ષ્ય છે. વળી ચિત્તન કરવાથી અંતરમાં પ્રવેશ કરે એવા રૂપ તથા રસાદિ બાહ્ય વિષયને તેના ચિંતનના ત્યાગે કંઈ બહાર કરી, દષ્ટિ ભૂટિ ॥ મધ્ય ભાગમાં રાખી અને નાસિકામાં વિચારનાર પ્રાણ તથા અપાનને ઉદ્ધર્ગતિ, અધોગતિ અને નિરોધે કરી સમાન કરીને, નિયમમાં રાખેલાં હોય છે ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ જેનાં એવો, મોક્ષજ પ્રાપ્ત થવાનો છે પરમ પદાર્થ જેને એવો અને ગયાં હોય છે ઇન્દ્રિય, ભય તથા ક્રોધ જેને એવો જે મુનિ, તે જીવતાં પણ સદેવ મુક્તજ છે. “કેવળ ઇન્દ્રિયોનાજ સંયમથી કેમ મુક્ત થવાય એમ તું કહીશ તો એમ નથી, જાને કરીજ મુક્ત થવાય છે એ કહું” તે તું સાંભળ-મકેતે અર્પણ કરે ત્યાં યજ્ઞ તથા તપમાં ફળને તેની ઇન્દ્રિયો ભોગવનાર, સર્વ લોકના હેટા ઇન્દ્રિય અને સર્વ ભૂતપ્રાણિના અંતર્યામિ એવા મને બળીને યોગી, મારા પ્રસાદથી મોક્ષ પામે છે.

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમદેશ્વરં ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

संन्यासयोगोनाम गुर्जरभाषायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

શ્રી ભગવાનુવાચ—અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાય કર્મ કરોતિ યઃ ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निरन चाक्रियः ॥ १ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે—હે અર્જુન, કર્મના ફળની ઇન્દ્રિય નહીં રાખતો એવો જે પુરુષ અવશ્ય કર્મવ્યતીત્યે કરી કહેલાં નિત્ય કર્મ કરેછે, તેનેજ સન્યાસી તથા યોગી બોલેલા. પણ વિધિથી શ્રીન તથા સ્માર્ત કર્મને ત્યાગ કરનારનેજ સન્યાસી અને ભાગ કરેલાં હોયછે વાણીતયા મનનાં કર્મ જેણે એવાનેજ યોગી બોલેલા નહીં. હે પાંડવ, જેને સન્યાસ કહે છે, તેનેજ તું યોગ બોલ; કેમકે જેણે સંકલ્પ ભાગ નથી કર્યો, તે રાષ્ટ્ર કર્મ યોગી કહેવા નહીં. “સંકલ્પનો ભાગ કરવાથી સન્યાસ તથા યોગ એ બેકે સમાન છે” “ત્યારે તો જ્યાંસુધી જીવતું, ત્યાંસુધી કર્મયોગનુંજ સેવન કરવું પ્રાપ્ત થયું એમ તું કહીશ તો તેને સેવવાની અવધિ કહું” તે તું સાંભળ-જ્ઞાનયોગને પામવાની ઇન્દ્રિયવાળા પુરુષને તે પામવા વિષે કર્મ યોગજ કારણ છે, કેમકે તેથી ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે; ને જ્ઞાન યોગ પામેલા તેને તેની પકવતાને માટે ચિત્તને વિક્ષેપ કરનાર કર્મથી વિરામ પામવું એજ કારણ છે “શંકા-જેતું” શમ કારણ કહેવાય છે એવા યોગારૂઢનું સ્વરૂપ શું એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-સર્વ ભોગ વિષય તથા કર્મ વિષયના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવામાંજ જેનો સ્વભાવ છે એવો યોગી પુરુષ, જ્યારે ઇન્દ્રિય ભોગ્ય જે શબ્દાદિ વિષય તથા તેનાં સાધનભૂત કર્મને વિષે આસક્તિ નિહત થાય છે, ત્યારેજ યોગારૂઢ કહેવાય. વિવેક યુક્ત આત્માએ કરી “મને કરી” આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, પણ તેને અધોગતિની પ્રાપ્તિ કરાવતી નહીં; કેમકે સંગથી વિરામ પામેલા આત્માજ આત્માનો બંધુ તથા આસક્ત હોવાથી થતું છે.” શંકા-આત્માજ આત્માનો બંધુ તથા શત્રુ કેમ? એમ તું કહીશ તો કહું છું કે-જેણે વિવેક યુક્ત મને કરી કર્મ તથા કારણના સંયમરૂપ આ માને જીવો, તે આત્માનો આ માજ બંધુ છે ને જેણે ચિત્તન થી

‘કૃત્ય’ એવા આત્માનો આત્મા શત્રુ છે. માટે જીવો હોય છે આત્મા જેણે એવો તથા રાગાદિ રહિત પુરુષનો આત્મા, શીતોષ્ણાદિ સુખદુઃખ તથા માન અપમાન પ્રાપ્ત થાય તેપણુ કેવળ આ મનિષ્ઠ થઇ રહે છે. “પોતાને વિષે સુખ તથા દુઃખાદિ માનતો નથી.” વળી ગુરુએ ઉપદેશ કરેલાં જ્ઞાને કરી તથા અપરાધ અદુભવે કરી તૃપ્ત હોય છે ચિત્ત જેનું એવા, વિકાર રહિત, કૃતંદ્રિય અને માદીનાં દેહાં, પથર તથા સુવર્ણ જેને સમાન હોય છે એવા યોગિને યોગારૂઢ બાણુવો. ‘મેળને પામેલો બાણુવો’ ને પોતાનું હિત કરનાર મિત્ર તથા શત્રુ બે બાણુ વદતા હોય તેની ઉપેક્ષા કરનાર, તેઓનું હિત કરનાર અને દ્વેષ કરવા લાયક, સંજ્ઞા, સારા આચરણુવાળા તથા દુષ્ટ આચરણુવાળાએ વિષે જેની રાગ તથા દ્વેષાદિ રહિત શુદ્ધિ હોય છે, તે અતિ ક્રોધ કહેવાય છે. હવે પ્રથમ સંગ રહિત, મન તથા દેહ જેનાં નિયમમાં હોય છે, એવા, અપ્રકાશ-રહિત અને સ્ત્રી તથા પુત્રાદિનો સ્વીકાર જેને નથી એવા યોગી પુરુષે એકાંતમાં રહિને પોતાના મનને સ્થિર કરવું. પછી પવિત્ર સ્થાનને વિષે અતિ ઉચું નહીં તથા અતિ નિચું નહીં એવું અને દર્શ, મુગ્ધર્મ તથા વસ્ત્ર ઉત્તરોત્તર ખાંધાવેલું પોતાને બેસવા સારૂ આસન કરી, તેની ઉપર બેસી અને મન વિક્ષેપ રહિત કરીને, વિરામ પ્રાપ્તિ હોય છે ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાવાળા યોગએ પોતાના મનની શુદ્ધિ વારતે યોગને અભ્યાસ કરવો. તે આવી રીતે કે પ્રશંત ચિત્તવાળા, ગયેલા લયવાળા તથા પ્રજ્ઞાચર્યવાને મૂઠાપાર “મુઠા” ને આરંભિ મૂઠાંત પર્જિત શરીરને સરખું અચલ રાખી, દૃઢ યતનવાન થઈ, પોતાની નસિકાના અગ્રભાગને વિષે દષ્ટિ રાખી ‘નેત્રને અર્ધ મીચી’ અને દિશાઓમાં અહીંતહીં નહિ જોઇને, મનને નિયમમાં રાખી, મારે વિષે ચિત્ત રાખી તથા મને પુરુષાર્થ માની પ્રસન્ન થઇ રહેવું. એ પ્રમાણે નિયમમાં રાખેલા ચિત્તવાળો યોગી પુરુષ જો કહેલા પ્રકારે કરી સદેવ પોતાના મનને સાંધાન રાખે, તો જેનાથી સંસારની નિરતિ થાય છે એવી મોક્ષરૂપ મારી સ્થિતિને પામે. “મારા સ્વરૂપને પામે” પણ હે અર્જુન, અતિ ભોજન કરનાર, મુદ્ધ ભોજન નહીં કરનાર, અતિ નિદ્રાશીલ તથા અતિ જાગનાર પુરુષને યોગ સિદ્ધ થતો નથી. “શંકા—તારે કેવાને યોગ સિદ્ધ થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—સામાન્ય આહાર, વિહાર, કર્મને વિષે એટલા, નિદ્રા તથા જાગરણુવાળા પુરુષને, દુઃખને ટાળનાર એવો યોગ સિદ્ધ થાય છે. “શંકા-પુરુષ યોગ સિદ્ધ થયેલો કેમ જણાય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—જે પુરુષનું નિયમમાં રાખેલું ચિત્ત, કેવળ આત્માને વિષેજ સ્થિર રહી સર્વ કામના ભોગની તૃષ્ણા રહિત થાય, તે પુરુષ યોગ સિદ્ધ થયેલો કહેવાય. આત્મા યોગનો અભ્યાસ કરનાર તથા નિયમમાં રાખેલાં ચિત્તવાળા યોગિનું ચિત્ત, જેમ વાયુ વગરના સ્થાનને વિષે રહેલો દીવો ચલાયમાન થાય નહિ, તેમ ચલાયમાન થાય નહિ. “શંકા-તમે હે પાંડવ, જેને સંન્યાસ કહે છે, તેને તું યોગ જાણ, ઇલાદિ સ્થળ વિષે યોગ શબ્દે કરી કર્મજ કહ્યું. વળી દુઃખતિ જમનારને યોગ સિદ્ધ થાય નહિ ઇલાદિ સ્થળને વિષે યોગ શબ્દે કરી સમાધિ કહો; માટે એ બેઉ યોગમાં મુખ્ય યોગ કયો, એમ તું કહીશ તો કહું છું” “પણ સ્વરૂપી તથા રૂળથી મુખ્ય યોગ સમાધિજ છે એમ કહું” તે તું સાંભળ—જે અવસ્થાને વિષે યોગના સેવને કરી રૂંધેલું ચિત્ત વિરામ પામે, શુદ્ધ મને કરી આત્માને જોવાય પણ દેહાદિને નહિ, આ માને વિષેજ સંતુષ્ટ થવાય પણ બીજા વિષયને વિષે નહિ, જેનાથી બંધન અતિશય નથી એવું, અતીન્દ્રિય, નિલ તથા કેવળ પ્રજ્ઞાકાર શુદ્ધિએ

કરી ગ્રહણ થય એવું સુખ જાણવામાં આવે, સ્થિર હોવાને લીધે આત્મસ્વરૂપથી ચલાય-
માન થવાય નહિ, આત્મ-સુખરૂપ અતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેથી બીજો અધિક લાભ
જો એમ મનાય નહિ, મ્હોટાં એવાં શીતોષ્ણાદિ દુઃખ પણ પરાભવ
કરી શકે નહિ તથા દુઃખરૂપ વિષય સુખનો સ્પર્શમાત્ર પણ હોય
નહિ, તે અવસ્થાનેજ યોગ એમ જાણવું. હે અર્જુન, એ પ્રમાણેના એ યોગ મ્હોટું ફળ
આપનાર છે, માટે મનુષ્યોએ સંકલ્પે કરી ઉપન્યસ્યતી તથા યોગમાં પ્રતિફળ એવી વાસના
સહિત સર્વ કામનાઓનો યાગ કરી અને વિષયમાં દોષ જોનાર મને કરી ઇન્દ્રિય સમૂહને
સારી રીતે નિયમમાં રાખીને યશશીલ ચિત્તે કરી તેનો અભ્યાસ કરવો. “કદી પૂર્વ જન્મના
કર્મ સંસ્કારથી મન ચલાયમાન થાય, તો તેને ધારણાએ કરી સ્થિર કરવું એમ કહ્યું” તે તું
સાંભળ-યોગી ધારણાએ કરી વશ કરેલી બુદ્ધિથી ચલાયમાન તથા મનને આત્માને વિષે
સારી રીતે સ્થિર કરીને આસ્તે આસ્તે વિરામ પામે, ને કંઈ પણ ચિંતન કરે નહી. “નિશ્ચય
મન થયા પછી પોતેજ પ્રદાશમાન પરમાર્થ સ્વરૂપ થઈ પ્યાન કરવાથી પણ નિવૃત્તિ પામે ”
“એમ કરતાં પણ રમેગુણને વશ એવું મન ચલાયમાન થાય, તો પાછું વિષયાદિમાંથી ખેંચીને
આવી રીતે વશ કરવું તે કહ્યું” તે તું સાંભળ-યોગિએ સ્વભાવથીજ ચંચળ
તથા નિયમમાં રાખ્યું હોય તો પણ અસ્થિર એવું મન જે જે વિષય પ્રત્યે જાય, તે તે
વિષયથી પાછું ખેંચીને આત્માને વિષેજ સ્થિર કરવું. કારણ બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલા, પાપ
રહિત, શાંત મનવાળા તથા નિવૃત્ત થયો હોય છે રમેગુણ જેનો એવા એ યોગિને પોતાની
મેળેજ સમાધિનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી એ પ્રમાણે સદૈવ મનને વશ કરનાર તથા પાપ
વગરનો યોગિ, અનાયાસે કરી જે રીતે અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય છે એવા સાક્ષાત્કારરૂપ સર્વોત્તમ
સુખને પામે છે. “જીવનમુક્ત થાય છે” અભ્યાસ કરેલા યોગી કી સાવધાન ચિત્તવાળો તથા
સર્વત્ર બ્રહ્મ દૃષ્ટિવાળો યોગી, બ્રહ્માદિ સ્થાવરાંત સર્વ પ્રાણી વિષે પોતાના આત્માને અને આ-
ત્માને વિષે તે સર્વ પ્રાણિને જીવે છે. વળી જે પુરુષ સર્વને વિષે મને જીવે છે
તથા સર્વને મારે વિષે જીવે છે, તેને હું અદૃશ્ય થતો નથી તથા તે મને
અદૃશ્ય નથી. “હું પ્રત્યક્ષ થઈ કૃપાદૃષ્ટિથી તેને જોઈ તેની ઉપર અનુગ્રહ કરું
છું” જે પુરુષ સર્વભૂતપ્રાણિમાં રહેલા મને અભેદરૂપે બળે છે, તે જ્ઞાની થઈને કર્મનો ત્યાગ
કરે છે, તોપણ સંસારથી મુક્ત થાય છે, બ્રહ્મ થતો નથી. હે અર્જુન, જે મનુષ્ય જેમ મને
સુખ પ્રિય છે તથા દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ બીજાઓને પણ છે એમ સર્વત્ર પોતાના સમાનપ-
ણાએ કરી જોઈને સર્વને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ પણ કોઈને દુઃખ પ્રાપ્ત થાઓ નહીં એમ ઇચ્છે,
તે યોગી મને અત્યંત માન્ય છે. અર્જુને કહ્યું કે હે મધુસૂદન, જેમાં કેવળ મન આ-માકાર
થઈ રહે છે એવો આ યોગ તમે કહ્યો, પણ તે ધણા કાળ સુધી સ્થિર રહે એમ હું દેખતો
નથી; કારણ મન ચંચળ છે. વળી હે શ્રી કૃષ્ણ, તે મન સ્વભાવથીજ ચંચળ, દેહ તથા ઇન્દ્રિ-
ઓને જોબ કરનાર, વિચારે કરી પણ જીતી શકાય નહીં એવું અને વિષય વાસનાથી બંધાવાને
લીધે દુઃખે કરી પણ બેદાય નહીં એવું છે; માટે હું તેનો નિગ્રહ કરવો વાયુની પેઠે દુષ્કર
માનું છું. શી ભગવાન કહે છે-હે મ્હોટી જીભવાળા કુતિપુત્ર, તારા કહેવા પ્રમાણે ચંચલતાને
લીધે મનનો દુઃખે કરી પણ નિગ્રહ થાય નહીં એમ છે એમાં સંશય નથી; તોપણ અભ્યાસે
કરી તથા વૈરાગ્યે કરી નિગ્રહ કરી શકાય એમ છે. એ યોગ રહેલા અભ્યાસ
તથા વૈરાગ્યે કરી નહીં નિયમમાં રાખેલા ચિત્તવાળા પુરુષને પ્રાપ્ત થવો ક-
ઠીણું છે; પણ તે અભ્યાસ તમા વૈરાગ્યે કરી જેનું ચિત્ત વશ હોય છે એવા અને એજ

પાયે કરી પ્રયત્ન કરનાર પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્જુન પૂછે છે-હે શ્રી કૃષ્ણ, જે પુરૂષ પ્રથમ શ્રદ્ધાએ કરી યોગમાં પ્રવર્તી થયો હોય અને પછી મદ વૈરાગ્યને લીધે યોગથી ચલાયમાન થઇને વિષયમાં આસક્ત થયો હોય તે પુરૂષ યોગના ફળરૂપ જ્ઞાનને પામ્યા વગર કયી ગતિને પામે ? હે મ્હોટી જીજ્ઞાસુ શ્રી કૃષ્ણ, કર્મ માર્ગ તથા યોગ માર્ગથી બ્રહ્મ થયેલો, આશ્રય વગરનો તથા બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થવાના માર્ગને વિષે વિમુદ્ધ એવો પુરૂષ, છિન્ન ભિન્ન થયેલાં વાદળાંની પેઠે નાશ પામે કે ન પામે હે શ્રી કૃષ્ણ, એ મારા સંશયને તમે કાપવા યોગ છો; કારણ તમારા વગર એ સંશયને ટાળનાર બાળ કાઠજ નથી. આ ભગવાન કહે-છે હે પાર્થ, હે તાત, કર્મ-માર્ગ તથા યોગ માર્ગથી બ્રહ્મ રહેલા પુરૂષને આ લોભનો નાશ જે પાતતાણું તથા પરલોભનો નાશ જે નરક પ્રાપ્તિ, તે બેઉ નથી; કેમકે શુભ કામ કરનાર કોઈ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી. “ તે યોગી શ્રદ્ધાએ કરી યોગનું સેવન કરેલ હોવારૂપ શુભકારી હોય છે, માટે દુર્ગતિને પામતો નથી ” “ શંકા-ત્યારે તે શું પામે છે એમ તું કહ્યું તો કહું છું ” કે-યોગ બ્રહ્મ થયેલો તે પુરૂષ, અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ કરનાર પુરૂષને પામવા લાયક લોકને પામી, ત્યાં ધણી વર્ષ પર્વત રહી તથા તેના સુખનો અનુભવ કરીને, સદાચરણયુક્ત ધનવાન પુરૂષના ગૃહને વિષે જન્મ લે છે. “ એ પ્રમાણે થોડો કાળ યોગ સેવન કરી બ્રહ્મ થયેલા પુરૂષની ગતિ કહી; હવે ધણી કાળસૂધી યોગનું સેવન બ્રહ્મ થયેલાની ગતિ કહું ” તે તું સાંભળ ધણી કાળસૂધી યોગનું સેવન કરી બ્રહ્મ થયેલો પુરૂષ યોગનિષ્ઠ જ્ઞાનિના કુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે; લોકમાં એવે ઠેકાણે જન્મ થવો દુર્લભ છે, કેમકે તે મોક્ષ આપનાર છે. હે કુરુદંડન, પુરૂષ તે બેઉ પ્રકારના જન્મને વિષે પૂર્વ દેહમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મ વિષયક ભુક્તિના સંયોગને પામે છે, ને તેથી પૂર્વ જન્મ કરતાં મોક્ષ વિષે અધિક પ્રયત્ન કરે છે; કેમકે પૂર્વ દેહને વિષે કરેલો અભ્યાસ, કંઈ અંતરાયને લીધે નહોં છૂટકા કરતો હોય, તોપણ તેને વિષયયા બ્રહ્મ કરી બ્રહ્મનિષ્ઠ કરે છે “ અર્થાત્ પુરૂષ પૂર્વોભ્યાસને લીધે ધીરે ધીરે યત્ન કરી મુક્ત થાય છે. ” એ રીતે પુરૂષ કેવળ યોગના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાથીજ યોગમાં પ્રાવૃત્ત થઇ પાછો પાપને લીધે તેથી બ્રહ્મ થયો હોય તોપણ વેદોક્ત કર્મના ફળને અતિક્રમણ કરી તેથી અધિક ફળને પામી મુક્ત થાય છે. ત્યારે જે યોગી પ્રયત્નથી ઉત્તરોત્તર યોગ વિષે અધિક યત્ન કરનાર તથા યોગાભ્યાસે કરીજ નિષ્પાપ થઇ હોય છે, તે અનેક જન્મે કરી સારી રીતે જ્ઞાની થઇ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય “ કંઈજ નહીં ” એમ છે માટે હે અર્જુન, કૃત્ત્વ તથા આંદ્રાયણાદિ તપોનિષ્ઠ, શાસ્ત્ર જ્ઞાની અને આરાધન, વાવ, કુવા, તથા તળાવ બંધાવવારૂપ કર્મ કરનારથી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે; વારતે તું યોગી થા. “ હવે યમ તથા નિયમાદિમાં તત્પર એવા યોગી કરના પણ મ્હારો ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે એમ કહું ” તે તું સાંભળ-સર્વ યોગીમાં પણ મ્હારે વિષેજ આસક્ત મને કરી પરમેશ્વર એવા મને જે શ્રદ્ધા યુક્ત થઇ બળે છે, તેને હું યોગીથી પણ શ્રેષ્ઠ માનું છું. “ માટે તું પણ મ્હારો ભક્ત થા. ”

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાંતરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તત્તમો મતઃ ॥

इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

અહમ્મયોગોનામ ગુર્જરભાષાયાં ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્રી ભગવાનુવાચ—મર્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજન્મદામયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાત્મસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે—“ પૂર્વાધ્યાયના અંતને વિષે જે પ્રુષ્પ માસમાંજ આસક્ત એવા અંતઃકરણથી માર્જન બળન કરે છે, તેને યોગીયોમાં પણ શ્રેષ્ઠ માનુ હું એમ મેં કહ્યું, ત્યારે જેની ભક્તિ કરતી એવા તમારું સ્વરૂપ કેવું છે એમ તું પૂછીશ, તો હું મારા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરી કહું ” તે તું સાંભળ - હે પાર્થ, મારે વિષેજ જેનું મન અભિનિવિષ્ટ છે એવો, મારાજ આશ્રમવાળો તથા યોગાભ્યાસ કરતો એવો તું, વિભૂતિ, બળ; તથા એશ્વરી સંહિત અને નિઃસંશયપણાથી જે રીતે જાણીશ, તે રીતે કહું તે તું સાંભળ-આ કલ્યાણરૂપ માર્ગમાં પ્રવર્તમાન પ્રુષ્પને જે જાણ્યા પછી કંઈ પણ બીજું જાણવાને અવશ્ય રહે નહીં એવું અનુભવ સંહિત સમગ્ર આ મારું જ્ઞાન તને કહું છું “ અસંખ્ય જીવોમાં મનુષ્ય વ્યતિરિક્ત જીવોની કમલથી માર્ગમાં પ્રવૃત્તિજ નથી ” ને હજારો મનુષ્યોમાં પણ કોઈકજ પોતાના કૃતમ પ્રુષ્પને લીધે આત્મજ્ઞાન વાસ્તે યતન કરે છે, યતન કરનાર હજારોમાંથી સારા પ્રુષ્પને લીધે કોઈકજ આત્મજ્ઞાન જાણે છે અને આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થએલા હજારોમાંથી પરમાત્મા એવા મારા પ્રસાદને લીધે કોઈકજ અને તત્વથી જાણે છે. “ એ રીતે અતિ દુર્લભ મારું જ્ઞાન છે તોપણ હું તને કહું છું ” મારી માયારૂપ સંહિત પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, શુદ્ધિ તથા અહંકાર એ રીતે આઠ પ્રકારના વિભાજને પામી છે. હે મહાબાહો એ રીતેજ આઠ પ્રકારવાળી પ્રકૃતિ રહી, તે કંઈ એક નિવા દરજ્જાની છે, હવે એ પ્રકૃતિ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવી બીજી જીવરૂપી મારી પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણ; જેણે કરી કર્મ દ્વારા આ જગત મારણુ થાય છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજરૂપ જે બે પ્રકૃતિ, તેજ છે કારણુ જેનું એવાં આ સ્થાવર તથા જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિ છે એમ તું જાણ. તે બે પ્રકારની પ્રકૃતિમાં પ્રથમ કહેલી જે આઠ પ્રકારે બેઠ પામેલી જડ પ્રકૃતિ, તે દેહરૂપે પરિણામ પામે છે અને મારા અંશભૂત ચેતનરૂપ જે પ્રકૃતિ, તેતો બોકતાપણાથી દેહને વિષે પ્રવેશ કરીને પોતાના કર્મે કરી તેને મારણુ કરે છે; જેઓ મારાથી ઉપન થઈ છે” માટે હુંજ પ્રકૃતિ સંહિત સમગ્ર જગતનું પરમ કારણુ તથા તેનો સંહાર કરનાર છું. વાસ્તે હે ધનંજય, જગતના સૃષ્ટિ તથા સંહારનું સ્વતંત્ર કારણુ મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈપણ નથી; ને જેમ સૂત્રમાં મણુકા પરાવાદ રચ્યા છે, તેમ આ સર્વ જગત મારે વિષે પરાવાદ રહ્યું છે. હે કુર્તિપુત્ર અર્જુન, જળને વિષે રસ, ચંદ્ર તથા સૂર્યને વિષે કાંતિ, સર્વ વેદને વિષે પ્રણવ, આકાશને વિષે શબ્દ, મનુષ્યોને વિષે ઉચ્ચમ, પૃથ્વીને વિષે પવિત્ર એવો ગંધ, અગ્નિને વિષે તેજ સર્વ પ્રાણિને વિષે આયુષ, અને વાનપ્રસ્થાદિ તપસ્વિયો વિષે શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સંહનરૂપ તપ, એ સર્વ હું છું. વળી હે કારતકુળમાં શ્રેષ્ઠ પાર્થ, સર્વ જૂતપ્રાણિનું સનાતન બીજ, શુદ્ધિમાનની શુદ્ધિ, તેજસ્વિયોનું તેજ, બળવાનનું કામ તથા રાગ સંહિત બળ સર્વ જૂતપ્રાણિને વિષે ધર્મમાં અવિરલ એવો કામ પણ હું છું એમ તું જાણ. હવે પ્રાણિમાત્રને પોતાના કર્મ વશથી કમદર્માદિ જે સાત્વિક ભાવ, રોષ દર્પાદિ જે રાજસ ભાવ તથા શેષક્રોધાદિ જે તામસભાવ કૃતપમ થાય છે,

તે સર્વ મારી પ્રકૃતિના ગુણના કારણે હોવાથી મારાથીજ ઉત્પન્ન થએલા છે એમ તું જાણ્યું; પણ હું તેઓને વિષે જીવની પેઠે આધિન થતો નથી, પણ તેઓ અને આધિન થઈ મારે વિષે વર્તે છે. “કંઠા-એવા પરમેશ્વર તમને આ મનુષ્ય કેમ જાણતાં નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-ગુણમય એવા પૂર્વોક્ત કામ લોભાદિ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવે કરી આ સર્વ જગત્ મોહ પામ્યું છે; તેથી એ સર્વ ભાવનો નિષંતા તથા નિર્વિકારી એવા અને જાણ્યું નથી. “કંઠા-ત્યારે તમને જાણ્યું જાણ્યું એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-અસૌહાર્દ તથા સવાદિ ગુણમય એવી આ શક્તિરૂપ માયા દુસ્તર છે; તથાપિ જે મનુષ્ય અવ્યભિચારણી ભક્તિએ કરી અને બળે છે, તે એને તરે છે. “ત્યાર પછી અને જાણ્યું” કંઠા-એમ છે ત્યારે સર્વ મનુષ્યો તમને કંઈ બજતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-પાંપશીલ, વિવેક રહિત, મનુષ્યોમાં અધમ, માયાએ કરી ટળી ગએલા જ્ઞાનવાળા અને દંભ, દર્પ, અભિમાન તથા કોષાદિ આશુર ભાવને પામેલા પુરૂષો અને બજતા નથી. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, પૂર્વે કહ્યું હોય છે પુણ્ય જેણે એવા રોગાદિ પીડાએના, આત્મજ્ઞાનને તથા ભોજના સાધનભૂતા દ્રવ્યને ઇચ્છનાર અને જ્ઞાનિ એ ચાર પ્રકારના પુરૂષો અને બળે છે. પણ તે ચાર પ્રકારના મારા ભક્તમાં જે સદેવ મારે વિષે નિષ્ઠાવાન તથા ભક્તિ યુક્ત હોય છે, તે જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે તેને હું અત્યંત પ્રિય છું તથા તે અને અત્યંત પ્રિય છે. “કંઠા-ત્યારે તું બાકીના ત્રણ પ્રકારના તમારા ભક્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરે? એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-એ ત્રણ પ્રકારના મારા ભક્ત મોક્ષને પામવાવાળા ખરા, પણ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે એમ અને નિશ્ચય છે; કારણ મારામાંજ એક ચિત્ત રાખી તથા ઉત્તમ ચિત્તરૂપ જે હું તેનોજ આશ્રય કરી રહે છે; મારાથી જુદું બીજું કંઈપણ હજી માનતો નથી” ને જે જ્ઞાનવાન ધણાક જન્મને અંતે એટલે છેલ્લા જન્મને વિષે, આ ચરાચર સર્વ વાસુદેવ બજવાનજ છે એમ સર્વોત્તમ દષ્ટિ રાખી અને બળે છે, તે મદદમાં પુરૂષ જગતમાં દુર્લભ છે. “એ પ્રમાણે જે કામની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો કામની પ્રાપ્તિ થયે તે સાફ મારું બજન કરે છે, તે પણ ઇચ્છિત કામનાને પામીને જ્ઞાનરતે આરતે સંસારથી મુકાય છે એમ કહ્યું. હવે રજોગુણ તથા તમોગુણ યુક્ત જે કામી પુરૂષ ક્ષુદ્ર એવા દેવતાઓનું બજન કરે છે, તે સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે એમ કહું” તે તું સાંભળ-સ્વભાવે નિયમમાં રાખેલા જે પુરૂષો પુત્ર, કીર્તિ તથા શ્રી જ્યાદિ કામનાએ કરી ટળી ગએલા વિવેકવાન ધર્મ અને બજનના અંગરૂપ ઉપવાસાદિ નિયમને સ્વીકારીને, જૂત, પ્રેત તથા યક્ષાદિ ક્ષુદ્ર દેવતાઓને બળે છે, તેઓમાં જે જે દેવતાઓની મૂર્તિનું શ્રદ્ધાએ કરી પૂજન કરવા ઇચ્છે છે, તે તે ભક્તને તેવી તેવી અચળ શ્રદ્ધા હું પ્રાપ્ત કરું. પછી શ્રદ્ધા યુક્ત થએલો પુરૂષ તે દેવતાના આરાધનને ઇચ્છે, ને મેંજ તે દેવતારૂપે આપેલી કામનાઓને પામે છે “જે કે સર્વ દેવતાઓ મારીજ મૂર્તિ છે, માટે તેઓનું આરાધન પણ વસ્તુતઃ મારુંજ આરાધન છે, તેથી તેના આરાધનનું ફળ આપનાર પણ હુંજ છું; તોપણ સાક્ષાત્ મારા ભક્ત તથા દેવતાઓના ભક્તને ફળ પ્રાપ્ત થવામાં વિષમતા થાય છે એમ કહું” તે તું સાંભળ-તે પૃથક દષ્ટિવાળાઓને ફળ હું આપુ છું, તોપણ તે નાશ્વરંત થાય છે; કેમકે દેવતાઓનું યજ્ઞન કરનાર દેવતાઓને પામે છે અને મારું યજ્ઞન કરનાર અને પામે છે. કંઠા-દેવતાના ભક્ત તથા તમારા ભક્તને શ્રમ તો સમાન છે, ને તમારું બજન

કરવાથી ફળ મોટું થાયછે, ત્યારે સર્વ મનુષ્યે બીજા દેવતાઓને મૂકી કંઈ તમારું જ બજાવે
 કાં કરતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—અપુલ્કિમન પુરુષો પાંચતીન અને જગત્ ૥
 રક્ષણ માટે મનુષ્ય, મત્સ્ય તથા કૂર્મોદિ સ્વરૂપને ધારણ કરેલા મને તે તે રૂપે માને છે; કેમકે
 મારા નિત્ય તથા અનુત્તમ સ્વરૂપને જાણતા નથી “ તે પુરુષને તે તે અવતારમાં મારા સાક્ષાત્
 સ્વરૂપનાં અજ્ઞાનનો હેતુ કહું” તે તું સાંભળ—સર્વ લોકને હું સાક્ષાત્કાર રૂપે જાણવામાં
 આવતો નથી કેવળ મારા ભક્તોનેજ જાણવામાં આવું છું; કેમકે મારી યોગમાયાએ કરી
 પીટાએતોછું, માટે મૂઠ એવો આ લોક અજ્ઞમા તથા અવિનાશ એવો મને જાણ્યો નથી.
 પશુ હે અર્જુન, નાશ થયેલા, વર્તમાન તથા યત્નર એ ત્રણે કાળમાં વર્તનાર હું સ્થાવર
 તથા જંગમ સર્વ પ્રાણિને જાણું છું, પણ કાંઈ મને જાણ્યો નથી. હે ભારત, હે શત્રુને તપાવનાર,
 સ્થૂળ દેહ તો ઉત્પત્તિ થયા પછી તેની અનુકૂળ વિશેષજ્ઞ તથા પ્રતિકૂળ વિશેષજ્ઞ ઉત્પન્ન થયેલો
 શીતોષ્ણ સુખ તથા દુઃખાદિ દ્વંદ્વ નિમિત્ત મોહે કરી સર્વ પ્રાણિ, હુંજ સુખી તથા દુઃખી
 છું એમ અત્યંત અભિમાન કરે છે “ માટે તેને મારા જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે તેથી તે મને
 ઓળખતા નથી” “ શંકા—ત્યારે કેટલાક તમારું ભજન કરનાર કેમ દેખાય છે એમ તું
 કહીશ તો કહું છું કે—જે પુણ્ય કર્મ કરનાર પુણ્યનું પ્રતિપાંધક એવું પાપ નાશ પામ્યું હોય
 છે ને જે સુખ તથા દુઃખરૂપ દ્વંદ્વ નિમિત્ત મેદધી મુક્ત થયા હોય છે, તે દૃઢ વ્રતવાન થઈ
 મને ભજે છે વળી જરા તથા મરણ ટળા સાર મારો અશ્રય કરીને જે પ્રયત્ન કરે છે,
 તે પ્રસિદ્ધ એવા બ્રહ્મને સમક્ષ અધ્યાત્મો તથા તેના સંવાદમૂલ સમક્ષ કર્મને જાણે છે. વળી
 જે પુરુષ અધિભૂત, અધિદેવ તથા અધિજે સંવિત એવા મને જાણે છે, તે મારે વિશે આસક્ત
 મનવાળા મરણ સમયે પણ જાણે છે. “ મરણ સમયે પણ તે આકુળ થઈને મને વિરમરણ કરતા
 નથી; માટે મારા ભક્તને યોગથી બ્રહ્મ થવાની કંઈ પણ શંકા નથી.”

સાધિભૂતાધિદેવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેડપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તેવનતઃ ॥

હિતિ શ્રીમહામારતે મોક્ષનર્વાગે મગવદ્ગીતાપર્વણે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે

જ્ઞાનયોગોનામ ગુર્જરમાધ્યાયં દશત્રિંશોડશાધ્યયઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્જુન ઉવાચ—કિં તદ્વ્રક્ષ કિપધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદેવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

અર્જુન પૂછે છે—હે પુરુષોત્તમ, તે બ્રહ્મ શું, અધ્યાત્મ શું, કર્મ શું તથા અધિભૂત શું
 અને અધિદેવ શું કહેવાય છે? વળી હે મધુસૂદન, આ દેવને વિશે અધિયજ્ઞ કાણુ અને તે
 કેમ જાણાય? વળી નિયમમાં રાખેલાં ચિત્તવાળા પુરુષોને મરણ સમયે કાંવા ઉપયોગ કરી તમે
 જાણાઓ એમ હો? શ્રી ભગવાન કહે છે—હે અર્જુન, જગત્નું જે મૂળ કારણ, તે બ્રહ્મ તથા દે-
 હમાં રહી તેના ભોક્તાપણાએ કરી વર્તનાર જે જીવ, તે અધ્યાત્મ અને જરાયુગાદિ ચાર પ્રકાર-
 ના પ્રાણિની ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ જેનાથી થાય છે એવો દેવતાઓના ઉદ્દેશ કરી દ્રવ્ય લાપર-
 જે યજ્ઞ, તે કર્મ કહેવાય છે. હે દેહ ધારણ કરતારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, નાશામક જે દેહોદિ

ભીમપત્ર.

પ્રીતિ, તે અધિષ્ઠિત કહેવાય છે, સર્વ દેહને વિષે વસનાર, સર્વ ઇન્દ્રિયોની ઉપર અનુમ. કરનાર તથા સર્વ દેવતાઓના આત્મરૂપ જે હિરણ્યગર્ભ, તે અધિદેવત કહેવાય છે અને આ દેહને વિષે યજ્ઞાદિ કર્મોના પ્રવર્ત કરનાર તથા તેનું ફળ આપનાર જે અંતર્ધર્માધિપતિ રહેલો હું વિષ્ણુ, તે અધિપત્ર હું. હવે અંતઃકાળને વિષે મારું જ સ્મરણ કરતાં સરીરનો લાગ દરીને જે અર્ચિરાદિ માર્ગે કહી જાય છે, તે બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિદ્વારા કેમે કરી મારા પામે છે એમાં સંશય નથી. તેમ જ જે પુરુષ અંતઃકાળને વિષે જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતાં દેહનો લાગ કરે છે, તે પુરુષ સર્વદા તે તે ભાવના અનુચિતને કરી વાસના યુક્ત ચિત્તવાન હોવાથી તે તે ભાવને પામે છે. “ પૂર્વની વાસના જ અંતઃકાળને વિષે સ્મરણનો હેતુ છે, કારણ તે વખત પરવશ થયેલાને સ્મરણનો ઉદ્ધમ સંભવે નહીં એમ છે માટે તું સર્વકાળવિષે મારું સ્મરણ કર ” “ શંકા-સદૈવ તમારું સ્મરણ ચિત્તશુદ્ધિ વિના કેમ થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું ” કે-ચિત્તશુદ્ધિ વસ્તે તું પોતાના યુદ્ધાદિ તથા સ્વધર્મનું આચરણ કર. એ રીતે મારે વિષે અર્પણ કરેલાં મન તથા શુદ્ધિવાળો તું મને જ પામીશ એમાં સંશય નથી. હે પાર્થ, જે પુરુષ અવસાસરૂપ યોગ યુક્ત તથા બીજે ઠેકાણે નહીં જનાર એવાં મને કરીને દિવ્ય એવા પરમ પુરુષનું ચિંતન કરે છે, તે તેને પામે છે “ શંકા-તે પરમ પુરુષ કેમ કહેવાય છે એમ કહીશ તો કહું છું ” કે-સર્વજ્ઞ, અનાદિ સિદ્ધ, નિયંતા, સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ, સર્વના પાલક, નથી ચિંતન કરવામાં આવતું રૂપ જેનું. એવા, સૂર્યની પેઠે પોતાને તથા બીજાઓને પ્રદાશ કરનાર છે સ્વરૂપ જેનું એવા અને માતાથી પર એવા પુરુષનું જે પુરુષ અંતઃકાળને વિષે ભક્તિયુક્ત ચર્ચ યોગ બળે કરી ભૂકૃટિના મધ્યમાં પ્રાણને રાખી નિશ્ચળ મને કરી સ્મરણ કરે છે, તે દિવ્ય એવા પરમ પુરુષને પામે છે. હવે વેદાંત જાણનારાઓ જેને અક્ષર બ્રહ્મ કહે છે, ગદ્ય હોય છે પ્રીતિ જેને એવા યતિઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે તથા જેને જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષો ગુરુ કુળમાં જન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પ્રાપ્ત થવા લાયક વસ્તુ હું તને સંક્ષેપથી કહું છું “ તેની પ્રાપ્તિ થવાનો ઉપાય કહું છું ” કે-જે પુરુષ સર્વ ઇન્દ્રિય દ્વારને નિયમમાં રાખી, મનને હૃદયમાં રૂંધી, બાહ્ય વસ્તુનું સ્મરણ નહીં કરી, ભૂકૃટિના મધ્યમાં પ્રાણ રાખી અને સ્થિરતા રાખીને, બ્રહ્મરૂપ એકાક્ષર ઓંકારનું ઉચ્ચારણ કરતાં દેહનો લાગ કરે છે, તે અર્ચિરાદિ માર્ગે કરા શ્રેષ્ઠ એવી મારી પરમ ગતિને પામે છે. હે પાર્થ, મારા વિના બીજે ઠેકાણે જેનું ચિત્ત નથી એવો પુરુષ નિરંતર પ્રતિ દિવસ મારું સ્મરણ કરે છે, તે બ્રહ્મવાન યોગિને હું સુખે કરી લઉં છું. “ શંકા-તમારી પ્રાપ્તિ થાય તેથી શું એમ તું કહીશ તે કહું છું ” કે-પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા મદાત્મા મારા ભક્ત મને પામીને, પાછા દુઃખરૂપ તથા નાશવંત એવા જન્મને પામતા નથી; કેમકે એકાક્ષર પામ્યા હોય છે. હે કુંતિ પુત્ર અર્જુન, બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વલોક નાશવંત હોવાને લધે લાં ગમેલા જ્ઞાન હીનને અવશ્ય પાછો જન્મ થાય છે; ને મને જે પ્રાપ્ત થયા હોય છે, તેને પુનર્જન્મ થતો નથી. “ શંકા-તપસ્વી, દાન આપનાર “ લાગ ” પ્રીતિ વગરના અને સુખ તથા દુઃખ સહન કરનાર પુરુષો શોક વગરના ત્રિલોકીની ઉપર મહલોકાદિ રચાનને પામે છે ઇત્યાદિ પુરાણ વાક્યથી ત્રિલોકી કરતાં મહલોકાદિનું ઉત્કૃષ્ટપણ જણાય છે, ને તેઓને તો તમે વિનાશી કહ્યા “ મારે તો ત્રિલોકીથી વિશેષ શું એમ તું કહીશ તો કહું છું ” કે-બીજા લોક કરતાં તેનું ધણા કાળ પર્યંત સ્થાયીપણું છે, તેથી જ એનું વિરોધપણું છે એ અભિપ્રાયથી પોતાના પ્રમાણથી

સો વર્ષનું જેનું આયુષ્ય છે એવા પ્રજ્ઞાના પ્રતિ દિવસે ત્રિલોકીની ઉત્પત્તિ તથા મતિ રાત્રિની તેનો લય થાય છે એમ દેખાડતાં તેનાં દિવસ તથા રાત્રિનું પ્રમાણ કહું તે તું સાંભળ—આર્યુગની એક ચોક્કડી એવી હજાર ચોક્કડી થવાથી જેનો અંત છે એવા એક પ્રજ્ઞાના દિવસ તથા તેવડી જ તેની રાત્રિને જે યોગ બને કરી જણે છે, તે જ સર્વથા પુરૂષ બહોરાત્ર જાણનારા એ એમ જાણવું; પણ ચંદ્ર તથા સૂર્યની ગતિએ કરીને જ જેને કાળનું જ્ઞાન થાય છે, તેના રૂરખા બહોરાત્રને જાણનારા તે રહેવાય નહીં, કારણ અપદર્શિ હોય છે. મનુષ્યનું એક વર્ષ તે દેવ-તાઓનાં એક દિવસ તથા રાત્રિ, તે બે પંદરનો એક પક્ષ, તે બેનો એક માસ, તે ખારનું એક વર્ષ, તે બાર હજારના ચાર યુગ, તે એક હજાર ચાર યુગનો એક પ્રજ્ઞાનો દિવસ તથા તેવડી જ રાત્રિ, તે બે પંદરનો એક પક્ષ, તે બેનો એક માસ, તે ખારનું એક વર્ષ અને તે સોનું તેનું આયુષ્ય છે “ શંકા-તેથી શું એમ કહીશ તો કહું છું ” ૬—પ્રજ્ઞાના દિવસના આરંભને વિષે કારણરૂપ આકાશાદિથી ચરાચર પ્રાણિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની રાત્રિના આરંભને વિષે તે જ અવ્યક્તરૂપ કારણમાં લીન થાય છે. હે પાર્થ, આ સર્વ પ્રાણિનો જે સમૂહ પૂર્વે હતો, તે જ્યારે પ્રજ્ઞાના દિવસનો આરંભ થાય છે, ત્યારે ઉત્પન્ન થઈ અને તેની રાત્રિને આરંભ થય છે ત્યારે લય થકેને, પાછો પણ દિવસના આગમ વિષે કર્મોદિ પસ્તંત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. હવે ચરાચરના કારણજૂત અવ્યક્તથી પર એટલે તેનો પણ કારણજૂત જે બીજો અનાદિ અવ્યક્તભાવ, તે સર્વ કાર્ય તથા કારણરૂપ પ્રાણિ નાશ થાય છે તોપણ નાશ થતો નથી. હવે જે ભાવ અવ્યક્ત રહ્યો, તે અક્ષર “ અવિનાશિ ” છે, તેને પામવું એ જ પુરૂષનો પરમ પુરૂષાર્થ છે; કારણ જેને પામી પાછું આ સંસારમાં તેનું આવર્તન થતું નથી. “ તે જ માર્ગ રૂપ છે ” વળી હે પાર્થ, જે કારણજૂત પરમ પુરૂષની અંદર સર્વ પ્રાણિ રહ્યાં છે તથા જેણે કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે, તે પરમ પુરૂષ અનન્ય ભકિતએ કરી પ્રાપ્ત થાય છે.

“ શંકા—જે કે પરમેશ્વરના ઉપાસને કરી તેના સ્વરૂપને પામી જવ પાછા સંસારમાં આવતા નથી અને બાકીના સર્વ આવે છે એમ કહ્યું; પણ કયા માર્ગે કરી ગયેલા પાછા નથી આવતા અને કયા માર્ગે કરી ગયેલા પાછા આવે છે એમ તું પૂછીશ તો કહું છું કે—હે ભરત-કુળમાં શ્રેષ્ઠ, જે કાળને વિષે પર લોકમાં ગયેલા યોગી પુરૂષો પાછા આ સંસારમાં આવતા નથી તથા જે કાળમાં પરલોકને વિષે ગયેલા પુરૂષો પાછા સંસારમાં આવે છે, તે કાળ કહું તે તું સાંભળ—ઉત્તરાયણના છ માસ વિષે શુદ્ધ પક્ષમાં દિવસે મૃત્યુ પામેલા પ્રજ્ઞાવેતા, અર્ચિરાત્રિમની, ત્રિસાત્રિમની, શુક્લ પક્ષાત્રિમની તથા ઉત્તરાયણના પણ માસાત્રિમની દેવ-તાઓએ દેખાડેલા માર્ગે કરી પ્રજ્ઞને પામે છે. ને દક્ષિણાયનના છ માસ વિષે કૃષ્ણ પક્ષમાં રાત્રિએ મૃત્યુ પામેલો કર્મયોગી, ધૂમ્રાત્રિમની, રાત્રિયત્રિમની, કૃષ્ણ પક્ષાત્રિમની તથા પણ માસ દક્ષિણાયન-ત્રિમની દેવતાઓએ દેખાડેલા માર્ગે કરી સ્વર્ગ લોકને પામી, ત્યાં કરેલાં ઇષ્ટા-પૂર્તરૂપ સત્કર્મનાં ફળને ભોગવી, પાછો આ સંસારમાં આવે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન તથા કર્મનાં અધિકારી આ જગતને શુક્લ “ અર્ચિરાત્રિ માર્ગ ” તથા કૃષ્ણ “ ધૂમાદિ માર્ગ ” અનાદિ માન્ય છે, તે િ શુક્લ માર્ગે કરી જે ગયેલા, તે પાછા આ સંસારમાં આવતા નથી—અને કૃષ્ણ માર્ગે કરી જે ગયેલા, તે પાછા પુણ્ય ભોગવાઇ રહ્યા કેડે આ સંસારમાં આવે છે. “ જન્મ લે છે ” મારે હે પાર્થ અર્જુન, મોક્ષ તથા સંતારની પ્રાપ્તિ કરનાર એ બેઉ માર્ગને જાણનાર કોઇ પણ યોગી મોક્ષ પામે નહીં એટલે સુખ ભોગવવાની દૃષ્ટાથી સ્વર્ગોદિ લોકની કામના સખે નથી,

કેમજ પરમેશ્વરમાં જ નિષ્ઠાવાન થાય; માટે તું પણ સર્વ કાળને વિષે યોગયુક્ત થા. કારણ વેદ જાણવથી, ઘટ કરવાથી તથા દાન આપવાથી જે પુણ્યરૂપ ફળ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે સવને યોગી પુરૂષ ઉદ્ધાન કરે છે એટલે તેથી પણ શ્રેષ્ઠ એવાં યોગ સંબંધી ઐશ્વર્યને પૂર્વે કહેતી ઉપાસનાને જાણીને તેનું અનુદાન કરી નિર્વિશેષ બ્રહ્મને પામે છે.

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ દાનેષુ યતુળ્યફલં પ્રદિદ્યં ।

અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યં ॥

હતિ શ્રીમેહામારતે ભીષ્મપર્વણિ મગવદ્વીતાપર્વણિ શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
ગુર્ભરમાત્રાયાં દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રી ભગવાનુવાચ—હવં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે-હે અર્જુન, આ અત્યંત ગુહ્ય એવું ઉપાસના સાહત જ્ઞાન વારંવાર પોતાના જ મહિમાને ઉદ્દેશ કરે છે એમ પરમ દયાળુ એવા મારે વિષે દોષ દષ્ટિ રહિત એવા તને કહું છું; જે જાણવાથી તું તકાળ સંસારથી મુક્ત થઈશ, કારણ તે સર્વ વિદ્યા તથા સર્વ ગુહ્ય પદાર્થમાં શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ જેમાં ફળ રહ્યું છે એવું ધર્મયુક્ત, સુખે કરી સંપાદન થાય એવું અને અવિનાશિ એટલે અક્ષય ફળ આપનાર છે. “શંકા—જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું શક્ય છે, ત્યારે સંસારી કાણ થય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે હે અર્જુન તપાવનાર, આ ભક્તિ લક્ષણ યુક્ત જ્ઞાન સહિત ધર્મને આસ્તિકપણાથી જે પુરૂષ સ્વીકાર કરતા નથી, તે પુરૂષ મને પ્રાપ્ત થવા સારી બીજા ઉપાયે કરી યતન કરે છે, તોપણ મને નહીં પામીને મૃત્યુયુક્ત આ સંસાર માર્ગને વિષે બ્રમણ કરે છે. અતીન્દ્રિય મૂર્તિમાન કારણભૂત આરાધી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે, ને મારે વિષે ચરાચર સર્વ પ્રાણિ રહ્યાં છે, પણ તેમાં હું રહ્યો નથી; કારણ અસંગ છું. વળી મારે વિષે ભૂત પ્રાણિ રહ્યાં નથી; કેમકે હું અસંગ છું. “શંકા—તમે પ્રથમ પોતાનું વ્યાપકપણું તથા આશ્રયપણું કહ્યું છે ને હમણાં મારે વિષે ભૂત પ્રાણિ રહ્યાં નથી એમ કહો છો તેથી પ્રથમ કહેવાને વિરુદ્ધ આવે છે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—તું મારાં અધટિત ધટનાનાં આતુર્યને જો “મારી યોગમાયાના વેશવતું અવિતર્ક્યપણું છે મટે કંઈ પણ વિરુદ્ધ નથી” વળી બીજું પણ આશ્ચર્ય જો કે—સર્વ ભૂત પ્રાણિને ધારણ તથા પાલન કરનાર મારું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે, તોપણ તેમાં રહ્યું નથી. “જેમ જીવ દેહને ધારણ તથા પાલન કરતાં તેના અહંકારે કરો તેમાં મળી જઈ રહે છે, તેમ હું ભૂત પ્રાણિ માત્રને ધારણ તથા પાલન કરું છું તોપણ ને વિષે મળી જઈ રહેતો નથી; કારણ અહંકાર રહિત છું” વળી જેમ આકાશમાં રહેલો વાયુ સર્વત્ર વ્યાપ્તિ રહ્યો છે, તોપણ તેની સાથે મળી જતો નથી તેમ સર્વ પ્રાણિ મારે વિષે રહ્યાં છે પણ હું તેમની સાથે મળી જતો નથી એમ તું જાણ. હવે પ્રલયકાળને વિષે સર્વ પ્રાણિ સ્વર્ગ ત્રિલોકાભિક્ષ માયામાં ભીન થાય છે, ને સ્મૃતિકાળ વિષે તેમને વિશેષે કરી હું જ સહ્યું છું.

“શંકા-તમે અસંગ તથા નિવિહાર છતાં તેમને કેમ સજ્જે છે. એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-હું પોતાને સ્વાધીન એવી પ્રકૃતિના આશ્રયે કરી પ્રલયને વિષે લીન થયેલા તથા કર્મોદ્ધિને વશ એવા આર પ્રકારના આ ભૂત સમૂહને તેના પ્રાચીન કર્મને લીધે વારંવાર સજ્જું છું “શંકા-એ પ્રમાણે અનેક તરેહનાં કર્મ કરતા એવા તમને જીવની પેઠે બંધન કેમ થતું નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-હે બંધનજય, તે કર્મને વિષે આસક્તિ રહિત તથા ઉદાસીનની પેઠે હેલા મને, તે કર્મ બંધન કરતાં નથી; કારણ આસક્તિ જ બંધનની હેતુ છે. હે કૃતિપુત્ર, પ્રકૃતિ મારા અધિષ્ઠાનપણ્યએ કરી “મારા નિમિત્ત ભૂતે કરી” ચરાચર એવાં વિશ્વને ઉપમ કરેછે; માટે એ જ કારણથી જગત વારંવાર ઉપમ થાયછે “શંકા-એવા પરમેશ્વર તમને કેટલાક પુરૂષો આદર કેમ કરતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-ભૂતપ્રાણી માત્રના મહેશ્વરરૂપ મારા તત્વને નહીં જાણતા એવા, મારા વગરના બીજા દેવતાઓ તરત રૂળ આપશે એમ ફોગટ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મવાળા, અનેક તરેહના કુતર્કને લીધે ફોગટ શાસ્ત્ર જ્ઞાનવાળા, વિશ્વે યુક્ત ચિત્તવાળા અને હિંસા તથા કામદર્પાદિ જેમાં ધણું હોય છે એવા બુદ્ધિને બ્રહ્મ કરનાર સ્વભાવનો આશ્રય કરેલા મૂઢ પુરૂષો, ભકતેચ્છા વશથી મનુષ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરેલા મને આદર કરતા નથી તિરસ્કાર કરે છે “શંકા-ત્યારે કોણ તમારું આરાધન કરેછે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-હે પાર્થ, મારા વગર બીજે જેમનાં મન નથી એવા દેવી પ્રકૃતિના આશ્રય કરેલા મહાત્મા પુરૂષો, જગતના કારણરૂપ તથા અવિનાશી એવા મને જાણીને મારું ભજન કરે છે તે આવી રીતે કે-ભકિતયે કરી સાવધાન થયેલા કેટલાક પુરૂષો સ્તોત્ર તથા મંત્રાદિયે કરી કીર્તન કરતાં મારી નિરંતર ઉપાસના કરે છે, ને કેટલાક દૈન્ય નિયમવાળા તથા ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવામાં ચત્ર કરનાર પુરૂષો, હૃદયમાં રહેલા તથા પ્રતિમારૂપ મને સેવે છે. બીજા કેટલાક પુરૂષો આ દશામાન સર્વ વાસુદેવ ભગવાન છે એમ સર્વાત્મ તત્વદર્શનરૂપ જ્ઞાન યજ્ઞે કરી મારી પૂજા કરતાં મારી ઉપાસના કરે છે; એમાં કેટલાક અભેદ ભાવનાએ કરી સર્વત્ર એક જ વ્યાપિ તથા કેટલાક હું દાસ છું એવી ભાવનાએ કરી અને કેટલાક તો બ્રહ્મરૂપાદિરૂપે મારો ઉપાસના કરે છે. “હવે સર્વાત્મરૂપ કહું” તે તુ સાંભળ-શ્રીમદ્ એવો અગ્નિષ્ઠામ, સ્માર્ત કર્મ જે પંચયજ્ઞાદિ, પિતૃર્થ શ્રાદ્ધાદિ, અન્ન, મંત્ર, હોમાદિનાં સાધન, આહવનીયાદિ અગ્નિ તથા હોમ તે સર્વ હું જ છું. વળી આ જગતનો પિતા, માતા, પિતામહ, કર્મ રૂળનો દાતા, જાણવા લાયક વસ્તુ, પવિત્ર તપશ્ચર્યાદિ, ઓંકાર, ઋગ્વાદિ વેદ, ગતિ, પોષક, નિષંતા, શુભાશુભ કર્મનો દ્રષ્ટા, ભોગસ્થાન, રક્ષક, હિત કર્તા, સંષ્ટિ કરનાર, સંહાર કરનાર, આધાર, લયસ્થાન તથા અવિનાશી એક કારણ પણ હું છું. વળી હે અર્જુન, ગરમીના દિવસમાં સૂર્યરૂપે રહીને હું આ જગતને તપાવું છું. વરસાદના દિવસમાં વૃષ્ટિ કરું છું તથા કોઈ વેળાએ તેને આકર્ષણ પણ કરું છું. જીવન, નાશ, દશ્ય સ્થૂળ તથા અદશ્ય સૂક્ષ્મ એ સર્વ હું જ છું એમ માનીને મારા ભકતજન મારી જ ઉપાસના કરે છે. હવે ઝડક, યજ્ઞ તથા સામ એ ત્રણ વેદમાં કહેલાં કર્મને વિષે તત્પર એવા યાજ્ઞિક પુરૂષ, પૂર્વોક્ત વેદોમાં કહેલા યજ્ઞો કરી મારું યજન કરી “બીજા દેવતાઓ મારું જ રૂપ છે એમ નથી જાણતા તોપણ વસ્તુતઃ ઇન્દ્રાદિરૂપે મારું યજન કરી” યજ્ઞ રૂપ સોમનું પાન કરવાથી નિષ્પાપ થઈને સ્વર્ગ લોક પ્રત્યે ગતિ થાય એવી પ્રાર્થના કરે છે; તેથી પુણ્ય રૂળરૂપ તે ઇન્દ્ર લોકને પામી લાં દિવ્ય દેવતાઓ સંખ્યાથી ભોગને ભોગવે છે. તે પ્રાર્થના કરેલા તે સ્વર્ગ લોકમાં મુખ્ય ભોગવતી, ત્યારે પુણ્ય લીધી

થાય છે, સારે પાછા તે મૃત્યુ લોકમાં પ્રવેશ કરે છે ને વળી પણ એ જ પ્રભાણે ભોગને ધ્વજ-
નાર તે, ત્રણ વેદમાં કહેલા યજ્ઞાદિ ધર્મને અનુસરીને વારંવાર સ્વર્ગમાં જવું તથા લાંબો આ
લોકમાં પાશુ આપવું તેને પામે છે. “ દવે મારા જે ભક્ત છે, તે તો મારા પ્રસાદથી કૃતાર્થ
થાય છે એમ કહું ” તે તું સાંભળ-જેમને મારા વગર ખીજે કાષ્ટ પણ દેવતા ભજન કરવા
લાયક નથી એવા તથા કેવળ મારું જ ચિંતન કરનાર જે પુરુષો મારું જ સેવન કરે છે, તે સ-
ર્વદા મારામાં જ નિષ્ઠા રાખનારને હું ધનાદિનો લાભ, તેનું રક્ષણ તથા મોક્ષ તેમના માગવા
વગર પણ પ્રાપ્ત કરું છું; “ શંકા—વસ્તુતઃ જ્યારે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ તમારાથી જુદા નથી,
ત્યારે તેમનું સેવન કરનારઓ સ્વર્ગમાં જવું તથા લાંબો પાશુ આ લોકમાં આવવું તેને કેમ
પામે છે એમ કહીશ તો કહું છું ” કે—હું કુંડાન પુત્ર, જે શ્રદ્ધાચુકત ભક્ત યજ્ઞે કરી ઇંદ્રાદિ
ખીજ દેવતાઓને ભજે છે, તે પણ મને જ ભજે છે એ સત્ય છે; તોપણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરના
વિધિ રહિત ભજન કરે છે, માટે જ સ્વર્ગમાં જવું તથા આ લોકમાં પાશુ આવવું તેને પાર
છે. વળી સર્વ યજ્ઞો તે તે દેવતાએ કરી ભોક્તા તથા તેનાં કળનો દાતા હું જ છું; પણ ચાલ
તિકો, એવા મને તારે કરી યજ્ઞો જાણતા નથી, માટે પાછા આ લોકમાં આવે છે. ઇંદ્રાદિ
દેવતાઓનું યજ્ઞન કરનાર પુરુષ તે તે દેવતાઓને પામે છે, પિતૃઓના શ્રાદ્ધાદિ કરનાર પુરુષ
પિતૃઓને પામે છે, વિનાયક તથા માતૃકાદિનું આરાધન કરનાર પુરુષ તેને પામે છે અને મારું
યજ્ઞન કરનાર પુરુષ પરમાનંદરૂપ નારાયણ એવા મને પામે છે. કેમકે જે નિષ્કામ મારો ભક્ત
પત્ર, પુષ્પ, ફળ તથા જળમાત્ર પણ ભક્તિએ કરી મને અર્પણ કરે છે, તેનાં તે ભક્તિએ કરી
અર્પણ કરેલાંને હું પ્રીતિથી સ્વીકાર કરું છું. માટે હું કુંડાન પુત્ર, તું પોતાના સ્વભાવથી અથવા
શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી જે કર્મ કરે છે, જે ભોજન કરે છે, જે હોમે છે, જે દાન કરે છે તથા જે
તપશ્ચર્યા કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ થાય તેમ કર, કેમકે એ પ્રભાણે કરવાથી કર્મનિમિત્ત
શુભાશુભ ફળથી મુક્ત થઈશ. “ મારે વિષે કર્નનું અર્પણ એ જ સંસારપંથ યોગ્યુક્ત ચિત્ત
વાળો થવાથી મરે પામીશ. ” “ શંકા—જે કે તમે ભક્તોને મોક્ષ આપો છો, ને અભક્તોને
અપના નથી, સારે શું તમારામાં રાગ તથા દ્વેષાદિ વિષમપણું છે એમ તું કહીશ તો કહું
છું ” કે—હું સર્વ પ્રાણિને વિષે સમાન છું તેથી મને કાષ્ટ દ્વેષ કરવા લાયક તથા પ્રિય નથી;
તોપણ જે પુરુષ ભક્તિએ કરી મને ભજે છે, તે મારે વિષે વર્તે છે ને તેઓને વિષે અનુમ્ન
કરવાપણથી વર્તું છું. “ જેમ અગ્નિ પોતાનું સવન કરનારના અંધકાર તથા શીતાર્થે કુખને
હાળે છે અને કંઈપણ પણ પોતાનું સેવન કરનારને છુટકાળ આપે છે તેથી તેઓનું
વિષમપણું નથી, તેમ ભક્તનો પણ પાતિ છું તોપણ મારું વિષમપણું નથી; કારણ મારી ભ-
ક્તિનો એવો જ મહિમા છે ” “ મારી ભક્તિનો પ્રભાવ અવિતર્ક્ય છે તે કહું ” તે તું સાંભળ-
જે કે અત્યંત દુરાચરણ શીત પુરુષ હોય તોપણ જિજ્ઞાસુ ભાવ રાખી ખીજ દેવતાઓની ભક્તિ
ન કરતાં કેવળ નારાયણ એવા મને ભજે, તો તેનું પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનવો; કેમકે પરમેશ્વરના ભજન
કરીને જહું કૃતાર્થ થઈશ એમ સારો નિશ્ચય કરનાર હોય છે. “ શંકા—સારા નિશ્ચય માત્રે કરીનેજ
તેને સાધુ કેમ માનવો એમ તું કહીશ તો કહું છું ” કે—હું કુંડાન, જે કે પુરુષ દુરાચારી હોય,
તોપણ મારું ભજન કરવાથી તત્કાળ ધર્મ વિષે ચિત્તવાળો થાય અને તેથી પરમેશ્વરને વિષે
નિષ્ઠાને પામે છે; માટે મારો ભક્ત કદી નાશ પામે નહીં કૃતાર્થ જ થાય એમ તું પ્રતિજ્ઞા
કરી શાખ. વળી હું પાર્શ્વ, જે આંતર્ય જાતિ, સ્ત્રી, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર હોય, તે પણ મને સેવાથી,

અવશ્ય પરમ મૂર્તિને પામે છે, ત્યારે પવિત્ર એવા બ્રાહ્મણ તથા ભક્ત એવા રાજર્ષિ અને સેવીને પરમ મૂર્તિને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય ? “ કંઇજ નહી ” માટે તું પણ અનિત્ય તથા સુખ વશરના આ રાજર્ષિરૂપ દેહને પામીને માટે ભજન તથા યજન કરવામાં શી લવાળો થા અને મને જ નમસ્કાર કર; કારણ એટલા પ્રકારે મારે વિષે ત પર ચવાથી તથા ગરામાં જ મન ભેડવાથી પરમાત્મ એવા મને જ પામીશ.

મન્મથા ભવ મદ્ગત્તો મહાજી માં મમસ્કુરુ ।

મામેવૈવ્યસિ યુક્તૈર્વ માર્તાનાં મત્પરાવિણઃ ॥

હાને શ્રીમહાભારતે માત્મપર્વણિ મંગવદ્ગીતાપર્વણિ શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે

રામચિદારાજગુણયોગોનામ ગુર્જરભાષાયાં ત્રયસ્તિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૩ ॥

શ્રી મંગલાનુવાચ—મૂવ एव महाब्रह्मो गुण मे परमं वचः ।

यत्तेहं प्रियमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે—હે મહાબ્રહ્મા, મારા વચનરૂપ અમૃતે કરી હર્ષ પામતા એવા તને હિન્મી કંઈકાથી હું વળી પરમાર્થ નિષ્ઠ એવું વચન કહું તે તું સાંભળ—હું અબ્રહ્મા છું, તો પણ નાના પ્રકારની મારી વિભૂતિએ કરી થતા મારા અવિભાવને દેવતાઓના ગણ તથા ભૂતવર્તિ મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી; કેમકે સર્વ પ્રકારે કરી તેમને કારણભૂત છું. “ માટે મારા અનુબદ્ધ વગર મને કોઈ પણ જાણે નહી ” જે પુરૂષ અબ્રહ્મા, અનાદિ તથા લોકોના મહેશ્વર એવા મને જાણે, તે સર્વ અનુષ્ઠાને વિષે મોહ વશરનો થઈ સર્વ પાપથી મુકાય છે. શુદ્ધિ, જનપણું, મોહરાહિયપણું, ક્ષમા, સત્ય, બાહ્યેન્દ્રિયનો નિગ્રહ, અંતઃકરણને નિગ્રહ સુખ, દુઃખ, જન્મ, નાશ, ભય, અભય, અહિંસ, મિત્ર તથા શત્રુને વિષે સમાનપણું દેવ ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલામાં સંતોષ, તપ, ન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધનનું સત્પાત્રને દાન આપવું, શ્રેષ્ઠ કીર્તિ તથા અપકીર્તિ ઇત્યાદિ અને તેથી વિપરીત અણુધ્યાદિ નાના પ્રકારના ભાવ અણુભાત્રને મારાથી થાય છે. હવે મારા પ્રભાવવાળા ભૂતવાદિ સાત મહર્ષિઓ, તેથી પણ પૂર્વે માર સમકાદિ ત્રણિએ તથા રાણંજુનાદિ અનુઓ એ સર્વ હિરણ્યગર્ભરૂપ મારા સંકેત મારથી ઉત્પન્ન થયા છે; જેની આ લોકને વિષે વર્તમાન બ્રાહ્મણાદિ સર્વ પ્રજા છે. જે પુરૂષ ભૂત્યાદિ મારી વિભૂતિને તથા યોગને તત્ત્વથી જાણે, તે નિર્વિકલ્પક એવા ચેત્ત મુક્ત થાય એમાં સંશય નહીં. સર્વ જગત્તે ભૂત્યાદિ તથા અન્યાદિરૂપ વિભૂતિ દારાએ કરી ઉત્પત્તિનો હેતુ છું અને મારાથીજ શુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા અસંમેહાદિ સર્વ પ્રવર્તે છે એમ જાણીને વિવેકી પુરૂષ, દદ્દ ભાવ્યુક્ત થઈ મને ભજે છે. મારામાં ચિત્તવાળા તથા મારામાં જ આસક્ત ઇન્દ્રિયવાળા જે પુરૂષ એક બીજાઓને બોધ કરવાથી તથા મારાં કીર્તન કરવાથી સંતુષ્ટ થઈ વિશ્વતિને પામે છે, તે મારે વિષે આસક્ત તથા પ્રીતિ પૂર્વક મારે ભજન કરવારને હું એવો શુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેથી મને પામે. વળી તેમની ઉપર દયાયુક્ત થઈ તેમની શુદ્ધિ શક્તિમાં રહીને હું, તેમના અજાનથી થયેલા સંસારરૂપ અંધકારને પ્રકાશમાન જ્ઞાનરૂપ દીપ્તિમાં ફરી વાસ કરું છું. અર્જુન કહે છે—પરમ બ્રહ્મ, પરમાત્મ તથા પરમ પવિત્ર તમે જ છો.

કારણ બ્રહ્માદિ સર્વ જીવો, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવળ તથા બ્રાહ્મણ, શાપત, દિગ્મ, અગ્નિદેવ, અજન્મા તથા બાપક તમને જ કહે છે, અને સાક્ષાત્ તમે પણ તેમ જ કહો છો, માટે હે કેવલ ભગવાન, જે તમે મને કહો છો, તે સર્વ હું સંયમાનું છું, આ તમારા પ્રાગ-
 ધ્યને દેવતા તમારા અનુગ્રહ વાસ્તે છે એમ તથા દેવો આ મારા નિગ્રહ વાસ્તે છે એમ
 જાણતા નથી. હે પુરુષોત્તમ, હે ભૂતોત્પાદક, હે સર્વ જૂન પ્રાણિના નિયંતા, હે દેવતાઓના દેવ,
 જન્મપાળક, તમે પોતે જ પોતાથી આત્માને જાણો છો. “ બીજો કોઈ જાણતો નથી ” માટે
 જે વિભૂતિએ કરી તમે સર્વ ભોક્તામાં વ્યાપી રહ્યા છો, તે સર્વ તમારી દિવ્ય વિભૂતિ
 તમે જ કહેવા યોગ્ય છો. હે યોગીન, ક્યા વિ લિના બેઠે કરી સદૈવ ચિંતન કરતો એવો હું
 તમને જાણું? હે ભગવાન, ક્યા ક્યા જાતને વિષે મારે ચિંતન કરવા લાયક તમે છો? હે
 જનાર્દન, હું તમારાં અમૃતરૂપ વાક્ય સાંભળું છું, તો પણ મને તૃપ્તિ થતી નથી માટે તમે
 ફરીથી તમારા યોગ તથા તમારી વિભૂતિ વિસ્તાર કરી મને કહો. શ્રી ભગવાન કહે છે-હે કુરુ
 કુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, મારી વિભૂતિના વિસ્તારનો અંત નથી; માટે મુખ્ય એવી મારી દિવ્ય
 વિભૂતિ કહું છું. હે ગુડકેશ, સર્વ જૂના અંતઃકરણને વિષે સર્વજ્ઞ વાદિ ગુણે કરી નિયંતારૂપે
 રહેલો આત્મા તથા સર્વ જૂના જન્મોદિનો હેતુ હું છું. માર આદિત્યમાં વિષ્ણુ, પ્રકાશ
 માત્રમાં વિષ્ણુબાપક કીર્ણવાત સૂર્ય, વાયુમાં મરીચિ નામનો વાયુ, નક્ષત્રમાં ચંદ્ર, વેદમાં સામ-
 વેદ, દેવમાં ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રિયોમાં મન, મનુષ્યોની જ્ઞાન કક્ષિતિ, રૂદ્રમાં શંકર, વક્ત્ર તથા રાક્ષસમાં
 કુબેર, આઠ વક્ત્રમાં પાવક નામનો વક્ત્ર, પર્વતોમાં મેશ, પુરોહિતમાં મુખ્ય એવા બૃહસ્પતિ,
 સેનાપતિઓમાં કાર્તિક સ્વામી, સ્થિર જળાશયમાં સમુદ્ર, સહર્ષિયોમાં ભૂમ્મ, પદાત્મક વાણિમાં
 એકાક્ષરરૂપ ઔઞાર, યજ્ઞોમાં જપ મ્ત્ર, સ્થાવર પદાર્થમાં દિશાશય, સર્વ વૃક્ષમાં પીપ્પળા, દેવ-
 ધર્મોમાં નારદ, મંધર્ષીમાં ચિત્રરમ, સિધ્ધોમાં કપિલ મુનિ, અશ્વોમાં અશ્વત્થી કૃપણ મયેલો
 હિમ્ચૈત્રવા, ગન્ધર્વોમાં ભૈરાવન, મનુષ્યોમાં રાજા, આયુધમાં વજ્ર, ગાયમાં કામદુધા, પ્રજેત્પતિ
 હેતુ કામ, વિષવાળા સર્પોમાં વાસુકિ, વિષ વગરના નાગોમાં શેષશ, જળચર પ્રાણિમાં તેમનો
 રાજા વરુણ, પિતૃઓમાં અર્ષમા, નિયમ કરનારાઓમાં યમ, દેવોમાં પ્રહલાદ, વસ કરનારાઓમાં
 કાળ, યજ્ઞોમાં સિંહ, પક્ષિઓમાં ગરુડ, વેગરાળાઓમાં પવન, કબ્જ ધારણ કરનારાઓમાં રામ,
 મત્રોમાં મત્રમત્રરૂપ, પ્રવાહવાળાં જળાશયમાં ગંગા, આકાશપદ્ધતિ આદિ, અંત તથા મધ્ય,
 ચક્રદિશાઓમાં અધ્યાત્મ વિદ્યા, બાક કરી બોલનારના વાદમાં તત્ત્વ નિર્ણયરૂપ વાદ, અક્ષ-
 રમાં કમ્બુર, સમાસના સમૂહમાં દંડ સમાસ, પ્રવાહાત્મક અક્ષય કાળ, સર્વ કર્મ ફળનો દાતા,
 સંહાર કરનારમાં સર્વનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ, બાવિ કથાજ્ઞવાળાઓનો અબુદ્ધ, જિઓની
 મધ્યમાં કીર્તિ, શ્રીવાણી, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ તથા ક્ષમા, એ સાત દેવતારૂપ જિઓ હું છું.
 વજ્ર સ્થામાં બૃહસ્પતિ, હોદો વિશિષ્ટ મત્રોમાં ગાયત્રી, માસોમાં અર્ચાશિર્ષ, મત્રોમાં વસંત,
 પુરુષ હેતરનારું જૂન, તેજસ્વિઓનો પ્રભાવ, છતનારાઓનો જપ, ઉલ્લસજાઓનો ઉલ્લસ,
 અસ્તિત્વોનો સત્ત્વગુણ, વૃણિઓમાં વાસુદેવ, પાંડવોમાં ધનંજય, મુનિઓમાં બ્રાહ્મણ, કવિઓમાં
 શુક, દમન કરનારાઓનો દંડ, છત્તવા દમ્બતા એવા પુરુષોની સામાદિ ઉપાધરૂપ નીતિ, સુપ્ત
 રાખવા લાયકમાં જ્ઞાન, તાવ જાગવાનું જ્ઞાન અને સર્વ પ્રાણિ માનવું બીજું હું જ છું; કારણ
 મારા વગરનું કંઈ પણ અસંભવ નથી. હે કુરુને તપાવનાર અર્જુન, મારી દિવ્ય એવી વિભ-
 િત્તો અંત નથી, માટે મેં તને તેનો સંક્ષેપથી વિસ્તાર કહ્યો. જે જે એકર્ષ તથા સપતિએ

કરી યુક્ત અને કંઈ પણ પ્રભાવ તથા અળાદિ ગુણે કરી અધિક, તે તે સર્વ વસ્તુ માત્ર મારા પ્રભાવના અંશે કરી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ તું જાણુ. હે અર્જુન, તારે જૂઠાં જૂઠાં જ્ઞાન જોવા તેણે કરી શું પ્રયોજન છે; આ સર્વ જગતમાં એક દેશે કરી હું જ વ્યાપ્ત થઈને રહ્યો છું “ મારા વગર કંઈ જ નથી. ”

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તત્વાર્જુન ।

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશે ન સ્થિતો જગત્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगोनाम गुर्जरभाषायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૪ ॥

અર્જુન ઉવાચ—મદનુમદાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મ સંજ્ઞિતં ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં નિગતો મમ ॥ ૧ ॥

અર્જુન કહે છે-હે શ્રીકૃષ્ણ, તમે મારી ઉપર અનુગ્રહ કરવા વાસ્તે પરમ ગુહ્ય એવું અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષય જે વચન કહ્યું, તેથી મારો મોહ નિવૃત્ત થયો. હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળા, મેં પ્રાણિ માત્રનાં સૃષ્ટિ તથા પ્રલય તમારાથી થાય છે તે અને અવિનાશી એવું તમારું માહાત્મ્ય તમારા મુખથી સાંભળ્યું. હે પરમેશ્વર, હે પ્રણોત્તમ, તમે તમારું સ્વરૂપ જેવું કહ્યો છો તે તેમજ છે; તોપણ હું જ્ઞાન, અશ્વર્ય શક્તિ, અળ, વીર્ય તથા જે કરી યુક્ત એવા તમારા રૂપને જોવા દમ્બ્યું છું. માટે હે સમર્થ, હે યોગિના દેશ્વર, જે તમે મને તે તમારું રૂપ જોવા શક્ય છે એમ માનતા હો, તો અવિનાશી એવું તમારું સ્વરૂપ દેખાડો. શ્રીભગવાન કહે છે—હે પાર્થ, દિવ્ય તથા નાના પ્રકારનાં વર્ણ અને આકૃતિવાળાં અનેક પ્રકારનાં રોકડો તથા હજારો મારાં રૂપ તું જો. વળી હે ભાત, તું મારા દેહને વિષે આલિસ્ય, વશુ, રૂદ્ર, અશ્વિનીકુમાર તથા મરૂતને અને તે તથા બીજા કોઈએ પૂર્વે જોયેલ નહીં એવાં અતિ આશ્ચર્યને પણ જો. વળી હે ગુણકેશ, તું આજ આ મારા દેહને વિષે અવયવરૂપે કરી એક ઠેકાણે રહેલા સમગ્ર ચરાચર જગતને તથા બીજું પણ જે જોવાને દમ્બિતો હો, તે પણ સર્વ જો. પણ તું આ ચમત્કર્ય ક્યુએ કરી મને જોવ. શક્ય નથી, માટે હું તને દિવ્ય એવું અલૌકિક જ્ઞાનશ્રી ચક્ષુ આપું છું તેથી મારા અસાધારણ એવા અદ્યતિ ઘટનાના સામર્થ્યને જો. સંભવ કહે છે-હે રાગ ધૃતરાષ્ટ્ર, અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને મહાયોગેશ્વર હરિએ અનેક મુખ તથા નેત્રવાળું, અનેક અદ્ભૂત દેખાવવાળું, અનેક દિવ્ય આભરણ યુક્ત, દિવ્ય એવાં અનેક ઉગામેલાં આલુધવાળું, દિવ્ય એવાં પુષ્પ તથા વસ્ત્ર ધારણ કરેલું, દિવ્ય ગંધના અનુલેપનવાળું અનેક આશ્ચર્યમય, પ્રકાશરૂપ, અનંત, ચોતરફ મુખવાળું અને પરમઅશ્વર્ય યુક્ત રૂપ દેખાડ્યું. જે મહાત્માના વિશ્વરૂપની ક્રાંતિ પરાખર એક કાળાવચ્છિન્ન આંકાશમાં ઉગતા હજાર સૂર્યની ક્રાંતિ. રાંધક થાય, તે દેવતાના દેવતા શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં નાના પ્રકારના વિભાગે કરી રહેલાં સમગ્ર જગતને અર્જુને જોયું ત્યારે વિસ્મય યુક્ત થઈ હર્ષિત રવાટાવાળો અર્જુન દેવ શ્રીકૃષ્ણને મસ્તકે કરી પ્રણામ કરી હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો કે હે શ્રીકૃષ્ણ, હે દેવ, તમ મારા દેહને વિષે આદિત્યાદિ દેવતાઓને, જરા-યુગ્મદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણિ સમુદાયને, દેવતાઓના ઈશ્વર તથા કમળ ઉપર એટલા અંકનો,

વસિષ્ઠાદિ મુનિઓને તથા તક્ષકાદિ દિવ્ય સર્પોને જોઈ હું. હે વિશ્વેશ્વર, હે વિશ્વરૂપ, અનેક બાહુ, ઉદર, મુખ તથા નેત્રવાળા અને અનંતરૂપવાળા તમને ચોતરફથી જોઈ હું; પણ તમે સર્વમાં વ્યાપી રહ્યા છો, તેથી તમારા આદિ મધ્ય તથા અંતને જોતો નથી. વળી હું કિરીટ મુકુટ પહેરેલા, ગદા તથા ચક્ર ધારણ કરેલા, તેજના પુંજરૂપ, ચોતરફથી કાંતિમાન, જોવાને અશક્ય, પ્રદીપ્ત, અગ્નિ તથા સૂર્ય સરખા કાંતિવાળા અને આવા સ્વરૂપવાળા છે એમ નિશ્ચય કરવાને અશક્ય એવા તમને ચોતરફથી જોઈ હું. માટે તમે મુમુક્ષુ પુરુષે જાણવા લાયક એવા પરમ બ્રહ્મ, આ વિશ્વના પ્રકૃષ્ટ આશ્રયભૂત, અવિનાશિ, નિત્ય ધર્મની રક્ષા કરનાર અને સનાતન પુરુષ છો એમ હું માનું છું. વળી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય રહિત, અનંત પ્રભાવવાળા, વીર્યવાન બાહુવાળા, ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેના નેત્રમાં છે એવા, દેદીપ્યમાન, અગ્નિ જેના મુખમાં છે એવા અને પોતાના તેજે કરી વિશ્વને તપાવનાર એવા તમને હું જોઈ છું. હે મહામનુ, ઘાવા પૃથ્વીનો અંતર અંતરિક્ષ, આકાશ તથા સર્વ દિશાઓ કેવળ તમારાથીજ વ્યાપ્ત થઈ ગયેલાં છે. પૂર્વે નહીં જ્યાં એવાં આ તમારાં ભયંકર રૂપને જોઈને આ ત્રિલોકી ભય પામી છે એમ હું જોઈ છું. અદૃષ્ટે પ્રેરણા કરેલા અસુરાંશ દુર્યોધનાદિ મરવા માટે તમારે વિષે જેમ પતંગ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે તેમ પ્રવેશ કરે છે, તથા તે માંલસા કેટલાક ભય પામવાથી બંને હાથ જોડી તમારી સ્તુતિ કરે છે અને મહર્ષિ તથા સિદ્ધપુરુષના સમૂહ તમારું કૃપ્યાણુ થાઓ એમ કર્કને અનેક સ્તુતિએ કરી સ્તુતિ કરે છે. વળી અગિયાર રૂદ્ર, બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, સાધ્ય દેવતાઓ, વિશ્વદેવ, અશ્વિનીકુમાર, ઓગણપચાસ વાયુ, પિતૃઓ, ગંધર્વ, યક્ષ, વિશેષનાદિ અસુર અને સિદ્ધ પુરુષના સમૂહ વિસ્મય પામીને તમને જીવે છે. હે મહાબાહો, ધણાંક મુખ, નેત્ર, બાહુ, ઉર, પાદ, ઉદર તથા ધણી દાદોએ કરી વિકરાળ એવું મોટું તમારું રૂપ જોઈને સર્વ લોક વ્યથા પામે છે; તેમજ હું પણ વ્યથા પામ્યો છું. હે વિષ્ણુ, આકાશમાં વ્યાપ્ત, તેજે યુક્ત, અનેક વર્ણવાળા, ઉધાડેલાં મુખવાળા અને પ્રદીપ્ત વિશાળ નેત્રવાળા તમને જોઈ અત્યંત વ્યથા પામેલા મનવાળો હું, ધૈર્ય તથા શાંતિને પામતો નથી. હે દેવેશ્વર, હે જગન્નિવાસ, દાદોએ કરી વિકરાળ તથા પ્રલય સમયના અગ્નિ સરખા તમારા મુખને જોઈને. હું ભયને લીધે દિશાઓને જાણતો નથી તથા સુખ પણ પામતો નથી; વાસ્તે તમે મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. જ્યદ્રથાદિ રાજાઓના સમુદાય સહિત આ સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ પુત્ર અને અમારા મુખ્ય યોદ્ધાઓ શિષ્યોડી તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ સહિત બીજમ દ્રોણ, તથા કર્ણ એ સર્વ દોડતા હોય શું એમ દાદોએ કરી વિકરાળ તથા ભયંકર તમારા મુખમાં ઉતાવળથી પ્રવેશ કરે છે. તેમાં કચરાઈ ગયેલા મસ્તકવાળા કેટલાક તમારા દાંતની સીંધમાં ચઢેલી ગયેલા દેખાય છે. વળી જેમ અનેક નદીના જળને વેગ સમુદ્રની સામે જઈ તેમાં પ્રવેશ કરે તેમ આ નર લોકના રાજાઓ તમારાં ચોતરફથી પ્રદીપ્યમાન મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. વળી જેમ પતંગ નામના સૂક્ષ્મજંતુ પોતાના નાશ માટે પ્રદીપ્ત એવા અગ્નિમાં વેગથી પ્રવેશ કરે છે તેમ આ લોક પણ પોતાના નાશ વાસ્તેજ તમારા મુખમાં વેગથી પ્રવેશ કરે છે. હે વિષ્ણુ, તમે જવળાયમાન મુખે કરી આ સર્વ શર-વીરોને ચોતરફથી ગળતાં અનિશ્ચય કરી ભક્ષણ કરો છો; તોપણ ઉગ્ર એવી તમારી કાંતિ સમસ્ત જગતમાં વ્યાપીને તેને તપાવે છે. માટે હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ, ઉદારરૂપવાળા તમે કહ્યું છો ! તે કહો, ને મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, હું તમને નમસ્કાર કરું છું. તમે આવી ચેષ્ટા જા માટે કરો છો, એમ તહી જાણતો એવા હું, આલ એવા તમને જાણવાને ઇચ્છું છું. શ્રી

ભગવાન કહે છે-હે અર્જુન, લોકોના ક્ષય કરનાર અતિ ઉગ્રકાળ, હું છું, માટે પ્રાણિઓનો સંહાર કરવા
 સારૂ આ સંભ્રામમાં પ્રવર્ત થયો છું; વાસ્તે તું ડગરના બાકી બીજા તથા દ્રોણાદિની સેનામાં ઉભેલા
 યોધાઓ કોણપણ જીવતા રહેશે નહીં. "કદાપી તું એમને તહીં મારીશ, તો પણ કાળાતમા એવા મેં મળેલા
 તે સર્વ નાશ પામશે" માટે હે સત્યસાધિ અર્જુન, તું યુદ્ધ માટે ઉભો થા, ને દેવતાઓએ પણ
 દુર્જય એ હ બીજા તથા દ્રોણાદિને અર્જુને જીત્યા એવા યશને પામ, ને યત્ન વગર શત્રુઓને
 જીતી સમૃદ્ધવાળાં રાજ્યને ભોગવ; કેમકે મેં એ સર્વ શત્રુઓને પૂર્વથી જ નાશ કરી રાખ્યા છે,
 માટે તું નિમિત્ત જાન થા. પૂર્વથી જ મેં હણી રાખેલા દ્રોણ, બીજા, જયદ્રથ, કણ્ય તથા બીજા
 પણ ધરતી પર યોધાઓને તું હણી શીક કર નહીં અને યુદ્ધ કર; કારણ સંભ્રામમાં શત્રુઓને
 જીતીશ. સંજય કહે છે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી કંપિતો એવો અર્જુન,
 હા જોડા, નમસ્કાર કરી, નત્ર યજ્ઞ અતિશય લય પામી ગદગદ વાણીથી કહેવા લાગ્યો-કે હે
 હૃષીકેશ, તમે એવા છો માટે હું જ પ્રવળ મહાત્મા એવા તમારા કિર્તિને કરી હર્ષ પામું છું એમ નથી
 જગત્ પણ હર્ષ પામે છે તથા તમારામાં સ્નેહને પણ પામે છે. લયભામેલા રાક્ષસો દિશાઓમાં ભાગી જાય
 છે અને કપિલાદિ સિદ્ધ પુરોના સમૂહ તમને નમસ્કાર કરે છે એ યોગ્ય છે, કારણ હે અનંત, હે
 દેવેશ, હે જગન્નિવાસ, હે મહાત્મા, જ્ઞાના પણ આદિકર્તા તથા ગુરુ એવા તમને તે સૌ શું
 કરવા નમસ્કાર ન કરે; કેમકે તમે કાર્ય તથા કારણથી પર અક્ષર જ્ઞાતા છો. હે અનંત રૂપ,
 તમે આદિદેવ, પુરાણ પુરોહિત, આ જગત્તા ક્ષયસ્થાન, તેને જાણનાર, જાણવા લાયક વસ્તુ
 તથા વૈજયંતી છો; માટે જ આ વિશ્વ તમારાથી વ્યાપ્ત છે. વળી વાયુ, મમ, વરુણ, ચંદ્ર, પિતા-
 મહ તથા પ્રપિતામહ પણ તમે જ છો; વાસ્તે હું હજારવાર તમને નમસ્કાર કરું છું, ને વળી
 પણ હજારવાર નમસ્કાર કરું છું. હે સર્વના આત્મા, હે અનંત વીર્ય, હું તમને આજ્ઞાથી
 પાછાથી તથા ચોતરથી નમસ્કાર કરું છું, કેમકે અનંત પરાક્રમવાળા તમે સર્વ વિશ્વને અંદર
 તથા બહાર વ્યાપિ રહ્યા છો તેથી સર્વરૂપ છો. હે અચ્યુત, આ તમારા મહિમાને નહીં જાણતા
 એવા મે, આ મારા સખા છે એમ જાણીને પ્રમાદથી અથવા સ્નેહથી હે કૃષ્ણ, હે માદવ, હે
 અચ્યુત, હે સખા, એ રીતે જે કંઈ તિરસ્કારરૂપ વાક્ય કહ્યાં હોય
 તે અને એકાંતમાં અથવા સખાઓની સમક્ષ હાસ્યમાં વિહાર, જયન, આસન તથા ભોજન
 વિષે જે તિરસ્કાર કર્યો હોય, તે મારા સર્વ અપરાધ અચિંત્ય પ્રભાવવાળા તમે ક્ષમા કરજો-
 તમે ચરાચર આ લોકના પિતા છો, માટે પૂજ્ય તથા ગુરુ છો, તેથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ છો; વાસ્તે
 ત્રણ લોકમાં જેના પ્રભાવની ઉપમા અપાય નહીં એવો તમારા સરખો બીજો કોણ નથી. ત્યારે
 તમારાથી અધિક તો ક્યાંથી જ હોય, માટે હે દેવ, હું મારા શરીરથી કંડવત પ્રણામ કરી જગ-
 તના સ્વામી તથા સ્તુતિ કરવા લાયક તમને પ્રસન્ન કરું છું. હે દેવ, હે દેવેશ, હે જગન્નિવાસ,
 પૂર્વે નહીં દેખેલાં તમારાં રૂપને જોઈને હું હર્ષ પામ્યો છું તથા જાણે કરી માઈ મન બાધા પ્રણામ
 પામ્યું છે; માટે તમે મારી ઉપર પ્રસન્ન થઈ મારી વ્યથા નિવૃત્ત થાય તે સારૂ તમારું તે ચતુર્ભુજ
 રૂપ મને દેખડો. કારણ હે હજાર ભુજવાળા, હે વિશ્વમૂર્તિ, હું શિરેટ મુકુટ મહેરેલા
 અને ગદા તથા છત્ર ધારેલા તમને પૂર્વની પેઠે જોવા દરખુડું છું; માટે તે ચતુર્ભુજરૂપ
 ધારણ કરી મને દર્શન આપો. શ્રીભગવાન કહે છે-હે અર્જુન, તારી ઉપર પ્રસન્ન થયેલા મેં
 મોઘ માયાના સામર્થ્યથી તને તારા વગર કોણએ નહીં જોયેલું, તેજોમય, વિશ્વરૂપ, અનંત તથા
 આદ્ય એવું આ માઈ હિતકૃષ્ટ રૂપ દેખાડ્યું. હે કુરુકુળમાં અત્યંત સ્વર્વાર, મનુષ્ય લોકમાં તારા

વગર જીને કોઈ પણ વેદ, યજુ, અધ્યયન, દાન, અગ્નિહોત્રાદિ ક્રિયા અને ચાંદ્રાચાર્યાદિ ઉગ્ર નથી કરી પણ એવા ઉપવાળા અને જોવાને શક્ય નથી. મારું આવું ધોરણ એ તને ત્યાં તથા અમુકપણ મા થાઓ; ને જય વગરનો તથા પ્રસન્ન મનવાળો થઈને તું પાછું તે મારું પ્રવેશું. અત્યુજ્જ્વળ રૂપ જો સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એ પ્રમાણે વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કર્ણને પાછું પોતાનું પૂર્વરૂપ દેખાડ્યું; સૌમ્યરૂપ થઈને મહાત્માએ જય પામેલાને આશ્વાસના રી. અર્જુન કહે છે—હે જનાર્દન, તમારાં સૌમ્ય એવાં આ મનુષ્ય રૂપને જોઈને હું પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થયો છું તથા સ્વસ્થતાને પામ્યો છું. શ્રીભગવાન કહે છે—હે અર્જુન, તેં અતિશય દુઃખે કરી પણ દર્શન થાય નહીં એવું જે મારું વિશ્વરૂપ જોયું, તેના દર્શનની નિરંતર દેવતાઓ કમળ કરે છે. “પણ તેને જોતા નથી” કારણ તેં જે મારું રૂપ જોયું, તેને વેદ, તપ, દાન તથા મળને કરી જોવાને કોઈ પણ શક્ય નથી. કેવળ હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન, અનન્ય ચિત્તએ કરીને જ મનુષ્ય એ પ્રકારના અને તત્વથી જાણવા, જોવા તથા મારામાં પ્રવેશ રવા થક છે, વળી હે પાડવ, મારે માટેજ કર્મ કરનાર હુંજ જેને પરમ પુરુષાર્થ છું એવો, મારો ભક્ત, સંગે રહિત તથા સર્વ ભૂતને વિષે અવૈરિ જે પુરુષ હોય છે, તે મને પામે છે.

મત્કર્મ કૃન્મત્પદ્મો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામતિ પાંદવ ॥

इति श्रीमहाभारते भाष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विश्वरूपदर्शननाम गुर्जरभाषायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૨૯ ॥

अर्जुन उवाच—एवं मततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पयुपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૧ ॥

અર્જુન પૂછે છે—હે શ્રીકૃષ્ણ, એ પ્રમાણે તમારામાંજ જેમની નિષ્ઠા હોય છે એવા તમારા ભક્ત વિશ્વરૂપ તમારી ઉપાસના કરે છે અને બીજા કેટલાક નિર્વિશેષ બ્રહ્મ ઉપાસના કરે છે; એ બે પ્રકારના તમારા ઉપાસકોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ? શ્રીભગવાન કહે છે—હે અર્જુન, ઉદ્દૃષ્ટ બ્રહ્મ એ યુક્ત તથા મારા વાસ્તે જ કર્મના અનુષ્ઠાનાદિ કરી મારામાં જ એક નિષ્ઠાવાળા જે પુરુષો ભવશત્રવાદિ ગુણ વિશિષ્ટ પરમેશ્વરરૂપ મારે વિષે મન જોડીને મારી ઉપાસના કરે છે, તેને હું શ્રેષ્ઠ માનું છું. ને જે પુરુષ ઇન્દ્રિય ગ્રામને નિષ્ક્રમમાં રાખી તથા સર્વત્ર સમાન ભુધિવાળા થઈ અને સર્વના હિતમાં તત્પર થઈને આપેનાશ્ચિ સમ્પદે કરી બતાવાય નહીં એવા, રૂપાદિ રહિત, સર્વમાં વ્યાપક, અચિંસ નિર્વિકર ક્રિયાદિ રહિત તથા નિત્ય એવા નિર્ગુણ બ્રહ્મને બળે છે, તે પણ મનેજ પામે છે, તથાપિ નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં આસક્ત ચિત્તવાળાને અલંકાર કલેશ થાય છે; કેમકે દેહાભિમાનીને અચક્ત બ્રહ્મને વિષે નિષ્ઠા દુઃખે કરી પ્રાપ્ત થાય છે. હે પાંડવ, જે પુરુષ સર્વ કર્મ મારે વિષે અર્પણ કરી તથા મારામાંજ પરાવળ થઈને મારું જ જ્ઞાન કરનાં એકાંત ભક્તિયોગે કરી મારી ઉપાસના કરે છે, તે મારામાં ચિત્ત સંજ્ઞાનારનો હું અત્યુચ્ચ સંસારરૂપ સમુદ્રથી થોડા વખતમાં ઉદ્ધાર કરું છું. માટે હું મારામાંજ સંકરૂપ તથા વિકલ્પાત્મક મન સ્થિર કર અને નિશ્ચયાત્મિક ભુદિ પણ મારે વિષે રાખ; કરણ એમ કરવાથી મારા પ્રસાદે કરી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનમુક્ત થઈ મારા સ્વરૂપને પામીશ એમાં સંશય

નહીં. હે ધનંજય, જો તું મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરવા સમર્થ ન થઈ શકતો હોતો મારા સ્મરણ અભ્યાસરૂપ યોગે કરી મને પામવાનો ચત્ન કર. વળી જો તું એમ કરવામાં પણ સમર્થ ન હો, તો મારી પ્રીતિને અર્થ એકાદરૂપાદિ વ્રતરૂપ કર્મો કરવામાં તત્પર થા; એ રીતનાં કર્મ કરવાથી પણ મોક્ષને પામીશ. કદી એમ કરવાને પણ તું અશક્ત હો, તો એક મારો જ આશ્રય રાખી સાવધાન ચિત્તવાન થઈ સર્વ કર્મ ફળનો લ્યાગ કર; કારણ એમ કરવાથી પણ મારા પ્રસાદે કરી કૃતાર્થ થઈશ. કેમકે સારી રીતના જ્ઞાન રહિત અભ્યાસથી ચુકિત સહિત ગુરૂએ ઉપદેશ કરેલું જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, તેથી તે પૂર્વક ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે તથા તેથી પણ કર્મ ફળનો લ્યાગ શ્રેષ્ઠ છે; મગજ તે કરવાથી સંસાર નિવૃત્ત થાયછે. હવે ઉત્તમને વિષે દ્વેષ રહિત, સમાનને વિષે મિત્રતાથી વર્તનાર, હીનને વિષે દયાળુ, મમતા તથા અહંકાર રહિત, સમાન સુખ તથા દુઃખવાળો, ક્ષમાવાન, લાભ થા અથવા અલાભ થાય તોપણ મંતુ'ટ, નિરંતર સાવધાન, નિર્ચમિત સ્વભાવનો, મારામાં જ દૃઢ નિશ્ચયવાળો અને મારે વિષેજ અર્પણ કર્યો હોય છે મન તથા બુદ્ધિ જેણે એવો જે મારો ભક્ત, તે મને પ્રિય છે. વળી જેનાથી લોક ઉદ્દેગ પામે નહીં, જે લોકથી ઉદ્દેગ પામે નહીં અને હર્ષ, અસહનતા, ભય તથા ઉદ્દેગ રહિત જે હોયછે, તે પણ મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. વળી જે ભક્ત ઇચ્છા રહિત બાહ્ય તથા આભ્યંતર પવિત્ર, ભગવત ભજનમાં ળસ રહિત, પક્ષપાત રહિત, મનોવ્યથા રહિત અને સર્વ ઉદ્ધમનો લ્યાગ કરનાર હોય છે, તેપણ મને પ્રિય છે. વળી જે ભક્તિજ્ઞાન પુરૂષ પ્રિય વસ્તુને પામી પ્રસન્ન થાય નહીં, તે વસ્તુને પામી તેના દ્વેષ કરે નહીં, હૃષ્ટ અર્થનો નાશ થવાથી શોક કરે નહીં, અપ્રાપ્ત થયેલા પાર્થની ઇચ્છા કરે નહીં અને શુભ તથા અશુભનો લ્યાગ કરવામાં શીળજ્ઞાન હોય છે, તે મને પ્રિય છે. વળી જે મારો ભક્ત પુરૂષ શત્રુ તથા મિત્રને વિષે સમતાવાળો માન તથા અપમાનને વિષે પણ સમતાવાન, શીત, ઉષ્ણ, સુખ તથા દુઃખને વિષે પણ સમાન, કોઈ ઠેકાણે પણ આસાકત રહિત, સમાન નિંદા તથા સ્તુતિવાળો, વાણીને નિયમમાં રાખનાર જે કંઈ, મન્યું હોય તેમાંજ સંતુષ્ટ, નિયમિત નિવાસ સ્થાન વગરનો અને સ્થિર ચિત્તવાળો હોય છે તે પણ મને પ્રિય છે. વળી જે મારો ભક્ત ધર્મરૂપ જે આ અમૃત મેં કહ્યું તેને મારામાં તત્પર થઈ શ્રદ્ધા રાખી સેવન કરે છે તેનો મને અત્યંત પ્રિય છે.

ये तु धर्माभूतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેડ્તીર્થ મે પ્રિયા: ॥

इति श्रीमहामारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

गुर्जरभाषायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच—पकृतिं पुरुषैश्च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥

અર્જુન કહેછે—હે કેશવ, હું પ્રકૃતિ, પુરૂષ, ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ, જ્ઞાન તથા જાણવા લાલક એને જાણવાન ઇચ્છું. શ્રીભગવાન કહેછે—હે કૃતિપુત્ર, જેનાથી સર્વ ભોગ ભોગવાયછે એવું આ કરીર ક્ષેત્ર કહેવાય છે; કારણ સંસારના અંકુરનું સ્થાન છે; જેને અહંતા મમતારૂપે

જાણનારને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રગ તથા ક્ષેત્રગના વિવેકને જાણનાર પુરૂષો ક્ષેત્રગ કહેછે. હે ભારત, સર્વ ક્ષેત્રને વિષે રહેલા ક્ષેત્રગ મનેજ તું જાણ; ને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રગનું વિલક્ષણપણાએ કરી જે જ્ઞાન તેજ જ્ઞાન મારું સંમત છે કારણ મોક્ષનું હેતુ છે; ને તદવ્યતિરિક્ત જે જ્ઞાન, તે બંધન કરવાના હેતુને લીધે યથા છે માટે તે ક્ષેત્ર જેવા સ્વરૂપવાળું, જેવા સ્વભાવવાળું, જેવા વિકારવાળું, જેનાથી ઉત્પન્ન થાયછે, જેવી રીતનું છે અને ક્ષેત્રગ જે સ્વરૂપવાળો તથા પ્રભાવવાળો છે તે સર્વ સંક્ષેપથી કહું તે તું સાંભળ; કારણ તે પ્રસંગને વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ યોગવાસિષ્ઠાદિ ગ્રંથને વિષે અનેક પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલ છે, વિવિધ પ્રકારવાળા વેદોએ પ્રતિ શાખામાં જૂદી જૂદી રીતે ગાએલ છે અને નિશ્ચય કરેલા અર્થવાન તથા યુક્તિવાળા બ્રહ્મસૂત્રક તત્ત્વમસ્યાદિ બ્રાહ્મણ વાક્યોએ પણ ગાયેલ છે. પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ તથા આકાશ એ પાંચ મહાભૂત, અહંકાર, મહત્ત્વ, મૂલપ્રકૃતિ, શ્રોત્ર, ત્વચા, ઘ્રાણ, દષ્ટિ તથા શ્રૃંગ, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, વાણી, હસ્ત, પગ, ગુદા તથા ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, એકમન અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ પાંચ વિષય એ સર્વ મળી ચોવીશ તત્ત્વ, ધૃત્તિ, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સર્વ સમુદાયરૂપ શરીર, જ્ઞાનાત્મિક મનોવૃત્તિ અને ધૈર્ય એ સર્વ વિકાર સહિત ક્ષેત્ર સંક્ષેપથી મેં તને કહ્યું. હવે કહેલા લક્ષણવાળાં ક્ષેત્રથી જુદા એવા જાણવા લાયક શુદ્ધ ક્ષેત્રનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા સારું તેના જ્ઞાનનાં સાધન કહું તે તું સાંભળ—માન રહિત, દંભ રહિત, પારકાને પીડા ન કરવી, સહનતા, સરલતા, સદ્ગુણી સેવા, મૃતિકા તથા જલાદિથી બહારનું શૈલ્ય અને રાગાદિ મેલનો ત્યાગ કરવો એ આત્મચર-શૈલ્ય, એક નિષ્ઠા, શરીરને નિયમમાં રાખવું, ઇન્દ્રિયના અર્થને વિષે વૈરાગ્ય, અહંકાર રહિત, જન્મ, મૃત્યુ, જરા તથા વ્યાધિ સંબંધી દુઃખ તથા દોષને વારંવાર જોવું, પુત્ર, સ્ત્રી તથા ગૃહાદિને વિષે આસક્તિ રહિત તથા તેમનાં સુખ તથા દુઃખથી હું સુખી તથા દુઃખી છું એમ ન માનવું, પ્રિય અથવા અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિષે સદૈવ સમાન ચિત્ત પરમેશ્વર એવા મારે વિષે સર્વત્ર દષ્ટિથી એકાગ્ર લક્ષિત એકાગ્ર સ્થાનનું સેવન પ્રાકૃત મનુષ્યની સલાને વિષે પ્રીતિનો અભાવ, આત્મ સંબંધી જ્ઞાન વિષે નિષ્ઠા અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં યોગ્યરૂપ મોક્ષને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે એમ જોવું એ સર્વ જ્ઞાન જ છે એમ કહ્યું, કેમકે જ્ઞાનનાં સાધન છે; ને એથી જે ઉલટું માન્યત્વાદિ, તે અજ્ઞાન છે એમ વસિષ્ઠાદિએ કહેલ છે, કેમકે જ્ઞાનનાં વિરોધિ છે, માટે તેમને સર્વથા ત્યાગ કરવો. હવે જેને જાણવાથી મનુષ્ય મોક્ષને પામે એવું જાણવા લાયક જે બ્રહ્મ, તે કહ્યું; જે અનાદિ નિર્વિશેષ અને રહસ્યથી ભિન્ન કહેવાય છે. વળી તે સર્વ ઠેકાણે છે. હાથ, પગ, નેત્ર, મસ્તક, મુખ તથા કાન જેનાં એવું અને સર્વ લોકમાં વ્યાપિ રહેલું છે. વળી તે સર્વ ઇન્દ્રિયો તથા તેના સર્વ વિષયોને પ્રકાશ કરનાર, સર્વ ઇન્દ્રિય રહિત સંગરહિત, સર્વને ધારણ કરનાર, સત્વાદિ ગુણ રહિત અને ગુણનું પાલક છે. વળી તે ચરાચર જૂતની અંદર તથા બહાર રહેલું, સ્થાવર તથા જંગમરૂપરૂપાદિ રહિત પણાને લીધે નહીં જાણાય એવું અવિદ્વાનોને દૂર તથા વિદ્વાનોને સમીપ છે. વળી તે સ્થાવર તથા જંગમાત્મક જૂતને વિષે કારણરૂપે કરી અભિન્ન અને કાર્યરૂપે કરી જુદા જુદાપણે રહેલું, સ્થિતિ કાળમાં પ્રાણ-માત્રનું પોષણ કરનાર પ્રલય સમયે સર્વનો આસ કરનાર અને સૃષ્ટિકાલે નાના પ્રકારના કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થનાર છે. વળી તે ચંદ્ર તથા સૂર્યોદિનું પ્રકાશક અજ્ઞાનથી પર, કેવળ જ્ઞાન-માત્ર શરીરવાળું જાણવા લાયક અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનના જે પુરોક્ત સાધન તેથીજ જેની આપ

થાય એવું અને સર્વના હૃદયને વિષે નિયંતાપણ્યએ કરી રહેલું છે. એ પ્રમાણે મેં ને ક્ષેત્રજ્ઞાન તથા જ્ઞેય વસ્તુ સંક્ષેપથી કહ્યાં; જેને જાણીને મારો ભક્ત અહાપણ્યને પામ્યા યોગ્ય થાય. હવે પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બેઉ અનાદિ છે એમ અને શબ્દાદિ વિકાર તથા ભુદ્ધિ ઇન્દ્રિયાદિ ગુણ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ તું જાણ. “હવે પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બેઉ કયા દ્વારે કરી સંસારના કારણ થાય છે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-દાર્પ, શીર, તથા તેને અરંભ કરનાર પંચ મહાભૂત તથા પાંચ વિષય ‘અને’ તેર ઇન્દ્રિય તથા તદ્વાશ્રિત સુખ, દુઃખ અને મોહામક ગુણ એમના કત પણ્યએ કરી સંસારનું કારણ પ્રકૃત થાય છે અને સુખ તથા દુઃખના ભેક્તાપણ્યને લીધે પુરુષ સંસારનો હેતુ થાય છે “શંકા તથાપિ અવિકારી તથા જન્મ રહિત એવ. પુરુષને ભોક્તાપણું કેમ-એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-પ્રકૃતિનાં કાર્ય-ભૂત દેહને વિષે તાદાત્મ્યપણ્યથી રહેલો પુરુષ દેહે ઉત્પન્ન કરેલા સુખ દુઃખ તથા મોહરૂપ ગુણને પામે છે; મટે તેને દેવતા, પશુ તથા મનુષ્યાદિને વિષે જન્મ થવાનું કારણ શુભશુભ કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોનો સંગ છે. હવે તે પુરુષનો પ્રભાવ કહું ને તું સાંભળ-પુરુષ પ્રકૃતિનાં કર્મભૂત દેહને વિષે રહેલો છે તેપણુ તેથી જૂદો છે; કરણ તેની પાસે રહી તેના સંક્ષી છે, તેની સ્થિતિ માત્રે કરી તેનો અનુગ્રહ કરનાર છે, તેનું ધારણ કરનાર તથા પાલન કરનાર છે, અહ્માદિનો પણ અધિપતિ અને અંતર્યામી છે એમ શ્રુતિયેએ કહેલું છે. એ પ્રમાણે પુરુષને તથા પોતાના વિકર સહિત પ્રકૃતિને જે પુરુષ જાણે તે વિધિને ક્ષણ કરી વર્તી તેપણુ ફરીથી જન્મને પામે નહીં “સંસારથી મુક્ત થાય” એ માણુત આત્માને જાણુવ માં અધિકારીના બે ને ‘ધે’ ઊપાયના વિકલ્પ કહું ‘તે તું સાંભળ. આત્માને કેટલું કે પુરુષો પતા ૧. દેહને વિષે ભુદ્ધિએ કરી ધ્યાન દ્વારા, કેટલાક પ્રકૃતિ પુરુષના વિલક્ષણપણ્યના વિચારરૂપ સાંખ્યદ્વારા, કેટલાક અષ્ટાંગ યોગદ્વારા, અને કેટલાક કર્મદ્વારા જીવેછે” હવે અતિ-મંદ એવા અધિકારીને સંસારરૂપ સમુદ્ર તરવાનો ઉપાય કહું તે તું સાંભળ-પૂર્વે કહેલા સાંખ્ય યોગાદિ માર્ગે કરી ઉપદ્રવવાદ લક્ષણવાન આત્માને સાક્ષાત્ કરવાને નહીં જાણુતા એવા તથા ઉપદેશને અવણુ કરવામાં તત્પર જે પુરુષે આત્માર્થાદિથી ઉપદેશ સાંભળા ધ્યાન કે છે, તે આસ્તે આસ્તે સંસારને તરે છે. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન, જે કંઈ સ્થાવર તથા જંજમા-ત્મક પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી થાય છે એમ તું જાણુ. હવે સર્વ ભૂતપ્રાણિને વિષે સમાનપણ્યએ કરીને રહેલા તથા તેના નાશ થવાથી નહીં” નાશ થતા એવા પરમેશ્વરને જે પુરુષો જાણુ છે, તેજ સારી રીતે જીવેછે. “બીજો નહીં. કારણુ તે પુરુષ સર્વત્ર સમાનપણ્યએ કરી રહેલા આત્માને સમાનરૂપે જીવે છે તેથી પોતાના આત્માને નાશ કર-તો નથી; ને પરમ અતિ પામે છે. “શંકા દુઃખાશુભ કર્મ કરવાને લીધે આત્માનું વિષ્ણુપ્રણું દેખાય છે, ત્યારે તેનામાં સમતા કેમ એમ તું કહીશ તો કહું છું.” કે સર્વ પ્રકારે કરી દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિરૂપે રિણુના પામેલી કૃતિયે સર્વ કર્મ કર્યો છે એમ તથા આત્મા અકર્તા એમ જે જીવેછે, તેજ સારી રીતે જીવેછે. “શંકા પ્રકૃતિનેજ કર્તૃવ અને આત્માને નહીં એમ કેમ એ રીતે તું કહીશ તે કહું છું” કે-ન્યાયે પુરુષ સ્થાવર તથા જંજમાત્મક પ્રાણીના જૂદા હોવાને વિષે એકજ ધર્મર શક્તિરૂપ પ્રકૃતિને વિષે રહેલું છે એમ સ્પષ્ટ સમયે તે યજ્ઞ તેમનો વિસ્તાર થાય એમ અને પ્રકૃતિજ નર્વ રૂપજે એમ જાણી તેમાં અભેદ જીવે ત્યારે અહરૂપ થાય. હે કુલપુત્ર, સંસારાવસ્થાને વિષે અવિનાશિ અથા પરમત્તમા શરીરને

વિષે રહેવા હોય છે, તો પણ કંઈજ કરી નથી તથા કર્મ ફળે કરી લેપાતા નથી, કેમકે જ્ઞાન-
દિ તથા નિર્જીવ છે. માટે જેમ આકાશ સૂક્ષ્મ તથા અસંગપણુને લીધે પંકાદિને વિષે લેપા-
તું નથી, તેમ આત્મા ઉત્તમ તથા અધમ દેહને વિષે રહેલો છે પણ દેહ સંબંધી ગુણ દોષો
કરી લેપાતો નથી. વળી હે ભારત, જેમ એક સૂર્ય સમગ્ર લોકને પ્રકાશ કરે છે, તેમ ક્ષેત્રી
આત્મ સમગ્ર ક્ષેત્રરૂપ દેહ પ્રકાશ કરે છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના બેદને અને આકા-
શાદિ ભૂતોનાં ઉપાદાન કારણરૂપ ત્રિગુણાત્મિક અવિદ્યાનો જ્ઞાને કરી નાશ થાય છે એમ જે જાણે
તે પ્રમથકને પામે.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાંતિ તે પરં ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम गुर्जरभाषायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૭ ॥

શ્રી જગવાનુવાચ—પર મૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમં ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવ ન કહે છે—હે અર્જુન, તપ તથા કર્મોદિ વિષયના જ્ઞાનોમાં જે ઉત્તમ જ્ઞાન
તે હું તને ફરીથી કહું છું; જેને જાણીને મુનિઓ આ સંસારથી મૂકાઈ ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ-
ને પામે છે. એ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા સમાનપણુને પામેલા પુરૂષો, બ્રહ્માદિ ઉત્પન્ન
થાય છે. તો પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને પ્રલય વખતે દુઃખનો અનુભવ કરતા નથી. હે ભારત,
દેશ તથા કાળથી નાશ રહિત, આ જગતરૂપ પોતાના કાર્યની વૃદ્ધિની હેતુ અને પરમેશ્વર એવા
મારે ગર્ભાગ્નિ સ્થાનરૂપ પ્રકૃતિને વિષે, હું ગર્ભ મુકું છું. જગત્તા વિસ્તારના હેતુ ચિદાભાસને
તેને વિષે નાંખું છું.” તેથી બ્રહ્માદિ સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થાય છે. હે કુતિપુત્ર, મનુષ્યાદિ યોનીને
વિષે સ્થાત્ર તથા જંગમાત્મિક જે મૂર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની પ્રકૃતિ માતારૂપ છે અને તેમનો
ગર્ભાગ્નાદિ કરનાર હું જિત છું. હવે હે ભારત, સત્વ, રજઃ તથા તમ એ ત્રણગુણ પ્રકૃતિથી
ઉત્પન્ન થાન છે; જે પ્રકૃતિ । કાર્યરૂપ દેહને વિષે તાદાત્મ્યપણાએ કરી રહેલા વસ્તુતાએ કરી
નિવિંકા । દંશને પોતાનાં કાર્યરૂપ સુખ, દુઃખ તથા મોહાદિને વિષે જોડે છે. તે આવી રીતે
કે—હે જિષ્ણપ, તે ત્રણ ગુણ મહાત્મા સત્વગુણ નિર્મળપણુને લીધે પ્રકાશક તથા શાંત છે,
મા પોતાનાં કાર્યરૂપ રૂપ તથા જ્ઞાનના સંગે કરી જીવને બાંધે છે “હું” સુખી તથા જ્ઞાની
એમ માનનાર જે મન તેના અભિમાની ક્ષેત્રજ્ઞને તેને વિષે જોડે છે” ને હે કુતિ પુત્ર, તૃષ્ણા
તથા સંગની જેનાથી ઉત્પત્તિ છે એવા રજો ગુણને રંજનરૂપ છે એમ તું જાણજે; દેહીને દષ્ટ
તથા શ્રદષ્ટ અર્થવાળાં કર્મને વિષે આસક્તિએ કરી સારી રીતે બંધન કરે છે. ને હે ભારત,
સર્વ દેહને બ્રાહ્મિ તપન્ન કરનાર તમોગુણ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એમ તું જાણ; જે
પ્રમાદ, આલસ્ય તથા નિદ્રાએ કરી દેહીને બંધન કરે છે. વળી સત્વગુણ દેહીને સુખને વિષે,
રજોગુણ ક્રમને વિષે તથા તમોગુણ તેના જ્ઞાને લાંક લગ્ન રમાદને વિષે જોડે છે. હે ભારત,
જ્યારે રજોગુણ તથા તમોગુણને તિરસ્કાર કરી સત્વગુણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પોતાના કાર્યરૂપ

સુખ તથા જ્ઞાનાદિને વિષે દેહીને જોડે છે; સત્વગુણ તથા તમોગુણને તિરસ્કાર કરીને રજોગુણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પોતાનાં કાર્યરૂપ તૃષ્ણા તથા કર્મોદિને વિષે દેહીને જોડે છે અને સત્વ-ગુણ તથા રજોગુણનો તિરસ્કાર કરીને તમોગુણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પોતાના કાર્યરૂપ પ્રમાદ તથા આલસ્યાદિને વિષે દેહી જોડે છે. “હવે વૃદ્ધિ પામેલા સત્વાદિ ગુણનાં ચિન્હ કહું” તે તું સાંભળ. જ્યારે આત્માના ભોગસ્થાનરૂપ દેહમાં રહેલાં શ્રોત્રાદિ સર્વ દ્વારને વિષે શબ્દાદિ જ્ઞાનાત્મક પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યા છે એમ જાણવું. હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, જ્યારે લોભ, અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ, ગૃહાદિના આરંભ, અમુક કર્યા પછી અમુક કરીશ; એમ સંકલ્પ તથા વિકલ્પ કરવા અને દોષેલી અનેક ચીજોને મહત્ત્વ કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યે છે એમ જાણવું. હે કુરુકુળમાં ઉપન્ન થયેલા અર્જુન, જ્યારે વિવેકનો નાશ ઉદય રહિતપણું, ગાફલતા તથા મોહ થાય ત્યારે તમોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો છે એમ જાણવું, હવે મરણ સમયે વૃદ્ધિ પામેલા સત્વાદિ ગુણનાં ફળ કહું” તે તું સાંભળ—જો સત્વગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ને જીવ મરણ પામે, તો હિરણ્યગર્ભોદિની ઉપાસના કરનારાઓને જે લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખ રહિત નિર્મળ લોકને પામે છે. જો રજોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ને જીવ મરણ પામે તો શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મના અનુષ્ઠાનવાળા મનુષ્યોને વિષે ઉત્પન્ન થાય; ને જો તમોગુણ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય ને મરણ પામે, તો પશ્ચાદિની યોતી વિષે ઉત્પન્ન થાય. સાવિક કર્મનું સત્વગુણ પ્રધાનવાળું તથા ધણા પ્રકાશવાળું સુખરૂપ ફળ છે. રાજસ કર્મનું રજોગુણ પ્રધાનવાળું દુઃખરૂપ ફળ છે અને તામસ કર્મનું તમોગુણ પ્રધાનવાળું અજ્ઞાનરૂપ ફળ છે એમ કપિલાદિ કહે છે. વળી જીવને સત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણથી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને તાગુણથી પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. વળી સત્વગુણ પ્રધાનવાળા પુરુષો ઉપરના લોકમાં જાય છે, રજોગુણ પ્રધાનવાળા પુરુષો મનુષ્ય લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને હલકા એવા તમોગુણનાં કાર્ય પ્રમાદ તથા મોહાદિ વિષે રહેલા તામસી પુરુષો નકેન વિષે ઉત્પન્ન થાય છે “એ પ્રમાણે પ્રકૃતિજન્યગુણના સંગે કરી થયેલો પ્રપંચ સહિત સંસાર કલો. હવે તેના વિવેકથી થતો મોક્ષ કહું” તે તું સાંભળ—જ્યારે વિવેકયુક્ત થયેલો જીવ બુદ્ધ્યાદિ આકારરૂપે પરિણામ પામેલા ગુણથી કર્તા જૂદો છે એમ જાણે “ગુણજ કર્મ કરે છે એમ જાણે” અને ગુણથી જૂદા એવા તેના સાક્ષી આત્માને જાણે, ત્યારે બ્રહ્મતત્ત્વને પામે ત્યારે પછી જીવદેહાકર રૂપે પરિણામ પામનાર તે ત્રણને અતિક્રમણ કરી અને તદ્વત જન્મ મરણ તથા જરા-વસ્થાનાં દુઃખથી મુક્તિને બ્રહ્માનંદને પામે. અર્જુન પૂછે છે—હે સમર્થ, ત્રણ ગુણને અતિક્રમણ કરેલા દેહીનાં લક્ષણ તથા આચાર કેવો હોય છે, ને કયા સાધનથી એ ત્રણ ગુણને અતિક્રમણ કરે તે તમે મને કહો. શ્રીભગવાન કહે છે—હે પાંડવ, દેહી સત્વ, રજઃ તથા તાંત્રગુણના કાર્ય પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ તથા મોહ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય; ત્યારે દુઃખબુદ્ધિથી તેનો દોષ કરે નહીં, અને સમાધિ અવસ્થામાં તેમનો નાશ થયા કેડે પછી સુખ બુદ્ધિથી તેમની ઇચ્છા કરે નહીં વળી સાક્ષાપણાએ કરી રહેલો દેહીગુણ કાર્ય સુખ તથા દુઃખાદિએ કરી પોતાના સ્વપ્રત્યયથી ચલાયમા થાય નહીં, અને ગુણજ પોતાના કાર્યમાં વર્તે છે તેના સાથે મને કંઈપણ સંબંધ નથી એમ વિવેકાને કરી તૃષ્ણા ભાવને પામી રહે પણ લગાર ચલાયમા થાય નહીં. વળી સુખ તથા દુઃખ સમાનવાળો, સ્વસ્વરૂપને વિષેજ રહેલો દેહ, પત્થર તથા સુવર્ણને વિષે સમાન ભાવવાળો, પ્રિય તથા અપ્રિય જેને સમાન હોય છે એવો

કવિજ્ઞાન, સમાન ચોતાની નિંદા તથા સ્તુતિવાળો, માન તથા અપમાનને વિષે સમાન, મિત્ર તથા શત્રુના પક્ષને વિષે સમાન અને સર્વ અંરંબને ત્યાગ કરનાર દેહી ગુણાતીત કહેવાય છે, ને જે દેહી એકાગ્ર એવા બહિષ્કાર કરીને પરમેશ્વર નારાયણ એવા અને સેવે, તે એ ત્રણને આશ્રય કરી બ્રહ્મણ્યને પામવા યોગ્ય થાય. બ્રહ્મ, અવિનાશિ એવા મોક્ષ, શાશ્વત એવા ધર્મ તથા અખંડિત સુખની પ્રાપ્તિ હું જ છું.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्यव्ययस्य च ।

आश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे
गुणत्रयविभागयोगोनाम गुर्जरभाषायां अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

શ્રી જગવા-વાચ—ઉર્ધ્વમૂલકઃશાસ્ત્રમશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયં ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वद स वेदवित् ॥ १ ॥

શ્રીમત્વાન કહે છે—પૂર્વોધ્યાયના અંતમાં મને જે પુરુષ એકાગ્ર બકિતએ કરી સેવે કૃષ્ણાદિ વાક્યે કરી પરમેશ્વરને એકાંત બાંકતએ કરી ભજનારને તેની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાને કરી બ્રહ્મભાવ થાય છે એમ કહ્યું; પણ અવૈર અવાનને એકાંત બકિત તથા જ્ઞાન થાય નહીં માટે વૈરાગ્ય પૂર્વક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઈચ્છાથી પ્રથમ અહીં શ્લોકે કરી સંસારતાં સ્વરૂપને વૃક્ષનારૂપ અલંકારે કરી વર્ણન કરતાં “શ્રીમત્વાન કહે છે—પુરુષોત્તમરૂપ મૂળવાળો કાર્મણા ઉપદિશ્ય દિરણ્યગર્ભાદિ શાખાવાળો તથા વેદરૂપ પાંદડાંવાળો આ સંસારરૂપ અશ્વત્થ નામનો વૃક્ષ છે, તેને મિથ્યારૂપે જે મનુષ્ય જાણે, તેજ વેદ જાણનાર ” તેણે જ જાણવાનું આશ્ચર્ય. કૃષ્ણાદિ ગુણે કરી વૃદ્ધિ પામેલી તથા ત્રિપથપ સૂક્ષ્મ પલ્લવાળી તે વૃક્ષની શાખાઓ, મનુષ્ય, પશુ, સ્થવર તથા નરક પર્વત નીચે અને ગધર્વ તથા યક્ષાદિ દિરણ્યગર્ભ પર્યંત ઉપર વિસ્તાર પામી છે; ને તે વૃક્ષના નીચા એવા આ મનુષ્ય લોકમાં કર્મરૂપ અનુબંધવાળા તથા નિત્ય બંધારવાળાં તે તે ભોગની વાસનારૂપ અવાંતર મૂળ છે. આ સંસારમાં રહેલા પ્રાણિને એ સંસાર વૃક્ષનાં સ્વરૂપ, અંત, આદિ તથા સ્થિતિ જાણવામાં આવતાં નથી; માટે દૃઢ મૂલક વાળા તે સંસારરૂપ અશ્વત્થ વૃક્ષને દૃઢ એવા અસંગરૂપ શસ્ત્રે કરી છેદ કરીને, તેનાં મૂળ, જૂત વસ્તુ વૈષ્ણવ પદને ખોળવું; જેને વિષે મયેજ્ઞ પાછા આ સંસારમાં આવના નથી. માટે જે નથી અનાદિ એવી સંસારની પ્રવૃત્તિ વિસ્તાર પામી છે, તેજ આદિ પુરુષની ‘હું’ ક્ષરણ આબે, હું એમ મનુષ્યે ચોતાના મનમાં ભાવ નાખવો. “ વગી તે પદને પામવાનાં બીજાં સાધન છે તે કહું ” તે વું સાંભળ-માન તથા મોહ વગરના પુત્રાદિના સંગરૂપ દોષને જીતેલા, આત્મ જ્ઞાનને વિષે નિષ્કાવાળા, નિવૃત્ત પામેલી કામનાવાળા અને સુખ તથા દુઃખરૂપ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વથી મુક્ત થયેલા પુરુષો, અવિદ્યા રહિત થઈને અવિનાશિ એવા ને વૈષ્ણવ પદને પામે છે. જે પદને પામીને યોગી પુરુષો પાછા તેથી નિવૃત્તિ પામતા નથી. તે ઉત્કૃષ્ટ એવાં મારા સ્વરૂપને સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. “શંકા—જોકે તમારા સ્વરૂપને પામેલા પુરુષો પાછા સંસારમાં આવતા નથી ત્યારે તો સુશુપ્તિ તથા પ્રલયકાળને વિષે સર્વને તમારી

પ્રાપ્તિ છે; ત્યારે પાછો સંસારી કાણ થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—અવિદ્યાએ કરી જીવરૂપ થયેલો સનાતન એવો મારો અંશ, પ્રકૃતિને વિષે લીન થયેલી મન સહિત ઇન્દ્રિયોને જીવ લોકમાં ભોળને માટે આકર્ષણ કરે છે” અવિદ્યાએ વિટાયલા જીવનો ઇન્દ્રિયો સહિત પ્રકૃતિયુક્ત એવા મારે વિષે લય છે, પણ શુદ્ધ સ્વરૂપને વિષે લય નથી, તેથી તે ભોળ વાસ્તે ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે છે; ને જ્ઞાનિને શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેને પાછી આવૃત્તિ થતી નથી” “શંકા—જીવ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષણ કરી શું કરે છે એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—દેહાદિનો સ્વામી જીવ, જ્યારે જે શરીરનો ત્યાગ કરી જે ખીળ શરીર પ્રત્યે જાય છે, ત્યારે જેમ વાયુ ગંધના સ્થાનરૂપ પુષ્પમાંથી સૂક્ષ્મ ગંધને ગ્રહણ કરી જાય છે, તેમ તેમાંથી સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરી તે પ્રત્યે જાય છે.” જીવ તે ઇન્દ્રિયોને ગ્રહણ કરી જે વાસ્તે ખીળ શરીરને વિષે જાય છે, તે કહું” તે તું સાંભળ—આ જીવ શ્રાવણ, ચક્ષુ, ત્વચા, જ્ઞાન, ઘ્રાણ તથા મન એ છ ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કરીને, વિષયોને ભોગવે છે. “શંકા—કાઈ તથા કારણના સંધાતથી ભુદાપણાએ કરી રહેલા આત્માને જીવને સર્વ કેમ જોતા નથી એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે—એક દેહમાંથી ખીળ દેહને વિષે જતાંવેતજ દેહને વિષે રહેલા, ઇન્દ્રિયોના ભોગે કરી ભોગવનાર તથા ઇન્દ્રિયાદિ યુક્ત જીવને મુઠ પુરૂષો જોતા નથી; પણ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવાળા વિવેકી પુરૂષો જીવે છે. “તેમાં પણ દુર્જ્ઞેય એવા તેને કેટલાક જીવે છે તથા કેટલાક નથી પણ જોતા તે કહું” તે તું સાંભળ—ધ્યાનાદિ સાધને કરી યતન કરનાર કેટલાક શાસ્ત્રના અભ્યાસાદિ સાધને કરો યતન કરે છે, તો પણ શુદ્ધ ચિત્ત વગરના હોવાથી મંદ ભુદ્ધિવાળા જોતા નથી. વળી સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ આપ્તા જગતને પ્રકાશ કરે છે તથા ચંદ્રમાં અને અગ્નિમાં જે તેજ રહ્યું છે, તે સર્વ તેજ માર્ગજ છે એમ તું જાણ. હું પૃથ્વી વિષે પ્રવેશ કરીને મારા બળે કરી સર્વ ભૂત પ્રાણિને ધારણ કરું છું તથા રસાત્મક ચંદ્રરૂપ થઇને સર્વ વ્રીહાદિ ઐષ્વર્યોનું પોષણ કરું છું, વળી હું જઠરાગ્નિરૂપ છું, પ્રાણિયોના દેહમાં રહી અને પ્રાણ તથા અપાનયુક્ત થઇ ભક્ષ્ય ભોજ્ય, લેણ તથા ચોસ્યરૂપ ચાર પ્રકારનાં અન્નને પચાવું છું. વળી હું સર્વ પ્રાણિના હૃદયને વિષે અંતઃકર્મિરૂપે રહ્યો છું, માટે પ્રાણિમાત્રને સ્મૃતિ તથા જ્ઞાન અને એ બેઉનું ટંગી જવું એ માનવીજ થાય છે; સર્વ વેદે કરી જાણવા લાયક જ્ઞાન આપનાર ગુરુ તથા વેદાર્થને જાણનાર પણ હું છું. હવે આ લોકમાં ક્ષર તથા અક્ષર એ બે પુરૂષ પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં બ્રહ્મદિ સ્થાવરાંત સર્વ ભૂત પ્રાણિનાં શરીર ક્ષર પુરૂષ અને દેહના નાશ કરીને અવિકારપણાને લીધે જોતો નાશ થતો નથી એવો કૂટસ્થ ચેતનરૂપ ભોક્તા અક્ષર પુરૂષ છે એમ વિવેકી પુરૂષો કહે છે. ને જે અવિનાશિ ઇશ્વર ત્રણ લોકમાં રહીને તેનું પાલન કરે છે તથા શ્રુતયો જેને પરમાત્મા કહે છે, તે ક્ષર તથા અક્ષર એ બે પુરૂષથી જૂદો ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય છે. જેની હું નિત્ય યુક્તપણાને લીધે જડ વર્ગનું અતિક્રમણ કરી રહ્યો છું તથા નિયંતાપણાને લીધે ચેતન વર્ગનાં પણ ઉત્તમ છું; માટે લોકમાં તથા દેવમાં પુરૂષોત્તમ નામે વિખ્યાત છું. માટે હે ભારત, નિશ્ચય મતિવાળો જે પુરૂષ એ પ્રમાણના પુરૂષોત્તમ એવા મને જાણે, તે સર્વ બાવે કરી માર્ગજ ભજન કરે છે, તેથી સર્વજ થાય છે. હે નિષ્પાપ ભારત, મેં તને આત રહસ્ય એવું આ શાસ્ત્ર આવી રીતે કહ્યું, જેને જાણવાથી પુરૂષ સારી રીતે જ્ઞાની તથા કૃતકૃત થાય.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतच्छ्रुत्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरुषोत्तमयोगो नाम गुर्जरभाषायां उनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

શ્રી ભગવાનુવાચ—અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિજ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं ॥ १ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે-હે ભારત અર્જુન, અભય, ચિત્ત, શુદ્ધિ, આત્મજ્ઞાનના ઉપાયને વિષે નિષ્ઠા, પોતાને ભોજન કરવાના પદાર્થ અનાદિનો ઘટતી રીતે વિભાગ, બાહ્યેન્દ્રિય નિગ્રહ, ઐત તથા સ્માર્તરૂપ યજ્ઞ, વેદાધ્યયન, સ્નાનીરાદિ તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ઉદારતા, શાંતિ, પારકા દોષનો પ્રકાશ ન કરવો, દુઃખયુક્ત ભૂતપ્રાણિને વિષે દયા, વિષયના સાંનિધ્યપણાથી પણ ઇન્દ્રિયોને ન વિકાર થવો, કામલપણું, લજ્જા, પ્રયોજન વગર વાણી, હાથ તથા પગ આદિ ઇન્દ્રિયોને તેના વ્યાપારમાં નહીં પ્રવર્ત કરવાં, તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, મૃતિકા તથા જલાદિથી બાણ અને મૃત તથા શુદ્ધિના નિર્ભજપણારૂપ આભ્યંતર શૌચ, અદ્રોહ અને અત્યંત માન રહિતપણું, એ અભ્યાદિ છવીશ પ્રકારની દૈવી સંપત્તિ ભાવિ કલ્યાણવાળા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે; ને હે પાર્થ, દંભ, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરપણું, તથા અવિવેક એ આસુરી સંપત્તિ ભાવિ અકલ્યાણવાળા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. હે પાંડવ, દૈવી સંપત્તિ મોક્ષ આપનાર તથા આસુરી સંપત્તિ બંધન કરનાર છે એમ માન્ય છે, પણ તું કંઈ પણ શોચ કર નહીં; કેમકે દૈવી સંપત્તિવાળો છે. હે પાર્થ, આ લોકને વિષે દેવ તથા આસુર એ બે પ્રકારનાં પ્રાણિની સૃષ્ટિ છે, જેમાં દૈવી સૃષ્ટિ મેં તને વિસ્તારથી કહી, ને હવે આસુરી સૃષ્ટિ વિસ્તારથી કહું તે તું મારાથી સાંભળ-આસુર સ્વભાવવાળા જન્મે ધર્મ વિષે પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મ વિષે નિરત્તિને જાણતા નથી, તેથી તેમને વિષે પવિત્રતા, આચાર તથા સત્યતા હોતાં નથી. ને તેઓ વેદ તથા પુરાણાદિના પ્રમાણ વગરનું ધર્મ તથા અધર્મરૂપ વ્યવસ્થા હેતુ વગરનું જેના કર્તા તથા વ્યવસ્થા કરનાર દૃશ્ય નથી એવું “સ્વાભાવિક” સ્ત્રી તથા પુરુષના સંબંધી ઉત્પન્ન થયેલું બીજા કારણ વગરનું અને કેવળ સ્ત્રી તથા પુરુષનો કામજ જેની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે એવું આ જગત્ છે એમ કહે છે. વાસ્તે એ પ્રમાણે લોકાધ્યતિકની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરવાથી મહિન ચિત્તવાળા, દૃષ્ટિગોચરનેજ સત્ય માનનારા તથા હિમ કર્મવાળા પુરુષો, વૈરીરૂપ થઈ જગત્તા ક્ષાય સારુ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી દુઃખે કરી પણ પૂર્ણ ન થનાર એવા કામનો આશ્રય કરવાથી દંભ, માન તથા મદ્યુક્ત થઈને અપવિત્ર વ્રતવાળા તેઓ, મોહથી વશીકર્ણાદિ દુષ્ટ આગ્રહનો સ્વીકાર કરીને, જગત્તા ક્ષાય વાસ્તે પ્રવર્તે છે. વળી મરણને વિષેજ જેનો અત આવે છે એવી ધણી ચિંતાનો આશ્રય કરેલા, કામનો વિભોગ કરવો એજ પરમ પુરુષાર્થ છે, ને એ વિના બીજું કંઈજ નથી એવા નિશ્ચયવાળા, આશારૂપ સેંકડો પાશે બંધાએલા અને કામ તથા ક્રોધને પરાયણ તેઓ, કામના ભોગને માટે અન્યાયે કરી અર્થના સમૂહને મેળવવા ઇચ્છે છે. વળી મને આજ અમુક વસ્તુ મળી, હું મનને પ્રિય એવી અમુક વસ્તુ મેળવીશ, મારે આ વસ્તુ

છે, સાધન ફરીથી પ્રાપ્ત થશે, મેં આ શત્રુનો નાશ કર્યો, બીજા શત્રુઓનો નાશ કરીશ, સમર્થ, ભોગી, સિદ્ધ, બળવાન, સુખી, ધનાદિ સંપન્ન તથા ક્લીન છું, માટે મારા સરખો બીજો કાણ છે. યજ્ઞન કર્મ શ, વખાણ કરનારાઓને આપીશ તથા દર્ષ પામીશ એ રીતે અગાને કરી મોહ પામેલા, અનેક પ્રકારના મનોરથને વિષે પ્રવર્ત થયેલા, ચિત્તે કરી વિભ્રાત થયેલા, જેમ મન્ય સૂત્રરૂપ જાણે કરી બંધાય તેમ મોહરૂપ જાણે કરી બંધાયલા અને અનેક પ્રકારના કામ ભોગને વિષે આસક્ત થયેલા તેઓ, અપવિત્ર એવા નરકને વિષે પડે છે. વળી તેઓ અમે મોટા છીએ એમ પોતેજ પોતાને માનવાથી નમ્રતા રહિત અને ધનને લીધે થયેલા માન તથા મદ્યુક્ત થઈને, દંભે કરી અવિધિપૂર્વક નામ માત્ર યજ્ઞ કરી યજ્ઞન કરે છે. વળી અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરેલા અને સમાર્ગ્ય વિષે વર્તનારના ગુણમાં દોષનો આરોપ કરનાર તેઓ, પોતાના તથા પારકા દેહને વિષે મિત્રો કરી રહેલા મારો દ્વેષ કરતાં યજ્ઞન કરે છે એ પ્રમાણે મારો દ્વેષ કરનાર તથા ક્રૂર ભુક્ષિવાળા અધમ તે પુરુષોન, હું જન્મ તથા મૃત્યુરૂપ માર્ગવાળી અતિ ક્રૂર એવા વ્યાધ્યાદિ યોનિને વિષે સદૈવ નાંખું છું. હે કુન્તિપુત્ર, જો મોજ મનસુરો યોગિન પ્રાપ્ત થયેલા ને મૂઢ પુરુષો મને પામ્યા વગરજ અધમ ગતિને પામે છે “કેટલા આચર દોષોમાં પણ સમગ્ર દોષના મૂળ-ભૂત ત્રણ દોષ છે, તેમને જરૂરજ ત્યાગ કરવો એમ કહું” તે તું સાંભળ—આત્માને નીચ યોનિની પ્રાપ્તિ કરનાર આ નરકના દ્વારરૂપ કામ, ક્રોધ, તથા લોભ છે; માટે એ ત્રણેનો જરૂર ત્યાગ કરવો. હે કુન્તિપુત્ર, નરકનાં દ્વારરૂપ એ ત્રણથી મુક્ત થઈને પોતાના કમ્યાણરૂપ તપ તથા યોગાદિ કર્મતું આચરણ કરનાર પુરુષ તે સાધને કરી મોક્ષને પામે છે ને જે પુરુષ વેદ વિહિત કર્મના ત્યાગ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તે તત્વજ્ઞાન શાંતિ તથા મુક્તિને પામતો નથી. વારતે તને કાર્ય તથા અકાર્યની વ્યવસ્થા વિષે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પુરાણાદિ પ્રમાણ છે, માટે તું શાસ્ત્ર વિધિએ કહેલાં, કર્મને જાણીને, તે કરના યોગ્ય છે.

૧૧૬

તસ્માच्छાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યોકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રાવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्दे तावर्षणि देवासुरसंपाद्विभाग-

योगोनाम गुर्जरभाषायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अर्जुन उवाच—ये शास्त्रविधिमुत्पृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ ૧ ॥

અર્જુન પૂછેછે-હે શ્રીકૃષ્ણ, જે પુરુષ શાસ્ત્રની વિધિને છોડી દઇ અદ્યાયુકત થઈને યજ્ઞન કરે છે, તેની તે રાતની દેવ પૂજાદિને વિષે પ્રવૃત્તિ સત્ત્વગુણમિત્ર, રજેગુણમિત્ર કે તમોગુણમિત્ર છે ? શ્રીભગવાન કહે છે-હે અર્જુન, લોકચર માત્ર કરી પ્રવર્તનાર દેહધારી મનુષ્યોને પૂર્વ-કર્મના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી તે શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રજસી તથા તામસી એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની થાય છે; જે કહું તે તું સાંભળ—હે ભારત, વિવેકી તથા અવિવેકી સર્વ પુરુષને શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકીજ થાય છે, પણ આ પુ પ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા એ કરી વિહાર પામે છે; તેથી જે જે શ્રદ્ધાયુક્ત, તે તેજ “સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાવાળો સાત્ત્વિક, રાજસ શ્રદ્ધાવાળો રાજસ તથા તામ-

સ અદ્વાવાળો તામસ" સાત્વિક પુરુષો સાત્વિક પ્રકૃતિવાળા દેવતાઓનું, રાજસ પુરુષો રજ્જેગુણ યુક્ત પ્રકૃતિવાળા યક્ષ તથા રાક્ષસોનું અને બોળ તામસ પુરુષો તમોગુણયુક્ત પ્રકૃતિવાળા પ્રેત તથા ભૂત ગણોનું યજ્ઞન કરે છે. જે દંભ, અદંકાર, કામ, પ્રીતિ તથા આગ્રહયુક્ત પુરુષો શરીરમાં રહેલા ઈન્દ્રિય સમૂહને ઉપવાસાદિએ કરી દુર્બળ કરતા તથા તેમ ન કરવારૂપ મારી આગ્રહનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અંતર્યામિ એવા મને પણ દુર્બળ કરતાં વેદ તથા શાસ્ત્રમાં નહીં કહેલું ધેર તપ કરે છે, તેમને તું અતિ કર નિશ્ચયવાળા બાણ. હવે સર્વ પુરુષને આહાર "આન્નાદિ" ત્રણ પ્રકારના પ્રિય થાય છે; અને યજ્ઞ, તપ તથા દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે; તેમનો ભેદ કહું તે તું સાંભળ—આયુષ, ઉત્સાહ, શક્તિ, આરોગ્ય, સુખ તથા પ્રીતિને વધારનારાં, રસવાન, સ્નિગ્ધ, દેહમાં રસરૂપ અંશે કરી ધણો કાળ રહેનાર અને જોવા માત્રમાં હૃદયને વિષે પ્રિય લાગે એવા ભક્ષ્ય તથા ભોજ્યાદિ આહાર સાત્વિક પુરુષોને પ્રિય હોય છે. અતિક્રુદ, ખાટા, ખારા, ઉષ્ણ, તીખા, રૂક્ષ તથા દાહ કરનાર અને દુઃખ, શોક તથા રોગ પ્રાપ્ત કરનાર એવા આહાર રાજસ પુરુષોને પ્રિય હોય છે. ઠંડું થયેલું, રસ વગરનું, દુર્ગંધવાળું, આગલે દિવસે રાંધેલું, ઉચ્છિષ્ટ તથા યજ્ઞમાં ઉપયોગ ન આવે અથવા નહીં ભક્ષણ કરવા લાયક અન્ન તામસ પુરુષોને પ્રિય હોય છે. હવે જ્ઞાનના આકાંક્ષા વગરના પુરુષો મારે યજ્ઞનું જ અનુષ્ઠાન કરવું છે, પણ બીજું કશું સાધવું નથી એવી રીતે પોતાના મનને એકાગ્ર કરને વેદમાં અવસ્થાપણાએ કરી કહેલા જે યજ્ઞ વિધિયુક્ત કરે છે, તે યજ્ઞ સાત્વિક કહેવાય છે. ને હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, પુરુષ જ્ઞાના ઉદ્દેશે કરી પોતાની બગાડ વાસ્તે જે યજ્ઞ કરે છે, તે યજ્ઞ રાજસ કહેવાય છે ને શાસ્ત્રવિધિ રહિત, અન્નના દાન વગરનો મંત્ર રહિત અને શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે દક્ષિણા તથા ગ્રહા વ રનો જે યજ્ઞ તે તામસ યજ્ઞ કહેવાય છે. હવે દેવતા, બ્રાહ્મણ તથા માતા, પિતા તથા આત્માઓનું પૂજન, પવિત્રપણું, કુટિલતારહિતપણું, અહમ્ય અને કોપની હિંસા ન કરવી એ શરીરનું તપ કહેવાય છે. કોપને ઉદ્દેશ ન કરે એવું, સત્ય, પ્રિય તથા હિતરૂપ જે વાક્ય, તે અને વેદનો અભ્યાસ એ વાણીનું તપ કહેવાય છે. મનને વિષે રાગ તથા દેશાદિ રહિતપણું, પારકું હિત ધૃષ્ટવાપણું, વાણીને નિયમમાં રાખવાપણું અને બ્યવહારને વિષે માયારહિતપણું એ મનનું તપ કહેવાય છે. હવે જ્ઞાની આકાંક્ષા વગરના એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષોએ પરમબ્રહ્માએ કરી આચરણ કરેલું એ કાર્મિક, વાચિક તથા માનસિક ત્રણ પ્રકારનું તપ સાત્વિક કહેવાય છે. આ લોકમાં સત્કાર, માન તથા પૂજા થાય તે સાદંબે કરી જે તપ થાય તે ક્ષણિક તથા ચલાયમાન તપ રાજસ કહેવાય છે, ને અવિવેકયુક્ત દુરાગ્રહપણાથી શરીરને પીડિત કરીને અથવા જનુઆદિને નાશ કરવાની ધૃષ્ટાથી જે તપ થાય, તેને વિવેકથીએ તામસ તપ કહ્યું છે. હવે પાછો પ્રતિઉપકાર ન કરી શકે એવાને, તીર્થને વિષે ગ્રહણાદિ કાળને વિષે અને વેદ તથા શાસ્ત્રસંપન્ન પાત્રને આપણું જ જોઈએ એમ નિશ્ચય પૂર્વક જે દાન અપાય, તે સાત્વિક કહેવાય છે. આ મારો કોઈ કાળે પણ બદલો વાળી આપરી એમ માની અથવા સ્વર્ગાદિ જ્ઞાનો ઉદ્દેશ કરી ચિત્તમાં કલેશપૂર્વક જે દાન અપાય તે રાજસ કહેવાય છે. ને દેશ, કાળ તથા પાત્રરૂપ સંપત્તિ છતાં પણ અપવિત્ર દેશ તથા કાળને વિષે અપાત્રને સત્કારરહિત તથા તિરસ્કારયુક્ત જે દાન અપાય, તે તામસ કહેવાય છે. હવે ક્ષિષ્ટ પુરુષોએ બ્રહ્મનાં ઐં, તત્ત્વ અન્ન સત્ત્વ એ રીતે ત્રણ નામનો એક પાઠ કર્યો છે, જે ત્રણ નામના ઉચ્ચારણના સામર્થ્યે કરી બ્રહ્માએ આહાણુ, વેદ તથા યજ્ઞોને પ્રમક્ષ કર્યા છે. "ઉત્પન્ન

કર્મા છે” માટે બ્રહ્મવાદિયોની વેદમાં રહેલી યજ્ઞ, દાન તથા તપશ્ચર્યા રૂપ ક્રિયા, સદૈવ ઔકાગ્રે ઉચ્ચાર કરીનેજ પ્રવર્તે છે. ને મુમુક્ષુ પુરુષો યજ્ઞ, તપ, ક્રિયા તથા વિવિધ પ્રકારની દાન ક્રિયા, તે બ્રહ્મરૂપ છે એમ માની તેમના કળની આશા છોડી દઇને કહે છે. ને હે પાર્થ, અસ્તિ વને વિષે, સમીચાનપણાને વિષે, પ્રશરત વિવાહાદિ કર્મ વિષે, યજ્ઞ તપ તથા દાનને વિષે અને ઇશ્વરપ્રીત્યર્થ કર્મને વિષે સત્ “સારા છે” એમ ઉચ્ચાર થાય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મનાં ત્રણે નામ શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે, યજ્ઞાદિ કર્મ વિષે કંઈ પણ ન્યૂનતા હોય તો, તેન. ઉચ્ચાર કરી પૂર્ણ થાય છે, માટે સત્કર્મને વિષે તેમનો ઉચ્ચાર કરવો. ” હવે મનુષ્યોએ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ કર્મ કરવાં એમ બતાવતાં અશ્રદ્ધાએ કરેલાં કર્મ અસત્ છે એમ કહું ” તે તું સાંભળ હે પાર્થ, શ્રદ્ધા વગર જે કંઈ હોયું, દાન આપ્યું તથા તપ કર્યું તે સર્વ અસત્ છે. જેમનું ક્ષણ આ લોકમાં તથા મૃત્યુ પામ્યા પછી પરલોકમાં પણ થતું નથી.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ ચત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રત્ય નો હૃદ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सू० श्रद्धात्रयविभाग-
योगोनाम गुर्जरभाषायां एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अर्जुन उवाच—संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथક્કेशिनि दन ॥ ૧ ॥

અર્જુન. કહે છે-હે મહાબાહો, હૃષીકેશ, હે કૃષ્ણ દૈત્યને નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ, સંન્યાસ તથા ત્યાગનાં તત્ત્વને વિવેક કરી હું જાણુવા ઇચ્છું છું. શ્રીભગવાન કહે છે-હે અર્જુન, કદો પુરુષો કામ્ય કર્મના ત્યાગને સંન્યાસ એમ જાણે છે. ને વિચક્ષણ પુરુષો સર્વ કર્મના કર્તા ત્યાગને ત્યાગ એમ કહે છે. તેમાં કેટલાક શુદ્ધિમાન અંખ્ય પુરુષ હોવાદિ બંધન કરનાર દોષ હોવાથી સર્વ કર્મ ત્યાગ કરવું એમ કહે છે, ને બીજા મીમાંસક પુરુષો યજ્ઞ, દાન, તથા તપ-રૂપ કર્મ ત્યાગ કરવું નહીં, એમ કહે છે. પણ હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, તે બે મતમાં જે મારો નિશ્ચય છે તે કહું તે તું સાંભળ-હે પુરુષમાં સિંહરૂપ, તત્ત્વવેત્તા પુરુષોએ તામસાદિ ભેદે કરી ત્યાગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યો છે, પણ યજ્ઞ તથા તપરૂપ કર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ, તેમનું તો આચરણ કરવું; કેમકે તેઓ વિવેકી પુરુષોનાં ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર છે. “ શંકા કેવી રીતે કર્માચરણ કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું કે હે પાર્થ, કર્તાપણારૂપ અભિમાન તથા કળની આશાનો ત્યાગ કરીને, યજ્ઞાદિ કર્મ ઇશ્વરના આરાધન માટે કરવાં એજ મારો નિશ્ચયાત્મિક ઉત્તમ મત છે. અવરથ અનુષ્ઠાન કરતા યોગ્ય નિત્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે તે ચિત્ત શુદ્ધિ દાર-મોક્ષનો હેતુ છે; તથાપિ મોહથી તેનો ત્યાગ થાય, તે તામસ ત્યાગ છે એમ શુદ્ધિમાનોએ કહેલ છે. આ દુઃખરૂપ છે એમ જાણીને શરીરને કંઈક થશે એવા ભયથી જે નિત્ય કર્મનો ત્યાગ થાય, તે રાજસ ત્યાગ કહેવાય; પણ તેથી ત્યાગનો કળ જ્ઞાન નિષાઠની પ્રાપ્તિ થાય નહીં. ને હે અર્જુન, શાસ્ત્રમાં અવસ્ય કર્તવ્યતાએ કરી કહેલું જે કર્મ જરૂર કરવા લાયકજ છે એવી શુદ્ધિથી, કર્તાપણાના અભિનિવેશ તથા કળની આશા

નો ત્યાગ કરીને કરાય, તે સાત્વિક ત્યાગ છે એમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ માન્યો છે. “હવે તે સાત્વિક ત્યાગ વિષે નિષ્ઠાવાનનાં લક્ષણ કહું” તે તું સાંભળ—સ્થિર બુદ્ધિમાન તથા ટળા ગયેલા સંશયવાન સાત્વિક તામી, દુઃખ આપતાર કર્મનો ત્યાગ કરતા નથી, તેમ સુખ આપનાર કર્મને વિષે આસક્ત થતા નથી. “શંકા-એ રીતના કર્મફળનો ત્યાગ કરનાં સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો એ સારું; કેમકે તેમ કરવાથી કર્મના વિશેષના અભાવને લીધે જ્ઞાન નિષ્કારણ સુખ પ્રાપ્ત થાય એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-દેહાભિમાની પુરુષે સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી શકાય તેમ નથી, માટે જે પુરુષ કર્મફળનો ત્યાગ કરી કર્મ કરે છે, તેજ મુખ્ય ત્યાગી કહેવાય છે. “એ રીતના કર્મફળના ત્યાગનું ફળ કહું” તે તું સાંભળ-સકામ કર્મ કરતાર પુરુષોને મૃત્યુ પામ્યા પછી નારકપણું, દેવપણું તથા મનુષ્યપણું એ રીતે પાપ, પુરુષ તથા ઉભયમિત્ર કર્મનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ કર્મફળ આગિને ક્યારે પણ તેમ થતું નથી “શંકા-કર્મ કરનારને કર્મનું ફળ કેમ થાય નહીં એમ તું કહીશ તો, સંગ ત્યાગ કરેલા અહંકાર વગરના પુરુષને કર્મ કરવાથી તેના ફળનો લેપ નથી એમ પ્રતિપાદન કરવા નારું કહું છું. “કે હે મહાબાહો, સર્વ કર્મની સિદ્ધિ માટે કર્મની પરિસ્થિતિ જેમાં રહી છે એવા વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં જે આ પાંચ કારણ હોય છે, તે તું મારા કહેવાથી જાણ. “તે પાંચ કારણ કહું” તે તું સાંભળ. શરીર, અહંકાર, અનેક પ્રકારની ઇન્દ્રિય, પ્રાણ તથા અપાનાદિની વિવિધ પ્રકારના ચેતનાઓ અને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયના અધિગ્રાતા સૂર્યાદિ દેવતાઓ એ પાંચ કારણ છે” હવે એ પાંચેના કર્મફળનાં હેતુ પણ કહું તે તું સાંભળ-મનુષ્ય શરીર, વાણી તથા મને કરી ધર્મરૂપ તથા અધર્મરૂપ કર્મ કરે છે, તે સર્વ કર્મના પૂર્વોક્ત પાંચે હેતુ છે. “શંકા-તેથી શું એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે- સર્વ કર્મનાં પાંચે હેતુ છતાં પણ જે પુરુષ અકર્તા તથા નિરૂપાધિ આત્માને કર્તા માને છે, તે શાસ્ત્ર તથા યાચાર્યના ઉપદેશે કરી સંસ્કારવાળી બુદ્ધિ વગરનો હોવાથી દુર્મતિવાન સારી રીતે જાણતો નથી. “શંકા-ત્યારે સુમતિમાન કોણ એમ તું કહીશ તો કહું છું” કે-જેને હું કર્તા છું એમ અભિમાન નથી તથા જેની બુદ્ધિ આ સારું તથા આ નરસું એમ માની કર્મને વિષે જોડાતી નથી, તે પુરુષ આ સર્વ લોકને હણે, તો પણ તે કર્તા નથી તથા તે કર્મનાં ફળે કરા બંધાતો પણ નથી. જ્ઞાન, જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તથા તેનો જાણનાર એ ત્રણે એકઠા મળી કર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એમ વેદમાં કહેલ છે; ને ઇન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયકૃત વિષય, ગ્રહણરૂપ કર્મ અને કર્તા એ ત્રણે એકઠા મળવાથી ભોક્તા કહેવાય છે. હવે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સત્વાદિ ગુણ ભેદે કરી જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા એ ત્રણેક ત્રણેના ત્રણ ભેદ દેખા છે, તે યથાર્થ કહું તે સાંભળ-પરસ્પર જૂદાં એવાં બ્રહ્માદિ સ્થાવરાંત પ્રાણિન વિષે વ્યાપિ રહેલું નિર્વિકાર એક આત્મવત્તે જે જ્ઞાને કરી જીવે છે, તે જ્ઞાન સાત્વિક છે, એમ તું જાણ. સર્વ ભૂત પ્રાણિને વિષે જૂદાપણાએ કરી અમુક સુખી તથા અમુક દુઃખી એ રીતે જૂદા જૂદા બાવનું જે જ્ઞાન, તે રાજસ જ્ઞાન છે એમ તું જાણ, ને એક દેહને વિષે અવા એકજ પ્રતિમાદિને વિષે એટલો જ આત્મા છે એમ આભિનિવેશ સુકત, યુક્ત સદિત પ્રમાણ વગરનું તથા પરમાર્થના અવગળા રહિત હોવાથી તુચ્છ જે જ્ઞાન, તેને બુદ્ધિમાનોએ તામન જ્ઞાન કહ્યું છે. નિસપણાએ કરી કહેલું આભિનિવેશ રહેત તથા ફળના આશા વગરના પુરુષે દ્રેષ અથવા પ્રાપ્ત વાસ્તે નહીં કરેલું જે કર્મ, તે સાત્વિક કહેવાય છે. ફળની આશાવાળો તથા અહંકારમુકત પુરુષ ધણા કલે-

કર્માણુ' ને કર્મ કરે છે, તે રાજસ કહેવાય છે. પાછળથી ચનાર શુભ તથા અશુભ, ધર્મને ખરચ, વિંસા અને પોતાના સામ્યને નહીં જાણીને પુરુષ કેવળ મેહથી ને કર્મનો આરંભ કરે છે, તે કર્મ તામસ કહેવાય છે. અભિનિવેશ તથા ગર્વનાં વચન બેલવાં તેણે રહિત, ધૈર્ય તથા ઉદયમાન અને આરંભેલાં કર્મની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ થવાથી હર્ષ તથા ખેદથી રહિત એવાં કર્મ કર્તા પુરુષ સાત્વિક કહેવાય છે. પ્રીતિમાન, કર્મકળને ઇચ્છનાર પરધનને ઇચ્છનાર, મારક સ્વભાવવાળો, શાસ્ત્રમાં કહેલાં પવિત્રપણાથી રહિત, લાભ તથા અલાભ વખતે હર્ષ તથા શોકચુકત ને કર્મ કરનાર પુરુષ, તે રાજસ કહેવાય છે. સાવધાનપણાએ કરી રહિત, વિવેક શૂન્ય, નત્રતા રહિત, શઠ બીજાઓનું અપમાન કરનાર, આજસુ, શોકશીલ તથા દીર્ઘમૂરી ને કર્મ કરનાર પુરુષ, તે તામસ કહેવાય છે. હવે હે ધનંજય, શુદ્ધિ તથા ક્ષિપ્તિના ગુણને લીધે ત્રણ પ્રકારનો સમગ્ર મોહ જૂદાપણાએ કરી કહું તે તું સાંભળ-હે પાર્થ, ધર્મને વિષે પ્રવૃત્તિ, અધર્મને વિષે નિવૃત્તિ, જે દેશમાં તથા વખતમાં જે કરવા લાયક તથા ન કરવા લાયક, તે નિમિત્ત અર્થ તથા અનર્થ, કેવી રીતે બંધન થાય છે અને કેવી રીતે મોક્ષ થાય છે, તેને જે શુદ્ધિ જાણે, તે સાત્વિક શુદ્ધિ કહેવાય છે. હે પાર્થ, જે શુદ્ધિએ કરી ધર્મ, અધર્મ, કરવા લાયક તથા ન કરવા લાયક યથાર્થ જણાય હો, તે શુદ્ધિ રાજસી કહેવાય છે. હે પાર્થ, તમો-ગુણે વીટાયથી જે શુદ્ધિ ધર્મને અધર્મ તથા સર્વ અર્થને વિપરીત માને છે તે શુદ્ધિ તમસી કહેવાય છે. હે પાર્થ, ચિત્તના એકાગ્રપણાના હેતુએ રી વિષયાંતરને નહીં ધારણ કરતી એવી જે વૃત્તિએ કરી પુરુષ મન, પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયેની ક્રિયાને નિયમમાં રાખે તે ધૃતિ સાત્વિક કહેવાય છે. હે પાર્થ અર્જુન, જે ધૃતિએ કરી પુરુષ ધર્મ, અર્થ તથા કામને ત્યાગ ન કરે અને ધર્મોદિના સંબંધે કરી ફળની આકાંક્ષા ગમે, તે ધૃતિ રાજસી કહેવાય છે. હે પાર્થ, જે ધૃતિ એ કરી દુષ્ટ શુદ્ધિવાળો પુરુષ નિદ્રા, લય, શોક, વિષાદ તથા મદનો ત્યાગ કરે નહીં તે ધૃતિ તામસી કહેવાય છે. હવે હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ, ત્રણ પ્રકારનું સુખ કહું તે તું મારાથી સાંભળ, જેને વિષે અભ્યાસે કરી પ્રીતિ બંધાય તથા જેથી દુઃખનો અંત પણ થાય છે, જે આ મશુદ્ધિના પ્રસાદથી થયેલું સુખ પ્રથમ વિષ સરખું અને છેવટ અમૃત લાગે, તે સુખ સાત્વિક કહેવાય છે. વિષય તથા ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જે સુખ તે પ્રથમ અમૃત સરખું અને પરિણામે ત્રિષ સરખું થાય, તે સુખ રાજસ કહેવાય છે. આરંભ વેળાએ તથા પરિણામે શુદ્ધિને મોહ કરનાર અને નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ, તે તામસ કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત ત્રણ ગુણે કરી રહિત પૃથ્વીને વિષે તથા સ્વર્ગમાં દેવતાઓ વિષે પણ કોઈ પ્રાણિ નથી. હવે શત્રુને તપાવનાર, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રનાં કર્મ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતા ગુણે કરી વિભાગે કરેલાં છે, તે હું તને કહું તે તું સાંભળ-શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્ર સંબંધિ જ્ઞાન, અનુભવ તથા પરોક્ષ છે એવો નિશ્ચય એ નવ બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. પરાક્રમ, પ્રેરતા, ધૈર્ય, શુદ્ધિને વિષે ઉત્સાહ તથા તેથી ભાગી ન જવું, ઉદારતા અને આડે રસ્તે આલનારને નિયમમાં રાખવાની શક્તિ એ ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ખેતી કરવી, ગાયનું પાલન કરવું તથા વ્યાપાર કરવો આ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. હવે પોતપોતાના કર્મ-

પ્રમાણે વર્તનાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવા કરવી એ શ્રદ્ધનું સ્વાભાવિક કર્મ છે. પોતાના કર્મમાં પ્રીતિવાળા પુરૂષો તત્ત્વજ્ઞાનની યોગ્યતાને કેમ પામે છે તે હું તને કહું છું માટે સાંભળ. પુરૂષ જેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની યોગ્યતાને પામે છે તે તથા જે પરમેશ્વરથી સર્વ ભૂત પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા જેણે કરી આ જગત આપ્ત છે તે પરમેશ્વરને પોતાના સ્વભાવથી કરેલાં કર્મ અર્પણ કરવાથી મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે. પારકા ધર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવાથી પોતાનો ધર્મ કંઈક અંગે હીન હોય તોપણ ક્ષેપરૂપ છે માટે પૂર્વોક્ત સ્વાભાવિક નિયમયુક્ત કર્મ કરનાર પુરૂષને પાપ લાગતું નથી. હે અર્જુન ! વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનો લાગ કરવો નહીં; કારણ કે જેમ ધુમાડાએ કરી અગ્નિ વિંટાયલો હોય છે તેમ સર્વ કંમો દોષે કરી વિંટાયલાં છે. હવે સર્વત્ર આસક્તિવાન બુદ્ધિ રહિત અંતઃકરણ જીતેલો તથા ઈચ્છા રહિત પુરૂષ કર્મ ફળના ત્યાગે કરી ઉત્કૃષ્ટ એવી કર્મત્યાગ લક્ષણવાળી પારિત્રાલ્ય સિદ્ધિને પામે છે. હે કુતિપુત્ર ! જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટરૂપ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો પુરૂષ જેવી રીતે બ્રહ્મને પામે તેવી રીતે સંક્ષેપથી કહું તે તું સાંભળ. પૂર્વોક્ત સાત્ત્વિક બુદ્ધિએ યુક્ત, પવિત્ર દેશમાં રહેનાર, થોડું ભોજન કરનાર, એ ઉપાયે કરી નિયમમાં રાખેલાં વાણી, શરીર તથા મનવાળો, ધ્યાનયોગમાં પરાયણ, નિત્ય વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનારો, મમત્વ રહિત તથા શાંતિ પામેલો પુરૂષ સાત્ત્વિકી ધૃતિએ કરી દેહેન્દ્રિયના સંઘાતને નિયમમાં રાખી, શબ્દાદિ વિષયોનો લાગ કરી, રાગ તથા દ્વેષનો ત્યાગ કરી અને અહંકાર, બળ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ તથા પરિગ્રહને પણ મૂકી નદમને બ્રહ્મપણાને પામવા યોગ્ય થાય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મપણાને પામેલો પ્રસન્ન મનવાળો તથા સર્વ ભૂતપ્રાણીને વિષે મમાનપણાએ કરી વર્તનાર પુરૂષ નાશ થયેલાનો શોય તથા ન પ્રાપ્ત થયેલાની ઈચ્છા ન કરે, તેથી દૈતદષ્ટિ રહિત ભાવનાને પામે પુરૂષ એ પ્રમાણે ભાવનાએ કરી સર્વ વ્યાપી સચ્ચિદાનંદ ધનએવા મને તત્ત્વથી જાણે છે. એ રીતે તત્ત્વથી મને જાણ્યા પછી પરમાનંદરૂપ થાય છે. મારા આશ્રયવાળો અને પૂર્વ કહેલા ક્રમે કરી નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મ કરનાર પુરૂષ મારા પ્રસાદથી અનાદિ સર્વોત્કૃષ્ટ પદને પામે છે. બુદ્ધિએ કરી સર્વ કર્મ મને અર્પણ કરીને હુંજ પ્રાપ્ય પુરૂષાર્થ છું એવો તું થઈ જા. વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિએ કરી યોગનો આશ્રય કરી, કર્મ કરવા વખતે પણ સર્વ બ્રહ્માર્પણ છે, એવા ન્યાયે મારામાં ચિત્તવાળો થા. એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી તું મારા પ્રસાદથી દુસ્તર એવાં સાંસારિક સર્વ દુઃખને તરી જઈશ. જે અહંકારને લીધે મારાં કહેલાં વાક્યને ધ્યાનમાં લઈશ નહીં તો પુરૂષાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈશ અહંકારને લીધે ‘હું’ યુદ્ધ નહીં કરું’ એમ તું માને છે, પણ એ તારો નિશ્ચય વૃથા છે, કારણ કે તારી પ્રકૃતિજ તને તે કરાવશે. વળી હે કુતિપુત્ર ! પૂર્વ સંસ્કારરૂપ સ્વ-ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા શૌર્યાદિ ક્રમે કરીને બંધાએલો તું પાપથી યુદ્ધરૂપ કર્મ કરવા ઈચ્છતો નથી, તે પરવશપણાએ કરી પણ કરીશ. હે અર્જુન ! જેમ સૂત્રધાર યંત્રમાં રહેલાં કર્ત્રિમ પ્રાણીઓને ભ્રમણ કરાવે, તેમ અત્યારે પોતાની શક્તિએ કરી સર્વ ભૂતપ્રાણીને ભ્રમણ કરાવતાં તેમના હૃદયનેવિષે રહે છે. હે ભારત ! તું સર્વોત્તમાવે કરી તે ઈશ્વરને શરણે જા; કારણ કે તેના પ્રસાદથી પરમ શાંતિ તથા અવિનાશી મોક્ષરૂપ સ્થાન પામીશ. એ રીતે મેં અતિ ગુપ્તમાં પણ ગુપ્ત એવું જ્ઞાન તને કહ્યું માટે તેનો વિચાર કરી તારી ઈચ્છામાં આવે તેમ કર. સર્વ ગુણમાં પણ અસંત ગુણ એવું એક બીજું વચન કહું તે તું ફરીથી સાંભળ;

કારણ કે તું મને પ્રિય છે તેથી સર્વ પ્રમાણયુક્ત તારું હિત કહું છું કે-તું મારામાં મનવાળો, મારો ભક્ત તથા મારું યજ્ઞ કરનાર થા, મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે વર્તવાથી મારા પ્રસાદે કરી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાને કરી તું મનેજ પામીશ એમાં તારે કંઈ પણ સંશય રાખવો નહીં. તું મને પ્રિય છે તેથી પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક સત્ય કહું છું. વળી તું સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરીને કેવળ મારે શરણે આવ, કારણ હું તને સર્વ પાપથી મુકાવીશ, માટે કંઈ પણ શોચ કર નહીં, તારે આ ગીતાતત્ત્વ સ્વધર્માનુષ્ઠાન હીનને ગુરૂ તથા ઇશ્વરને વિષે ભક્તિ રહિતને સાંભળાવવું નહીં ઇચ્છનારને અને મારી નિંદ્રા કરનારને કહેવું નહીં. જે પુરૂષ આ ગીતા તત્ત્વ પૂર્વોક્ત દોષ રહિત એવા મારા ભક્તને કહેશે તે મારે વિષે પરમ ભક્તિએ કરીને મને પામશે, એમાં સંશય નથી. મારા ભક્તને ગીતા શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરનાર પુરૂષથી બીજો મનુષ્યોમાં કોઈ પણ માઈ અત્યંત પ્રિય કરનાર નથી, તેમ કાળાંતરે થશે પણ નહીં ને મને તેના કરતાં બીજો કોઈ પૃથ્વીમાં અત્યંત પ્રિય પણ નથી, તેમ થશે પણ નહીં. આપણા આ ધર્મરૂપ સંવાદનો જે મનુષ્ય પાઠ કરશે, તેને જ્ઞાન યજ્ઞે કરીને હું ઈષ્ટ થાઉં એમ મારી મતિ છે. શ્રદ્ધાવાન તથા અસૂયાદિ રહિત જે પુરૂષ આપણા સંવાદને સાંભળશે તે સર્વ પાપથી મુકાઈ અશ્વમેધાદિ પુણ્ય કર્મ કરનારના શુભ લોકને પામશે. હે પાર્થ ! એકાગ્ર ચિત્તવાળા તે મેં કહેલું આ ગીતા શાસ્ત્ર સાંભળ્યું. હે ધનંજય ! અજ્ઞાનથી થએલો તારો સંભોહ ટળી ગયો ? અર્જુને કહ્યું કે, હે અચ્યુત ! તમારા પ્રસાદથી મારો મોહ ટળી ગયો, ને આ હું છું એમ સ્વરૂપના અનુસંધાનરૂપ સ્મૃતિ મને પ્રાપ્ત થઈ, માટે સદેહ રહિત એવો હું યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છું, ને તમારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ. સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાત્મા વાસુદેવ તથા અર્જુનનાં રૂવાં ઉભાં કરે એવા આશ્ચર્યરૂપ આ સંવાદને મેં સાંભળ્યો. યોગને પોતે કહેતા એવા યોગેશ્વર સાક્ષાત્ કૃષ્ણના મુખથી આ પરમ ગુણ ગીતાતત્ત્વ મેં વ્યાસજીના પ્રસાદને લીધે સાંભળ્યું. હે રાજન ! કેશવ તથા અર્જુનના આશ્ચર્યરૂપ આ પવિત્ર સંવાદને વારંવાર સાંભરીને, હું ક્ષણે ક્ષણે રોમાંચિત થાઉં છું. વળી હે રાજન ! હજી હું તે અતિ આશ્ચર્યરૂપ વિશ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ કરી અતિ આશ્ચર્ય પામું છું તથા હર્ષ પામું છું. જે પાંડવ પક્ષમાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તથા ગાંડીવ ધનુષ ધરનાર અર્જુન છે, ત્યાંજ રાજ્ય, લક્ષ્મી, વિજય તથા ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ છે, એવો મારો નિશ્ચય છે “ માટે હજી પણ પુત્ર સહિત તમે શ્રીકૃષ્ણને શરણે જઈ પાંડવોને પ્રસન્ન કરી સર્વસ્વ તેમને નિવેદન કરી પુત્રોના પ્રાણનું રક્ષણ કરો. ”

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र भीर्बिजयो भूतिर्धुवानीतिर्मतिर्मम ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि. भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
संन्यासयोगोनाम गुर्जरभाषायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३-१८ ॥

समाप्तं भगवद्गीतापर्व.

અધ્યાય ૪૩ મો. યુધિષ્ઠિરે લીધેલી વડીલોની આશિષ.

વૈશંપાયન ઉવાચ-ગીતાસુગીતાકર્ત્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ ।

યા સ્વયં પશ્ચનામસ્ય મુલ્કપશ્ચાદ્વિનિઃસૃતા ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે-હે જનમેજય ! જે ગીતા સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણના મુખકમળથી નિકળેલી છે તેજ સારી રીતે કંઈ કરી હોય તો પછી, બીજાં શાસ્ત્રના સંગ્રહની જરૂર નથી. સર્વ શાસ્ત્રરૂપ ગીતા, સર્વ દેવતારૂપ ભગવાન, સર્વ તીર્થરૂપ ગંગા, તથા સર્વ વેદ-રૂપ મંત્ર છે. ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી તથા ગોવિંદ, એ ચાર ગકાર યુક્ત હૃદયવાળા પુરુષને ફરીથી જન્મ થતો નથી. ગીતામાં છસો વીસ શ્લોક શ્રીકૃષ્ણે, સત્તાવન અર્જુનને. સડસડ સંજયે, તથા એક શ્લોક ધૃતરાષ્ટ્રે કહેલો છે. એ રીતે ગીતાનું પ્રમાણ જાણવું. શ્રીકૃષ્ણે ભારતરૂપ અમૃતનું મંથન કરી તેના સર્વ પરમ સારરૂપ ગીતાનો ઉદ્ધાર કરી અર્જુનના મુખમાં હોમ કર્યો. અર્જુનને ગીતા કહી સંભળાવી છે. સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એટલામાં બાણ તથા ગાંડીવ ધનુષ ધારણ કરનાર અર્જુનને જોઈ મહારથી શૂરવીરોએ, મોટો શબ્દ કર્યો. પાંડવ, સોમક, તથા તેને અનુસરનારા બીજા શૂરવીરો હર્ષિત થઈ સમુદ્રથી ઉપજેલા શંખોના નાદ કરવા લાગ્યા. તેમજ ભેરી, કાહલ, કકચ, ગાયોની શિંગડીઓ વગેરે યુદ્ધ સમયનાં વાદ્ય વાગવા લાગ્યાં હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગંધર્વ સહિત દેવતાઓ, પિતૃ, સિદ્ધ ચારણના સમુદાય, તથા મોટા ભાગ્યવાળા ઋષિઓ એકઠા થઈ ઇંદ્રને આગળ કરી, આ મોટું યુદ્ધ જોવા આવ્યા હતા. શૂરવીર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર વારંવાર ચક્ષાયમાન થતી સમુદ્ર જેવી યુદ્ધ વાસ્તે ઉભેલી બેઉ સેનાને જોઈ પોતાનું કવચ તથા આયુધ છોડી દઈ રથમાંથી નીચે ઉતરી, હાથ જોડી, વાણી નિયમમાં રાખી, પૂર્વાભિમુખ શત્રુની સેનામાં પ્રવેશ કરી, વિજય વાસ્તે પ્રથમ પોતાના દાદા ભીષ્મ પિતામહ પાસે જવા લાગ્યા. તેમને જોઈ રથમાંથી નીચે ઉતરી ભાઈઓ સહિત કુંતીપુત્ર અર્જુન, વાસુદેવ ભગવાન તથા તેમાં ચિત્તવાળા ઉત્સાહવાળા રાગ્યો પણ તેમની પાછળ ચાલ્યા. તે વખતે અર્જુને કહ્યું કે, હે રાજન્ ! અમેને છોડી દઈ, પૂર્વાભિમુખ શત્રુની સેના સામે પગથી ચાલી તમે ક્યાં જાઓ છો ? તમારો શું નિશ્ચય છે ? ભીમસેને કહ્યું કે, હે રાજન્દ્ર ! કવચ તથા આયુધ છોડી દેઈ ભાઈઓનો ત્યાગ કરી, કવચ પહેરી ઉભેલા શત્રુના સૈન્યમાં શા માટે જાઓ છો ? નકુળે કહ્યું કે હે ભારત ! આ રીતે મારા મોટા ભાઈ તમે ત્યાં જાઓ છો તેથી માંડે હૃદય ખેદ પામે છે, તમે ક્યાં જાઓ છો તે કહો ? સહદેવે કહ્યું કે, હે નૃપ ! આ મહાભયંકર રણસમૂહ વર્તમાન છતાં અમારો ત્યાગ કરી શત્રુની સામે તમે ક્યાં જાઓ છો ? સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે ભાઈઓએ કહ્યું. તોપણ કંઈપણ ઉત્તર ન દેતાં, ધર્મરાજ આગળ ચાલ્યા. ઉદાર મનવાળા, મહાશુદ્ધિમાન વાસુદેવ ભગવાને અર્જુનાદિ પ્રત્યે કહ્યું કે એમનો અભિપ્રાય મેં જાણ્યો છે તે તમોને હું કહું તે સાંભળો. ધર્મરાજ, ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય તથા શલ્ય એ સર્વ ગુરૂજનની આજ્ઞા લીધા પછી તેમની સાથે યુદ્ધ કરશે, કારણ કે, શાસ્ત્રોમાં એમ કહેલું છે કે, જે પ્રથમ ગુરૂજનની આજ્ઞા લીધા વગર તેમની સાથે યુદ્ધ કરે છે, તે અશુભ ચિંતન કરેલો પરાજય પામે છે, અને જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગુરૂજનની આજ્ઞા લઈ તેઓની સાથે યુદ્ધ કરે છે તે યુદ્ધમાં જય પામે છે એમ માંડે માનવું છે. એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે

કહ્યું એટલામાં દુર્યોધનની સેનામાં મોટો હાલાકાર થવા લાગ્યો. બીજા બધા બોલતા બંધ થઈ ગયા. એ વખતે દુર્યોધનના સૈનિક પુરૂષો દ્વરથી યુધિષ્ઠિરને જોઈ, પરસ્પર આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, કુળમાં દ્વંષણુ રૂપ યુધિષ્ઠિર ભાઈઓ સહિત નિશ્ચય ભય પામી ભીષ્મની પાસે આવી શરણુ થવાની માગણી કરશે; પણ અર્જુન, ભીમસેન, નકુલ તથા સહદેવ જેવા વીર ભાઈઓ છતાં યુધિષ્ઠિરને ભય કેમ પ્રાપ્ત થયું ? થોડા બળવાળા યુધિષ્ઠિરને સંગ્રામમાં ભય પ્રાપ્ત થયું માટે નિશ્ચય પૃથ્વીમાં અત્યંત પ્રખ્યાત ક્ષત્રિય કુલમાં એ ઉત્પન્ન થયેલ નથી. આમ કહી સર્વ સૈનિકો, અત્યંત પ્રસન્ન થઈ કૌરવની પ્રશંસા કરતા, સારી રીતે વસ્ત્ર હલાવતા કેશવ ભગવાન તથા ભાઈઓ સહિત યુધિષ્ઠિરની નિંદા કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! એ રીતે કૌરવોનું મૈત્ર્ય યુધિષ્ઠિરને ધિક્કારી બોલતું રહી ગયું. સંજય કહે છે કે, હે રાજન ! યુધિષ્ઠિર રાજા ભીષ્મને શું કહેશે અને તે શી પ્રત્યુત્તર આપશે. સંગ્રામમાં વખાણુ કરવા લાયક ભીમ, અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ શું કહેશે અને આ યુધિષ્ઠિર રાજાનું કહેવું શું હશે ? એ રીતે એક સેનાને મોટો સંશય થયો, એટલામાં તો રાજા, બાણુ તથા શક્તિએ ફરી સંકુલ શત્રુની સેનામાં ભાઈઓ સહિત, ભીષ્મની પાસે જઈ તેમના ચરણારવિન્દનો બે હાથથી સ્પર્શ કરી યુદ્ધ વાસ્તે ઉભેલા, શંતનુના પુત્રને કહેવા લાગ્યા કે—હે પિતામહ ! દુધર્પ એવા તમારી સાથે અમે યુદ્ધ કરીશું વાસ્તે હું પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું. આત્મા તથા આશીર્વાદ આપો. યુધિષ્ઠિરનું એવું બોલવું સાંભળી ભીષ્મે કહ્યું કે, હે પૃથ્વીપતિ ! હે મહારાજ ! હે ભારત ! જો તું આ રીતે યુદ્ધમાં મારી પાસે ન આવત તો, તારા નાશ વાસ્તે હું શાપ દેત, પણ આવું રહું તારું આચરણ જોઈ હે પુત્ર ! હે પાર્થ ! હે પાંડવ ! હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. યુદ્ધ કરી જય પામ, અને બીજું પણ જે તારું અભિલસિત હોય, તે મારી પાસે માગી લે. જ તારો પરાજય થશે નહીં. હે મહારાજ ! પુરૂષ અર્થનો દાસ છે, ને અર્થ કાષ્ઠનો પણ દાસ નથી, એ સત્ય છે. જો કે હું અર્થે કરી, કૌરવો સાથે બંધાઈ ગયેલો છું તોપણ હે કુરૂનંદન, ! હે કૌરવ ! તેના અર્થે બોધણુ કરેલો હું કાતરની પેડે, યુદ્ધ વિના બીજું શું તું ઇચ્છે છે એ રીતે બાણું છું. ભીષ્મનાં વચન સાંભળી, યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે મહાત્માહો ! કૌરવ વાસ્તે આપ યુદ્ધ કરો, અને મારા હિત વાસ્તે વિચાર કરો, એજ મને હમેશાં આપનો વર જોઈએ છીએ. ભીષ્મે કહ્યું કે, હે કુરૂનંદન ! હે રાજન ! પારકા વાસ્તે ઇચ્છા પ્રમાણે હું યુદ્ધ કરીશ પણ આ યુદ્ધરૂપ કામમાં તારી સહાયતા થશે નહિ માટે તારી ઇચ્છા હોય તે કહે. તને સહાયતા થશે નહિ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે તાત ! જો મને કહેવા યોગ્ય છે એમ માનતા હોતો કાઈ ઠેકાણે પરાજય ન પામેલા તમોને હું કેવી રીતે જીતું, એ મારા હિતનો વિચાર કરો. ભીષ્મે કહ્યું કે હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરનાર મને જીતનાર કાંઈ પણ પુરૂષને હું જોતો નથી. સાક્ષાત્ ઇંદ્ર હો, તોપણ શું ? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે પિતામહ ! તે વાસ્તેજ પ્રણામ કરી તમોને પૂછું છું કે સંગ્રામમાં શત્રુઓએ તમારો વધ કેવી રીતે કરેલો, તેનાં ઉપાય કહો. ભીષ્મે કહ્યું કે, હે તાત ! સંગ્રામમાં મને જીતે એવાને હું જોતો નથી. તેમ હાલ મારો મૃત્યુકાળ પણ નથી માટે તે બાણુવા તું ફરીથી આવજો. સંજય કહે છે કે હે કુરૂનંદન વૃતરાટ્ર ! ભીષ્મનાં વચનને યુધિષ્ઠિર રાજા મસ્તક ઉપર ચડાવી ફરીથી તેમને પ્રણામ કરી ભાઈઓ સહિત સર્વ સૈનિકો સમક્ષ સૈન્ય વચ્ચે થઈ, દ્રોણાચાર્યના રથ પાસે જઈ તેમને પ્રણામ તથા પ્રદક્ષિણા કરી,

પોતાના કબાણ વાસ્તે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા. હે ભગવાન ! યુદ્ધ કરવા વાસ્તે તમારી આજ્ઞા મારું છું તે આપો. યુદ્ધ કરનાર હું કેવી રીતે સર્વ શત્રુને જીતું તે કહે ? દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, હે મહારાજ ! યુદ્ધ વાસ્તે નિશ્ચય કરેલો તું જો આ વખતે મારી પાસે આવ્યો ન હોત તો ચોતરફથી તારો નાશ થાત એવી રીતે હું તને શાપ આપત, પણ હે નિષ્પાપ યુધિષ્ઠિર ! આ વખતે તેં મારી પૂજા કરી આજ્ઞા માગી માટે તારું શુભાચરણ જોઈ આજ્ઞા આપું છું. જા યુદ્ધ કર અને જય પામ. વળી ઇચ્છા હોય તે વર માગ, બીજું પણ તારું કામ હું કરીશ, યુદ્ધ વિના બીજું શું ઇચ્છે છે ? હે રાજન્ ! અર્થનો પુરૂષ દાસ છે, અર્થ કાંઈનો પણ દાસ નથી એ સત્ય છે, માટે હું પણ અર્થે કરી, કૌરવ સાથે બંધાઈ ગયેલો છું, તેથી બીનેલાની માફક કહું છું કે, તું યુદ્ધ સિવાય બીજું શું ઇચ્છે છે ? હું કૌરવો માટે યુદ્ધ કરીશ, પણ તારો જય થાય એમ ઇચ્છીશ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે ધ્રુવન્ ! તમારે મારો જય તથા હિત ચલાવું ને કૌરવ વાસ્તે યુદ્ધ કરવું, એજ મને તમારો વર યસ છે. દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, હે રાજન્ ! તારા હરિ ભગવાન મંત્રી છે માટે આવશ્ય તારો જય થશે, અને હું પણ તને આજ્ઞા આપું છું માટે જા, સંગ્રામમાં શત્રુનો તું નાશ કરીશ. હે કુંતીપુત્ર ! જ્યાં ધર્મ, ત્યાં કૃષ્ણ, ને જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં જય, માટે જા યુદ્ધ કર. વળી બીજું પણ પૂજવાની ઇચ્છા હોય તે પૂછ, હું તને શું કહું. દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, જ્યાં સુધી હું રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરીશ, ત્યાં સુધી તારો જય થશે નહીં. માટે જલદી ભાઈઓ સહિત મારા નાશ વાસ્તે યત્ન કર. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે મહાપ્રાણી ! હે આચાર્ય ! હું તમોને નમસ્કાર કરી પૂછું છું જે તમારો નાશ કેમ થાય, તેનો ઉપાય બતાવો ? દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે હે તાત ! રથમાં બેસી બાણનો વરસાદ કરતાં યુદ્ધભૂમિમાં ઉભેલા એવા મારો નાશ કરે એવા કાંઈ પણ શત્રુને હું જોતો નથી; માટે યુદ્ધમાં શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી, મરણ વાસ્તે તૈયાર થયેલા ચેતન રહિત મને તમારા ચોદાઓમાંથી કાંઈ પણ મારે, એ મારા મરણનો ઉપાય એ હું સત્ય કહું છું. ત્યાં તું કહીશ કે તમો શસ્ત્ર ક્યારે મૂકશો તેના ઉત્તરમાં કહું છું કે, સત્ય વચન બોલનાર પુરૂષથી મોટું અગ્રિય સાંભળી, સંગ્રામમાં હું શસ્ત્ર ત્યાગ કરીશ, એ પણ હું તને સત્ય કહું છું. સંજય કહે છે કે, હે મહારાજ દ્વૈતરાષ્ટ્ર ! બુદ્ધિમાન દ્રોણાચાર્યનાં એવાં વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિર રાજા કૃપાચાર્ય પાસે જઈ, તેમને પ્રણામ તથા પ્રદક્ષિણા કરી વાક્ય જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અતિ દુર્ધર્ષ તેમને આવી રીતે કહેવા લાગ્યા. હે નિષ્પાપ યજ્ઞ ! હું યુદ્ધ કરવા વાસ્તે તમારી આજ્ઞા મારું છું; કારણ તમે આજ્ઞા આપેલો પાપ રહિત હું સર્વ શત્રુને જીતીશ. કૃપાચાર્યે કહ્યું કે હે મહારાજ ! યુદ્ધ વાસ્તે નિશ્ચયવાળો તું હાલ મારી પાસે આજ્ઞા લેવા ન આવ્યો હોત તો ચોતરફથી તારો નાશ થત વાસ્તે હું તને શાપ દેત, પણ તેં મારી પૂજા કરી માટે હું કહું તે સાંભળ. પુરૂષ અર્થનો દાસ છે અર્થ કાંઈનો દાસ નથી એ સત્ય છે. જો કે અર્થે કરી કૌરવો સાથે હું બંધા-એલો છું માટે કૌરવ વાસ્તે મારે યુદ્ધ કરવું એવી મારી મતિ છે; તેથી બીનેલાની પેઠે કહું છું કે, તું યુદ્ધ સિવાય બીજું શું ઇચ્છે છે તે કહે ? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે આચાર્ય ! તેટલા માટેજ હું તમોને પૂછું તે મારાં વચન સાંભળો એટલું કહી ચિત્તમાં ખેદ પામેલા ચેતન રહિત રાજા બોલતા રહી ગયા. સંજય કહે છે કે, હે દ્વૈતરાષ્ટ્ર ! ધર્મ રાજનો અભિપ્રાય જાણી કૃપાચાર્યે કહ્યું કે હે મહાપાણ ! હું કાંઈથી નાશ પામું તેમ નથી, તથાપિ

તું યુદ્ધ કરી જય પામ. કારણ તારા આવવાથી હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે હમેશ તારા જયનું ચિંતન કરીશ, એ હું તને સત્ય કહું છું. એવાં કૃપાચાર્યનાં વચન સાંભળી તેમનો સત્કાર કરી જ્યાં મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય ઉભો હતો ત્યાં જઈ, તેને પ્રણામ તથા પ્રદક્ષિણા કરી પોતાના કલ્યાણ વાસ્તે ધર્મરાજ આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, હે દુર્ધર્ષ ! યુદ્ધ વાસ્તે હું તમારી આજ્ઞા માગું છું, તમે આજ્ઞા આપેલો હું શત્રુને જીતીશ. શલ્યે કહ્યું કે જો યુદ્ધ વાસ્તે નિશ્ચય કરી તું મારી પાસે આવ્યો ન હોત તો રણસંગ્રામમાં તારો નાશ થવા હું શાપ દેત, પણ મારો સત્કાર કર્યો તેથી હું તને પ્રસન્ન થયો છું. તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ, અને હું પણ આજ્ઞા આપું છું માટે યુદ્ધ કરી જય પામે. હે શરવીર ! હે મહારાજ ! બીજું પણ તમારે કહેવું હોય તે કહો, તમારે શું પ્રયોજન છે. યુદ્ધ સિવાય બીજું શું ઇચ્છો છો ? પુરૂષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ કોઈનો દાસ નથી. એ સત્ય છે. તેથીજ કૌરવ સાથે અર્થ કરી હું બંધાએલો છું. હે ભાગિનેય ! તમને ગમતું કામ હું કરીશ, પણ બીનેલાની પેઠે યુદ્ધ સિવાય તમે બીજું શું માગો છો તે કહો ? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હે મહારાજ ! મારા ઉત્તમ હિતનો નિરંતર વિચાર કરો, ને પારકા વાસ્તે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ કરો, એજ તમારો વર જોઈએ. શલ્યે કહ્યું કે હે નપસત્તમ ! આ યુદ્ધરૂપ કામમાં શું હું તમારી સહાયતા કરું એમ તમે ઇચ્છો છો ? કૌરવ સાથે અર્થ કરી બંધાએલો હું તેમને વાસ્તે ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ કરીશ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હે શલ્ય ! ઉદ્યોગમાં તમે કહો છો તેજ તમારો મને વર છે, જે સંગ્રામમાં કર્ણનો વધ કરવો. શલ્યે કહ્યું કે હે કુંતીપુત્ર ! આ તમારી કામના તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ થશે, વિશ્વાસ રાખીને જાઓ અને યુદ્ધ કરો, જે તમે વચન માગ્યું તે પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક હું કરીશ. સંજય કહે છે કે, હે દ્રુતરાષ્ટ્ર ! એ રીતે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, મદ્ર દેશનાં અધિપતિ (મામા) શલ્યનાં નયન સાંભળી, તેમની આજ્ઞા લઈ ભાઈઓ સહિત મોટા સૈન્યમથિી જવા લાગ્યા.

પછી વાસુદેવ ભગવાન સંગ્રામમાં કર્ણ પાસે જઈ પાંડવ વાસ્તે એને આવી રીતે કહેવા લાગ્યા. હે કર્ણ ! મેં એમ સાંભળ્યું છે કે બીખ્મના દ્વેષથી તું યુદ્ધ કરીશ નહિ, માટે હે રાધેય ! જ્યાં સુધી બીખ્મનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તું અમોને વર આપ. કારણ જો દુર્યોધનની સહાયતા કરવા ઇચ્છતો હોય તો બીખ્મ મરણ પામ્યા પછી તેની બાજુ રણસંગ્રામમાં આવજો કર્ણે કહ્યું કે હે કેશવ ! હું દુર્યોધનનું અપ્રિય કરીશ નહીં; કારણ મરણ પર્યંત દુર્યોધનનો દિતૈયી છું, એમ ખચીત માનજો. સંજય કહે છે કે, હે ભારત ! એવા કર્ણનાં વચન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્યાંથી પાછા ફરી પાંડવો પાસે ગયા, એટલામાં પાંડવોમાં મોટા યુધિષ્ઠિર રાજા સૈન્યમાં આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, જે અમોને વરે તેને અમારી સહાયતા વાસ્તે અમો વરીએ છીએ, માગણી કરીએ છીએ. એવું સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા, યુયુત્સુ નામના દુર્યોધનના ભાઈએ કુંતીપુત્ર ધર્મરાજને કહ્યું કે, હે મહારાજ ! તમે મને વરતા હો તો રણસંગ્રામમાં તમારી તરફથી હું દુર્યોધનાદિ સાથે યુદ્ધ કરું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે મહાત્માહો ! યુયુત્સુ, વાસુદેવ ભગવાન તથા અમો સર્વ કહીએ છીએ માટે તું આવ આવ. આપણે બધા તારા મૂર્ખ ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરીએ, ને દ્રુતરાષ્ટ્રની સંતતિ તથા પિંડ દેનાર પણ તુંજ રહીશ, એમ દેખાય છે. હે મહાદ્યુતિ ! હે રાજપુત્ર ! તને ભજતા અમોને તું ભજ; કારણ અમોને ભજતાં અતિ ક્રોધાવિષ્ટ

ધૃતરાષ્ટ્રના બીજા સર્વ પુત્રો મરણ પામશે. સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી યુધિષ્ઠ તમારા દુર્યોધનાદિ પુત્રોનો ત્યાગ કરી દુઃદુલિના નાદ સંભળાવી પાંડવની સેનામાં ગયો. પછી લાઘવો સહિત, પ્રસન્ન થયેલ ધર્મરાજ્યો તેજવાળું, સોના સરખું ઉજ્જવળ કવચ ધારણ કર્યું અને બીજા સર્વ યોદ્ધાઓએ પણ પોતપોતાના રથોમાં બેસી પૂર્વની પેઠે પાછી બૂલ રચના કરી. ઘણાક શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ સેંકડો દુઃદુલિ તથા કાહળ નામનાં યુદ્ધવાદ્ય વગાડતાં વિવિધ પ્રકારના સિંહ નાદ કરવા લાગ્યા, પુરૂષમાં સિંહરૂપ, રથમાં બેઠેલા પાંડવોને જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિ સર્વ રાજ્યો હર્ષયુક્ત થઈ માન દેવા લાયકને માન આપનાર પાંડવોની મોટાઈ જોઈ અત્યંત પ્રશંસા કરતા, તેમની જ્ઞાતિ વિષે મૈત્રી, સ્નેહ તથા દયાને પણ વખાણવા લાગ્યા. તે વખતે કીર્તિમાન પાંડવોની સ્તુતિયુક્ત મન તથા હૃદયને હર્ષ આપનારી ‘સાધુ સાધુ’ એ રીતે પવિત્રવાણી બોલવા લાગ્યા ત્યાં આવેલા મ્હેછો તથા કુલીન લોકો પાંડવોનું વૃત્તાંત સાંભળી, તથા જોઈ ગદગદ કંઠથી રોવા લાગ્યા. પ્રસન્ન થયેલા શૂરવીર પુરૂષો સેંકડો મોટા ભેરી નામના વાદ્ય તથા ગાયના દૂધ સરખા શ્વેત શંખો વગાડવા લાગ્યા.

ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशोथसहस्रशः ।

शंखांश्च गोक्षीरनिभान्बध्मु दृष्ट्वा मनम्बिनः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मादिसंमानने गुर्जर-
भाषायां त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

~~~~~

અધ્યાય ૪૪ મો. યુદ્ધની તૈયારી.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—યવં વ્યૂત્થેષ્વનીકેષુ મામકેષ્વિતરેષુ ચ ।

કે પૂર્વે પ્રાહરંસ્તત્ર કુરવઃ પાંડવા નુ કિમ્ ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે—હે સંજય ! એ પ્રમાણે બૂલ રચનાએ કરી મારા પુત્રનાં તથા પાંડવોનાં સૈન્ય ઉભાં ત્યાર પછી કૌરવ પાંડવમાંથી, પ્રથમ કોણ પ્રહાર કરવા લાગ્યા. સંજય કહે છે કે, હે રાજન્ ! તમારા દુઃશાસન, લાઘવો તથા સેના સહિત ભીષ્મ સાથે યુદ્ધને ઇચ્છતા સર્વ પાંડવો ભીમસેનને આગળ કરી તમારા પુત્રની સેના સામે આગ્યા. બેઉ સેનામાં સિંહનાંદ, કિલકિલ, ક્રકચ, ગાયની શિંગડીઓના શબ્દ, તથા ભેરી, મૃદંગ, મુરજ અને હાથી ઘોડાના હણહણાટ થવા લાગ્યા. પછી બેઉ સેના એકઠી મળતાં મોટી ગરદી થઈ તે સમયે પાંડવ તથા ધૃતરાષ્ટ્રના મોટા પ્રહારવાળા સમાગમમાં સૈન્યો વાયુએ કરી જેમ વન કંપે, તેમ શંખ, મૃદંગાદિના શબ્દે કરી કંપવા લાગ્યાં, તેમજ રાજ, હસ્તિ, અશ્વ, તથા રથે કરી આકુલ અમંગલ મુહૂર્તમાં આવેલી સેનાઓનો, વાયુએ વૃદ્ધિ પમાડેલા સમુદ્રોનો, મોટા રૂવાં ઉભાં કરે તેવો ભયંકર શબ્દ થાય તેમ ઘોંઘાટ થવા લાગ્યો. મહાબાહુ ભીમસેને મોટા બળદની પેઠે શબ્દ કર્યો જેણે કરી શંખ, દુઃદુલિ, હસ્તિ તથા ઘોડાના હણહણાટ તથા સૈન્યોના સિંહનાદો થવા લાગ્યા. ઇંદ્રના વજ્ર જેવો તે શબ્દ સાંભળી તમારૂં પુત્રની સેનાના સર્વે સૈનિકો ત્રાસ પામ્યા, અને સર્વ વાહનો સિંહના

શબ્દથી જેમ મૃગો થરથરે તેમ થરથરવા લાગ્યાં. મોટા ધનુષવાળો ભીમસેન પોતાનું ભયં-
કરરૂપ દેખાડતો મેઘની પેઠે ગર્જના કરી તમારા પુત્રને ભય પમાડતો પાસે આવવા લાગ્યો,
તેને દુર્યોધન, દુર્મુખ, દુઃસહ, શલ, અતિરથિ, દુઃશાસન દુર્મર્ષણ, વિવિંશાત, ચિત્રસેન,
મહારથિ વિકર્ણ, પુરૂષિત્ર, જય, ભોજ ને વીર્યવાન સૌમદત્તિ, એ સર્વ તમારા પુત્રોએ
વિજળા સહિત મેઘાની પેઠે મોટા ધનુષો હથાવી કાંચળા ઉતારેલા સર્વ જેવાં બાણોએ
મેઘ જેમ સૂર્યને દોષે તેમ ઢાંકી દીધો. તે વખતે દ્રૌપદીના પુત્ર મહારથિ અભિમન્યુ, નકુળ,
સહદેવ, તથા પૃથત્તગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એ સર્વ મહા વેગવાળા વજ્ર કરી,
પર્વતોના શિખરોનો જેમ ઇંદ્ર નાશ કરે તેમ તીક્ષ્ણ બાણથી તમારા પુત્રોને પીડતા, સામે
આવવા લાગ્યા. ભીમના ધનુષની દોરી તથા ભોજના શબ્દવાળા તે પહેલા સંગ્રામમાં
તમારા તથા પારકાઓમાંથી કોઈ પણ વિમુખ થયા નહીં. હે ભારત ! તે વખતે નિશાન
વિંધનારા, અત્યંત બાણોને ફેંકતા દ્રોણના શિષ્યોના હાથની બાણ નાંખવામાં આક્રાંક્ષી મેં
જોઈ. તેમ ધનુષોનો શબ્દ બંધ ન થતાં આક્રાંક્ષમાંથી જેમ તારાઓ પડે તેમ સેનામાંથી
ચળકતાં બાણો વરસવા લાગ્યાં. બીજા સર્વ રાજાઓ જોનારાની પેઠે ભયંકર તથા જોવા
લાયક તે જ્ઞાતિયુદ્ધને જોવા લાગ્યા. ઘણા વખતથી ક્રોધે ભરાયેલા રાજાઓ સ્પર્ધાને લીધે
એક બીજાને મારવા લાગ્યા. તે સમયે હાથી, ઘોડા તથા રથોથી સંકુલ તે બેઉ સેના
રણસંગ્રામમાં ચિતારાએ વસ્ત્રમાં ચિતરેલી હોય તેમ શોભવા લાગી. સર્વ રાજાઓ તમારા
પુત્રની આજ્ઞાથી હાથમાં ધનુષ લઈ સૈન્યો સહિત યુધિષ્ઠિરની સેનામાં જવા લાગ્યા, તેમજ
યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી સેંકડો રાજાઓ સિંહનાદ કરતા તમારા પુત્રની સેનામાં આવવા
લાગ્યા, એ પ્રમાણે બેઉ સેનાના સૈન્યોનો ભયંકર સમાગમ થયો. જેમાં સેનાથી
ઉડેલી રજથી સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો અને યુદ્ધ કરતાં ધવાયેલા તથા પાછા આવનાર યોદ્ધા-
ઓમાં પોતાના કે પારકા દેખાતા બંધ થયા. મહા ભયંકર યુદ્ધની ગીરદીમાં સર્વ સૈન્યોને
અતિક્રમણ કરી તમારા પિતા બીજમ શોભતા હતા.

તાંમિસ્તુ તુમુલે યુદ્ધે ધર્ત્તમાને મહાભયે ।

અતિસર્વાણ્યનીકાનિ પિતાતેઽભિવ્યરોચત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि युद्धारंभे गुर्जरभाषायां
चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

અધ્યાય '૪૫' મો. યુદ્ધનો સમારંભ.

સંજય ઉવાચ—પૂર્વાહ્ને તસ્ય રૌદ્રસ્ય યુદ્ધમન્હો વિશાંપતે ।

પ્રાવર્તત મહાઘોરં રાજદેહાવકર્ત્તનમ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે વૃતરાષ્ટ્ર ! મહા ભયંકર દિવસના પૂર્વ ભાગમાં રાજાઓના
શરીરનો નાશ થવા લાગ્યો ને પરસ્પર હતવાની આશાવાળા ક્રોરવ તથા સૃંજ્યાદિ રાજા-
ઓનો સિંહ જેવો શબ્દ આક્રાંક્ષ તથા પૃથ્વીમાં ફેલાઈ ગયો. ભોજ તથા શંખના શબ્દો
સાથે ક્લિક્કિત શબ્દ તથા ગર્જના કરનાર ઝરવીરોના સિંહનાદો થવા લાગ્યા. ભોજ વાગ-

વાથી દોરીના ખાદલના પગના, ઘોડાઓના, છડીના, અંડુશના, આયુધના, તથા એક બીજની સામે દોડતા હાથીઓના ઘંટાઓના, રૂવાં ઉભાં થાય તેવા એકઠા થએલા શબ્દોમાં મેઘના શબ્દ જેવો રથનો ઘોંઘાટ થવા લાગ્યો. તે વખતે મોટી ધ્વજવાળા તમારા પક્ષના રાજાઓ, જીવવાની આશા છોડી કૂર મન કરી પાંડવોને મારવા લાગ્યા. શંતનુના પુત્ર બીજમ કાળદંડ જેવું ભયંકર ધનુષ ધારણ કરી રણસંગ્રામમાં અર્જુન સામે લડવા લાગ્યા. તે વખતે તેજસ્વી અર્જુન પણ લોક પ્રસિદ્ધ ગાંડીવ નામના ધનુષને લઈ રણસંગ્રામમાં બીજમની સામે ધસ્યા, એમ કૌરવમાં સિંહ જેવા એ બેઉ જણે પરસ્પર જીતવાની ઇચ્છા રાખી એક બીજને વિંધ્યા, તથાપિ તે બેઉમાંથી કોઈ પણ કંપાયમાન થયો નહીં. મોટા ધનુષ્યવાળો સાત્યકિ કૃતવર્મા સામે થયો, તે વખતે બેઉનું રૂવાં ઉભાં થાય તેવું ભયંકર યુદ્ધ થવા માંડ્યું. સાત્યકિ કૃતવર્માને તીક્ષ્ણ આણેથી વિંધી પીડા કરવા લાગ્યો, તેમજ કૃતવર્મા પણ તીક્ષ્ણ આણેથી તેને વિંધી પીડા પમાડવા લાગ્યો. મહા બળવાળા, આણેએ વ્યાપ્ત શરીરવાળા તે વસંતઋતુમાં ફૂલથી વિચિત્ર હોય તેમ શોભતા આખરાના વૃક્ષ જેવા લાગતા હતા. અભિમન્યુ મોટા ધનુષ્યવાળા બૃહદ્રથ નામે રાજા સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, તેમજ મોટા ધનુષ્યવાળા કાસલ દેશના રાજા બૃહદ્રથ પણ અભિમન્યુ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, તેમજ સંગ્રામમાં અભિમન્યુની ધ્વજ કાપી તેના સારથીને પાડ્યો. હે મહારાજ ! કાપેલા શત્રુને મર્દન કરનાર અભિમન્યુએ નવ આણેથી બૃહદ્રથને, લક્ષાકૃતિ તીક્ષ્ણ બે આણેથી તેમની ધ્વજને, એક પાછળથી રક્ષા કરનારને તથા એક આણે કરી સારથીને વિંધ્યો. એ રીતે ક્રોધ પામેલા તેમજ એક બીજને મારવા માંડ્યા. તેમજ સંગ્રામમાં મદોન્મત્ત વૈર બાંધનાર, મહારથિ તમારા પુત્ર દુર્યોધન સાથે બીમસેન યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પુરૂષમાં સિંહરૂપ, કૌરવમાં મુખ્ય, મહા બળવાન, યુદ્ધ કુશળ અનેક તરેહથી યુદ્ધ કરનાર મહાત્મા તે બેઉ રણસંગ્રામમાં એક બીજ ઉપર આણુનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. તે વખતે તેમને જોઈ સર્વ લોકને વિસ્મય થયો પછી દુઃશાસને મહા બળવાળા નકુળ સામે જઈ તેને મર્મ બેદ કરનાર તીક્ષ્ણ ધણાક આણેથી વિંધ્યો. માદ્રી પુત્ર નકુળે પણ સહેજમાં તીક્ષ્ણ આણેથી તેનાં ધનુષ્યાણ તથા ધ્વજને કાપી ક્ષુદ્રક નામનાં પચ્ચીસ આણે નાંખ્યાં. વળી તમારા પુત્ર રણસંગ્રામમાં આણેએ કરી તેના ઘોડાઓને મારી, તેની ધ્વજ પણ પાડી નાંખી. દુર્યોધ નામના તમારા પુત્ર મહા બળવાળા યન્ન કરતા એવા સહદેવ સામે જઈ રણમાં યુદ્ધ કરતાં તેને આણુના વરસાદથી વિંધ્યો. તે વખતે શરવીર સહદેવે પણ સંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ આણેથી તેના સારથીને પાડ્યો. એમ યુદ્ધમાં ઉન્મત્ત તે બેઉ એક બીજને જીતવાની આશાથી તીક્ષ્ણ આણેએ એકબીજને ત્રાસ પમાડવા લાગ્યા. મદ્રદેશના રાજા શલ્ય સામે યુધિષ્ઠિર રાજા પોતે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે વખતે તે રાજાએ તેમના ધનુષના બે કડકા કર્યા, ધર્મરાજાએ તેનો ત્યાગ કરી વેગથી અતિદંઢ બીજનું ધનુષ લઈ નમેલા રૂળવાળા આણેથી તેને ઢાંકી, ક્રોધથી ‘ ઉભો રહે ઉભો રહે ’ એમ કહ્યું. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણાચાર્ય સામે આવ્યો. તે વખતે ક્રોધે ભરાયેલા દ્રોણાચાર્યે રણસંગ્રામમાં તેના ધનુષના ત્રણ કડકા કરી. કાળદંડ જેવું આણુ નાંખ્યું, જેથી તે રાજાનું શરીર વિંધાઈ ગયું. દુપદ રાજાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બીજનું ધનુષ લઈ રણસંગ્રામમાં ચૌદ આણેથી તેમને વિંધ્યા. એ પ્રમાણે ક્રોધવાળા તે બેઉ અત્યંત યુદ્ધ કરતા હતા. રણસંગ્રામમાં શંખ નામના રાજાએ વેગથી

એમદત્તના પુત્ર સામે જઈ ‘ ઉભો રહે ઉભો રહે ’ એ રીતે કહી તેનો જમણો હાથ કાપ્યો, તેમજ સૌમદત્તિએ પણ તેને જત્રુ દેશમાં-હાંસડીમાં વિધ્યો. એ રીતે મદોન્મત્ત એ બેઉનું રણસંગ્રામમાં પૂર્વે વત્રાસુર તથા ઇંદ્રના જેવું ભયંકર યુદ્ધ થયું. બાહ્યિક સામે ક્રોધથી મહારથી ધૂષકેતુ દોડ્યો. તે સમયે બાહ્યિક ક્રોધથી ધણા બાણ નાખી સિંહનાદ કર્યો. મદોન્મત્ત એદિ રાજાએ નવ બાણે કરીને મદોન્મત્ત હસ્તી જેવા તેને વિધ્યો. સંગ્રામવિષે ક્રોધ પામેલા તથા વારંવાર શબ્દ કરતા તે બેઉ મંગળ તથા શુભ ગ્રહ જેમ સમીપ આવે તેમ એક બીજાની નજીક આવવા લાગ્યા. હે ભારત ! ભયંકર કર્મવાળા અલંબુષ નામના રાક્ષસ સામે દૂર કર્મ કરનાર ઘટોત્કચે ઇંદ્ર જેમ બળની સામે જાય તેમ સામે જઈ મહા બળવાન રાક્ષસને તીક્ષ્ણ એવાં નેવું બાણથી વિધ્યો. અલંબુષે પણ મહા બળવાન ભીમસેનના પુત્રને નથી જણાતી ગ્રંથિ જેમાં એવા બાણે કરી અનેક તરેહથી વિધ્યો. સંગ્રામમાં બાણે વિધાએલા શરીરવાળા તે બેઉ દેવાસુર યુદ્ધમાં મહા બળવાન વત્ર તથા ઇંદ્ર શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! બળવાન શિખંડી અશ્વત્થા સામે અડ્યો, તેથી કાપેલા અશ્વત્થામાએ પાસે ઉભેલા તેને તીક્ષ્ણ બાણે કરી વિધી નાખ્યો. શિખંડીએ બાણથી તેને વિધ્યો, સારી રીતે પાએલ સૂક્ષ્મ ધારવાળા તીક્ષ્ણ બાણે કરી તથા બીજા પણ બહુ પ્રકારના બાણે કરી તે બેઉજણ અન્યો પન્ય એક બીજાને મારવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! શરવીર ભગદત્તની સામે સેનાપતિ વિરાટ રાજા ધસી ગયા એટલે એ બેઉનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું, જેમાં અત્યંત ક્રોધ પામેલા વિરાટે મેઘ જેમ વૃષ્ટિએ કરી પર્વતને ઢોકે, તેમ બાણના વરસાદે કરી તેને ઢાંક્યો. ભગદત્તે પણ ત્વરિત ઉગતા સૂર્યને જેમ મેઘ રાખ્યાદન કરે તેમ બાણના વરસાદથી તેને ઢાંકી નાખ્યો. હે ભારત ! કેકય દેશના બહુ-તક્ષત્ર રાજા સામે આવી શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્યે બાણના વરસાદથી તેને ઢાંકી દીધો. ક્રોધ પામેલા કેકયે પણ બાણના વરસાદથી તેને ઢાંકી દીધો. હે ભારત ! તે પછી ક્રોધ પામેલા તે બેઉ એક બીજાના થોડાઓને મારી ધનુષ કાપી, રથ વગરના થઈ તરવારથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ રીતે અત્યંત દાઝણુ એવું ભયંકર યુદ્ધ થયું. અને શત્રુને તપાવનાર દ્રુપદ રાજા, હર્ષયુક્ત થઈ, હર્ષિત થએલા, સિંધુ દેશના રાજા જ્યદ્રથ સામે ગયા, તે બેઉ સિંધુ દેશના રાજાએ ત્રણ બાણે કરી તેને વિધ્યો, એ રીતે તેમનું અત્યંત દાઝણુ તથા નેત્રને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, ભયંકર યુદ્ધ શુક્ર તથા મંગળ ગ્રહના જેવું થયું. વિકર્ણ નામનો તમારો પુત્ર સુતસોમ નામના ભીમસેનના પુત્ર સામે વેગવાન અશ્વોથી જઈ બાણથી તેને વિધી કંપાવી ન શક્યો. તેમ તે પણ તેને બાણે કરી વિધી કંપાવી ન શક્યો, તે આશ્ચર્ય જેવું થયું. અત્યંત કાપેલો, પરાક્રમી, પુરૂષમાં સિંહરૂપ તથા મહારથી ચેકિતાન રાજા, પાંડવ વાસ્તે સુશર્મા સામે અડ્યો. તે સમયે સુશર્માએ રણસંગ્રામમાં મોટા બાણના વરસાદથી તેને વારી રાખ્યો. અત્યંત કાપેલા ચેકિતાને પણ મહામેઘ જેમ પર્વતને ઢોકે તેમ બાણે કરી તેને ઢાંકી નાખ્યો. હે રાજેન્દ્ર ! પરાક્રમી શકુનિ, પરાક્રમ કરનાર પ્રતિવિધ્ય રાજા સામે મદોન્મત્ત સિંહ જેમ મોટા હસ્તી સામે દોડી જાય, તેમ દોડી ગયો. તેને અત્યંત ક્રોધી યુધિષ્ઠિર પુત્રે તીક્ષ્ણ બાણે કરી ઇંદ્ર જેમ દૈત્યને વિધે તેમ વિધ્યો. મહા ગ્રાહ શકુનિએ સંગ્રામમાં પોતાને વિધતા, તેને ગ્રંથિ વગરના બાણે કરી વિધ્યો. હે રાજેન્દ્ર ! કાંબોજ દેશના ચોદાઓમાં પરાક્રમ કરનાર મહારથી સુદક્ષિણ સામે

મહારથી સહદેવ પુત્ર શ્રુતકર્મા અહયો. તેને બાણથી વિંધીને મેનાક પર્વતને જેમ ધ્રુવ કંપાવી ન શકે તેમ તે કંપાવી શક્યો નહીં તેથી કાપેલા શ્રુતકર્માએ તેને ચોતરફથી ધણીક બાણોએ કરી વિંધ્યો, ને અત્યંત કુપિત શત્રુને તપાવનાર, બળવાન, મહારથી અર્જુન પુત્ર ઈરાવાને શત્રુને દમન કરનાર સાવધાન શ્રુતાયુષ સામે જઈ સંગ્રામમાં તેના ઘોડાને મારી ગર્જના કરી, જે તેના સૈન્યમાં ફેલાઈ ગઈ તેથી ક્રોધ પામેલા શ્રુતાયુષે સંગ્રામમાં ગદાના અગ્રભાગથી તેના ઘોડાઓને માર્યાં. એ રીતે તેમનું યુદ્ધ પ્રવર્તી ગયું. અવંતિપુરીના વિંદ તથા અનુવિંદ નામે બે રાજાઓ શરવીર મહારથી એવા પુત્ર તથા સેના સહિત, કુંતિભોજ સામે આવી, મોટી સેના સહિત સ્થિર થઈ તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે વખતે તેમનું અદ્ભુત ધોર પરાક્રમ અમોએ બન્યું. જેમાં અનુવિંદે કુંતિભોજને ગદા મારી અને તેણે બાણના સમુદાયથી તેને ઢાંકી દીધો. કુંતિભોજના પુત્રે વિંદ રાજાને બાણથી વિંધ્યો અને તેણે તેને વિંધ્યો. તે મોટા આશ્ચર્ય જેવું થયું. હે મારીષ ! સૈન્ય સહિત કેકય નામના પાંચ ભાઈઓ સૈન્ય સહિત કંધાર દેશના પાંચ રાજાઓ સાથે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તમારા વીરબાહુ નામના પુત્રે રથમાં ઐષ્ટ વિરાટના પુત્ર ઉત્તર સામે યુદ્ધ કરતાં તીક્ષ્ણ બાણથી તેને વિંધ્યો. ઉત્તરે પણ તીક્ષ્ણ બાણે કરી શરવીર એવા તેને વિંધ્યો, અને એક રાજાએ સંગ્રામમાં ઉલૂક સામે જઈ બાણના વરસાદથી તેને વિંધ્યો. ઉલૂકે પીછા આંધેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી સામે તેને વિંધ્યો. એ પ્રમાણે પરાજય ન પામેલા, અત્યંત કાપેલા પરસ્પર બાણ મારતા તે એકેનું મહા લયંકર યુદ્ધ થયું. એ રીતે તમારા તથા પાંડવના રણસંગ્રામમાં રથ, હસ્તિ, અશ્વ તથા પાયદળનાં હજારો ઢંદ યુદ્ધ થવા માંડ્યાં, જેનો બે ઘડી પર્વત સારો દેખાવ રહ્યો અને પછી ઉન્મત્તની પેઠે કંઈ પણ જણાતું બંધ થયું. હસ્તિ હસ્તિ સામે, રથો રથો સામે, અશ્વ અશ્વ સામે, તથા પાયદળ પાયદળ સામે જતાં ધનધોર યુદ્ધ થવા માંડ્યું. એ રીતે પરસ્પર એકઠા મળેલા શરવીરોનું અત્યંત દુર્ધર્ષ યુદ્ધ થતું હતું તે વખતે દેવર્ષિઓ, સિદ્ધ તથા ચારણો ત્યાં આવી દેવાસુર સંગ્રામ જેવા આ સંગ્રામને જોવા લાગ્યા. હજારો હસ્તિ, રથો તથા પુરૂષો ક્રમ છોડી દઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તેથી દરેક ઠેકાણે રથ, હસ્તિ, પાયદળ તથા ધોડેસ્વાર ચારેવાર યુદ્ધ કરતા જણાવા લાગ્યા.

તત્ર તત્ર પ્રદેશ્યંતે રથવારણપત્તયઃ ।

સાદિનન્ન નરઠયાઞ્ચ યુદ્ધમાના મુહુર્મુહુઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वादशोऽध्याये गुर्जरभाषायां
पंचचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

અધ્યાય ૪૬ મો-સંકુલ યુદ્ધ.

संजयउवाच-राजन् शतसहस्राणि तत्र तत्र पदातिनां ।

निर्मयादं प्रयुज्जानि तस्मै वक्ष्यामि भारत ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન્ ! હે ભારત ! સંગ્રામમાં તે તે ઠેકાણે લક્ષાવધિ પાયદલ

મર્યાદ મૂકી યુદ્ધ કરવા લાગ્યું, તે હું તમોને કહું તે સાંભળો. પુત્ર પિતાને, પિતા ઔરસ પુત્રને, ભાઈ ભાઈને, મામો ભાણેજને, ભાણેજ મામાને, તથા મિત્ર મિત્રને, ન જાણતાં જૂતાદિએ પરવશ કરેલા હોય તેની પેઠે પાંડવ કૌરવ સેળભેળ થઇ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે ભરતર્ષભ ! પુરૂષમાં સિંહરૂપ કેટલાક યોદ્ધાઓ રથે કરી સૈન્યમાંના રથની ધોંસરીથી બીજના રથની ધોંસરી ભાગી નાખતા હતા, પરસ્પર મારવાની ઇચ્છાવાળા કેટલાક સંમુખ આવેલા સાથે મળી પોતાના રથના દંડથી તેના રથના દંડને તથા કુખડાથી કુખડાને ભાગતા હતા. કેટલાક રથો, રથ સાથે તથા મદ્દ ઝરતા મોટી કાયાવાળા હાથીઓ હાથીઓ સાથે મળવાથી ચાલી શકતા ન હતા. ક્રોધ પામેલા કેટલાક હસ્તિઓ અંબાડી તથા પતાકાવાળા શ્રેષ્ઠ હાથીઓ સાથે મળી એક બીજને દાંતે કરી અનેક તરેહથી ચીરતા હતા, અને બીજ હસ્તિઓએ હણેલા કેટલાક વેગવાળા હસ્તિઓ અત્યંત આતુર થઇ ચીત્કાર ચીસો પાડતા હતા. કેટલાક સારી રીતે શિખવેલા, છડી તથા અંકુશે હણેલા, મદ્દ વગરનાં તથા મદ્દવાળા હસ્તિઓ પરસ્પર સામ સામા જતા હતા, તેમજ મદ્દ ઝરતા હસ્તિઓ સાથે મળેલા કેટલાક મોટા હસ્તિઓ કૌંચ પક્ષીની પેઠે શબ્દ કરી સર્વે દિશાઓમાં દોડતા હતા. સારી રીતે યોજના કરેલા ભેદાએલાં કુંભસ્થલ તથા મુખવાળા, તરવાર, ભાથા તથા બાણે કરી વિધાએલા, તથા ભેદ પામેલા મર્મસ્થાનવાળા, શ્રેષ્ઠ હસ્તિઓ શબ્દ કરી બ્રાણુ રહિત થઇ ભૂમિપર પડી જતા હતા, અને કેટલાક ભયંકર શબ્દ કરતા દિશાઓમાં દોડી જતા હતા. મોટાં વક્ષસ્થળવાળા પ્રહાર કરનાર હસ્તિઓના પાદ રક્ષકો નાના ભાલા, ધનુષ, સન્જેલ કુવાડીઓ, ગદા, મુસલ, ગોદણુ, તોમર, લોઠાની લાકડી, તથા તીક્ષ્ણ તરવાર ગ્રહણ કરી ક્રોધથી પરસ્પર મારવાની ઇચ્છાથી તે તે દેકાણે દોડતા દેખાતા હતા, અને પરસ્પર સામે દોડતા શરવીરોની મનુષ્યના રૂઢિરે કરી ખરડાએલી તરવારો ચમકતી હતી. શરવીરોએ હાથથી નાંખેલી શત્રુના મર્મસ્થાનમાં પડતી તરવારોનો ખણખણાટ થતો હતો. ગદા મુસલ, શ્રેષ્ઠ તરવાર તથા હસ્તિના દાંતે કરી ભેદ પામેલા અંગવાળાઓની તથા હસ્તિઓએ કચરેલાં પરસ્પર પોકારતાં અનેક મનુષ્યોની નરકમાં પડેલા પ્રેતોના જેવી દારૂણ ક્રિક્યારીઓ સંભળાતી હતી. કેટલાક ધોડેસ્વારોએ ચમરી તથા શિરોભૂષણ ધરનાર ધોડાઓથી મહા વેગવાળા થઇ હર્ષથી એક બીજની સામે આવી નાંખેલાં સુવર્ણથી શોભતાં ચક્રચક્રિત તીક્ષ્ણ ભાસાં સર્પની પેઠે પડતાં હતાં. કેટલાક શરવીર ધોડેસ્વાર ઉત્તમ વેગવાળા અશ્વે કરી મોટા રથમાંથી રથિયોનાં મસ્તકો કાપતા હતા, અને રથી પુરૂષો પણ બાણુ સમીપ આવેલા ઘણાક તેમને ગ્રંથી વગરનાં મોટાં ફળવાળા બાણે કરીને મારતા હતા. નવા મેઘ સરખી દાંતિવાળા, સુવર્ણથી શોભતા મદોન્મત્ત હસ્તિઓ ધોડાઓને પકડી પગથીજ તેને કચરી નાખતા હતા. સાંગના વાગવાથી ભેદ પામેલ કુંભસ્થળ તથા પાર્શ્વ ભાગવાળા, આતુર થયેલા કેટલાક હસ્તિઓ શબ્દ કરતા હતા, કેટલાક શ્રેષ્ઠ હસ્તિઓ ધોડેસ્વાર સહિત અશ્વોને મંથન કરી સંગ્રામમાં બળે કરી ફેંકતા હતા. વળી કેટલાક હસ્તિઓ સ્વાર સહિત ધોડાઓને દાંતના અગ્રભાગથી ફેંકી ધ્વજ સહિત રથોને મર્દન કરતા ચોતરફ દ્રુમતા હતા. કેટલાક મોટા હસ્તિઓ અતિવીર્ય તથા મદ્દને લીધે સ્વાર સહિત ધોડાઓને પગ તથા સુદે કરી મારતા હતા, ને ધોડેસ્વાર તથા હાથીના બેસનારાઓએ નાંખેલાં ચક્રચક્રિત તીક્ષ્ણ બાણો હસ્તિઓના લક્ષાટ તથા અંગોમાં વાગતાં હતાં. શરવીરોએ હાથથી નાંખેલી મોટા

ઉંખાડિયા સરખી સાંગ્યો મનુષ્યાદિનાં શરીર તથા કવચોને બેદી સંગ્રામમાં પડતી હતી, કેટલાક શરવીરો સંગ્રામમાં દીપડા તથા ચિત્રાના ચામડાના મ્યાનવાળી તરવારથી શત્રુઓને મારતા હતા, અને ખીજ કેટલાક ચોદાઓ મુખ્યતાથી આવવું, એક ડસતા આવવું, એક પક્ષનો આશ્રય કરીને આવવું, ઇત્યાદિ યુદ્ધ ચાતુર્ય દેખાડતા, તરવાર, ઢાલ તથા ફરશીથી યુદ્ધવિષે પ્રહાર કરતા હતા. કેટલાક માવતની આગને અનુસરનાર હાથીઓ ઘોડા સહિત રથોને મુંઢથી ખેંચી ચારે તરફ દિશાઓમાં ધસડતા હતા. કેટલાક કાંટાવાળા, લોહદંડથી વિદારેલા, કુંવાડાથી બેદાયેલા, હસ્તિઓએ મર્દન કરેલા, ઘોડાએ ખુદેલા તથા રથના પાટાથી કચરાએલા પુરૂષો તે તે ઠેકાણે પુત્રોને, પિતાને, મામાને, તથા ભાણેજને, એ રીતે પોતાના બાંધવોને પોકારતા હતા. કેટલાંક આંતરડાં નીકળેલા, સાથળ ભાગેલા, હાથ તથા પડખાં કપાએલા, તરશા, જીવવાની આશાથી સહાય પોકારતા દેખાતા હતા કેટલાક તરશા પૃથ્વી ઉપર પડેલા, કેટલાક ધીરજ છોડી જળની યાચના કરતા, રૂધિરના ઓધે કરી લીંપાએલા, દુઃખ પામતા અને કેટલાક પોતાને તથા એકઠા થયેલા તમારા પુત્રોને અસંત નિંદતા હતા. હે મારીષ ! પરસ્પર વેરવાળા ખીજ શરવીર ક્ષત્રિયો પોતાનાં શસ્ત્રો ન મૂકતાં જૂઓ પાડતા ન હતા, અને દ્રોધથી એક ખીજનો તિરસ્કાર કરતાં દાંતથી પોતાના ઓઠને ડસતા હતા. કેટલાક વાંકી બકરીવાળા મુખથી પરસ્પર સામે જોતા હતા, અને કેટલાક બાણે કરી વિંધાએલા શરીરવાળા, કલેશ પામતા હતા. કેટલાક મહા બળવાળા ધૈર્યવાન ભાગેલા રથવાળા, શરવીર પુરૂષો શબ્દ સહિત થઇ સંગ્રામમાં ખીજના રથની પ્રાર્થના કરતા હતા. પડેલા, શ્રેષ્ઠ હસ્તિએ મારેલા તે, હે મહારાજ ! કૃત્ત સહિત જેમ ખાખરાનાં વૃક્ષો શોભે તેમ શોભતા હતા. એ રીતે શરવીરોના ક્ષયવાળો ભયંકર સંગ્રામ થવાથી સૈન્યમાં ધણાક ભયંકર શબ્દો થતા હતા. જેમાં પિતા પુત્રને, પુત્ર પિતાને, ભાણેજ મામાને, મામા ભાણેજને, મિત્ર મિત્રને તથા સંબંધી સંબંધીને મારતા હતા. એ રીતે કૌરવ પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. વળી મર્યાદ સહિત સંગ્રામમાં પાંડવોની સેના બીજ પાસે આવી કંપવા લાગી ત્યારે હે રાજન્ ! પાંચ જેમાં તારાનાં ચિન્હ છે એવી તાલ-વૃક્ષનાં ચિન્હવાળી ઉચી ધ્વજવાળા, મોટા રથમાં બેઠેલા, મહાબાહુ બીજમ મેરૂપર્વતે કરીને જેમચંદ્રમા શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા.

રાજતેનમહાબાહુરુદ્રિતેન મહારથે ।

બમૌ મોષ્મસ્તદા રાજંશ્રંદ્રમા દ્વમેરુણા ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलसुद्धे गुर्जरभाषायां
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

અધ્યાય ૪૭ મો. લીબમ સામે અભિમન્યુ.

સંજય ઉવાચ—ગતપૂર્વાન્દ્રમૂયિષ્ઠે તસ્મિન્નહનિદારુણે ।

વર્તમાને તથા રૌદ્રે મહાવીરવરક્ષયે ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગયો છે ધણો પૂર્વ ભાગ જેમાં એવા શરવીરોના ક્ષય કરનાર તે ઘણા દિવસમાં દુર્મુખ, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, તથા વિવિંશતિ, એ

પાંચ જણ તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી ભીષ્મ પાસે જઈ તેમની રક્ષા કરતા હતા. એમણે રક્ષા કરેલા મહારથી ભીષ્મે પાંડવની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે એદિરાજ, કાશિરાજ, કર્ણ દેશના રાજા, તથા પંચાળ દેશના રાજાઓમાં ભીષ્મનો તાડના ચિન્હવાળો હાલતો ધ્વજ ફરફરતો દેખાતો હતો. પછી ભીષ્મે રણસંગ્રામમાં મહા વેગવાળા ગ્રંથી વગરના લક્ષ્મીકૃતિ આણેથી શત્રુઓનાં મસ્તકોને તથા ઘોંસરી અને ધ્વજસહિત રથોને કાપી રથના માર્ગમાં નાચની પેઠે યુદ્ધ ક્રિયા કરવા માંડી. મર્મસ્થાનમાં વાગેલા તીરવાળા હસ્તિઓ અત્યંત પીડિત સ્વરથી પોકારતા હતા, તેને જોઈ અત્યંત ક્રોધેલા અભિમન્યુએ પીળા ઉત્તમ ઘોડા જોડેલા રથમાં બેસી કર્ણુકાર વૃક્ષ સરખા, અને સુવર્ણથી વિચિત્ર પ્રકારના ધ્વજ કરી શોભતા તેણે ભીષ્મ તથા તેના રક્ષક સામે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેની સાથે તથા તેને અનુસરનાર સાથે યુદ્ધ કરતાં એકે કરી કૃતવર્માને, પાંચથી શલ્યને, તથા તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા નવ આણેથી ભીષ્મને વિંધી, કર્ણુ પર્યંત પ્રત્યંચા જેવું, સારી રીતે મૂકેલા એક આણેથી સુવર્ણથી શોભતા ધ્વજને વિંધ્યો. સર્વ આવરણ બેદનાર ગ્રંથી વગરના લઘુ નામના આણેથી દુર્મુખના સારથીના મસ્તકને તથા તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા લક્ષ્મીકૃતિ આણે કરી સુવર્ણથી શોભતાઃ કૃપાચાર્યના ધનુષને કાપી, તીક્ષ્ણ અગ્રલાગવાળા આણેથી સર્વને વિંધ્યા. એ રીતે અત્યંત ક્રોધી મહારથી અભિમન્યુ જાણે નાચતો હોય નહીં તેમ સર્વને મારવા લાગ્યો. તે સમયે તેની હસ્તલાઘવી જોઈ દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થતા હતા, અને ભીષ્મ આદિ સર્વ રથમાં બેસનારાઓ પણ ખરેખર નિશાન વિંધનાર અભિમન્યુને સાક્ષાત્ અર્જુન જેવો બળવાન માનતા હતા. હસ્તલાઘવી જેમાં દેખાતી હતી, એવું ભમતા ઉંઘાડિયા સમાન ગાંડીવ ધનુષ જેવા શબ્દવાળું તેનું ધનુષ દિશાઓમાં ફેલાઈ જતું હતું. સામા શરવીરને હણનાર નિર્ધામત વ્રતવાળા ભીષ્મે તેની પાસે જઈ મહાવેગવાળા નવ આણે કરી તેની ધ્વજ કાપી ને ત્રણ આણેથી તેના સારથીને માર્યો. હે મારિય ! કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય તથા શલ્ય પણ આણેથી વિંધી મૈનાક પર્વત જેવા તેને કંપાવી ન શક્યા. મહારથી એવા ધૃતરાષ્ટ્રની સેનાના પ્રમુખે વિંટાએલા, શરવીર અભિમન્યુએ પાંચે રથ સામે આણેનો વરસાદ કરતાં તેમનાં આવતાં હજારો આણેને આણના વરસાદથી વારી, ભીષ્મ ઉપર આણ નાખી મોટા શબ્દ કર્યો. હે રાજા ! તે સમયે સંગ્રામમાં આણેથી ભીષ્મને પીડનાર યત્ન કરતા અભિમન્યુના આહુનું બળ જણાયું. ભીષ્મે પરાક્રમ કરનાર તેના સર્વ આણેને કાપ્યા. તેમજ તેના ધનુષમાંથી નીકળેલા આણેને પાછા વાળ્યા. તે પછી સફળ આણવાળા શરવીર એવા તેણે નવ આણે કરી ભીષ્મની ધ્વજ કાપી નાંખી. તેને જોઈ મનુષ્યો ઉંઘા સ્વરથી બૂમો પાડવા લાગ્યા. હે ભારત ! તે સમયે રૌપ્યમયી. સોનાથી શોભતી તાલના ચિન્હવાળી આણેથી કપાએલી ધ્વજ પૃથ્વી ઉપર પડી. હે ભરતર્ષભ ! અભિમન્યુના આણે કરી પડેલા ધ્વજને જોઈ તેને ઉત્તેજિત કરતાં ભીમસેને મોટી ગર્જના કરી. મહા ભયંકર સંગ્રામમાં બળવાન ભીષ્મે ધણીક દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રગટ કરી. હજાર આણ સુલદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુ ઉપર નાંખ્યાં, તે મોટા આશ્ચર્ય સરખું થયું. પાંડવોમાંના મહારથી મોટા ધનુષવાળા પુત્ર સહિત વિરાટ રાજા, પૃપત્ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ભીમસેન, પાંચ ક્રકય રાજાઓ, તથા સાત્યકિ, એ દશ જણ રથમાં બેસી અભિમન્યુની રક્ષા કરવા દોડ્યા, વેગથી આવતા તેમને નેહ શંતનુ પુત્ર ભીષ્મે ત્રણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર

તથા નવ આણુ સાત્યકિ ઉપર નાખી કાન પર્યંત પ્રત્યંચા ખેંચી તીક્ષ્ણ એવા ક્ષુર નામના એક આણુ કરી ભીમસેનની ધ્વજ ઉડાડી દીધી. હે નરોત્તમ ! સુવર્ણથી શોભતી સિંહ સરખી રથ ઉપરથી ભીષ્મે ઉડાડેલી ભીમસેનની ધ્વજ પૃથ્વી ઉપર પડી. ભીમસેને પશુ ત્રણથી ભીષ્મને, એક કરી કૃપાચાર્યને, તથા આઠ આણુ કરી કૃતવર્માને વિંધ્યા. વિરાટ રાજાનો પુત્ર ઉત્તર પશુ કુંડળની પેઠ વાળેલી સુંદવાળા હસ્તિએ કરી મદ્રદેશના અધિપતિ શલ્ય રાજા સામે ધસ્યો. વેગે કરી રથ ઉપર આવતા તેના મોટા હાથીના ધણાક વેગને શલ્ય રાજાએ આણુથી અટકાવ્યો; તોપણ ક્રોધેલા હસ્તિએ પગે કરી તેના રથની ધોસરી માથે ચડાવી સારી રીતે જોડેલા મોટા ચાર ઘોડાઓને માર્યા. હણાએલ ઘોડાવાળા રથમાં ખેડેલા, મદ્ર દેશના રાજાએ ઉત્તરનો નાશ કરનારી સર્પ જેવી લોહમય સાંગ નાખી. તુટેલા અખતરવાળો, હાથમાંથી અંકુશ તથા તોમર પડી જતાં તે મૂર્છા પામી હસ્તિના સ્કંધ ઉપરથી નીચે પડ્યો. તે વખતે શલ્યે પશુ તરવાર હાથમાં લઈ ઉત્તમ રથમાંથી નીચે ઉતરી તેના હાથીની સુંદ કાપી નાખી. વળી સેંકડો આણુથી ભેદ પામેલા મર્મસ્થાનવાળો સુંદ કપાએલો હસ્તિ ભયંકર પીડિત ચીસ પાડી પૃથ્વી ઉપર પડી મગ્ન પામ્યો. હે નરાત્રિપ ! મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય એ કામ કરી, પ્રકાશમાન એવા કૃતવર્માના રથમાં ચડી ખેડો. હણાએલા પોતાના લાઇ ઉત્તરને તથા કૃતવર્મા સહિત ઉભેલા શલ્યને જોઈ અળવાન શ્વેત નામનો વિરાટનો પુત્ર ધૃતથી જેમ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય, તેમ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઈ ઇંદ્ર ધનુષ જેવા મોટા પોતાના ધનુષને મળજ કરી રથના સમુદાયથી વિંટાયેલો મદોન્મત્ત હસ્તિ જેવાં પરાક્રમવાળો, મારવાની દૃષ્ટાથી આણુમય વરસાદ વરસાવતો મદ્ર દેશના અધિપતિ શલ્ય રાજા સામે દોડી જવા લાગ્યો, તેને જોઈ ક્રોધેલ દેશનો રાજા ધૃહદ્વલ, મગધ દેશનો જયત્સેન, પ્રતાપવાન શલ્ય પુત્ર રૂકમરથ, અવંતિના, વિંદ તથા અનુવિંદ નામના બે રાજા, કાંભોજ દેશનો સુદક્ષિણ તથા ધૃહદક્ષત્રનો પુત્ર સિંધુ દેશનો રાજા જયદ્રથ, એ, તમારી તરફના રથમાં ખેડેલા સાત રાજાઓ, મૃત્યુના મોઢામાં ગએલા શલ્યની રક્ષા કરવા ચોતરફથી તેને વિંટાઈ વર્ષાઋતુમાં વાયુએ ખેંચેલો મેઘ પર્વતમાં જેમ જળનો વર્ષાદ કરે તેમ શ્વેત રાજાના મસ્તક ઉપર આણુનો વરસાદ કરવા લાગ્યા. તે વખતે મહાત્મા શરવીરોનાં ખેંચેલાં નાના વર્ણુવાળાં ધનુષો મેઘમાં જેમ વીજળીઓ દેખાય તેવાં દેખાતાં હતાં. અતિ ક્રોધ પામેલા, મોટા ધનુષવાળા, સેનાપતિ શ્વેતે સારી રીતે પાએલાં, લલ્લ નામનાં સાત આણુએ કરી તેમનાં ધનુષોને કાપી નાંખ્યાં પરંતુ તે રાજાઓએ નિમેષ માત્રમાં પાછાં લઈ શ્વેતની ઉપર સાત આણુ નાંખ્યા. વળી મહા-આહુ શ્વેતે પશુ સાત આણુથી તેમનાં ધનુષ કાપ્યાં, તેથી ઊતાવળા થએલા મહારથીઓએ તેની ઉપર સાત સાંગ્યો નાંખી ભયંકર ગર્જના કરી. ઇંદ્રના વજ્ર સરખી પ્રજ્વલિત પોતાના રથ પાછળ આવતી સાંગ્યોને જોઈ પરમાત્મ જાણુનાર શ્વેતે દૂરથી લલાકૃતિ સાત આણુથી તે કાપી નાખી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી સર્વની કાયાને વિદારણ કરે એવા આણુ લઈ શ્વેતે રૂકમરથ ઉપર નાંખ્યા. જે દંઢ આણુ કરી હણાએલો, તે રથની ઉપર મૂર્છા પામ્યો. સંજ્ઞા રહિત અચેતન થયેલા, તેને તેનો સારથી વેગે કરી સર્વ લોકની સમક્ષ એક આણુ પર લઈ ગયો. વળી સુવર્ણથી શોભતાં બીજાં છ આણુ લઈ મહાઆહુ શ્વેત તે છએની ધ્વજાઓ પાડી તેમના ઘોડા તથા સારથીઓને ભેદી તેમને માથે આણુનો વર-

સાદ કરી શેત્યના રથ મામે ગયો. તેને જોઈ તમારા સૈન્યમાં કોલાહલ થવા લાગ્યો. તે વખતે મહા બળવાન તમારા પુત્રે ભીષ્મને આગળ કરી સૂર્ય સૈન્ય મહિત શ્વેતના રથ પાસે જઈ, મૃત્યુના મુખમાં ગએલા, તેને મૂકાવ્યો. પછી તમારા પુત્ર તથા પાંડવોનું હાથી તથા રથે કરી સંકુળ રૂંધાં ઉભાં કરે એવું યુદ્ધ થયું. જેમાં કૌરવમાં વૃદ્ધ ભીષ્મે મનુષ્યમાં સિંહરૂપ અભિમન્યુ, ભીમસેન, મહારથી સાત્યકિ, કેકય, ચિરાટ, પૃષત્ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, યેદિ રાજા, તથા મત્સ્ય રાજા, એટલા ઉપર બાણનો વરસદ વરસાવ્યો.

एतेषु नरसिंहेषु चेदिसत्स्येषु चैव ह ।

चवर्ष शरवर्षाणि कुरुवृद्धः पितामहः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतयुद्धे गुर्जरभाषायां
सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४७ ॥

અધ્યાય ૪૮ મો. શ્વેતનો વધ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—एवं श्वेते महेश्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति ।

कुरवः पांडवेयाश्च किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે કે—હે સંજય ! એ રીતે મોટા ધનુષવાળો શ્વેત રાજા શેત્યના રથ પાસે આવ્યા પછી કૌરવ તથા પાંડવ પક્ષવાળાઓએ શું કર્યું ? અને શંતનુના પુત્ર ભીષ્મે વળી શું કર્યું ? તે મને કહે. સંજય કહે છે કે—હે રાજા ! હે ભારત ! પાંડવ તરફના લક્ષાવધિ મહારથી શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયો સેનાપતિ શ્વેત રાજાને આગળ કરી તમારા પુત્ર દુર્યોધનને યુધિષ્ઠિર રાજાનું બળ દેખાડતા, મહારથીઓ પોતાના રક્ષણને ઇચ્છતા યુદ્ધ કરનારમાં શ્રેષ્ઠ હણવા ઇચ્છતા શિખંડિને આગળ કરી સુવર્ણથી શોભતા ભીષ્મના રથ પાસે આવ્યા. તે સમયે મહા ધોર યુદ્ધ થયું જે હું તમોને કહું તે સાંભળો. જેમાં સૂર્ય સમાન પ્રતાપવાળા ભીષ્મે ઉત્તમ રથોપર બાણ નાખી, રાજાઓને મારી, અનેક રથ શત્રુ કર્યા, બાણથી સૂર્યને પણ ટાંકી દીધો, અને જેમ ઉગતો સૂર્ય ચોતરફથી અંધારાનો નાશ કરે, તેમ સૂર્ય જેવા પ્રતાપવાળા તેમણે સંગ્રામમાં નાખેલા ક્ષત્રિનો નાશ કરનાર, મહા બળવાન હજારો બાણો કરી શૂરવીરોનાં મસ્તકોનો નાશ કર્યો, વજ્રે કરી ઈન્દ્ર જેમ પર્વતોને કાપે, તેમ કાંટાયુક્ત અખતરવાળા હસ્તિઓને પણ કાપ્યા. હે વિશાંપતે ! તે વખતે કેટલાક રથો રથમાં અટકી ગએલા દેખાતા હતા. કેટલાક ઘોડાઓ ઘોડા સહિત રથને ધસડતા હતા, હે રાજા ! કેટલાક ભડકેલા ઘોડાઓ પોતા ઉપર બેઠેલા, મૃત્યુ પામવાથી ધનુષ સહિત લટકી રહેલા શૂરવીર જીવાન પુરૂષોને તે તે ઠેકાણે લઇ જતા હતા, તેમ તરવાર તથા બાથા બાંધેલા, મસ્તક કપાએલા સેંકડો શૂરવીરો પૃથ્વી ઉપર પડેલા હતા. કેટલાક પરસ્પર સામે દોડતા, પૃથ્વી ઉપર પડી પાછા ઉઠી દોડતા અને ઢંઢ યુદ્ધ કરતા હતા. વળી એક બીજાથી પીડા પામેલાઓ પૃથ્વા ઉપર લોટતા હતા. વિશ્વાસ રાખવાથી ધનુષ તથા બાથા સહિત હણાએલા, સેંકડો શૂરવીરો પીડાતા હતા, કેટલાક એક બીજા સામે દોડી બાણો મૂકતા

હતા, મદોન્મત્ત હસ્તિઓ, નાશ પામેલા સ્વારવાળા ઘોડાઓ આમતેમ દોડતા હતા, કેટલાક રથવાળા રથીઓ ચોતરફથી વચમાં પડેલાઓનું મર્દન કરતા હતા, તેમ શત્રુએ બાણથી મારેલા કાષ્ઠ રથમાંથી નીચે પડી જતો હતો. હજીએલા સારથીવાળો કાષ્ઠ રથ, કાષ્ઠની પેઠે પડતો હતો, અને સંગ્રામમાં પુષ્કળ રજ ઊડવાથી યુદ્ધ કરનારના ધનુષના શબ્દનું જ્ઞાન સામા યુદ્ધ કરનારને થતું ન હતું; તેમજ શત્રુના શરીરના સ્પર્શથી શત્રુ ઓળખાતો ન હતો. બાણથી યુદ્ધ કરનાર સેનાના શબ્દથી જણાતો ન હતો, પરસ્પર યોદ્ધાઓએ કરેલો સિંહનાદ પણ સંભળાતો નહતો, શબ્દ થતા રણસંગ્રામમાં કાનથી ન સાંભળી શકાય તેવું રણવાદ્ય વાગવાથી, સંગ્રામમાં પોતાનું પરાક્રમ દેખાડનાર યોદ્ધાઓનું પરસ્પર બોલવું તથા નામ અને ગોત્ર પણ સંભળાતાં ન હતાં. ભીષ્મના બાણથી પીડાયેલા, પરસ્પર યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓનાં મન રણસંગ્રામમાં કંપતાં હતાં. આકુળ તથા રૂવાં ઉભાં કરે એવા તે દારૂણ યુદ્ધમાં કાષ્ઠ પેણુ પિતા પુત્રને જાણતો નહોતો. ચક્ર તથા ધોંસરી જેનાં ભાગી ગયાં છે એવા એક ધોંસરીમાં નેડેલા ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલા શરવીરો બાણ વાગવાથી સારથી સહિત રથમાંથી નીચે પડતા હતા. એ રીતે ભીષ્મે સંગ્રામમાં સર્વ શરવીરોને રથ વગરના કર્યા, તેથી યોદ્ધાઓ ચારે તરફ દોડવા લાગ્યા. કાષ્ઠનો હાથી નાશ પામ્યો, કાષ્ઠનું મસ્તક કપાયું અને કાષ્ઠનું મર્મસ્થાન ભેદાયું. એ રીતે ભીષ્મના પ્રહારથી કાષ્ઠ પણ હણાયો વગર રહ્યું નહીં. તે મહા સંગ્રામમાં શ્વેતે કૌરવને તથા ઉદાર એવા સેંકડો રાજપુત્રોને માર્યા. બાણ કરી રથમાં બેસનારોનાં મસ્તકો, બાણમધ સહિત હાથ, ધનુષ, રથના ઢાંડા, ચક્ર, ભાથા ધોંસરી, અમૂલ્ય છત્ર, પતાકા, અશ્વ તથા રથને કાપી, મનુષ્યના સમૂહોને, તથા સેંકડો હસ્તિઓને માર્યા. લાજ વગરના તથા શ્વેતથી ભય પામેલા અમો પણ પાછળ જઈ તેને જોતા હતાં, તેમ તેના બાણ પડવાની જગા છોડી ભીષ્મને જોતા હતા. તે દીન સમયમાં આપણામાંથી પુરૂષમાં સિંહરૂપ ભીષ્મ એકલા વસંતઋતુમાં પ્રાણુ ગ્રહણ કરતો સૂર્ય હોય તેમ શત્રુના પ્રાણુ ગ્રહણ કરતા હતા. ભીષ્મ નિર્મળ મેરૂપર્યંતની પેઠે ઉભા રહ્યા હતા, તથા કિરણોથી જેમ સૂર્ય હોય તેમ બાણરૂપી કિરણોથી ઉભા રહીને મોટા ધનુષવાળા તે અનેક બાણના સમુદાય મૂકતાં, ઈંદ્ર જેમ દેવોને મારે, તેમ શત્રુઓને મારતા હતા. ભીષ્મે મારેલા, તે પોતાના યુધ્ધમાંથી પૃથ્વીમાં દારૂણ એવા શ્વેતનો ત્યાગ કરી નાહા. તેને જોઈ હૃષ્ટપુષ્ટ એવા એક દુર્યોધનનું પ્રિય કરનાર, પાંડવોનો શોક કરનાર ભીષ્મ, દુસ્ત્યજ એવું જીવિત તથા ભયનો ત્યાગ કરી મહા સંગ્રામમાં પાંડવના મૈત્ર્યોને પાડતા હતા. વળી તે સેનાપતિ શ્વેતને જોઈ જલદી તેની પાસે ગયા. તે વખતે તેમણે મોટા બાણના સમુદાયથી તેને ઢાંકી દીધો, તેણે પણ બાણના સમૂહથી તેમને ઢાંકી દીધા, એ રીતે મોટા બેલની પેઠે શબ્દ કરતા, મદોન્મત્ત હસ્તિ જેવા, આદ્યની પેઠે અત્યંત ક્રોધાતુર થઈ તેઓ પરસ્પર મારવા લાગ્યા. પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ બેઠે પરસ્પર મારવાની ઇચ્છાથી અસ્ત્રથી અસ્ત્રોનું વારણ કરી પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. હે રાજન્ ! જે અત્યંત ક્રોધ પામેલો શ્વેત રક્ષા ન કરત તો પાંડવની સેનાને એક દિવસમાં જ ભીષ્મ બાણી નાખત. શ્વેતે વિમુખ કરેલા તેમને જોઈ, પાંડવ હર્ષ પામ્યા. તમારો પુત્ર દુર્યોધન ખેદયુક્ત થઈ રાજ્યએ, તથા સૈન્ય સહિત સંગ્રામમાં પાંડવના સૈન્ય સામે દોડ્યો. દુર્મુખ, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, તથા શક્ય, એ ચાર જણ તમારા પુત્રની આગ્રાથી ભીષ્મ પાસે જઈ તેમની રક્ષા કરવા લાગ્યા, અને દુર્યોધનાદિ સર્વ રાજાઓ

સંગ્રામમાં પાડવના સૈન્યને મારવા મંડ્યા, તેને જોઇ સેનાપતિ શ્વેત ભીષ્મને મૂકી વેંજે કરી તમારા પુત્રની સેનાને, વાયુ જેમ બળથી વૃક્ષનો નાશ કરે તેમ નાશ કરવા લાગ્યો. કોપે કરી મૂર્છિત થયેલા તે તમારા પુત્રની સેનાને હઠાડી દઇને પાછો ત્યાં ભીષ્મ હતા ત્યાં આવી ઉભો રહ્યો. એમ એક બીજાની સામે ઉભેલા, આજુથી પ્રદીપ મહા બળવાન મહાત્મા તે એક જેમ વત્રાસુર ને ઇંદ્ર યુદ્ધ કરે તેમ પરસ્પર મારવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધ કરતા હતા. તેટલામાં સેનાપતિ શ્વેત ધનુષ ગ્રહણ કરી સાત આણે કરી ભીષ્મને વિંધ્યા. પરાક્રમી ભીષ્મે પણ તેના પરાક્રમને ઉદ્ધંધન કરી મદોન્મત્ત હસ્તિને જેમ વારે તેમ તેને વેગથી વાર્યો. વળી ફરીથી ગ્રંથી વગરનાં પચ્ચીસ આણે કરી શ્વેતે શંતનુના પુત્ર ભીષ્મને વિંધ્યા, તે આશ્ચર્ય સરખું થયું. તેમણે પણ દશ આણે કરી બળવાન એવા તેને વિંધ્યો, પણ પર્વતની પેઠે તે જરાપણ કંપ્યો નહીં. વળી ક્ષતિય પુત્ર અત્યંત ક્રોધ પામેલા તેણે ધનુષ ખેંચી ભીષ્મ ઉપર આજુ નાખી હાસ્ય કરી બે બાજુનાં ગલોદાં ચાટતાં નવ આણે કરી ભીષ્મના ધનુષના દશ કડકા કર્યા. પીંછવાળો બીજો આજુ સાંધી તાલના ચિન્હવાળા ભીષ્મના ધ્વજને કાપ્યો; તેને જોઇ તમારા પુત્રો શ્વેતને વશ થયેલા, ભીષ્મ હણાયા, એમ માનવા લાગ્યા, અને પ્રસન્ન થયેલા પાંડવો હર્ષયુક્ત અર્ધ શંખ વગાડવા લાગ્યા. એ રીતે મહાત્મા ભીષ્મના તાલના ચિન્હવાળા ધ્વજને જોઈ દુર્યોધને ક્રોધથી પોતાના સૈન્યને કહ્યું કે તમે સાવધાન થઇ ચોતરફથી રક્ષા કરતાં, ભીષ્મનો ખ્યાવ કરો; કારણ કે, આપણ અધા પાસે છતાં શંતનુના પુત્ર શરવીર ભીષ્મ શ્વેતથી મરણ નહીં પામે, એ હું તમોને સત્ય કહું છું. એવાં રાજ દુર્યોધનનાં વચન સાંભળી ઉતાવળા થયેલા, આલ્લિહક, કૃતવર્મા, શલ, શલ્ય, જલસંધ, વિકર્ણુ, ચિત્રસેન તથા વિવિંશતિ આદિ મહારથી અધા ચોતરફથી ભીષ્મને વિંટી ચતુરંગિણી સેના સહિત તેમની રક્ષા કરતાં શ્વેતની ઉપર અત્યંત શસ્ત્રનો વરસાદ કરવા લાગ્યા, તેથી કોપેલા મહારથી શ્વેતે તરત તીક્ષ્ણ આણે કરી પોતાની હસ્તલાઘવી દેખાડતાં, સિંહ જેમ હસ્તિયોને વારે, તેમ અધાનું વારણ કરી, મોટા બાણના વરસાદથી ભીષ્મનું ધનુષ કાપ્યું. શંતનુના પુત્ર ભીષ્મે બીજું ધનુષ લઇ ગૃત્રના પીંચવાળા તીક્ષ્ણ આણે કરી તેને વિંધ્યો. હે રાજન ! ક્રોધ પામેલા, સેનાપતિ શ્વેતે સૌ દેખે તે રીતે સંગ્રામમાં ધણીક લોહમય આજુથી ભીષ્મને વિંધ્યા. એ પ્રમાણે યુદ્ધમાં શ્વેતે સર્વ લોકમાં શરવીર ભીષ્મને વાર્યા, તે જોઇ રાજ દુર્યોધન ખેદ પામ્યો ને તમારા સૈન્યમાં હાહાકાર થયો. આજુથી ક્ષત થયેલા શ્વેતને વશ થયેલા, અને તેણે વારણ કરેલા ભીષ્મને જોઇ તેણે તેમને હણ્યા, એમજ સર્વ માનવા લાગ્યા. તેથી ક્રોધ પામેલા, તમારા પિતા ભીષ્મે, પડેલા સ્વજને તથા નિવારણ કરેલી સેનાને જોઇ, હે મહારાજ ! શ્વેત ઉપર ધણીક આજુ નાખ્યાં. તેને વારી રથીમાં એક શ્વેતે, લલાટકૃતિ આણે કરી ભીષ્મનું ધનુષ કાપ્યું. ક્રોધથી મૂર્છિત થયેલા, ઘણા પ્રારાક્રમી ભીષ્મે પણ ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી અત્યંત બળવાન વિસ્તારવાળું મોટું ધનુષ લઈ શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલાં સાત આજુ સાંધી ચાર આણે કરી સેનાપતિ શ્વેતના ચાર અશ્વને, બે આજુથી સ્વજને અને સાતમે આણે તેના સારથીનું મસ્તક કાપ્યું. હણાયા છે અશ્વ, તથા સારથી જેના એવો મહા બળવાવ શ્વેત, રથમાંથી નીચે કૂદી વ્યાકુળ થઇ ક્રોધ વશ થયો. રથીમાં એક તેને રથ રહિત જોઇ ભીષ્મે ચોતરફથી તીક્ષ્ણ આજુ તેને માર્યા. ભીષ્મનાં આજુ વાગેલા તેણે પોતાના રથમાં ધનુષ મૂકીને મહા

ભયંકર ઉચ્ચ કાળદંડ તથા મૃત્યુની જીભ જેવી સુવર્ણમગ્ન શક્તિ ગ્રહણ કરી. શ્વાસોન્ન્યાસ કરતાં રણસંગ્રામમાં શંતનુ પુત્ર ભીષ્મને કહ્યું કે, અત્યંત ક્રોધ પામેલો તું આ સમે ઉભો રહે, મને જોમ પુરૂષ થા, એ રીતે તેમને કહી મોટા ધનુષવાળા પરાક્રમી પાંડવના કલ્યાણ તથા અમારા અનર્થ વાસ્તે ભીષ્મ ઉપર શક્તિ નાખી તેને જોઈ તમારા પુત્રો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. તે વખતે શ્વેતના હાથમાંથી મૂકાયેલી સર્પ જેવી તે શક્તિ આકાશમાંથી જન્મ મોઢું ઉઠાડિયું પડે તેમ પડવા લાગી, તેને તમારા પિતા ભીષ્મે બહોતેર બાણથી કાપી. તે વખતે હે ભરતર્પણ ! તમારી બાળુના સર્વ યોદ્ધાઓ ઉંચા સ્વરથી પોકારવા લાગ્યા. ક્રોધથી મૂર્છિત થયેલા, તથા કાળે કરીને હણાયેલું છે ચિત્ત જેનું એવા તેને આ સમે થું કરવું તે સુચ્યું નહીં. ક્રોધથી રાતાં થયેલા નેત્રવાળો તે હસતો હાથ નહીં તેની પેઠે પ્રસન્ન થઈ દંડપાણી કાળની પેઠે ભીષ્મને મારવા ગદા લઈ પાણીનો ઓધ પર્વત સામે જાય તેમ ભીષ્મ સામે દોડ્યો. ક્રતાપવાન ભીષ્મ પણ અનિવાર્ય તેનો વેગ છે એમ માની તત્કાળ પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યા. ક્રોધ પામેલા શ્વેતે ગદા ફેરવીને કુબેરની પેઠે ભીષ્મના રથ ઉપર ફેંટીઃ તેથી પ્થ્વન, સારથી, ધોંસરી તથા જોતર સહિત રથ લાગી ગયો. તે વખતે રથીમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને રથ વગરના જોઈ રથીયોમાં શ્રેષ્ઠ રથમાં બેસનાર, શલ્યાદિક યોદ્ધાઓ એકઠા મળી તેમની પાસે આવ્યા. બીજા રથમાં બેસી બેઠયુક્ત મનવાળા ભીષ્મ ધનુષ સજ્જ કરી હસવાની પેઠે ધીરેથી શ્વેત પાસે ગયા, એટલામાં આકાશમાંથી થયેલી પોતાના હિતરૂપ દિવ્યબાણી ભીષ્મે સાંભળી, જો, હું ભીષ્મ ! હે ભીષ્મ ! હે મહાબાહો ! સત્વર યત્ન કરો, કારણ શ્વેતને જીતવાનો આજ વખત છે, એમ બ્રહ્માએ કહ્યું છે. દેવ દૂતનાં વચન સાંભળી પ્રસન્ન મનવાળા ભીષ્મે તેને મારવાનું મન કર્યું. રથીમાં શ્રેષ્ઠ રથ વગરના, શ્વેતને પગપાળો ઉભેલો જોઈ તેના અચાવ વાસ્તે મહારથી સાત્યકિ, ભીમસેન, પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, કેકય, ધૃષ્ટદ્રેતુ, પરાક્રમી અભિમન્યુ, વગેરે સર્વ એકઠા મળી તરત તેની પાસે આવ્યા. તે સર્વને દ્રોણ, શલ્ય, તથા કૃપાચાર્ય સહિત ધણા બળવાળા ભીષ્મે પાણીના વેગને જન્મ પર્વત રોકે તેમ વારી રાખ્યા. શ્વેત ખૂબ જોત્યી ભીષ્મનું ધનુષ કાપ્યું. તે ધનુષનો ત્યાગ કરી મહારથી ભીષ્મ દેવદૂતનાં વચન યાદ કરી, તેને મારવાનું મન કરી, ઇંદ્રના ધનુષ જેવું બીજું ધનુષ લઈ ક્ષણમાં તેને સજ્જ કરી મનુષ્યમાં સિંહરૂપ મહારથી ભીમસેનાદિકથી વિંટાયેલા તેને જોઈ તેની પાસે ગયા. પોતાની સામે આવતા ભીમસેનને જોઈ સાહ બાણથી તેને, ત્રણ બાણથી અભિમન્યુને, સોથી સાત્યકીને વીશથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તથા પાંચથી કેકયને, એ રીતે મોટા ધનુષવાળા તેઓ સર્વને તમારા પિતા ભીષ્મે ભયંકર બાણથી વારી પાછા શ્વેતની પછવાડે દોડી, મૃત્યુ જેવા ભયંકર, બ્રહ્માત્મ સંયુક્ત ગૃત્રના પીચવાળા વજ્ર જેવા ઉત્તમ બાણને સાંરી તેની ઉપર નાંખ્યો. તેને દેવ, ગંધર્વ, પિશાચ, ઉરગ તથા રાક્ષસો દ્રેષ્ટતા હતા. ધણા પરાક્રમવાળા, શ્વેતના કવચ તથા હૃદયને ભેદી જીવિત ગ્રહણ કરી તેના દેહમાંથી નીકળી પોતાની કાંતિ સહિત સૂર્ય જન્મ અસ્ત થાય, તેમ પૃથ્વીમાં પેસી ગયો. એ રીતે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ભીષ્મે મારેલો તે, પર્વતનું શિખર જન્મ પૃથ્વીપર પડે તેમ પડતો અમોઝે જોયો. તેનો મહારથી ક્ષત્રિયો તથા પાંડવો શોક કરવા લાગ્યા. તમારા પુત્રો તથા સર્વ કૌરવો પ્રસન્ન થયા. હે રાજન્ ! તે વખતે તમારો પુત્ર દુઃશાસન ભીષ્મે પાડેલા તેને જોઈ ભયંકર વાદિ-

ત્રના શબ્દ સાથે ચોતરફ નાયવા લાગ્યો. સંગ્રામમાં શોભતા ભીષ્મે મોટા ધનુષવાળા તેને માર્યો, તેથી શિખંડી આદિ મોટા ધનુષવાળા રથીઓ પણ કંપતા હતા. એ પ્રમાણે સેનાપતિ શ્વેત નાશ પામ્યા પછી અર્જુન, તથા શ્રીકૃષ્ણ ધીરથી થોડા વખત સુધી યુદ્ધમાં સંધી કરવા લાગ્યા. શબ્દ કરતા તમારી તરફના તથા પારકાઓએ પણ તેમજ કર્યું. શત્રુને તપાવનાર, મહારથી પાંડવો પણ દ્વંદ્વ યુદ્ધથી થયેલા આ ભયંકર વધનું ચિંતન કરતા ખેદયુક્ત થઈ નિવૃત્ત થયા.

પાર્થાશ્વિમનસો ભૂત્વા ન્યવર્તત મહારથાઃ ॥

ચિંતયંતો વધં ઘોરં દૈરથેન પરંતપાઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतवधे गुर्जरभाषाया-
मट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

અધ્યાય ૪૮ મો. શંખ રણે ચઢયો.

धृतराष्ट्र उवाच-श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः ।

किमकुर्वन्महेष्वासाः पंचालाः पांडवैः सह ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે-હે તાત સંજય ! રણસંગ્રામમાં સામાવાળાઓએ શ્વેતને માર્યા પછી પાંડવો સહિત મોટા ધનુષવાળા પંચાળ દેશના રાજાઓએ શું કર્યું, ને યુદ્ધમાં સેનાપતિ શ્વેતને માર્યો તથા તે વારતે યત્ન કરતા ને નાસતા શત્રુઓએ દીન વચન કહ્યાં એમ તેં કહ્યું તથા યુદ્ધના ઉપાય શોધનારા મારા સજ્જનો પણ મને લાભ આપે એવા છે એમ કહ્યું, એ આપણા જ્ય જેવી વાત સાંભળી મારું મન પ્રસન્ન થયું છે ને શરવીર કૌરવમાં વૃદ્ધ એવા ભીષ્મપિતા સાથે શ્વેતે પૂર્વે વૈર કર્યું હતું, માટે તેના ભયથી તે પાંડવોનો આશ્રય કરી, સર્વ બળનો ત્યાગ કરી પાંડવના પ્રતાપથી ક્રોધથી જેમાં જઇ શકાય નહીં એવી જગોમાં રહી, પૂર્વે સર્વ શત્રુઓને બાંધ કરતો, આર્ય જેવી વૃત્તિથી રહેતો હતો, પછી રાજાઓમાં ઉત્તમ તે ધર્મ રાજાનો ઘણોજ ભક્ત થયો હતો, તેને ભીષ્મે માર્યો એ ઘણું આશ્ચર્ય થયું. ભીષ્મપિતા, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, ગાંધારી, હૃદ, વાસુદેવ ભગવાન, ધર્મરાજ, ભીમસેન, અર્જુન, પુરૂષ શ્રેષ્ઠ નકુલ, તથા સહદેવ એ સર્વને યુદ્ધ રચતું ન હતું તેથી મેં ગાંધારીએ, વિદુરે, જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે, તથા મહાત્મા વ્યાસજીએ, પુરૂષ માત્રમાં અધમ મારા પુત્ર દુર્યોધનને વાર્યો હતો, તોપણ તેણે કર્ણ, શકુનિ તથા દુઃશાસનનું માનીને પાંડવો સથિ સલાહ ન કરી માટે તેને ઘોર દુઃખ આવ્યું એમ હું માનું છું. હે સંજય ! શરવીર સત્વર આણું ફેંકનાર વિષ્ણુ તથા ઇંદ્ર જેવા બળવાન, સફળ ક્રોધ તથા સંકટપવાળા અર્જુનનો હમેશાં મારા મનમાં ભય રહે છે, માટે જરૂર શત્રુના શરીરને બાણે કરી તે મંથન કરશે એમ હું માનું છું. હે સંજય ! શ્વેતનો નાશ તથા ભીષ્મના વિનયથી કૃષ્ણ સહિત ક્રોધ પામેલા તેણે સંગ્રામમાં શું કર્યું ? તેમજ વેદ જાણનાર શરવીર, અગ્નિ તથા સૂર્ય સમાન ક્રાંતિવાળા, ઇંદ્રાસ્ત્ર જાણનાર, ઘણાક બળવાળા, સંગ્રામ જીતનાર વજ્ર સરખા રૂપર્શિવાળા અસ્ત્ર મૂકનાર, હાથમાં ખડગ લઈ શબ્દ કરનાર મહા

મોઢ તથા મહારથી અળવાન દુપદ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શું કર્યું ? પ્રથમનો અપરાધ અને વળી સેનાપતિ શ્વેતનું મૃત્યુ થયું તેથી મહાત્મા પાંડવોને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો હતો, એમ જાણી તેને સ્મરણ કરવાથી રાત્રિ દિવસ દુર્યોધન વાસ્તે હું શાંતિ પામતો નથી, માટે હે સંજય ! તે મોટું યુદ્ધ કેમ થયું એ સર્વ મને કહે.

સંજય કહે છે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હું કહું તે સ્થિર થઇ તમે સાંભળો. આ અધી તમારી ભૂલ છે, માટે દુર્યોધન ઉપર દોષ મૂકવા તમે લાયક નથી અને આ તમારી બુદ્ધિ પાણી વહી ગયા પછી પાજ અધિવી તથા ઘર સળગ્યા પછી કૃવો ખોદવા જવા જેવી વ્યર્થ છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગયો છે ઘણો પૂર્વભાગ જેનો એવા તે દારૂણ દિવસમાં તમારા તથા સામાઓનું ફરીથી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. જેમાં વિરાટ રાજના સેનાપતિ મૃત્યુ પામેલા સ્વંતને તથા કૃતવર્મા સહિત ઉબેલા શલ્યને જેમ મોટો સિંહ જેવો પરાક્રમી મોટા રથના સમુદાયે ચોતરફથી રક્ષિત અળવાન શંખ નામનો મહારથી ધૃતથી જેમ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય, તેમ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઇ ઇંદ્રના ધનુષ જેવા મોટા ધનુષને સજ્જ કરી ક્રોધથી રણસંગ્રામમાં મદ્રદેશના અધિપતિ શલ્યને મારવાની આશાથી, આણુમય વરસાદ કરતો દોડીને તેના રથ સામે આવવા લાગ્યો. તેને જેમ મૃત્યુની દાદમાં ગએલા, શલ્યના અચાવ વાસ્તે ક્રોશાત્ર દેશનો રાજા ધૃષ્ટદ્યુલ, મગધ દેશનો જયત્સેન, શલ્યનો માનીતો પુત્ર રૂકમરથ, અર્વાતિપુરીના વિંદ, તથા અનુવિંદ એ રાજાઓ, કાંબોજ દેશનો સુદક્ષિણ, તથા ધૃષ્ટક્ષત્રનો પુત્ર સિંધુ દેશનો રાજા જયદ્રથ, તમારી તરફના એ સાત યોદ્ધાઓએ પોતાના રથોથી તેને ઘેરી લીધો. તે વખતે એ મહાત્મા સર્વ રાજાઓનાં અનેક ધાતુથી ચિત્રેલાં તથા ખેંચેલાં ધનુષો, વિજળીઓ દેખાય તેમ દેખાતાં હતાં. તે સમે તેઓ વર્ષાઋતુમાં વાયુએ ખેંચાએલો મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળનો વરસાદ કરે, તેમ શંખના મસ્તક ઉપર આણુમય વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો, તેથી ક્રોધેલા મોટા ધનુષવાળા સેનાપતિ એવા તેણે મજેલાં ભક્ષાકૃતિ સાત આણુ કરી તેમનાં ધનુષોને કાપી સિંહનાદ કર્યો. તે સાંભળી મોટા ધનુષવાળા, મહાઅળવાન મહાપાહુ લીખપિતા, મેઘની પેઠે ગર્જના કરી તાડ જેવું મોટું ધનુષ લઇ રણસંગ્રામમાં શંખ સામે દોડ્યા. તેને જેમ વાયુના વેગથી હણુએલ નાવની પેઠે પાંડવની સેના ત્રાસ પામવા લાગી. તે વખતે અર્જુન, લીખમ્થી શખની રક્ષા કરવા વેગથી તેની આગળ આવી, લીખમ્ની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરનાર યોદ્ધાઓ હાહાકાર કરતા ‘તેજમાં તેજ મળ્યું’ એમ બોલી વિસ્મય પામ્યા. તેટલામાં હે ભરતર્ષભ ! શલ્ય રાજાએ હાથમાં ગદા લઇ રથથી નીચે ઉતરી શંખના ચાર ઘોડાઓને માર્યા. હણાયલા ઘોડાવાળો તે રથમાંથી નીચે ઉતરી તરવાર લઇ અર્જુનના રથ પાસે આવી શાંતિ પામ્યો. તેજ વખતે લીખમ્ના રથમાંથી ઘણાક આણુ આવવા લાગ્યાં, જેથી આકાશ તથા પૃથ્વી ચોતરફથી ઢંકાઈ ગયાં. યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ લીખમે, આણુ-વડે કરી પંચાક્ષ, મત્સ્ય, કેકય, તથા પ્રભદ્રક દેશના રાજાઓને પીડી, પાંડવ શ્રેષ્ઠ અર્જુનને છોડી, પ્રિય સંજયી તથા સેનાથી વિંટાએલા પાંચાળ દેશના દ્રપદ રાજા સામે દોડી તેની ઉપર ઘણાંક આણુ નાંખ્યાં. તેનાં સૈન્યો વસંત ઋતુમાં અગ્નિથી બળેલાં વનો દેખાય તેવાં દેખાવા લાગ્યાં. લીખમ્ તો ધૂમ સહિત પ્રદીપ્ત અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા. જેને પાંડવના યોદ્ધાઓ મધ્યાન્હ સમયે પોતાના તેજવડે તપતા સૂર્યને જેમ કાંઈ જેમ ન શકે

તેમ જોઈ શકતા ન હતા, યાદથી પીડાએલી ગાયોની પેઠે ભયથી પીડાએલા પાંડવો પોતાની રક્ષા કરનારને ચોતરફ જોતા હતા પણ જણાયા નહીં. તે વખતે ભીષ્મના આજુથી પીડા-એલી યુધિષ્ઠરની સેના સિંહે હણેલી ગોવાળની સફેદ ગાયની પેઠે પીડા પામતી હતી. હે ભારત ! એ રીતે જ્યારે તે સૈન્ય કેટલુંક હણાયું, નાકું તથા ઉત્સાહ વગરનું થઈ ગયું, ત્યારે તેમાં મોટો હાલાકાર થયો. મંડળ જેવા ધનુષવાળા શંતનુના પુત્રે સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ મોંવાળાં આજુથી દિશાઓને એક સરખી કરતાં પાંડવ તરફના રથીઓને નામથી વારંવાર બોલાવીને માર્યાં. એમ તે સેના ચારે તરફથી હણાઈ તથા ધવાઈ, તે વખતે સૂર્ય અસ્ત થવાથી કંઈપણ જણાતું ન હતું. હે ભરતર્પણ ! રણસંગ્રામમાં ધુધવતા ભીષ્મને જોઈ તેઓએ પોતાનાં સૈન્યોને પાછાં ખેંચી લીધાં.

भीष्म च समुदीर्य तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।

अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि शंखयुद्धे प्रथमदिव-
सावहारे गुर्जरभाषाया मेकोनपंचात्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

—***—

અધ્યાય ૫૦ મો. દ્રૌપદાણુ વ્યૂહ રચના.

સંજય ઉવાચ—કૃતેવહારે સૈન્યાનાં પ્રયમે ભરતર્ષભ ।

भीष्मे च युद्धसंरब्धे दृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે ભરતર્પણ ! સૈન્યોના પહેલા વ્યવહારમાં જ્યારે ભીષ્મપિતામહ યુદ્ધમાં ક્રોધયુક્ત થયા, તથા દુર્યોધન પ્રસન્ન થયો ત્યારે પરાજયને સંભારતા શોકયુક્ત ધર્મરાજ ભીષ્મપિતાનું પરાક્રમ જોઈ પોતાના ભાઈઓ તથા રાજાઓ સહિત શ્રીકૃષ્ણની પાસે જઈ તેમને કહેવા લાગ્યા કે—હે કૃષ્ણ ! ગ્રીષ્મઋતુમાં ઘાસને બાળતા અગ્નિની પેઠે રણસંગ્રામમાં આજુ કરી મારા સૈન્યને બાળતા, મોટા ધનુષવાળા ભયંકર પરાક્રમવાળા ભીષ્મને તમે જોયા. ધૃત હોમેલા અગ્નિની પેઠે મારા સૈન્યોને બાળતા એ મહાત્મા સામું આપણે કેમ જોઈ શકીશું, કારણ કે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ધનુષવાળા, મહા બળવાન તેમને જોઈ રણસંગ્રામમાં આજુથી હણાએલું આપણું સૈન્ય નાસવા માંડે છે. યમરાજ હાથમાં વજ્ર ધરનાર ઈંદ્રપાથ ધરનાર, વરૂણ તથા ગદા લેનાર, કુબેરને જીતી શકાય પણ મોટા તેજવાળા મહા બળવાન ભીષ્મ જીતી શકાય એમ નથી, માટે હે કેશવ ! આ સંગ્રામમાં મારી અલ્પ શુદ્ધિથી વહાણ વગરનો હું ભીષ્મરૂપી અગાધ જળમાં ઊડી જઈશું, તેથી વનમાં જઈને ત્યાં જીવતું તે સાડું પણ મૃત્યુરૂપ ભીષ્મને આ સર્વ રાજાઓ આપવા એ સાડું નહીં. હે કૃષ્ણ ! મહાત્મ જાણનાર ભીષ્મ મારી સેનાને મારશે માટે પ્રજ્વળિત અગ્નિ સામે જેમ પતંગિયાં મરણ વાસ્તે જાય છે, તેમ મારા સૈનિકો પોતાના નાશ વાસ્તેજ તેમની સામે જાય છે. પરાક્રમી હું રાજ્ય સાડું નાશને પામ્યો છું, તેમ શરવીર એવા મારા ભાઈઓ પણ મારે વાસ્તે આજુથી પીડા પામતા દુર્બળ થઈ ગયા છે. રાજ્ય તથા સુખથી પણ ભ્રષ્ટ થયા છે અને આજ તો અંરેખર જીવિત દુર્લભ થઈ ગયા છે, તેથી દૈવ્યનેજ હું મોહું

તું છું; હવે અવશેષ જીવિતે કરી મોટું તપ કરીશ, પણ હે કેશવ ! રણસંગ્રામમાં આ
 વં મિત્રને હું મરાવીશ નહીં. મહા યજ્ઞવાન ભીષ્મ દિવ્ય અસ્ત્રોએ હજારો મારા રથમાં
 સનાર પ્રહાર કરનાર શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓને મારશે માટે હે માધવ ! શું કરવાથી માંડે સાડ
 ાય તે મને કહે ! રણસંગ્રામમાં અર્જુનને તો મધ્યસ્થની પેઠે હું દેખું છું; મોટી ભુજા,
 થા તેવાજ મનવાળો, ક્ષત્રિય ધર્મને સ્મરણ કરી એક ભીમસેન યથાશક્તિ શરવીરોને
 જીતારી ગદાએ કરી પાયદળ, રથી, ઘોડા તથા હસ્ત ટ્રાઇથી ન બને એવું કર્મ કરે છે,
 જુ તે દિવ્યાસ્ત્ર તથા માયા સહિત યુદ્ધ કરવાથી સો વર્ષે પણ શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરી
 કે તેમ નથી; પશ્ચને જાણનાર એક તમારો મિત્ર અર્જુન છે, તે પણ મહા મા ભીષ્મ-
 પેતા, તથા દ્રોણાચાર્યથી યજ્ઞના એવા અમોની ઉપેક્ષા કરે છે, માટે મહાત્મા ભીષ્મે
 થા દ્રોણાચાર્યે વારંવાર મૂંઢલાં દિવ્યાસ્ત્રો સર્વ ક્ષત્રિયોને બાળશે હે કૃષ્ણ ! ધણા ક્રોધ-
 ાળા, ભીષ્મ સર્વ રાજાઓ સહિત પોતાના પરાક્રમ પ્રમાણે જરૂર આપણો નાશ કરશે.
 મહાભાગ ! હે યોગેશ્વર ! વરસાદ જેમ દાવાનળને શમાવે તેમ સંગ્રામમાં મહારથી
 ભીષ્મને શમાવે એવા યોદ્ધાને તમે જોળી કાઢો. તેવો દ્રાઇ પણ નથી માટે હે ગોવિંદ !
 ાંડવો તો તમારા પ્રસાદથીજ શત્રુ વગરના થઇ પોતાના રાજ્યને પામી બાધવ સહિત
 ષ પામે. આમ કહી, શોકે કરી હણાઇ છે ચેતના જેની એવા ઉદાર મનવાળા યુધિષ્ઠિર
 પેદ્યુક્ત મનવાળા થઇ અંતરમાં વિચાર કરતા હોય તેમ ઉભા રહ્યા. દુઃખે કરી હણાયું
 કે ચિત્ત જેનું એવા શોકાર્ત્ત તેમને જોઇ, સર્વ પાંડવોને હરખાવતાં ગોવિંદ ભગવાને કહ્યું
 , હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શોચ માં કરો, તમો શોચ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ તમારા ભાઇઓ
 ર્વ લોકમાં શરવીર તથા ધનુષ ધારણ કરનાર છે. હે રાજન ! હું, મોટા યશ્વાળો સાત્યકિ,
 વેરાટ, દુપદ, તથા પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એ સર્વ તમારે પ્રિય કરનાર
 ળીએ, હે રાજસત્તમ ! બીજા પણ સેના સહિત તમારી ઉપર ભક્તિમાન રાજાઓ તમારા
 સાદને ઈચ્છે છે. પૃષ્ઠગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ તમારે પ્રિય તથા હિત ઇચ્છનાર, મહા
 ળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તમારો સેનાપતિ થયો છે અને ભીષ્મને મારનાર આ શિખાંડી છે.
 મેવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તે સંગ્રામમાં વાસુદેવ ભગવાન સાંભ-
 ાતાં મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે, હે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! હે મારિષ ! હું કહું તે તું સાંભળ. માંડે
 હેલું વચન તારે આતંકભણ કરવું નહીં. વાસુદેવ ભગવાને તને મારો સેનાપતિ કર્યો છે.
 પૂર્વે જેમ દેવતાઓનો સેનાપતિ કાર્તિકસ્વામી હતો, તેમ પાંડવોનો સેનાપતિ તું છે. માટે
 કે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! પરાક્રમે કરી કૌરવને માર્ય. હે મારિષ ! હે પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ ! હું,
 ભીમસેન, શ્રીકૃષ્ણ, માદ્રીપુત્ર નકુળ ને સહદેવ, કવચ પહેરેલા દ્રૌપદીના પુત્રો તથા બીજા
 ળજુ મુખ્ય રાજાઓ, એ સર્વ તારી પાછળ આવીશું. એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી
 પર્વને અત્યંત હર્ષ પમાડતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું કે હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે મહાદેવજીએ દ્રોણનો તું
 હણનાર છે એમ મને કહ્યું છે, માટે રણસંગ્રામમાં મદોન્મત એવા ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય,
 દ્રોણાચાર્ય, શલ્ય તથા જ્યદ્રથ એ સર્વ સાથે હું યુદ્ધ કરીશ. આમ કહી યુદ્ધમાં દુર્મદ
 મોટા ધનુષવાળો, પાંડવ સહિત મોટેથી પોકારી તૈયાર થયો, તે વખતે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે
 પૂર્વે દેવાસુર સંગ્રામમાં બ્રહ્મસ્પતિએ જે ઇંદ્રને કહ્યો હતો તે ક્રોધએ પૂર્વે જોયેલો નહિ એવો
 શત્રુનો નાશ કરનાર, કૌચાણ્ડનામનો વ્યૂહ યથાર્થ રીતે રચ્યો, જેને કૌરવ સહિત સર્વ રાજાઓ

જીવે. યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી ઇંદ્રનાં વચન જેમ વિષ્ણુ સ્વીકારે, તેમ સ્વીકારી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સવારના પહેરમાં સર્વ સૈન્યના અગ્રભાગમાં અર્જુનને કર્યો. તે વખતે ઇંદ્રની આજ્ઞાથી વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલો, આશ્ચર્યરૂપ મનોહર, અત્યંત ઉંચે ગયેલો, ઇંદ્રાયુધ જેવી પતાકાઓથી શોભતો, ગંધર્વનગર જેવો ખ્વજ આકાશમાં પક્ષીની પેઠે અને રથના માર્ગોમાં નાયતો હોય તેની પેઠે શોભતો હતો, અને રત્નયુક્ત તેણે કરી, અર્જુન અને અર્જુને કરી અત્યંત શોભાયુક્ત તે, સૂર્યે કરીને જેમ મેરૂ પર્વત શોભે તેમ શોભતા હતા. હે ભરતર્ષભ ! હવે કૌંચાણુ વ્યૂહનું મોટી સેના સહિત દુપદ રાજ્ય મસ્તક; કુંતિભોજ તથા યૈઘ નામનો રાજ્ય એ બેઉ બે નેત્ર, દાશેરક નામના ગણ સહિત દશાર્ણિક, પ્રભદ્ર અનુપક તથા કિરાત નામના રાજ્ય ઓવા, પટચ્ચર, પૌંડ્ર, પૌરવક, તથા નિષાદ રાજ્યો સહિત યુધિષ્ઠિર રાજ્ય પૃષ્ઠ ભાગ, ભીમસેન તથા પ્રપત્ત ગોત્રમાં ઉત્પત્ત થયેલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બે પાંખો, દ્રૌપદીના પુત્ર, અભિમન્યુ, મહારથી સાત્યકિ, પિશાચ, દારદ, પુંડ્ર, કુંડિવિષ, મારૂત, ધેનુક, તંગણ, પરતંગણ, આલ્લિક, તિત્તિરચ્ચાલ, તથા પાંડવ એટલા દેશના રાજ્યો જમણી બાજુની પાંખનો આશ્રય કરી ઉભા. અગ્નિવેશ તુહુંડ, માલવ, દાનભાર્ય, શખર, ઉદ્બલસ, નાકુલ સહિત વત્સ, એટલા દેશના રાજ્યોને નકુલ તથા સહદેવ, ડાબી બાજુની પાંખનો આશ્રય કરી ઉભા. વળી તે વ્યૂહની બે પાંખોમાં દશ હજાર રથ, મસ્તકમાં લક્ષ રથ, પૃષ્ઠ ભાગમાં વીશ હજાર રથ, ગ્રીવામાં સિત્તેર હજાર રથો રાખ્યા. વળી પાંખના, આદિ, મધ્ય, તથા અંતમાં ચલાયમાન પર્વતની પેઠે હસ્તિઓ ફરતા રાખ્યા. કેનય સહિત વિરાટ, કાશી રાજ્ય, તથા શૈખ્ય રાજ્ય, ત્રીશ હજાર રથ સહિત તે વ્યૂહના કટિપશ્ચાત્ ભાગનું રક્ષણ કરતા હતા. હે ભારત ! એ રીતે પાંડવો કૌંચાણુ નામના મોટા વ્યૂહની રચના કરી સૂર્યોદયને ઇચ્છતા ક્વચ પહેરી, યુદ્ધ વાસ્તે ઉભા રહ્યા. તેમના હસ્તિ તથા રથ ઉપર રહેલાં સૂર્ય સમાન વર્ણવાળાં નિર્મળ મોટાં શ્વેત છત્રો શોભતાં હતાં.

સૂર્યોદયં ત ઇચ્છંતઃ સ્થિતાયુદ્ધાય દંશિતાઃ ।

તેષામાદિત્યવર્ણાનિ વિમલાનિ મહાંતિ ચ ।

શ્વેતચ્છત્રાણ્યશોભંત વારણેષુ રથેષુ ચ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि क्रौंचव्यूहनिर्माण गुर्जर-
भाषायां पंचशतमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

~~~~~

અધ્યાય ૫૧ મો. કૌંચવ્યૂહ વ્યવસ્થા.

સંજય ઉવાચ-ક્રૌંચં દૃષ્ટ્વા તતો વ્યૂહમમેયં તનયસ્તવ ।

રક્ષમાણં મહાઘોરં પાર્થેત્થામિતતેજસા ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારો પુત્ર દુર્યોધન ધણુ તેજવાળો અર્જુને રક્ષિત મહા ભયંકર ક્રોધથી ભેદાય નહીં એવા કૌંચવ્યૂહને બેઠા હે પાર્થિવ ! હે ભારત ! દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, સૌમદત્તિ, વિકર્ણુ, અશ્વત્થામા અને દુઃશાસનાદિક સર્વ ભાષ્ટવો તથા બીજા પાણુ યુદ્ધ વાસ્તે આવેલા શરવીર ધણાક રાજ્યો પાસે જઈ તેમને હર્ષ પામડતાં

આવી રીતે કહેવા લાગ્યો. નાના પ્રહારના મહારથીઓ શસ્ત્ર તથા પ્રહાર કરવાના સાધન-
વાળા, તથા યુદ્ધમાં ચતુર એવા મહારથીઓ તમે સર્વ એક એક પશુ રણસંગ્રામમાં સૈન્ય
સહિત પાંડવોને મારવા સમર્થ છો ત્યારે એકઠા મળીને હો તો મારો એમાં શું આશ્ચર્ય ?
ભીષ્મે રક્ષા કરેલું આપણું સૈન્ય ઘણુંક છે અને ભીમે રક્ષા કરેલું તેમનું સૈન્ય થોડું છે,
તો પશુ સંસ્થાન, શૂરસેન, વેત્રિક, કુકુર, અરોચક, ત્રિગર્ત, મદ્રક તથા યવન, એટલા દેશના
રાજાઓ શત્રુંજય, દુઃશાસન, શૂરવીર વિકર્ણ, નદોપનંદક, ચિત્રસેન તથા પારિભદ્ર સહિત
સૈન્યને આગળ કરી ભીષ્મનીજ રક્ષા કરો. હે મારિષ ! દુર્યોધનનાં એવાં વચન સાંભળી
ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય તથા તમારા પુત્રોએ પાંડવોને બાધ કરે એવી મોટી વ્યૂહ રચના કરી.
જેમાં મોટા સૈન્યે કરી ચારે તરફથી વિંટાયેલા ભીષ્મ મોટી સેનાને આકર્ષણ કરતા ઇંદ્રની
પેઠે આગળ જવા લાગ્યા. મોટા ધનુષવાળા પ્રતાપવાન, દ્રોણાચાર્ય, કોપેલ દશાર્ણ તથા
મગધ દેશના યોદ્ધાઓ સહિત તેમની પાછળ જવા લાગ્યા. ગાંધાર, સિંધુ, સૌતીર, શિખી,
તથા વસાતી દેશના રાજાઓ વિદલ, મેક્લ, કર્ણ, પ્રાવરણ દેશના યોદ્ધાઓ સંગ્રામમાં
શોભતા ભીષ્મની પાછળ જતા હતા. પોતાના સૈન્ય સહિત શકુનિ દ્રોણાચાર્યની રક્ષા
કરતો હતો. અશ્વત્થક, વિકર્ણ, અંબષ્ટ, કાસલ, દરદ, શક, હુદ્રક, માળવાના રાજાઓ તથા
સર્વ ભાઇઓ સહિત દુર્યોધન રાજ પ્રસન્નતાથી શકુનિની સેનાની રક્ષા કરતો હતો. હે મારિષ !
ભૂરિશ્રવા, શલ, શલ્ય, ભગદત્ત તથા અવંતીપુરીના વિંદ તથા અનુવિંદ નામના રાજાઓ
ડાખી બાણુ તેની રક્ષા કરતા હતા, સૌમદત્તિ સુશર્મા, કાંબોજ દેશનો મુદ્ધિણ, શ્રુતાયુ તથા
અશ્રુતાયુ એટલા જમણી બાણુથી રક્ષા કરતા હતા. અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય તથા સાત્વત
કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃતવર્મા મોટી સેના સહિત સેનાના પૃષ્ઠ ભાગને વિષે ઉભા રહ્યા
હતા. કેતુમાન, વસુદાન, પરાલવ પમાડનાર કાશિરાજનો પુત્ર અને બીજા પશુ ઘણાક
દેશના રાજા તેની પાછળથી રક્ષા કરતા હતા. હે ભારત ! પછી યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા
તેઓ તમારી તરફના સર્વ યોદ્ધાઓ શંખ વગાડી હર્ષથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, તે
સાંભળી કૌરવના પિતામહ પ્રતાપવાન વૃદ્ધ ભીષ્મે મોટેથી સિંહનાદ કરી શંખ વગાડ્યો. તે
પછી શંખ, બેરી, પેશી, તથા આનક નામનાં રણ વાદ્ય બીજાઓએ વગાડ્યાં. તેનો
તુમુલ ધ્વનિ થવા લાગ્યો. એટલામાં ઘોળા ઘોડા જોડેલા મોટા એક રથમાં બેઠેલા, શ્રીકૃષ્ણ
તથા અર્જુને સુવર્ણ તથા રત્નથી શોભતા ઉત્તમ શંખ વગાડ્યા. ભગવાન હર્ષાક્રિશે પાંચ-
જન્મ નામનો શંખ તથા ધનંજયે દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો. ત્યાર પછી ભયંકર
કર્મજળા ભીમસેને પૌંડ્ર નામનો મોટો શંખ, કુંતિપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ અનંતવિજય
નામનો શંખ, નકુળે સુધોષ નામનો શંખ અને સહદેવે મણિપુષ્પક નામનો શંખ વગાડ્યો.
પછી કાશિરાજ, શૈબ્ય, મહારથી શિખંડી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, મહારથી સાત્યકિ, મોટા ધનુ-
ષવાળા પંચાલ દેશના રાજાઓ તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોએ પશુ પોતપોતાના શંખ
વગાડી સિંહનાદ કર્યો. એ રીતે સર્વ શૂરવીરોએ કરેલા તે મોટા ભયંકર શબ્દે કરી આ-
કાશ તથા પૃથ્વીમાં પ્રતિધ્વનિ થયો. હે મહારાજ ! એ રીતે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા કૌરવ
તથા પાંડવો પરસ્પર તપાવતા ફરીથી યુદ્ધ કરવાને એક બીજાની સામે જઈ ઉભા રહ્યા.

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरूपांडवाः ।

पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापमानाः परस्परं ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कौंचव्यूहरचनायां
गुर्जरभाषायां एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

અધ્યાય પર મો. ભીષ્મ અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ.

धृतराष्ट्र उवाच—एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

कथं प्रहरतां भ्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે-હે સંજય ! એ રીતે મારાં તથા પાંડવોનાં સૈન્ય વ્યૂહ રચના કરી
ઉભાં રહ્યા પછી પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ શરવીરો કેવી રીતે લડવા લાગ્યા. સંજય કહે
છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ રીતે સમાનપણાથી વ્યૂહ રચના કરી એઉ સૈન્ય ઉભાં તે વખતે,
ચડાવેલ છે સુંદર ધ્વજ જેમાં એવું સૈન્ય સમુદ્રની પેઠે અપાર હોય નહીં એવું દેખાતું
હતું. હે રાજન ! તેની મધ્યે ઉભેલા તમારા પુત્ર દુર્યોધને તમારી તરફના સર્વ યોદ્ધા-
ઓને કહ્યું કે, કવચ ધારણ કરી તમે યુદ્ધ કરો. તેનાં એવાં વચન સાંભળી ત્યાગ કર્યું છે
જીવિત જેમણે એવા ઉચી ધ્વજવાળા સર્વ વીર કૂર મન કરી પાંડવ સામે લડવા લાગ્યા.
પછી તમારૂં તથા પારકાઓનું રથ તથા હસ્તિની ગીરદીવાળું ર્વાં ઉભા કરે એવું ભયં-
કર યુદ્ધ થયું. તેમાં રથીઓએ મૂકેલાં સુવર્ણના પુંખવાળા પાયેલાં અખંડિત અગ્રભાગ
વાળાં બાણો હસ્તિ તથા અશ્વો ઉપર પડવા લાગ્યાં. એ રીતે સંગ્રામ પ્રવૃત્ત થયો ત્યારે
કવચવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા કુરુવૃદ્ધ મહાપ્રાહુ ભીષ્મે ધનુષ અહણ કરી સામે આવી,
અભિમન્યુ, ભીમસેન, મહારથી સાત્યકિ, કેકય, વિરાટ, પૃષ્ઠતગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ન, યેદિ રાજ, ને મત્સ્ય રાજ, એ સર્વને પરાભવ પમાડતાં તેમની ઉપર બાણોનો
વરસાદ વરસાવ્યો. શરવીરના સમાગમમાં સર્વ સૈન્ય એકઠાં મળવાથી વ્યૂહ રચના બેદ
પામી, અને પાંડવ તરફના ઘોડેસ્વાર તથા રથમાં બેસનાર યોદ્ધાઓ શ્રેષ્ઠ અશ્વોનો નાશ
થવાથી સૈન્ય સહિત નાસવા લાગ્યા. તે વખતે પુરૂષમાં સિંહરૂપ અર્જુન મહારથી ભીષ્મને
જોઈ ક્રોધથી શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે હે વાણ્જી ! ન્યાં ભીષ્મ છે ત્યાં મારો રથ
લઈ જાઓ. નહીં તો આ અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ભીષ્મ. દુર્યોધનના હિત વાસ્તે જરૂર
મારી સેનાનો નાશ કરશે. દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, વિકર્ણુ, તથા ભીષ્મે રક્ષા કરેલા એકઠા
મજેલા દુર્યોધનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પંચાણ દેશના રાજાઓને હણશે માટે મારો રથ
ભીષ્મની સામે લેઈ જાઓ, એટલે હું મારી સેનાના બચાવ વાસ્તે લડું. અર્જુનનાં એવાં
વચન સાંભળી વાસુદેવ ભગવાને તેને કહ્યું કે હે ધનંજય ! સાવધાન થા, આ હું સત્વર
ભીષ્મના રથ પાસે તને પહોંચાડું છું. હે રાજન ! ધૃતરાષ્ટ્ર ! એમ કહી, શૌરિ ભગવાને
લોકમાં વિખ્યાત તે રથ ભીષ્મના રથ પાસે આણ્યો. મદ ઝરતા હસ્તિ જેવા, રણસંગ્રા-
મમાં શરવીરોને ત્રાસ પમાડતા, તથા મર્દન કરતાં સંબંધિયોને હર્ષ પમાડનાર, શરણ
દેનાર, અર્જુન ચલાયમાન ધણાક પતાકાવાળા, બગલા જેવા શ્વેત વર્ણવાળા ઘોડા જોડેલા,
ઉંચો મદા ભયંકર શબ્દ કરતો હનુમાન છે ધ્વજમાં જેની એવા મેઘ ગંભીર શબ્દવાળા,
ધણા તેજયુક્ત મોટા રથે કૌરવ સૈન્ય, તથા શરસેન દેશના રાજાઓને હણના વેગથી સામે

આવ્યા. તેને જોઇ, સિંધુ દેશનો રાજા જ્યદ્રથ છે મુખ્ય જેમાં એવા પ્રાચ્ય સૌવીર તથા
 કેકય રાજાઓએ રક્ષા કરેલા, શંતનુ પુત્ર ભીષ્મ તત્કાળ સામે આવ્યા. હે ધૃતરાષ્ટ્ર !
 ગાંડીવ ધનુષવાળા અર્જુન સામે ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય તથા કર્ણ વિના ખીજે કાણ આવવા
 યોગ્ય છે. હે મહારાજ ! તે વખતે સર્વ લોકમાં મહારથી ભીષ્મે સીત્યોતેર ખાણે કરી,
 દ્રોણે પચ્ચીશે કરી, કૃપાચાર્યે પચાસે કરી, દુર્યોધને ચોસઠે કરી, શલ્યે નવે કરી, સિંધુ
 દેશના રાજા જ્યદ્રથે નવે કરી, શકુનિએ પાંચે કરી અને વિકર્ણે બહ્વાકૃતિ દશ ખાણે કરી,
 પાંડુ પુત્ર અર્જુનને વિંધ્યા. ચોતરફથી તીક્ષ્ણ ખાણે કરી તે સર્વેથી વિંધ્યા તોપણ મોટા
 ધનુષવાળા મહાબાહુ અર્જુન બેઢેલા પર્વતની પેઠે કંઈ પણ બધા પાંખ્યા નહીં. હે અર-
 તર્ષભ ! પુરૂષમાં સિંહરૂપ ઘણા અગવાળા અર્જુને પચીસ ખાણે કરી ભીષ્મને, નવથી
 કૃપાચાર્યને, સાડથી દ્રોણને, ત્રણથી વિકર્ણને, ત્રણથી શલ્યને, તથા પાંચ ખાણથી દુર્યોધન
 રાજાને વિંધ્યા. એટલામાં સાત્યકિ, વિરાટ, પૃષ્ટ ગોત્રમાં ઉત્પત્ત થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપ-
 દીના પાંચ પુત્ર તથા અભિમન્યુએ, અર્જુનને વિંટી લીધા. ભીષ્મનું પ્રિય કરનાર મોટા
 ધનુષવાળો, દ્રોણ સામે સોમકે સહિત પંચાલ દેશને! રાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આવ્યો. હે રાજા !
 રથીમાં એક ભીષ્મે તીક્ષ્ણ એવાં એંશી ખાણે અર્જુનને વિંધ્યા. તે વખતે તમારી તરફના
 ચોદાઓ એકઠા મળી પોકાર કરવા લાગ્યા. તે સાંભળી મનુષ્યમાં સિંહરૂપ પ્રતાપવાન
 અર્જુન પ્રસન્ન થયા હોય તેની પેઠે હસી તેમના મધ્યમાં જઈ મહારથી એવા તમારી
 તરફનાને નિશાન કરી, ધનુષથી કીડા દરવા લાગ્યા. તે વખતે સંગ્રામમાં અર્જુને પીડા
 પમાડેલા, પોતાના શૈન્યને જોઈ દુર્યોધન રાજાએ ભીષ્મને કહ્યું કે, હે તાત ! હે ગાંગેય !
 હે વિશંપતે ! તમે તથા રથીમાં એક દ્રોણાચાર્ય જીવતે અગવાન પાંડુ પુત્ર અર્જુન, યત્ન
 કરનાર, આપણા સર્વ સૈન્યનું મૂળ કાપે છે, તેમ હમેશ માફ હિત ઇચ્છનાર કર્ણ પણ
 તમારે વાસ્તે શસ્ત્ર મૂકી દઈ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતો નથી માટે જે રીતે અર્જુન નાશ
 પામે તેવા કરો. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! દુર્યોધનનાં એવાં વચન સાંભળી, તમારા પિતા ભીષ્મ
 ક્ષત્રિય ધર્મને ધિક્કાર છે એમ કહી, અર્જુનના રથ પ્રત્યે ગયા. તે વખતે બેઠે ઘોળા
 નીચે નજીક આવ્યા. તેને જોઈ રાજાએ સિંહનાદ કરતાં શંખ વગાડવા લાગ્યા. હે મારિષ !
 અશ્વત્થામા, દુર્યોધન, તથા તમારો પુત્ર વિકર્ણ, એ સર્વ ચોતરફથી ભીષ્મને વિંટી યુદ્ધ
 વાસ્તે ઉભા રહ્યા. ત્યાર પછી યુદ્ધ પ્રવૃત્ત થયું. જેમાં ગંગા પુત્ર ભીષ્મે, નવ ખાણ અર્જુન
 ઉપર નાંખ્યાં. વળી સંગ્રામમાં વખાણવા લાયક પાંડુ પુત્ર અર્જુને હજાર ખાણ ભીષ્મ
 ઉપર નાંખ્યાં. તેમને તેણે ઘણાક ખાણના સમુદાયથી વારી ગળ્યા. એ રીતે યુદ્ધથી
 આનંદ પામનાર, હર્ષિત થયેલ એ બેઠે પરસ્પર ઇર્ષ્યાથી સન્માન યુદ્ધ કરતા હતા, જેમાં
 ભીષ્મના ધનુષમાંથી નીકળેલા ખાણના સમુદાય અર્જુનના ખાણથી ભાગી પડતા દેખાતા
 હતા. તેમજ અર્જુનનાં મૂકેલાં ઘણાં ખાણ ભીષ્મના ખાણથી છિન્ન લિન્ન થઈ પૃથ્વી
 ઉપર પડતાં હતાં. વળી તીક્ષ્ણ એવા પચીસ ખાણે કરી અર્જુને ભીષ્મને વિંધ્યા. ભીષ્મે
 પણ સંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ ખાણથી તેમને વિંધ્યા. પછી શત્રુને દમન કરનાર મહા અગવાન,
 તે બેઠે એક ખીજના અશ્વ, ધ્વજ, રથ, દંડ તથા રથચક્રને વિંધી સંગ્રામમાં કીડા કરવા
 લાગ્યા. પ્રહાર દરનારમાં એક વદ્ધિ પામેલા ભીષ્મે, ત્રણ ખાણ શ્રીકૃષ્ણના સ્તનના મધ્ય
 ભાગમાં માર્યા જેથી વિંધાયેલા મધુસૂદન અગવાન રણસંગ્રામમાં પુષ્પ સહિત ખાખરાના

વૃક્ષની પેઠે શોભવા લાગ્યા. તેથી અત્યંત ક્રોધ પામેલા અર્જુને તીક્ષ્ણ બાણે કરી બીભ્મના રથને ભાગી નાંખ્યો. શરવીર એ બેઠે એ રીતે એક બીજાને મારવા યત્ન કરે છે, તોપણ તેમ ન કરી શકતાં, પોતાના સારથીની લાઘવીથી વિચિત્ર પ્રકારનાં મંડળમાં જવું તથા પાછું આવવું ઇત્યાદિ બહુ પ્રકારનું ચાતુર્ય દેખાડતાં, એક બીજાના પ્રહાર વિષે છિન્ન ચિંતન કરતા, મહારથી સિંહ જેવો શબ્દ, શંખ શબ્દ, તથા ધનુષના શબ્દ કરતા હતા, તેમના શંખના, તથા રથના પાટાના શબ્દે વિદારણ કરેલી પૃથ્વી કંપાયમાન થઇ શબ્દ કરતી હતી. હે ભરતર્ષભ ! એ બેઠેનું છિદ્ર કોઇ બીજું દેખતું ન હતું. બળવાન યુદ્ધમાં દુર્ધર્ષ બેઠે એક બીજા જેવા લાગતા હતા. તેથી કૌરવો ધ્વજરૂપ ચિન્હથી ‘આ બીભ્મ છે’ એમ જાણતા હતા. તેમજ પાંડવો પણ ધ્વજરૂપ ચિન્હથી અર્જુનને જાણતા હતા. હે ભારત ! મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ તે બેઠેના તેવા પરાક્રમે જોઈ સંગ્રામમાં સર્વ પ્રાણી આશ્ચર્ય પામતાં હતાં. ધર્મમાં ચાલનાર પુરૂષનું પાપ જેમ કોઇ ક્યારે પણ દેખે નહીં તેમ તે બેઠેનું છિદ્ર રણસંગ્રામમાં કોઇ જોતું ન હતું, જે બેઠે રણસંગ્રામમાં બાણના સમુદાયથી અદસ્ય થઇ પાછા પ્રકાશમાં આવતા હતા. તેમનું પરાક્રમ જોઈ ત્યાં આવેલા દેવ, ગંધર્વ, તથા ઋષિયો સહિત ચારણ, આવી રીતે પરસ્પર ભાષણ કરતા હતા, કે ક્રોધ પામેલા, મહારથી આ બેઠેને ક્યારે પણ દેવ, અસુર, તથા ગંધર્વ પણ, જીતી શકે એમ નથી; માટે આ યુદ્ધ લોકમાં મહા આશ્ચર્યરૂપ થયું. આવું યુદ્ધ ક્યારે પણ થશે નહીં, જેમાં બુદ્ધિમાન અર્જુન બાણ નાખતા, ધનુષ, રથ, તથા અશ્વ સહિત બીભ્મને જીતવા સમર્થ નથી; તેમજ દેવતાઓથી સહન થાય નહીં એવા પાંડુ પુત્ર ધનુષ ધરનાર અર્જુનને, બીભ્મ જીતવા સમર્થ નથી. આ યુદ્ધ સંસારની સ્થિતિ પર્યંત સમાન રહેશે. હે વિશંપતે ! એ રીતે સંગ્રામમાં બીભ્મ તથા અર્જુનની સ્તુતિ યુક્ત ઉચ્ચારણ થતી વાણી ચારે તરફથી સંભળાતી હતી. યુદ્ધ વખતે તમારી તરફના તથા પાંડવ તરફના ચોક્કાઓ એક બીજાને હણતા હતા. અત્યંત દાણુ તથા ભયંકર તે યુદ્ધમાં બેઠે સેનાના શરવીરો તીક્ષ્ણ ધારવાળા અગ્ર, નિર્મળ ફરશી, બીજા ધણુક બાણ તથા નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રે કરી એક બીજાને મારતા હતા. હે રાજન્ ! દ્રોણાચાર્ય, તથા પંચાલ દેશના રાજાનું પણ મોટું યુદ્ધ થતું હતું.

उभयोः सेनयोः शूरा न्यक्तं च परस्परं ।

वर्त्तमाने तथाघोरे तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ॥

द्रोणपांचालयो राजन्महानાસીત્સમાગમः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनयुद्धे गुर्जरभाषायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

અધ્યાય ૫૩ મો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ને દ્રોણનો સંગ્રામ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—કથં દ્રોણો મહેષ્વાસઃ પાંચાલઆપિપાર્ષતઃ ।

उभौ समीयतुर्यक्षौ तन्मामाचक्ष्व संजय ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય ! મોટા ધનુષવાળા, દ્રોણાચાર્ય તથા પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ, પંચાલ દેશનો રાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એ બેઠે સાવધાન થઇ કેવી રીતે એક બી-

જાની સામે આવ્યા તે મને કહે પુરુષાર્થથી અદષ્ટ બળવાન છે, એમ હું માનું છું; કારણ કે યુદ્ધમાં શંતનુ પુત્ર બીજમ જેવા પાંડુ પુત્ર અર્જુનને ઉલ્લંઘન કરી ન શક્યા. હે રાજન જે બીજમ સંગ્રામમાં ક્રોધ પામે તો ચરાચર પ્રાણી માત્રનો નાશ કરે તે યુદ્ધમાં પરાક્રમથી અર્જુનને કેમ ઉલ્લંઘન કરી શક્યા નહીં? સંજય કહે છે કે હે રાજન! સ્થિર થઇ અત્યંત દારૂણ એવું યુદ્ધ હું તમોને કહું તે સાંભળો. ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ પણ પાંડવોને જીતી શકે એમ નથી; એ વાત તમારે નિશ્ચય જાણવી. દ્રોણાચાર્યે તીક્ષ્ણ બાણથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વિંધી, ભલાકૃતિ બાણે કરી તેના સારથીને રથ ઉપરથી પાડી નાંખ્યો. વળી હે મારિષ! ક્રોધે ચટેલા તેણે ઉત્તમ એવા ચાર બાણે કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્નના ચાર ઘોડાઓને વિંધ્યા તે વખતે એ શરવીરે હસીને તીક્ષ્ણ એવાં નેવું બાણથી દ્રોણને વિંધી, ‘હિમો રહે હિમો રહે’ એમ કહ્યું. અત્યંત બળવાળા પ્રતાપવાન ભરદ્વાજ પુત્ર દ્રોણે, બાણે કરી તેને ઢાંકી તેના નાશ વારતે ઇંદ્રના વજ્ર સમાન સ્પર્શવાળા, બીજ કાળદંડ જેવાં ઘેર બાણ લીધાં. તેને જોઇ સર્વ સૈન્યમાં મોટા હાહાકાર થવા લાગ્યો. તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું આશ્ચર્યરૂપ પરાક્રમ અમોઝે જોયું. જે સંગ્રામમાં શરવીર એવા તેણે એક અચળ પર્વતની પેઠે હિમા રહી પોતાના મૃત્યુરૂપ ભયંકર પ્રદીપ થઇ આવતા તે બાણને જોઇ બાણથી તેને કાપી નાંખી. સામે બાણનો વરસાદ કર્યો. એ રીતે કાષ્ઠથી ન બને એવું કર્મ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કર્યું. તેને નેઇ પાંડવ સહિત સર્વ પંચાલ દેશના યોદ્ધાઓ મોટેથી પોકાર કરવા લાગ્યા. વળી મહા પરાક્રમવાળા તેણે દ્રોણના નાશ વાસ્તે સુવર્ણ તથા વૈદુર્યમણિથી શોભતી મોટા વેગવાળી શક્તિ નાખી. પોતા સામે આવતી તેને જોઇ હસતા હોય નહીં તેમ દ્રોણાચાર્યે તેના ત્રણ કડકા કરી નાંખ્યા, હે જનેશ્વર! વૃતગપ્ત! પ્રતાપવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ હણેલી પોતાની શક્તિને જોઇ તેમની ઉપર બાણનો વરસાદ કર્યો. મોટા યશવાળા દ્રોણાચાર્યે પણ આવતા બાણના વર્ષાદને વારી રાખી દુપદ પુત્રના ધનુષના વચમાંથી કડકા કરી નાંખ્યા. તે વખતે કપાયેલ છે ધનુષ જેનું એવા મોટા યશવાળા બળવાન તેણે દ્રોણ ઉપર પર્વત જેની દહ સુવર્ણથી શોભતી મોટી ગદા નાંખી. પોતાના સામે વેગથી આવતી તે ગદાને જોઇ ચાલાકીથી તેણે તેના વેગને છેતરી પોતાનો બચાવ કર્યો. તે વખતે દ્રોણાચાર્યનું આશ્ચર્યરૂપ પરાક્રમ અમોઝે જોયું. એ રીતે પોતાનો બચાવ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર સુવર્ણના પુંખવાળા પાયેલાં, અત્યંત તીક્ષ્ણ મહા ભયંકર ભલ્લ બાણ તેમણે નાંખ્યાં. જે તેનું કવચ ભેદી શરીરમાંથી રૂચિર પાન કરવા લાગ્યાં, મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી પરાક્રમથી પાંચ બાણે કરી સંગ્રામમાં દ્રોણાચાર્યને વિંધ્યા. હે રાજન! રૂધિરે કરી ખરડાએલા અંગવાળા, મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ તે બેઉજણ વસંત સમયમાં પૂલેલા ખાખરાનાં વૃક્ષો શોભે તેમ શોભતા હતા. હે રાજન! વળી ક્રોધ પામેલા દ્રોણાચાર્યે સંગ્રામમાં પરાક્રમ કરી દુપદ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું ધનુષ કાપી, અંધી વગરના બાણનો મેઘ જેમ પર્વત ઉપર વરસાદ કરે, તેમ તેની ઉપર વરસાદ કરી ભલાકૃતિ એક બાણવડે રથ ઉપરથી તેના સારથીને તથા તીક્ષ્ણ ચાર બાણે કરી ચાર તેના અશ્વોને પાડી, સિંહનાદ કરી બીજ ભલાકૃતિ બાણે તેના હાથમાંથી ધનુષ કાપી નાંખ્યું. કપાયું છે ધનુષ અને હણાયા છે અશ્વ તથા સારથી જેના એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાનું મોટું પરાક્રમ દેખાડતો હાથમાં ગદા લઇ રથથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો, તે હજી રથથી નીચે નહતો ઉતર્યો, તેટલામાંજ

દ્રોણાચાર્યે એક બાણ કરી તેના હાથમાંથી ગદા પાડી નાંખી. તે મોટા આશ્ચર્ય જેવું થયું. પછી બળવાન, રૂડા હાથવાળો તે સૌ ચંદ્રાકૃતિવાળી શોભાયમાન મોટી ઢાલ તથા દિવ્ય ખજૂં ગ્રહણ કરી ધોધથી વનમાં સિંહ જેમ મદોન્મત્ત હસ્તિ સામે દોડે, તેમ દ્રોણને મારવા સારૂ વેગે કરી તેમની સામે દોડ્યો. તેને બાણના વરસાદથી દ્રોણાચાર્યે રોષી રાખ્યો બળવાન છતે પણ તે તેની પાસે જઈ શક્યો નહીં. તે વખતે દ્રોણાચાર્યનું આશ્ચર્યપરક્રમ, ચાલાકી, અસ્ત્રયોગ તથા બાહુબળ અમે જોયું. એ રીતે દ્રોણે વારી રાખેલા બાણ નાખવામાં કુશળ મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આવતા તેના બાણ સમૂહને ઢાલથી વારી રાખ્યો. તેટલામાં મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સંગ્રામમાં સહાયતા કરનાર બળવાન, મહાબાહુ ભીમસેને ત્યાં આવી તત્કાળ તીક્ષ્ણ એવા સાત બાણ કરી દ્રોણાચાર્યને વિંધી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાના રથમાં બેસાડ્યો. હે રાજન ! દુર્યોધને પણ દ્રોણાચાર્યના રક્ષણ વાસ્તે મોટા સૈન્ય સહિત ભાનુમાનને મોકલ્યો. હે જનેશ્વર ! એ રીતે તમારા પુત્રની આત્માંથી કલિંગની મોટી સેના દ્રોણાચાર્યના બચાવ વાસ્તે ભીમસેન સામે આવી ઉભી રહી. રથીઓમાં એક દ્રોણાચાર્ય પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મૂકી, સંગ્રામમાં વૃદ્ધ એવા વિરાટ, તથા દ્રુપદને વારવા લાગ્યા, તે સમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ધર્મરાજ પાસે ગયા. ત્યાર પછી સંગ્રામમાં મહાત્મા ભીમસેન, તથા કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓનું જગતનો હથ કરનાર, લયતે આપનાર ઘોર રૂવાં ઉભાં કરે એવું લયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

કલિંગાનાં ચ સમરે ભીમસ્ય ચ મહાત્મનઃ

જગતઃ પ્રશ્નયકરં ચોરરૂપં મયાવહં ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्धे गुर्जर-
भाषायां त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

અધ્યાય ૫૪ મો. ભીમે કરેલો કલિંગરાજ વધ.

धृतराष्ट्र उवाच—तथा प्रतिसमादिष्टः कलिंगो वाहिनीपतिः ।

कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलं ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે કે, હે સંજય ! એ રીતે દુર્યોધને આજા કરેલા સેનાપતિ કલિંગ રાજાએ સેના સહિત ગદાથી વિચરનાર શરવીર હાથમાં દંડ લઈ ઉભેલા કાળ જેવા અદ્ભુત કર્મવાળા, મહા બળવાન ભીમની સંગાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું ? સંજય કહે કે, હે રાજેન્દ્ર ! તમારા પુત્રે આજા આપેલો કલિંગ રાજા મોટી સેના સહિત ભીમસેનના રથ પાસે ગયો. હે ભારત ! રથ, અથ તથા હસ્તિથી સંકુલ, મોટાં આયુધવાળી આવતી મોટી કલિંગની સેના અને નિપાદના પુત્ર ચંદિ સહિત આવતા કેતુમાનની સામે તે આવ્યા. કાપેલો તે શ્રુતાયુ રાજા કલિંગના હજારો રથ સહિત ભીમસેન સામે આવ્યો. દશ હજાર હાથી તથા નિપાદોએ સહિત કેતુમાને, તથા ચંદિ, મત્સ્ય, કર્ણ દેશના રાજાઓએ પણ તેને ચારે તરફથી વિંટી લીધો. તે વખતે ભીમસેનની પાછળ ચાલનારા રાજાઓ બીજા રાજાઓ સહિત નિપાદો સામે દોડ્યા. પછી લય આપનાર, ઘોરરૂપ મોટું યુદ્ધ થયું. જેમાં

મારનાર યોદ્ધાઓ પોતાને તથા પારકાને ઓળખતા ન હતા. એ રીતે જેમ ઇંદ્રને મોટી દૈત્યની સેના સાથે યુદ્ધ થાય, તેમ ભીમસેનને વિપક્ષ સાથે ઘોર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે ભારત ! જે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરનાર મોટા સૈન્યનો ગર્જના કરતા સમુદ્રના જેવો મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો. પરસ્પર મારતા યોદ્ધાઓએ, સસલાના લોહી જેવી સમગ્ર પૃથ્વીને ચિતારૂપ બનાવી. અત્યંત શૂરવીર પુરૂષો પોતપોતાનાઓને આકર્ષણ કરતા હતા અહપ એવા ચેદિઓનો ધણાક કલિંગ, તથા નિષાધને હાથે મોટો વિર્ભદ થવા લાગ્યો. મહા બળવાન ચેદિયો શક્તિ પ્રમાણે પરાક્રમ કરી, ભીમસેનનો ત્યાગ કરી ખસી ગયા એ રીતે સર્વ ચેદિ નિવૃત્ત થવાથી કલિંગોએ વ્યાપ્ત થએલા મહા બળવાન પાંડવ ભીમસેન પોતાના બાહુબળનો આશ્રય કરી છૂટા થયા, પણ રથ ઉપરથી ચલાયમાન થયા નહીં. કલિંગની સેના ઉપર તે તીક્ષ્ણ બાણ નાખવા લાગ્યા. તે સમે મોટા ધનુષવાળો કલિંગ રાજા તથા મહારથી શકદેવ નામનો તેનો પુત્ર, એ બેઉ તીક્ષ્ણ બાણથી ભીમસેનને મારવા લાગ્યા, મહાબાહુ ભીમસેને પણ ધનુષને હલાવી પોતાના બાહુબળથી કલિંગ રાજા સામે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. ઘણાંક બાણ મૂકતા શકદેવે સંગ્રામમાં બાણે કરી શત્રુને દમન કરનાર ભીમસેનના ઘોડાઓને મારી, વિરથ થયેલા તેને બેઠે તેની સામે દોડી વર્ષાઋતુમાં મેષ જેમ વરસે તેમ તેની ઉપર બાણોના વરસાદ કર્યો. હણાયેલ અશ્વવાળા રથમાં બેઠેલ મહા બળવાન ભીમસેને લોહમય ગદા તેની ઉપર નાખી. હે રાજન ! જેથી હણાયેલ કલિંગ પુત્ર શકદેવ સારથી સહિત પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. હણાયેલા પોતાના પુત્રને બેઠે કલિંગ રાજાએ હજારો રથથી ભીમસેનને આવવાની દિશાઓ રોકી, ત્યારે ભીમસેને મોટા વેગવાળી ગદા મૂકી દાણુ કર્મ કરવાની ઈચ્છાથી ઘોર ખર્જ તથા સુવર્ણમય નક્ષત્ર તથા અર્ધચંદ્રાકૃતિથી જડેલી ખેલના ચામડાની દાલ ગ્રહણ કરી. કોયે ચઢેલા કલિંગ રાજાએ ધનુષની દોરી ખેંચી સર્પના વિષ જેવો ભયંકર એક બાણ સાંધી ભીમસેનને મારવાની ઇચ્છાથી તેની ઉપર નાંખ્યો. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! વેગથી આવતા તે તીક્ષ્ણ બાણના ભીમસેને મોટા ખર્જથી બે કડકા કરી, પ્રસન્ન થઈ તેની સેનાને ત્રાસ પમાડતાં મોટી ગર્જના કરી. કાપેલા કલિંગ રાજાએ ભીમસેન ઉપર શિલાથી તીક્ષ્ણ કરેલ ચોદ ભાલા નાંખ્યા, તેને મહાબાહુ ભીમસેને દૂરથીજ શ્રેષ્ઠ ખર્જથી તટાળ કાપી નાંખ્યા. પછી પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેન બાનુમાન સામે દોડ્યા. તે સમે બાનુમાને પણ ભીમની ઉપર બાણોના વરસાદ કરી આકાશમાં પ્રતિધ્વનિ થાય તેવો મોટો સિંહનાદ કર્યો. તેને સહન ન કરતા મોટા શબ્દવાળા ભીમસેને પોતાના ઘોર શબ્દથી સિંહનાદ કર્યો. ત્રાસ પામેલી કલિંગની સેના સંગ્રામમાં ભીમસેનને મનુષ્ય માનતી ન હતી. પછી ગદા સહિત ભીમસેન વેગથી કુદી મોટા હાથોના દાંતવડે તે ઉપર ચડી તેના મધ્યમાં જઈ બેઠો. તે વખતે કલિંગે શક્તિ નાખી. તેના મોટા ખર્જથી બે કડકા કરી તેણે બાનુમાનને માર્યો. શત્રુને દમન કરનાર ભીમસેને હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનાર તે રાજપુત્રને મારી ઘણા ભારને સહન કરનાર મોટો ખર્જ હસ્તિના કાંધ ઉપર માર્યો, તેથી કપાયેલી કાંધવાળો હસ્તિ શબ્દ કરતાં પીડા પામી સમુદ્રના વેગથી પીડાયેલો, પર્વત પડે તેમ પડ્યો. હે ભારત ! ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો બળવાન સારી રીતે કવચ પહેરેલો ભીમસેન હાથી ઉપરથી નીચે કુદી પૃથ્વી ઉપર ઉભો રહ્યો. એ રીતે ચારે તરફથી હાથીઓને પાડતો, ઘણાક માર્ગો પ્રત્યે કરતો, ભમાવેલા અગ્નિચક્રની પેઠે ચારે તરફથી દેખાતો હતો. રૂધિરથી વ્યાપ્ત

પરાજય કરનાર ભીમસેન ધોડાના સમુદાય, હાથીયો, રથસમૂહ તથા પાયદળને મારતો, સીમા-જ્ઞાતી પેઠે સંગ્રામમાં શત્રુની અંદર ફરતો હતો. મહા બળવાન જીતને બધા પમાડનારો ક્રોધે ભરાયેલો પાયદળ એકલો કાલાંતક યમ સરખો તે રણસંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળા ખડ્ગે કરી શત્રુઓનાં શરીર તથા મસ્તકોને કાપતો તેઓને મોહ પમાડવા લાગ્યો. મૂઢ એવો તે પણ રણસંગ્રામમાં ખડ્ગ સહિત વર્તમાન ઉત્તમ વેગે કરી ફરતા તેની સામે સિંહનાદ કરીને દોડ્યો. શત્રુને મર્દન કરનાર તે રથીયોના રથ દંડ તથા ધોંસરીને ભાગી રથમાં બેસનારાઓને મારી, ઘણાક માર્ગમાં ફરતો દેખાતો હતો. મંડળ આકારે ફરવું, કાંઈ ખેદયુક્ત ફરવું, ઊન્નતિ સહિત ફરવું, કુદવું, સર્વ દિશાઓમાં ફરવું, એક દિશામાં કુદવું, વેગ કરવો, સર્વ શત્રુ પ્રત્યે ઉદ્ધમ કરવો ઇત્યાદિ પોતાનું યુદ્ધ ચાતુર્ય દેખાડતાં, તેણે પોતાની તરવારના અગ્ર-ભાગથી કાપેલા, કેટલાક પ્રશ્નો જૂમ પાડવા લાગ્યા. બેદાયેલાં મર્મસ્થાનવાળા કેટલાક મૃત્યુ પામી પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. હે ભારત ! કપાયેલા દાંત તથા મુંઢના અગ્રભાગવાળા, બેદાયેલાં કુંભસ્થલવાળા, યોદ્ધા વગરના હસ્તિયો પોતાના સૈન્યને મારતા, મોટા શબ્દ કરી પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા તે વખતે હે રાજન ! કપાઈ ગયેલા ભાસા, માવતનાં મસ્તકો વિચિત્ર તરેહની હાથીની ઝુલ્યો, સુવર્ણથી શોભતા તંગ, હસ્તિની ગ્રીવાનાં આભરણ, સાંગ્યો, પતાકા, ભાયા, તોપ, ધનુષ, શ્વેત ગોદણો, અંકુશ સહિત ચાખખા, વિવિધ પ્રકારની ઘંટાઓ તથા ધોડેસ્વાર અને સુવર્ણમય છત્રિયો, એ સર્વ પડેલાં તથા કેટલાંક પડતાં અમોઝે જ્યાં. કપાઈ ગયાં છે આગલાં પાછલાં અંગ તથા સુદ્યો જેની એવા પીડાયેલા હસ્તિયોએ કરી રણભૂમિ પડેલા પર્વતોએ કરીને શોભે તેમ શોભવા લાગી. એ રીતે મહા બળવાન ભીમસેને મોટા હસ્તિયોને મર્દન કરી, બીજાઓને પણ મર્દન કર્યા અને ઐશ્વર્ય ધોડેસ્વારોને ભૂમિપર પાડ્યા.

હે ભારત ! એ પ્રમાણે કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓ તથા તેનું મોટું યુદ્ધ થયું. વળી જેમાં લગામ, જેતર, સુવર્ણથી શોભતા તંગ, હાથીની ઝુલ્યો, ભાલા, અમૂલ્ય તરવાર, કવચ, ઢાલ, તથા વિચિત્ર પ્રકારનાં માથે ઢાંકવાના ટોપ રણસંગ્રામમાં પડેલાં દેખાતાં હતાં. ભીમસેને ભાલા, તોપ તથા વિચિત્ર પ્રકારનાં નિર્મળ શસ્ત્રથી રણભૂમિને વિચિત્ર પ્રકારના પુષ્પથી શોભાવે તેમ શોભાવી. મહા બળવાન તે કુદી કેટલાક રથીયોને ખડ્ગે ધ્વજ સહિત પમાડતો હતો. વારંવાર ઉંચે કુદતા, દિશામાં દોડતા, તથા વિચિત્ર પ્રકારના માર્ગમાં ફરતા તેને જોઈ સંગ્રામમાં મનુષ્યો આશ્ચર્ય પામતાં હતાં. વળી કેટલાકને તરવારથી નાશ કરતો કેટલાકને શબ્દથી બધા પમાડતો, સાથળના વેગે કરી બીજાઓને પૃથ્વી ઉપર પાડતો હતો. બીજા કેટલાક તો એને જોઈ અચર્યાજ મરણ પામતા હતા. તેટલામાં વેગવાન કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓની મોટી સેના લયંકર ભીમસેનને ચોતરફથી વિંટાઈ નજીક આવી. હે ભરતર્ષભ ! તે સમે તે સેનાના અગ્રભાગમાં ઉભેલા શ્રુતાયુષ રાજાને જોઈ તેની પાસે જવા લાગ્યો. તેને આવતો જોઈ મહા બળવાન કલિંગ દેશનો રાજા નવ બાણે સ્તનના મધ્યમાં તેને મારવા લાગ્યો તેથી અંકુશે કરી હણાએલ હસ્તિની પેઠે ને ક્રોધથી વૃદ્ધિ પામેલા અગ્નિની પેઠે ભીમસેન પ્રગ્વલિત થયો, શોક રહિત તેનો સારથી સુવર્ણથી શોભતા રથને લઈ તેની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. શત્રુનો નાશ કરનાર કુતિપુત્ર ભીમસેને તે રથમાં બેસી કલિંગ રાજા સામે દોડી, તેને ‘અરે ઉભો રહે ઉભો રહે’ એમ કહ્યું.

ભંત ક્રોધે ભરાયેલા, બળવાન યુતાયુષ્યે પોતાની હસ્ત ચાક્રાકા દેખાડતાં, ભીષ્મ ઉપર
 કષ્ટ એવાં નવ બાણ નાંખ્યાં. એ રીતે મહાત્મા કલિંગે શ્રેષ્ઠ ધનુષથી નાખેલા બાણે
 મેલા; ભીષ્મસેને લાકડીથી મારેલા સર્પની પેઠે ક્રોધ પામી ધનુષ ગ્રહણ કરી લોહમય
 ત બાણથી કલિંગ રાજાને મારી કુરુપ્ર નામના એ બાણે કરી સત્યદેવ તથા સત્ય નામના
 કા બળવાન તેના ચક્ર રક્ષકાને યમપુરીમાં મોકલી દીધા. વળી મહા બળવાન તેણે તીક્ષ્ણ
 ત્રણ બાણે કરી કેતુમાનને યમલોકમાં મોકલ્યો. હજારો યોદ્ધા સહિત અત્યંત ક્રોધેલા,
 કેંગ દેશના ક્ષત્રિયોએ ક્રોધી ભીષ્મસેનને વારી શક્તિ, ગદા, ખજૂ, ભાલા, તરવાર તથા
 શીનો તેની ઉપર વરસાદ વરસાવ્યો. મહા બળવાન, ભીષ્મસેને આવતી બચકર શસ્ત્ર-
 ને નિવારણ કરી વેગવાળી ગદા લખ કલિંગ સેનાના સાતસેં શરવીરોને યમપુરીમાં મોકલી
 ય. શત્રુને મર્દન કરનાર તેણે એ હજાર કલિંગ યોદ્ધાઓને મૃત્યુ લોકમાં મોકલી દીધા,
 આશ્ચર્ય જેવું થયું. મહારથી ભીષ્મ સામે જઈ તેણે વારંવાર કલિંગના સૈન્યોને હરા-
 િ. રણસંગ્રામમાં ભીષ્મસેને માવત રહિત કરેલા, બાણે કરી આતુર શબ્દ કરતા તથા
 તાના સૈન્યને મર્દન કરતા હસ્તિઓ વાયુએ ચોતરફથી હણેલા મેઘની પેઠે સૈન્યોમાં
 તા હતા. એ રીતે કલિંગ સૈન્યને મારી, બળવાન, ખજૂ ધારી, મહાબાહુ ભીષ્મસેને
 ત્યંત પ્રસન્ન થઈ મોટા શબ્દવાળો શંખ વગાડ્યો. જે સાંભળી સર્વ કલિંગ સૈનિકોનાં
 : મોહ પામી કંપવા લાગ્યાં, અને વાહનો પણ ચોતરફથી કંપવા લાગ્યાં. હે રાજન !
 ગ્રામમાં ગજેન્દ્રની પેઠે ચારે તરફથી ઘણા માર્ગમાં વિચરતા તથા તે તે ઠેકાણે દોડતા,
 રંવાર ઉંચે કુદતા, ભીષ્મસેનના બચથી ત્રાસ પામેલું કલિંગનું સૈન્ય ગ્રાહે ક્ષોભ પમાડેલું
 બ્યા વગરનું મોટું તળાવ જેમ કંપે તેમ કંપવા લાગ્યું. એ રીતે અદ્ભુત કર્મવાળા
 મસેને સર્વ કલિંગ સૈન્યને ત્રાસ પમાડ્યા પછી તેમાંથી કેટલાક નાસતા, તથા કેટલાક
 વતા કલિંગ યોદ્ધાઓને જોઈ પાંડવના સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના સૈન્યોને કહ્યું કે
 તે યુદ્ધ કરો. સેનાપતિનાં વચન સાંભળી શિખંડી છે મુખ્ય જેમાં એવા પ્રહાર કરનાર
 ય સહિત ભીમની પાસે આવી ઉભા. પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ પણ મેઘ જેવા વર્ણવાળા,
 યા હસ્તિના સૈન્ય સહિત તે બધાને પાછળથી મદદ કરતા હતા. એ રીતે પૃથક્ ગોત્રમાં
 વ્રજ થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના સર્વ સૈન્યને હુકમ કરી, સત્પુરુષો સહિત ભીષ્મસેનની
 ળળ આવી ઉભા રહ્યા. હે રાજન ! પંચાલ દેશના રાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જયંતમાં ભીષ્મસેન,
 ર સાત્યકિ વિના બાળે કાંઈ પોતાના બાણથી અત્યંત પ્રિય ન હતો. સામા શસ્ત્રીરને
 કુનાર, પૃથક્ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કલિંગની સેનામાં વિચરતા, મહાબાહુ ભીષ્મ-
 ને જોઈ પ્રસન્ન થઈ, અનેક તરેહથી શબ્દ કરી શંખ વગાડી સિંહ નાદ કર્યો. ભીષ્મસેને
 યુ પારાવત જેવા અશ્વ જોડેલા, સુવર્ણથી શોભતા રથમાં બેઠેલા, કોવિદાર વૃક્ષના
 ન્દયુક્ત ધ્વજવાળા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈ તેની આશ્વાસના કરી. મહા બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
 કેંગની સામે દોડતાં તેને જોઈ તેના રક્ષણ વાસ્તે સંગ્રામમાં નજીક આવ્યા, ને મનસ્વી
 ર શરવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, તથા ભીષ્મસેન, દૂરથી સાત્યકિને જોઈ રણસંગ્રામમાં કલિંગોને યુદ્ધ
 વવા લાગ્યા. જીતનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પુરૂષમાં ઉત્તમ, શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો સાત્યકિ
 યુ વેગે કરી ત્યાં જઈ ભીષ્મસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ રક્ષા કરવા લાગ્યો. એ રીતે
 યુષ ધરનાર, દારૂણ કર્મ કરનાર, પોતાના બચકર રૂપથી કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓ સામે

જોતા વતા. રણસંગ્રામમાં કલિંગોના શરીરમાંથી થયેલા માંસ તથા રૂધિરના ગારાવાળી લોહી વહેનારી, પોતે પ્રવર્તાવેલી, કલિંગ તથા પાંડવોના મધ્યમાં વહેનારી, દુસ્તર નદીને મહા બળવાન ભીમસેન તરી ગયા. હે વૃતરાષ્ટ્ર ! એ રીતે દાક્ષિણ કર્મ કરનાર ભીમસેનને જોઇ, તમારી તરફના યોદ્ધાઓ ભીમસેનરૂપે આ તો કાળજી કલિંગો સાથે યુદ્ધ કરે છે, એવી ખૂબો પાડવા લાગ્યા. જે શંતનુના પુત્ર ભીષ્મ સાંભળી વ્યૂહ રચના કરેલા સૈન્ય સહિત, ભીમસેન સામે આવ્યા. તેને જોઇ સાત્યકિ. ભીમસેન, તથા પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સુવર્ણથી શોભતા તેના રથ સામે દોડી જઈ વેગથી તેને ઘેરી ભયંકર ત્રણ ત્રણ બાણથી ઢાંકી દીધા. તે વખતે તમારા પિતા ભીષ્મે પણ યત્ન કરતા મોટા ધનુષવાળા તે સર્વને ત્રણ ત્રણ બાણે કરી વિંધ્યા. વળી બીજા સર્વને હજાર બાણથી વારી ભીમના સુવર્ણના કવચવાળા ઘોડાઓને બાણે કરી માર્યા. તે વખતે હજીએલા ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલા પ્રતાપવાન ભીમસેને વેગે કરી ગંગા પુત્ર એવા ભીષ્મના રથ ઉપર શક્તિ નાખી. તેના દૂરથીજ તમારા પિતા ભીષ્મે ત્રણ કડકા કરી નાંખ્યા અને તે પૃથ્વી ઉપર પડી. વળી બળવાન ભીમસેને લોહમય મોટી ગદા ગ્રહણ કરી, તેની ઉપર ફેંકી. એટલામાં તેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી સાત્યકિએ બાણે કરી ભીષ્મના સારથીને પાડ્યો. તે વખતે રથમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને ચારે તરફ દોડતા એવા ઘોડાઓ રણસંગ્રામમાંથી બહાર નીકળી ગયા. તેને જોઈ ભીમસેન સુકા ધાસને બાળતો વૃદ્ધિ પામેલો અગ્નિ જેમ પ્રજ્વલિત થાય તેમ પ્રજ્વલિત થયો. હે ભરતર્ષભ ! પછી સર્વ કલિંગને મારી, સેના વચ્ચે ઉભો રહ્યો, પણ તમારી તરફના કોઇ તેની પાસે જવાનો ઉત્સાહ કરી શક્યા નહીં. તેટલામાં રથમાં શ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મોટા યશવાળા તેને સર્વ સૈન્ય સમક્ષ પોતાના રથમાં બેસારી લીધો. હે ભરતર્ષભ ! એ રીતે મત્સ્ય તથા પંચાળ દેશના યોદ્ધાઓએ સત્કાર કરેલા, ધણુ બળવાન ભીમસેન ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને મળી સાત્યકિ પાસે ગયા. યદુકુળમાં સિંહરૂપ સત્ય પરાક્રમવાળો સાત્યકિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નેની સમક્ષ અત્યંત હરખાતા ભીમસેનને કહેવા લાગ્યો કે, કલિંગ દેશનો રાજા રાજપુત્ર કેતુમાન, કલિંગનો પુત્ર શુક્રદેવ તથા બીજા સર્વ કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓ સંગ્રામમાં તમે હણ્યા. તેમજ પોતાના બાહુબળના પરાક્રમથી હસ્તિ, અશ્વ તથા રથે કરી સંકુલ, ધણુક મહા પુરૂષવાળો તથા ધૈર્યવાન યોદ્ધાઓએ સેવેલો, કલિંગોનો મોટો વ્યૂહ એકલા તમે મર્દન કર્યો, એ ઘણું સાદું થયું. એમ કહી મહાબાહુ તથા મહારથી શિનિ પૌત્ર સાત્યકિ પોતાના રથમાંથી તેના રથમાં કુદી પાડી પુત્ર ભીમસેનને મળી ફરીથી પોતાના રથમાં આવી, ભીમસેનના બળને લીધે કોધથી તમારી તરફના યોદ્ધાઓને મારવા લાગ્યો.

રથાદ્રથમાંભિદ્રુત્ય પર્યષ્વજત પાંડવં ।

તતઃ સ્વરથમાસ્થાય પુનરેવ મહારથઃ ॥

તાવકાનવધીત્ક્રુદ્ધો ભીમસ્ય બલમાદધત્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीययुद्धदिवसे
कलिंगराजवधे गुर्जरभाषायां चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

અધ્યાય ૫૫ મો. પાર્થ પરાક્રમ.

સંજય ઉવાચ—ગતપૂર્વાનહમૂયિષ્ટે તસ્મિન્નહદ્ધિ ભારત ।

રથનાગાશ્વપત્નીનાં સાદિનાં ચ મહાક્ષયે ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ભારત ! ગમે છે દિવસનાં પૂર્વભાગ જેમાં એવા, રથ, હસ્તિ, અશ્વ, પાયદળ, તથા ઘોડેસ્વારના મોટા ક્ષયવાળા તે દિવસમાં દ્રોણ પુત્ર અશ્વત્થામા, શલ્ય, તથા મહાત્મા કૃપાચાર્ય. એ ત્રણ મહારથી સાથે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. જેમાં મહા બળવાન દ્રુપદ પુત્રે, તીક્ષ્ણ એવા દશ આણે કરી લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા અશ્વત્થામાના ઘોડાઓને માર્યા. હણાયેલા વાહનવાળા અશ્વત્થામાએ, શલ્યના રથમાં બેસી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર આણુનો વરસાદ કર્યો. હે ભારત ! એ રીતે અશ્વત્થામા સાથે યુદ્ધ કરતા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને જોઈ પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ આણુનો વરસાદ કરતાં સત્વરે ત્યાં આવી પચ્ચીશ આણે શલ્યને, નવે કૃપાચાર્યને, તથા આઠ આણે અશ્વત્થામાને વિંધ્યા. તે સમે તેને એક આણે કરી અશ્વત્થામાએ. દશે કરી શલ્યે, તથા તીક્ષ્ણ ત્રણ આણે કરી કૃપાચાર્યે વિંધ્યો. એ રીતે વિંધાયેલા સંગ્રામમાં ઉભેલા સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને જોઈ તમારો પૌત્ર લક્ષ્મણ તેની સામે આવી ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું, જેમાં સામેના શરવીરોને હણનાર અત્યંત ક્રોધેલા દુર્યોધન પુત્રે અભિમન્યુને વિંધ્યો તે આશ્ચર્ય જેવું થયું. હે ભરતર્થિન ! હે રાજન્ ! તેથી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા, આણુ ફેંકનાર અભિમન્યુએ પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણને પચાસ આણે કરી વિંધ્યો. હે મહારજ ! લક્ષ્મણે પણ આણે કરી મધ્યભાગમાંથી તેનું ધનુષ કાપ્યું તેથી રણસંગ્રામમાં માણસો પોકાર કરવા લાગ્યાં. એટલામાં સામાવાળા શરવીરને હણનાર સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુએ ધનુષનો ત્યાગ કરી અત્યંત વેગવાળું વિચિત્ર પ્રકારનું બીજું ધનુષ ગ્રહણ કર્યું. પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ સમાન બળવાળા તે બેઉ પરસ્પર ઈર્ષ્યાથી તીક્ષ્ણ આણેએ કરી એક બીજાને મારવા લાગ્યા. એ રીતે તમારા પૌત્ર અભિમન્યુએ પીડેલા મહારથી પોતાના પુત્રને જોઈ પ્રજ્વળે ઈશ્વર દુર્યોધન રાજા પાસે આવ્યો. અધા રાજાએ રથના સમુદાયથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુને વિંટી લીધો. એ રીતે અત્યંત દુઃખે કરી જીતાય નહીં એવા શરવીરોએ વિંટાયેલો હોવા છતાં, કૃષ્ણ જેવા પરાક્રમવાળો શરવીર કાંઈ પણ વ્યથા પામ્યો નહિ. પોતાના પુત્ર અભિમન્યુની રક્ષા કરવા વાસ્તે વેગે કરી અર્જુન પછી ત્યાં દોડી આવ્યો. તેને જોઈ રથ, હસ્તિ, તથા અશ્વ સહિત ભીષ્મ, તથા દ્રોણ જેમાં મુખ્ય છે એવા તમારી તરફના રાજાઓ એકઠા મળી અર્જુન સામે આવી ઉભા રહ્યા. તે સમયે હસ્તિ, અશ્વ, રથ તથા પાયદળથી ઉડેલી પૃથ્વીની ઝીણી રજ સૂર્યના રથ પર્યંત ફેલાયેલી દેખાઈ. આવેલા હજારો હસ્તિઓ તથા સેંકડો રાજાઓ અર્જુનના આણુ માર્ગને પ્રાપ્ત થઈ સર્વ નાશ પામ્યા. સર્વ પ્રાણીયો શબ્દ કરવા લાગ્યાં. દિશાઓમાં અંધારૂં થઈ ગયું અને તીવ્ર તથા દારૂણ એવો કૌરવનો અન્યાય જોવામાં આવ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વખતે અર્જુનના આણુ સમુદાયે કરી આજ્ઞાશ, દિશાઓ, પૃથ્વી, તથા સૂર્ય એમાંથી કાંઈપણ દેખાતું ન હતું. કેટલાક રથ, હસ્તિયો, તથા કેટલાક રથીઓના અશ્વ નાશ પામ્યા, કેટલાક રથના યુધ્ધને પાળનારા પગપાળા થઈ ગયેલા દેખાતા હતા. કેટલાક રથીઓ રથ વગરના થઈ આયુષ સહિત હાથમાં

આબુઅંધ પહેરેલા તે તે ઠેકાણે દોડતા હતા. હે રાજન ! કેટલાક ઘોડેસ્વારો ઘોડાઓનો, હાથી ઉપર બેસનારા હાથીઓનો અર્જુનના લયથી ત્યાગ કરી ચારે તરફ નાસતા હતા. તે સમયે રથ ઉપરથી, હાથી ઉપરથી, ઘોડા ઉપરથી અર્જુનના આણે કરી પડેલા તથા પડતા કેટલાક રાજાઓ દેખાતા હતા. સંગ્રામમાં તે તે ઠેકાણે લયંકર રૂપ ધારણ કરેલ અર્જુન ઉગ્ર આણે કરી ગદા, ખડ્ગ, ભાલા, ભાયાં, આણ, ધનુષ, અંકુશ તથા પતાકા સહિત ઉગામેલા મનુષ્યોના આહુતે કાપતા હતા. હે મારિષ ! પ્રદીપ્ત ભાલા, મોઢાલીયો, સાંચ, ગોફણ, તરવાર, તીક્ષ્ણ ફરશીયો, તોમર, બેદાએલાં નહીં એવાં સુવર્ણનાં ક્વચ, દળ, હાલ, પંખા, સુવર્ણની દાંડીવાળાં છત્રો, ચાપખા, જોતર તથા લાકડીયોના સમૂહો રણભૂમિપર પથરાએલાં દેખાતાં હતાં. હે ભારત ! શરવીર અર્જુન સામે જય એવો તમારા સૈન્યનો કોઈ પણ પુરૂષ ત્યાં હતો નહીં અને જે જે પુરૂષ સંગ્રામમાં અર્જુન સામે જતો હતો તે પુરૂષને તીક્ષ્ણ આણે કરી તે પરલોકમાં મોકલી દેતો હતો. તમારી તરફના સર્વ યોદ્ધાઓ ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા, તે જોઈ વાસુદેવ ભગવાન તથા અર્જુને પોતાના ઉત્તમ શંખ વગાડ્યા. તે વખતે સંગ્રામમાંથી નાસતા સૈન્યને જોઈ તમારા પિતા બીષ્મ, શરવીર દ્રોણાચાર્યને હસતા હોય નહીં તેની પેઠે કહું કે-હે શરવીર ! બળવાન, શ્રીકૃષ્ણ સહિત આ પાંડુપુત્ર અર્જુન આપણા સૈન્યનો અગ્નિની પેઠે નાશ કરે છે અને કાળના પણ કાળ યમ જેવું આનું રૂપ દેખાય છે, તે પ્રમાણે તો આને ક્યારે પણ રણસંગ્રામમાં જીતવા કોઈ સમર્થ થઈ શકે એમ લાગતું નથી. આ મોટી સેના પણ પાછી વાળવા સમર્થ થવાય તેમ નથી. જીવો પરસ્પરનો નાશ જોઈ આ સેના દોડે છે. સૂર્ય પણ સર્વ લોકનાં નેત્રોને હરણ કરતો હોય નહીં, તેની પેઠે શ્રેષ્ઠ એવા અસ્તગિરિને પ્રાપ્ત થાય છે. હે પુરૂષર્ષભ ! આ વખતે થોડા વખત સુધી, પરસ્પર સંધિ કરવાનો વખત આવ્યો છે એમ હું માનું છું : કારણ થાકેલા, તથા ખીનેલા, આપણા યોદ્ધાઓ હાલ કોઈ રીતે યુદ્ધ કરી શકશે નહીં, એ રીતે દ્રોણને કહી, મહારથી બીષ્મે તમારી તરફનાઓનું યુદ્ધ અંધ કરાવ્યું. હે ભારત ! ત્યાર પછી તમારા તથા તેમનાં સર્વ સૈન્યનું યુદ્ધ સૂર્ય અસ્ત થયા પછી સંધ્યાકાળે અંધ પડ્યું.

ततो वहारःसैन्यानां तवतेषां च भारत ।

अस्तं गच्छतिसूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तते ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वितीययुद्धादिवसावहारे
गुर्जरभाषायां पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

~~~~~

અધ્યાય ૫૬ મો. સામસામે રચાયેલા વ્યૂહ

સંજય ઉવાચ--પ્રભાતાયાં ચ વર્ષર્યાં મીષ્મઃ શાંતનવસ્તદા ।

અનીકાન્યનુસંયાને વ્યાદિદેશાય મારત ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે ભારત ! વળી પ્રભાતનો પહોર થયો, ત્યારે શાંતનુ પુત્ર બીષ્મે સૈન્યોને પોતાની પાછળ આવવાની આજ્ઞા કરી. તમારા પુત્રના જયને ઈચ્છતા કૌરવોના

પિતામહ શંતનુ પુત્ર ગાર્ગ્ય નામનો મોટો વ્યૂહ રચ્યો. તેનું તમારા પિતા ભીષ્મ મુખ દ્રોણાચાર્ય તથા સાત્વકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃતવર્મા એ નેત્ર; યશસ્વી એવા અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્ય મસ્તક, ત્રિગર્ત, કેકય, વાટધાન, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, ભગદત્ત, મદ્રક, સિંધુ, સૌરીર, તથા જ્યદ્રથે સહિત પાંચ નંદરાજાઓ, તેમજ પોતાની પાછળ ચાલનાર રાજાઓ તેના ભાઈઓ સહિત દુર્યોધન રાજાઓ પૂંચ્છ; માગધ, કલિંગ તથા કવચ પાંદ-રેલા દાસેરકના ગણ જમણી બાબુની પાંખ; કાર્પ, નિકુંજ, મુંડ, ગૃહદ્યુળ સહિત કુંડી, વૃષ રાજા ડાખી પાંખ થયા, તથા એવી રીતથી ગર્ગ્ય વ્યૂહની રચના કરી ઉભેલા તે સૈન્યને બેધ શત્રુને તપાવનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સહિત અર્જુને પણ સામે અતિ દારૂણ એવી અર્ધચંદ્રાકૃતિ વ્યૂહની રચના કરી. એના જમણા શૃંગનો આશ્રય કરી ભીમસેન ઉભા રહ્યા અને ઘણાક શસ્ત્ર સમુદાય સંપન્ન અનેક દેશના રાજાઓ સહિત વિરાટ તથા મહારથી દુપદ. તેની પાછળ ઉભા રહ્યા. તેની પાછળ કાળા આયુધ સહિત નીલ રાજા અને તેની પાછળ મહા બળવાન ધૃષ્ટકેતુ ઉભો રહ્યો. યદિ, કાર્થી, કૃપ. તથા પૌરવ રાજાથી વિંટા-એલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, પંચાલ દેશના રાજાઓ, તથા પ્રભદ્રક એટલા રાજા યુદ્ધ વાસ્તે મોટા સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં ઉભા રહ્યા. હાથીના સૈન્યથી વિંટાયેલા ધર્મરાજ પણ તેજ ઠેકાણે ઉભા હતા. હે રાજન ! તે પાછળ સાત્યકિ, તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, તે પાછળ શરવીર અભિમન્યુ. તે પછી ભીમસેનનો પુત્ર દરાવન, પછી મહારથી કેકય રાજાઓ, તેની પાછળ મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ સર્વ જગતનું રક્ષણ કરનાર તથા જેનું રક્ષણ કરનાર જનાર્દન ભગવાન છે એવા અર્જુન, ડાખા શિંગડાનો આશ્રય કરી ઉભા રહ્યા. એ રીતે તમારા પુત્ર તથા તેમના પક્ષમાં આવેલા રાજાઓના નાશ વાસ્તે પાંડવોએ સામી વ્યૂહ રચના કરી, ત્યાર પછી પરસ્પર મારતા, તમારા તથા સામાવાળાઓનું હાથી, તથા રથની ગીરદા-વાળું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે વિશંપતે ! જેમાં પરસ્પર મારતા ઘોડા તથા રથના સમૂહો દરેક ઠેકાણે પડતા દેખાતા હતા. હે ભારત ! તમારી તથા તેમની તરફના સંકુલ યુદ્ધમાં પરસ્પર હણુતા, તથા દોડતા રથોનો ને પરસ્પર મારતા શરવીરોનો દૃંહલીના શબ્દ સાથે મળેલો સ્વર્ગમાં પહોંચતો મોટો ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો.

बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुंदुभिस्वनैः ।

दिवस्पृङ्गनरवीराणां निघ्नतामितरेतरं ।

संप्रहारे सुतमुले तव तेषां च भारत ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयेयुद्धादिवसेपरस्पर-
व्यूहरचनायां गुर्जरभाषायां षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

અધ્યાય ૫૭ મો. ધનધોર યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ—તતો વ્યૂદેખનીકેષુ તાવકેષુ પરેષુ ચ ।

ધનંજયો રથાનીકમવર્ધીક્ત્વ ભારત ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ભારત ! એ રીતે તમારાં તથા વિરુદ્ધ પક્ષનાં સૈન્યો વ્યૂહ રચના

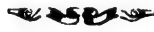
કરી ઉભાં રહ્યા પછી અતિરથી અર્જુન તમારી તરફના રથના યુથપતિને બાણથી વિદારણ કરતાં, રથમૈન્યને મારવા લાગ્યા. કાળ જેમ મારે તેમ તેણે મારવા માંડેલા તમારા પુત્રો મૃત્યુ થયેજ આયુધ મૂકવાં એવા નિશ્ચયે યશની ઇચ્છાએ યત્નથી પાંડવ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સાવધાન મનવાળા રણસંગ્રામમાં પાંડવની સેનાને તેઓ અનેક તરેહથી હણુતા અને મારતા હતા. તે સમયે તમારી તરફના તથા પાંડવ તરફના ધવાયેલ અને નાસતા તથા પાછા આવતા યોદ્ધાઓએ કરી આ આપણા તથા આ પારકા છે એમ કંઈ પણ જણાતું ન હતું. પૃથ્વી પરથી એટલી તો રજ ઉડી હતી કે જેથી સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો હતો. દિશા તથા વિદિશા પણ જાણવામાં આવતી ન હતી, ધ્વજાદિ ચિન્હથી. સંકેતથી, તથા નામ અને ગોત્રના ઉચ્ચારણથી એક બીજાને ઓળખી તે ઠેકાણે યુદ્ધ થતું હતું, જેમાં સત્વ પ્રતિજ્ઞાવાળા દ્રોણાચાર્યે રક્ષા કરેલો કૌરવનો વ્યૂહ કોઈ રીતે બેદાયો નહી. તેમજ અર્જુન તથા ભીમ-સેને રક્ષા કરેલો મોટો પાંડવોનો વ્યૂહ પણ બેદાયો નહીં. હે રાજન ! એક બીજામાં જોડા-એલા છે હાથી તથા રથ જેમના એવાં તે બેઉ સેનાનાં મનુષ્યો સેનાના અગ્રભાગથી ગહાર નીકળી યુદ્ધ કરતાં હતાં. તે મહા ભયંકર મોટા સંગ્રામમાં ધોડેસ્વારો નિર્મળ તરવાર તથા ભાલાથી સામા ધોડેસ્વારોને અને રથમાં બેસનાર સુવર્ણથી શોભતા બાણે કરી રથીને તથા હાથી ઉપર બેસનાર બાણ તથા ભાલાથી હાથી ઉપર બેસનારાઓને મારતા હતા. કોઈ શરવીર કુદીને હસ્તી ઉપર બેસી શત્રુના કેશ પકડી તેનું મસ્તક કાપતો હતો, અને હસ્તિના દાંતના અગ્રભાગે કરી બેદાયોં છે હૃદય જેમનાં એવા બીજા શરવીરો નિશ્વાસ મૂકતા રૂધિરનું વમન કરતા હતા. હસ્તિશિક્ષા તથા અસ્ત્ર જાણનાર શરવીરે શક્તિએ કરી બેદેલો હાથીના દાંત ઉપર બેઠેલો ચતુર કોઈ શરવીર કંપતો હતો. પરસ્પર અપરાધ કરેલા પાયદળ સમૂહ પ્રસન્ન થઈ ગોફણ તથા દરશીથી સામા પાયદળોને સંગ્રામમાં પાડતા હતા. હે રાજન ! કોઈ રથમાં બેસનાર શરવીર, હાથીના યુથને પાળનાર યોદ્ધા સામે જઈ હસ્તિ સહિત તેને નીચે પાડતા હતા. હસ્તિ ઉપર બેસનાર રથીને કોઈ નીચે પાડતો હતો. હે ભરતર્થભ ! ધોડેસ્વાર ભાલાએ કરી રથમાં બેસનારને તેમજ રથમાં બેસનાર ધોડેસ્વારને રણસંગ્રામમાં મારતા હતા. બેઉ સેનામાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રે કરી રથી પાયદળને તથા પાયદળ રથીને મારતા હતા. હાથી ઉપર બેસનાર ધોડેસ્વારોને ને ધોડેસ્વારો હાથી ઉપર બેસનારાઓને પાડતા તે મોટું આશ્ચર્ય લાગતું હતું. હાથી ઉપર બેસનાર શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓએ પાંડવો પાયદળો તેમણે પાંડેલા હસ્તિ ઉપર બેસનારાઓ અથે ઠેકાણું ભમતા જણાતા હતા. ધોડે-સ્વારોએ પાંડેલા પાયદળો તથા પાયદળોએ પાંડેલા ધોડેસ્વારો હજારે હજાર દેખાતા હતા. કપાયા વગરની ધ્વજાઓ, ધનુષ, તોમ્, પ્રાસ, ગદા, પરિધ કંપન નામનું શસ્ત્ર, શક્તિ, વિચિત્ર પ્રકારનાં કવચ, કણુપ નામના ભાલા, અંકુશ, નિર્મળ તરવાર, સુવર્ણના પુષ્પવાળા બાણ, વિચિત્ર પ્રકારના ધામળા, નાના ધામળા, અમૂલ્ય એવી રંકુ મુગના રૂવાંની શાલોથી નાના પ્રકારનાં પુષ્પની માળાથી શોભે તેમ રણભૂમિ શોભતી હતી, મનુષ્ય, અશ્વ તથા હસ્તિના શરીરે કરી માંસ તથા રૂધિરના ગારાવાળી પૃથ્વી જઈ શકાય નહીં એવી ભયંકર થઈ હતી. રૂધિરે ભીંજાએલી પૃથ્વીની રજ પણ શાંત થઈ હતી. હે જનેશ્વર ! સર્વ દિશાઓ પણ વિમળ દેખાતી હતી. હે ભારત ! જગતના નાશના ચિન્હરૂપ અનેક ધડ રણક્ષેત્રમાં આમ તેમ તડફડિયાં મારતાં હતાં. દારૂણ એવા તે મહા ભયંકર યુદ્ધમાં

ચારે તરફ દોડતા રથિયો દેખાતા હતા. સંગ્રામમાં ક્રોધથી સહન ન થાય એવા સિંહ સમાન પરાક્રમવાળા તમારી તરફના ભીષ્મ, દ્રોણ, સિંધુ દેશનો જ્યદ્રથ, પુરૂષિત્ર, જ્ય. ભોજ, શલ્ય, તથા શકુનિ, એટલા વારંવાર પાંડવની સેનાનો નાશ કરતા હતા. બીમસેન. રાક્ષસ ઘટોત્કચ, સાત્યકિ, એકિતાન. તથા પાંચ દ્રૌપદીના પુત્રો સર્વ રાગ્નઓ સહિત તમારા પુત્ર તથા તમારી તરફનાઓને, દેવતાઓ જેમ દેત્યોને નસાડે તેમ નસાડતા હતા. એ રીતે સંગ્રામમાં પરસ્પર મારતા રૂધિરથી ખરડાએલા શ્રેષ્ઠ ધનિયો લયંકર રૂપવાળા દેવો જેમ શોભે તેમ શોભતા હતા. બેઉ સેનામાં શૂરવીરો શત્રુને જીતી આકાશમાં ઘડ શોભે તેમ શોભતા હતા. તમારો પુત્ર દુર્યોધન હજારો રથ સહિત યુદ્ધમાં ભીમસેન તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ સામે ગયો. તેમજ શત્રુને દમન કરનાર પાંડવો મોટી સેના સહિત સાવ-ધાન થઇ દ્રોણ તથા ભીષ્મની સામે ગયા. ક્રોધ પામેલો અર્જુન બીજા રાગ્નઓ સામે ગયો અને અભિમન્યુ તથા સાત્યકિ, શકુનિના સૈન્ય સામે ગયા. તે પછી સંગ્રામમાં એક બીજાને જીતવાને ઇચ્છતા તમારા તથા વિપક્ષવાળાઓનો રૂવાં ઉભાં કરે એવો સંગ્રામ ફરીથી પ્રવર્તમાન થયો.

તતઃ પ્રવૃત્તે ભૂયઃ સંગ્રામો લોમહર્ષણઃ ।

તાવકાનાં પરેષાં ચ સમરે વિજયૈષિણામ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयेयुद्धदिवसे संकुल-
युद्धे गुर्जरभाषायां सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

અધ્યાય ૫૮ ભો. સેનભેળ યુદ્ધ.

संजय उवाच-ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।

रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥

સંજય કહે છે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યાર પછી ક્રોધેલા તે રાગ્નઓએ સંગ્રામમાં અર્જુનને જોઇ, હજારો રથે કરી તેને ઘેરી લીધો. એ રીતે રથના સમુદાયથી ઘેરી હજારો બાણે કરી ચોતરફથી તેને વારી રાખી ક્રોધે ભરાયેલા તે રાગ્નઓએ નિર્ભળ શક્તિ, તીક્ષ્ણ ગદાઓ, બાલા, સાંગ્યો, ફરશિયો, મોદાલિઓ તથા મુસળ અર્જુન ઉપર નાખ્યાં. તીડના સમુદાયની પેઠે આવતી તે શસ્ત્રવૃષ્ટિ સુવર્ણથી શોભતા બાણે કરી અર્જુનને ચારે તરફથી રોકી રાખી તે વખતે મનુષ્યથી ન બની શકે એવી અર્જુનની હસ્ત ચાલાકી જોઈ દેવ, દાનવ, પિશાચ, સર્પ તથા રાક્ષસો, ‘સાધુ સાધુ’ બોલવા લાગ્યા. મોટી સેનાએ વિંટા-એલા સાત્યકિ, તથા અભિમન્યુ, શકુનિ સહિત ઉભેલા શૂરવીર કંધાર દેશના યોદ્ધાઓ સામે ગયા. ક્રોધે ભરાયેલા શકુનિના સૈન્યના યોદ્ધાઓએ સાત્યકિના રથના નાના પ્રકારના શસ્ત્રે કરી તલ તલ જોવડા કડકા કર્યાં. તે વખતે લયંકર સંગ્રામમાં શત્રુને તપાવનાર સાત્યકિ તે રથનો ત્યાગ કરી જલદી અભિમન્યુના રથમાં ચડી બેઠો. એક રથમાં બેઠેલા તે બેઉ, શકુનિની સેનાને ગ્રંથી વગરના બાણે કરી એકદમ મારવા લાગ્યા. રણસંગ્રામમાં સાવધાન દ્રોણ તથા ભીષ્મ ગૃધ્રના પીંછાવાળા તીક્ષ્ણ બાણે કહી ધર્મરાગ્નની સેનાનો

નાશ કરવા લાગ્યા. ધર્મ પુત્ર યુધિષ્ઠિર તથા માદ્રી પુત્ર નકુળ અને સહદેવ, સર્વ સૈનિકોની સમક્ષ દ્રોણના સૈન્ય સામે દોડ્યા. તે વખતે ત્યાં પૂર્વે થયેલા દેવાસુર યુદ્ધ જેવું અત્યંત દારૂણ રૂંધાં ઉભાં કરે એવું મહા ભયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં મોટું કર્મ કરનાર ભીમસેન તથા ઘટોત્કચને દુર્યોધને આવી પાછા પાડ્યા. હે ભારત ! પોતાના પિતાને અતિક્રમણ કરી યુદ્ધ કરનાર હિડિંબાના પુત્ર ઘટોત્કચનું આશ્ચર્યસ્પર પરાક્રમ અમોઘે જોયું. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ભીમસેને પોતાની પાસે આવતા દુર્યોધનને હસતા હોય નહીં તેમ બાણે કરી હૃદયમાં વિધ્યો તેથી પીડા પામેલો દુર્યોધન રાજ રથ ઉપર મૂર્છા પામ્યો. સંજ્ઞા રહિત તેને જાણી સારથી જલદી તેના રથને સંગ્રામમાંથી બહાર લઇ ગયો. તે સમયે સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું. ચોતરફથી નાસતી કૌરવની સેનાને તીક્ષ્ણ બાણે કરી મારતા ભીમસેન તેની પાછળ જવા લાગ્યા, ને પૃથક્ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા, રથીમાં શ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા ધર્મ પુત્ર યુધિષ્ઠિર, દ્રોણ તથા ભીષ્મ દેખતાં તેમના સૈન્યનો નાશ કરનાર તીક્ષ્ણ બાણે કરી તમારા સૈન્યને મારવા લાગ્યા તે વખતે નાસતા તમારા પુત્રના સૈન્યને મહારથી ભીષ્મ તથા દ્રોણ પણ વારવાને સમર્થ થયા નહિ કારણ કે મહાત્મા ભીષ્મે સૈન્યને વાર્યું તોપણ તે સૌ જોતાં નાસવાજ માંડ્યું. એવી રીતે તે ઠેકાણે હનનું રથ પાછા પડ્યા. ત્યારે એક રથમાં બેઠેલા અભિમન્યુ તથા સાત્યકિ, શકુનિની સેનાને ચોતરફથી મારવા લાગ્યા. તે વખતે બેઉ અમાવાસ્યાને દિવસે આકાશમાં રહેલા ચંદ્ર તથા સૂર્ય શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા. હે વિશંપતે ! ક્રોધ પામેલો અર્જુન તો ધારાથી વરસતા વરસાદની પેઠે તમારા સૈન્ય ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. જેના બાણે કરી હણુએલું, બેદ તથા ભયથી કંપનું કૌરવનું સૈન્ય નાસવા લાગ્યું હતું તે વખતે નાસતા પોતાની તરફના ચોદાઓને જોઇ દુર્યોધનનું હિત ઇચ્છનાર મહારથી ભીષ્મ તથા દ્રોણ, તેમને વારવા લાગ્યા. હે વિશંપતે ! દુર્યોધન રાજ પણ ચોતરફથી નાસતા પોતાના સૈન્યની આશ્વાસના કરી તેને પાછું વાળવા લાગ્યો. તમારા પુત્ર જ્યાં જ્યાં જોતે જોતે જોયા તે તે મહારથી ક્ષત્રિયો પાછા વળી આવ્યા તેમને જોઈ બીજા પણ ચોદાઓ પરસ્પર સ્પર્ધાથી તથા કેટલાક લજ્જાથી પાછા આવી ઉભા રહ્યા. હે વિશંપતે ! પાછા આવતા તેમનો ચંદ્રોદય વખતે ભરાતા સમુદ્રના જેવા વેગ હતો. તેમને જોઇ દુર્યોધન રાજએ શંતનુ પુત્ર ભીષ્મની પાસે જઈ તેમને આવી રીતે કહ્યું કે હે પિતામહ ! હે ભારત ! તમેને હું કહું તે સાંભળો. તમે અસ્ત્ર જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ પુત્ર તથા સંજ્ઞા સહિત દ્રોણાચાર્ય તથા મોટા ધનુષવાળા કૃપાચાર્ય એટલા જીવંતે આપણી સેના નાસે છે એ યોગ્ય નહીં, એમ હું માનું છું કારણ કે, હે પિતામહ ! પાંડવોને તમે, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્ય સરખા બળવાન હું ક્યારે પણ માનતો નથી અને તેમણે મારવા માંડેલી આપણી સેનાને જોઇ તમે જે રીતે ક્ષમા રાખો છો તેથી તો જરૂર પાંડવો ઉપર તમે દયા કરતા હો એમ જણાય છે માટે સંગ્રામની અગાઉજ તમારે મને કહેવું હતું કે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ તથા પાંડવો સાથે યુદ્ધ નહિ કરું તો તમારું, દ્રોણાચાર્યનું તથા કૃપાચાર્યનું વચન સાંભળી તે વખતેજ મારા કર્તવ્યનો કર્ણુસહિત હું વિચાર કરત, પણ હવે આ વખતે સંગ્રામમાં તમારે મારો જો ત્યાગ ન કરવો હોય તો પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ તમે બેઉ તમારા પરાક્રમ પ્રમાણે યુદ્ધ કરો. તમારા પુત્રનાં આવાં વચન સાંભળી વારંવાર હાસ્ય

કરી ક્રોધથી નેત્ર ખેંચી ભીષ્મે તમારા પુત્રને કહ્યું કે-હે રાજન્ ! ઘણીવાર તારા હિતનાં સત્ય વચન મેં તને કહ્યાં છે. યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ પણ પાંડવોને જીતી શકે એમ નથી, પણ હે નૃપાત્તમ ! વૃદ્ધ એવો હું હવે જે કરી શકીશ તે શક્તિ પ્રમાણે કરીશ. બાંધવ સહિત તું જો. હમણાં એકલો હું સર્વ લોક જીવે તેમ બંધુઓ તથા સૈન્ય સહિત પાંડવોને વારી રાખીશ. હું જનેશ્વર ! ભીષ્મનાં આવાં વચન સાંભળી તમારો પુત્ર હર્ષથી શંખ તથા ભેરી નામનાં યુદ્ધવાદ્યને વગાડવા લાગ્યો. હે રાજન્ ! તે મોટા શબ્દને સાંભળી પાંડવોએ પણ શંખ, ભેરી, તથા મુરજ નામનાં રણવાદ્ય વગાડ્યાં.

પાંડવાહિતતો રાજન્ શ્રુત્વા તં નિનદં મહત્ ।

વધ્મુઃ શંખાંશ્ચમરોંશ્ચ મુરજાંશ્ચાપ્યનાદયન્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीययुद्धदिवसे भीष्म-
दुर्योधनसंवादे गुर्जरभाषायामष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો. ભીષ્મે વર્તાવેલો હાહાકાર.

धृतराष्ट्र उवाच—प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीष्मेण दारुणे ।

क्रोधितो मम पुत्रेण दुःस्मितेन विशेषतः ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર ! પૂછે છે-હે સંજય ! મારા પુત્રે ક્રોધ પમાડવાથી વિશેષ દુઃખિત થયેલા ભીષ્મે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તે દારૂણ યુદ્ધમાં પાંડવોને શું કર્યું અને પાંચાલ દેશના રાજાઓએ ભીષ્મને શું કર્યું ? તે તું મને કહે. સંજય કહે છે કે હે તાત ! હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગયો છે દિવસનો પૂર્વ ભાગ જેમાં એવા ત્રીજે દિવસે પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય કરી સૂર્ય અસ્ત થયા પછી, જય પામેલા મહાત્મા પાંડવો પ્રસન્ન થયા, તેમને જોઈ મોટી સેના તથા તમારા પુત્રોએ ચોતરફથી રક્ષા કરેલા સર્વ ધર્મના રહસ્યને જાણનાર તમારા પિતા ભીષ્મ વેગવાન ઘોડા જોડેલા રથમાં બેસી પાંડવની સેના સામે ગયા. હે ભારત ! તે વખતે તમારા અન્યાયથી ત્યાં આગળ રૂંધેલાં હિંદુઓએ કરે એવું મહા ધોર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં શબ્દ કરતાં ધનુષોનો, તથા પ્રત્યંચાના વાગવાથી હણાતા મોળઓનો ફાટતા પર્વતોના જેવો મોટો શબ્દ થતો હતો. ‘ ઉભો રહે, હું ઉભો છું, આને જાણુ, નિવૃત્ત થા, ઉભો રહે, હું ઉભો છું, પ્રહાર કર, ’ એ રીતના શબ્દ ચોતરફથી સંભળાવા લાગ્યા. સુવર્ણના કવચ, મુગટ, તથા ધ્વજઓનો, પર્વત ઉપર પડતી શિલાઓના જેવો શબ્દ થવા લાગ્યો. વળી યુદ્ધમાં શરવીર પુરૂષોના હજારો આહુ તથા મસ્તકો પૃથ્વી ઉપર પડી ફેલાવા લાગ્યાં. હણાએલા મસ્તકવાળા, ધનુષ ખેંચી ઉભેલા હાથમાં આયુધ ગ્રહણ કરેલા કેટલાક શરવીરો આમતેમ ઉભેલા દેખાતા હતા. તે દારૂણ સંગ્રામમાં અશ્વ, મનુષ્ય, તથા હસ્તિઓના શરીર-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી, હસ્તિના અંગરૂપ મોટા પથ્થર, તથા માંસ અને રૂધિરરૂપ મારાવાળી, પરલોક રૂપ, સમુદ્રમાં જનારી ગૃધ્ર તથા શિયાળ વગેરેને હર્ષ આપનારી, તથા રૂધિર વહેનારી મોટા વેગવાળી નદી પ્રવર્તમાન થઈ. હે નૃપ ! હે ભારત ! તમારા પુત્ર તથા પાંડવોનું જેવું યુદ્ધ થયું તેવું યુદ્ધ અમે કદીપણ જોયું કિંતા કદિ સાંભળ્યું પણ નથી. તળી

જેમાં લીલા વર્ણવાળા પડેલા પર્વતના શિખરે કરી રૂંધાય તેમ પડેલા હસ્તિઓએ કરી રમમાર્ગ પણ રૂંધાઈ ગયા હતા. હે મારિય ! પંચરાએકાં કવચ તથા વિચિત્ર પ્રકારની રણસંગ્રામમાં પહેરવાની ટોપીઓએ કરી, શરદ્ ઋતુમાં આકાશ શોભે તેમ રણક્ષેત્ર શોભતું હતું. કેટલાક બાણે કરી ભેદાવાથી આત્મરડાં નિકલેલા, ગર્વિષ્ઠ, બચ વગરના શરવીરો થનુની સામે દોડતા હતા. રણસંગ્રામમાં પડેલા કેટલાક હે તાત ! હે ભાઈ ! હે મિત્ર ! હે બંધુ ! હે બરોબરીયા ! હે મારા મામા ! મારો ત્યાગ કરો માં, એ રીતે પોકારતા હતા. બીજા કેટલાક, ' તું મારી સામે આવ, શું કરવા બીએ છે, ક્યાં જાય છે, સંગ્રામમાં હું ઉભો છું. માટે બચ પામ મા, ' એ રીતે પોકારતા હતા. તે મોટા સંગ્રામમાં નિરંતર મંડલાકાર જેવું ધનુષ રહે છે એવા શંતનુ પુત્ર બીજા, પ્રદીપ્ત અગ્રભાગ વાળા સર્પ જેવા કારી બાણ મૂકતા હતા. હે ભરતર્ષભ ! નિયમિત વ્રતવાળા તેમના બાણથી સર્વ દિશાઓ એક માર્ગવાળી થતી, તે વારંવાર બોલાવી પાંડવના રથિઓને મારતા હતા. વળી રથમાં નૃત્ય કરતા તે પોતાની હસ્ત લાઘવી દેખાડતા ફરતા ઉંખાડીઆની પેઠે જે તે ઠેકાણે દેખાતા હતા. એકલા તે શરવીરને સંજય સહિત પાંડવો, તેમની ચાલાકીને લીધે હજારો સરખા દેખતા હતા. હે પ્રભો ! તે સંગ્રામમાં બીજાને મનુષ્યો માયાળી સરખા માનતા હતા, કારણ, ક્ષણમાં પૂર્વ દિશામાં, ક્ષણમાં પશ્ચિમમાં, ક્ષણમાં ઉત્તરમાં તથા ક્ષણમાં દક્ષિણ દિશામાં, તે જતા હતા. તે વખતે પાંડવોના ચોદાઓમાંથી કોઈ પણ તેમની સામું જોઈ શકતો ન હતો. બીજાના ધનુષમાંથી નીકળેલા ઘણા બાણ દેખાતા હતા. સંગ્રામમાં મોટું કર્મ કરતા તથા સેનાને નાશ કરતા બીજાને જોઈ, મનુષ્યો અનેક તરફથી આક્રોશ કરતા હતાં. અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા ગ્રીષ્મ ઋતુના અગ્નિમાં તીડ નામના જંતુઓ જેમ પોતાના નાશ માટે જઈ પડે તેમ સંગ્રામમાં અમાનુષરૂપે વિચરતા તમારા પિતા બીજા સામે દૈવે પ્રેરણા કરેલા હજારો રાજાઓ પોતાના નાશ વારતે જતા હતા. સંગ્રામમાં મનુષ્ય, હસ્તિ તથા અશ્વ ઘણા હોવાથી ચાલાકીથી યુદ્ધ કરનાર બીજાને કોઈ પણ બાણ ફેંકત જતો ન હતો. વળી તમારા પિતા એક બાણે કરી વગેરે કરી જેમ ઇંદ્ર પર્વતને ભેદે તેમ કંટક યુક્ત ઝુલવાળા હસ્તિને ભેદતા હતા. કવચ પેરી હસ્તિ ઉપર એકડા મળી બેઠેલા બે ત્રણ માવતને પણ સારી રીતે મૂકેલા એક બાણે કરી હણતા હતા. જે કોઈ શરવીર મનુષ્યમાં સિંહરૂપ બીજા સામે આવતો તે બે ઘડી પછી પૃથ્વી ઉપર પડેલો જણાતો હતો. એ રીતે અતુળ પરાક્રમવાળા બીજા, બાણના વરસાદથી તપાવેલી તથા હણવા માંડેલી ધર્મરાજની મોટી સેના, વાસુદેવ ભગવાન, અર્જુન તથા શિષ્યંડી સંમુખ કંપાયમાન થઈ અનેક તરેહથી વિખરાવા લાગી. તે વખતે બીજાના બાણથી પીડિત થઈ નાસતા મહારથિઓને યત્ન કરતાં પણ તે શરવીરો વારી રાખવાને સમર્થ થયા નહિ. હે મહારાજ ! ઇંદ્ર જેવા પરાક્રમવાળા તેમણે હણેલી તે મોટી સેના ચાતરફથી એક એક થઈ નાસવા લાગી. વિંધાયાં છે મનુષ્ય, હસ્તિ તથા અશ્વ જેમાં એવું પડી ગયેલ ધ્વજ તથા ધ્વજવાળું ચેતન રહિત પાંડવ સૈન્ય હાહાકાર કરવા લાગ્યું. જેમાં પિતા પુત્રને, પુત્ર પિતાને, તથા મિત્ર મિત્રને મારતા હતા. હે ભારત ! બીજા કેટલાક પાંડવના સૈનિકો કવચ છોડી હથેલી કેશ મૂકી દોડતા દેખાતા હતા. તે સમયે મુઝાએલા છે રથના યૂથ-પાનિઓ જેમાં એવું પાંડવ સૈન્ય, ભરડેલા ગાયના ઘણી પેઠે પીડિત રાગ કરતું ભાગવા

લાગ્યું, તેને જોઇ યાદવ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તમ રથ ઉભો રાખી અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે—હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ શરવીર ! પૂર્વે રાજાઓના સમાગમ વખતે તેં કહ્યું હતું કે, ભીષ્મ તથા દ્રોણ છે મુખ્ય જેમાં એવા દુર્યોધનના સર્વ સૈનિકો તેમજ પરિવાર સહિત બીજા જે કોઇ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે તેમને હું મારી નાંખીશ, એ તારો ઇચ્છિત કાળ હાલ પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તું મોહથી નહિ મુઝાતાં, તારાં વચન સત્ય કરી સર્વને માર, અને મોટું ફાડી ઉભેલા કાળ સરખા ભીષ્મને જોઇ, યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાંથી ભાગતા રાજાઓને વાર. બચથી પીડાયેલા સિંહને જોઇ ક્રુદ્ધ મૃગો જેમ નાસે તેમ સૌ નાસે છે. એવાં વાસુદેવ ભગવાનનાં વચન સાંભળી અર્જુને કહ્યું કે, ઘોડાને હાંકી સૈન્યરૂપ સમુદ્રમાં જ્યાં ભીષ્મ છે ત્યાં મારા રથને લઇ જાઓ, ત્યાં જઇ કોઇથી સહન થાય નહીં એવા કુરૂકુળના પિતામહને હું શાંત પાડીશ. સંજય કહે છે કે, હે રાજા ! એવાં અર્જુનનાં વચન સાંભળી, માધવ ભગવાને સૂર્યની પેઠે દુઃખ કરી જેની સામું જવાય નહીં એવા ભીષ્મ જ્યાં હતા ત્યાં સ્વેત ઘોડાઓને હાંક્યા. તે વખતે સંગ્રામમાં ભીષ્મ સામે તૈયાર થઇ આવતા મહાપ્રાહુ અર્જુનને જોઇ યુધિષ્ઠિરનું મોટું સૈન્ય પાછું ફર્યું. હે કુરૂકુળ ! તેટલામાં વારંવાર સિંહનાદ કરી ભીષ્મે અર્જુનના રથ ઉપર બાણનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો, જેથી ઘોડા તથા સારથી સહિત અર્જુનનો રથ ક્ષણ માત્રમાં ઢંકાઇ દેખાતો અંધ થયો. બળવાન ઉતાવળ વગરના વાસુદેવ ભગવાને ધૈર્ય રાખી, ભીષ્મના બાણે કરી વ્યાપ્ત એવા ઘોડાઓને પકડી રાખ્યા. તે સમે મેઘ જેવા શબ્દવાળું દિવ્ય ધનુષ ગ્રહણ કરી અર્જુને ત્રણ બાણથી ભીષ્મનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. કપાએલા ધનુષવાળા તમારા પિતાએ નિમિષ માત્રમાં બીજું મોટું ધનુષ લઇ તેને સજ્જ કરી મેઘ જેવા શબ્દવાળા તેને બે હાથથી ખેંચ્યું. કોપેલા અર્જુને તે ધનુષ પણ એમનું એમ કાપી નાખ્યું. તે વખતે શાંતનુ પુત્ર ભીષ્મ અર્જુનની હસ્તલાવનીને વખાણતાં તેને કહેવા લાગ્યા કે, હે મહાપ્રાહુ ! હે પાંડુનંદન ! હે પાર્થ ! ‘બહુ સારું, બહુ સારું,’ હે ધનંજય ! એ મોટું કર્મ તારે વિષેજ યોગ્ય છે. હે પુત્ર ! જે જોઈ તારી ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું, મારી સાથે યુદ્ધ કર. એ રીતે અર્જુનની પ્રશંસા કરી બીજું મોટું ધનુષ લઇ તેમણે સંગ્રામમાં અર્જુનના રથ ઉપર બાણ નાખ્યાં, ઘોડા હાકવામાં મોટું બળ દેખાડતા વાસુદેવ ભગવાને મંડલાકારે રથને ફેરવી તેમના બાણને અટકાવ્યા. હે ભારત ! તે વખતે ભીષ્મે તીક્ષ્ણ બાણે કરી વાસુદેવ તથા અર્જુનને સર્વ અંગે વિંધી નાંખ્યા. ભીષ્મના બાણથી વિંધાએલા શરીરવાળા મનુષ્યમાં સિંહરૂપ તે બેઉ શિંગડાંથી ક્ષત થયેલ શરીરવાળા અત્યંત વેગવાળા બે સાંઠ શોભે તેમ શોભતા હતા. વળી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ભીષ્મે હજારો બાણે કરી શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનની દિશાઓ ઢાંકી હાસ્ય કરી શબ્દ કરતાં તીક્ષ્ણ બાણે કરી શ્રીકૃષ્ણને વારંવાર પીડા પમાડી કંપાવ્યા. તે વખતે મહાપ્રાહુ શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મનું પરાક્રમ તથા અર્જુનની યુદ્ધમાં કામળતા જોઇ તપતા સૂર્યની પેઠે બેઉ સેનાના મધ્યમાં ઉભા રહી વારંવાર બાણનો વરસાદ કરતા પાંડુ પુત્રના શ્રેષ્ઠ સૈનિકોને મારતા અને યુધિષ્ઠિરના સૈન્યનો પ્રલયની પેઠે નાશ કરતા ભીષ્મને ન સહન કરી શકતા સામા શરવીરને હજુનાર મહા બળવાન તેમણે વિચાર કર્યો કે, આ ભીષ્મ સંગ્રામમાં એક દિવસે દેવ તથા દેત્યોનો નાશ કરે એવા છે, ત્યારે સૈન્ય તથા પાછળ ચાલનારાઓ સહિત પાંડવોનો નાશ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ! જો કે મહાત્મા યુધિષ્ઠિરનું મોટું

સૈન્ય નાસે છે તેથી કૌરવો નાસતા સોમકને જોઇ ભીષ્મને હર્ષ પમાડતાં રણસંગ્રામમાં ચઢી આવે છે, હુંજ કવચ પહેરી પાંડવો માટે આજ ભીષ્મને મારી મહાત્મા પાંડવનો ભય મટાડું; કારણ કે, તીક્ષ્ણ બાણે કરી સંગ્રામમાં તેઓ અત્યારે માર ખાય છે, તોપણ ભીષ્મના ગૌરવથી અર્જુન પોતાના કર્તવ્યને જરાય સમજતો નથી, શ્રીકૃષ્ણ આમ વિચાર કરે છે ત્યાં ફરીથી ભીષ્મે અર્જુનના રથ ઉપર બાણ ફેંક્યાં, જેથી સર્વ દિશાઓ, આકાશ, પૃથ્વી, તથા સૂર્ય ઢંકાઇ ગયો. ભયંકર વાયુ વાવા લાગ્યો, ધૂમાડાયુક્ત સર્વ દિશાઓ ક્ષોભ પામી, દ્રોણ, વિકર્ણ, જ્યદ્રથ, ભૂશિવ, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, શ્રુતાયુ, અંબષ્ટદેશનો રાજા, વિંદ અનુવિંદ, સુદક્ષિણ, પ્રાચ્ય અને સૌવીર ગણ, વસાતિઓ, હુદ્રક તથા માળવ દેશના રાજા, શંતનુ પુત્ર ભીષ્મની આજ્ઞાથી અર્જુન સામે દોડ્યા. તે વખતે ઘોડા, પાયદલ, રથના સમૂહ તથા મોટા હસ્તિઓએ કરી વિંટાએલા અર્જુનને સાત્યકિએ જોયો. એ રીતે ચોતરફથી પાયદળ, હાથી તથા અશ્વથી વિંટાએલા શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ સંમુખ આવતા અર્જુન તથા વાસુદેવને જોઇ શિનિકુળમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ વરત તેમની સામે આવ્યો. મોટા ધનુષવાળો તે સૈન્યમાં આવી, વિષ્ણુ જેમ ઇંદ્રને મહાયતા કરે તેમ તેમને સહાયતા કરવા લાગ્યો. વિખરાએલ હસ્તિ, અશ્વ, રથ, તથા ધ્વજના સમુદાયવાળા ભીષ્મે ત્રાસ પમાડેલ છે સર્વ યોદ્ધાઓ જેમાં એવા નાસતા યુધિષ્ઠિરના સૈન્યને જોઇ, તેણે કહ્યું કે-હે ક્ષત્રિ-ચોત્તમ ! ક્યાં જાઓ છો ? પ્રાચીન પુરૂષોએ આ ધર્મ સત્પુરૂષનો કહ્યો નથી, માટે હે શૂરવીરો ! પોતાની પ્રતિજ્ઞા ન મૂકતાં પોતાના વીરધર્મને પાળો. ચોતરફ નાસતા મુખ્ય રાજાઓને અર્જુનની યુદ્ધમાં મદુતા તથા સંગ્રામમાં વૃદ્ધિ પામેલા પ્રયત્નવાળા ભીષ્મને જોઇ તેમને સહન ન કરી શકતા સર્વ યાદવના પતિ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ આવતા સમગ્ર કૌરવોને જોઈ, સાત્યકિને તેમની પ્રશંસા કરતાં કહેવા લાગ્યા કે-હે સાત્યકિ ! જન્ય તેને જવા દો, બાકી રહેલા છે તે પણ ભલે જન્ય. આ વખતે રથમાંથી મેં પાડેલા ભીષ્મને તથા ગણ સહિત દ્રોણાચાર્યને જો. હે સાત્વત ! મારી આગળ કૌરવોનો રથી કાઢ પણ બાકી કહેશે નહીં, માટે હું ઉગ્ર ચક્ર ગ્રહણ કરી, મોટા ત્રતવાળા ભીષ્મના પ્રાણ હરણ કરીશ. એ રીતે ભીષ્મ તથા ગણ સહિત દ્રોણને રણસંગ્રામમાં મારી અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુળ તથા સહદેવને રાજા કરીશ, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર તથા તેના પક્ષમાં આવેલા મુખ્ય રાજાઓને મારી, યુધિષ્ઠિર રાજાને રાજ્ય અપાવી હું પ્રસન્ન થઇશ. એમ કહી વાસુદેવના પુત્ર ભગવાન કૃષ્ણ સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા, વજ્ર સરખા પ્રભાવવાળા, સળયા સરખી ધારવાળા સુનાલ ચક્રને હાથથી ઉગામી રથથી નીચે ઉતરી ઘોડા મૂકી પગે ચાલી પૃથ્વીને કંપાવતા વેગે કરી સંગ્રામમાં અત્યંત વધેલા મદવાળા શ્રેષ્ઠ હાથીને મારવા સિંહ દોડે તેમ ભીષ્મની સામે દોડ્યા. તે વખતે આકાશમાં વિજળીયુક્ત મંદ શોભે તેમ પીતાંબર વસ્ત્ર ધરેલા ભગવાન શોભવા લાગ્યા. ભગવાનના રૂડા હાથરૂપ મોટા નાળવાળું, તેમના કાપના ઉદયરૂપ સૂર્યથી ઉઘડેલું, સળયાના અગ્રભાગ જેવી તીક્ષ્ણ ધારરૂપ સારાં પાંદડાંવાળું, તેમના દેહરૂપ મોટા તળાવમાં ઉગેલું એવું ભગવાનના ચક્રરૂપ કમળ, નારાયણની નાણીથી ઉત્પન્ન થયેલું, ઉગતા સૂર્ય જેવા રક્ત વર્ણવાળું આદિકમળ શોભે તેમ શોભતું હતું, જે ગ્રહણ કરી દોડતા તથા મોટેથી શબ્દ કરતા ક્રોધ પામેલા ભગવાનને જોઈ, કૌરવોનો ક્ષયજ જાણે આવ્યો હોય નહીં એમ વિચારી, સર્વ પ્રાણી અત્યંત પોકારવા લાગ્યા.

ચક્ર સહિત લોકના ગુરુ વાસુદેવ સર્વ લોકને નાશ પમાડયાના પેઠે બીજમની સામે દોડ્યા, તે વખતે પ્રાણીને આળનાર અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા. તે વખતે હાથમાં ચક્ર લઈ આવતા દેવને જોઈ સંજમ રહિત, નથી મૂઠ ચિત્ત જેનું એવા શંતનુ પુત્ર બીજમ, ગાંડીવ જેવા શબ્દવાળા પોતાના મોટા ધનુષને એ હાથથી ખેંચી, અત્યંત પરાક્રમવાળા ગોવિંદ ભગવાનને સંગ્રામમાં ખાવી રીતે કહેવા લાગ્યા.

હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! હે માધવ ! હે ચક્રપણે ! હે લોકનાથ હે સર્વ શરણ્ય ! આવો હું તમને નમસ્કાર કરું છું. સંગ્રામમાં બળાત્કારે કરી રથમાંથી મન પાડો. હે અંધકવૃષ્ણનાથ ! હે કૃષ્ણ ! તમે સંગ્રામમાં મને મારશો તેથી આ લોક તથા પરલોકમાં માફ કલ્યાણજ છે. હે વીર ! તમારા આવવાથી ત્રિલોકમાં હું પ્રતિષ્ઠિત થઈશ. તે સમે વિસ્તીર્ણ તથા સ્થૂળ બાહુવાળા અર્જુને રથમાંથી નીચે ઉતરી, ભગવાનની પાછળ દોડી, તેમના સ્થૂળ તંથા ઉત્તમ કાંઠા બાહુ ઝાલ્યા. એ રીતે અર્જુને ઝાલેલા અત્યંત ક્રોધ સહિત આદિ દેવ, યોગી એવા વિષ્ણુ ભગવાન, મોટા વાયુ જેમ એક વૃક્ષને આકર્ષણ કરે તેમ અર્જુનને વેગથી ગ્રહણ કરી, બીજમની પાસે જવા લાગ્યા. અર્જુને ચરણારવિંદ ઝાલી દશમે પગલે બળ કરી ઝાલી ગાળ્યા. પછી સુવર્ણની વિચિત્ર પ્રકારની માળાવાલા અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યા કે, હે કેશવ ! ક્રોધ શમાવો, તમે પાંડવની ગતિરૂપ છો. હે ધર્માનુજ ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરેલ કર્મ હું કરીશ, ચૂકીશ નહિ. મારા પુત્ર તથા ભાઈઓના સોગન બાઈ હું કહું છું કે, તમે પ્રેરણા કરેલો હું કૌરવનો નાશ કરીશ, એ રીતે તેના સમ તથા પ્રતિજ્ઞા સાંભળી પ્રસન્ન થએલા અર્જુનનું પ્રિય કરનાર શ્રીકૃષ્ણ ચક્ર સહિત પાછા રથમાં બેઠા. શત્રુનો નાશ કરનાર ભગવાને ફરીથી ઘોડાની રાશ ઝાલી. શંખ લઈ તેના શબ્દે કરી દિશાઓને પૂરી દીધી. કંઠાભરણ, બાણબંધ તથા ડુંડળ ધરનાર રજે કરી વ્યાસ સુંદર કમળ જેવા નેત્રવાળા, સ્વચ્છ દાંતવાળા. શંખયુક્ત ભગવાનને જોઈ કૌરવો પોકારવા લાગ્યા. ત્યાર પછી કૌરવના સર્વ સૈન્યમાં મદંગ. ભેરી, પણુવ, દુંદભી તથા રથના પાટાના ઉગ્ર શબ્દો સિંહનાદની માફક થવા લાગ્યા. અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષનો મોટો શબ્દ થયો, જે આકાશ તથા દિશાઓમાં ફેલાઈ ગયો અને ધનુષમાંથી નિકળેલા નિમળ બાણ સર્વ દિશાઓમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયા. કૌરવનો અધિપતિ દુર્યોધન હાથમાં બાણ લઈ, બીજમ તથા ભૂરિશ્રવા સહિત વેગથી સુકા ઘાસને બાળવાને ઈચ્છતા અગ્નિની પેઠે સામે આવ્યો. અર્જુન ઉપર ભૂરિશ્રવાએ સુવર્ણના પુંખવાળા ભદ્રાકૃતિ સાત બાણ, દુર્યોધને ઉગ્ર વેગવાળું બાણ, શલ્યે ગદા તથા બીજમે શક્તિ નાખી. શૂરવીર અર્જુને પણ સાત બાણે કરી ભૂરિશ્રવાના સાત બાણને તીક્ષ્ણ એવા ક્ષુર નામના એક બાણે કરી, દુર્યોધને મૂકેલા ભાલાને, એક બાણે, બીજમે મૂકેલી શક્તિને તથા બીજ બાણે શલ્યે મૂકેલી ગદાને ઉડાડી દીધી. એ હાથે કરી ધણા બળવાળું વિચિત્ર પ્રકારનું ગાંડીવ ધનુષ ખેંચી, વિધિએ કરી અત્યંત ભયંકર, આશ્ચર્યરૂપ માહેન્દ્ર નામનું અસ્ત્ર આકાશમાં પ્રગટ કર્યું, જે અસ્ત્ર તથા નિર્મળ અગ્નિ સમ વર્ણવાળા બાણના સમુદાય સર્વ સૈન્યને વારી રથ, જ્વળના અગ્રભાગ, ધનુષ તથા બાહુને કાપી, શત્રુના હસ્તિ તથા ઘોડાઓના શરીરમાં વાગ્યા. વળી તે સારી ધારવાળા બાણે કરી દિશાઓ તથા વિદિશાઓને ટાંકી ગાંડીવના શબ્દે કરી શત્રુના મનને વ્યથા પમાડવા લાગ્યા. અત્યંત ભયંકર સંગ્રામમાં

ગાંડીવના શબ્દે કરી શંખ, દુન્દુભિ, ઘોડા તથા રથના ઉગ્ર શબ્દો સંભળાતા હતા. વિરાટ છે મુખ્ય જેમાં એવા ઘણા બળવાળા શરવીરો તથા પાંચાલ દેશનો દુપદ રાજા પણ તે ઠેકાણે આગ્યા. એ રીતે જ્યાં જ્યાં ગાંડીવનો શબ્દ સંભળાતો હતો ત્યાં ત્યાં તમારા સર્વ સૈન્ય તેને નમી જતાં હતાં. તેમાંથી કોઈ તેને પ્રતિકૂળ થઈ તેની સામે જઈ શકતો ન હતો. હે નૃપ ! અત્યંત ભયંકર સંગ્રામમાં રથ, અશ્વ તથા સારથિ સહિત કેટલાક શૂરવીરો હણાયા, અને મોટી છે પતાકા જેની એવા સુવર્ણના તંગથી શોભતા, અર્જુને ભેદેલ છે બખતર તથા શરીર જેનાં એવા હસ્તિઓ પ્રાણુ રહિત થઈ તટકાળ ભૂમિ પર પડતા હતા. તીક્ષ્ણ અગ્રવાળા નિર્મળ ઉગ્ર વેગવાળા ભદ્રાકૃતિ બાણે કરી અર્જુને હણેલા તેથી ભાગેલ છે યંત્ર તથા ખીલા જેના એવા રથ તથા ધ્વજ અને શ્રેષ્ઠ ઐદ્રાસ્યે કરી બેઢાયાં છે કવચ તથા દેહ જેના એવા પાયદળના સમૂહ ઘોડા તથા હસ્તિઓ, પ્રાણુ રહિત થઈ પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. આ મહા સંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ બાણના સમુદાયથી અર્જુને મારેલા હસ્તિ આદિના રૂધિરથી લાલ પાણીવાળી, મનુષ્યના મેદરૂપ શીણવાળી, મરણ પામેલા હસ્તિ તથા અશ્વના શરીરરૂપ કાંઠાવાળી, રાજાઓની મજ્જા તથા માંસરૂપ ગારાવાળી, ઘણાક રાક્ષસ તથા ભૂતે સેવેલી, મસ્તક તથા કપાળને વિષે વ્યાપ્ત કેશરૂપ લીલા ઘાસ યુક્ત સ્થળવાળી, હજારો હજાર શરીરોને વહેનારી વિખરાયેલ નાના પ્રકારનાં શ્વચરૂપ લહેરથી સંકુળ, મનુષ્ય ઘોડા તથા હાથીના ભાગેલા અસ્થિરૂપ કાંકરાવાળી, કૂતરાં, કંક, શિયાળિયાં, વરૂ, ગરજ, કાગડા, તરસુ, વગેરે માંસ ભક્ષી પ્રાણીઓએ સેવેલા કાંઠાવાળી વૈતરણી જેવી મોટી નદીને મનુષ્યો દેખતાં હતાં. એ રીતે બાણના સમુદાયથી અર્જુને પ્રવર્તાવેલી મેદ, વસા તથા રૂધિરને વહેનારી અત્યંત ભયંકર નદીને તથા અર્જુને હણેલ છે શૂરવીર જેમાંથી એવી કૌરવની સેનાને જોઈ યુદ્ધ કરવામાં શૂરવીર પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ ચેદી, પાંચાળ, કરૂષ, મત્સ્ય તથા એકઠા મળેલા સર્વ પાંડવો, કૌરવના શૂરવીર યોદ્ધાઓને ત્રાસ પમાડનાં શબ્દ કરવા લાગ્યા. અત્યંત હર્ષ યુક્ત થએલા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ સિંદ જેમ મૃગના યથને ત્રાસ પમાડે તેમ તેમની સેનાને ત્રાસ પમાડી મોટેથી શબ્દ કરવા લાગ્યા. અત્યંત શસ્ત્રે ધરી ક્ષત થયાં છે અંગ જેમનાં એવા બીજમ, દ્રોણ, દુર્યોધન, તથા આર્દ્રિક સહિત કૌરવો સંક્રામ્ય પામ્યા. કિરણોવાળા સૂર્યને તથા તેથી લાલ થયેલી સંધ્યાને જોઈ રાત્રિ નજીક આવી જાણી યુદ્ધથી પાછા ફર્યા. અર્જુન પણ કીર્તિ તથા યશને પામી, શત્રુને જીતી પાછા વળી તે દિવસનું યુદ્ધ પૂરૂ કરી ભાષ્યો તથા રાજ્યો સહિત પોતાના તંબુ ઉપર ગયા તે વખતે કૌરવની સેનામાં મહા ભયંકર મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો, જે અર્જુને સંગ્રામમાં દશ હજાર રથિઓ, સાતસો હાથી પ્રાચ્ય, સૌવીર ગણ, ક્ષુદ્રક, તથા માળવ દેશના સર્વ રાજાઓને પાડ્યા. એ રીતે તેણે મોટું કર્મ કર્યું, જે કરવા બીજો કોઈ પણ યોગ્ય નથી. શ્રુતાયુ અંબષ્ટપતિ રાજા, દુર્મર્ષણ, ગિરસેન, દ્રોણ, કૃપ, સિંધુ દેશનો રાજા, આર્દ્રિક, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય શણ, અને બીજા સહિત એકઠા મળેલા બીજા પણ સંકટો યોદ્ધાઓને લોકમાં મહારથિ એવા ક્રોધે ભરાયેલા તેણે પોતાના બાહુબળે કરી જીતી લીધા. હે ભારત ! તમારા સર્વ ગણ એ રીતે બોલતા પોતપોતાના તંબુમાં ગયા. અત્યંત પ્રદીપ્ત હજારો ઉંઘાડીઆં તથા શોભતી મશાલોએ કરી અર્જુને ત્રાસ પમાડેલ છે સર્વ યોદ્ધાઓ જેના એવી કૌરવની સેના પોતાને ઠેકાણે ગઈ.

उल्का सहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तैः विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।

किरीटविभ्रासित सर्वयोधा चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरुणाम् ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीयदिवसावहारे
गुर्जरभाषाया मेकोनषष्ठित्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

અધ્યાય ૬૦ મો. ભીષ્મ અર્જુન ઢંઢં યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ-વ્યુષ્ઠાં નિશાં ભારત ભારતાનામનીકિનીનાં પ્રમુલ્હે મહાત્મા ।

ययौ सपत्नान् प्रतिजात कोपो वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥१॥

સંજય કહે છે-હે ભારત ! વળી સવારના પહોરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધવાળા, સર્વ સૈન્ય સહિત કૌરવની સેનાના અગ્રભાગમાં રહેલા મહાત્મા ભીષ્મ શત્રુની સામે ગયા. હે રાજન ! તે વખતે મહારથિ તેજવાળા તથા મોટાં પરાક્રમવાળા દ્રોણાચાર્ય, દુર્યોધન, આદિ કૃર્મર્ષણ, ચિત્રસેન, મહા યજ્ઞવાન જ્યદય તથા સૈન્ય સહિત બીજા પણ સર્વ રાજાઓ, ચાતરફથી તેની પાછળ ગયા. તેમણે કરી વિંટાએલા રાજા દેવતાએ વિંટાએલા દંડ શોભે તેમ શોભતા હતા. સૈન્યના અગ્રભાગમાં મોટા હાથીના કાંધ ઉપરની હાલતી રાતી, પીળી કાળી તથા શ્વેત વર્ણવાળી મોટી પતાકાઓ અત્યંત શોભતી હતી, શાંતનુ પુત્ર ભીષ્મે રક્ષા કરેલી કૌરવની સેના, મહારથી યોદ્ધાઓ, હસ્તિઓ તથા ઘોડાઓથી વિજ્ઞાની સહિત મેઘ સમાન વર્ષાઋતુમાં વાદળાંથી આકાશ શોભે તેમ શોભતી હતી. યુદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહવાળી મહા ઉગ્ર કૌરવની સેના, નદીનો ભયંકર વેગ ચાલે તેમ તટકાળ અર્જુન સામે ચાલી. તે સમે નાના પ્રકારના યજ્ઞવાળા મોટા હાથી, ઘોડા, પાયદળ તથા રથના સમુદાયરૂપ પક્ષવાળા મોટા મેઘ જેવાં શત્રુના વ્યાળવ્યૂહને હનુમાન યુક્ત ધ્વજવાળા, મહાત્મા અર્જુન દૂરથી જોઈ, પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ શૂરવીર સર્વ શત્રુના સૈન્યને મારવામાં ધૈર્યવાન મહાત્મા ધ્વજયુક્ત શ્વેત ઘોડા જોડેલા રથના રક્ષણ વાસ્તે કરેલા લોહ તથા કાષ્ઠના આવરણયુક્ત રથે કરી સૈન્યના અગ્રભાગે નિહળ્યા. ચક્રવાળા, માથે ઢાંકવાના આવરણથી શોભતા દંડવાળા યાદવ શ્રીકૃષ્ણે સંગ્રામમાં ચલાવેલા હનુમાનયુક્ત ધ્વજવાળા રથને જોઈ તમારા પુત્ર સહિત કૌરવના યોદ્ધાઓ અતિ ખેદ કરવા લાગ્યા. લોકમાં મહારથી. ઉગામેલ આયુધવાળા, અર્જુને રક્ષા કરેલા તથા ચાર ચાર હજાર હાથી છે વિદિશાઓમાં જેને એવા પાંડવના મોટા વ્યૂહને તમારી તરફનાઓએ જોયો. જેવો પહેલે દહાડે કૌરવ શ્રેષ્ઠ ધર્મરાજાએ વ્યૂહ રચ્યો હતો, તેવો પૃથ્વીમાં કોઈ દિવસ રચાયો નથી. તેમજ પૂર્વે અમે દોઢો કે, સાંભળ્યો પણ નથી. ત્યાર પછી પંચાળ દેશના મુખ્ય રાજાઓ, મુખ્ય ચંદિઓ સહિત યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પ્રમાણે આવી સામે ઉભા. તે વખતે હજારો ભેરી સંગ્રામમાં વાગવા લાગી. શંખ, તુરી તથા રથના શબ્દો સિંહનાદ સહિત સર્વ સૈન્યમાં થવા લાગ્યા. પછી શૂરવીરોએ ખેંચેલા બાણ તથા મોટા શબ્દ સહિત ધનુષે કરી તથા શંખના મોટા શબ્દે કરી ક્ષણ માત્રમાં ભેરી તથા પણવના શબ્દો થવા લાગ્યા. પૃથ્વીની ઉડેલી રજવાળા. મારેજ મોટા ચંદ્રવાથી ઢંકાઈ ગયેલ પ્રકાશવાળા આકાશને જોઈ, તમારી

તરફના શૂરવીરો તત્કાળ સામે આવ્યા. રથીએ હણેલો રથી, સારથી, અશ્વ, રથ તથા ધ્વજ સહિત પડતો હતો, હાથી ઉપર બેસનારે હણેલો હાથી ઉપર બેસનાર, તથા પાયદળે હણેલો પાયદળ, રણભૂમિમાં પડતો હતો. ધોડેસ્વારોએ સાંઘ તથા ખડ્ગે કરી હણેલા અદ્ભુત દેખાવવાળા, ભયંકર ધોડેસ્વારો અને ફરશી, સાંઘ તથા ખડ્ગે કરી ચીરેલાં તથા સુવર્ણથી શોભતાં તારા ગણથી શોભતાં સૂર્ય જેવી ક્રાંતિવાળાં કવચો પણ પૃથ્વી ઉપર પડતાં હતાં. કેટલાક હસ્તિઓએ દાંત તથા શ્રેષ્ઠ સુંદે કરી હણેલા સારથિ સહિત રથીઓ ભૂમિપર પડતા હતા. ગભરાએલ છે હાથી, અશ્વ તથા રથ જેમાં એવા મોટા ક્ષયવાળા મુહૂર્તમાં હસ્તિ સમુદાયે ઉદ્ધતાઈથી મારેલા તથા દાંતે કરી પૂર્વ પશ્ચાદ્ભાગમાં હણેલા ધોડેસ્વાર તથા તરણુ પાયદળોનો પીડિત સ્વર સાંભળી મનુષ્યો એદ પામવા લાગ્યા, મહારથિઓએ વિંટાએલા, પાંચ હાથ ઉંચા તાલનું ચિન્હ છે ધ્વજમાં જેને એવા, અશ્વના વેગને લીધે આશ્ચર્યરૂપ પરાક્રમયુક્ત વાહનવાળા ભીષ્મ. હનુમાનયુક્ત ધ્વજને જોઈ મોટા અસ્ત્ર તથા બાણે કરી વજ્ર જેવી ક્રાંતિવાળા અર્જુન સામે દોડ્યા. ઇંદ્ર જેવા પ્રભાવવાળા ઇંદ્ર પુત્ર સામે દ્રોણ, કૃપ, શલ્ય, વિવિંશતિ, દુર્યોધન, સૌભદ્રનો પુત્ર વગેરે દોડ્યા. સર્વાસ્ત્ર બળુનાર સુવર્ણનું વિચિત્ર તરેહનું કવચ પહેરેલો શૂરવીર અસહ્ય કર્મવાન અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ તે મહારથિઓના મોટા અસ્ત્રને હણી બધાની સામે આવી ઉભો. મંત્રે કરી હોમેલા દ્રવ્યથી ભગવાન અગ્નિ શોભે તેમ તે શોભતો હતો. મહા બળવાળા ભીષ્મે શત્રુના રૂધિરરૂપ પાણીની નદી વહેવરાવી અભિમન્યુને અતિક્રમણ કરી, મહારથી અર્જુન સામે જઈ, તેની ઉપર અસ્ત્ર નાખ્યાં. અર્જુને હાસ્ય કરી મોકલેલા અદ્ભુત પરાક્રમવાળા, શિક્ષા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા, ગાંડીવથી મૂકાએલા બાણોએ કરી તેમની મોટી અસ્ત્ર કુશળતાનો નાશ કર્યો. સર્વ ધનુષ ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ ઉપર હનુમાન છે ધ્વજમાં જેની એવા તેણે નિર્મળ એવા ભક્ષ બાણનો વરસાદ કર્યો, તેને સૂર્ય જેમ અંધારાને હણે તેમ તેમણે હણ્યો. ધનુષના ભયંકર શબ્દવાળા સત્પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ તથા અર્જુનના ભયંકર દંડ યુદ્ધને સર્વ લોક તથા કુરૂ સંજય જેવા લાગ્યા.

एवं विधं कर्मुकभीमनादमदीनवत् सत्पुरुषोत्तमाभ्यां ।

ददर्श लोकः कुरुसृंजयाश्च तद्वैरथं भीष्मधनंजयाभ्यां ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्जुनद्वैरथे
गुर्जरभाषायां षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

અધ્યાય ૬૧ મો. અર્જુને કરેલું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ—દ્રૌણિર્મૂરિશ્રવાઃ શલ્યોશ્ચત્રસેનશ્ચ મારિષઃ ।

પુત્રઃ સાંયમનેશ્ચૈવ સૌભદ્રં પર્યવારયન્ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એટલામાં અશ્વત્થામા, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, શ્રેષ્ઠ ચિત્રસેન તથા શલના પુત્ર અભિમન્યુને ઘેરી લીધો. હસ્તિઓએ કરી વિંટાએલા સિંહના બચ્ચાની પેઠે અતિ તેજવાળા મનુષ્યમાં સિંહરૂપ પાંચ યોદ્ધાઓએ ઘેરેલા તે એકને મનુષ્યો

જોતા હતા. નિશાન વિંધવામાં, શૂરવીરપણામાં, પરાક્રમમાં, અસ્ત્રવિદ્યામાં તથા હસ્ત ચાલાકીમાં અભિમન્યુ જેવો બીજો કોઇ પણ વીર ન હતો, એવા શૂરવીર યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરતા અત્યંત સાવધાન શત્રુને દમન કરનાર પોતાના પુત્રને જોઇ અર્જુનને સિંહનાદ કર્યો. હે રાજેન્દ્ર ! હે વિશંપતે ! સૈન્યને પીડતા તમારા પૌત્ર અભિમન્યુને જોઇ તમારી તરફનાઓએ ચોતરફથી તેને ઘેરી લીધો, તેટલામાં દીન છે શત્રુ જેના એવો સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ, તેજ તથા બળે કરી તમારા પુત્રની સામે આવી ઉભો. સંગ્રામમાં શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા એવા તેનું શર માર્ગમાં રહેલું મોટું ધનુષ સૂર્ય સમાન દેખાતું હતું. વળી જેણે એક બાણે કરી અશ્વત્થામાને તથા પાંચે કરી શલ્યને વિંધી, આઠ બાણે કરી શલ્યની ધ્વજ કાપી, ને સોમદત્ત પુત્રે મોઝલેલી સુવર્ણના ડાંડાવાળી સર્પ જેવી શક્તિ પણ તીક્ષ્ણ બાણે કરી કાપી નાખી. સંગ્રામમાં મહા વેગવાન બાણ ફેંકતા અર્જુન પુત્ર સામા આવતા શલ્યના બાણનું નિવારણ કરી તેના ચાર ઘોડા મર્યા. બૂરિશ્રવા, શલ્ય, અશ્વત્થામા તથા સંયમનનો પુત્ર, અત્યંત ઉગ્ર બનેલા સર્વ અભિમન્યુના બાહુબળ સામે જોતા ન હતા. હે રાજેન્દ્ર ! ત્યાર પછી ધનુર્વેદ જાણનાર, મુખ્ય સંગ્રામમાં શત્રુએ જીતાય નહીં એવા ત્રિગર્ત, મદ્ર તથા કેકય, વગેરે પચ્ચીશ હજાર યોદ્ધાઓએ તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી તમારા સૈન્યને મારતા પુત્ર સહિત અર્જુનને ઘેરી લીધો. શત્રુને દમન કરનાર હે રાજન્ ! એ રીતે ઘેરાયેલા મહારથી પિતા પુત્રને, હજારો હસ્તિઓના સમુદાય, અશ્વ તથા પાયદળોએ સહવર્તમાન સેનાપતિ પંચાળ દેશના રાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને જોઇ ધનુષ સજ્જ કરી પોતાની સેનાને ચાલતી કરી. મદ્રકના સૈન્ય તથા કેકય રાજા સામે તેઓ ચાલવા લાગ્યા. તે વખતે દૃઢ ધનુષયુક્ત તથા રૂડી કીર્તિવાળા રક્ષા કરેલા છે રથ, હાથી તથા અશ્વ જેમાં એવું યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતું સૈન્ય શોભતું હતું. પંચાળ કુળને વધારનાર તેણે અર્જુનની સામે જતા શરદાનના પુત્ર કૃપાચાર્યને ત્રણ બાણે કરી જત્રુ દેશમાં વિંધી દશ બાણે કરી દશ મદ્રકને મારી એક ભલ્લ બાણે કરી કૃતવર્માની રક્ષા કરનારને માર્યો. વળી શત્રુને તપાવનાર તેણે મહાત્મા પૌરવના દમન નામના પુત્રને, નિર્મળ અગ્ર લાગવાળા બાણે કરીને માર્યો. એટલામાં શલ્યના પુત્ર ત્રણસો બાણથી યુદ્ધમાં દુર્મદ પંચાળ દેશના રાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને તથા દશે કરી તેના સારથિને વિંધ્યો. એ રીતે વિંધ્યાએલા મોટા ધનુષવાળા તેણે પોતાનાં ગલોડાં ચાટતાં અત્યંત તીક્ષ્ણ ભલ્લ બાણે કરી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, પચ્ચીશ બાણે કરી તેના અશ્વ, સારથિ તથા પડખેથી રક્ષા કરનારને માર્યા. હણ્યાએલા અશ્વવાળા રથમાં બેઠેલો શલ્યનો પુત્ર મહાત્મા પંચાળ પુત્રને જોઇ મહા ભયંકર લોહમય તરવાર લઇ પાયદળ એવા તે રથમાં બેઠેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ દોડ્યો. મોટા ઓઘની પેઠે આવતા, આકાશમાંથી પડતા સર્પ જેવા ઉઘાડી તરવારવાળા, કાળે મોઝલેલા અંતક જેવા પ્રદીપ્ત સૂર્ય સમાન, હાથી જેવા પરાક્રમવાળા પાંડવોએ તથા પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને જોયો. મારવા વાસ્તે સામે આવતા, તીક્ષ્ણ ખર્જૂં ગ્રહણ કરેલા ભાયા બાંધેલા બાણના વેગને અતિક્રમણ કરનાર તેનું મસ્તક કોધે ભરાયેલા સેનાપતિ પંચાળ પુત્રે કાપી નાંખ્યું. હે રાજન્ ! તે વખતે મસ્તક હણ્યાવાથી પૃથ્વી ઉપર પડતાં તેનું ખર્જૂં સુંદર ભાથું હાથમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયું. એ રીતે ભયંકર પરાક્રમવાળા મહાત્મા પંચાળ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મદાના અગ્રભાગથી તેને મારી પરમ હર્ષને પામ્યા. હે મારિષ ! મોટા ધનુષવાળો મહારથી રાજા

પુત્ર હજીયો તે વખતે તમારા સૈન્યમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. નાશ પામેલા પુત્રને જોઈ કોપેલો શલ વેગે કરી, યુદ્ધમાં દુર્મદ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે દોડ્યો. તે વખતે યુદ્ધમાં દુર્મદ, શરવીર, સંગ્રામમાં એક બીજાની પાસે આવેલા બેઠિને સર્વ રાજાઓ, કૌરવો તથા પાંડવો જોવા લાગ્યા. તેટલામાં સામા શરવીરને હજીનાર કોપેલા શલે અંકુશે કરી મોટા હસ્તિને મારે તેમ ત્રણ બાણે કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને માર્યો. તેમજ સંગ્રામમાં શોભતા શલ્યે પણ ક્રોધથી વક્ષસ્થળમાં તેને માર્યો ત્યાર પછી યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

તથૈવ પાર્ષતં શૂરં શલ્યઃ સમિતિશોભનઃ ।

આજઘાનોરસિક્રુદ્ધસ્તતો યુદ્ધમવર્તત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थयुद्धदिवसे सांगम-
निपुत्रवधे गुर्जरभाषायामेकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

અધ્યાય ૬૨ મો. ચોથે દિવસે ભીમે કરેલું યુદ્ધ.

धृतराष्ट्र उवाच—दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।

यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पांडुसैन्येन बाध्यते ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય ! મારા પુત્રના સૈન્યને પાંડવનું સૈન્ય બાધ કરે છે, માટે પુરુષાર્થથી દૈવનેજ હું શ્રેષ્ઠ માનું છું. હે તાત ! મારી તરફનાઓ તો હજીય છે એમ તું હમેશ કહે છે, અને પાંડવો હમેશ વ્યગ્રતા રહિત તથા પ્રસન્ન છે એમ કહે છે. વળી પુરુષાર્થ વગરના એવા મારી તરફનાઓને પાંડેલા તથા હજીયા, એ રીતે પણ તું કહે છે ને યથાશક્તિ જ્ય સારૂ યત્ન કરતા તથા યુદ્ધ કરતા પાંડવો જ્ય પામે છે. મારાઓને જીતે છે એમ પણ કહે છે તે દુઃખે કરીને સહન ન થાય એવા ધણાક દુર્યોધનનાં કરેલાં તીવ્ર દુઃખને હું સાંભળું છું. હે સંજય ! એવો ક્રોધ ઉપાય હું જોતો નથી કે જોણે કરી મારા પુત્રો પાંડવોને જીતે ને જ્ય પામે. સંજય કહે છે—હે રાજન ! મનુષ્યના શરીરોનો હસ્તિ, ઘોડા તથા રથનો ક્ષય હું તમને કહું તે તમે સ્થિર થઈને સાંભળો. તેમજ તમારો અન્યાય કહું તે સાંભળો. શલ્યે નવ બાણેકરી પીડેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અત્યંત ક્રોધથી મદ્ર દેશના અધિપતિ શલ્યને લોહમય બાણેકરી પાડ્યો તે વખતે પૃથતગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું આશ્ચર્યરૂપ પરાક્રમ અમોઘે જોયું, જે સંગ્રામમાં શોભતા શલ્યને તેણે વારી રાખ્યો. તે બેઠે રહીના. યુદ્ધમાં કંઈપણ ભેદ દેખાતો ન હતો. તેમનું બે ધડી સુધી તો સમાનજ યુદ્ધ થતું હતું. પછી હે મહારાજ ! શલ્યે સંગ્રામમાં પામેલા તીક્ષ્ણ ભક્ષ બાણેકરી ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું ધનુષ કાપી વર્ષાન્નભૂમાં મેઘો પર્વત ઉપર જેમ જળનો વરસાદ પડે તેમ તેની ઉપર બાણનો વરસાદ કર્યો. એ રીતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પીડા પામ્યો, તેથી અભિમન્યુ વેગે કરી શલ્ય રાજના રથ સામે દોડ્યો. અતિ કોપેલા, ધણા બળવાળા તેના રથ પાસે જઈ તીક્ષ્ણ બાણથી તેને વિધ્યો. અભિમન્યુને મારવા ઇચ્છતા તમારી તરફના દુર્યોધન, વિકર્ણ, દુઃશાસન, વિવિંશતિ, દુઃસહ, ચિત્રસેન, દુર્યુધ, સલ્યવ્રત તથા પુરુષિત્ર, એટલા શલ્યના રથને વિંટી તેની રક્ષા કરતા સંગ્રામમાં ઉભા રહ્યા. તમારી તરફના દશ

રથીઓને બીમસેન, પૃષ્ઠગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, અભિમન્યુ તથા નકુળ અને સહદેવ, એ દશ જણાએ વારી રાખ્યા. હે વિશંપતે ! હે રાજન ! તે સર્વ નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો મૂકતા, પરસ્પર મારવાની ઇચ્છાથી તમારા દુર્ભત્રને લીધે એક બીજાની સામે આવ્યા. તમારી તરફના તથા તે તરફના દશ રથીઓએ પરસ્પર ક્રોધ કરવાથી મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું. તે વખતે તમારા તથા સામી તરફના બીજા રથીઓ તે જોતા હતા. મહારથિઓ પરસ્પર અનેક તરેહનાં શસ્ત્રો મૂકતા શબ્દ કરતા પરસ્પર મારવા લાગ્યા. એ રીતે એક બીજાને મારવાની ઇચ્છાથી સ્પર્ધાએ કરી એક બીજાને મર્દન કરતા પરસ્પર મળેલા સંબંધીઓ ક્રોધથી એક બીજા ઉપર મોટા અસ્ત્રો નાખવા લાગ્યા. તે વખતે મોટા સંગ્રામમાં ક્રોધ પામેલા દુર્યોધને, તીક્ષ્ણ ચાર બાણે કરી, દુર્ભર્ષણે વીશે કરી, વિવિંશતિએ પાંચે કરી તથા દુઃશાસને ત્રણ બાણે કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વિંધ્યો. તે સમે શત્રુને તપાવનાર પૃષ્ઠગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાની હસ્ત ચાલાકી દેખાડતાં એકેકને પચ્ચીસ બાણથી વિંધ્યા. સત્યવ્રતને તથા પુરૂષિત્રને દશ બાણે વિંધ્યો. માદ્રિપુત્ર નકુળ સહદેવે પોતાના મામા શલ્યને તીક્ષ્ણ બાણે કરીને વિંધ્યા, તે આશ્ચર્ય સરખું થયું. મદ્રરાજ રથીમાં શ્રેષ્ઠ પોતાના ભાણેજ ઉપર શત્રુ ધણાક બાણ નાખ્યા, તેથી ઢંકાઇ ગએલા, સામે પરાક્રમ કરવા ઇચ્છતા નકુળ, સહદેવ ચલાયમાન થયા નહીં. દુર્યોધનને જોઇ મહા બળવાન બીમસેને યુદ્ધનો અંત લાવવાની ઇચ્છાથી ગદા ગ્રહણ કરી. સિંગડાવાળા કૈલાસ પર્વતની પેઠે હાથમાં ગદા લઇ ઉભેલા મહાબાહુ તેને જોઇ ભયથી તમારા પુત્રો લાગ્યા. દુર્યોધન વેગવાન દશ હજાર હસ્તિ સૈન્ય સહિત માગધ રાજાને આગળ કરી બીમસેન સામે આવ્યો. આવતા ગજસૈન્યને જોઇ મહા બળવાન પર્વત જેવી મોટી ગદા ગ્રહણ કરી સિંહનાદ કરી રથમાંથી નીચે ઉતરી મોટું ફાડેલા કાળની પેઠે હસ્તિ સૈન્ય સામે દોડી, ગદાએ કરી હસ્તિઓને નાશ કરતાં સંગ્રામમાં વજ્ર સહિત ઇંદ્રની પેઠે વિચરતો હતો. ગર્જના કરતા જેના મન તથા હૃદયને કંપાવનાર મોટા શબ્દે કરી હસ્તિઓ એકઠા મળી ચોતરફ ધુમરી ફરવા લાગ્યા, તેટલામાં દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, મહારથી અભિમન્યુ, નકુળ, સહદેવ તથા પૃષ્ઠગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એટલા યોદ્ધાઓ દોડી મેઘ જેમ પર્વત ઉપર વરસે તેમ હસ્તિઓ ઉપર બાણોનો વરસાદ કરતાં બીમસેનની પાછળથી રક્ષા કરવા લાગ્યા. સગયા જેવી ધારવાળા હુરપ્ર નામના બાણે કરી તથા પાએલા તીક્ષ્ણ હાથમાંથી મૂકેલા ભલ્લ બાણે કરી હસ્તિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનારાઓનાં મસ્તકો કાપવા લાગ્યા. તે વખતે અંકુશ સહિત હાથ તથા શોભતા બાહુ સહિત સંગ્રામમાં પડતાં મસ્તકો પાપાણુના વરસાદની પેઠે શોભતાં હતાં. જણાએલ મસ્તકવાળા, હાથીના કાંધ ઉપર બેઠેલા યોદ્ધાઓ પર્વતના અગ્રભાગમાં રહેલા શાખા વગરના વૃક્ષ જેવા દેખાતા હતા. પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હણેલા તેથી સંગ્રામમાં પડેલા તથા પડતા બીજા મોટા હસ્તિઓને પણ અમોએ જોયા હતા. તે સમે મગધ રાજાએ ઐરાવળુ જેવો પોતાનો હસ્તિ સંગ્રામમાં અભિમન્યુના રથ સામે મોકલ્યો. પોતા સામે આવતા મોટા હાથીને જોઇ શત્રુ શરવીરને હણનાર તથા પર શહેરને જીતનાર તેણે એક બાણે કરી તેને મારી, સુવર્ણની પુખવાળા ભલ્લ બાણે કરી મહોન્મત્ત હસ્તિવાળા તે રાજાનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. પાંડુપુત્ર બીમસેન પણ હસ્તિસૈન્યમાં ફેદી ઇંદ્ર જેમ પર્વતોને

મર્દન કરે તેમ હસ્તિઓને મર્દન કરતાં સંગ્રામમાં વિચરતા હતા. વળી તે રણસંગ્રામમાં વળે હજીલા પર્વતની પેઠે તેણે એક પ્રહારે કરી હજીલા હસ્તિઓને અમે જોતા હતા. હે રાજન ! કેટલાક ભાગેલા દાંત કુંભસ્થળ તથા અસ્થિવાળા કેટલાક ભાગેલાં પડમાં તથા પૃષ્ઠ ભાગવાળા, પર્વત જેવા અનેક શબ્દ કરતા કેટલાક ખેદ પામી સંગ્રામથી વિમુખ થઇ ભયથી ભાગેલા, વિષ્ટા કરતા, મોઢામાંથી પાણી કાઢતા ભીમસેનના માર્ગમાં પડેલા, મોટા પર્વત જેવા હસ્તિઓને મેં જોયા. ભેદાએલાં કુંભસ્થળવાળા કેટલાક ઇધિરનું વમન કરી પૃથ્વી ઉપર પડેલા મોટા હસ્તિઓ પર્વતો પેઠે શોભતા હતા. તે વખતે મેદ તથા ઇધિરથી લીંપાઇ ગએલા અંગવાળો, વસા તથા મળ્મળએ કરી વ્યાપ્ત ભીમસેન, હાથમાં દંડ અહણુ કરેલા કાળની પેઠે રણસંગ્રામમાં વિચરતો હતો. તે સમે હસ્તિઓના ઇધિરે કરી લીંપાઇ ગએલી ગદા ધારણુ કરેલો ભયંકર ભીમસેન. સામાને ભય આપવામાં પિનાક ધનુષ ધારણુ કરેલા રૂઢ જેવો લાગતો હતો. વળી ભીમસેને મંથન કરેલા કેટલાક હસ્તિઓ કલેશ પામી, તમારી સેનાને મર્દન કરતા તત્કાળ નાસતા હતા. રથમાં બેઠેલા અભિમન્યુ વગેરે યોદ્ધાઓ મોટા ધનુષવાળા, યુદ્ધ કરતા શરીરની દેવતાઓ જેમ ધંદ્રની રક્ષા કરે તેમ ચોતરફથી રક્ષા કરતા હતા. હસ્તિના ઇધિરથી કાલ તથા લીંપાએલી ગદા ધારણુ કરેલા ભીમસેન, ભયંકર શરીરવાળા કાળ જેવા દેખાતા હતા. હે ભારત ! સર્વ દિશાઓમાં ગદાએ કરી હસ્તિઓને મારતા, તે રણસંગ્રામમાં નૃત્ય કરતા રૂઢ જેવા દિસતા હતા. હે મહારાજ ! યમદંડ જેવી ધંદ્રના વળ જેવી મોટી, નાશ કરનારી ભયંકર, કેશ તથા મળ્મળથી વિંટાએલી, ઇધિરથી ખરડાએલી ભીમસેનની ગદા, ક્રોધ પામી પશુને મારતા રૂઢના પિનાક ધનુષ જેવી લાગતી હતી. પશુને પાળનાર જેમ તેમને લાકડીથી મારે તેમ ભીમસેન ગદાથી હસ્તિ સૈન્યને મારતો હતો. એ રીતે ગદા તથા પાણુ કરી તેણે હજીલા તમારા હસ્તિઓ પોતાના સૈન્યને મર્દન કરતા પાછા ફરતા હતા. વળી મહાવાયુ જેમ વાદળાનો નાશ કરે તેમ યુદ્ધમાં હસ્તિઓનો નાશ કરી રમશાનમાં રૂઢ ઉભા રહે તેમ ભીમસેન ઉભો રહ્યો હતો.

મહાવાત ઇવામ્રાણિ વિધમિત્વાસવારણાન્ ।

અતિષ્ણુત્તુમુલે ભીમઃ શ્મશાન ઇવ શૂલભૃત્ ॥

ઇતિ શ્રીમહાભારતે ભીષ્મપર્વણિ ભીષ્મવધપર્વણિ ચતુર્થદિવસેભીમયુદ્ધે
ગુર્જરભાષાયાં દ્વિષષ્ટિત્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૬૨ ॥

અધ્યાય ૬૩ મો. ભીમનું ભીષણુ યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ--હતે તસ્મિન્નજાનીકે પુત્રો દુર્યોધનસ્તવ ।

ભીમસેનં પ્રતેત્યેવં સર્વસૈન્યાન્યનોદયત્ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હસ્તિસૈન્ય હણાયા પછી તમારા પુત્ર દુર્યોધને 'તમે ભીમસેનને મારો' એમ સર્વ સૈન્યને આજ્ઞા કરી, તેથી સર્વ સૈન્ય શબ્દ કરતાં ભીમસેન સામે દોડ્યાં. દેવતાઓથી પણ સહન થાય નહીં એવા અતં રહિત પર્વના સમુદ્રની પેઠે અપાર રથ, હસ્તિ તથા અશ્વથી વ્યાપ્ત શંખ તથા દુંદુભીના શબ્દવાળા, અનંત છે રથ

તથા પાયદળ જેમાં એવા રાજઓરૂપ સ્થિર હૃદયવાળા, બીજા સમુદ્ર જેવા ક્ષોભ પમાડી શકાય નહીં એવા આવતા તે સેના સાગરને, ભીમસેને વેલ્લાની પેઠે વારી રાખ્યો. તે વખતે મહાત્મા ભીમસેનનું સંગ્રામમાં મનુષ્યથી ન બને એવું આશ્ચર્યરૂપ કર્મ અમોઝે જોયું. જેણે અશ્વ, રથ તથા હસ્તિ સહિત સામા આવતા સર્વ રાજઓને ઊતાવળ ન કરતાં ગદાએ કરી વારી રાખ્યા. એ રીતે રથીમાં શ્રેષ્ઠ ગદાએ કરી સર્વ સૈન્ય સમુદાયને વારી યુદ્ધમાં મેરૂ પર્વતની પેઠે અચળ તે ઊભો રહ્યો. પરમ દારૂણ એવા અત્યંત લયાનક સમયે ભાઇઓ, પુત્રો, પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, અભિમન્યુ તથા પરાજય ન પામે એવો શિખંડી, એટલા યોદ્ધાઓ લયને લીધે મહા બળવાન ભીમસેનને ઊડતા ન હતા. શત્રુને પરાલભ્ય પમાડનાર મહાબાહુ ભીમસેન, મોટી લોહમય ગદા લઇ રથ તથા ઘોડાના સમુદાયને પછાડતાં, બાહુ વેગે કરી રથના સમુદાયને ખેંચતાં, સાચળના વેગે કરી રથને આકર્ષણ કરતાં દંડપાણિ કાળની પેઠે તમારા યોદ્ધાઓની સામે દોડતાં, હસ્તિ જેમ નડ નામના તૃણનું મર્દન કરે તેમ તમારા સૈન્યને મર્દન કરતાં રથમાંથી રથીઓને, હસ્તિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનારાઓને ઘોડેરવાગેને તથા પૃથ્વી ઉપરનાં પાયદળોને મર્દન કરતો, ગદાએ કરી મહાવાયુ જેમ વૃક્ષોનો નાશ કરે તેમ તમારી તરફના સર્વનો નાશ કરવા લાગ્યો. મજ્જા, વસા, માંસ અને રૂધિરે લીંપાયેલી હસ્તિ, અને અશ્વને પાડનારી તેની ગદા મહા લયંકર દેખાતી હતી. તે ડેકાણે નાશ પામી પડેલા મનુષ્ય, હસ્તિ તથા ઘોડાઓથી રણરૂપ આંખળું કાળના ઘર જેવું લાગતું હતું. પશુને હણતા રૂદ્રના ધનુષ તથા યમદંડ જેવી ઉગ્ર, વજ્ર સમાન નાશ કરનારી ભીમસેનની લયંકર ગદાને મનુષ્યો જોતાં હતાં. ગદા લઇ મારતા કુંતીપુત્ર ભીમનું રૂપ, પ્રલય સમયના કાળ જેવું લાગતું હતું. એ રીતે મોટી સેનાને વારંવાર પાછી વાળતા મૃત્યુની પેઠે સામે આવતા તેને જોઈ તમારી તરફના સર્વ યોદ્ધા ઉદાસ થઈ ગયા. જાળે કરી સૈન્યોનું વિદારણ કરતા ઘણા પરાક્રમવાળા મોઢાં ફાડેલા કાળની પેઠે સૈન્યોને ગળતા લયંકર કર્મવાળા મોટી ગદાવાળા તેને જોઇ સૂર્ય જેવી કાંતિ તથા મોટા શબ્દવાળા રથે કરી, મેઘની પેઠે બાણોનો વરસાદ કરતા ભીષ્મ તેની સામે આવ્યા. મોઢાં ફાડેલા કાળ જેવા આવતા તેમને જોઇ મહાબાહુ ભીમસેન સામે જવા લાગ્યો. તેટલામાં શિનિ કુળમાં શ્રેષ્ઠ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો સાત્યકિ, દૃઢ ધનુષે કરી તમારા પુત્રના સૈન્યને કંપાવતાં શત્રુને હણતો, ભીષ્મ સામે આવી ઉભો રહ્યો. હે ભારત ! શ્વેત ઘોડાવાળા રથે કરી આવતા સુંદર પુંખવાળા તીક્ષ્ણ બાણોને ફેંકતા તેને તમારી તરફના સર્વ ગણ વારવા સમર્થ થયા નહી. તે વખતે અલંબુષ નામના રાક્ષસે દશ બાણે કરી તેને વિંધ્યો. સાત્યકિ પણ ચાર બાણથી તેને વિંધી રથે કરી તેની સામે આવ્યો. શત્રુના મધ્યમાં આવી શ્રેષ્ઠ કૌરવોને લગાડતા તથા વારંવાર સંગ્રામમાં શબ્દ કરતા યાદવ શ્રેષ્ઠને જોઇ તમારી તરફના યોદ્ધાઓએ મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળનો વરસાદ કરે તેમ તેની ઉપર બાણોનો વરસાદ કર્યો. તોપણ તે તપતા મધ્યાન્હના સૂર્ય જેવા તેની સામે જવા સમર્થ થઇ શક્યા નહીં. હે રાજન ! તે સમયે સોમદત્તના પુત્ર વિના તમારા સૈન્યમાં કોઇ પણ ખેદ વગરનો ન હતો. હે ભારત ! મહાત્મા સોમદત્તનો પુત્ર ભૂશિશ્રવા, રથીઓને જોઇ ધનુષ ગ્રહણ કરી યુદ્ધની મજ્જાથી સાત્યકિ સામે ગયો.

ન તત્ર કશ્ચિન્નવિષ્ણુભાસીદતે રાજન્ સોમદસસ્ય પુત્રાત્ ।

સ ચૈ સમાદાય ધનુર્મહાત્મા ભૂરિશ્રવા ભારતસૌમદત્તિઃ ।

દદ્ધા રથાન્ સ્વાન્ વ્યપનીયમાનાન્ પ્રત્યુદયૌ સાત્યકિયોઽધુમિચ્છન્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सात्याकिभूरिश्रवः समागमे
गुर्जरभाषायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

—***—

અધ્યાય ૬૪ મો. ઘટોત્કચે વતવિલો ત્રાસ.

સંજય ઉવાચ—તતો ભૂરિશ્રવા રાજન્ સાત્યકિં નવભિઃશરૈઃ ।

પ્રાવિધ્યદ્વષસંકુદ્ધ સ્તોત્રૈરિવ મહાદ્વિપં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન ! અત્યંત ક્રોધ પામેલા ભૂરિશ્રવાએ, અંકુશોએ કરીને જોમ મોટા હાથીઓને વિંધે તેમ નવ આણે કરી સાત્યકિને વિંધ્યો, ને ઘણા બળવાળા સાત્યકિએ પણ ગ્રંથી વગરના આણે કરી સર્વ લોક જોતાં કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભૂરિશ્રવાને વારી રાખ્યો. પોતાના લાઘ્યોથી વિંટાળેલા દુર્યોધન રાજાએ સાવધાન થઈ ભૂરિશ્રવાને ચોતરફથી ઘેરી લીધો; તેમજ વેગે કરી પરાક્રમી તથા મહા બળવાન સર્વ પાંડવોએ ચોતરફથી સાત્યકિને ઘેરી લીધો. હે ભારત ! ભીમસેને ગદા ઉગામી દુર્યોધનાદિ સર્વ તમારા પુત્રોને વારી રાખ્યા, તે વખતે ક્રોધયુક્ત તમારા પુત્ર નંદકે, હજારો રથ સહિત ત્યાં આવી ગૃધ્રના પિંછ બાંધેલા શિક્ષા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા છ આણે કરી મહા બળવાન ભીમસેનને વિંધ્યો. દુર્યોધને પણ તેને તીક્ષ્ણ નવ આણે કરી છાતીમાં વિંધ્યો. તે વખતે મહાબાહુ તથા મહા બળવાન ભીમસેન પોતાના શ્રેષ્ઠ રથમાં બેસી સારથિને કહેવા લાગ્યો કે, શરવીર એવા મહારથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો આવ્યા છે, તે અત્યંત ક્રોધે કરી મનેજ મારવાને યુદ્ધમાં તૈયાર થયા છે. પણ હે સત ! ઘણા વરસથી અમારા મનોરથરૂપ વૃક્ષ ચિંતન કરેલો છે તે આ સમે સફળ થયો. હું તેમને જોઉં છું. હે અશોક ! રથના પાટાએ કરી ઉઠેલી રજ આકાશમાં જ્યાં જાય છે ત્યાં આણના સમુદાયે કરી દુર્યોધન પણ જશે, ને કવચ પહેરેલા તેના લાઘ્યોને તથા ઉન્મત્ત તેના કૃપાના પુત્રોને તું દેખતાજ આજ હું મારીશ, એમાં સંશય નહી. હે સારથિ ! સાવધાન થઈ મારા ઘોડાઓને નિયમમાં રાખ. સારથિને આમ કહી, ભીમસેને સુવર્ણથી શોભતા તીક્ષ્ણ આણે કરી તમારા પુત્રને વિંધી, ત્રણ આણે કરી કનકને પણ સ્તનના મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યો. દુર્યોધને પણ હાસ્ય કરી સાંક આણે કરી મહા બળવાન ભીમસેનને અત્યંત તીક્ષ્ણ બીજા ત્રણ આણે કરી વિશોક નામના તેના સારથિને વિંધી અત્યંત તીક્ષ્ણ ત્રણ બલ્લ આણે કરી તેવું ધનુષ મુદ્રિ દેશમાંથી કાપ્યું. ધનુષ ધારણ કરનાર તમારા પુત્રે, તીક્ષ્ણ આણે કરી પીડેલા પોતાના રથ હાકનાર વિશોકને જોઈ સહન ન કરી શકતા અત્યંત દ્રોણેલા તેણે દિવ્ય ધનુષ ગ્રહણ કરી તમારા પુત્રને મારવા વાસ્તે પિંછવાળો ક્ષુરપ્ર નામનો આણ સાંધી દુર્યોધનનું ઉત્તમ ધનુષ કાપ્યું. ક્રોધે કરી ખૂંચીત થયેલા તમારા પુત્રે કપાઈ ગયેલા ધનુષનો ત્યાગ કરી, અત્યંત વેગવાળું બીજું ધનુષ લઈ કાળ તથા મૃત્યુ જેવો ભયંકર આણ તેના સ્તનના મધ્ય ભાગમાં માર્યો. વ્યથા પામેલા તે રથની પાસે બેસી જઈ

જેઠ પામી મૂર્છા પામ્યા, તેને જોઈ સહન ન કરી શકતા મોટા ધનુષવાળા પાંડવોના મહારથીઓએ વ્યથ્ર ન થતાં તમારા પુત્રના મસ્તક ઉપર તીક્ષ્ણ તેજવાળા શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરી. થોડા વખતમાં સંજ્ઞા પામી, મહા બળવાન ભીમસેન આઠ આણે કરી દુર્યોધનને વિંધી સુવર્ણના પુંખવાળા પચ્ચીશ આણે કરી શલ્યને વિંધ્યો. એ રીતે વિંધાએલો શલ્ય રણસંગ્રામમાંથી નાસી ગયો. તેટલામાં સેનાપતિ, સુષેણ, જળસંઘ, સુલોચન, ઉગ્ર, ભીમરથ, ભીમ, વીરઆહુ, અલોહપ, દુર્મુખ, દુષ્ટધર્ષ, વિવિત્સુ, વિકટ તથા બીજા ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળા તમારા પુત્રાએ ભીમસેન સામે આવી અનેક આણુથી તેને વિંધ્યો. એ રીતે આવેલા તમારા પુત્રને જોઈ એ ગલોદાં ચાટતા ગરૂડ જેવા વેગી પંશુની સામે જેમ વડ આવે તેમ તમારા પુત્રની સામે આવી, શૂરવીર મહા બળવાન તથા મહાઆહુ ભીમસેન, હુરગ્ર નામના આણકરી સેનાપતિનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું. વળી મહાઆહુ પ્રમત્ત ચિત્તવાળા તેણે હાસ્ય કરી જળસંઘને યમપુરીમાં મોકલી દીધો. ત્યાર પછી સુષેણને મારી યમરાજ પાસે તેને મોકલી સંગ્રામમાં પહેવાની ટોપી સહિત ચંદ્ર સરખું ઉગ્રનું મસ્તક બદલ આણે કરી પૃથ્વી ઉપર પાડ્યું. વળી હાસ્ય કરી શૂરવીર એવા તેણે સંગ્રામમાં અશ્વ, ધ્વજ તથા સારથિ સહિત વીરઆહુને સિત્તેર આણે કરી પરલોકમાં મોકલી, તથા ભીમરથ નામના અત્યંત મદવાળા તમારા એ પુત્રને યમપુરીમાં મોકલી દીધો. વળી મહા સંગ્રામમાં સર્વ સૈન્ય જોતાં સુલોચન નામના તમારા પુત્રને પણ હુરગ્ર નામના આણકરી તેણે યમપુરીમાં મોકલી દીધો. તેને જોઈ પીડાતા બાકીના તમારા પુત્રો, ભીમસેનના મોટા પરાક્રમને જોઈ દિશાઓમાં નાડા. તેમને જોઈ શંતનુ પુત્ર બીજા સર્વ મહારથીઓને કહ્યું કે, ઉગ્ર ધનુષવાળો ભીમસેન, મહારથી, મુખ્ય, શૂરવીર એકઠા મળેલા પૂતરાપૂત્રના પુત્રને મારે છે માટે તેને પકડો. એ રીતે બીજા કહ્યું તેથી દુર્યોધનના સર્વ સૈનિકો અત્યંત ક્રોધ કરી મહા બળવાન ભીમસેન સામે દોડ્યા. હે વિશાપતે ! તેમાં ભગદત્ત રાજા મદ ઝરતા હસ્તિ ઉપર બેસી જ્યાં ભીમસેન ઉભો હતો ત્યાં ગયો. આવતાંવાંત તેણે આણે કરી ભીમસેનને મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકે તેમ ઢાંકી દીધો. પોતાના આહુબળનો આશ્રય કરેલ ભીમસેન આણે કરી ઢંકાઈ ગયો, તેને ન સહન કરી શકતા અભિમન્યુ વગેરે પાંડવ તરફના મહારથીઓએ ભગદત્તને ચોતરફથી આણુના વરસાદે કરી ઘેરી, તેના લાથીને આણુની વૃષ્ટિથી બેઘો. એ રીતે સર્વ મહારથીઓએ, પાયેલા નાના પ્રકારના આણે કરી વિંધેલો તેથી રૂધિર જેના શરીરમાંથી ઝરતું હતું એવો પ્રાગજ્યોતિષનો હસ્તિ, સૂર્યના કિરણોએ છાયેલા મોટા મેઘની પેઠે સંગ્રામમાં જેવા લાયક થયો. મદ ઝરતો ભગદત્ત પ્રેરેલો હસ્તિ કાળે મોકલેલા મૃત્યુની પેઠે બમણા વેગથી ભારે પગે પૃથ્વીને કંપાવતો સર્વની સામે દોડ્યો. તેનું મોઢું રૂપ જોઈ સર્વ મહારથીઓ ‘આ સહન થઈ શકે એવો નથી,’ એમ માની બેદયુક્ત થયા. હે મહારાજ ! એટલામાં કોપેલા ભગદત્તે, ગ્રંથી વગરનો આણુ ભીમસેનની છાતીમાં માર્યો, તેથી વિંધાએલો મોટા ધનુષવાળો તે મૂર્છિત થઈ, ધ્વજની લાકડીને પકડી રહ્યો. તે વખતે બીનેલા સર્વને તથા મૂર્છા પામેલા ભીમસેનને જોઈ પ્રતાપવાન ભગદત્તે મોટા શબ્દ કર્યો. હે રાજા ! એટલામાં ઘટોત્કચ રાક્ષસે મૂર્છિત થયેલા ભીમસેનને જોઈ ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ નિમેષ માત્રમાં બીકણુને લય આપનારી દારૂણ માયા કરી, જેથી લયંકર રૂપ ધારણ કરી ગાગાથી કરેલા જૈરાવણુ ઉપર બેસી પોતે દેખાયો. બીજા પણ અંજન, વામન, તથા

મહાપદ્મ નામના દિશાઓના મોટા ત્રણ હાથી તેજ, વીર્ય તથા બળે કરી યુક્ત, પીઠ બેઠેલા રાક્ષસો સહિત તે હાથી પાછળ ચાલવા લાગ્યા. શત્રુને તપાવનાર ધટોત્કચે, હસ્તિ સહિત ભગદત્તને મારવા સાડ પોતાનો હસ્ત તેની સામે ચલાવ્યો. મહા બળવાન રાક્ષસોએ પોતાના હાથીઓ તેની સામા ચલાવ્યા. એ રીતે ચારે દિશાના ચાર દાંતવાળા અત્યંત કાપેલા તે હસ્તિઓ દાંતે કરી ભગદત્તના હસ્તિને મારવા લાગ્યા. એ રીતે તે હસ્તિઓએ પીડા પમાડેલો વેદનાયુક્ત, બાણથી હણાએલો તે હસ્તિ, ઇંદ્રના વજ્રપાત જેવો મોટો શબ્દ કરવા લાગ્યો. જે સાંભળી બીજા દ્રોણાચાર્ય તથા દુર્યોધને કહ્યું કે, આ મોટા ધનુષવાળો ભગદત્ત કષ્ટરૂપ વખત આવ્યેથી દુરાત્મા હિડિંબાના પુત્ર ધટોત્કચ સાથે યુદ્ધ કરે છે, અને ધટોત્કચ રાક્ષસ મોટી ઠાયાવાળો છે, તેમ ભગદત્ત પણ અતિ ક્રોધી છે, માટે સંગ્રામમાં એ બે એકઠા મળેલા કાળ તથા મૃત્યુ સમાન છે, તોપણ પ્રસન્ન થયેલા પાંડવોનો મોટો શબ્દ સંભળાય છે. બીજેલા હસ્તિઓનો શબ્દ સંભળાય છે માટે રક્ષા રહિત તે રાજા તત્કાળ પ્રાણ મુકશે. તેની રક્ષા કરવા આપણે ત્યાં ચાલે તમારું કસ્યાણુ થાઓ. હે મોટા પરાક્રમવાળા સૈનિકા ! ઉતાવળા થાઓ. જલદી ત્યાં ચાલો. વખત લગાડવો યોગ્ય નથી, કારણ કે હવે ઉભાં કરે તેવો ભયંકર આ સંગ્રામ છે, તેમ તે ભક્ત, કુળવાન, શૂરવીર તથા સેનાપતિ છે. માટે તેનું રક્ષણ કરવું આપણને યોગ્ય છે. બીજાનાં વચન સાંભળી સર્વ મહારથીઓ દ્રોણ તથા બીજાને આગળ કરી ભગદત્તની રક્ષા વારતે વેગે કરી જ્યાં તે હોતો ત્યાં ગયા. તેમને જોઈ યુધિષ્ઠિરે છે મુખ્ય જેમાં એવા પંચાલ દેશના યોદ્ધાઓ પાંડવ સહિત શત્રુની પાછળ ગયા. આવતા સૈન્યોને જોઈ ધટોત્કચે વજ્રપાત જેવો મોટો શબ્દ કર્યો. જે સાંભળી તથા યુદ્ધ કરતા હસ્તિઓને જોઈ શંતનુ પુત્ર બીજા દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે, દૃષ્ટ બુદ્ધિવાળા હિડિંબાના પુત્ર સાથે સંગ્રામ કરવો મને રૂચતો નથી. કારણ કે, બળ, પરાક્રમ તથા સહાયતાવાળા, પ્રહાર કરનાર, નિશાન વિંધનાર એને હાલ યુદ્ધમાં સાક્ષાત્ ઇંદ્ર પણ જીતી શકે એમ નથી, અને આપણાં વાહન થાકી ગયાં છે, તેમ પંચાલ તથા પાંડવના યોદ્ધાઓએ દિવસ આખો આપણાં શરીર ક્ષતયુક્ત કર્યાં છે, તેથી જ્યેષ્ઠ પાંડવો સાથે હાલ મને યુદ્ધ રૂચતું નથી. આજ યુદ્ધની સમાપ્તિનું વાઘ વગડાવો. આવતી કાલે શત્રુ સામે યુદ્ધ કરીશું. બીજાનાં વચન સાંભળી ધટોત્કચનાં ભયથી પીડાએલા કૌરવોએ તેમના કહેવા પ્રમાણે કર્યું. હે ભારત ! એ રીતે કૌરવ નિવૃત્ત થયા તે વખતે જ્યેષ્ઠ પાંડવોએ અત્યંત સિંહનાદ કરી શંખ વગાડ્યા. હે ભરતર્ષભ ! તે દિવસે ધટોત્કચને આગળ કરી, કૌરવ તથા પાંડવોનું ધનધોર યુદ્ધ થયું. હે રાજા ! પછી પાંડવના સૈનિકાએ પરાજય કરવાથી લજ્જા પામેલા કૌરવો રાત્રીને વખતે પોતાના તંબુમાં ગયા. બાણે કરીને ક્ષત થયાં છે શરીર જેમના એવા અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા મહારથી પાંડવો, બીજાને તથા ધટોત્કચને આગળ કરી એક બીજાની પ્રશંસા કરતા તુરી તથા શંખના શબ્દ સાથે વિવિધ પ્રકારના સિંહનાદ કરતા પૃથ્વીને કંપાવતા તમારા પુત્રને કઠોર વચન સંભળાવતા તે વખતે પોતાના તંબુ પર ગયા. ભાઈઓનો નાશ થવાથી અશ્રુ તથા શોકે કરી વ્યાપ્ત, દીન થયેલો દુર્યોધન રાજા બે ઘડી વિચાર કરી યથાવિધિ સૈન્યના પહેરાની ગોઠવણ કરી ભાઈના દુર્ગતી દુર્ગત થયેલો શોકથી અત્યંત તપેલો મનમાં વિચાર કરતો સ્વસ્થાને મૌનજ એમી રહ્યો.

મુદ્ધર્તે ચિંતયામાસ બાળ્પશોકસમાકુલઃ

તતઃ કૃત્વા વિધિ સર્વે શિબિરસ્ય યથાવિધિ ॥

પ્રદધ્યૌ શોકસંતપ્તો ભ્રાતૃવ્યસનકર્શિતઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसावहारे गुर्ज-
रभाषायां चतुषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાય ૬૫ મો. દુર્યોધનને થયેલો સંતાપ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—મયં મે સુમહજ્ઞાતં વિસ્મયશ્ચૈવ સંજય ।

શ્રુત્વા પાંડુકુમારાણાં કર્મદેવૈઃ સુદુષ્કરં ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે—હે સંજય ! પાંડવોથી પણ થઇ શકે નહીં એવું અદ્ભુત કર્મ સાંભળી મને મહા ભય તથા વિસ્મય થાય છે અને ચારે તરફથી મારા પુત્રોનો પરાભવ સાંભળી ‘હવે કેમ થશે’ એ રીતે મને મોટી ચિંતા થાય છે. આ બધા ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે, દૈવયોગે કરી મારા હૃદયને બાળે એવાં વિદુરે જે વાક્ય કહ્યાં છે, તેજ ખરાં પડે એવું લાગે છે. કારણ કે, યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ શસ્ત્ર જાણનાર ભીષ્માદિ સર્વ સામે પાંડવ સૈન્યના પ્રહાર કરનાર યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરે છે. મહા બળવાન, મહાત્મા પાંડવ કયા કારણથી હણાતા નથી, કાણે તેમને વરદાન આપેલ છે ને એવડું શું તે જાણે છે કે જાણે કરી આકાશમાં રહેલા તારાગણની પેઠે ક્ષય પામતા નથી. વારંવાર પાંડવોએ હણેલા મારા પુત્રના સૈન્યને સાંભળી હું ખિન્ન થાઉં છું, આ કામ થવાથી દૈવના ધરથી પરમ દારૂણ એવો દંડ પણ મારી ઉપરજ પડશે, માટે હે સંજય ! કાંઈથી મરે નહીં એવા પાંડવો કેમ થયા ? ને મારા પુત્રો નાશ કેમ પામે છે, એ સર્વ વાત મને યથાર્થ કહે ? બે હાથે કરી મહા સમુદ્રને તરતો પુરૂષ જેમ પાર પામે નહીં તેમ ક્યારે પણ આ દુઃખના પારને હું જોતો નથી. મારા પુત્રોને અત્યંત દારૂણ દુઃખ જરૂર પ્રાપ્ત થશે એમ માનું છું. મારા સર્વ પુત્રોને ભીમસેન જરૂર મારશે એમાં સંશય નથી. સંગ્રામમાં મારા પુત્રોની રક્ષા કરે એવા કાંઈ પણ શરવીરને હું જોતો નથી. હે સંજય ! જરૂર મારા પુત્રોનો નાશ થશે, વાસ્તે હે સત ! તેનું કારણ તથા પાંડવોની શક્તિને પૂછતા એવા મને તે સર્વ યથાર્થ કહેવા તું યોગ્ય છે. હે મહાપ્રાણ ! હે સંજય ! રણસંગ્રામમાં વિમુખ થયેલા પોતાના સૈનિકોને જોઈ મોટા ધનુષવાળા તથા મહા બળવાન દુર્યોધન, ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, શકુન, જયદ્રથ, અશ્વત્થામા તથા વિકર્ણ, એ સર્વ જાણે શું કર્યું અને મારા પુત્ર વિમુખ થયા ત્યારે તેમનો નિશ્ચય શું હતો તે કહે. સંજય કહે છે—હે રાજન ! હું કહું તે સાવધાન થઇને સાંભળો. પાંડવો, કાંઈ મંત્ર તંત્ર જાણતા નથી, તેમ ભયંકર માયા પણ કરતા નથી. સંગ્રામમાં કેવળ શક્તિ પ્રમાણે નીતિથી યુદ્ધ કરે છે અને મોટા યશને ઇચ્છતા તે જીવિતાદિ સર્વ કાર્ય ધર્મે કરીને સંપાદન કરે છે. અત્યંત શોભા યુક્ત મહા બળવાન ધર્મયુક્ત તેઓ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થતા નથી. જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય, તેથી ધર્મ યુક્ત તેઓ નાશ ન પામતા જય પામે છે, અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તમારા પુત્રો, હમેશ પાપમાં તત્પર, કડોર બોલનાર તથા હીન કર્મ કરનાર હોઈ સંગ્રામમાં નાશ પામે છે. હે જનેશ્વર ! હે પાંડુ

રાજના મોટા ભાઈ ! તમારા પુત્રોએ નીચ માણસોની પેઠે પાંડવોને છેતરવા સારૂ ધણીક કૂર કામ કર્યા, તે બધો તમારા પુત્રનો અપરાધ સહન કર્યો. હે વિશાંપતે ! પાંડવોને તમારા પુત્રો મોટા છે એમ માનતા ન હતા. હે જનશ્વર ! હમેશ કરેલા પાપ કાર્યનું હાલ આ મહા ભયંકર ફળ આવ્યું છે, માટે સંબંધી તથા પુત્ર સહિત તમે તે ભોગવો. પૂર્વ સંબંધીઓએ વિદુરે ભીષ્મે, મહાત્મા દ્રોણાચાર્યો તથા મેં, તમને વારંવાર વાર્યા હતા, તોપણ કાળ આવેલો મનુષ્ય પોતાના હિતરૂપ ઔષધને પીએ નહીં તેમ અમારાં હિત વચન તમે ન ગણકારી પુત્રોનો મત સાંભળી, પાંડવોને આપણે જીતેલાજ છીએ એમ માની આ મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરેલો છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વળી પાંડવોના જ્યનું કારણ તમે મને પૂછ્યું તે જે રીતે મેં સાંભળ્યું છે તે રીતે યથાર્થ કહું તે સાંભળો. મહારથી પોતાના સર્વ ભાઈઓને રણસંગ્રામમાં પાંડવોએ જીતેલા જોઈ શોકથી મૂઢ હૃદયવાળા દુર્યોધને, મહાપ્રાણ ભીષ્મ પિતામહને વિનયથી તેમની પાસે જઈ પૂછ્યું હતું અને તેમણે તેને કહ્યું હતું તે હું તમોને કહું છું. હે પિતામહ ! હે ભીષ્મ ! તમે, દ્રોણાચાર્ય, શલ્ય, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા, હાદિક્ય, કાંબોજ દેશનો રાજા સુદક્ષિણ, ભૂરિશ્રવા, વિકર્ણુ તથા પરાક્રમી ભગદત્ત, એટલા વિખ્યાત મહારથી શરીરનો ત્યાગ કરી બેઠેલા કુરુકુળ પુત્ર તમો ત્રણ લોકને પણ પહેંચી શકો એમ હું માનું છું, તોપણ પાંડવ સામે પરાક્રમ કરી શકતા નથી, તેથી મને સંશય થાય છે, માટે મને ખરેખર હોય તે કહો અને કુંતી પુત્ર જેનો આશ્રય કરી ક્ષણે ક્ષણ આપણને જીતે છે તે પણ કહો. દુર્યોધનનાં એવાં વચન સાંભળી, ભીષ્મે કહ્યું કે, હે રાજન્ ! હું કહું તે મારાં વચન સાંભળ. મેં તને પૂર્વે કહ્યું હતું કે, પાંડવ સાથે તું સલાહ કર એમાં તારૂં તથા સર્વ પૃથ્વીનું કલ્યાણ છે માટે તેમ કરી ભાઈઓ સહિત સુખી થઈ શત્રુને તપાવતાં સર્વ બાંધવોને આનંદ આપતાં ભાઈઓ સહિત આ પૃથ્વીને ભોગવ, એમ પોકારી વારંવાર મેં તને પૂર્વે કહ્યું હતું, તોપણ તેં તે ન ગણકારતાં યુદ્ધ કર્યું અને પાંડવોનું અપમાન કર્યું, તેનું આ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. હે પ્રભો ! હે બહા-બાહો ! શુદ્ધ કર્મવાળા તેમને કોઈ મારી શકતું નથી, તેનું કારણ કહું તે સાંભળ. શાંર્ગ ધનુષ ધારણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે રક્ષિત સર્વ પાંડવોને જીતનાર ત્રણે લોકમાં કોઈ થઈ ગયો નથી, હાલ છે નહીં અને થશે પણ નહીં. હે ધર્મજ્ઞ ! હે તાત ! અંતઃકરણ નિયમમાં રાખનાર મુનિઓએ પૂર્વે મને જે કહ્યું છે તે હું તને યથાર્થ કહું છું.

પૂર્વે એક વખતે ગંધમાદન પર્વતમાં આવેલા દેવતાઓ તથા સર્વ ઋષિઓ, બ્રહ્માની ઉપાસના કરતા હતા, તે સર્વના મધ્યમાં બેઠેલા પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ, પોતાના તેજથી પ્રભવ-ક્ષિત આકાશમાં ઉભેલું અત્યંત શ્રેષ્ઠ વિમાન જોયું. પછી બ્રહ્માએ ધ્યાને કરી તેને ઓળખી, પ્રસન્ન થઈ હાથ જોડી તેમાં બેઠેલા પરમ પુરૂષને નમસ્કાર કર્યા. હાથ જોડી ગિલા થયેલા બ્રહ્માને જોઈ, ઋષિઓ તથા સર્વ દેવતાઓ પણ તે મોટું આશ્ચર્ય જોતાં હાથ જોડી ઉભા રહ્યા અને પરમ ધર્મ જાણનાર બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, જગતા સદા બ્રહ્મા, ઘટતી રીતે તેમની પૂજા કરી, કહેવા લાગ્યા કે, વિશ્વાવસુ, વિશ્વમૂર્તિ, વિશ્વેશ, વિશ્વકર્મા, વિશ્વેશ્વર તથા વાસુદેવ તમે છો, માટે યોગાત્મા એવા હે દેવ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું. હે વિશ્વરૂપ ! હે મહાદેવ ! હે લોકના કલ્યાણ કરનાર ! હે યોગીશ્વર ! હે વિભો ! હે વ્યાપક ! હે સર્વ યોગરૂપ ! હે કમળ કોશ જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા ! હે લોકના ઇશ્વરના

ઇશ્વર ! હે ભૂત ભવિષ્ય, તથા વર્તમાનના નાથ ! હે અસંખ્ય ગુણના ભંડાર ! હે સર્વના આશ્રયભૂત ! હે નારાયણ ! નથી દુઃખે કરી પાર જેનો આવતો એવા, હે શાર્દૂલ ધનુષ ધારણ કરનાર ! હે સર્વ ગુણયુક્ત ! હે વિશ્વભૂતે ! હે નિરામય ! હે વિશ્વેશ્વર ! હે લોકના ક્રત્યાણુમાં તત્પર ! હે શેષ ! હે આદિવરાહ ! હે દૃપીકેશ ! હે વિભો ! હે દુઃખ હરણ કરનાર ! હે દિશાઓના ઇશ ! હે વિશ્વમાં રહેનાર, હે અમિત ! હે અચ્ચય ! હે અવ્યક્ત તથા વ્યક્ત ધણુ સ્થાનવાળા ! હે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર ! હે રૂડી ક્રિયાવાળા ! હે સર્વના અંતઃકરણને જાણનાર ! હે ગંભીર ! હે કામદ ! હે અનંત ! હે જાણનાર ! હે બ્રહ્મન ! પ્રાણીને પાળનાર, ભક્તનાં કાર્ય કરનાર, રૂડી બુદ્ધિવાળા, જ્યને વહેનાર પ્રભો ! તમારો જય થાઓ, જય થાઓ ! હે ગુણાત્મા, સર્વ યોગાત્મા, સ્પષ્ટ પ્રાગટ્યવાળા, ભૂતના આદિ, લોકતત્ત્વના નિયંતા, પ્રાણીને પાળનાર, આત્મયોને, મહાભાગ, પ્રલયના સંક્ષેપ કરવામાં તત્પર, મનની ઇચ્છા પૂરી કરનાર, જયપ્રિય, સ્વભાવથી સૃષ્ટિમાં તત્પર, કામના ઇશ, પરમેશ્વર, અમૃતોદ્ભાવ, સદ્ભાવ, મુક્તાત્મન, વિજયપ્રદ, પ્રજ્ઞપતિના પતિ, દેવ, પદ્મનાભ મહાબલ, આત્મભૂત, મહાભૂત અને હે સત્વાત્મન ! તમારો જય થાઓ ! પૃથ્વી દેવી તમારા ચરણારવિંદ, દિશાઓ બાહુ, સ્વર્ગ મસ્તક, હું મૂર્તિ, દેવતાઓ શરીર, સૂર્ય તથા ચંદ્ર બે નેત્ર, તપ તથા સત્ય બળ, ધર્મ કર્મ, અગ્નિ તેજ, પવન શ્વાસોશ્વાસ, પાણી પરસેવો, અશ્વનિકુમાર નાસિકા, સરસ્વતી જીભ તથા વેદ તમારી સંસ્કારજન્ય નિષ્ઠા છે. એ રીતે સર્વ જગતરૂપ તમે છો અને સર્વ જગત તમારે વિષે રહેલું છે. હે યોગ તથા યોગીના ઇશ્વર ! તમારી સંખ્યા પરિમાણુ, તેજ, પરાક્રમ, બળ તથા જન્મને અમે જાણતા નથી. હે વિષ્ણો ! તમારી ભક્તિમાં તત્પર નિયમથી તમારો આશ્રય કરી રહેલા અમે પરમેશ્વર તથા મહેશ્વર એવા તમારી પૂજા કરીએ છીએ, અને તમારા પ્રસાદથીજ મેં ઋષિઓ, દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પતંગ, પિશાચ, મનુષ્ય, મૃગ તથા જળ જંતુને ઉત્પન્ન કર્યા છે. હે પદ્મનાભ ! હે વિશાળાક્ષ ! હે કૃષ્ણ ! હે દુઃખના નાશ કરનાર ! તમેજ સર્વ ભૂત પ્રાણીની ગતિરૂપ, નિયમમાં રાખનાર, તથા જગતના ગુરુ છો. હે દેવેશ ! તમારા પ્રસાદથી દેવતાઓ સુખી તથા પૃથ્વી નિર્ભય છે માટે હે વિશાળાક્ષ ! યદુવંશને વધારનાર થાઓ. હે વિભો ! ધર્મ સ્થાપન કરવા સાડ અને દૈત્યોના નાશ સાડ તથા જગતના રક્ષણ સાડ હું કહું તે તમે કરો. હે વિભો ! હે વાસુદેવ ! પરમ ગુણ એવી આ સ્તુતિ, તમારા પ્રસાદથી મેં યથાર્થ ગાઈ છે. હે કૃષ્ણ ! પ્રથમ સંકર્ષણને સજી પછી પોતાથી ઉત્પત્તિ જેની છે એવા પ્રદુમ્નને તેથી અવિનાશી વિષ્ણુ જેને કહે છે એવા અનિરૂદ્ધને સજી એ રીતે તમારા આત્માનો વિભાગ કરી તમે મનુષ્યપણાને પામે. લોક ધારણ કરનાર મને પણ અનિરૂદ્ધ વ્યૂહ સજી છે, માટે વાસુદેવમય હું પણ તમારોજ નિર્માણુ કરેલો છું. મનુષ્ય અવતાર લઈ સર્વ લોકના સુખને વાસ્તે અસુરનો વધ કરી ધર્મ તથા યશને પામી યોગને પામશો. હે અમિતવિક્રમ ! લોકમાં બ્રહ્મર્ષિઓ તથા દેવતાઓ તે તે નામે કરી પરમાત્મા એવા તમને ગાશે. હે રૂડા બાહુવાળા ! હે વરદાન આપનાર ! તમારો આશ્રય કરી સર્વ પ્રાણીઓ તમારે વિષે રહ્યાં છે. આદિ, મધ્ય તથા અંત રહિત અપાર યોગયુક્ત, અને લોકની મર્યાદારૂપ તમે છો એમ બ્રાહ્મણો કહે છે.

સ્થિતાશ્ચ સર્વેત્વાયિ ભૂતસંઘાઃ કૃત્વાશ્ચયં ત્વાષરદં સુવાહા ।

અનાદિમધ્યાંતમપારયોગં લોકસ્ય સેતું પ્રવદંતિ વિપ્રાઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने गुर्जरभा-
षायां पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

અધ્યાય ૬૬ મો. શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિ.

भीष्म उवाच—ततः स भगवान् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः ।

ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगंभिरयागीरा ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે-હે રાજન ! પછી લોકના ઇશ્વરના ઇશ્વર દિવ્યમૂર્તિ ભગવાન, મનોહર ગંભીર વાણીએ કરી બ્રહ્માને આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે હે તાત ! યોગબળથી તારૂં આ ઇચ્છિત મેં જાણ્યું, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે, એમ કહી તેજ ઠેકાણે ભગવાન અંતઃકર્તાન થઇ ગયા. તે સમયે આશ્રય પામેલા સર્વ દેવર્ષિ તથા ગંધર્વોએ મોટા કૌતુકથી બ્રહ્માને પૂછ્યું કે, હે બ્રહ્મા ! ભગવાન એવા તમે વિનયથી પ્રણામ કરી એક વાણીએ કરી જેની સ્તુતિ કરી તે કાણુ હતા તે કહો ? અમે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. તેમનાં એવાં વચન સાંભળી ભગવાન બ્રહ્મા મધુરવાણીએ કરી દેવ, બ્રહ્મર્ષિ તથા ગંધર્વોને કહેવા લાગ્યા કે, જે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપ, પ્રાણી માત્રના આત્મા પરમપદ જેને કહે છે તે બ્રહ્મરૂપ પ્રભુ હતા. હે દેવતાઓમાં એક ! પ્રસન્ન થયેલા જગત્પતિની મેં સ્તુતિ કરી જગતના કલ્યાણ વાસ્તે તેમની યાચના કરી. હે ભગવાન ! અસુરને મારવા વાસ્તે મનુષ્ય દેહનો આશ્રય કરી વાસુદેવ નામથી પૃથ્વી તળમાં પ્રગટ થાઓ. પૂર્વે સંગ્રામમાં તમે જે દૈત્ય, દાનવ તથા રાક્ષસો માર્યા હતા, મહા બળવાન ભયંકર રૂપવાળા તે મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તેમને મારવા સાડે પોતાને વશ એવા નર સહિત તમે મનુષ્ય દેહનો આશ્રય કરી પૃથ્વીમાં વિચરો. મારી પ્રાર્થનાથી ક્રાંતિવાળા તે ઋષિ એક નર નારાયણ, મનુષ્ય લોકમાં ઉત્પન્ન થશે, તેથી તેમને દેવપણુ જીતી શકશે નહીં. નરનારાયણ ઋષિને મૂઢ પુરૂષો નથી જાણતા તે ભગવાનનો સર્વ જગતનો પ્રભુ એવો હું મોટો પુત્ર છું, માટે હે દેવતાઓમાં એક ! સર્વ લોકમાં એક વાસુદેવ ભગવાનની તમારે પૂજા કરવી. શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનાર મહા પરાક્રમીને ‘આ મનુષ્ય છે’ એમ જાણી તમારે ક્યારે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. પરમગુણ, પરમપદ, પરમ બ્રહ્મ, પરમ યશ, અક્ષર, અવ્યક્ત અને શાશ્વત એવું તેજ જે પુરૂષસંચક ગવાય છે પણ જાણાતું નથી, પરમ તેજરૂપ, પરમ સુખરૂપ પણ એજ છે, માટે ધણા પરાક્રમવાળા વાસુદેવ ભગવાનનો સર્વ લોકે તથા સર્વ દેવતાઓએ ‘આ મનુષ્ય છે’ એમ જાણી તિરસ્કાર કરવો નહીં, ‘આ મનુષ્ય માત્ર છે.’ એમ જે મંદ બુદ્ધિવાળો કહે છે, તે અજ્ઞાનીને એક પુરૂષો પુરૂષમાં અધમ કહે છે, ને મનુષ્યના શરીરનો આશ્રય કરેલા તે મહાત્મા, યોગી વાસુદેવનું જે અપમાન કરે છે તેને તામસી જાણવો. વક્ષસ્થળમાં લક્ષ્મીના ચિન્હવાળા રૂડી ક્રાંતિવાળા, ચરાચરના આત્મા પદ્મનાભ દેવને જે નથી જાણતો તેને પણ પંડિત પુરૂષો તામસી કહે છે. મુકુટ તથા કંઠમાં કૌસ્તુભ મણિ ધારણ કરનાર લકટોને અભય દેનાર મહાત્માનો તિરસ્કાર કરનાર ઘોર નર-

કર્મા પડે છે. હે દેવતાઓ ! એ રીતે તત્વનો અર્થ જાણી લોકના ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર વાસુદેવ ભગવાનને સર્વ લોકે નમસ્કાર કરવા. ભીષ્મ કહે છે કે હે રાજન ! એ રીતે પૂર્વે સર્વ પ્રાણીના અંતર્યામી ભગવાન બ્રહ્મા ઋષિગણ સહિત દેવતાઓને કહી ત્યાંથી પોતાના લોકમાં પધાર્યા. ત્યાર પછી ગંધર્વ તથા આસરા સહિત દેવતાઓ તથા મુનિઓ પણ બ્રહ્માએ કહેલી કથા સાંભળી પ્રસન્ન થઈ સ્વર્ગમાં ગયા. એ વાત કાઈ ઠેકાણે સમાજમાં થઈ નહિ પણ અંતઃકરણ નિયમમાં રાખનારા મુનિઓથી મેં સાંભળી હતી. યાદવ કુળમાં વાસુદેવ નામે પુરાતન દેવ અવતરશે, એમ તેમણે કહ્યું હતું, તેમજ હે ભરતર્ષભ ! જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ, બુદ્ધિમાન માર્કંડેય, વ્યાસજી તથા નારદજીના મુખથી પણ એજ પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું છે. વાસુદેવ મહાત્મા પ્રભુ, અવિનાશી, લોકના ઇશ્વરના ઇશ્વર, સર્વ જગતના પિતા બ્રહ્માના પણ પિતા હોવાથી સર્વ મનુષ્યોએ પૂજન તથા અર્ચન કરવા યોગ્ય છે. માટે હે તાત ! ધનુષ ધારણ કરનાર અર્જુન, વાસુદેવ તથા પાંડવો સાથે તું યુદ્ધ માં કર, એ રીતે તને વેદના પાર પામેલા મુનિઓએ તથા મેં કહ્યું હતું, તથાપિ મોહથી તારા જાણવામાં આવ્યું નહીં અને ફાલ સુધી દેવરૂપ ગોવિંદ ભગવાન તથા પાંડવ અર્જુનનો તું દ્રેષ કરે છે, તેથી તમોગુણે વિંટા-યેલો તું કૂર રાક્ષસ છે, એમ હું તને માનું છું. તેમ ન હોય તો બીજે કાણ તેમનો દ્રેષ કરે ? હે રાજન ! તને કહું છું કે, આ શ્રીકૃષ્ણ, શાશ્વત, અવિનાશી, સર્વ લોકમય, નિત્ય, સર્વના શિક્ષક, પૃથ્વીને ધારણ કરનાર, ચરાચરના ગુરુ, ત્રિલોકીના ધારણ કરનાર, પ્રભુ, યુદ્ધ કરનાર, જય કરનાર, સર્વ પ્રતિરૂપ, ઇશ્વર, સર્વમય, તમોગુણ તથા પ્રીતિ રહિત એવા છે, માટે હે રાજન ! જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં ધર્મ ને જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય. માટે તેના માહાત્મ્ય યોગે તથા આત્મયોગે કરીને પાંડવો યુક્ત છે માટે એમનો જય થશે. જે ભગવાન, હમેશ પાંડવોને સદ્બુદ્ધિ તથા સંગ્રામમાં જળ આપે છે, લય થકી રક્ષા કરે છે, તે આ શાશ્વત દેવ, સર્વ ગુણમય, કલ્યાણરૂપ વાસુદેવ જાણવા. તું મને પૂછે છે તો સાંભળ. યોગ્ય એવા શુદ્ધ લક્ષણ યુક્ત બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પોતપોતાના કર્મે કરી નિરંતર જોને પૂજે છે તે દ્વાપર યુગને અંતે, કલિયુગના આરંભમાં નારદ પંચરાત્ર પ્રમાણે વિધિનો આશ્રય કરી સંકર્ષણ ગાયેલા એવા વાસુદેવ ભગવાન, યુગ યુગને વિગે સર્વદેવ મનુષ્યલોક સમુદ્રની કડીમેખવાળા દ્વારકાપુરી તથા મનુષ્ય લોકમાં પોતાના નિવાસને વારંવાર સજે છે.

સ एष सर्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्षां तरितांपुरीं च ।

युगेयुगे मानुषं चैववासं पुनःपुनः सृजेत वासुदेवः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्यान
गुर्जरभाषायां षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

અધ્યાય ૬૭ મો. વિશ્વોપાખ્યાન.

દુર્યોધન ઉવાચ—વાસુદેવો મહદ્રૂતં સર્વલોકેષુ કથ્યતે ।

तस्यागमं प्रसिष्टां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १ ॥

દુર્યોધન કહે છે—હે પિતામહ ! વાસુદેવ સર્વ ભૂતરૂપ કહેવાય છે માટે તેનું પ્રમાણ

તથા પ્રતિષ્ઠાને હું જાણુવા ઇચ્છું છું. બીષ્મ કહે છે કે હે ભરતર્ષભ ! વાસુદેવ સર્વ ભૂત-
રૂપ તથા સર્વ દેવતાના પણ દેવતારૂપ છે કારણ કે પુંડરીકાક્ષ એવા તેમના વગર બીજું
કંઈ પણ દેખાતું નથી. ગોવિંદ ભગવાન વિષે મોટું આશ્ચર્ય રહ્યું છે એમ માંડેડેય કહે
છે. કારણ કે, જે સર્વ પ્રાણીના આત્મા મહાત્મા પુરૂષોત્તમ, પ્રલય સમયે સર્વ પ્રાણીને
પોતપોતાના કારણરૂપ મહાભૂતમાં લીન કરી સર્વ લોકના ઇશ્વર સર્વ તેજોમય પુરૂષોત્તમ
યોગ પ્રભાવથી જળમાં પોદે છે, પાછા ઉત્થાન સમયે મુખમાંથી અગ્નિ તથા પ્રાણમાંથી
વાયુ અને પૃથિવ્યાદિ બીજા પણ ભૂતને સૃજી, અચ્યુત એવા તે મનમાંથી વેદ તથા સર-
સ્વતીને સૃજે છે, ઋષિઓ સહિત દેવ, સર્વ લોક, મરણ પ્રયોજન, પ્રગ્નતી ઉત્પત્તિ તથા
પ્રલયના હેતુને પણ સૃજે છે, અને ધર્મરૂપ ધર્મ જાણનાર, વર આપનાર, સર્વ કામ પૂર્ણ
કરનાર, અને કર્તા કાર્ય, સ્વયંભુ, પૂર્વદેવ, ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, બે સંધ્યા, દિશાઓ
આકાશ તથા નિયમો, ઉત્પન્ન કરી અને મહાત્મા ગોવિંદે ઋષિઓ, જપ તથા જગતના
સૃષ્ટાને પણ ઉત્પન્ન કર્યા. પ્રથમ પોતાના ભાર્ષ સંકર્ષણને ઉત્પન્ન કરી પછી સનાતન દેવ
નારાયણ પોતે પ્રગટ થયા, અને પોતાના નાભી કમળમાંથી પિતામહ અને તેથી આ સર્વ
પ્રગ્ન ઉત્પન્ન થઈ છે. સંકર્ષણ શેષ ભગવાને, સર્વ પ્રાણીના આધારભૂત પર્વત સહિત
આ પૃથ્વીને ધારણ કરી છે તેથી બ્રાહ્મણો ધ્યાન યોગે કરી તેમને મોટા બળિષ્ઠ કહે છે,
અને બ્રહ્માના કાનના મળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, ઉગ્રકર્મ તથા ઉગ્ર બુદ્ધિવાળા બ્રહ્માને
મારવા દોડતા મધુ નામના મોટા અસુરને પુરૂષોત્તમ ભગવાને માર્યો. હે તાત ! જનાર્દન
ભગવાનને દેવ, દાતવ, મનુષ્ય તથા ઋષિઓ, મધુસૂદન એમ કહે છે. વરાહ, નૃસિંહ તથા
વામનરૂપ શ્રી હરિ સર્વના માતા તથા પિતા છે. પુંડરીકાક્ષ વગર બીજું ભૂત, ભવિષ્ય કંઈ
છેજ નહીં. વાસુદેવ ભગવાને મુખથી બ્રાહ્મણો, બે બાહુથી ક્ષત્રિયો, સાયળથી વૈશ્ય તથા
ચરણથી શૂદ્રને ઉત્પન્ન કર્યા છે. નિયમ યુક્ત તે દેવે, તપે કરી સર્વને રહેવાના સ્થાનરૂપ
પૃથ્વી સૃજી અમાવાસ્યાને દિવસે બ્રહ્મરૂપ ગોવિંદને તથા પૂર્ણિમાને દિવસે યોગરૂપ ગોવિં-
દને જે સેવે તે બ્રહ્મને પામે. હે નરાધિપ ! કેશવ ભગવાન પરમ તેજરૂપ તથા સર્વ લોકના
પિતામહ છે, એમ મુનિઓ હૃષીકેશને કહે છે. હે રાજન્ ! આચાર્ય, પિતા તથા ગુરૂ પણ
તે છે અને જેને એ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય તે અક્ષય લોકને પામે છે. જે ભય વખતે કેશવ
ભગવાનને શરણે જાય, વા હમેશા જે એનું નામ લે, તે પણ કલ્યાણવાન તથા સુખી થાય.
જે પુરૂષો શ્રીકૃષ્ણને શરણે જાય તે કદી પણ મોહ પામે નહીં. જનાર્દન ભગવાન મોટા
ભયમાં બુડેલાઓની પણ નિરંતર રક્ષા કરે છે. હે ભારત ! યુધિષ્ઠિર રાજા, મહાત્મા
જગતના ઇશ્વર તે કેશવ ભગવાનને ઓળખી યોગના પ્રભુ ઇશ્વરની સર્વાત્મપણે શરણે રહેલા છે.

સ તં યુધિષ્ઠિરોક્તાત્વા યાથાતથ્યેન ભારત ।

સર્વાત્મનામહાત્માનં કેશવં જગદીશ્વરં ॥

પ્રપન્નઃ શરણં રાજન્ યોગાનાં પ્રભુમીશ્વરમ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने गुर्जर-
भाषायां सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

અધ્યાય ૬૮ મો. વિશ્વોપાખ્યાન (ચાલુ)

ભીષ્મ ઉવાચ—શૃણુ ચેદં મહારાજ બ્રહ્મભૂતંસ્તવં મમ ।

બ્રહ્માર્ષિમિશ્ર દેવૈશ્ચ યઃ પુરા કથિતો ભૂવિ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે—હે મહારાજ ! પૂર્વે બ્રહ્માર્ષિ તથા દેવતાઓએ જે ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે, તે બ્રહ્મરૂપ સ્તુતિ હું કહું તે સાંભળ. હે દેવના દેવ ! સાધ્ય દેવના પણ ઇશ્વર, પ્રભુ અને લોકને પાળનારના પણ અભિપ્રાયને જાણનાર તમે છો, એવી રીતે નારદે, અને ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનરૂપ તથા યજ્ઞોના અને તપના રૂપ તમે છો, એમ માર્કંડેયે, અને પ્રાચીન એવું વિષ્ણુનું પરમરૂપ છે, એ તમારું છે અને દેવના પણ તમે દેવ છો, એમ ભૃગુઋષિએ અને વસુમાં વાસુદેવ તથા ઇન્દ્રને સ્થાપન કરનાર હે દેવ ! દેવના પણ તમે દેવ છો, એ રીતે વ્યાસજીએ અને પૂર્વે પ્રજા સૃજનાર, સર્વ લોકના સૃષ્ટા દક્ષપ્રજાપતિરૂપ છો, એમ અંગિરાએ, અવ્યક્ત તમારા શરીરમાંથી અને વ્યક્ત તમારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, અને દેવતાઓ તમારાથી ઉત્પન્ન થયા છે એ રીતે દેવળ તથા અસિતે, તમારા મસ્તકે કરી સ્વર્ગ તથા આહુએ કરી પૃથ્વી વ્યાપ્ત છે, અને ત્રણલોક તમારું જઠર છે માટે તમે સનાતન પુરૂષ છો એ રીતે તપે કરી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરૂષોએ હે મધુસૂદન ! આત્મ-દર્શને કરી તૃપ્ત, ઋષિઓમાં તમે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છો ને સર્વ ધર્મમાં કુશળ, સંગ્રામમાં પાછા ન ફરનાર ઉદાર રાજર્ષિઓના તમે ગતિરૂપ છો, એ રીતે યોગ જાણનાર સનતકુ-મારાદિક મુનિઓએ સ્તુતિ કરી છે. હે તાત ! આ કેશવ ભગવાનનો યથાર્થ સંક્ષેપ તથા વિસ્તાર મેં તને કહ્યો, માટે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તે કેશવ ભગવાનને ભજ. સંજય કહે છે કે, હે મહારાજ ! ભીષ્મના મુખથી આ પવિત્ર આખ્યાન સાંભળી તમારો પુત્ર દુર્યોધન, કેશવ ભગવાનને તથા મહારથિ પાંડવને ધણા પરાક્રમી માનવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! કરી વળી શંતનુ પુત્ર ભીષ્મે તમારા પુત્ર દુર્યોધનને કહ્યું કે—હે રાજન્ ! તેં જે મને પૂછ્યું હતું તે નારાયણરૂપ મહાત્મા કેશવનું તથા નરનું માહાત્મ્ય તેં સાંભળ્યું. તે ઋષિ નરના-રાયણ જે વાસ્તે મનુષ્યમાં પ્રગટ થયા તથા સંગ્રામમાં શરવીર કાષ્ઠથી હજુતા નથી તેનું કારણ પણ સાંભળ્યું. હે રાજેન્દ્ર ! યશસ્વી પાંડવો ઉપર શ્રીકૃષ્ણને અત્યંત પ્રીતિ છે, માટે હું તને કહું છું કે પાંડવ સાથે સલાહ કરી બળવાન લાઇઓ સહિત સ્વતંત્રતાથી પૃથ્વીને ભોગવ્ય, નહીં તો આ નરનારાયણદેવનો તિરસ્કાર કરી બચીશ નહીં. હે વિશંપતે ! એટલું કહી તમારા પિતા ભીષ્મ, બોલતા બંધ થઈ શયન કરવા તંબુમાં ગયા. હે ભરત-ર્ષભ ! તે મહાત્માને પ્રણામ કરી દુર્યોધન રાગ પણ પોતાના તંબુમાં જઈ તે રાત્રિએ સ્વચ્છ શય્યામાં સૂઈ રહ્યો.

રાજા ચ શિબિરં પ્રાયાત્ પ્રણિપત્ય મહાત્મને ।

શિષ્યે ચ શયને શુષ્પે રાત્રિં તાં ભરતર્ષભ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने गुर्जर
भाषायां अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

અધ્યાય ૬૯ મો. પાંચમા દિવસનું યુદ્ધ.

સંજય ઉઘાઘ—વ્યુષિતાયાં ચ શર્વર્યામુદિતે ચ દિવાકરે ।

उमसेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે મહારાજ ! રાત્રિ ગયા પછી સૂર્યોદય થયો ત્યારે બેઉ સેના યુદ્ધ કરવા નિકળી. હે રાજન્ ! તમારા ખરાબ વિચારથી પરસ્પર ઇચ્છાવાળા અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા તમારા પુત્ર તથા પાંડવો એક બીજાને જોઈ એકઠા થઈ વ્યૂહ રચના કરી પ્રસન્ન મને પ્રહાર કરનાર પરસ્પર સામે દોડ્યા હે રાજન્ ! તમારી તરફના મક્કર વ્યૂહને ચોતરફથી બીજમ રક્ષા કરતા હતા. હે મહારાજ ! તે વખતે ગ્રીમાં શ્રેષ્ઠ તમારા પિતા બીજમ મોટા રથ સમુદાય સહિત નિકળ્યા. તેમની પાછળ પોતપોતાને સ્થાનકે ઉભેલા રૂથી, પાયદળ, હસ્તિઓ તથા ઘોડેસ્વારો ચાલવા લાગ્યા. સંગ્રામમાં આવતા તેમને જોઈ યશસ્વી પાંડવો ક્રોધથી જીતાડ નહીં એવા રથેન નામના વ્યૂહથી સામે રચવા લાગ્યા. જેના મુખ વિષે મહા બળવાન ભીમસેન, નેત્રને વિષે ક્રોધથી સહન થાય નહીં એવો શિખંડી તથા પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, મસ્તક વિષે સત્ત્વ પરાક્રમવાળા શરવીર સાત્યકિ, ગ્રીવા વિષે ગાંડીવ ધરનાર અર્જુન, ગાંધી પાંખ વિષે અક્ષૌહિણી સહિત પુત્ર યુક્ત મહાત્મા દુપદ, જમણી પાંખ વિષે અક્ષૌહિણી પતિ દેકય, અને પાછળ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર તથા પરાક્રમી અભિમન્યુ, અને પૃષ્ઠ ભાગમાં નકુળ સહદેવ સહિત ઘણા પરાક્રમવાળા શરવીર યુધિષ્ઠિર રાજા ઉભા રહ્યા. સંગ્રામમાં ભીમસેને, તમારી તરફના મક્કર વ્યૂહના મુખમાં પ્રવેશ કરી બીજમ પાસે જઈ બાણથી તેમને ઢાંકી દીધા. હે ભારત ! બીજમે પણ તે મોટા સંગ્રામમાં વ્યૂહ રચનાએ કરી ઉભેલા પાંડવના સૈન્યને મોહ પમાડતાં તેની ઉપર મોટાં અસ્ત્રો નાખ્યાં. મોહ પામેલા સૈન્યને જોઈ ઉતાવળથી અર્જુને હજાર બાણે કરી બીજમને વિંધ્યા, અને સંગ્રામમાં બીજમે મૂંઢેલા અસ્ત્રને વારી, પ્રસન્ન થયેલા પોતાના સૈન્ય સહિત યુદ્ધ વાસ્તે ઉભા રહ્યા. પૂર્વે થયેલા ભયંકર વધને તથા યુદ્ધમાં થયેલા પોતાના ભાઈઓના નાશને યાદ કરી બળવાનમાં શ્રેષ્ઠ મહારથી દુર્યોધન રાજાએ દ્રોણાચાર્યને કહ્યું કે, હે આચાર્ય ! હે નિષ્પાપ ! નિરંતર તમે મારા હિતને ઇચ્છનાર છો, તેમ તમારો તથા પિતામહ બીજમનો આશ્રય કરી સંગ્રામમાં દેવતાઓને પણ જીતવા અમે સમર્થ થઈએ એમાં સંશય નથી ત્યારે હીનવીર્ય તથા પરાક્રમવાળા પાંડવોને મારીએ તેમાં શું આશ્ચર્ય ! માટે હે શુરો ! જે રીતે પાંડવ નાશ પામે તેમ કરો, તમારું કલ્યાણ થયો. હે મારિષ ! એ રીતે તમારા પુત્ર દ્રોણાચાર્યને કહ્યું પછી તે સાત્યકિ જેતાં પાંડવ સૈન્યને ભેદવા લાગ્યા. હે ભારત ! તે વખતે સાત્યકિએ દ્રોણાચાર્યને વારી રાખ્યા, પછી તે બેઉનું ભયને આપનાર ઘોર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં પ્રતાપવાન દ્રોણાચાર્ય, સાત્યકિને હસતા હોય નહીં તેમ તીક્ષ્ણ બાણે કરી જતુદેશ (હાંસડી) માં વિંધ્યો. હે રાજન્ ! તેથી ભીમસેને શસ્ત્ર ધારણ કરનાર શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્યથી સાત્યકિની રક્ષા કરતાં ભરદ્વાજના પુત્રને વિંધ્યા. હે મારિષ ! તેથી ક્રોધ પામેલા દ્રોણ, બીજમ તથા શત્રુ બાણે કરી ભીમસેનને ઢાંકી દીધા. તેને જોઈ અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોએ તીક્ષ્ણ બાણે કરી ઉગામેલા આયુધવાળા સર્વને વિંધ્યા. અત્યંત ક્રોધ પામેલા મહા બળવાન દ્રોણ તથા બીજમ સામા આવવા

લાગ્યા, તેમને જોઇ શરવીર મોટા ધનુષવાળા શિખંડી, મેધ જેવા ધોર શબ્દવાળું બળવાન ધનુષ મહત્ત્વ કરી બાણના વરસાદે કરી, સૂર્યને ઢાંકતો તેમની સામે આવ્યો, તેને જોઇ ભરતોના પિતામહ ભીષ્મે તેનું સ્ત્રીપણું યાદ કરી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું છોડી દીધું. તે વખતે હે મહારાજ ! તમારા પુત્રના કહેવાથી ભીષ્મની રક્ષા કરતા દ્રોણાચાર્ય તેની સામે દોડ્યા. તે સમયે શિખંડી શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણ પાસે આવી પ્રલય સમયના અમિ જેવા તીક્ષ્ણ તેમને જોઇ ત્યાંથી દૂર ખસી ગયો. હે વિદ્યાપતે ! એટલામાં મોટા યશને ઇચ્છતો તમારો પુત્ર દુર્યોધન, ઘણાક સૈન્ય મહિત ત્યાં આવી ભીષ્મની રક્ષા કરવા લાગ્યો. હે રાજન ! તેમજ પાંડવો પણ અર્જુનને આમળ કરી જ્ય માટે દઢ મતિ કરી ભીષ્મનીજ સામે આવવા લાગ્યા. સંગ્રામમાં જ્ય તથા મોટા આશ્ચર્યરૂપ યશને ઇચ્છતા તેમનું દેવદાનવ જેવું મોટું તેમજ ભયંકર યુદ્ધ થયું.

તદ્યુદ્ધમમવદ્ ઘોરં દેવાનાં દાનવૈરિવ ।

જયમાકાંક્ષતાં સંખ્યે યશઃ સુમહાન્નુતમ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पंचमदिवसयुद्धारंभे गुर्जर-
भाषायां ऊनसप्ततित्तमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

અધ્યાય ૭૦ મો. સંકુલ યુદ્ધ.

संजय उवाच=अकरोतुमुलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा ।

भीमसेनमयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન ! ભીમસેનના ભયથી તમારા પુત્રને બચાવવાને ઇચ્છતા શંતનુ પુત્ર ભીષ્મે મોટું યુદ્ધ કર્યું. મુખ્ય શરવીરોનો નાશ કરનાર કૌરવ પાંડવોનું યુદ્ધ, દિવસના પૂર્વ ભાગમાં પ્રવર્તમાન થયું. મહા ભયંકર સંકુલ સંગ્રામમાં આકાશને સ્પર્શ કરે એવો મોટો શબ્દ થતો હતો. શબ્દ કરતા મોટા હસ્તિ, હણહણાટ કરતા ઘોડાઓ, ભેરી તથા શખના શબ્દોએ કરીને તે યુદ્ધ અત્યંત ગાઢ થયું હતું, યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા પરાક્રમી મહા બળવાન એ એક સેનાના યોદ્ધાઓ, સંગ્રામમાં ગોંદરામાં જેમ બળદો ગર્જના કરે તેમ ગર્જના કરતા હતા. હે ભરતર્ષભ ! સંગ્રામમાં મોટા શરવીરોના તીક્ષ્ણબાણે કરી પડતાં મસ્તકો આકાશમાંથી થતા પથ્થરના વરસાદની પેઠે જેવામાં આવતાં હતાં. કુંડલ તથા સંગ્રામમાં પહેરવાની ટોપી સહિત સુવર્ણથી ઉત્તવળ એવાં કેટલાંક ત્યાં પડેલાં મસ્તકો દેખાતાં હતાં. બાણે કરી મંથન કરેલાં શરીર, ધનુષ તથા આભરણ સહિત બાહુએ કરી રણભૂમિ ઢાંકાઇ ગઇ હતી. કવચ યુક્ત શરોર, શોભતા હસ્ત, રક્ત છે અંતભાગ જેના એવાં સુંદર નેત્રવાળાં ચંદ્ર જેવાં મુખ, હસ્તિ, ઘોડા તથા મનુષ્યોનાં શરીરોએ કરી સર્વ રણભૂમિ એ ઘડીમાં પથરાયેલી દેખાતી હતી. શસ્ત્રરૂપ વિજ્ઞાનોનો જેમાં પ્રકાશ છે એવા ઉડેલી રજરૂપ મેધમાં આયુધોનો શબ્દ કાટકા સમાન લાગતો હતો. એ રીતે કૌરવ પાંડવો રૂધિરરૂપ પાણીવાળો દુઃસહ સંગ્રહાર પ્રવર્તમાન થયો હતો. મહા ભયંકર ધોરરૂપ રૂપાં ઉભાં કરનાર સંગ્રામમાં યુદ્ધમાં દુર્મંદ એવા ક્ષત્રિયો બાણનો વરસાદ કરવા લાગ્યા.

હે ભરતર્ષભ ! તમારૂં તથા પારકાઓનાં તે મહા સંગ્રામમાં આણુના વરસાદથી પીડા-
મેલા હસ્તિઓ તે તે ઠેકાણે શબ્દ કરતા હતા. અતિ કોંઈ ધણા પરાક્રમવાળા સંગ્રામમાં
ધીર શરવીરોના ધનુષની પ્રત્યંચાના તથા મેળના શબ્દ કરી કાંઈ પણ સંભળાતું ન હતું.
રૂધિરશ્વરી પાણીવાળા સંગ્રામમાં ચોતરફ બેરાઈ પડેલાં માથા વગરનાં ધડોને જોઈ શત્રુના
વધ, મારતે તૈયાર થયેલા રાજાઓ, ચોતરફથી દોડતા હતા. ધણા તેજવાળા ભાલા ધરનાર
શરવીરો આણુ, શક્તિ, ગદા, તથા ખડ્ગે કરી એક બીજાને મારતા હતા. આણુ કરીને
વિંધાયેલા અંકુશ વગરના હસ્તિઓ તથા હણાયા છે સ્વાર જેના એવા અશ્વ, દસે દિશા-
ઓમાં દોડતા હતા. હે ભરતર્ષભ ! આણુના વાગવાથી અત્યંત પીડાયેલા તમારી તરફના
તથા પારકાઓના બીજા યોદ્ધાઓ ઉંચા ફૂદી ફૂદીને પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. એવી રીતના
બીજા તથા દ્રોણના યુદ્ધમાં વાહન, મસ્તક, ધનુષ, ગદા, ભાલા, હાથ, સાયળ, પગ, આભ-
રણ તથા આબુધના દગલા તે તે ઠેકાણે દેખાતા હતા. હે વિશાંપતે ! અશ્વ, હસ્તિ તથા
પાછા ન ફરે એવા રથના સમુદાય પણ તે તે ઠેકાણે દેખાતા હતા. તે સંગ્રામમાં કાળ
આવ્યેથી ક્ષત્રિયો ગદા, તરવાર, સાંચ તથા ત્રંચી વગરના આણુ કરી એક બીજાને મારતા
હતા. યુદ્ધમાં કુશળ કેટલાક શરવીરો, લોહાના ભાલાથી મારે તેમ પોતાના હાથથીજ
એક બીજાને મારતા હતા. કેટલાક તમારી તરફના અને પાંડવ તરફના શરવીર યોદ્ધાઓ,
મુડીથી, ઘુંટણથી તથા તલાંચે કરીને એક બીજાને મારતા હતા. હે જનેશ્વર ! પડેલા,
પાડવા માંડેલા તથા એજા કરતા યોદ્ધાઓએ કરીને રણભૂમિ ભયંકર દેખાતી હતી. અને
શ્રેષ્ઠ તરવાર ધરનાર રથ વગરના યોદ્ધાઓ એક બીજાને મારવાની ઇચ્છાથી પરસ્પરની સામે
દોડતા હતા, એટલામાં ધણાક કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓથી વિંટાએલો દુર્યોધન રાજા સંગ્રા-
મમાં બીજાને આગળ કરી પાંડવ સામે ગયો, તેમજ સર્વ પાંડવો પણ ભીમસેનને વિંટાઈ
કોંઈથી બીજા સામે દોડ્યા. તે પછી યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

તથૈવ પાંડવાઃ સર્વે પરિવાર્ય વૃકોદરં ।

મીષમમ્ભ્યદ્રવન્ કુદ્ધાસ્તતો યુદ્ધમવર્તત ॥

इति भीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे गुर्जरभाषायां
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

અધ્યાય ૭૧ મો. સંકુલ યુદ્ધ (ચાલુ)

સંજય ઉવાચ—દૃષ્ટ્વા મીષ્મેણ સંસક્તાન્ધ્રાત્રુનન્યાંશ્ચ પાર્થિવાન્ ।

સમમ્ભ્યધાવદ્રાંગેયમુચતાસ્ત્રો ધનંજયઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજા ! પછી બીજા સાથે યુદ્ધ કરતા પોતાના ભાઈઓ વથા
બીજા રાજાઓને જોઈ ઉગામેલ અસ્ત્રવાળા અર્જુન, ગંગાપુત્ર સામે દોડ્યા. તે વખતે
તેના ગાડીવ ધનુષનો તથા ભગવાનના પાંચજન્ય શંખનો શબ્દ સાંભળી તેના શ્વજને
પણ જોઈ આપણા સર્વને ભય પ્રાપ્ત થયું. હે મહારાજ ! તે વખતે સિંહના પુંછડા જેવો
આકાશમાં ઉગેલા ધૂમકેતુની પેઠે વૃક્ષોવિષે અડકતો, ધણા વણીવાળો, વિચિત્ર તરેહનો

દિવ્ય હનુમાનના ચિન્હવાળા અર્જુનનો જ્યજ્ઞ અમોઝે જોયો, અને આકાશમાં મંડળ વચ્ચે અળકતી વિજળી સમાન સોનાના પૃષ્ઠ ભાગવાળા તેના ગાંડીવ ધનુષને પણ સંત્રામમાં યોદ્ધાઓ જોતા હતા. ઇંદ્રની પેઠે સામે ગર્જના કરતા તમારી સેનાને મારતા તેના મોજાએ શબ્દ પણ અમે સાંભળતા હતા. ભયંકર યત્નવાળા અને ભયંકર વાયુવાળા વિજળી સહિત ગર્જના કરતો મેઘ જેમ વરસાદે કરી પવતને ઢાંકે તેમ બાણના વરસાદે કરી સર્વ દિશાઓને ઢાંકતો અર્જુન ગંગાપુત્રની સામે દોડ્યા. તેના અસ્ત્રથી મોહ પામેલા અમો પૂર્વ પશ્ચિમાદિક દિશાઓને પણ જાણતા ન હતા. હે ભરતર્ષભ ! બચથી નાસતા થાકેલાં વાહનવાળા હણ્યાએક ઘોડા તથા મનવાળા તમારી તરફના યોદ્ધાઓ એક બીજામાં મળી તમારા પુત્ર સહિત બીજાની પાછળ સંતાપ ગયા, તે વખતે રણસંત્રામમાં પીડાએલ તેમના શરણુ રૂપ બીજમ થયા હતા. ઇંદ્રના વજ્ર જેવો અર્જુનના ગાંડીવ ધનુષનો શબ્દ સાંભળી બીનેલા રથમાં રથમાંથી, ઘોડેસ્વારો ઘોડા ઉપરથી તથા પાયદળો પૃથ્વી ઉપરથી પડતા હતા. બીનેલાં સર્વ સૈન્યો પણ છુપાઈ જતાં હતાં. હે વિશંપતે ! પછી મોટા વેગવાળા કાંબોજ દેશના ઘોડાઓ, હનરાં ગોવાળ, મોટા ગોવાલ છે શરણુ જેનું એવા નાના ગોવાળ, મદ્ર, સૌવીર, ગાંધાર, ત્રિગર્ત દેશનો રાજા, કલિંગ દેશના સર્વ યોદ્ધાઓથી વિંટાએલો દુઃશાસન સહિત જ્યદ્રથ તથા તમારા પુત્રની આજ્ઞાથી ચૌદ હજાર ઘોડેસ્વારો, શકુનિ સાથે તેની સહાયતા વાસ્તે ઉભા રહ્યા. હે ભરતર્ષભ ! એ રીતે વિભાગ કરેલા રથ તથા વાહનવાળા એકઠા મળેલા સર્વ તમારાઓ રણસંત્રામમાં અર્જુનને મારવા લાગ્યા. તે વખતે રથ, હસ્તિ, ઘોડાઓ તથા પાયદળે કરી ઉડેલી મોટા મેઘ સરખી રજે કરી રણુ-ભૂમિ ભયંકર દેખાતી હતી. હાથી, ઘોડા તથા રથ ઉપર બેસી, લાલા, સાંચ તથા બાણ કરી યુદ્ધ કરતા સૈન્ય સહિત બીજમ અર્જુન સામે વિંદ તથા અનુવિંદ કાશિરાજ સામે, સિંધુ દેશનો રાજા જ્યદ્રથ બીમસેન સામે, અને પુત્ર તથા કારભારી સહિત ધર્મરાજા મદ્રદેશના યશસ્વી રાજા શલ્ય સામે યુદ્ધ કરતા હતા. તેમજ હે વિશંપતે ! વિકર્ણુ સહદેવ સામે ચિત્રસેન, શિખંડી સામે તથા મત્સ્ય દેશના યોદ્ધાઓ, દુર્યોધન તથા શકુનિ સામે લડતા હતા. દુષ્ટ, એકિતાન તથા મહારથી સાત્યકિ, પુત્રયુક્ત મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય સાથે, કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે યુદ્ધ કરતા હતા, લડકેલા અશ્વ, લમતા હસ્તિઓ તથા રથવાળાઓ યુદ્ધ કરતાં ચોતરફથી એક બીજામાં મળી ગયાં હતાં. હે વિશંપતે ! મેઘ વિના પણ વિજળીઓ તથા ઉડેલી રજે કરી ઢંકાએલી દિશાઓ દેખાતી હતી, અને ગડગડાટ સહિત મોટાં ઉખાડીયાં તથા પવન વહાતો હતો તેથી રજનો વરસાદ વરસી આકાશમાં સૂર્ય પણ ઢંકાઈ ગયો. અસ્ત્રથી પીડાતા તથા રજથી પરાભવ પામેલા પ્રાણીઓ અત્યંત મોહ પામતા હતા. શરવીરોએ હાથથી ફેંકેલો સર્વ આવરણુ ભેદનાર બાણનો સમુદાય પણ ગાઢ દેખાતો હતો. હે ભરતર્ષભ ! શરવીરોએ ઉત્તમ ભુગએ કરી પ્રેરેલાં, નક્ષત્ર સરખી અળકતી કાંતિવાળાં શસ્ત્રો, આકાશમાં પ્રકાશ કરતાં હતાં. સુવર્ણથી શોભતી વિચિત્ર તરેહની બળદના ચામડાની ઢાલો સર્વ દિશાઓમાં પડતી હતી. સૂર્ય જેવી તેજ તરવારોએ કરી ચોતરફથી પાડેલાં શરીરો તથા મસ્તકો ઠામેઠામ દેખાતાં હતાં. ભાગેશ ચક્ર, ડાંડા તથા બેસવાની જગ્યાવાળા, પડી ગએલી મોટી જ્યજ્ઞવાળા હણ્યાએલ છે અશ્વ જેના એવા મોટા રથો તે ને ઠેકાણે પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. વળી શસ્ત્ર વાગવાથી વણ-

યુક્ત રથમાં ખેસનાર હણાવાથી ખાલી રથને ખેંચતા કેટલાક અશ્વો આમ તેમ દોડતા હતા. હે ભારત ! વળી બાણ વાગવાથી બેદાએલ શરીરવાળા ગળામાં જાંતર બાધેલા કેટલાક ઉત્તમ ઘોડાઓ, તે તે ટેકાણે કેવળ ઘોંસરીને ખેંચતા દેખાતા હતા. હે રાજા ! બળવાન એક હસ્તિએ મર્દન કરેલા સારથિ, અશ્વ તથા રથિએ સહિત કેટલાક રથો રણ-ભૂમિમાં ફરતા દેખાતા હતા. રણસંગ્રામમાં સૈન્યના ઘણા સમુદાયથી કેટલાક હસ્તિઓ મદ ઝરતા મોટા હસ્તિના મદને સુંઘી તેને પકડવા જતા તેને બદલે મદ વગરના બીજા હસ્તિને પકડતા હતા. ભાલાએ સહિત મૃત્યુ પામેલા પડતા માવત તથા બાણથી હણેલા હસ્તિઓએ કરી રણભૂમિ ઢંકાઈ ગઈ હતી. સૈન્ય સમુદાયમાં પ્રેરેલા ઉત્તમ હસ્તિઓએ યુદ્ધમાં મારેલા કેટલાક હસ્તિઓ તથા ધ્વજ સહિત સંગ્રામમાં પડતા હતા. હે મહારાજ ! રણસંગ્રામમાં હસ્તિઓએ મોટા સર્પ સરખી સુંદે કરી ભાગેલા કેટલાક રથના ઢૂંપડાઓ દેખાતા હતા. વળી કેટલાક હસ્તિઓ રણસંગ્રામમાં ભાગ્યા છે રથ સમુદાય જેના એવા રથિઓની ચોટલી ઝાલી, વૃક્ષની શાખાની પેઠે તેને પળાડી ચુરો કરતા હતા. રથમાં ભરાએલા રથને ખેંચતા કેટલાક ઉત્તમ હસ્તિઓ રણસંગ્રામમાં સર્વ દિશાઓમાં દોડતા હતા. એ રીતે રથને ખેંચતા હસ્તિઓનું ૩૫ તળાવમાંના કમળ સમુદાયને ખેંચતા હસ્તિ જેવું લાગતું હતું. તે વખતે ઘોડેસ્વાર, પાયદળ તથા ધ્વજ સહિત મોટા રથે કરી રણભૂમિ ઢંકાયેલી દેખાતી હતી.

एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् ।

सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे गुर्जरभाषाया
मेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

અધ્યાય ૭૨ મો. રાજા રાજાઓનું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ—શિશંડીસહમત્સ્યેન વિરાટેન વિશાંપતે ।

भीष्ममाशुमहेष्वास माससाद् सुदुर्जयम् ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે વિશાંપતે ! પછી મત્સ્ય દેશના વિરાટ રાજા સહિત શિશંડી દુઃખે કરી જતાય નહીં એવા મોટા ધનુષવાળા બીષ્મ સામે આવ્યો. દ્રોણાચાર્ય, દ્રુપાચાર્ય, મોટા ધનુષવાળા તથા મહા બળવાન વિકર્ણુ તથા શૂરવીર બીજા ઘણાક રાજાઓને રણસંગ્રામમાં અર્જુન મારવા લાગ્યો. તેમજ હે ભૂમિવર્ષભ ! મોટા ધનુષવાળા કારભારી તથા બંધુ સહિત મિંધુ દેશના રાજા જયદ્રથને અને પૂર્વ દિશાના તથા દક્ષિણ દિશાના રાજાઓને પણ તે મારવા લાગ્યો. મોટા ધનુષવાળા ક્રોધી રણસંગ્રામમાં દુઃખે કરી સહન થાય નહિ એવા તમારા પુત્ર દુર્યોધન સામે બીમસેન યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મોટા ધનુષવાળા દુર્જય, મહારથી પિતા પુત્ર શકુનિ તથા ઉલૂક સામે સહદેવ દોડ્યો. હે મહારાજ ! તમારા પુત્રે પીડેલા મહારથી ધર્મરાજા રણસંગ્રામમાં હસ્તિસૈન્ય સામે યુદ્ધ કરતા હતા. શૂરવીરમાં શ્રેષ્ઠ પાંડવ માદ્રી પુત્ર નકુળ, રણસંગ્રામમાં ત્રિગર્તના સૈન્ય સામે લડતો હતો ને અત્યંત ક્રોધી સાત્યકિ, ચેકિતાન તથા મહારથી સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુ, સંગ્રામમાં શાલ્વ તથા

કેકય રાજ સામે થયા હતા. અત્યંત દુઃખે કરી જીતાય નહીં એવા ધૃષ્ટકેતુ તથા રાક્ષસ ધૃષ્ટાક્રય, તમારા પુત્રના રથસૈન્ય સામે અડયા હતા. મહા બળવાન સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, રણસંગ્રામમાં ઉગ્ર કર્મવાળા દ્રોણાચાર્ય સામે યુદ્ધ કરતો હતો. એ રીતે મોટા ધનુષવાળા એટલા તમારી તરફના શસ્ત્રવીરો એકઠા મળી પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. મધ્યાન્હના સૂર્યના પ્રકાશથી આકાશ ઝળાંઝળાં થઇ રહ્યું હતું. તે સમે કૌરવ તથા પાંડવો પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા. સુવર્ણથી વિચિત્ર તરેહના ધ્વજ તથા પતાકાયુક્ત, વ્યાઘ્રના ચાંમડાના આવરણવાળા રણસંગ્રામમાં વિચરતા રથો શોભતા હતા. પરસ્પર જીતતાની ઈચ્છાથી રણસંગ્રામમાં એકઠા મળેલા સર્વ યોદ્ધાઓનો સિંહ જેવો ધોર શબ્દ થતો હતો. શસ્ત્રવીર સૃજ્યે કૌરવ સાથે અત્યંત દાડણુ અને આશ્ચર્યરૂપ યુદ્ધ કરતા હતા, તે અમોઝે બેઠું. હે શત્રુતાપન ! હે રાજન ! જેમાં ચોતરફથી મૂકેલા બાણોએ કરી આકાશ, દિશા સૂર્ય તથા વિદિશા પણ અમે દેખતા ન હતા. નાખેલી નિર્મળ અગ્નિભાગવાળી શક્તિઓ, ભાલા, કાળા કમળ જેવી ક્રાંતિવાળી પાયેલી તરવાર, વિચિત્ર તરેહનાં કવચ તથા આભરણના તેજે કરી આકાશ, દિશાઓ તથા વિદિશાઓમાં પ્રકાશ પડતો હતો. ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેવી ક્રાંતિવાળા રાજાઓના શરીરોએ કરી રણરૂપ આંગણું શોભતું હતું. હે રાજન ! ત્યાં આવતા રથના સમુદાય તથા સિંહ જેવા પુરૂષો આકાશમાં ગ્રહ શોભે તેમ શોભતા હતા. રથીમાં શ્રેષ્ઠ બીજે સર્વ સૈન્ય જોતાં મહા બળવાન ભીમસેનને વારી સુવર્ણના પુંખવાળા, શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા, સારી રીતે પાએલા અને તેજથી ધોએલા બાણ તે ઉપર ચઢાવ્યા. તે વખતે હે ભારત ! મહા બળવાન ભીમસેને પણ મોટા વેગવાળી સર્પ સમાન શક્તિ નાંખી. ડાંડાવાળી દુઃખે કરી સહન થાય નહીં એવી સામે આવતી શક્તિને જોઇ બીજે રણસંગ્રામમાં ગ્રંથી વગરના બાણે કરી તેને કાપીને પાયેલા તથા તીક્ષ્ણ કરેલા બીજ ભલ્લ નામના બાણે કરી તેના ધનુષના બે કડકા કર્યા. હે જનેશ્વર ! તે વખતે સાત્યકિએ રણસંગ્રામમાં તરતજ બીજ સામે આની, અત્યંત સજેલા, તીક્ષ્ણ તીર કાન સુધી ધનુષ ખેંચી, તમારા પિતા ઉપર નાખ્યા. બીજે પણ યાદવ શ્રેષ્ઠ તેના રથમાંથી સારથિને પાડ્યો, તેથી તેનું મન તથા પવન જેવા વેગવાળા ઘોડાએ આમ તેમ દોડવા લાગ્યા. તે સમે મહાત્મા પાંડવોના સર્વ સૈન્યમાં તુમુલ હાહાકાર શબ્દ થવા લાગ્યો. સામે દોડો દોડો ઘોડાઓને ઝાલો, એ રીતે સાત્યકિના રથ પ્રત્યે પણ મોટો શબ્દ થતો હતો, શંતનુ પુત્ર બીજ, ઇંદ્ર જેમ અસુરની સેનાને હણે તેમ પાંડવની સેનાને હણવા લાગ્યા. બીજે મારવા મડિલા સોમક સહિત પાંચાલ દેશના યોદ્ધાઓ યુદ્ધમાં સ્થિર બુદ્ધિ કરી બીજ સામે દોડ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન છે સખા જેનો એવા પાંડવો તમારા પુત્રની સેનાને જીતવાની ઈચ્છાથી રણસંગ્રામમાં શંતનુ પુત્ર સામે દોડ્યા. હે રાજન ! તેમજ બીજ તથા દ્રોણ છે આદિ જેમાં એવા કૌરવો વેગે કરી તેની સેના સામે દોડ્યા, પછી યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

અમ્બધાવન્ જિગીર્ષંતસ્તવ પુત્રસ્ય વાહિર્ની ।

તથૈવ કૌરવા રાજન્ ભીષ્મદ્રોણપુરોગમાઃ ॥

અમ્બધાવંત લેગેનં તતો યુદ્ધમવર્ષત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पंचमदिवसयुद्धे मुर्जर-
भाषायां द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

二、本報之宗旨

અધ્યાય ૭૩ મો. દ્વંદ્વયુદ્ધ.

संजय उवाच--विराटोऽथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममाच्छन्महारथं ।

विद्याधतुरगंश्चास्य त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન ! તે પછી મહારથી વિરાટ રાજાએ, ત્રણ. બાણ કરી મહારથી ભીષ્મને તથા ત્રણ બાણ કરી તેમના ઘોડાઓને વિંધ્યા. બાણ ફેંકવામાં કૃષ્ણ, મોટા ધનુષવાળા મહા યજ્ઞવાન, શંતનુ પુત્ર ભીષ્મે, સોનાના પુંખવાળા દશ બાણ કરી તેને વિંધ્યો. ભયંકર ધનુષવાળા દૃઢ હસ્તયુક્ત મહારથી એવા દ્રોણ પુત્ર અશ્વત્થામાએ, છ બાણ કરી ગાંડીવ ધનુષવાળા અર્જુનને સ્તનના મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યો. તે સમે સામા શસ્ત્રીરને હણનાર શત્રુને દુઃખ દેનાર અર્જુને તેનું ધનુષ કાપી તીક્ષ્ણ બાણ કરી તેને વિંધ્યો. હે રાજન ! અર્જુને ધનુષ કાપ્યું તે સહન ન કરી શકતા, ક્રોધથી મૂર્છિત થયેલા તેણે, વેગે કરી બીજું ધનુષ લઇ, તીક્ષ્ણ નેત્રું બાણ કરી અર્જુનને તથા સિત્તેર બાણ કરી વાસુદેવ ભગવાનને વિંધ્યા. ક્રોધે કરી લાલ નેત્રવાળા, યજ્ઞવાનમાં શ્રેષ્ઠ ગાંડીવ ધનુષવાળા શત્રુને દુઃખ દેનાર કૃષ્ણ સહિત અર્જુને, મોટા ઉજ્જ્વળ નિસાસો મૂકી વારંવાર વિચાર કરતા, ડાબા હાથથી ધનુષને ખેંચી, જીવિતનો અંત કરનાર અંધી વગરના બાણ કરી સંગ્રામમાં દ્રોણ પુત્રને વિંધ્યો, જેણે તેનું કવચ બેદી રૂધિર પીધું. એ રીતે અર્જુને બેદેલા કાંઈ પણ વ્યથા ન પામતાં વિદ્યુજ્વળ ન થતાં બાણ ફેંકતાં, ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા અશ્વત્થામા રણસંગ્રામમાં ઉભા રહ્યા. એકઠા મળેલા અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ સાથે રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતા તેમનું મોટું કર્મ સર્વ કૌરવો વખાણુતા હતા. એ પ્રમાણે ભય રહિત એવા તે પોતાના પિતા દ્રોણાચાર્યથી અત્યંત દુર્લભ સંહાર સહિત અસ્ત્ર સમુદાયને નાંખી સૈન્યમાં હમેશ યુદ્ધ કરતા હતા, અને શત્રુને તપાવનાર, રથીમાં શ્રેષ્ઠ શસ્ત્રીર, શ્વેત વાહનવાળા પરાક્રમી અર્જુન તો ‘આ દ્રોણ ગુરૂને વહાલો પુત્ર તથા બ્રાહ્મણ છે માટે મારે માનવા લાયક છે,’ એમ વિચારી દયા રાખી તેને છોડી વેગે કરી બીજા તમારી તરફનાઓને મારતાં યુદ્ધ કરતો હતો. દુર્યોધને શિક્ષા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા સોનાના પુંખવાળા, ગૂંઘ્રના પીછા અધિલા. દશ બાણ ભીમસેન ઉપર નાખ્યાં, તે વખતે વ્યગ્રતા રહિત અત્યંત ક્રોધાયમાન ભીમસેને મારવાના સાધનરૂપ વિચિત્ર પ્રકારનું ધનુષ ગ્રહણ કરી ક્ષાનસુધી ખેંચી, તીક્ષ્ણ વેગવાળા દસ બાણ કરી કુરુરાજને વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. તે સમે સોનામાં ગાંઠેલો બાણથી ઢંકાયેલો મણિ, આકાશમાં ગ્રહે કરી વિંટાયેલા સૂર્યની પેઠે તેના વક્ષસ્થળમાં શોભતો હતો. એ રીતે ભીમસેને મારેલો તેજસ્વી તમારો પુત્ર, મદોન્મત્ત હસ્તિ જેમ તાલીનો શબ્દ સહન કરી શકે નહીં, તેમ તે હુંકાર સહન કરી શક્યો નહી. તેણે સેનાને ભય પમાડતાં શિક્ષા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા સોનાના પુંખવાળા બાણ કરી ભીમસેનને વિંધ્યો. એ રીતે મોટા યજ્ઞવાળા અત્યંત યુદ્ધ કરતા પરસ્પર ક્ષત થયેલા તે બેઉ તમારા પુત્ર દેવતા સમ શોભતા હતા. યુદ્ધમાં ઈંદ્ર જેવા સામા શસ્ત્રીરને હણનાર સુભદ્રા પુત્ર અભિમન્યુએ, દશ બાણ કરી ચિત્રસેનને, સાત બાણ

કરી પુરૂષિત્રને તથા સિત્તેર બાણે કરી બીષ્મને વિંધી, રણસંગ્રામમાં નાચત્રી પેઠે કરતા તેને અત્યંત પ્રીડિત કર્યો. તેને પણ ચિત્રસેને દશ બાણથી, બીષ્મપિતાએ નવથી લગ્યા પુરૂષિત્રે સાત બાણથી વિંધ્યો. તે સમે વિંધાયેલા રૂધિરયુક્ત અર્જુન પુત્રે શત્રુને વારણ કરનાર વિચિત્ર પ્રકારનું ચિત્રસેનનું ધનુષ કાપી અખતર બેઠી બાણે કરી વલ્લસ્થળમાં તેને વિંધ્યો. પછી મહારથી તમારી તરફના રાજપુત્રાએ, એકઠા મળી રણસંગ્રામમાં બાણે કરી તેને વિંધ્યો. પરમ અસ્ત્ર જાણનાર તે પણ તીક્ષ્ણ બાણે કરી સર્વને મારતો હતો. એ રીતે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સુકા ઘાસને બાળતા અગ્નિની પેઠે રણસંગ્રામમાં સૈન્યને બાળતા તેનું તે મોટું કર્મ જોઇ તમારા પુત્રાએ તેને ઘેરી લીધો, તો પણ તમારા સૈન્યને નાશ કરતો સુભદ્રા પુત્ર અભિમન્યુ શોભતો હતો. હે વિશંપતે ! તે તેનું ચરિત્ર જોઇ લક્ષ્મણ નામનો તમારો પૌત્ર, રણસંગ્રામમાં સુભદ્રા પુત્રની સામે ગયો. તે સમે અભિમન્યુએ, તીક્ષ્ણ છ બાણે કરી સારા લક્ષણવાળા તેને તથા બીજા ત્રણ બાણે કરી તેના સારથિને પણ વિંધ્યો. હે રાજન ! તેમજ લક્ષ્મણે પણ તીક્ષ્ણ બાણે કરી તેને વિંધ્યો, એ આશ્ચર્ય સરખું થયું. બીજા મહા બળવાન સુભદ્રા પુત્ર, તીક્ષ્ણ બાણે કરી તેના ચાર ઘોડા તથા સારથિને મારી તેની સામે દોડ્યો. પરપક્ષના શરવીરને હણનાર, હણાયેલ ઘોડાવાળા રથમાં બેઠેલા લક્ષ્મણે તેના રથ સામે શક્તિ નાખી. ઘોર દુઃખે કરી સહન ન થાય એવી સર્પ જેવી આવતી શક્તિને જોઇ, અભિમન્યુએ તીક્ષ્ણ બાણે કરી તેને કાપી નાખી. તે સમે ગૌતમ પોતાના રથમાં લક્ષ્મણને ખેસારી, રણસંગ્રામમાં સર્વ સૈન્ય જોતાં તેને લઇ ગયો. પછી મહા બળંકર અત્યંત આકુળ સંગ્રામમાં મોટા ધનુષવાળા તમારી તરફના તથા મહારથી પાંડવો એક બીજાને મારવાની ઇચ્છાથી સામે દોડ્યા. રણસંગ્રામમાં પોતાના બ્રાણને હોમતા તે એક બીજાને મારવા લાગ્યા. છુટા કેશવાળા કવચ તથા રથ વગરના કપાઇ ગયેલ ધનુષવાળા સંજયો, બાહુએ કરી કૌરવો સામે યુદ્ધ કરતા હતા, એટલામાં મહાબાહુ મોટા બળવાળા બીષ્મ દિવ્ય અસ્ત્રાએ કરી મહાત્મા પાંડવની સેનાને મારતા હતા. હણ્યા છે માવત જેના એવા હસ્તિ, પાંડેલા પુરૂષ, ઘોડા, રથી તથા ઘોડેસ્વારાએ કરી પૃથ્વી ઢંકાઇ ગઇ.

હતેશ્વરૈર્ગજૈસ્તંત્ર નરૈરશ્વૈશ્ચ પાતિતૈઃ ।

રથિમિઃ સાદિમિશ્ચૈવ સમાસ્તીર્યતમેદિની ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वंद्वयुद्धे गुर्जरभाषायां
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

અધ્યાય ૭૪ મો. દ્વંદ્વયુદ્ધ (ચાલુ)

સંજય ઉવાચ—અથ રાજન્મહાબાહુઃ સાત્યકિયુર્દુર્મદઃ ।

વિકૃપ્ય ચાપં સમરે મારસાહમનુષ્ઠમં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન ! યુદ્ધમાં દુર્મદ મહાબાહુ સાત્યકિએ, રણસંગ્રામમાં ભારને સહન કરનાર ઉત્તમ ધનુષને ખેંચી અત્યંત ચપળ વિચિત્ર તરેહની પોતાની હસ્ત લાધવી દેખાડતાં સુવર્ણના પુંખવાળા સર્પ જેવા બાણ નાખ્યા. તે સમે ધનુષને ફેરવતા,

બીજા બાણને મૂકતા, ફરીથી લેતા, ધનુષ ઉપર ચડાવતા, ફરીથી તે બાણને નાખતા, રણસંગ્રામમાં શત્રુને મારતા તેનું રૂપ જળ વરસતા મેઘ જેવું દેખાતું હતું. હે ભારત ! પછી મોટેથી શબ્દ કરતા તેને જાંઘ દુર્યોધન રાજાએ દશ હજાર રથોને તેની સામે મોકલ્યા. મોટા ધનુષવાળો સત્ય પરાક્રમવાળો સાત્યકિ, દિવ્ય અસ્ત્રવડે કરી મોટા ધનુષવાળા તે સર્વને મારી ભયંકર કર્મ કરી હાથમાં ધનુષ લઈ રણસંગ્રામમાં ભૂરિશ્રવા સામે દોડ્યો. કૌરવના યશને વધારનાર ભૂરિશ્રવા, સાત્યકિએ પીડેલી તમારી સેનાને જોઈ તેની સામે દોડી, ઈંદ્રના ધનુષ જેવું અત્યંત મોટું ધનુષ સજ્જ કરી, હસ્ત લાઘવી દેખાડતાં, વજ્ર તથા સર્પ સરખા હજારો બાણ તેની ઉપર નાખવા લાગ્યો. હે રાજન ! મૃત્યુ સમ સ્પર્શવાળા બાણને સહન ન કરી શકતા સાત્યકિના યોદ્ધાઓ, યુદ્ધમાં દુર્મદ એવા તેને છોડી રણસંગ્રામમાં ચારે તરફ નાઠા. તેને જોઈ મહા બળવાન, મહારથી, પ્રખ્યાત, વિચિત્ર તરેહનાં કવચ, આયુધ તથા ધ્વજવાળા અત્યંત કોપેલા સાત્યકિના દશ પુત્રો સંગ્રામમાં સ્તંભ સરખા ધ્વજવાળા મોટા ધનુષયુક્ત એવા ભૂરિશ્રવા સામે આવી, કહેવા લાગ્યા કે, હે મહાબળ ! હે કૌરવ યાદવ ! આખ્ય, સંગ્રામમાં અમે સર્વ સાથે યુદ્ધ કર, અથવા એકેક જીતા સાથે યુદ્ધ કર. કાંતો સંગ્રામમાં અમને પરાજય પમાડી તું યશ પ્રાપ્ત કર, અથવા કાંતો તને પરાજય પમાડી, અમારા પિતાને અમે પ્રસન્ન કરીએ. એવાં તે શરવીરોનાં વચન સાંભળી, પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ પરાક્રમી મહા બળવાન ભૂરિશ્રવાએ, તેમને કહ્યું કે, હે શરવીરો ! આજ તમારી આવી બુદ્ધિ છે એ ઘણું સાફ છે, સાવધાન થઈ એકઠા મળી મારી સામે યુદ્ધ કરો, હું સંગ્રામમાં તમને મારીશ. એવાં તેનાં વચન સાંભળી મોટા ધનુષવાળા, બાણ ફેંકનાર શરવીર ભૂરિશ્રવા ઉપર મોટા બાણોનો વરસાદ કરતાં તેની સામે દોડ્યા, હે મહારાજ ! તે સમે રણસંગ્રામમાં અપરાન્હ વખતે એકઠા મળેલા ધણાઓનો એક સાથે સંગ્રામ થયો. હે નૃપ ! જે સંગ્રામમાં રથોમાં શ્રેષ્ઠ ભૂરિશ્રવા ઉપર સાત્યકિના દશ પુત્રોએ, વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ મેરૂપર્વત ઉપર જળનો વરસાદ વરસાવે તેમ બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો. ધૈર્યવાન મહારથી ભૂરિશ્રવાએ, યમદંડ તથા વજ્ર સરખા તેમના ભયંકર બાણને કાપી નાખ્યાં. તે વખતે સોમદત્ત પુત્ર ભૂરિશ્રવાનું અદ્ભુત પરાક્રમ અમે જોયું, જે એકલો ધણા સાથે નિર્ભય થઈ યુદ્ધ કરતો હતો. હે રાજન ! મહારથી સાત્યકિના દશ પુત્ર, એ રીતે બાણોનો વરસાદ કરી પછી મહાબાહુને વિંદી મારવા તૈયાર થયા. તે વખતે મહારથિયો સાથે યુદ્ધ કરતા કૌપાયમાન ભૂરિશ્રવાએ, સંગ્રામમાં તેમનું ધનુષ કાપી ગ્રંથી વગરના બાણે કરી મસ્તક કાપી નાખ્યાં. હે રાજન ! મસ્તક કપાયેલા તે, વજ્રથી હણીએલાં વૃક્ષો પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. વૃષ્ણિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો શરવીર સાત્યકિ, મહા બળવાન પુત્રોનો નાશ જોઈ શબ્દ કરતો ભૂરિશ્રવા સામે ગયો. મહા બળવાન તે બેઠો, સંગ્રામમાં એક બીજાના રથે કરી રથને પીડી ઘોડાઓને હણી રથ વગરના થઈ સંગ્રામમાં પરસ્પર સામે ખર્જ તથા દાલ ધારણ કરેલા પુરૂષમાં સિંહરૂપ મહારથી શોભતા હતા. શ્રેષ્ઠ ખર્જ ધારણ કરનાર સાત્યકિ પાસે આવી બીમસેને તેને પોતાના રથમાં બેસાડ્યો. હે રાજન ! તમારા પુત્રે પણ સર્વ ધનુષ ધરનાર યોદ્ધાઓ જોતાં ભૂરિશ્રવાને જલદી પોતાના રથમાં બેસાડ્યો. હે ભરતર્ષભ ! તેવી રીતે પ્રવર્તેલા સંગ્રામમાં પાંડવો મહારથી બીજાને યુદ્ધ કરાવતા હતા. સૂર્ય લાલ થયો અને સાયંકાલ નજીક આવ્યો તે વખતે અર્જુને ઉતાવળથી પચ્ચીશ

હજાર મહારથીને માર્યા. દુર્યોધને અર્જુનને મારવા સાર તેમને મોકલ્યા હતા પણ તે, પતંગ નામના જંતુ જેમ અગ્નિને પામી નાશ પામે તેમ નાશ પામ્યા. પછી ધનુર્વેદમાં ચતુર કેકય તથા મત્સ્ય દેશના યોદ્ધાઓએ, પુત્ર સહિત મહારથી અર્જુનને વિંટી લીધા. એટલામાં સૂર્ય અસ્ત થવાથી સર્વ સેના અત્યંત મોહ પામવા લાગી. હે મહારાજ ! સંધ્યાકાલ વખતે થાકી ગએલા વાહનવાળા તમારા પિતા ભીષ્મે, સૈન્યને યુદ્ધથી વિરામ પામવાની આજ્ઞા આપી. કૌરવ પાંડવના પરસ્પર યુદ્ધમાં અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થએલી તે બેહ સેના પોતપોતાને સ્થાનકે જવા લાગી. હે ભારત ! ઘટતી રીતે સૂજ્ય સહિત પાંડવ તથા કૌરવ પણ પોતાના તંબુમાં જઈ ગેલા.

તતઃ સ્વશિબિરં ગત્વા ન્યવિશંસ્તત્ર ભારત ।

પાંડવાઃ સંજયૈઃ સાર્ધં કુરવશ્ચ યથાવિધિ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि पंचमदिवसावहारे
गुर्जरभाषायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

—***—

અધ્યાય ૭૫ મો. છઠ્ઠા દિવસનું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ--તેવિશ્રમ્ય તતો રાજન્ સહિતાઃ કુરુપાંડવાઃ ।

વ્યતીતાયાં તુ શર્ષર્યાં પુનર્યુદ્ધાય નિર્યયુઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે--હે રાજન ! રાત્રિએ વિસામે લઇ સવારના પહોરમાં એકલા મળેલા કૌરવ તથા પાંડવો ફરીથી યુદ્ધ વાસ્તે નીકળ્યા. હે ભારત ! તે સમે તમારી તરફના તથા વિપક્ષ તરફના જોડાતા ઉત્તમ રથોનો, તૈયાર થતા હસ્તિયોનો, અખતર પહેરતા પાયદળોનો ઘોડાઓનો, શંખ તથા દુન્દુભીનો ખીજ શબ્દ સાથે મળેલો ચોતરફથી મોટા અવાજ થતો હતો. તે વખતે યુધિષ્ઠિર રાજાએ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે, હે મહાપાહો ! શત્રુને નાશ કરે એવા મકર વ્યૂહની રચના કરો. એવાં તેમનાં વચન સાંભળી રથીમાં શ્રેષ્ઠ મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને રથિયોને આજ્ઞા કરી તેથી દ્રુપદ રાજા તથા પાંડુ પુત્ર અર્જુન મકર વ્યૂહનું મસ્તક, સહદેવ તથા મહારથી નકુળ બે નેત્ર, મહા બળવાન ભીમસેન મુખ, અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, સાલકિ તથા ધર્મરાજ ગ્રીવા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સહિત મોટી સેનાએ વિંટા-એલા સેનાપતિ વિરાટ રાજા પૃથુ ભાગ થયા. પાંચ ભાઇયોને કેકય રાજા ડાખા પક્ષનો આશ્રય કરી રહ્યા. મનુષ્યમાં સિંહરૂપ ધૃષ્ટકેતુ તથા પરાક્રમી ચંકિતાન જમણી બાબુના પક્ષનો આશ્રય કરી વ્યૂહની રક્ષા વાસ્તે રહ્યા. મોટી સેનાએ વિંટાએલો સો વર્ષનો વૃદ્ધ મહારથી કુતિભોજ રાજા બે પગ વિષે રહ્યો. સોમકાએ વિંટાએલો મોટા ધનુષવાળો બળવાન શિખંડી તથા ઇરાવાન, મકર વ્યૂહના પૂચ્છ વિષે ઉભા રહ્યા. હે ભારત ! હે મહારાજ ! એ રીતે યુદ્ધ વાસ્તે કવચ પહેરેલા પાંડવો મોટો વ્યૂહ રચી સુર્યોદય વખતે યુદ્ધ કરવા વાસ્તે હસ્તિ, અશ્વ, રથ, પાયદળ, ઉંચા ધ્વજ, છત્ર તથા તીક્ષ્ણ નિર્મળ શસ્ત્ર સહિત કૌરવ સામે આવવા લાગ્યા. હે રાજન ! વ્યૂહ રચના કરી આવતા સૈન્યને જોઇ તમારા પિતા ભીષ્મે, તમારી સેનાનો કૌંચ નામનો મોટો વ્યૂહ રચ્યો. તેનું મોટા ધનુષવાળા

દ્રોણાચાર્ય મુખ, અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્ય જે નેત્ર, સર્વ ધનુષ ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્યમાં ઉત્તમ કાંબોજ તથા શ્રેષ્ઠ બાહ્લિક સહિત કૃતવર્મા મસ્તક, હે મહારાજ ! ધણી રાજાઓથી વિંટાએલો તમારો પુત્ર દુર્યોધન તથા શરસેન રાજા ગ્રીવા, સૌવીર તથા કેકય સહિત મોટી સેનાથી વિંટાએલો પ્રાગ્યજ્યોતિષનો ભગદત્ત રાજા વક્ષસ્થળ, પોતાની સેના સહિત કવચ પહેરેલો પ્રસ્થળાપુરીનો રાજા સુશર્મા ડાબા પક્ષનો આશ્રય કરી રહ્યો. તુષાર, યવન તથા યુયુધે સહિત શક નામના યવન રાજાઓ, વ્યૂહના દક્ષિણ પક્ષનો આશ્રય કરી રહ્યા. હે મારિષ ! શ્રુતાયુ, શતાયુ, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા, એટલા રાજાઓ પરસ્પર રક્ષા કરતા વ્યૂહના કટિપશ્ચાપદને વિષે રહ્યા. હે મહારાજ ! ત્યાર પછી સૂર્યોદય વખતે પાંડવો કૌરવ સાથે યુદ્ધ કરવા સાડા આઠા, તે સમે મોટું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. જેમાં હસ્તિઓ રથી સામે, રથિઓ હસ્તિ સામે; રથમાં ખેસનારાઓ ઘોડેસ્વાર સામે, ઘોડેસ્વારો રથમાં ખેસનાર સામે, ઘોડેસ્વારો ઘોડાઓ સામે, રથિઓ હાથી ઉપર ખેસનાર સામે, ઘોડેસ્વારો રથીઓ તથા ઘોડેસ્વાર સામે, રથિઓ તથા ઘોડેસ્વારો પાંચદળ સામે સંગ્રામમાં ક્રોધે કરી લડવા લાગ્યા. ભીમસેન, અર્જુન નકુળ, સહદેવ તથા બીજા મહારથિઓએ રક્ષા કરેલી પાંડવોની સેના, નક્ષત્રે કરી જેમ રાત્રિ શોભે તેમ શોભતી હતી. ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, શલ્ય તથા દુર્યોધનાદિ કરી તમારી સેના પણ ગ્રહ કરી વિંટાએલા આકાશની પેઠે શોભતી હતી. પરાક્રમી કુતિપુત્ર ભીમસેન દ્રોણાચાર્યને જોઈ વેગવાન અશ્વે કરી તેની સેના સામે ગયા. સંગ્રામમાં વખાણવા લાયક પરાક્રમી ક્રોધે ભરાયેલા દ્રોણાચાર્ય લેહમય નવ બાણ ભીમસેનના મર્મસ્થાનમાં માર્યા એ રીતે સંગ્રામમાં હણાએલા ભીમસેને, દ્રોણાચાર્યના સારથિને યમલોક પ્રત્યે મોકલી દીધો. તે વખતે પ્રતાપવાન દ્રોણાચાર્ય પોતે ઘોડાઓને પકડી, પાંડવની સેનાને અગ્નિ જેમ રૂના ઢગલાનો નાશ કરે તેમ નાશ કરવા લાગ્યા. એ રીતે દ્રોણ તથા ભીષ્મે મારવા માંડેલા કેકય સહિત મનુષ્યમાં ઉત્તમ સૃજ્યો, નાસવા લાગ્યા ભીમ તથા અર્જુને ચોતરફથી હણેલું તમારું સૈન્ય, મદ્યુક્ત શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીની પેઠે તે તે ઠેકાણે મોહ પામતું હતું. હે ભારત ! શ્રેષ્ઠ શરવીરનો જેમાં ક્ષય છે એવા સંગ્રામમાં બેઉ વ્યૂહ ભેદ પામ્યા. તમારા તથા તેમની તરફના સર્વ એકમેક થઇ ગયા એટલે માટે એક ઠેકાણે ઉભેલા સર્વ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તમારા તથા પારકાઓનું મોટું આશ્ચર્ય અમોઘે જોયું. હે વિશાંપતે ! મહા બળવાન પાંડવ તથા કૌરવો એક બીજાના અસ્ત્રોને વારી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

પ્રતિસંવાય ચાસ્ત્રાણિ તેન્યોન્યસ્ય વિશાંપતે ।

યુયુધુઃ પાંડવાશ્ચૈવ કૌરવાશ્ચ મહાબલાઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धारंभे गुर्जरभाषायां पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

ॐ

અધ્યાય ૭૬ મો. ધૃતરાષ્ટ્રને થયેલી ચિંતા.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉચ્ચ—एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं पुरा !

व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव संजय ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય ! એ રીતે ધણા ગુણવાળું, ધણી તરેહનું શસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યૂહ રચના કરેલું, મંડળ, આપણને ચહાનારું, પ્રસન્ન, નમ્ર, વ્યસન રહિત, પૂર્વે પરાક્રમ જોએલું, વળી જે અત્યંત વૃદ્ધ, આળસ, દુર્બળ તથા પુષ્ટ એવા યોદ્ધાઓથી રહિત, અને જલદી કામ કરનાર, લાંબા, બળવાન, તથા રોગ રહિત એવા યોદ્ધાઓથી યુક્ત, અને કવચ તથા શસ્ત્ર ધરનાર, ધણા શસ્ત્ર સમુદાયવાળું, ખજૂ, આકુ, ગદા, સાંઝ, બાલા, લોહાની ગદા, ગોદણુ, શક્તિ, મુલળ, કંપન નામનાં શસ્ત્ર, ધનુષ, કણુષ નામનાં શસ્ત્ર તથા વિચિત્ર પ્રકારના મુષ્ટિયુદ્ધમાં સમર્થ વિદ્યાઓમાં કુશળ, કસરતમાં શ્રેષ્ઠ કરેલું, શસ્ત્ર ધરવાની સર્વ વિદ્યામાં શ્રદ્ધાવાળું, હસ્તિ ઉપર જલદી ચઢવું, તથા કૂદી ઉતરવું, ભાગવું, ફરવું, સારી રીતે પ્રહાર કરવો, સામે જવું તથા પાછા ફરવું, હાથી, ઘોડા તથા રથના વાહનમાં ઘણીવાર પરીક્ષા કરેલું, પરીક્ષા કરી યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આપી સંપાદન કરેલું, ભાષણથી, ઉપકારથી, કુટુંબીના નિમિત્તથી, મિત્રાઈથી તથા અકુળતાના સ્વીકારે કરી રહિત ધણાં મનુષ્યવાળું, શ્રેષ્ઠ, સંતોષવાળા સંબંધી તથા બાંધવવાળું, ધણા ઉપકાર કરેલું, યશસ્વી અહંકારવાળું, ઇદ્રાદિક દેવના ધણાં કામ જોયેલા મુખ્ય સ્વર્ગનોએ પાળેલું, લોકમાં વિખ્યાત, તથા સમ્મત ધણા ક્ષત્રિયોએ રક્ષા કરેલું, પાછળ ચાલનાર તથા સૈન્ય સહિત ઇચ્છાથી આપણી પાસે આવેલા રાજાઓએ કરી ચાતરફથી આવતી નદિઓએ કરી પૂર્ણ સમુદ્ર સરખું, પાંખ રહિત તથાપિ ગતિએ કરી પક્ષી સરખા રથ તથા હસ્તિઓએ કરી વિંટાએલું, નાના પ્રકારના યોદ્ધારૂપ પાણીવાળું, ભયંકર વાહનરૂપ લહેરવાળું, ગોદણુ, ખજૂ, ગદા, શક્તિ, આણુ તથા બાલાથી સંકુલ, ધ્વજ તથા ભૂપણથી રત્નરૂપ વસ્ત્રવાળું, ધણાક અશ્વ જેમાં દોડે છે એવું વાયુના વેગે કરી કંપવું, અપાર સાગરની પેઠે મોટું, તથા ગર્જના કરતું દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, દુઃશાસન, જયદ્રથ, ભગદત્ત, વિકર્ણુ અશ્વત્થામા, શકુનિ, યાદ્યિક, ઇત્યાદિ લોકમાં વિખ્યાત, અત્યંત બળવાન, મહાત્મા શરવીરોએ રક્ષા કરેલું, આપણું સૈન્ય સંગ્રામમાં નાશ પામે છે એ અમારું અદૃષ્ટીજ, એમાં સંશય નહીં. કારણ, હે સંજય ! આવા મોટા ઉદ્યોગને પૃથ્વીમાં મોટા ભાગ્યવાળા પ્રાચીન ઋષિઓ તથા મનુષ્યોએ પૂર્વે જોયો ન હતો. શસ્ત્ર સંપત્તિ સંયુક્ત આપણો સૈન્ય સમુદાય એવો છે તોપણ સંગ્રામમાં હણાય છે એનું કારણ ભાગ્ય વિના બીજું કાંઈ નથી. હે સંજય ! આપણું આવું ભયંકર સૈન્ય, પાંડવોને સંગ્રામમાં નથી જીતી શકતું તેથી આ બધું ઉલટું જાણે છે આવું મોટું મારૂં સૈન્ય હણાય છે તેથી હું એમ જાણું છું કે, પાંડવ વાસ્તે જરૂર દેવતા પણ ત્યાં આવી મારા સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરે છે. વિદુરે મારા હિતરૂપ પથ્ય વચન મને કહ્યાં હતાં, પણ મંદબુદ્ધિવાળા મારા પુત્ર દુર્યોધને તે ગ્રહણ કર્યાં નહીં. હે તાત ! તે સર્વજ્ઞ મહાત્મા વિદુરે પૂર્વે કહ્યું હતું તે સૌ આવી મળ્યું. તેણે પૂર્વેજ આ જોયું હતું અથવા એ રીતે અવશ્ય થવાનુંજ હતું, કારણ કે પૂર્વે વિદ્યાતાએ લખ્યું છે તે અન્યથા થતું નથી.

અથવા ભાવ્યમેવાંહિ સંજયૈતેન સર્વથા ।

પુરાધાત્રાયથાસુષ્ટં તત્સથાનૈતદન્યથા ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि धृतराष्ट्रचिंतायां गुर्ज

रभाषायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

અધ્યાય ૭૭ મો. દ્રોણે કરેલું પરાક્રમ.

સંજય ઉવાચ—આત્મદોષાત્ત્વયા રાજન્ પ્રાપ્તં વ્યસનમીદશં ।

નહિ દુર્યોધનસ્તાનિ પદ્યતે ભરતર્ષભ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન્ ! હે ભરતર્ષભ ! પોતાના દોષથી આ દુઃખ તમને પ્રાપ્ત થયું છે, કારણ તમારા ધર્મનો સંકર કરનાર પાપ તમે જાણતા હતા, દુર્યોધન જાણતો ન હતો. હે વિશાંપતે ! પૂર્વે છૂત પ્રવર્તમાન થયું તે પણ તમારા દોષથીજ, માટે પાંડવ સાથે યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું તેનું કારણ પણ તમેજ છો. પાપ કરી હાલ રૂળ પણ તમેજ ભોગવો છો. પોતાનું કરેલું કર્મ આ દેહે, વા મરણ પછી પરલોકમાં પણ પોતેજ ભોગવવાનું છે. તે પ્રમાણે તમને પ્રાપ્ત થયું છે માટે આ મોટા દુઃખને પામી સ્થિર થઈ, જેવી રીતે યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થાય તેવી રીતે હું કહું તે સાંભળો. શૂરવીર તથા મહારથી ભીમસેન, તીક્ષ્ણ બાણે કરી મોટી તમારી સેનાને ભેદી દુઃશાસન, દુર્વિપહ, દુઃસહ, દુર્મદ, જય, જયત્સેન, વિકર્ણુ, ચિત્રસેન, સુદર્શન, ચાક્રચિત્ર, સુંદર કવચવાળા દુષ્કર્ણુ તથા કર્ણુ એટલાએ અને બીજા પણ અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ત્યાં ઉભેલા મહારથી તમારા પુત્રોને જોઈ ભીષ્મે રક્ષા કરેલી સેનામાં પેઠા, તેને જોઈ તમારી તરફના સર્વ બોલ્યા કે, જીવ ગ્રહણ કરનાર આને આપણે સર્વ મળી નિગ્રહ કરીએ, એમ નિશ્ચય કરી ચોતરફથી તેને વિંટી લીધો. તે સમે પ્રજા સંહાર કરવા વખતે દૂર એવા મોટા ગ્રહે કરી જેમ સૂર્ય વિંટાય તેમ ભાઈઓએ કરી વિંટાયેલો તે સૈન્યના મધ્યમાં જઈને પણ દેવાસુર સંગ્રામમાં સૈન્યના મધ્યમાં ગયેલા ઇંદ્રની પેઠે લયને પ્રાપ્ત થયો નહીં. તીક્ષ્ણ બાણ ફેંકતા તમારી તરફના હજારો રથોઓએ ચોતરફથી તેને વિંટી લીધો. તે વખતે સંગ્રામમાં શૂરવીર તે કંઈ વિચાર ન કરતાં તમારી તરફના શૂરવીર ચોદાઓ, હસ્તિ, અશ્વ, રથ તથા ઘોડેસ્વારોને એકદમ મારવા લાગ્યો. હે રાજન્ ! અહંકારવાળો ભીમસેન, પોતાને મારવાને ઇચ્છતા ભાઈઓનો અભિગ્રાવ જાણી, બધાને મારવાનો વિચાર કરી રથમાંથી નીચે ઉતરી હાથમાં ગદા લઈ તમારા સૈન્ય સમુદાયરૂપ મોટા સમુદ્રને ભેદવા લાગ્યો. તે વખતે પૃથ્વ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણને મૂકી જ્યાં સૈન્ય સહિત શકુનિ હતા ત્યાં વેગથી આવી તમારી સેનાને વારી રાખી, સંગ્રામમાં ભીમસેનના રથ પાસે જઈ તેને શૂન્ય જોઈ, ખેદયુક્ત મનવાળો ચેતન રહિત થયેલો તે આવતાં અશ્રુને રૂધી નિઃશ્વાસ મૂકતાં દુઃખથી અશોક નામના તેનાં સારથિને કહેવા લાગ્યો કે, મારા પ્રાણથી પણ મને અધિક પ્રિય ભીમસેન ક્યાં છે ? હાથ નેંડી વિશોકે તેને કહ્યું કે આ સ્થાનક મને ઉભો રાખી બળવાન પરાક્રમી પુરૂષમાં સિંહરૂપ પાંડુ પુત્ર ભીમસેન, ‘ હે સત ! જ્યાં સુધી મને મારવા તૈયાર થયેલાઓને હણી હું આવું ત્યાં સુધી. એ ઘડી અશ્વને નિયમમાં રાખી મારી વાટ જો, ’ એમ પ્રીતિયુક્ત વચન કહી દુર્યોધનના સૈન્યરૂપ મોટા સમુદ્રમાં પેઠા છે. હાથમાં ગદા લઈ સૈન્યમાં દોડી આવતા તેને જોઈ દુર્યોધન તરફના સર્વ સૈનિકોને મોટા હર્ષ થયો. હે રાજન્ ! ભયંકર સંગ્રામમાં તેમના વ્યૂહને ભેદી ભીમસેન તેમાં પેઠા વિશોકનાં વચન સાંભળી પૃથ્વગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહા બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, રણસંગ્રામના મધ્યમાં વિશોક સારથિને કહેવા લાગ્યો કે, હે સત ! આ સમયે ભીમસેનને રણમાં મૂકી પાંડવ સાથે

સ્નેહનો ત્યાગ કરી, મારે જીવવાનું પ્રયોજન નથી. સંગ્રામમાં હું તથા ભીમસેન એક સ્થાનકે રહેનારા ને આ વખતે ભીમસેન વિના હું જઈશ, તો ક્ષત્રિયો મને શું કહશે. સહાય ભૂતનો ત્યાગ કરી પોતે કુશળતાથી ઘેર જાય, તેનું ઇદ્રાદિક દેવતાઓ પણ અકલ્યાણ કરે છે. મહા બળવાન ભીમસેન મારા સખા સંબંધી તથા મારે વિષે ભક્તિમાન છે, તેમજ શત્રુને નાશ કરનાર તેને વિષે હું પણ ભક્તિમાન છું, માટે જ્યાં ભીમસેન ગયા છે ત્યાં હું જઈશ. હે વિશાક ! ઇદ્ર જેમ દૈત્યોને હણે તેમ શત્રુને હણતો મને જો. હે ભારત, ! સારથિને આમ કહી શરવીર ગદાથી મંથન કરેલા હસ્તિઓએ ભીમસેનને માર્ગે સૈન્યની વચ્ચે ગયા. ત્યાં તેણે વાયુ જેમ વૃક્ષોનો નાશ કરે તેમ શત્રુ સૈન્યનો નાશ કરનાં તેને જોયો. એ રીતે વિચિત્ર તરેહથી યુદ્ધ કરનાર કુશળ ભીમસેને મારવા માંડેલા રથી, ઘોડેસ્વાર, પાયદળ તથા હસ્તિઓ મોટા પીડિત સ્વર કરવા લાગ્યા. તે સમે તમારા સૈન્યમાં મોટા હાલાકાર થતો હતો. હે શત્રુને તપાવનાર ! અસ્ત્ર શીખેલા બચ રહિત તમારી તરફના સર્વ યોદ્ધાઓએ, શસ્ત્રની વૃષ્ટિ કરતાં ભીમસેનને ચોતરફથી વિંટી લીધા. એ રીતે ચોતરફથી બંધકર સૈન્યે વિંટોલા શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ સામે દોડતા ભીમસેનને જોઈ લોકમાં શરવીર બળવાન પ્રથમ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, બાણે કરી ક્ષત થયેલા અંગવાળા પાયદળ ક્રોધરૂપી વિષને વમન કરતા ગદાયુક્ત હસ્તવાળા પ્રલય સમયના કાળ સરખા તેની પાસે જઈ, આશ્વાસના કરી જલદીથી શલ્ય રહિત કરી મળી બેટી પોતાના રથમાં બેસાડી શત્રુના મધ્યમાં ફરીથી તેની આશ્વાસના કરવા લાગ્યા. મોટા વિમર્દવાળા સંગ્રામમાં તમારા પુત્ર દુર્યોધને પોતાના ભાઈઓ પાસે આવી તેમને કહ્યું કે, યુદ્ધ બુદ્ધિવાળો આ દ્રુપદનો પુત્ર. ભીમસેન સામે આવ્યો, માટે તેની સામે સર્વ સૈન્ય સહિત આપણે જઈએ, પણ શત્રુ તમારા સૈન્યની પ્રાર્થના માં કરો. એવાં દુર્યોધનનાં વચન સાંભળી મોટા ભાઈની આજ્ઞાથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, ન સહન કરી શકતા તમારા શરવીર બીજા પુત્ર, અસ્ત્ર ગ્રહણ કરી રથના પાટાના શબ્દથી પૃથ્વીને કંપાવતાં, પ્રલય સમયના ઉગ્ર કેતુની પેઠે તેને મારવા ઉગામેલા આયુધવાળા તૈયાર થયા અને મેઘ જેમ પર્વતો ઉપર ઘણાક જળનો વરસાદ કરે તેમ તે દ્રુપદ પુત્ર ઉપર બાણનો વરસાદ કરવા લાગ્યા. સંગ્રામમાં વિચિત્ર તરેહથી યુદ્ધ કરનાર તે. અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણે કરી તેમના બાણોને કાપી કાંઈ પણ વ્યથા પામ્યો નહીં. મહારથી યુવાવસ્થાવાળા અને દૈત્યો ઉપર જેમ ઇદ્ર કાપે તેમ તમારા પુત્રો ઉપર કાપેલા દ્રુપદ પુત્રે, પોતાને મારવા વાસ્તે ચારે તરફ તૈયાર થઈ ઉભેલા શરવીર તમારા પુત્રોને જોઈ તેમને મારવાની ઇચ્છાથી મોહનાસ્ત્ર મૂક્યું. હણાયાં છે બુદ્ધિ તથા બળ જેમનાં એવા તમારી તરફના શરવીરો સંગ્રામમાં મોહ પામી ગયા. વિપરીતકાળ આવેલાની પેઠે સંજ્ઞા રહિત તથા મોહયુક્ત તમારા પુત્રને જોઈ અશ્વ, હસ્તિ તથા રથ સહિત તમારી તરફના સર્વ નાસવા લાગ્યા, એટલામાં શસ્ત્ર ધારણ કરનારોઓમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય દ્રુપદ પાસે જઈ ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણે કરી તેને વિધ્યો. હે રાજન્ ! તે સમે તેણે અત્યંત વિધેલો તે રાજા પૂર્વનું વેર યાદ કરી ત્યાંથી દૂર ખસી ગયો. એ રીતે દ્રુપદને જીતી પ્રતાપવાન દ્રોણાચાર્યે શંખ વગાડ્યો. એ શબ્દને સાંભળી સર્વ સોમકો ત્રાસ પામવા લાગ્યા. પછી શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ તેજસ્વી દ્રોણાચાર્યે, મોહનાસ્ત્રે કરી મોહ પામેલા તમારા પુત્રોને સાંભળી જલદી મોટા ધનુષવાળા પ્રતાપવાને ત્યાં જઈ સંગ્રામમાં વિચરતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા ભીમસેનને અને મોહ

પામેલા તમારા પુત્રોને જોઇ પ્રજાસ્વ ગ્રહણ કરી મોહનાસ્ત્રને નાશ પમાડ્યું, પાછા આવ્યા છે ત્રાણ જેમાં એવા મહારથી તમારા પુત્ર પાછા ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેટલામાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યએ પોતાના સૈનિકોને ભોલાવીને કથું કે, શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા કવચ પહેરેલા શરવીર અભિમન્યુ આદિને લઇ, ખાર રથોઓ ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાછળ જાઓ. કારણ તેમ ન કરવાથી માંડે મન પ્રસન્ન થતું નથી, માટે તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરો. યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા મસ્તક ઉપર ચઢાવી, પરાક્રમથી યુદ્ધ કરનાર પુરુષ-પણાના માનવાળા શરવીર સર્વ, ‘ ડીક બહુ સાંડે ’ એમ કહી મધ્યાન્હના સૂર્ય થયા તે વખતે કેકય, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર તથા પરાક્રમી ધૃષ્ટકેતુ મોટી સેના સહિત અભિમન્યુને આગળ કરીને ત્યાં ગયા. શત્રુને દમન કરનાર સંગ્રામમાં સૂચીમુખ નામનો વ્યૂહ કરી તમારી રથ સૈનાને ભેદવા લાગ્યા. હે જનાધિપ ! અભિમન્યુ છે મુખ્ય જેમાં એવા મોટા ધનુષ-વાળા તે સર્વને જોઇ ભીમસેનના ભયયુક્ત તથા ધૃષ્ટદ્યુ ને મોહ પમાડેલી તમારી સેના મદ તથા મૂર્છાયુક્ત છે આત્મા જેનો, એવી માર્ગમાં ઉભેલી સ્ત્રીની પેઠે તેમને વારવા સમર્થ થઈ નહીં. તે સમે સુવર્ણથી શોભતી પ્વજ્જવાળા મોટા ધનુષયુક્ત ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું રક્ષણ કરવા દોડ્યા. તે બેઉ મોટા ધનુષવાળા અભિમન્યુ આદિ સર્વને જોઇ, હર્ષયુક્ત થઇ તમારી સેનાને મારવા લાગ્યા. હે ભારત ! તેટલામાં શરવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના સામે જલદી આવતા ગુરૂ દ્રોણાચાર્યને જોઇ તમારા પુત્રોને મારવાની ઇચ્છા ન રાખતાં, કેકયના રથમાં ભીમસેનને બેસાડી જાણુ તથા અસ્ત્રના પાર પામેલા દ્રોણની સામે ક્રોધથી દોડ્યો. સામે આવતા તેને જોઇ પ્રતાપવાન શત્રુને નાશ કરનાર દ્રોણાચાર્યે ક્રોધથી જાણુ કરી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, દુર્યોધનના હિત વાસ્તે ‘ આનું અન્ન ખાધું છે ’ એમ યાદ કરી તેણે બીજા હજારો જાણુ તેના ઉપર નાખ્યા. પર શરવીરને હણનાર પૃષ્ઠ ગેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને બીજા ધનુષ ગ્રહણ કરી સુવર્ણના પુંખવાળા, શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા વીશ જાણુ દ્રોણને વિંધ્યા. વળી શત્રુને નાશ કરનાર દ્રોણાચાર્યે તેનું ધનુષ કાપી ઉત્તમ ચાર જાણુ કરી તેના ચાર ઘોડાઓને યમલોકમાં મોકલી લઇ નામના એક બંધુ તેના સારથિને પણ મૃત્યુ પમાડ્યો. મહારથી તથા મહાબાહુ તે, હણાએક અશ્વવાળા રથ નીચે ઉતરી અભિમન્યુના મોટા રથમાં બેઠો. રથ, હસ્તિ, તથા અશ્વ સહિત પાંડવની સેના, ભીમસેન તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેતાં કંપવા લાગી. ઘણા તેજવાળા દ્રોણાચાર્યે લંગાણ પાડેલા સૈન્યને બધા મહારથિઓ વારવાને સમર્થ થયા નહીં. દ્રોણાચાર્યે તીક્ષ્ણ જાણુ કરી હણવા માંડેલું તે સૈન્ય ક્ષોભ પામેલા સદ્રમુની પેઠે આમ તેમ ભમતું હતું. હે ભારત ! તે રીતના સૈન્યને જોઇ તમારું સૈન્ય પ્રસન્ન થતું હતું, અને શત્રુની સેના પ્રત્યે અસંત ક્રોધ પામી પડતા આચાર્યને જોઇ ચોતરફ તમારી તરફના ઘોઠાઓ ‘ સાધુ સાધુ ’ એમ બોલતા હતા.

દૃષ્ટાચાર્ય સુસંક્રુદં પતંતં રિપુવાહિનીં ।

ચક્રશુઃ સર્વતો યોધાઃ સાધુસાધ્વિતિ ભારત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेद्रोणपराक्रमे
गुर्जरभाषायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો. સંકુલ યુદ્ધ.

સંજય ઉઠાવે—તેતા દુર્યોધનો રાજા મોહાત્પ્રત્યાગતસ્તદા ।

શરવર્ષેઃ પુનર્ભીમં પ્રત્યવારયદ્વ્યુતં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન ! પછી દુર્યોધન રાત્રએ મોહથી સામે આવી પાછા હો નહીં એવા ભીમસેન ઉપર ફરીથી આજુનો વરસાદ કર્યો. તેટલામાં મહારથી તમારા પુત્ર એકઠા મળી તૈયાર થઈ ભીમસેન પામે જઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. મહાયાહુ ભીમસેને પાછા પોતાના રથ પર ચઢી જતાં તમારા પુત્ર દુર્યોધન હતો ત્યાં જઈ મોટા વેગવાળું માગવાના સાધનરૂપ દૃઢ ધનુષ સજ્જ કરી આણે કરી તેને વિંધ્યો. દુર્યોધન રાત્રએ પણ મહા બળવાન ભીમસેનને અત્યંત તીક્ષ્ણ લોહમય આણે કરી મર્મરથાનમાં વિંધ્યો. ધનુષ ધારણ કરનાર તમારા પુત્ર અત્યંત વિંધેલા મોટા ધનુષવાળા ક્રોધથી અત્યંત લાલ નેત્રવાળા તેણે પણ ધનુષ ખેંચી ત્રણ આણે કરી, દુર્યોધનના બે આડુ તથા વક્ષરથળ વિંધ્યાં. તે સમે સંગ્રામમાં શિખરે કરી મોટા પર્વત શોભે તેમ તે શોભતો હતો. સંગ્રામમાં ક્રોધથી પરસ્પર મારતા તે બેઉને જોઈ ત્યાગ કર્યું છે જીવિત જેણે એવા દુર્યોધનથી નાન શરવીર ભાઈઓ ભયંકર કર્મવાળા ભીમસેનને નિગ્રહ કરવાના પૂર્વે કરેલા વિચારને યાદ કરી બરાબર નિશ્ચય કરી નિગ્રહ કરવા તૈયાર થયા. હે મહારાજ ! સંગ્રામમાં પોતા સામે આવતા તેમને જોઈ મહા બળવાન ભીમસેન, હસ્તિઓ સામે જેમ હસ્તિ બળ તેમ તેમની સામે જવા લાગ્યા. હે ભારત ! અત્યંત કોપેલા મોટા યશવાળા તેજસ્વી તેણે લોહમય આણુ ચિત્રસેન નામના તમારા પુત્ર ઉપર નાખી સુવર્ણના પુંખવાળા, પાયેલા અનેક તરેહના આણુ બીજા તમારા પુત્રોને પણ માયાં. અભિમન્યુ આદિ લખને તે બાર મહારથિઓ સંગ્રામમાં સૈન્યોને ચોતરફથી મારી ધર્મરાજની આજ્ઞાથી ભીમસેનની પાછળ આવી મહા બળવાન એવા તમારા પુત્રોની સામે લડવા લાગ્યા. સૂર્ય તથા અગ્નિ સરખા તેજવાળા, શરવીર, ધનુષવાળા શોભતા અત્યંત પ્રકાશમાન સુવર્ણના મુકુટે કરી ઉભવળ એવા રથમાં બેઠેલા તે સર્વને જોઈ મહા બળવાન તમારા પુત્રોએ સંગ્રામમાં ભીમસેનને છોડી દીધા. ‘આ જીવતા પાછા બળ છે’ એમ જાણી તમારા પુત્રોને સહન ન કરી શકતો કુતિપુત્ર ભીમસેન તેમની પાછળ જઈ તમારા સર્વ પુત્રને પીડા પમાડવા લાગ્યો. સંગ્રામમાં ભીમસેન તથા પૃથત્ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે મળેલા અભિમન્યુને જોઈ તમારા સૈન્યના દુર્યોધનાદિ મહારથિઓ ધનુષ ગ્રહણ કરી, અત્યંત વેગવાળા અશ્વે કરી જ્યાં તેમના રથ હતા ત્યાં ગયા. હે મહારાજ ! પછી અપરાન્હ વખતે તમારા તથા બળવાન સામાવાળાઓનો મોટો સંગ્રામ પ્રવર્તમાન થયો. તેમાં અભિમન્યુએ વિકર્ણના ઘોડાઓને મારી તેની ઉપર પડ્યોસ આણુ નાખ્યા. હે ભારત ! તે સમે મહારથી વિકર્ણ, હણાએલ ઘોડાવાળા રથને મૂકી ચિત્રસેનના રથમાં ચઢી બેઠો. હે ભારત ! એક રથમાં બેઠેલા કુળને વધારનાર તે બે ભાઈઓએ અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુને આજુના સમુદાયથી ઢાંકી દીધો. તે સમે ચિત્રસેન તથા વિકર્ણે લોહમય પાંચ આણે કરી અભિમન્યુને વિંધ્યો, પણ અર્જુન પુત્ર કંપાયમાન ન થતાં મેરૂપર્વતની પેઠે દૃઢ બેસી રહ્યો. હે મારિષ ! હે રાજેન્દ્ર ! દુઃશાસન તો સંગ્રામમાં કેકય નામના પાંચ ભાઈઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, તે મોટું

આશ્ચર્ય સરખું થયું. હે વિશાંપતે ! સંગ્રામમાં દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રાએ સર્પ જેવા બાણે કરી તમારા પુત્ર દુર્યોધનને વારી રાખ્યો. હે રાજન ! કાષ્ઠથી સહન ન થાય એવા તમારા પુત્ર દુર્યોધને પણ સંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ બાણે કરી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને જૂદા જૂદા માર્યા. તેઓએ પણ વિધેલો રૂધિરે કરી અત્યંત આર્દ્ર દુર્યોધન, ગૈરિકાદિ ધાતુ મિશ્રિત ઝરણાએ કરી પર્વત શોભે તેમ શોભતો હતો. હે રાજન ! બળવાન ભીષ્મ પણ સંગ્રામમાં પાંડવની સેનાને, ગોત્રાળ જેમ પશુઓને મારે તેમ મારવા લાગ્યા. હે વિશાંપતે ! તે વખતે શત્રુને હણતા અર્જુનના ગાંડીવનો શબ્દ સેનાની દક્ષિણ બાજુમાં થતો હતો. તે સંગ્રામમાં કૌરવ તથા પાંડવના સૈન્યમાં ચોતરફથી માથા વગરનાં ધડ પડતાં હતાં. રૂધિરરૂપ જળવાળા, બાણરૂપ ધુમ્ભરીયુક્ત, હસ્તિરૂપ ખેટવાળા તથા અશ્વરૂપ લહેરવાળા તે સૈન્ય સમુદ્રને પુર-પમાં સિંહરૂપ શરવારો, રથરૂપ વહાણે કરી તરી જતા હતા. ક્ષાથ કપાઈ ગયેલા કવચ રહિત પ્રાણ વગરના હજારો ઉત્તમ પુરૂષો તે તે ઢેકાણે પડેલા દેખાતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રૂધિરના ઓઘથી વ્યાપ્ત, હણુએલા મત્ત હસ્તિઓએ કરી રણભૂમિ પર્વતવાળી પૃથ્વીની પેઠે શોભતી હતી. હે ભારત ! તે સંગ્રામમાં તમારી તરફના તથા તેમનું આશ્ચર્ય અમોએ જોયું, જે ખેડે સેનામાં યુદ્ધની આકાંક્ષા ન કરે એવો કાંઈ પણ પુરૂષ ન હતો. એ રીતે મોટા યશને તથા યુદ્ધમાં જ્યને ઇચ્છતા તમારી તરફના શરવીર પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરતા હતા.

एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयानामहद्यशः ।

तावकाः पांडवैः सार्धमाकांक्षन्तो जयं युधि ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे गुर्जरभाषायां
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો. છઠો દિવસ પત્યો.

સંજય ઉવાચ—તતો દુર્યોધનો રાજા લોહિતાયતિ માસ્કરે ।

સંગ્રામરમસો મીમં હંતુકામોઽભ્યધાવત ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સૂર્ય લાલ થયા તે વખતે સંગ્રામમાં વેગવાન દુર્યોધન રાજા. ભીમને મારવાની ઇચ્છાથી તેની સામે દોડ્યો. પુરૂષમાં શરવીર દૃઢ વૈરવાળા તેને આવતો જોઈ અત્યંત ક્રોધે ભરાયલા ભીમસેને, આવી રીતે વચન કહ્યું કે, ઘણા વર્ષથી ઇચ્છા કરેલો વખત આજ પ્રાપ્ત થયો છે માટે જો તું રણસંગ્રામનો ત્યાગ નહીં કરે તો આજ હું તને મારીશ. આજ તને મારવાથી કુતિનો, સમગ્ર વનવાસનો તથા દ્રૌપદીનો પરિકલેશ ટળશે. હે ગંધારીનાં પુત્ર ! પૂર્વે મત્સરી થઈ પાંડવોનું તું અપમાન કરતો તો તે પાપના ફળરૂપ આવેલા દુઃખને હવે જો પૂર્વે કર્યું તથા શત્રુની મતનો આશ્રય કરી, ‘આ પાંડવ છે’ એ વિચાર ન કરતાં તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરતો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા આવ્યા તે વખતે તમારી પ્રાર્થના કરતા હતા તેમનું તે અપમાન કર્યું, અને પ્રસન્ન થઈને ઉલૂક સાથે ખરાય સંદેશો મોકલ્યો તે માટે પરિવાર તથા બંધુ સહિત તને મારી, પૂર્વે તે જ પાપ કર્યા છે તેની હું શાંતિ કરીશ. એમ કહી ભયંકર ધનુષ ખેંચી વારંવાર દેરવી, મોટા વજ્ર સરખી કાંતિવાળા પ્રગ્લબિત અગ્નિની શિખા સરખા,

છવીશ આણુ સાંધી દુર્યોધન ઉપર નાંખ્યા. એ આણુથી ધનુષ તથા એ આણે કરી સાર-
થિને વિંધી, ચાર આણે કરી તેના અશ્વોને યમપુરીમાં મોકલ્યા. વળી શત્રુને દમન કરનાર
તેણે, અત્યંત ખેંચેલા એ આણુથી તેનું છત્ર તથા છ આણુથી પ્રન્વલિત ઉત્તમ પ્વજને
કાપી નાંખ્યો. તમારો પુત્ર જોતાં તેણે મોટેથી સિંહનાદ કર્યો. તે વખતે શોભતો પ્વજ,
નાના પ્રકારના રત્ને કરી શોભતા રથમાંથી તત્કાળ, મેઘમાંથી વિજળી પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર
પડ્યો. સૂર્ય સરખા પ્રન્વલિત મણિમય હસ્તિના ચિન્હવાળા કપાયેલા :દુર્યોધનના પ્વજને
સર્વ રાજ્યો જોતા હતા. વળી મહારથી ભીમસેને હસતાની પેઠે, અંકુશે કરી મોટા
હસ્તિને વિંધે તેમ દશ આણે કરી તે શરવીરને વિંધ્યો. તેટલામાં રથીમાં શ્રેષ્ઠ મહારથી
સત્પુરૂષે વિંટાયેલો રાજા જયદ્રથ, દુર્યોધનની પાછળ આવી તેની રક્ષા કરવા લાગ્યો.
હે રાજન્ ! રથીમાં શ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્યે, ઘણા પરાક્રમવાળા ક્રોધી દુર્યોધનને પોતાના રથમાં
ખેસાડ્યો. સંગ્રામમાં ભીમસેને વિંધેલો તેથી અત્યંત વ્યથા પામેલો દુર્યોધન રાજા રથમાં
એક આણુ ખેસી ગયો. ભીમસેનને જીતવાની ઈચ્છાવાળા જયદ્રથે, હજારો રથે કરી તેને
વિંટી તેની દિશાઓ રોકી રાખી. હે રાજન્ ! તે વખતે ધૃષ્ટકેતુ, પરાક્રમી અભિમન્યુ,
કેકય તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, તમારા પુત્રો સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. હે રાજન્ ! ચિત્રસેન,
સુચિત્ર, ચિત્રાંગ, ચિત્રદર્શન, ચાર્ચિત્ર, સુચાર્, નંદ તથા ઉપદનંદક. વગેરે મોટા ધનુષવાળા
યશસ્વી સુકુમાર એવા આઠ જણે અભિમન્યુના રથને ઘેરી લીધો. અભિમાની અભિમ-
ન્યુએ પણ અંકેકને ગ્રંથી વગરના તીક્ષ્ણ વજ્ર તથા મૃત્યુ જેવા વિચિત્ર પ્રકારના આયુધ-
માંથી નિકળેલા પાંચ આણે કરી વિંધ્યા. આવતા તેના આણોને સહન ન કરી શકતા તે
સર્વે, રથીમાં ઉત્તમ અભિમન્યુ ઉપર મેઘ જેમ મેરૂ પર્વત ઉપર જળનો વરસાદ કરે તેમ
તીક્ષ્ણ આણુનો વરસાદ કરવા લાગ્યા. તોપણ હે મહારાજ ! સંગ્રામમાં પીડા પામતા અભિ-
શીખેલા યુદ્ધમાં દુર્મદ અભિમન્યુએ, દેવાસુર યુદ્ધમાં ઇંદ્રે જેમ મોટા અસુરને કંપાવ્યા
હતા તેમ તમારા પુત્રોને કંપાવ્યા. હે ભારત ! રથીમાં શ્રેષ્ઠ પરાક્રમી તેણે, સંગ્રામમાં
નાચતા હોય નહીં તેની પેઠે સર્પ સરખા ભક્ષ નામના ચૌદ આણુ, વિકર્ણુ ઉપર નાખી
તેના રથના પ્વજ, સારથિ તથા ઘોડાઓને પાડ્યા. વળી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા મહા
ખળવાન તેણે, પાયેલા, અખંડિત અગ્ર ભાગવાળા શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા બીજા આણુ
તેની ઉપર નાંખ્યા. ગૃધ્ર તથા મયૂરના પીંછવાળા સુવર્ણના પુંખ તથા અગ્રભાગથી
શોભતા જે, તેના દેહને બેદી પ્રન્વલિત સર્પની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયા. વિકર્ણુના રૂધિ-
રથી આર્દ્ર તે, જાણે રૂધિર વમન કરતા હોય નહીં તેવા દેખાતા હતા. એ રીતે બેદાયલા
વિકર્ણુને જોઈ તેના બીજા ભાઈઓ, રથમાં બેઠેલા અભિમન્યુ આદિ સામે દોડી યુદ્ધમાં
દુર્મદ ક્રોધથી તેની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેટલામાં દુર્મુખે સાત આણે કરી શ્રુતકર્માને
વિંધી, એક આણે કરી એના પ્વજને કાપી સાત આણે કરી સારથિને પાડી, સુવર્ણથી
શોભતા વાયુ સરખા વેગવાળા ઘોડાઓને પણ છ આણે કરી માર્યા. હણાયેલ અશ્વવાળા
રથમાં બેઠેલા મહારથી શ્રુતકર્માએ, ક્રોધથી પ્રન્વલિત ઉંઘાડીયા સરખા શક્તિ તેની ઉપર
નાખી. પોતાના તેજ કરી દેદીપ્યમાન જે, યશસ્વી દુર્મુખના કવચને વિદારણ કરીને
પૃથ્વીમાં પેડી શ્રુતકર્માને વિરથ જોઈ મહારથી સુતસોમે, સર્વ સૈન્ય જોતાં પોતાના રથમાં
તેને ખેસાડ્યો. હે રાજન્ ! તેટલામાં શરવીર શ્રુતકર્તા, યશસ્વી એવા તમારા પુત્ર જય-

ત્સેનને મારવા સારૂ તેની સામે દોડ્યો. સંગ્રામમાં ધનુષ ખેંચતાં તેનું મોટા શબ્દવાળું ધનુષ, જલદી તમારા પુત્ર જ્યત્સેનને હસતો હોય નહીં તેની પેઠે અત્યંત તીક્ષ્ણ કુરૂ નામના બાણે કરી કાપી નાખ્યું. કપાલ ગયેલા ધનુષવાળા પોતાના ભાઈને જોઈ તેજસ્વી શતાનીકે, વારંવાર સિંહનાદ કરતાં લાંબા આવી, પોતાનું દૃઢ ધનુષ ખેંચી દશ બાણે કરી તમારા પુત્ર જ્યત્સેનને વિંધી, મદ ઝરતા હસ્તિની પેઠે અત્યંત મોટા શબ્દ કર્યો. વળી તેણે સર્વ આવરણ ભેદનાર બીજા અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણે કરી તમારા પુત્ર જ્યત્સેનને હૃદયમાં વિંધ્યો, તેટલામાં ક્રોધથી મૂર્છિત થયેલા દુષ્કર્ણે પોતાના ભાઈની પાસે આવી, સંગ્રામમાં નકુલ પુત્ર શતાનીકનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે સમે ભાર સહન કરનાર ઉત્તમ બીજું ધનુષ ગહણ કરી, મહા બળવાન શતાનીકે, પ્રજ્વલિત સર્પ જેવા લયંકર તીક્ષ્ણ બાણે તેમાં સાંધી, ‘અરે ઉભો રહે ઉભો રહે’ એમ કહી ભાઈની પાસે ઉભેલા દુષ્કર્ણ ઉપર તે નાખ્યા. હે મારીષ ! વળી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા તેણે, એકે કરી એનું ધનુષ કાપી બેથે કરી સારથીને પીડી સાત બાણે કરી જલદી તેને વિંધ્યો. વળી વાયુ તથા મન સરખા વેગવાળા કાબરા વર્ણવાળા તેના ઘોડાઓને તીક્ષ્ણ બાર બાણે કરી જલદી મારી, બીજા સારી રીતે યોજના કરેલા, જલદી જનાર બલ્લ નામના એક બાણે કરી દુષ્કર્ણને હૃદયમાં વિંધ્યો. એ રીતે વિંધાયેલા તે, વજ્રે હણેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. હે રાજન ! વ્યથા પામેલા દુષ્કર્ણને જોઈ શતાનીકને મારવા ઇચ્છતા તમારી તરફના પાંચ મહારથીઓએ, ચોતરફથી તેને ઘેરી લીધો. બાણના સમુદાયથી ઢંકાયેલા યશસ્વી તેને જોઈ પાંચ ભાઈઓ કેકય દોડ્યા. હે મહારાજ ! સામે આવતા તેમને જોઈ દુર્મુખ, દુર્જય, તરૂણ એવો દુર્મર્ષણ, શત્રુજય તથા શત્રુસહ નામના મહારથી યશસ્વી તમારા પુત્રો મોટા હસ્તિઓ હસ્તિ સામે દોડે તેમ તેમની સામે દોડી, નાના વર્ણથી વિચિત્ર પ્રકારના પતાકાઓએ કરી શોભતા મન જેવા વેગવાળા ઘોડા જોડેલા નગર જેવા મોટા રથે કરી શ્રેષ્ઠ ધનુષ ધરનાર અને વિચિત્ર પ્રકારનાં છે કવચ તથા ધ્વજ જેનાં એવા તે શસ્ત્રીશો, વનમાંથી બીજા વનમાં જેમ સિંહ જાય તેમ પારકા સૈન્યમાં પેઠા. તે સમયે એકઠા મળી ગયા છે રથ તથા હસ્તિ જેમાં એવું પરસ્પર મારતા તેમનું અત્યંત લયંકર યુદ્ધ થયું. હે રાજન ! સૂર્યાસ્તની બે ઘડી પહેલાં એક બીજાનો અપરાધ કરતા તેમનું યમરાજના રાજ્યને વધારનાર અત્યંત દારૂણ યુદ્ધ થયું. જેમાં હજારો રથીઓ તથા ઘોડેસ્વારો તે તે ઠેકાણે પડેલા દેખાતા હતા. શંતનુ પુત્ર બીષ્મ, મહાત્મા પાંડવોની સેનાનો નાશ કર્યો, તેમજ બાણે કરી પાંચાલોના સૈન્યોને પણ યમપુરીમાં મોકલી દીધાં. હે નૃપ ! એ રીતે મોટા ધનુષવાળા બીષ્મ, પાંડવની સેનાને ભેદી, સૈન્યનો યુદ્ધથી વિરામ કરી પોતાના તંત્રીમાં ગયા. ધર્મરાજ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા બીમસેનને જોઈ એ બંનેનું મસ્તક સુંઘી પ્રસન્ન થઈ તંત્રીમાં ગયા.

धर्मराजोपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।

मूर्ध्निचैतावुपाघ्राय प्ररुष्टः शिबिरं ययौ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठादिवसावहारे गुर्जर-
माषायां धूनशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

અધ્યાય ૮૦ મો. બીજમ દુર્યોધન સંવાદ.

સંજય ઉવાચ—અથ શૂરામહારાજ પરસ્પરકૃતાગસઃ ।

જગ્મુઃ સ્વશિબિરાણ્યેવ રુધિરેણ સમુક્ષિતાઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે મહારાજ ! પછી પરસ્પર અપરાધ કરેલા રૂધિરે કરી વ્યાપ્ત તે સર્વે પોતપોતાના તંબુમાં ગયા, ઘટતી રીતે વિસામો આદ્ય પરસ્પર સત્કાર કરી કવચ પહેરેલા તે, ફરીથી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સંગ્રામમાં આવ્યા. તે સમયે હે રાજન્ ! ચિંતાએ કરીને વ્યાપ્ત અંગમાંથી જોને રૂધિર સ્ત્રવે છે એવા તમારા પુત્ર, બીજમને પૂછ્યું કે, પાંડવ તરફના યશસ્વી મહારથી શૂરવીર વ્યૂહ રચના કરી ઉભેલા ધણી ધ્વજવાળા ભયંકર યોદ્ધાઓએ, આપણા સૈન્યોને વિદારણુ કરી, પીડા પમાડી, સર્વને મોહ પમાડ્યો. વજ્ર જેવા મકરવ્યૂહમાં પ્રવેશ કરી ભીમસેને, મૃત્યુદંડ જેવા ભયંકર બાણે કરી મને માર્યો માટે તેને જોઈ ભયે કરી મૂર્છિત થયેલો હું હવે શાંતિ પામતો નથી, હે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા ! તમારા પ્રસાદથી જય પામવા તથા પાંડવ તરફનાને હણવા હું ઇચ્છું છું. એવાં તેનાં વચન સાંભળી મહાત્મા બીજમ, અત્યંત હાસ્ય કરી, ક્રોધવશ થયેલા દુર્યોધનને જાણી, શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ અહંકારવાન ગંગા પુત્ર બીજમ, પ્રસન્ન મનથી તેને આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, હે રાજપુત્ર ! સર્વાત્મપણાએ કરી તારી સેનામાં રહી, હું તને જય તથા સુખ દેવા ઇચ્છું છું, માટે તારે વાસ્તે મારા આત્માને હું ઢાંકીશ નહીં. સંગ્રામમાં પાંડવોની સહાયતા કરનારા તો, અસ્ત્ર શીખેલા અત્યંત શૂરવીર યશસ્વી મહારથી ખેદ રહિત ધણાક શૂરવીર યોદ્ધાઓ ક્રોધરૂપ ઝેરનું વમન કરે છે. હે રાજન્ ! હે શૂરવીર ! તારી સાથે વેર કરેલા પરાક્રમે કરીને ઉદ્ધત એવા તેમને આપણે તરત જીતવા સમર્થ થઈએ એમ નથી, તથાપિ હું મારા જીવિતનો ત્યાગ કરી સર્વાત્મપણાએ કરી પાંડવની સેના સામે યુદ્ધ કરીશ. હે મહાનુભાવ ! તારે વાસ્તે ભયંકર એવા સર્વ દેવતા તથા દૈત્યોને પણ બાળી નાખું ત્યારે શત્રુ સેનાને માફ તેમાં શું આશ્ચર્ય ! હે રાજન્ ! સર્વ પાંડવ સાથે યુદ્ધ કરી તારું હું પ્રિય કરીશ. બીજમનાં એવાં વચન સાંભળી દુર્યોધન પ્રસન્ન થયો ને સર્વ સૈન્ય તથા સર્વ રાજાઓને કહ્યું કે, યુદ્ધ વાસ્તે તમો હવે નીકળો. તેની આજ્ઞાએ કરી હસ્તિ, અશ્વ, પાયદલ તથા રથયુક્ત બધાં સૈન્યો, તરત યુદ્ધ કરવા નીકળ્યાં. હે રાજન્ ! તે સમયે અત્યંત હર્ષયુક્ત નાના પ્રકારનાં શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રવાળાં, હસ્તિ, અશ્વ તથા પાયદલયુક્ત તમારાં મોટાં સૈન્ય, સંગ્રામમાં શોભતાં હતાં. સૂર્ય કિરણોને ઢાંકતી, તરૂં સૂર્ય જેવા વર્ણવાળી ઉડેલી રજ, અને રથ તથા હસ્તિ ઉપર રહેલા નાના પ્રકારના રંગવાળા વાયુની પ્રેરણાથી ચોતરફ ઉડતા પતાકાઓ પણ આકાશમાં મેઘ યુક્ત વિજળીની પેઠે શોભતા હતા તેમજ સારી રીતે પ્રેરણા કરેલા જૂદાં જૂદાં ટોળાં કરી ઉભા રાખેલા હસ્તિગણ પણ ચોતરફ શોભતા હતા. સંગ્રામમાં શૂરવીર રાજાઓએ ખેંચેલા ધનુષોનો, આદિ યુગમાં દેવ તથા મોટા દૈત્યોએ મથન કરેલા સમુદ્ર જેવો મહા ભયંકર શબ્દ થતો હતો. તે વખતે ઉગ્ર છે હસ્તિ જેમાં એવું ધણા રૂપ તથા વર્ણવાળું એકઠા મળેલા શત્રુના સૈન્યને હણતું તમારા પુત્રોનું સૈન્ય પ્રલય સમયના મેઘ સમાન શોભતું હતું.

તદુપ્રજ્વલગંબહુરૂપવર્ણં તદાત્મજાનાં સમુદીર્ઘમેઘં ।

ચમૂચ સૈન્યં રિપુસૈન્યહંતૃ યુગાંતમેઘૌર્ણિમં તદાત્મીમ્ ॥

इति भीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसंवादे
गुर्जरभाषाया मञ्जीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

અધ્યાય ૮૧ મો. સાતમા દિવસનો સંગ્રામ.

સંજય ઉવાચ—અથાત્મજં તથા પુનર્ગાંગેયોધ્યાનમાસ્થિતં ।

અબ્રવીન્નરતશ્રેષ્ઠઃ સંપ્રહર્ષકરં વચઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન્ ! વળી ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાપુત્ર ભીષ્મે, ધ્યાનની પેઠે વિચાર કરતા તમારા પુત્રને અત્યંત હર્ષ કરે એવી રીતનું વચન કહ્યું કે, હું, દ્રોણ, શલ્ય, યાદવકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા, વિકર્ણુ, ભગદત્ત, શકુનિ, અવંતિપુરીના વિંદ તથા અનુવિંદ, આર્દ્રકે એ સહિત આર્દ્રક, બળવાન ત્રિગર્ત રાજા, કોપથી જીતાય નહીં એવો માગધ, બૃહદ્બલ, કૌશલ્ય, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, મોટી ધ્વજવાળા સુંદર અનેક હજાર રથ, ઘોડા ઉપર બેસનાર ઘોડેસ્વાર સહિત દેશી ઘોડાઓ, ભેદાએલ કુંભસ્થળવાળા મદ ઝરતા મદોન્મત મોટા હસ્તિઓ, નાના પ્રકારનાં શસ્ત્ર તથા ધ્વજવાળા અનેક દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, તારે વાસ્તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા શરવીર પાયદળ અને બીજા પણ તારે વાસ્તે લાગ કર્યું છે જીવિત જેમણે એવા ધણીક સંગ્રામમાં દેવતાઓને પણ જીતવા સમર્થ થાય એવા છે એવી મારી મતિ એ. હે રાજન્ ! હું હંમેશ તારા હિતનાંજ વચન કહું છું એમાં સંશય નહીં. શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાવાળા ઇંદ્ર જેવા પરાક્રમયુક્ત પાંડવોને સંગ્રામમાં ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓ પણ જીતવા સમર્થ થઈ શકે એમ નથી, તપાપિ હે રાજેન્દ્ર ! હું તો તારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ. સંગ્રામમાં પાંડવોને હું જીતીશ, વા તેઓ મને જીતશે, એમ કહી શક્ય રહિત કરનારી વીર્ય સંપન્ન સુંદર ઔષધિ એને આપી, જેથી તે શક્ય રહિત થયો. પછી નિર્મળ પ્રભાત થયું ત્યારે વ્યૂહ રચના કરવામાં ચતુર પરાક્રમી ભીષ્મે, પોતાની મેળે પોતાના સૈન્યની વ્યૂહ રચના કરી, જેમાં મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ તેણે નવ શસ્ત્રે કરી સંકુલ મુખ્ય ચોદ્ધાઓ, હસ્તિ, પાયદલ તથા અનેક હજાર રથે કરી પરિપૂર્ણ ખડ્ગ તથા ભાલા ધારણ કરનાર સ્વારોએ અધિષ્ઠિત મોટા અશ્વવૃંદે કરી વિંટાયલું મંડળ ભેગું કર્યું. તેમાં એકેક હસ્તિ પાસે સાત રથ, અને એકેક રથ પાસે સાત અશ્વ, અને એકેક અશ્વ પાછળ દશ ધનુષ ધારણ કરનાર, એક એક ધનુષ ધરનાર પાછળ દશ હાલવાળા રાખ્યા. હે મહારાજ ! એ રીતે મહારથીઓએ વ્યૂહ રચના કરેલું ભીષ્મે પાળેલું તમારું સૈન્ય મોટા યુદ્ધ વાસ્તે ઉભું હતું. દશ હજાર અશ્વ, તેટલાજ હસ્તિ તથા રથ સહિત કવચ પહેરેલા મિત્રસેનાદિક શરવીર તમારા પુત્ર ભીષ્મની રક્ષા કરતા હતા. શરવીર તેમણે રક્ષા કરેલા ભીષ્મ, અને તેમણે રક્ષા કરેલા કવચ પહેરેલા મહા બળવાન તે રાજાઓ સૈન્યના મોખરામાં દેખાતા હતા. સંગ્રામમાં શોભતો કવચ પહેરી રથમાં બેઠેલો દુર્યોધન રાજા તો સ્વર્ગમાં - ઇંદ્ર શોભે તેમ શોભતો હતો. હે ભારત ! ત્યાર પછી તમારા પુત્રોનો, રથોનો તથા વાહિનોનો મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો. હે રાજન્ ! શત્રુઓએ દુઃખે કરીને પણ જાકાય નહીં એવો શત્રુનો નાશ કરનાર દુઃખે કરી ભેદ પામે નહીં, પશ્ચિમ મુખે ઉભેલા ભીષ્મે રચેલો મંડળાકાર તમારા પુત્રનો મોટો વ્યૂહ ચોતરફથી શોભતો હતો. દુઃખે કરીને પણ જીતાય નહીં

એવા મંડળાકાર વ્યૂહને જોઇ યુધિષ્ઠિર રાજાએ પોતાના સૈન્યની વજ્રવ્યૂહ રચના કરી બેઠી તરફનાં સૈન્ય ઉભાં રહ્યાં. પછી પોતપોતાને સ્થાનકે ઉભેલા રથી તથા ધોડેસ્વાર સિંહનાદ કરી, પરસ્પર વ્યૂહ બેઠવાની ઇચ્છાવાળા, પ્રહાર કરનાર શૂરવીરોના સૈન્ય સહિત યુદ્ધ વારતે નીકળ્યા. દ્રોણાચાર્ય વિરાટ સામે, અશ્વત્થામા શિખંડી સામે, દુર્યોધન રાજા પ્રયત્ન ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે, નકુળ તથા સહદેવ મદ્રદેશના રાજા શલ્ય સામે, અર્જુનના વિંદ તથા અનુવિંદ ધરાવાન સામે અને સર્વ રાજાઓ સંગ્રામમાં અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ભીષ્મસેને સંગ્રામમાં આવતા હાર્દિક્યને વારી રોડી રાખ્યો. હે રાજા ! ચિત્રસેન, વિકર્ણુ તથા દુર્મર્ષણુ નામના તમારા પુત્ર સામે સમર્થ અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મોટા ધનુષવાળો પ્રાગજ્યોતિષનો અધિપતિ ભગદત્ત રાજા, રાક્ષસમાં ઉત્તમ હીડિંગા પુત્ર ઘટોત્કચ સામે, મદોન્મત્ત હસ્તિ જેમ મદોન્મત્ત હસ્તિ સામે દોડે તેમ વેગે કરી દોડ્યો. હે રાજા ! અલંબુષ નામનો રાક્ષસ સંગ્રામમાં દુર્મદ સૈન્ય સહિત સાત્યકિ સામે દોડ્યો. સંગ્રામમાં સાવધાન ભૂરિશ્રવા ધૃષ્ટકેતુ સાથે, ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર શ્રુતાયુષ સાથે, તથા ચેકિતાન કૃપાચાર્ય સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બાહીના સાવધાન યોદ્ધાઓ મહારથી ભીષ્મ સામે ગયા. શક્તિ, ભાલા, ખાણ, ગદા તથા શસ્ત્ર છે હાથમાં જેના એવા તમારી તરફના રાજસમૂહોએ ચોતરફથી અર્જુનને વિંડી લીધા. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને આવી રીતે કહ્યું કે, હે માધવ ! હે કેશવ ! વ્યૂહ રચના જાણનાર ગંગા પુત્ર મહાત્મા ભીષ્મે, વ્યૂહ રચના કરી ઉભાં રાખેલાં દુર્યોધનનાં સૈન્યને, યુદ્ધ ઇચ્છતા કવચ પહેરેલા શૂરવીરને તથા ભાઈઓ સહિત ઉભેલા ત્રિગર્ત રાજાને જીવો. હે જનાર્દન ! હે યદુશ્રેષ્ઠ ! આ મારી સામે રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા આવેલા છે, એમને આજ તમારી સમક્ષ હું મારીશ. એટલાં વચન કહી, કુર્તિ પુત્ર અર્જુને ધનુષની પ્રલંબા ખેંચી સામે ઉભેલા રાજાઓના ગણ ઉપર ખાણનો વરસાદ વરસાવ્યો. મોટા ધનુષવાળા તેમણે પણ વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ જળની ધારાથી તળાવને ભરી દે તેમ ખાણના વરસાદે કરી તેને ઢાંકી દીધો. હે વિશંપતે ! મહા સંગ્રામમાં ખાણે કરી ઢાંકાઈ ગયેલા શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનને જોઈ દેવ, દેવર્ષિઓ, ગંધર્વ તથા સર્પ પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. હે રાજા ! ક્રોધે ભરાયેલા અર્જુને ઇંદ્રાસ્ત્ર મૂક્યું તે વખતે તેનું આશ્ચર્યરૂપ પરાક્રમ અમે જોયું. વિપક્ષે મૂકેલી શસ્ત્રવૃષ્ટિ તેણે વારી રાખી, તો પણ તેના ખાણે કરી બેઠા-એલો નહીં એવો ક્રોધ પણ રહ્યો નહીં. હે મારિષ ! એ રીતે હજારો રાજાઓ અશ્વ તથા હસ્તિઓને બે બે ખાણે કરી, અને ત્રણ ત્રણ ખાણે કરી બીજાઓને પણ તેણે વિંધ્યા. અર્જુને વિંધેલા તેઓ શંતનુ પુત્ર ભીષ્મની પાસે ગયા, તે વખતે અગાધ જળમાં ખૂડેલા તેમને ભીષ્મ નાવરૂપ થયા. હે મહારાજ ! પાસે આવતા તેઓએ ભંગાણ પડેલું તમારું સૈન્ય વાયુએ કરી મહા સમુદ્ર ક્ષોભ પામે તેમ અત્યંત ક્ષોભ પામવા લાગ્યું.

આપતાઙ્ગિસ્તુ તૈસ્તન્ન પ્રમન્નં તાવકં ચલં ।

સંચુક્તમે મહારાજ વાતૈરિવ મહાર્ણવઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे गुर्जरभा-
षाया मेकाशीतित्तमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

અધ્યાય ૮૨ મો-૨થીઓનું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ—તથા પ્રવૃત્તે સંગ્રામે નિવૃત્તે ચ સુશર્મણિ ।

મગ્નેષુ ચાપિવીરેષુ પાંડવેન મહાત્મના ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન્ ! એ રીતે પ્રવર્તમાન સંગ્રામમાં સુશર્મા નિવૃત્ત થયો, અને મહાત્મા પાંડુપુત્ર અર્જુને શૂરવીરોમાં ભંગાણુ પાડ્યું તેથી સમુદ્રની પેઠે તમારૂં સૈન્ય ક્ષોભ પામ્યું. ગંગા પુત્ર બીષ્મ વિજ્ય વારતે તૈયાર થયા તે વખતે દુર્યોધન રાજાએ સંગ્રામમાં અર્જુનનું પરાક્રમ જોઈ સર્વ રાજાઓ પાસે આવી તેમને તથા તેમના અગ્રભાગમાં ઉભેલા મહા યજ્ઞવાન સુશર્માને પણ સર્વ સૈન્યના મધ્યમાં હર્ષ પમાડતાં કહ્યું કે, કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ શંતનુ પુત્ર બીષ્મ, સર્વાત્મપણાએ કરી પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરી અર્જુન સામે યુદ્ધ કરવા જાય છે માટે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવા જતા તે શૂરવીરની તમે સર્વ સાવધાન થઈ રક્ષા કરો. હે મહારાજ ! દુર્યોધનનાં એવાં વચન સાંભળી “ બહુ સાડ ” એમ કહી તે સર્વ રાજસૈન્યો બીષ્મની પાછળ ચાલ્યાં. શંતનુ પુત્ર બીષ્મ, તત્કાળ અર્જુન સામે આવ્યા. તેઓને આવતા જોઈ સંગ્રામમાં મહા યજ્ઞવાન અર્જુન પણ ઉભા થયા. મોટા શ્વેત અશ્વયુક્ત, ભયંકર વાનરયુક્ત ધ્વજવાળા અત્યંત શોભતા મેઘ જેવા શબ્દવાળા રથે કરી સર્વ સૈન્ય સામે આવતા અર્જુનને જોઈ ભયથી યુદ્ધ સમયનો મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો. હાથમાં ઘોડાની રાશ ગ્રહણ કરી રથ ઉપર બેઠેલા મધ્યાન્હના સૂર્ય સરખા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ, કોઈ પણ તેમની સામું જેવા સમર્થ થતું ન હતું. ઉદય થયેલા શુક્ર, ગ્રહ સરખા શ્વેત અશ્વ તથા ધનુષવાળા શંતનુ પુત્ર બીષ્મને જોઈ પાંડવો તેમની સામે જેવા સમર્થ થતા ન હતા, કારણ જે ભાઈ તથા પુત્ર સહિત મહાત્મા ત્રિગર્ત તથા બીજા પણ મહારથી યોદ્ધાઓથી વિંટાઈ ઉભેલા હતા. સંગ્રામમાં દ્રોણાચાર્યે તો એક બાણે કરી વિરાટને વિંધી, બીજા એકેકા બાણે કરી એની ધ્વજ તથા ધનુષ કાપ્યું. ધનુષનો ત્યાગ કરી ભાર સહન કરનાર દૃઢ બીજું ધનુષ વેગથી ગ્રહણ કરી, સેનાપતિ વિરાટે, પ્રજ્વલિત સર્પ સરખા ત્રણ બાણે કરી દ્રોણને, ચારે કરી ચાર અશ્વને, એકે કરી ધ્વજને, પાંચે કરી સારથિને, અને બીજા એકે કરી ધનુષને છેદી નાંખ્યું. દ્રોણાચાર્યે ગ્રંથી વગરના આઠ બાણે કરી ઘોડાઓને અને એકે કરી સારથિને વિંધ્યા. તે સમે હણાયો છે સારથિ જેનો એવો રથમાં શ્રેષ્ઠ વિરાટ, હણાયેલ અશ્વવાળા રથમાંથી નીચે ઉતરી તરત પોતાના પુત્રના રથમાં ચઢી બેઠો. એ રીતે એક રથમાં બેઠેલા તે પિતા પુત્ર બેઠે, મોટા બાણના વરસાદથી તેને વારી રાખ્યો. કોઈ પામેલા દ્રોણે, સર્પ જેવો બાણ શંખ નામના વિરાટ પુત્ર ઉપર નાખ્યો. જે, સંગ્રામમાં તેના હૃદયને ભેદી, રૂધિર પાન કરી રૂધિરે આર્દ્ર છે શ્રેષ્ઠ પીછાં જેનાં એવો તે પૃથ્વી પર પડ્યો. એ રીતે દ્રોણાચાર્યના બાણથી હણાયેલો તે પિતાની સમીપજ ધનુષ તથા બાણનો ત્યાગ કરી, રણભૂમિમાં પડી ગયો. હણાયેલા તે પુત્રને જોઈ સંગ્રામમાં મોટા ફાડેલા મુખવાળા કાળ જેવા દ્રોણને મૂકી, વિરાટ ભયથી દૂર ભાગી ગયો. દ્રોણાચાર્ય તરત પાંડવની સેનામાં સેંકડો તથા હજારોને મારવા લાગ્યા. શિખંડીએ તો સંગ્રામમાં અશ્વત્થામા સામે જઈ નારાય નામના ત્રણ બાણ તેની બ્રહ્મીના મધ્યમાં માર્યાં. લલાટમાં રહેલા તે ત્રણ બાણે કરો રથમાં શ્રેષ્ઠ તે, સુવર્ણના લંચા ત્રણ શિખરે કરી મેરૂ પર્વત શોભે તેમ

શોભતો હતો. ક્રોધે ભરાયેલા અશ્વત્થામાએ, અર્ધા નિમેષમાં ધણાક આણે કરી શિખંડીના ધ્વજ, સારથિ, ઘોડા તથા આયુધને પણ પાડ્યાં. તે વખતે રથીમાં શ્રેષ્ઠ તે, હજાયેલ અશ્વવાળા રથમાંથી નીચે કૂદી તીક્ષ્ણ ખડ્ગ તથા નિર્મળ દાલ ગ્રહણ કરી, શત્રુને તપાવનાર શિખંડી સંગ્રામમાં સિંચણાની પેઠે ફરતો હતો. હે મહારાજ ! ખડ્ગ સહિત સંગ્રામમાં વિચરતા તેનું છિદ્ર અશ્વત્થામાએ જોયું નહીં, એ મોટું આશ્ચર્ય જોવું થયું. હે ભરતર્પણ ! પછી અત્યંત ક્રોધી અશ્વત્થામાએ, સંગ્રામમાં હજારો આણુ તેની ઉપર નાખ્યા. પોતા સામે આવતી અત્યંત દારણુ આણુ વૃષ્ટિને, બળવાનમાં શ્રેષ્ઠ તેણે, તીક્ષ્ણ ખડ્ગે કરી કાપી નાખી. વળી અશ્વત્થામાએ સંગ્રામમાં સો ચંદ્રાકૃતિવાળી મનોહર નિર્મળ એની દાલ તથા ખડ્ગને કાપી, તેને પણ ધણાક તીક્ષ્ણ આણુ કરી વિંધ્યો. શિખંડીએ પ્રત્યક્ષિત સર્પ મરખા, આણુ કરી તેણે કાપેલો તેજ ખડ્ગ તેની ઉપર નાખ્યો. કાલાગ્નિ સરખી કાતિવાળા તેને અશ્વત્થામાએ રણસંગ્રામમાં પોતાની હસ્તચાલાકી દેખાડતાં તત્કાળ કાપી, લોહમય ધણુ આણુ કરી શિખંડીને વિંધ્યો. તે વખતે હે રાજન ! તીક્ષ્ણ આણુથી અત્યંત વિંધાયેલો તે, મહાત્મા સાત્યકિના રથમાં ચઢી બેઠો. બળવાનમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ પણ, તીક્ષ્ણ આણુ કરી સંગ્રામમાં ફર એવા અલંબુષ રાક્ષસને વિંધ્યો. રાક્ષસેંદ્ર તેણે પણ રણસંગ્રામમાં અર્ધ-ચંદ્રાકૃતિ આણુ કરી, તેનું ધનુષ કાપી, ધણાક આણુ કરી તેને પણ વિંધી, રાક્ષસી માયા કરી, આણુમય વરસાદ કર્યો. હે ભારત ! તે સમે શિનિ પૌત્ર યશસ્વી સાત્યકિનું અદ્ભુત પરાક્રમ અમેએ જોયું, જે રણસંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ આણુ કરી વિંધ્યા તે પણ તેણે, ધૈર્ય રાખી અર્જુન પાસેથી શીખેલું ચંદ્રાસ્ત્ર નાખી, તેણે કરી રાક્ષસની માયાને ભસ્મ કરી. વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ જળની ધારાએ કરી પર્વત ઉપર વરસાદ કરે તેમ તેની ઉપર ખીજ આણુનો ચોતરફથી વરસાદ કર્યો. એવી રીતે મધુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા યશસ્વી સાત્યકિએ, પીડેલો તે રાક્ષસ રણસંગ્રામમાં ભયથી તેનો ત્યાગ કરી ભાગ્યો. સત્ય પરાક્રમ-વાળા સાત્યકિએ ઇંદ્રથી ન જીતાય એવા તે રાક્ષસને જીતી, રણસંગ્રામમાં તમારા યોદ્ધાઓ જોતાં મોટો સિંહનાદ કરો તેઓને ધણાક આણુ કરી વિંધ્યા. તે સમે ભયે કરી પીડાતા તે સર્વ ભાગ્યા. હે મહારાજ ! તે વખતે બળવાન દુષ્ટ રાજના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને, રણસંગ્રામમાં ગ્રંથી વગરના આણુ કરી મનુષ્યના ઇશ્વર તમારા પુત્ર દુર્યોધનને ઢાંકી દીધો. હે રાજેંદ્ર ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને આણુ કરી ઢાંકેલા તમારા પુત્રે, વ્યથા ન પામતાં રણસંગ્રામમાં નેવું આણુ કરી તરત ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વિંધ્યો, અ આશ્ચર્ય સરખું થયું. હે મારિષ ! મહા બળવાન ક્રોધે ભરાયેલા સેનાપતિ એવા તેણે પણ તેનું ધનુષ કાપી, તરત તેના ચાર ઘોડાઓને મારી અત્યંત તીક્ષ્ણ સાત આણુ કરી દુર્યોધનને વિંધ્યો. તે સમે હજાયેલ ઘોડાવાળા રથમાંથી નીચે ઉતરી મહાબાહુ બળવાન પગપાળો એવો તે તરવાર ખેંચી પૃષ્ઠત્રોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે દોડ્યો. તે વખતે મહા બળવાન રાજનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતા શકુનિએ ત્યાં આવી સર્વ લોકના રાજ એવા દુર્યોધનને પોતાના રથમાં બેસાડ્યો. વિપક્ષના શૂર-વીરને હજુનાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, રાજનો પરાજય કરી, ઇંદ્ર જેમ દૈત્યોને મારે તેમ તમારા સૈન્યને મારવા લાગ્યો. મહારથી કૃતવર્માએ રણસંગ્રામમાં આણુ કરી ભીષ્મસેનને વિંધી, મોટો મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકે તેમ તેને ઢાંકી દીધો. શત્રુને તપાવનાર ભીષ્મસેને, હસીને રણસંગ્રામમાં કૃતવર્મા ઉપર આણુ નાખ્યા. હે મહારાજ ! તે આણુ કરી પીડાયેલો સત્ય-

વાદી સાત્વત કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૃતવર્મા કંપ્યો નહીં ને તીક્ષ્ણ બાણે કરી બીમસેનને મારવા લાગ્યો. વળી મહારથી વિપક્ષી શૂરવીરને હણનાર બીમસેને પણ તેના ચાર ઘોડાઓને મારી, ધ્વજાએ સહિત અત્યંત શોભતા તેના સારથિને પાડી, ઘણી તરેહના બાણે કરી તેને વિધ્યો. તે સમે હણાયેલ ઘોડા તથા કપાયેલ અંગવાળો તમારા પુત્રના ભેતા તમારા સાળા વૃષકના રથ પ્રત્યે તે ગયો. બીમસેન પણ દંડપાણિ કાળની પેઠે તમારા સૈન્ય સામે દોડી તેને મારવા લાગ્યો.

भीमसेनोपे संक्रुद्धस्तवसैन्यमुपाद्रवत् ।

निजघान च संक्रुद्धो दंडपाणिरिवांतकः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वैतથે गुर्जरभाषायां
द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

અધ્યાય ૮૩ મો. દ્વંદ્વયુદ્ધ.

धृतराष्ट्र उवाच—बहूनि हि विचित्राणि द्वैथानिस्म संजय ।

पांडूनां मामकैः सार्द्धमश્રौषं तव जल्पतः ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય ! મારી તરફના યોદ્ધા સાથે પાંડવ તરફના યોદ્ધાઓને વિચિત્ર પ્રકારનાં ઘણાં દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયાં, તે તારા કહેવાથી મેં સાંભળ્યાં તેમાં મારી તરફનામાં અમુક પ્રસન્ન છે, એમ ક્યારે પણ તું કહેતો નથી, અને ક્ષત રહિત તથા પ્રસન્ન પાંડવ તરફના છે એમ હમેશ તેમની પ્રશંસા કરે છે, એ રીતે સંગ્રામમાં પરાક્રમ રહિત જીવતા બેદયુક્ત મનવાળા મારી તરફનાઓને તું કહે છે એવું મારું અદૃષ્ટ છે એમાં સંશય નહીં. સંજય કહે છે—હે પુરૂષર્ષભ ! તમારી તરફના, પોતાની શક્તિ તથા ઉત્સાહ પ્રમાણે પરમ પૌરૂષ દેખાડતાં ચેષ્ટા કરે છે તથાપિ દેવનદી ગંગાનું જળ અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છતાં, જેમ ક્ષાર સમુદ્રના સંપર્કથી લવણપણ્યને પામે તેમ હે રાજન્ ! હે શત્રુને તપાવનાર ! તમારી તરફનાઓનું પરાક્રમ શૂરવીર પાંડુ પુત્રો આગળ વ્યર્થ જાય છે. હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! દુષ્કર કર્મ કરતા શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કરતા કૌરવોને તમે દોષ દેવા લાયક નથી. હે વિશાંપતે ! પુત્ર સહિત તમારા અપરાધથી યમના દેશને વધારનાર પૃથ્વીનો ભયંકર ક્ષય દેખાય છે, માટે હે નૃપ ! પોતાના દોષથી પ્રાપ્ત થયેલાનો તમે શોચ કરવા યોગ્ય નથી, તો પણ યુદ્ધમાં સુકૃતિના લોકની ઇચ્છા રાખી, તમારી સેનામાં આવો સ્વર્ગ પરાયણ થઇ યુદ્ધ કરે છે. હે મહારાજ ! દિવસના પૂર્વ ભાગમાં મનુષ્યનો ક્ષય પ્રવર્તમાન થયો, દેવાસુર સંગ્રામ સરખો તે ક્ષય, હું કહું તે એકાગ્ર મન રાખી તમે સાંભળો. મોટા ધનુષવાળા મહા બલિષ્ઠ મોટી સેનાયુક્ત સંગ્રામમાં ઉગ્ર અવંતિપુરીના વિંદ તથા અકુવિંદ, ધરાવાનને બેધ સંગ્રામમાં તેની સામે દોડ્યા. તેમનું પરસ્પર રૂવાં ઉભાં કરનાર, અત્યંત ભયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ધરાવાને ગ્રંથી વગરના બાણે કરી તરત દેવ જેવા તે બે બાહ્યોને વિંધ્યા, વિચિત્ર પ્રકારનું યુદ્ધ કરનાર તે બેએ પણ, એને વિંધ્યો. શત્રુના નાશ વાસ્તે કરેલાનો બદલો આપતાં યત્નથી યુદ્ધ કરતા તેમનું એક બીજાથી કંઇ પણ આધિક્ય દેખાતું ન હતું. તેટલામાં ધરાવાને ચાર બાણે કરી અનુવિંદના ચાર ઘોડા-

ઓને યમપુરીમાં મોકલી, અત્યંત તીક્ષ્ણ બલ નામના બે બાણે કરી તેનું ધનુષ તથા ધ્વજ પશુ કાપી નાખ્યો, તે આશ્ચર્ય સરખું થયું. તે સમે અનુવિંદ રથનો ત્યાગ કરી વિંદના રથમાં ચઢી બેઠો. એક રથમાં બેઠેલા, રથીમાં શ્રેષ્ઠ અવંતિપુરીના તે બાધઓ, બાર સહન કરનાર ઉત્તમ ધનુષ ગ્રહણ કરી, મહાત્મા ધરાવાન ઉપર બાણ મૂકવા લાગ્યા. તે બાધઓએ મૂકેલા સુવર્ણથી શોભતા મોટા વેગવાળા બાણોએ, સૂર્ય માર્ગને પ્રાપ્ત થઈ આકાશને ઢાંકી દીધું. ક્રોધે ભરાયેલા ધરાવાને તો મહારથી તે બાધઓ ઉપર બાણોના વદસાદ વરસાવતાં તેમના સારથિને નીચે પાડ્યો. એ રીતે પ્રાણુ રહિત થઈ સારથિ પૃથ્વીપર પડ્યો, તે વખતે ભડકેલા ધોડાવાળો તે રથ, દિશાઓમાં ચોતરફ દોડવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! એ રીતે અર્જુન પુત્ર ધરાવાન તે બેઠેને જીતી, પોતાનું પરાક્રમ દેખાડતાં તરત તમારી સેનાને મારવા લાગ્યો. સંગ્રામમાં તેણે મારવા માંડેલી તમારી સેના, વિષ પાન કરી મનુષ્ય જેમ અનેક તરેહની ઉતાવળ કરે તેમ અનેક તરેહથી ઉતાવળ કરવા લાગી. હિડિંબા પુત્ર મહા બળવાન ધટોત્કચ રાક્ષસ, સૂર્ય જેવા વર્ણવાળા ધ્વજ સહિત રથે કરી ભગદત્ત સામે દોડ્યો. પ્રાગ્જ્યોતિષનો અધિપતિ ઉત્તમ હસ્તિ ઉપર બેઠેલો તે, પૂર્વે તારકાસુર સંગ્રામમાં વજ્ર ધરનાર ઇંદ્ર જેમ આવ્યો હતો તેમ તેની સામે આવ્યો. ત્યાં આવેલા દેવ, ગંધર્વ તથા ઋષિઓ હિડિંબા પુત્ર તથા ભગદત્તમાંથી એકને પશુ વિશેષ ગણતા ન હતા. દેવપતિ ઇંદ્ર જેમ દૈત્યોને નસાડે તેમ સંગ્રામમાં ભગદત્ત રાજા, પાંડવોને નસાડવા લાગ્યો. હે ભારત ! તેણે સર્વ દિશાઓમાં નસાડવા માંડેલા પોતાના સૈન્યમાં, પોતાનું રક્ષણ કરનાર કાંધને પશુ નહિ દેખતાં ભીમસેન પુત્ર ધટોત્કચને સંગ્રામમાં ઉભેલો અમોઝે જોયો. બાકીના મહારથિઓ તો, ખેદયુક્ત મનવાળા થઈ નાસી ગયા. વળી પાંડવનાં સૈન્ય પાછા વળ્યાં તે વખતે તમારા સૈન્યનો વ્યાયાયુક્ત ભયંકર શબ્દ થવા લાગ્યો. હે રાજા ! તેટલામાં મહા સંગ્રામમાં ધટોત્કચે મેઘ જેમ જળે કરી મેઝ પર્વતને ઢાંકે તેમ ભગદત્તને બાણે કરી ઢાંકી દીધો. ભગદત્ત રાજાએ ધટોત્કચના ધનુષમાંથી નીકળેલા બાણોને હણી, તરત ભીમસેન પુત્રને સર્વ મર્મસ્થાનમાં વિંધ્યો. ગ્રંથી વગરના ધણા બાણે કરી એ રીતે માર્યો તોપણ, શ્રેષ્ઠ રાક્ષસ બેદાયેલા પર્વતની પેઠે વ્યથા પામ્યો નહિ. વળી ક્રોધ પામેલા પ્રાગ્જ્યોતિષના અધિપતિ ભગદત્તે, ચૌદ ભાલાં તેની ઉપર નાખ્યાં. પછી મહાબાહુ તેણે, ગૃધ્રના પીંછવાળા સિત્તેર તીક્ષ્ણ બાણે કરી ભગદત્તને વિંધ્યો. ભગદત્ત રાજાએ પશુ હસતો હોય નહીં તેની પેઠે બાણે કરી સંગ્રામમાં તેના ચાર ધોડાઓને પાડ્યા. હણાયેલ અશ્વવાળા રથમાં બેઠેલા પ્રતાપવાન રાક્ષસે વેગે કરી, ભગદત્તના હસ્તિ ઉપર શક્તિ નાખી. સુવર્ણના ડાંડાથી શોભતી અત્યંત વેગવાળી શક્તિના ભગદત્ત રાજાએ તત્કાળ ત્રણ કડકા કરી નાખ્યા તેથી તે પૃથ્વી ઉપર પડી. હણાયેલી શક્તિને જોઈ હિડિંબા પુત્ર પૂર્વે ઇંદ્રના ભયથી સંગ્રામમાં જેમ નમુચિ દૈત્ય નાડો હતો તેમ તેના ભયથી નાડો. વિખ્યાત પરાક્રમવાળા યમ તથા વરુણે પશુ જીતી શકાય નહીં એવા તે શરવીરને જીતી, હસ્તિ સહિત ભગદત્ત રાજા, વન હસ્તિ જેમ કમલિનીનું મર્દન કરે તેમ પાંડવની સેનાને મર્દન કરવા લાગ્યો. એટલામાં મદ્રદેશના શત્રુ રાજાએ, પોતાના બાણેજ નકુળ તથા સહદેવ સામે આવી બાણના સમુદાયે તેમને ઢાંકી દીધા. તે વખતે સહદેવે નજીક આવેલા મામાને જોઈ મેઘ જેમ સૂર્યને વારે તેમ બાણના ઝોથે કરી તેને વારી રાખ્યો. એ રીતે

આણુના ઓધે કરી ઢાંકાયેલો તે અત્યંત પ્રસન્ન થયો, ત્યાર પછી મહારથી શલ્યે હાસ્ય કરી ચાર ઉત્તમ આણે કરી નકુલના ચાર ઘોડાને યમ ભોક્ષમાં મોકલી દીધા. મહારથી હણુએલ ઘોડાવાળા રથમાંથી તરત નીચે ઉતરી યશવાળા પોતાના ભાઈ સહદેવના રથમાં ચઢી બેઠો. એક રથમાં બેઠેલા શૂરવીર તે બન્ને ભાઈઓએ દૃઢ ધનુષ ખેંચી ક્ષણમાત્રમાં આણે કરી શલ્યના રથને ઢાંકી દીધો. પોતાના ભાણેજોએ ત્રંથી વગરના ધણા આણે કરી ઢાંકી દીધેલો પુરૂષમાં સિંહરૂપ તે પર્વતની પેઠે કંપાયમાન થયો નહીં, હસતો હોય નહીં તેમ શસ્ત્ર વૃષ્ટિને તેણે વારી રાખી. પરાક્રમી ક્રોધે ભરાયેલા સહદેવ આણુ ગ્રહણ કરી શલ્યને જોઈ તે તેની ઉપર નાંખ્યો. ગરૂડ તથા વાયુ જેવા વેગવાળો તે આણુ શલ્યને ભેદી પૃથ્વી પર પડ્યો. હે મહારાજ ! અત્યંત વિધાવાથી વ્યથા પામેલો મહારથી તે રથમાં બેસી મૂર્છા પામ્યો. સંજ્ઞા રહિત પડી ગયેલા તેને જોઈ તેનો સારથિ રથે કરી સંગ્રામમાંથી તેને બહાર લઈ ગયો. વિમુખ થયેલા શલ્યના રથને જોઈ તે સર્વ ખેદયુક્ત મનવાળા થઈ ‘આ સૈન્ય હવે છેજ નહીં’ એવી ચિંતા કરવા લાગ્યા. મહારથી માદ્રિપુત્ર, સહદેવ સંગ્રામમાં મામાને જીતી હર્ષિત થઈ શંખ વગાડી સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. હે વિશંપતે ! પ્રમન્ન થયેલા તમારા સૈન્ય સામે દૈત્ય સેના સામે જેમ ધ્રુવ તથા ઉપેન્દ્ર દોડે તેમ તેઓ દોડ્યા.

અભિદુદ્રવતુર્હૃદ્યૌ તવ સૈન્યં વિશંપતે ।

યથા દૈત્યચમૂં રાજન્નિદ્રોપેન્દ્રાવિવામરૌ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वंद्वयुद्धे गुर्जरभाषाया
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

અધ્યાય ૮૪ મો—સુશર્મા ને અર્જુન.

સંજય ઉવાચ—તતો યુધિષ્ઠિરો રાજા મધ્યં પ્રાપ્તે દિવાકરે ।

શ્રુતાયુષમભિપ્રેક્ષ્ય પ્રેષયામાસ વાજિનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ત્યાર પછી મધ્યાહ્નના સૂર્ય થયા તે વખતે શ્રુતાયુષને જોઈ યુધિષ્ઠિર રાજાએ તેની સામે ઘોડા હાંક્યા. એ રીતે શત્રુને દમન કરનાર શ્રુતાયુષ સામે દોડી યુધિષ્ઠિર રાજાએ ત્રંથી વગરનાં તીક્ષ્ણ નવ આણુ તેની ઉપર નાંખ્યાં. સંગ્રામમાં ધર્મપુત્રે નાખેલાં આણુને વારી રાખી મોટા ધનુષવાળા તે રાજાએ કુતિપુત્ર યુધિષ્ઠિર ઉપર સાત આણુ નાંખ્યાં. જેમણે તે મહાત્માના કવચને ભેદી દેહમાં તેના પ્રાણુને ખોળતા હોય નહીં તેમ તેનું રૂધિર પાન કર્યું. રથમાં શ્રેષ્ઠ અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે, વરાહના કાન સરખા આણે કરી રાજાને હૃદયમાં વિંધી લઈ નામના બીજા આણે તે મહાત્માને ખ્વજ કાપી નાંખ્યો. જેથી તે રથ ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. હે રાજન્ ! તેને જોઈ શ્રુતાયુષ રાજાએ તીક્ષ્ણ સાત આણે કરી પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને વિંધ્યા. ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર, પ્રલય સમયે પ્રાણીઓને બચાવવાને ઇચ્છતો અગ્નિ જેમ પ્રજ્વલિત થાય તેમ ક્રોધે કરી પ્રજ્વલિત થયા. હે મહારાજ ! ક્રોધ પામેલા પાંડુપુત્ર ધર્મરાજાને જોઈને દેવ, ગંધર્વ તથા રાક્ષસો વ્યથા પામ્યા, સમગ્ર જગત પણ આકુલ વ્યાકુળ થયું, સર્વ પ્રાણીના

મનમાં એ વખતે એવું થયું કે કોધે ભરાયેલા આ રાજા, ત્રિલોકને હાથ ખાળી દેશે. ઋષિઓ તથા દેવતાઓ લોકની શાંતિ વાસ્તે રવસ્તિવાચન કરવા લાગ્યા. ક્રોધાત્રિષ્ટ તે ધર્મરાજાએ બે ગલોફાં ચાટી, પ્રલય સમયના સૂર્ય જેવું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. હે વિશાંપતે ! હે ભારત ! તે વખતે તમારાં સર્વ સૈન્યોએ જીવવાની આશા છોડી દીધી. મોટા યશવાળા ધર્મરાજાએ ધૈર્યથી ક્રોધને શમાવી શ્રુતાયુષનું મોટું ધનુષ મુષ્ટિદેશમાંથી કાપી સર્વ સૈન્ય જોતાં સંગ્રામમાં નારાય નામના બાણે કરી સ્તનના મધ્ય ભાગમાં તેને વિંધ્યો. વળી મહા બળવાન તેણે બાણે કરી તરત તે મહાત્માના ઘોડા તથા સારથિને પણ પાડ્યો. હણાએલ અશ્વવાળા રથનો ત્યાગ કરી, એ રાજાનું પૌરૂષ જોઈ શ્રુતાયુષ વેગે કરી ત્યાંથી ભાગી ગયો. હે રાજા ! સંગ્રામમાં ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે, તે મોટા ધનુષવાળા શ્રુતાયુષને જીત્યો, તે વખતે દુર્યોધનનું સર્વ સૈન્ય પાછું નાસવા લાગ્યું. હે મહારાજ ! ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર એ કામ કરી પછી મોં ફાડેલા કાળની પેઠે તમારા સૈન્યને મારવા લાગ્યા. ટ્રિગ્ણિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચેકિતાને, સર્વ સૈન્ય જોતાં રથમાં શ્રેષ્ઠ ગૌતમને બાણે કરી ફાંકી દીધા. હે રાજા ! શરદાનના પુત્ર કૃપાચાર્યે તો આવતા તે બાણને વારી, સંગ્રામમાં સાવધાન તેને બાણે કરી વિંધી, બીજા ભદ્ર નામના બાણથી એનું ધનુષ કાપી. સારથિને પાડી, ઘોડાઓને મારી પાછળથી તેની રક્ષા કરનારને પણ સારથિ સહિત માર્યો. ટ્રિગ્ણિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગદા ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ તેણે, તરત રથમાંથી નીચે ઉતરી, હાથમાં ગદા ગ્રહણ કરી શરવીરને હણનારી તે ગદાએ કરી, ગૌતમના ઘોડાઓને મારી એના સારથિને પાછો પાડ્યો. પૃથ્વી ઉપર ઉભેલા ગાંતમે તેની ઉપર સોળ બાણ નાખ્યાં. જે તે યાદવને બેઠી પૃથ્વીમાં પેડાં. વળી ચેકિતાને, ગૌતમને મારવા સાડ ફરીથી તે ગદા, ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુર ઉપર નાખે તેમ તેની ઉપર નાખી. પાપણુ છે ગર્ભમાં જેના એવી તે નિર્મળ મોટી ગદાને ગાંતમે હજારે બાણે કરી વારી રાખી. હે ભારત ! તેથી ચેકિતાને, હાથમાં ખડ્ગ ગ્રહણ કરી અત્યંત લાઘવીથી ગૌતમ સામે દોડ્યો. ગૌતમ પણ અત્યંત સાવધાન થઈ ધનુષનો ત્યાગ કરી હાથમાં ખડ્ગ ગ્રહણ કરી, અત્યંત વેગથી ચેકિતાને સામે દોડ્યો. બળ સંપન્ન શ્રેષ્ઠ ખડ્ગ ધારણ કરનાર તે બેય, અત્યંત તીક્ષ્ણ ખડ્ગે કરી એક બીજાને મારતા હતા. ખડ્ગના વેગથી હણાયેલા મૂર્છિત થયેલા ઘણી મહેનતથી મોહ પામેલા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ તે બેડે, પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા તે વખતે સ્નેહને લીધે વેગે કરી કરકર્ષ દોડ્યો. સંગ્રામમાં દુર્મદ તેણે તેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા ચેકિતાને જોઈ, સર્વ સૈન્ય જોતાં પોતાના રથમાં તેને બેસાડ્યો. હે વિશાંપતે ! તેમજ તમારા સાળા શકુનિએ રથમાં શ્રેષ્ઠ ગૌતમને પોતાના રથમાં બેસાડ્યા. હે રાજા ! કોધે ભરાયેલા મહા બળવાન ધૃષ્ટકેતુએ, સોમદત્ત પુત્ર બૂરિશ્રવાને તેનું બાણે કરી વક્ષસ્થલમાં વિંધ્યો. હે મહારાજ ! તે વખતે વક્ષરથમાં રહેલા તે બાણે કરી, મધ્યાન્હ વખતે કિરણોએ કરી જેમ સૂર્ય શોભે તેમ તે શોભતો હતો. બૂરિશ્રવાએ પણ સંગ્રામમાં બીજા બાણે કરી મહારથી ધૃષ્ટકેતુના અશ્વ તથા સારથિને હણી, તેને વિરથ કરી તેની ઉપર બાણનો વરસાદ કર્યો. ઉદાર મનવાળો ધૃષ્ટકેતુ. તે રથનો ત્યાગ કરી શતાનીકના રથમાં ચઢી બેઠો. હે રાજા ! સુવર્ણનાં કવચ પહેરી રથમાં બેઠેલા ચિત્રસેન, વિકર્ણ તથા દુર્મર્ષણ અભિમન્યુ સામે દોડ્યા. તે સમયે શરીરને જેમ વાત, પિત્ત તથા કફ સાથે યુદ્ધ થાય તેમ અભિમન્યુને, તેમની સાથે ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

પુરૂષમાં સિંહરૂપ અભિમન્યુએ, તે મોટા સંગ્રામમાં તમારા પુત્રોને વિરથ કરી, ભીમના વચન યાદ કરી માર્યા નહીં, એટલામાં હસ્તિ, અશ્વ તથા રથ ઉપર બેસનારા હજારો રાજાઓથી વિંટાયલા, દેવતાઓથી પણ સહન થાય નહીં એવા મહારથી બાળક એકલા અભિમન્યુનો ઉદ્દેશ કરી, તમારા પુત્રોની રક્ષા કરવા જતા ભીષ્મને જોઈ, ધોળા ધોડાવાળા કુંતિપુત્ર અર્જુનને, વાસુદેવ ભગવાનને કહ્યું કે, હે હૃષીકેશ, જ્યાં આ ધણુ રથ દેખાય છે ત્યાં ધોડાને હાંકો. હે માધવ ! યુદ્ધમાં દુર્મદ અસ્ત્ર શીખેલા આ ધણુક શરવીરોએ જ્યાં સુધી આપણી સેનાને નથી મારી, ત્યાં સુધી ધોડાઓને લઈ જાઓ. ધણુક પરાક્રમવાળા કુંતિપુત્ર અર્જુનનાં એવાં વચન સાંભળી, વૃષ્ણિ કુળમાં ઉપજી થયેલા શ્રીકૃષ્ણે ધોળા ધોડા જોડેલો રથ, તે તરફ ચલાવ્યો. હે મારિષ ! એ રીતે અર્જુન સંગ્રામમાં આવતાં તમારી સેના તરફ સંક્ષોભ પામેલા શરવીરોમાં મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો. કુંતિપુત્ર અર્જુન, ભીષ્મની રક્ષા કરનાર તે રાજાઓ સામે જઈ, સુશર્માને આવી રીતે વચન કહ્યું કે, યુદ્ધ કરનારમાં શ્રેષ્ઠ પૂર્વના વૈરી તને હું જાણું છું, તારા અન્યાયનું અત્યંત દાણુ દળ પ્રાપ્ત થયું તે હવે જો. આજ તને પૂર્વે પ્રેત થયેલા તારા પિતામહને હું દેખાડીશ. શત્રુને હણનાર અર્જુનનાં એવાં કડોર વચન સાંભળી રથના યુધને પાળનાર તેણે, શુભ વા અશુભ કાંઈ પણ અર્જુનને કહ્યું નહીં. આગળ પાછળ તથા બે પડબે રહેલા ધણુક રાજાઓ તથા તમારા પુત્રોએ કરી વિંટાયેલા મહારથી તેણે, સંગ્રામમાં અર્જુનને વિંટી, મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકે તેમ બાણે કરી તેને ઢાંકી દીધો. હે ભારત ! પછી સંગ્રામમાં તમારાઓ તથા પાંડવોનો ઈધિરૂપ ઉદ્ધવાળો અત્યંત મોટો સંગ્રામ પ્રવર્તમાન થયો.

ततः प्रवृत्तः सुमहान् संग्रामः शोणितोदकः ।

तावकानां च समरे पांडवानां च भारत ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे गुर्जरभाषायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

— 10 —

અધ્યાય ૮૫ મો. દુર્યોધિને કરેલું પરાક્રમ.

संजय उवाच-सताड्यमानस्तु शरैर्धनंजयः पदाहतो नागश्च श्वसन् बली ।

बाणेन बाणेन महारथानां चिच्छेदचापानिरणेप्रसह्य ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ રીતે સર્વે બાણે કરી હણેલા બળવાન અર્જુને લાતે કરી હણેલા સર્પની પેઠે શ્વાસોશ્વાસ કરી અનેક બાણે કરી મહારથિઓનાં ધનુષ બળાત્કારથી કાપી નાખ્યાં. એ રીતે મહાત્મા તેણે પરાક્રમી તે રાજાઓનાં ક્ષણમાત્રમાં ધનુષ કાપી, તેમાંથી કાઢને પણુ અવશેષ રહેવા દીધા નહીં, એમ માની એક કાલ્પવૃક્ષ બાણે કરી તેમને વિંધ્યા. હે રાજન ! ઇંદ્ર પુત્ર તેણે મારેલા, રૂધિરથી ખરડાયેલ અંગ-વાળા પડી ગયાં છે મસ્તક જ્વેભનાં એવા બેદાએલ કવચ તથા શરીરવાળા તે સૌ મંત્રામમાં પડ્યા, અને અર્જુનના બાણે પરાલવ પમાડેલા પૃથ્વી ઉપર પડેલા તે એક કાળાવહિન્ન નાશ પામ્યા. મંત્રામમાં નાશ પામેલા રાજપુત્રોને જોઇ, ત્રિગર્ત દેશનેા રાજા ત્યાં આવી

ઉભો રહ્યો. તેમના રમેને પાછળથી રથો કરનાર બીજા અત્રીસ યોદ્ધાઓ હતા, તે પણ અર્જુન સામે આવી ઉભા રહ્યા. પછી તેમણે અર્જુનને ઘેરી મોટા શબ્દવાળાં ધનુષને ખેંચી મેઘ જેમ પર્વત ઉપર ઘણા જળનો વરસાદ કરે તેમ તેની ઉપર ઘણાંક બાણોનો વરસાદ કર્યો, તેથી પીડા પામેલા ક્રોધાવિષ્ટ યશસ્વી અર્જુને તેલથી ઘોયેલા સાક બાણે કરી તેમની પાછળથી રક્ષા કરનારને મારી રથિઓને જીતી પ્રસન્ન થયા. હે રાજન ! એ રીતે અર્જુન સંગ્રામમાં સૈન્યોને મારી ભીષ્મને મારવા ઉતાવળા થયા. ત્રિગર્ત રાજા પણ તે મહાત્માએ મારેલા બંધુવર્ગને જોઈ રાજાઓને આગળ કરી અર્જુનને મારવા વાસ્તે તરત તેની સામે ગયો. શત્રુ સૈન્ય સામે દોડતા શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુનને જોઈ, તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છે હાથમાં જેના એવા શિખંડી આદિ યોદ્ધાઓ અર્જુનના રથનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવ્યા. અર્જુન પણ ત્રિગર્ત રાજા સહિત મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ રીતે રાજાઓને જોઈ, ગાડીવમાંથી મૂકેલા તીક્ષ્ણ બાણે કરી તેમને મારી દુર્યોધન તથા જયદ્રથાદિક રાજાઓને જોઈ ભીષ્મની પાસે જવાની ઇચ્છાથી મોટા પરાક્રમવાળો મનસ્વી શ્રેષ્ઠ પોતાને વારવા તૈયાર થયેલા તેમને બળથી યુદ્ધ કરતાં બે ઘડી વારી રાખી, દુર્યોધન તથા જયદ્રથાદિક રાજાઓને મૂકી, હાથમાં ધનુષબાણ ગ્રહણ કરી, ગંગા પુત્ર ભીષ્મની સામે ગયો. ક્રોધાવિષ્ટ અત્યંત બળવાળા મહાત્મા, અનંત કીર્તિમાન યુધિષ્ઠિર પણ પોતાના ભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલા મદ્ર દેશના અધિપતિ શલ્યને મૂકી, નકુળ, સહદેવ તથા ભીમસેને સહિત શંતનુ પુત્ર ભીષ્મ સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા. તેમણે મોકલેલા મહારથિઓએ તથા આવેલા સમગ્ર પાંડુપુત્રોએ કરીને પણ સંગ્રામમાં વિચિત્ર પ્રકારથી યુદ્ધ કરનાર મહાત્મા શંતનુ પુત્ર ભીષ્મ, વ્યથા પામ્યા નહિ તેટલામાં અત્યંત ઉગ્ર બળવાળા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા મનસ્વી જયદ્રથે ત્યાં આવી બળાત્કારે મહારથિઓનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં. તેટલામાં અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ, ક્રોધરૂપ ત્રિપવાળા મહાત્મા દુર્યોધને, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, નકુળ, સહદેવ, અર્જુન તથા કૃષ્ણ ઉપર અગ્નિ જેવા પ્રકાશવાળા બાણ નાખ્યા વૃદ્ધિ પામેલા ક્રોધવાળા કૃપાચાર્ય, શલ્ય, શલ્ય તથા ચિત્રસેને પણ બાણે કરી એકઠા મળેલો દૈત્યગણ જેમ દેવતાઓને વિધે તેમ તેમને વિધ્યા. શંતનુ પુત્ર ભીષ્મે કાપેલા આયુધવાળા શિખંડીને જોઈ ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા મહાત્મા યુધિષ્ઠિરે સંગ્રામમાં શિખંડીને આવી રીતે વાક્ય કહ્યું કે, તું પિતા સમક્ષ મને કહેતો હતો કે, મોટા વ્રતવાળા ભીષ્મને નિર્મળ સૂર્ય જેવા વર્ણવાળા બાણ સમુદાયથી હું હણીશ, એ હું સત્ય કહું છું. એ રીતે તે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે માટે જો યુદ્ધમાં ભીષ્મને નહીં મારે તો કરેલી પ્રતિજ્ઞા સફળ નહીં થાય, માટે હે વીર ! ખોટી પ્રતિજ્ઞાવાળો મારું થા. કુળના યશ તથા સ્વધર્મને પાળ યુદ્ધમાં બચાવેલ વેગવાળા, અને અતિ તીક્ષ્ણ બાણના સમુદાયે કરી ક્ષણમાત્રમાં વખતસર પ્રાપ્ત થયેલા કાળની પેઠે મારા સર્વ સૈન્ય સંધને તપાવતા ભીષ્મને જો. સંગ્રામમાં અપેક્ષા રહિત કપાયેલ ધનુષવાળો, ભીષ્મે પરાજય પમાડેલો તું કુટુંબી તથા ભાઈઓનો ત્યાગ કરી ક્યાં જઈશ. તારે જવું ન જોઈએ કારણ કે એ તને યોગ્ય નથી. હે દ્રુપદપુત્ર ! અનંત પરાક્રમવાળા ભીષ્મને તથા આ રીતે ભંગાણ પડેલા ભાગતા સૈન્યને જોઈ જરૂર તું બીનેલો છે, કારણ કે તારા મુખનો વર્ણુ ઝાંખો દીસે છે. હે વીર ! મોટા સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતા નરવીર અર્જુનને ખબર ન જતાં પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત એવો તું આજ ભીષ્મથી કેમ બીએ છે. ધર્મરાજનું

રૂક્ષ અક્ષરવાળું વિરૂદ્ધ લાપણ્યયુક્ત વચન સાંભળી મહાત્મા તે, મને ધિક્કાર કર્યો એમ માની ભીષ્મને મારવા વાસ્તે અત્યંત ઉતાવળો થયો. મોટા વેગે કરી ભીષ્મ સામે આવતા શિખંડીને દુઃખે કરી ક્રોધથી જીતાય નહીં એવા ભયંકર શસ્ત્રે કરી શલ્યે વારી રાખ્યો. હે રાજન્ ! ઇંદ્ર સરખા પ્રભાવવાળો દ્રુપદપુત્ર પણ પ્રલય સમયના અગ્નિ જેવાં આવતાં શસ્ત્રને જોઈને મોહ ન પામ્યો, અને બાણે કરીને શસ્ત્રને બાધ કરતાં મોટું ધનુષ ધરનાર તે ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. પછી એ અસ્ત્રને હણનાર બીજું ઉગ્ર એવું વરૂણાસ્ત્ર તેણે ગ્રહણ કરી નાખ્યું. તે અસ્ત્રે વિદારણ કરેલા શલ્યના અસ્ત્રને આકાશમાં રહેલા દેવતાઓ તથા રાજ-ઓએ જોયું. હે રાજન્ ! શૂરવીર મહાત્મા ભીષ્મ તો સંગ્રામમાં અજમીઠ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજનું વિચિત્ર પ્રકારનું ધનુષ તથા ધ્વજને કાપી શબ્દ કરવા લાગ્યા. એ રીતે ભયે કરી પરાભવ પામેલા યુધિષ્ઠિરને જોઈ બાણ સહિત ધનુષનો ત્યાગ કરી પાયદળ ભીમસેન ગદા લઈ સંગ્રામમાં જયદ્રથ સામે દોડ્યો. મોટા વેગે કરી ગદા સહિત આવતા ભીમસેનને જયદ્રથે યમદંડ સરખા તીક્ષ્ણ ભયંકર પાંચસો બાણે કરી ચોતરફથી વિધ્યો. ક્રોધથી વ્યાપ્ત વેગવાન ભીમસેને આવતા બાણોનો વિચાર ન કરતાં પારાવત જેવા વર્ણુવાળા સિંધુરાજના ઘોડાને માર્યા; એટલામાં ઘણા પ્રભાવવાળો બળિરાજન જેવો ઉગા-મેલ અસ્ત્રવાળો તમારો પુત્ર, ભીમસેનને જોઈ તરત રથે કરી મારવા સાડ તેની સામે ગયો. ભીમસેન પણ તત્કાલ ગદાએ કરી તિરસ્કાર કરતાં તેની સામે ગયો, સર્વ કૌરવો પણ યમદંડ જેવી ઉગામેલી ગદાને જોઈ ઉગ્ર એવા તેના પડવાથી ભય પામેલા તમારા પુત્રને મૂકીને નાકો. હે ભારત ! મોહ કરનાર અત્યંત દારૂણ એવા તે યુદ્ધમાં સાવધાન મનવાળો ચિત્રસેન પણ મોટી ગદા જોઈ રથમાંથી નીચે ઉતરી, પર્વતના અગ્રભાગમાંથી નીચે ઉતરેલા સિંહની પેઠે હાથમાં મોટી ઢાલ તથા ખડ્ગ ગ્રહણ કરી, બીજા ભૂમિદેશ પ્રત્યે ગયો. તે ગદા પણ વિચિત્ર પ્રકારના રથને અથડાઈ અશ્વ તથા સારથિ સહિત તેને ભાગી નાંખ્યો. પૃથ્વી ઉપર પડતા મોટા ઉંખાડિયાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પડી, હે ભારત ! તે અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. તેને જોઈ તમારી તરફના અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા સર્વ એકઠા મળી ચોતરફથી તમારા પુત્રના પરાક્રમને વખાણવા લાગ્યા.

આશ્ચર્યમૂતં સુમહત્ત્વદીયા દૃષ્ટ્વ તદ્ધારતસંપ્રદૃષ્ટાઃ ।

સર્વેવિનેદુઃ સહિતાઃ સ્વમંતાત્પુપૂજિરે તવ પુત્રસ્ય શૌર્યે ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे गुर्जरभाषायां पंचशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

અધ્યાય ૮૬ મો-સાતમા દિવસનો સંગ્રામ..

સંજય ઉવાચ-વિરથં તં સમાસાદ્ય ચિત્રસેનં યશસ્વિનં ।

રથમારોપયામાસ વિકર્ણસ્તનયસ્તવ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! રથ વગરના યશસ્વી ચિત્રસેન પાસે જઈ, તમારા પુત્ર વિકર્ણે તેને પોતાના રથમાં બેસાડ્યો. તે રીતે વર્તતા અત્યંત સંકુલ યુદ્ધમાં શંતનુપુત્ર ભીષ્મ, તરત યુધિષ્ઠિર સામે ગયા. તે સમયે રથ હસ્તિ તથા અશ્વ સહિત સંજયો કંપવા

લાગ્યા, અને યુધિષ્ઠિર મૃત્યુના મુખમાં પડ્યા હોય એમ માનવા લાગ્યા. કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સમર્થ યુધિષ્ઠિર રાજ નકુળ તથા સહદેવ સહિત પુરૂષમાં સિંહરૂપ મોટા ધનુષવાળા શંતનુપુત્ર ભીષ્મ સામે ઉભા. પછી પાંડુપુત્ર તેમણે મેધ જેમ ઘણાક જળે કરી સૂર્યને ઢાકે તેમ હજારો આણે કરી ભીષ્મને ઢાંકી દીધા. હે મારિય ! સારી રીતે નાખેલા હજારો આણુના સમુદાયને ન ગણકારતાં ભીષ્મે નાખેલા હજારો આણુ વ્યાક્રાશમાં પક્ષિઓના સમુદાયોની પેઠે દેખાતા હતા. એ રીતે આણુ નાખવાથી શંતનુપુત્ર ભીષ્મે અર્ધાનિમેષમાં કુંતિપુત્ર યુધિષ્ઠિરને આણુના સમુદાયથી ઢાંકી દીધા. કાપેલા યુધિષ્ઠિર રાજ્યએ મહાત્મા ભીષ્મ ઉપર ક્રોધે ભરાયેલા સર્પ સરખો નારાય નામનો આણુ નાખ્યો. હે રાજન ! મહારથી ભીષ્મે તેમના ધનુષમાંથી નીકળેલા આણુને પહેલે સપાટે હુરપ્ર નામના આણુથી કાપી નાંખ્યો. કાળ જેવા નારાયને કાપી ભીષ્મે સુવર્ણથી શોભતા યુધિષ્ઠિરના ઘોડાઓને માર્યા. હણાયેલ ઘોડાવાળા રથનો ત્યાગ કરી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર તરત મહાત્મા નકુળના રથમાં ચઢી બેઠા. શત્રુના પુરને જીતનાર અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ભીષ્મે, નકુળ તથા સહદેવ પાસે જઈ આણે કરી તેમને પણ ઢાંકી દીધા. હે મહારાજ ! ભીષ્મના આણે તેમને સર્વેને સામટા ઢાંકી દીધા. હે મહારાજ ! ભીષ્મના આણે કરી અત્યંત પીડાયેલા તેમને જોઈ, ચિંતા પામેલા યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને મારવા માટે પોતાને વશ એવા સંઘંધી રાજ્યોને ‘તમે સર્વ મળી શંતનુપુત્ર ભીષ્મને મારો,’ એ રીતે આજ્ઞા આપી. તે સાંભળી સર્વ રાજ્યોએ મોટા રથના સમુદાયે કરી તેમને ઘેરી લીધા. હે રાજન ! ચોતરફથી વિંટાએલા તમારા પિતા ભીષ્મ, મહારથિઓને પાડતાં ધનુષે કરી ક્રીડા કરવા લાગ્યા. વનમાં મૃગ વચ્ચે પ્રવેશ કરી વિચરતા સિંહની પેઠે સંગ્રામમાં વિચરતા કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભીષ્મને પાંડવો જોતા હતા. હે મહારાજ ! સંગ્રામમાં શરવીરાનો તિરસ્કાર કરતા તથા આણે કરી ત્રાસ પમાડતા તેમને જોઈ સિંહને જોઈને મૃગના ગણુ ત્રાસ પામે તેમ પાંડવ તરફના યોદ્ધાઓ ત્રાસ પામવા લાગ્યા. ભરતકુળમાં સિંહરૂપ ભીષ્મની વાયુ છે સહાય જેને એવા સુકા ધાસને આળવા ઇચ્છતા અગ્નિ સમાન ક્ષત્રિયો સંગ્રામમાં જોતા હતા. કુશળ પુરૂષ જેમ તાડ ઉપરથી પાકેલ ફળને પાડે તેમ સંગ્રામમાં ભીષ્મ ક્ષત્રિયોનાં મસ્તકો પાડતા હતા. હે મહારાજ ! પૃથ્વી તળ ઉપર પડતાં મસ્તકોનો પડતા પથ્થરોના સરખો ઘોર શબ્દ થતો હતો. મહા ભયંકર અત્યંત ગાદ યુદ્ધમાં સર્વ સૈન્યો એકઠાં મળી ગયાં. એ રીતે રચેલા વ્યૂહ ભેદ પામ્યા ત્યારે ક્ષત્રિયો પરસ્પર એક એકને બોલાવી યુદ્ધ કરતા હતા. શિખંડિએ તો ભરતકુળના પિતામહ ભીષ્મ પાસે જઈ વંગે કરી તેમની સામે દોડી, ‘અરે ઉભો રે, ઉભો રે’ એ રીતે તેને કહ્યું. ભીષ્મ શિખંડીનું સ્ત્રીપણું યાદ કરી સંગ્રામમાં તેનું બોલવું ન ગણકારતા ક્રોધથી સુંજય સામે ગયા. સુંજયો તો તે મહા સંગ્રામમાં પ્રસન્ન મનવાળા ભીષ્મને જોઈ, શંખના શબ્દ સાથે મોટા સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. હે પ્રભો ! પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય કરી સૂર્ય રહ્યા પછી મળી ગયા છે પરસ્પર રથ તથા હસ્તિઓ જેમાં એવું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. પંચાલ દેશનો રાજા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા મહારથી સાત્યકિ, શકિત તથા ભાલાના વરસાદે કરી તમારા સૈન્યને અત્યંત પીડતાં ઘણાક શસ્ત્રે કરી તમારી તરફનાઓને મારવા લાગ્યા. હે ભરતર્ષભ ! સંગ્રામમાં તેમણે મારવા માડેલા તમારી તરફનાઓ પણ યુદ્ધમાં ઉત્તમ બુદ્ધિ કરી સંગ્રામનો ત્યાગ ન કરતાં ઉત્સાહ પ્રમાણે પારકાઓને મારતા હતા, અને

પૃષ્ઠ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મારવા માંડેલા મહાત્મા તમારી તરફનાઓનો મોટો દુઃખિત શબ્દ થવા લાગ્યો. ભયંકર શબ્દને સાંભળી અવંતિપુરીના મહારથી વિંદ તથા અનુવિંદ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે આવી ઉભા રહ્યા. તરત મહારથો એવા તેમણે ઘોડાઓને મારી ખાણુના સમુદાયથી તેને ઢાંકી દીધો. મહા બળવાન તે રથમાંથી નીચે કુદી મહાત્મા સાલ્ય-કિના રથમાં ચઢી બેઠો. એટલામાં મોટી સેનાએ કરી વિંટાએલા યુધિષ્ઠિર રાજા, શત્રુને તપાવનાર અવંતિપુરીના તે બેઉ ભાઈઓ સામે આવી ઉભા રહ્યા. હે મારિષ ! તેમજ તમારો પુત્ર પણ સર્વ સામગ્રી સહિત વિંદ તથા અનુવિંદને વિંટી ઉભો રહ્યો. ક્ષત્રિયમાં શ્રેષ્ઠ અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા અર્જુન પણ ઇંદ્ર જેમ દૈત્યો સાથે યુદ્ધ કરે તેમ ક્ષત્રિયો સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. તમારા પુત્રનું પ્રિય કરનાર સંગ્રામથી કાપેલા દ્રોણાચાર્યે અગ્નિ જેમ રૂના ઢગલાનો નાશ કરે તેમ સર્વ પંચાલોનો નાશ કર્યો. હે વિશંપતે ! એ રીતે દુર્યોધનાદિક તમારા પુત્રો તો સંગ્રામમાં બીજાને ઘેરી પાંડવ સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. હે ભારત ! પછી સૂર્ય કાલ થવા લાગ્યો તે વખતે દુર્યોધન રાજાએ તમારી તરફના સર્વ યોદ્ધાઓને ‘ત્વરા કરો’ એ રીતે કહ્યું તેથી દુષ્કર કર્મ કરનાર તેઓ યુદ્ધમાં પ્રવર્તમાન થયા. ત્યાર પછી સૂર્ય અસ્ત થવાથી પ્રકાશ બંધ થયો, ત્યારે રૂધિરના ઓઘરૂપ તરંગવાળી શિયાળના સમુદાયે કરી સંકીર્ણ ભયંકર નદી ક્ષણભાતમાં સાયંકાળ વખતે પ્રવર્તમાન થઈ. તે વખતે ભયંકર શબ્દથી રૂદન કરતા અમંગલ શિયાળોથી તથા ભૂત સમુદાયે કરી અત્યંત સંકુલ ભયંકર રણાંગણ દેખાતું હતું. રાક્ષસ, પિશાચ તથા બીજા માંસ ભક્ષી હગરો હગર પ્રાણીઓ પણ ચોતરફ દોડતાં હતાં. પછી અર્જુન સેનાના મધ્ય ભાગમાં પાછળ ચાલનાર સહિત સુશર્માદિ રાજાઓને જીતી પોતાના તંબુમાં ગયો. કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સેનાથી વિંટાએલા યુધિષ્ઠિર, નકુળ તથા સહદેવને સાથે લઈ રાત્રિ પડવાથી પોતાના તંબુમાં ગયા. હે રાજેન્દ્ર ! ભીમસેન પણ સંગ્રામમાં રથમાં બેઠેલા દુર્યોધનાદિકને જીતી પોતાના તંબુમાં ગયા. મહા સંગ્રામમાં દુર્યોધન રાજા શંતનુપુત્ર બાહ્મ સાથે તંબુમાં ગયો. દ્રોણ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય શલ્ય તથા યાદવકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૃતવર્મા, સર્વ સૈન્યને લઈ તંબુમાં ગયો. સાલ્યકિ તથા પૃષ્ઠગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, યોદ્ધાઓને લઈ તંબુમાં ગયો. હે શત્રુને તપાવનાર ! હે મહારાજ ! એ રીતે રાત્રિને વખતે તમારી તરફના તથા પાંડવ તરફના સૌ સંગ્રામમાંથી પાછા વળ્યા. હે મહારાજ ! એ રીતે કૌરવ તથા પાંડવો પોતાના તંબુમાં જઈ, પરસ્પર સત્કાર કરતાં વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. પછી શરવીરો ઘટતી રીતે સેનાની ટુકડિઓ ઉભી રાખી તેમની રક્ષા કરી, શરીરમાંથી શલ્ય કાઢી વિવિધ પ્રકારના જળથી સ્નાન કરી, સ્વસ્તિ-વાચન કરેલા બંદિજને સ્તુતિ કરેલા યશસ્વી તે સર્વ ગીત તથા વાદિત્રના શબ્દે કરી કીડા કરવા લાગ્યા. એ રીતે મુહૂર્ત માત્રમાં તે બંધુ સ્વર્ગ સરખું શોભવા લાગ્યું. તે વખતે મહારથોએ યુદ્ધ સંબંધી કંઈ પણ વાત કરતા ન હતા. હે નૃપ ! નિંદ્રા વશ થયેલાં તે બેઉ સૈન્ય, જોવાથી મનને આનંદ ઉપજે તેવું લાગતું હતું.

તે પ્રસુપ્તે બલે તત્ર પરિશ્રાંતજને નૃપ ।

હસ્ત્યશ્વબહુલે રાત્રૌ પ્રેક્ષણીયે બભૂવતુઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धावहारे
गुर्जरभाषायां षट्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

અધ્યાય ૮૭ ભો. આઠમા દિવસનું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ-પરિણામ્યનિશાં તાં તુ સુખં પ્રાપ્તા જનેશ્વરાઃ ।

કુરવઃ પાંડવાશ્ચૈવ પુનર્યુદ્ધાય નિર્યયુઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે રાત્રિ સુખમાં કાઢ્યા પછી રાજાઓ સહિત કૌરવ તથા પાંડવ, વળી બીજે દિવસે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. હે નૃપ ! તે વખતે સંગ્રામમાં નીકળતાં બેઠે સૈન્યનો, સમુદ્ર સરખો મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો. પછી અત્યંત સાવધાન એકઠા મળેલા પાંડવ સામે કવચ પહેરી તૈયાર થયેલા દુર્યોધન રાજા, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ, રથિમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યે કૌરવોની મોટી સેના એકઠી કરી. હે વિશાંપતે ! તેનો તમારા પિતા ભીષ્મે, સમુદ્ર સરખો વાહનરૂપ લહેરવાળો ભયંકર વ્યૂહ રચ્યો. જેના અગ્રભાગમાં માલવ, દાક્ષિણાત્ય તથા આવાંત્ય રાજાઓ સહિત પોતે રહ્યા. તેની પાછળ કુલિદ, પારદ, કુદ્રક તથા માલવ સહિત પ્રતાપવાન દ્રોણાચાર્ય રહ્યા. તેની પાછળ માગધ, કલિંગ તથા પિશ્યા સહિત પ્રતાપવાન ભગદત્ત, તેની પાછળ મેક્લ, કુરુવિંદ તથા ત્રિપુર સહિત કોસલ દેશનો બૃહદ્બલ રાજા, તેની પાછળ ધણા કામોજ તથા રવન સહિત પ્રસ્થલાનો અધિપતિ શ્રવૈર ત્રિગર્ત રાજા ઉભો રહ્યો. હે ભારત ! તેની પાછળ સિંહનાદે કરી પૃથ્વી તલને શબ્દાવમાન કરતા વેગવાન અશ્વત્થામા રહ્યા. તેની પાછળ સર્વ સૈન્ય તથા ભાષ્યોથી વિંટાયેલા દુર્યોધન ઉભો રહ્યો. તેની પાછળ શરદ્વાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય ઉભા. એ રીતનો સાગર જેવો તે મોટો વ્યૂહ પાંડવ સામે ચાલત્રા લાગ્યો. જેમાં પતાકા, શ્વેત છત્રા, વિચિત્ર પ્રકારના બાનુષંધ તથા અમૂલ્ય ધનુષો શોભતાં હતાં. તે મોટો વ્યૂહ જોઈ તમારી તરફના મહારથી યુધિષ્ઠિર રાજાએ, તરત સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે, હે મોટા ધનુષવાળા, ભીષ્મે નિર્માણ કરેલા સમુદ્ર સરખા વ્યૂહને જો, અને તું પણ તેમની સામે વ્યૂહ રચના કર. હે મહારાજ ! યુધિષ્ઠિરનાં એવાં વચન સાંભળી કૂર એવા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વિપક્ષ વ્યૂહને નાશ કરનાર શૃંગાટક નામનો અત્યંત દારૂણ વ્યૂહ રચ્યો. જેનાં બે શૃંગવિષે હજારો રથ, અશ્વ તથા પાયદળ સહિત ભીમસેન તથા મહારથી સાત્યકિ ઉભા રહ્યા. અગ્રે કૃષ્ણ છે સારથિ જેના એવા શ્વેત અશ્વવાળા નરશ્રેષ્ઠ અર્જુન શોભતા હતા. મધ્ય ભાગમાં માદ્રીપુત્ર નકુળ, સહદેવ તથા યુધિષ્ઠિર રાજા શોભતા હતા. ઉત્તર બાજુમાં મોટા ધનુષવાળા વ્યૂહ શાસ્ત્રમાં ચતુર સૈન્ય સહિત રાજાઓ ઉભા રહ્યા હતા તેથી એ વ્યૂહ ભરાઈ ગયો. તેની પાછળ અભિમન્યુ, મહારથી વિરાટ, પ્રસન્ન મનવાળા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર તથા ઘટોત્કચ રાક્ષસ હતો. હે રાજન્ ! જ્યને ઇચ્છનાર યુદ્ધની કામનાવાળા શ્રવૈર પાંડવો એ રીતે મોટો વ્યૂહ રચી સંગ્રામમાં યુદ્ધ વાસ્તે ઉભા રહ્યા તે વખતે ભેરીના શબ્દ સાથે મળેલા શંખના શબ્દ શ્રવૈરોના સિંહનાદ તથા પરસ્પર ભટકતાં શસ્ત્રના શબ્દે કરી સર્વ દિશાઓમાં પ્રતિધ્વનિ પડવા લાગ્યો. હે રાજન્ ! શ્રવૈર પરસ્પર સામે આવી નિમેષ વગરના નેત્રે કરી એક બીજા સામે તેઓ જોવા લાગ્યા. હે મનુષ્યેંદ્ર ! પછી યોદ્ધાઓ, એક બીજાના નામે કરી પરસ્પર ખોલાવી યુદ્ધ વાસ્તે પ્રવર્તમાન થયા. પરસ્પર મારતા તથા પારકાઓનું ભય આપનાર ભયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે ભારત ! જે સંગ્રામમાં મોઢા ફાડેલા, ભયંકર સર્પની પેઠે તીક્ષ્ણ બાણો પડતા હતા. હે રાજન્ ! મેઘમાંથી પ્રકાશમાન વિજળીઓ પડે તેમ સંગ્રામમાં તેલથી ઘેાયેલ સારી રીતે પાણેલી નિર્ભળ શક્તિયો પડતી હતી. સુવર્ણથી શોભતી નિર્ભળ

વસ્ત્રે કરી આંધેલી ગદ્યએ, પર્વતનાં શિખરોની પેઠે સંગ્રામમાં પડતી દેખાતી હતી. હે ભારત ! નિર્મળ આકાશ જેવા ખર્જે તથા સો ચંદ્રાકૃતિવાળી ખેલના આમ્હાની વિચિત્ર પ્રકારની ઢાલો તેમાં શોભતી હતી. હે નિરાધિપ ! તૈમાર થઈ સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતી ખેડ સેના, દેવ તથા દૈત્યની સેના જેવી દેખાતી હતી. ખેડ સેનાના યોદ્ધાઓ, ચોતરફથી એક બીજા સામે દોડતા હતા, તે મોટા સંગ્રામમાં રથિયોએ હાંકેલા રથોની પરસ્પર ધોસરી અટકી જતી ત્યારે રાજાઓ પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! યુદ્ધ કરતા હસ્તિયોના દાંતના પરસ્પર ધસાવાથી તેમને વિષે, ધૂમ્ર સહિત અગ્નિ ઉત્પન્ન થતો હતો. ભાલાંથી હણાયલા હાથી ઉપરથી પડતા યોદ્ધાઓ, પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતા વૃક્ષની પેઠે શોભતા હતા. વિચિત્ર પ્રકારનું રૂપ ધરનાર, નખ તથા ભાલાંથી યુદ્ધ કરનાર પરસ્પર હણાતા શરવીર પાયદળો પણ દેખાતા હતા. એ રીતે કૌરવ તથા પાંડવના સૈનિકો, એક બીજા સામે આવી, નાના પ્રકારના. બચકર અસ્ત્રે કરી એક બીજાને યમપુરીમાં મોકલતા હતા. રથના શબ્દે કરી, પ્રતિધ્વનિ કરતા શંતનુપુત્ર બીષ્મ, ધનુષના શબ્દે કરી પાંડવોને મોહ પમાડતા તેમની સામે આવ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિક પાંડવ તરફના રથિયો પણ, સાવધાન થઈ, બચકર શબ્દ કરતા તેમની સામે આવ્યા. હે ભારત ! ત્યાર પછી મનુષ્ય, અશ્વ, રથ તથા હસ્તિએ કરી અત્યંત ગાઢ તમારા તથા તેમની તરફનાઓનું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

ततः प्रवृत्ते युद्धं तवतेषां च भारत ।

नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परं ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धारंभे
गुर्जरभाषायां समाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો. ધૃતરાષ્ટ્રના સાત પુત્રો મરાયા.

સંજય ઉવાચ—भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपंतं समंततः ।

नशेकुः पांडवाद्गुह्यं तपन्तामिव भास्करं ॥ ૧ ॥

સંજય કહેછે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તપતા સૂર્યની પેઠે ચોતરફથી અત્યંત તપતા ક્રોધે ભરાયેલા બીષ્મની સામું જેવા પણ પાંડવો સમર્થ થતા ન હતા. પછી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી સર્વ સૈન્ય, તીક્ષ્ણ બાણે કરીને પોતાને પીડતા ગંગાપુત્ર બીષ્મ સામે દોડ્યા. સંગ્રામમાં વખાણવા લાયક બીષ્મે, સંજય સહિત સોમકને તથા મોટા ધનુષવાળા પાંચાલને બાણે કરી પાડવા માંડ્યા. બીષ્મે તટકાળ રથિયોનાં બાહુ તથા મસ્તકોને કાપી, કેટલાક રથિયોને વિરથ કર્યા. તે સમયે તેમના અસ્ત્રે કરી ઘોડેસ્વારોના ઘોડા ઉપરથી પાડેલાં મસ્તકો તથા મનુષ્ય વગરના પર્વત સરખા અત્યંત મોહ પામી પડેલા હસ્તિયોને અમો જોતા હતા. હે વિશાંપતે ! તે વખતે પાંડવ તરફનો મહા બળવાન રથિમાં શ્રેષ્ઠ બીમસેન વગર બીજો કોઈપણ પુરૂષ ત્યાં ઉભો રહ્યો ન હતો. બીમસેન બીષ્મ સામે જઈ સંગ્રામમાં તેમને મારતો હતો. તે સમયે બીષ્મ તથા બીમસેનના યુદ્ધમાં સર્વ સૈન્યોનો ઘોર ને બચાનક દુઃખનો શબ્દ હતો. પ્રસન્ન થયેલા પાંડવો સિંહનાદ કરતા હતા. મનુષ્યનો જેમાં ક્ષય છે એવા તે સંગ્રામમાં ભાઈથી વિંટાયેલો દુર્ગોધન રાજા, બીષ્મની રક્ષા કરતો હતો.

તે સમે રથમાં શ્રેષ્ઠ ભીમસેને, ભીષ્મના સારથિને માર્યો, તેથી લાગ્યા છે ઘોડા જેના એવો તે રથ ચોતરફ દોડવા લાગ્યો. અત્યંત તીક્ષ્ણ ક્ષુરમ્ નામના આણે કરી તેણે તત્કાળ સુના-ભનુ મસ્તક કાપી નાખ્યું, તેથી હણાયેલો તે પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. એ રીતે મહારથી તમારો પુત્ર હણાયો ત્યારે, આદિત્યકેતુ, અઘ્હાશી, કુંડધાર, મહોદર, અપરાજીત, પંડિતક, તમા દુઃખે કરી જીતાય નહીં એવો વિશાલાક્ષ, વિચિત્ર પ્રકારનાં કવચ તથા ધ્વજવાળા, ભાઇના નાશને સહન ન કરી શકતા શત્રુને મર્દન કરનાર શરવીર સાત ભાઇઓ મળીને ભીમસેન સામે દોડ્યા. તેમાંથી મહોદરે તો વજ્ર સરખા નવ આણે કરી, નમુચ્ચિ દૈત્યને જેમ ઇંદ્ર વિધે તેમ તેને વિધ્યો. આદિત્યકેતુએ સિત્તેરથી, અઘ્હાશીએ પાંચથી, કુંડધારે નેવુંથી, વિશાલાક્ષે પાંચથી, પારકાથી જીતાય નહીં એવા અપરાજીતે ઘણાંક આણે તથા પંડિતકે ત્રણ આણે કરીને મહા યજ્ઞવાન ભીમસેનને વિધ્યો. તે સહન ન કરી શકતા શત્રુને પીડનાર ભીમસેને ડાબા હાથથી ધનુષને અત્યંત ખેંચી, રણસંગ્રામમાં ગ્રંથી વગરના આણે કરી તમારા અપરાજીત નામના પુત્રનું મુંદર નાકવાળું મસ્તક કાપી નાંખ્યું, ને બીજા ભણ નામના આણે કરી મહારથી કુંડધારને સર્વ લોક જોતાં મૃત્યુ લોકમાં મોકલી દીધો. હે ભારત ! વળી અપરિમિત યજ્ઞવાળા તેણે રણસંગ્રામમાં આણે સાંધી પંડિતક ઉપર નાખ્યો, જે પંડિતક નામે તમારા પુત્રને હણી, કાળે પ્રેરેલો સર્પ જેમ મનુષ્યને હણી પૃથ્વીમાં પેસી જાય તેમ પૃથ્વીમાં પેસી ગયો. વળી શરવીર તેણે પૂર્વનો કલેશ યાદ કરી ત્રણ આણે કરી વિશાલાક્ષનું મસ્તક કાપી પૃથ્વી ઉપર પાડ્યું. મોટાં ધનુષવાળા મહોદરને પણ તેણે નારાય નામના આણે કરી સ્તનના મધ્યમાં વિધ્યો. હણાયેલો તે પણ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. આણે કરી આદિત્યકેતુ નામના તમારા પુત્રનો ધ્વજ કાપી, અત્યંત તીક્ષ્ણ ભણ નામના આણે કરી તેનું પણ મસ્તક કાપી નાખ્યું. વળી ગ્રંથી વગરના આણે કરી અત્યંત કોપેલા તેણે, અઘ્હાશી નામના તમારા પુત્રને યમલોકમાં મોકલી દીધો. તે વખતે હે વિશાંપતે ! સલામાં તેનું બોલેલું સત્યજ છે, એમ માનતા બીજા તમારા પુત્રો ત્યાંથી નાસી ગયા. ભાઇઓના દુઃખથી દુર્બલ દુર્યોધન રાજાએ તમારી તરફના યોદ્ધાઓને કહ્યું કે, આ ભીમસેનને યુદ્ધમાં મારો. હે વિશાંપતે ! એ રીતે મોટા ધનુષવાળા તમારા પુત્રોએ નાશ પામેલા ભાઇઓને જોઇ કહ્યું કે, જે મહા પ્રાણ વિદુરે આપણા હિતનાં વચન કહ્યાં હતાં. દીર્ઘ દષ્ટિવાળા તેમનાં વચન ખરાં પડ્યાં. હે જનાધિપ ! લોભ તથા મોહાવિષ્ટ તમે પુત્રની પ્રીતિને લીધે હિત વચન જે વિદુરાદિકે કહ્યું હતું તે માન્યું નહીં, પણ તેજ રીતે યજ્ઞવાન મહાબાહુ પાંડવ ભીમસેન, તમારા પુત્રોને તથા બીજા કૌરવોને મારવા લાગ્યો. એટલામાં અત્યંત દુઃખિત દુર્યોધન રાજા, ભીષ્મ પાસે આવી, વિલાપ કરવા લાગ્યો કે, ભીમસેન યુદ્ધમાં શરવીર મારા ભાઇઓને માર્યા. બીજા સર્વ સૈનિકો પણ યત્ન કરે છે પણ હણાય છે તો પણ તમે મધ્યસ્થપણાએ કરી અમારી ઉપેક્ષા કરો છો. હું આ આડે રસ્તે ચાલ્યો એ મારું દૈવ જુઓ. એવાં દુર્યોધનનાં કઠોર વચન સાંભળી તમારા પિતા ભીષ્મે, આંખમાં અશ્રુ આણી, તેને આવી રીતે કહ્યું કે, હે તાત ! પૂર્વે મેં, દ્રોણે, વિદુરે તથા યશસ્વિની ગાંધારીએ પણ, તને કહ્યું હતું, પણ તારા માનવામાં આવ્યું નહીં. હે શત્રુનો નાશ કરનાર ! મેં તો પૂર્વેજ તારી સાથે ઠરાવ કર્યો હતો જે મને તથા દ્રોણાચાર્યને તારે ક્યારે પણ યુદ્ધમાં જોડવા નહીં. કારણ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાંથી ભીમસેન, જેને સંગ્રામમાં દેખશે

તેને મારી નાખશે. એ તને હું સત્ય કહું છું, એમ પણ મેં કહ્યું હતું, માટે હવે હે રાજન ! તું સ્થિર થઇ સંગ્રામમાં દઢ મતિ કરી સ્વર્ગ પરાયણ થઇ, પાંડવ સાથે યુદ્ધ કર. હે ભારત ! ઇંદ્ર સહિત દેવ તથા દૈત્યો પણ સંગ્રામમાં પાંડવોને જીતી શકે એમ નથી, માટે યુદ્ધમાં સ્થિર મતિ કરીને યુદ્ધ કર.

નશક્યાઃ પાંડવા જેતું સૈદ્રૈરપિ સુરાસુરૈઃ ।

તસ્માદ્યુદ્ધે સ્થિરાંકૃત્વા મતિં યુધ્યસ્વ ભારત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सुनाभादिदृतराष्ट्रपुत्रवधे
गुर्जरभाषायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો. મધ્યાહ્ન યુદ્ધ.

દૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—દૃષ્ટ્વા મે નિહિતાન્પુત્રાન્ બહુનેકેન સંજય ।

भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विमकुर्वत संयुगे ॥ १ ॥

દૃતરાષ્ટ્ર કહે છે—હે સંજય ! એક બીમે મારા સાત પુત્રને હણ્યા તેને જોઇ બીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃપાચાર્ય સંગ્રામમાં શું કર્યું ? હે સંજય ! દિવસે દિવસે મારા પુત્રો ક્ષય પામે છે માટે તેમને દૈવેજ હથેલા છે, એમ હું માનું છું. સંગ્રામમાં મારા સર્વ પુત્રો, પરાજય પામે છે જ્ય પામતા નથી, અને બીષ્મ, દ્રોણ, મહાત્મા કૃપાચાર્ય, સોમદત્ત પુત્ર ભૂરિશ્રવા, શરવીર ભગદત્ત તથા અશ્વત્થામા, પાછા વળનાર નહીં એવા એટલા બધા શરવીરો અને બીજા પણ ધનુર્ધારીની વચ્ચે રહેલા મારા પુત્રો, સંગ્રામમાં હણાય છે માટે ભાગ્ય વિના બીજું કંઈ કારણ હું જોતો નથી, પૂર્વે તેના હિતની ઇચ્છા વાસ્તે મેં વાર્યો હતો, તેમ બીષ્મ, વિદુર તથા ગાંધારીએ પણ વાર્યો હતો, તોપણ દુર્બુદ્ધિમાન દુર્યોધન પૂર્વે મોહને લીધે સમજે નહીં, તેનું આ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલો બીમસેન, દિવસે દિવસે મારા પુત્રોને યમપુરીમાં મોકલે છે. સંજય કહે છે કે—હે દૃતરાષ્ટ્ર ! હે વિભો ! વિદુરે જે વચન કહ્યું હતું તે તમારા માનવામાં ન આવ્યું, પણ તે પ્રમાણે આ ધોર સંકટ પ્રાપ્ત થયું છે. પુત્રોને દૂતથી નિવારણ કરો ને પાંડવોનો દ્રોહ કરો નહિ, એ રીતે તમારા હિતને ઇચ્છનાર સંબંધીઓ પણ કહેતા હતા, તથાપિ મરણ નજીક આવેલો માણસ પથ્ય ઔષધને સ્વીકારે નહીં, તેમ તેમનાં વાક્યને તમે સાંભળવા ઇચ્છતા નહતા, તેથી તેમના કહેવા પ્રમાણે તમને આ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું. વિદુર, દ્રોણ, બીષ્મ તથા બીજા હિતૈષિઓનાં હિતરૂપ વચન ન માનવાથી કૌરવો નાશ પામે છે. હે વિશાંપતે ! હવે તો યથાર્થપણાએ કરી જે રીતે યુદ્ધ થાય છે તે રીતે યુદ્ધજ કરવું જોઈએ, હે રાજન ! મધ્યાહ્ન વખતે લોકોના ક્ષય કરનાર મહા ભયંકર સંગ્રામ પ્રવર્તમાન થયો તે હું તમને કહું છું સાંભળો. ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ક્રોધ પામેલું સૈન્ય, બીષ્મની સામે તેમને મારવાની ઇચ્છાથી ગયાં. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, મહારથિ સાત્યકિ, વિરાટ તથા દ્રુપદ, સર્વ સોમક સહિત બીજા શરવીરો સંગ્રામમાં મહારથી બીષ્મ સામે દોડ્યા. પાંચ કેકય, ધૃષ્ટકેતુ, કવચ પહેરેલા કુન્તિ-ભોજ, સૈન્ય સહિત બીષ્મ સામે ગયા. અર્જુન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર તથા પરાક્રમી ચેકિતાન, દુર્યોધને આજ્ઞા આપેલા સર્વ રાજાઓ સામે ગયા, અભિમન્યુ, શરવીર મહારથી હિડિંબા

પુત્ર ધૃતોત્કચ તથા અત્યંત કુપિત ભીમસેન કૌરવો સામે લડવા લાગ્યા. એ રીતે ત્રણ થોડે કરી ઉભેલા પાંડવો, કૌરવોને યુદ્ધમાં મારવા લાગ્યા. તેમજ કૌરવોપણ પાંડવ તરફના-ઓને સંગ્રામમાં મારતા હતા. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા દ્રોણાચાર્ય સૃંજન્ય સહિત રથિમાં શ્રેષ્ઠ સોમક સામે તેમને યમલોકમાં પોહોચાડવા સાડ દોડ્યા. પછી ધનુષ ધરનાર તેમણે મારવા માંડેલા મહાત્મા સૃંજયોનો મોટો પીડિત સ્વર થવા લાગ્યો. મહા સંગ્રામમાં દ્રોણે હણેલા ધણુક ક્ષત્રિયો વ્યાધિથી કલેશ પામેલાં મનુષ્યોની પેઠે એટા કરતા દેખાતા હતા. ન સમગળ્ય એવો શબ્દ કરતાં ચીસો પાડતાં તથા મોટેથી શબ્દ કરતાં પ્રાણીઓનો શબ્દ ભૂખથી કલેશ પામતાં મનુષ્યોના જેવો નિરંતર સંભળાતો હતો. તે વખતે મહા યજ્ઞવાન ભીમસેન, ક્રોધે ભરાયેલા બીજા કાળની પેઠે કૌરવ તરફનાઓનો ભયંકર ક્ષય કરતો હતો, હે રાજન્ ! મહા સંગ્રામમાં એ રીતે પરસ્પર મારતા સૈન્યોના રૂધિરના પ્રવાહવાળી ભયંકર નદી પ્રવર્તમાન થઈ. હે મહારાજ ! કૌરવ તથા પાંડવનો યમના દેશને વધારનાર મહા ભયંકર સંગ્રામ થયો. એટલામાં વેગવાન ભીમસેન હસ્તિ મૈન્ય સામે જઈ તેને યમલોકમાં પહોચાડવા લાગ્યો. હે ભારત ! ભીમસેને નારાય નામના બાણે કરી હણેલા કેટલાક હસ્તિઓ ભૂમિપર પડતા હતા, કેટલાક શબ્દ કરતા હતા, કેટલાક દુઃખ પામતા હતા, કેટલાક દિશાઓમાં નાસતા હતા, અને કપાયાં છે ચુંદ તથા શરીર જેમનાં એવા બીનેલા કેટલાક હસ્તિઓ કૌંચની પેઠે શબ્દ કરતા પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. નકુળ તથા સહદેવ અશ્વસૈન્ય સામે દોડી, તેને મારવા લાગ્યા. સુવર્ણમય છે શિરોભૂષણ, ત્રીવાભૂષણ તથા ઉપરકર જેમને એવા તેમણે મારવા માંડેલા હજારો હજાર અશ્વો આમ તેમ દોડતા હતા. હે રાજન્ ! જીજ્ઞા વગરના શ્વાસોશ્વાસ કરતા શબ્દ કરતા અને પ્રાણ રહિત થઈ પડતા, નાના પ્રકારના રૂપ ધારણ કરેલા અશ્વોએ કરી તથા અર્જુને હણેલા રાગઓએ કરીને ભયંકર પૃથ્વી તે તે ઠેકાણે શોભતી હતી. ભાગેલા રથ, કપાયેલા શ્વજ, કપાયેલાં મોટાં આયુધ, ચામર, વ્યજન, છત્ર, અત્યંત મોટી કાંતિવાળા હાર, વક્ષસ્થલના આભરણ, બાણબંધ, કુંડલે સહિત મસ્તક, ચુંથાયેલ પાછડીઓ, રથના હેડળનું કાષ્ટ તથા રાશ સહિત જોતરે કરી સંકીર્ણ રણભૂમિ, વસંતઋતુમાં પુષ્પે કરી શોભે તેમ શોભતી હતી. હે ભારત ! એજ રીતે શંતનુપુત્ર ભીષ્મ તથા રથિમાં શ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય ક્રોધ પામવાથી પાંડવોનો ક્ષય પ્રવર્તમાન થયો અને અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય કૃતવર્મા તથા બીજાઓ પણ ક્રોધ પામવાથી તમારી તરફનાઓનો પણ ક્ષય પ્રવર્તમાન થયો.

અશ્વત્થામ્નિ કૃપેચૈવ તથૈવ કૃતવર્મણિ ।

તથેતરેષુ ક્રુદ્ધેષુ તાવકાનામપિક્ષયઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपवणि अष्टमदिवसयुद्धे गुर्ज-
रभाषायां ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

~~~~~

અધ્યાય ૯૦ મો. માયા યુદ્ધ-ધરાવાનનો વધ.

સંજય ઉવાચ-વર્ષમાને તથારૌદ્રે રાજન્ વીરવરક્ષયે ।

શકુનિઃ સૌભલઃ શ્રીમાન્ પાંડવાન્ સમુપાદ્રવત્ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે રાજન્ ! શ્રેષ્ઠ શરવીરનો જેમાં ક્ષય થતો હતો એવા તે સંગ્રામમાં ધૂમતો સુખલપુત્ર શકુનિ પાંડવ સામે દોડ્યો. તેમજ હે રાજન્ ! વિપક્ષના શરવીરો હણુનાર યાદવકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હાર્દિક્ય પાંડવની સેના સામે દોડ્યો. તે સમે કામોજના આગ્રેવાનો, નદીવાળા દેશમાં થયેલા વેગવાન, વાયવ્ય ખુણામાં થયેલા, મહી નદીના કાંઠા ઉપર થયેલા, સિંધુદેશમાં થયેલા, વનાયુ દેશના, શ્વેત પર્વતમાં રહેનારા અને ખીજ તિત્તર દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, વાયુ જેવા વેગવાળા, સુવર્ણથી શોભતાં કવચ પહેરેલા તેઓની સામે સારી રીતે શણગારેલા ઘોડાઓના ગણે કરી વિંટાયેલો પ્રસન્ન મનવાળો શત્રુને તપાવનાર બળવાન અર્જુનનો પુત્ર ધરાવન, લડવામાટે આવ્યો. ઐરાવત નામના નાગરાજની પુત્રી, ઉલ્લૂપીને વિષે શુદ્ધિમાન અર્જુનથી તે ઉત્પન્ન થયો હતો. તેના સ્વામીને ગરૂડે મારી નાખવાથી; દીન ચિત્તવાળી કૃપણ કામવશ થયેલી સંતાન વગરની તે મહાત્મા ઐરાવતે અર્જુનને આપી, એટલે તેણે પોતાની સ્ત્રીરૂપે ગ્રહણ કરી. એ રીતે પર ક્ષેત્રમાં અર્જુનથી ઉત્પન્ન થયેલો તે, માતી રક્ષાથી નાગલોકમાંજ ઉછર્યો હતો. પછી અશ્વસેન નામના તેના કાકાએ અર્જુનના દ્વેષથી તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે રૂપ તથા ગુણવાન, બળ સંપન્ન સત્ય પરાક્રમવાળા મહાબાહુ તેણે ઇંદ્ર લોકમાં ગયેલા અર્જુનને સાંભળી, ત્યાં જઈ હાથ જોડી, વિનય પુરઃસર અવ્યગ્ર ચિત્તથી પોતાના પિતાને પ્રણામ કરી કહ્યું કે. હે પ્રભો ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું ધરાવાન નામનો તમારો પુત્ર છું. એમ કહી પોતાની માતો તેની સાથે જે રીતે સંબંધ થયો હતો તે સર્વ કહી બતાવ્યો. પાડુપુત્ર અર્જુન પણ, બનેલા વૃત્તાંતને યાદ કરી, ગુણે કરી પોતા સરખા પુત્રને મળી પ્રસન્ન થઈ તેને ઇંદ્રને ત્યાં તેડી જઈ દેવલોકમાં મહાબાહુ એવા તેણે પોતાના કામ વારતે તેને આજ્ઞા કરી કે અમારા યુદ્ધ વખતે અમારી તારે સહાયતા કરવી. તે સાંભળી તેણે કબુલાત કરી હતી તેથી યુદ્ધ વખતે કામ સરખા વર્ણુ તથા વેગવાળા ઘણાક અશ્વે કરી વિંટાયેલો તે અહિં આવ્યો હતો. સુવર્ણના શિરોભૂષણવાળા નાના પ્રકારના વર્ણુથી શોભતા મન જેવા વેગવાળા ઘોડાઓ, સમુદ્રમાં હંસ કુદે તેમ કુદતા, મન જેવા વેગવાળા તે તમારા અશ્વ સમુદાય સામે ધસી, છાતીએ છાતી તથા નાસિકાએ કરી પરસ્પર હણુતા અત્યંત વેગથી હણાએલા તે, તત્કાળ પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગ્યા. એ રીતે પડતા અશ્વનો, વેગે કરી ગરૂડના જવાથી શબ્દ થાય તેમ શબ્દ થતો હતો. તમારી તરફના ઘોડેસ્વારો પરસ્પર સામે આવી પ્રહાર કરતા હતા. એ રીતે વર્તમાન અત્યંત ભયંકર ગાઢ સંગ્રામમાં ખેડે તરફના સમુદાય મરણ પામ્યાં. હણાયા છે ઘોડા જેના એવા, થાકી ગયેલા અત્યંત ક્ષીણ થયા છે આણુ જેના એવા પરસ્પર મારતા શરવીરો નાશ પામતા હતા. હે ભારત ! તે રસ્તે વાયુ જેવા વેગવાળા જીવાન, બળ સંપન્ન અશ્વ ઉપર બેસી, આવા યુદ્ધમાં કુશળ ભયંકર રૂપવાળા બળવાન મોટા સૈન્યયુક્ત, સ્વર્ગ વાસ્તે જીતવાની ઇચ્છાવાળા, ગજ, ગવાક્ષ, વૃષભ, ચર્મવાન, આર્જવ તથા શુક નામના છ શકુનિના નાના ભાઈઓ, શકુનિ તથા ખીજ બળવાન યોદ્ધાઓએ વાર્યાં તોપણ શરવીર યુદ્ધમાં દુર્મદ કંધારના રાજાઓ રણસંગ્રામમાં નીકળી દુઃખે કરી પણ જીતાય નહીં એવા પાંડવના સૈન્યને ભેદી તેમાં પેઠા. તેમને જોઈ પરાક્રમી અર્જુન પુત્ર ધરાવાને, સંગ્રામમાં જે રીતે આ દુર્યોધન તરફના યોદ્ધાઓ, પાછળ ચાલનાર તથા વાહન સહિત હણાય તે રીતે યુક્તિ કરે. એવાં તેનાં વચન સાંભળી બહુ સાંઝે એમ કહી સર્વ યોદ્ધાઓ, સંગ્રામમાં ખીજાએ દુઃખે

કરીને જીતાય નહીં એવા તે સૈન્યને મારવા માંડ્યું. તેમણે પીડવા માંડેલા પોતાના સૈન્યને જોઇ તે સહન ન કરી શકતા સુખલના પુત્રોએ સામે દોડી ચોતરફથી ધરાવાનને ઘેરી લીધા. તીક્ષ્ણ સાંગ્યે કરી પરસ્પર એક બીજાને મારતા બેઉ તરફના શસ્ત્રો અત્યંત વ્યાકુળ થયા હોય તેમ દોડતા હતા. પછી મહાત્માએ તીક્ષ્ણ સાંગ્યોથી બેઠેલો સ્વતા રૂઢિચુક્ર અંગવાળો, ચોતરફથી ઘણાકે હણેલો એકલો હોવા છતાં પર પુરને જીતનાર તે અંકુશોએ કરીને વિંધેલા હસ્તિયોની પેઠે વ્યથા ન પામતાં અત્યંત ક્રોધે કરી સર્વને તીક્ષ્ણ બાણો વડે મોહ પમાડી, વિંધી, પોતાના શરીરમાં વાગેલી સાંગ્યોને શરીરમાંથી બહાર કાઢી, તેજ પાછી સુખળ પુત્ર ઉપર નાખી. તીક્ષ્ણ ખજૂં ખેંચી ઢાલ ગ્રહણ કરી, પાગપાળો તે પોતે સુખળના પુત્રોને મારવાની ઇચ્છાથી તરત તેમની પાસે ગયો. એટલામાં પાછા આવ્યા છે પ્રાણ જેમાં એવા સર્વ સુખળના પુત્રો પણ ફરીથી ધરાવાન સામે ધસ્યા. બળે કરીને દર્પિત ધરાવાન પણ ખડ્ગે કરી, પોતાની હસ્તલાઘવી દેખાડતાં સર્વની સામે અડયો. લાઘવતાથી વિચરતા તેનું, અશ્વથી વિચરતા સુખળના સર્વ પુત્ર કાંઇ છિદ્ર જોતા ન હતા. પછી સંગ્રામની પૃથ્વીમાં ઉભેલા તેને જોઈ, સુખળના પુત્રો, ચોતરફથી ઘેરીને પકડવા તૈયાર થયા. તે વખતે શત્રુનો નાશ કરનાર તેણે, ખડ્ગે કરી બેઉ હાથથી પાસે આવેલા તેમના શરીરના અવયવો કાપી, તેમનાં આયુધ તથા હસ્તો કાપી નાખ્યા. તે સમયે કપાઇ ગયાં છે અંગ જેનાં એવા મરણ પામેલા પ્રાણ રહિત તેઓ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. તેમાંથી અનેક તરેહથી ક્ષત થયેલો વૃષભ નામનો સુખળપુત્ર, મહા ભયંકર નાશમાંથી છુટ્યો. તે સર્વને પડેલા જોઇ બીનેલા દુર્યોધને, અત્યંત ક્રોધથી ઋષિશૃંગના પુત્ર મોટા ધનુષવાળા માયાવી, શત્રુને દમન કરનાર પૂર્વે થયેલા બકના વધથી ભીમસેનના વૈરી એવા રાક્ષસ પાસે જઇ, તેને કહ્યું કે હે વીર ! આ માયાવી અર્જુનનો પુત્ર, માંડે અગ્રિય કરવા સાડે મારા સૈન્યનો ક્ષય કરે છે તે તું જો. ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જનાર તથા માયાથી અસ્ત્ર રચવામાં ચતુર ભીમસેન સાથે તારે વેર પણ છે માટે આને સંગ્રામમાં માર. ‘ડીક સાડે’ એમ કહી, ભયંકર રૂપવાળો રાક્ષસ, સિંહનાદ કરતો વાહન ઉપર બેઠેલા યુદ્ધમાં કુશળ નિર્ભળ સાંગ્યથી યુદ્ધ કરનાર, પ્રહાર કરનાર શસ્ત્રીર પોતાના સૈન્યથી વિંટાઇ હણાતાં બાકી રહેલા ઉત્તમ બે હજાર ઘોડા સહિત મહા બળવાન ધરાવાનને સંગ્રામમાં મારવા સાડે ન્યાં અર્જુન પુત્ર, હતો. ત્યાં ગયો. શત્રુને હણનાર પરાક્રમી ધરાવાને પણ તરત પોતાને મારવાની ઇચ્છાથી આવતા રાક્ષસને રોકી રાખ્યા. તેને જોઇ મહા બળવાન રાક્ષસે માયા રચી. તે કેવી રીતે કે ત્રિશૂળ તથા પટ્ટા ધારણ કરનાર રાક્ષસો જેની ઉપર બેઠેલા છે એવા માયામય તેટલાજ ઘોડા રચ્યા. અત્યંત કુપિત પ્રહાર કરનાર રાક્ષસોએ તથા ધરાવાન તરફનાઓએ થોડા વખતમાં એક બીજાને પ્રેત લોકમાં પહોંચાડી દીધા. તે રીતે બેઉ તરફનાં સૈન્ય નાશ પામ્યાં ત્યારે યુદ્ધમાં દુર્ભેદ તે બેઉ, સંગ્રામમાં વૃત્રાસુર તથા ઇંદ્રની પેઠે લડવા લાગ્યા. પોતાની સામે આવતા યુદ્ધમાં દુર્ભેદ તે રાક્ષસને જોઇ મહા બળવાન ધરાવાને પણ, તેની સામે દોડી, પાસે આવેલા દુર્લુહિવાળાનું ખડ્ગે કરી પ્રદીપ્ત ધનુષ અને ભાથું કાપી નાખ્યું. કપાઇ ગયેલા ધનુષને જોઇ ધરાવાનને પણ માયાએ કરીને બાણે મોહ પમાડતો હોય તેમ વેગે કરી આકાશમાં ઉડ્યો. ધરાવાને આકાશમાં કુદી, માયાએ કરી રાક્ષસને મોહ પમાડી, સર્વનાં મર્મસ્થાનને બળ્યુનાર કાઈથી સહન થાય નહીં એવા ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધરનાર તેણે,

બાણે કરી તેના શરીરના અવયવો કાપ્યા. એ રીતે બાણે કરીને વારંવાર હણાતો તે રાક્ષસ, પાછો હતો તેવો થઇ, યૌવન પામ્યો, કારણ કે રાક્ષસોને માયા પણ સહજ છે, ને વય તથા રૂપ પણ ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે માટે એ રાક્ષસનું જે જે અંગ કપાતું હતું તે તે પાછું ઉત્પન્ન થતું હતું. અત્યંત કુપિત ધરાવાન મહા બળવાન તે રાક્ષસને, તીક્ષ્ણ દરશીથી કાપવા લાગ્યો. એ રીતે બળવાન તેણે વારંવાર કાપ્યો તોપણ તે રાક્ષસ વારંવાર બચકર શબ્દ કરવા લાગ્યો. દરશીએ કરી હણાયેલા તેના અંગમાંથી ઘણુંક રૂધિર સ્રવવા લાગ્યું. તે વખતે ક્રોધે ભરાયેલા ધરાવાને ઘણા વેગથી તેને મારવા માંડ્યો. ઋષિશ્રંગનો પુત્ર તે તે રાક્ષસ, વૃદ્ધિ-પામેલા શત્રુને જોઇ, બચકર મોટું રૂપ ધારણ કરી, શરવીર યશસ્વી અર્જુનના પુત્ર ધરાવાનને સંગ્રામમાં બધા જોતાં પકડવા તૈયાર થયો. એ રીતે તે દુસ્તમા રાક્ષસની માયા જોઇ ક્રોધે ભરાયેલા ધરાવાને પણ માયા કરી, તે કેવી રીતે કે, સંગ્રામમાં પાછો ફરે નહીં એવો, ક્રોધે કરી વ્યાપ્ત તેની માનો બધો વંશ તેની પાસે આવી ઉભો. હે રાજન્ ! ઘણાક નાગે કરી સંગ્રામમાં વિટાયેલા ધરાવાને મોટી ફણાવાળા શેપના જેવું રૂપ ધારણ કરી, અનેક પ્રકારના નાગે કરી તે રાક્ષસને ઢાંકી દીધો. એ રીતે ઢાંકાઇ ગયેલા તે રાક્ષસે વિચાર કરી તેની માના વંશને ભક્ષણ કર્યો તેથી ધરાવાન મોહ પામી ગયો. તે સમે રાક્ષસે ખડ્ગે કરી કુંડલ તથા મુકુટ સહિત કમળ તથા ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળું ધરાવાનનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. એ રીતે એ રાક્ષસે અર્જુન પુત્ર ધરાવાનને માર્યો ત્યારે રાજ સહિત ધૃતરાષ્ટ્ર તરફના યોદ્ધાઓ શોક રહિત થયા. એ રીતે બચકર સંગ્રામમાં બેઠે સેનાનો નાશ થતો હતો. આ સંકુળ સંગ્રામમાં મળી ગયેલા હાથી, ઘોડા તથા પાયદળોને હસ્તિયો મારતા હતા. રથ, અશ્વ તથા હસ્તિયોને તે તે ઠેકાણે પાયદળો મારતા હતા, ને પાયદળ, રથી તથા ઘોડાઓને તમારા તથા તેના સૈન્યમાં રથિયો મારતા હતા. હવે પોતાનો ઔરસ પુત્ર નાશ પામ્યો તેને ન જાણતો અર્જુન, સંગ્રામમાં બીજાનું રક્ષણ કરનાર શરવીર રાજાઓને મારતો હતો. તેમજ હે રાજન્ ! તમારી તરફના તથા હજારો સંજય. સંગ્રામમાં પ્રાણનો હોમ કરતાં એક બીજાને હણતા હતા. કેટલાક છુટા કેશવાળા કવચ રહિત, રથ વગરના કપાઇ ગયેલા ધનુષવાળા, એકલા મળી પરસ્પર બાહુથી યુદ્ધ કરતા હતા. તેમજ શત્રુને તપાવનાર બીજા, સંગ્રામમાં પાંડવની સેનાને કંપાવતાં, મર્મસ્થાન ભેદનાર બાણે કરી મહારથિયોને મારતા હતા યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં ઘણાંક માણસો હસ્તિયો, ઘોડેસ્વાર, રથિયો તથા ઘોડાઓ નાશ પામતા હતા. હે ભારત ! તે વખતે સંગ્રામમાં અતિ આશ્ચર્યરૂપ બીજાનું પરાક્રમ, ઇંદ્રના પરાક્રમ જેવું અમે જોયું. હે ભારત ! બીમસેન, પૃથત્ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા દૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા ધનુષ ધરનાર સાત્યકિનું પણ સંગ્રામમાં મહા બચકર યુદ્ધ અમોએ જોયું. દ્રોણનું પરાક્રમ જોઇ પાંડવોને સંગ્રામમાં બચાવવાને તે દ્રોણે પીડા પમાડેલા તે, એવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે આ એકજ વીર સૈનિકોને મારવા સમર્થ છે, ત્યારે પૃથ્વીના શરવીર અનેક યોદ્ધાંથી વિંટાયેલા હોય તો શું ન કરે ? બચકર સંગ્રામમાં બેઠે સેનાના શરવીર એક બીજાને સહન કરી શકતા ન હતા. હે તાત ! ધનુષ ધરનાર, ક્રોધે ભરાયેલા મહા બળવાન તમારા તથા પાંડવ તરફના, બૂતાદિકે પ્રવેશ કરેલાની પેઠે રાક્ષસ જેવા કૂર થઇ યુદ્ધ કરતા હતા. ઐષ્ટ શરવીરના ક્ષયવાળા દૈત્ય જેવા તે સંગ્રામમાં પ્રાણની રક્ષા કરે એવા કોઇને પણ અમે ન જોતા હતા.

ન સ્મ પશ્યામહે કંચિત્પ્રાણાન્યઃ પરિરક્ષાતિ ।

સંગ્રામે દૈત્યસંકાશે તસ્મિન્વીરવરક્ષયે ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि इरावद्वये गुर्जरभाषायां
वतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

અધ્યાય ૯૧ મો. ઘટોત્કચ ને દુર્યોધન.

तराष्ट्र उवाच—इरावंतं तु निहतं दृष्ट्वा पार्थामहारथाः ।

સંગ્રામે કિમકુર્વેત તન્મમાચક્ષ્વ સંજય ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે—હે સંજય ! સંગ્રામમાં હણાયેલા ઇરાવાનને જોઈ, મહારથી પાંડ-
વે શું કર્યું તે મને કહે ? સંજય કહે છે કે, સંગ્રામમાં હણાયેલા ઇરાવાનને જોઈ
મસેનના પુત્ર ઘટોત્કચ રાક્ષસે અત્યંત મોટી ગર્જના કરી. વન તથા પર્વત સહિત સમુદ્ર
પૃથ્વી તેથી ચલાયમાન થઈ અને સર્વ દિશા તથા અંતરિક્ષમાં પ્રતિધ્વનિ પડ્યો.
મારા સૈન્યના પગ ઢીલા થયા અને શરીરમાં કંપ તથા સ્વેદ થવા લાગ્યો. હે મહારાજ !
વખતે તમારી તરફના સર્વ, દીન ચિત્તવાળા થઈ, સિંહથી ખીનેલા હસ્તિયોની પેઠે
તરફ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ઘટોત્કચ રાક્ષસ તો એ રીતે વજ્રપાત જેવી ગર્જના કરી,
જ્વલિત ત્રિશૂલ ઉગામી, ભયંકર રૂપ ધારણુ કરી નાના પ્રકારનાં આયુધ ધારણુ કરેલા
૪ રાક્ષસોએ વિંટાયેલો, કાળના કાળ મૃત્યુ સરખો અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલો આપણા
ન્યને મારવા લાગ્યો. ભયંકર રૂપવાળા અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા તેને તથા તેના ભયથી
હુધા વિમુખ થયેલા પોતાના સૈન્યને જોઈ તથા મોટું ધનુષ ત્રહણુ કરી, વારંવાર મોટો
હિનાદ કરી દુર્યોધન રાજ તેની સામે દોડ્યો. તેની ગાછળ મદ ઝરતા પર્વત સરખા
હજાર હરિત સહિત બંગ દેશનો રાજ ગયો. હે મહારાજ ! એ રીતે હસ્તિ સૈન્યથી
વિંટાઈ આવતા તમારા પુત્રને જોઈ તે રાક્ષસ કોપાયમાન થયો. પછી રાક્ષસો તથા દુર્યો-
ધનના સૈન્યનું ર્વા ઉભાં કરે એવું મહા ભયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. મેઘના વૃંદની પેઠે
મેલાં હસ્તિસૈન્યને જોઈ, વિવિધ પ્રકારના શબ્દ કરતા શસ્ત્ર ધારણુ કરેલા અત્યંત ક્રોધા-
ત રાક્ષસો, વિજળી સહિત મેઘની પેઠે તેની સામે દોડી, બાણ, શ્લોકિત, તરવાર તથા
રાય નામના બાણે કરી, હસ્તિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનારને મારવા લાગ્યા. ગોદણુ ત્રિશૂલ,
મર, ફરશી, પર્વતના અગ્રભાગ તથા વૃક્ષોએ કરી મોટા હસ્તિયોને પણ મારવા લાગ્યા.
મહારાજ ! તે વખતે રાક્ષસોએ મારવા માંડેલા, બેઢાયેલ કુંભરચલ તથા અંગવાળા
વેર વમન કરતા હસ્તિયોને અમે જોતા હતા. હે મહારાજ ! હસ્તિયો તથા તે ઉપર
સી યુદ્ધ કરનારનો નાશ થયો તેથી ક્રોધ વશ થયેલા દુર્યોધને, પોતાના જીવિતનો ત્યાગ
ો રાક્ષસો સામે દોડી, તેમની ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ નાખતાં મોટા ધનુષવાળા તેણે મુખ્ય
ક્ષેત્રને માર્યા. વળી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા મહા બળવાન તમારા પુત્ર દુર્યોધને, વેગવાન,
કા રૌદ્ર વિદ્યુજ્જ્વલ તથા પ્રમાથિ નામના ચાર રાક્ષસોને ચાર બાણે કરી મારી, રાક્ષસના
ન્ય ઉપર બાણનો વરસાદ કર્યો. હે મારિષ ! તમારા પુત્રનું એવું મોટું કર્મ જોઈ, મહા
ગવાન બીમસેનનો પુત્ર, ક્રોધે કરી પ્રજ્વલિત થઈ ધ્રુવના વજ્ર જેવું મોટું ધનુષ મળ્યું

કરી, વેગે કરી શત્રુને દમન કરનાર દુર્યોધન સામે દોડ્યો. કાળે મોકલેલા મૃત્યુ જેવા તેને જોઈ, હે મહારાજ ! તમારો પુત્ર દુર્યોધન કંઈ પણ વ્યથા પામ્યો નહિ. વળી ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળા ભીમસેન પુત્રે, દુર્યોધનને કહ્યું કે, હે દુષ્ટહિવાળા ! જે પાંડવોને અત્યંત દૂર બુદ્ધિવાળા તેં ઘણા કાળ સુધી પ્રવાસ કરાવ્યો, અને છત્રરૂપ છૂટે કરી પરાજય પમાડ્યા, તેમજ એક વસ્ત્ર પહેરેલ રજસ્વલા એવાં માતા દ્રૌપદીને સભામાં લઈ આવી અનેક તરેહનાં દુઃખ દીધાં, ને તારૂં પ્રિય કરવા સારૂં દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા સિંધુ દેશના રાજા જયદ્રથે, મારા પિતાઓનો તિરસ્કાર કરી આશ્રમમાં રહેલાં મારાં મોટાં માતાજી દ્રૌપદીનો સ્પર્શ કર્યો; માટે હે કુલાધમ ! આજ જે તું સંગ્રામનો ત્યાગ નહીં કરે તો ઉપર્યુક્ત તેમજ બીજાં પણ તે કરેલાં અપમાનનો હું આજે બદલો તને આપી, મારા પિતાઓ તથા મોટાં માતાના ઋણમાંથી મુક્ત થઈશ. એ રીતે કહી હિંડિયાપુત્રે મોટું ધનુષ સજ્જ કરી દાંતે કરી ઓઠ ડસી, બે બાણુનાં ગલોડાં આટતાં, વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળ ધારાનો વરસાદ વરસાવે તેમ દુર્યોધન ઉપર બાણુનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો.

ચંદ્રચંદ્ર દશનૈરોષ્ટ્ર સૂક્ષ્મિણીપરિસંલિહન ।

શરવર્ષેણ મહતા દુર્યોધનમવાકિરત્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिंबयुद्धे गुर्जरभाषायां
एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९.१ ॥

અધ્યાય ૯૨ મો. ઘટોત્કચનું ધનધોર યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ--તતસ્તદ્વાણવર્ષતુ દુઃસહં દાનવૈરપિ ।

ધધાર યુધિરાજેન્દ્રો યથાવર્ષ મહાદ્વિપઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે--હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! યુદ્ધમાં દૈત્યો પણ દુઃખે કરી સહન કરી શકે નહીં એવા તે બાણુના વરસાદને, મોટો હસ્તિ જેમ વરસાદને ધારણ કરે તેમ તમારા પુત્ર દુર્યોધન રાજાએ ધારણ કર્યો. હે ભરતર્પણ ! પછી સર્પની પેઠે શ્વાસોશ્વાસ કરતા, પરમ સંસય પ્રાપ્ત થયેલા ક્રોધાવિષ્ટ તમારા પુત્રે, નારાય નામના તીક્ષ્ણ પચીસ બાણુ તેની પર નાખ્યા. ક્રોધે ભરાયેલા આશીવિપ નામના સર્પ જેમ ગંધમાદન પર્વતમાં પડે તેમ તત્કાળ રાક્ષસ ઉપર પડ્યા. તેણે કરી વિધાએલા મદ ઝરતા હસ્તિની પેઠે રૂધિર વમન કરતા મહાબાહુ તે રાક્ષસે, દુર્યોધનને મારવાની મતિ કરી, પર્વતોને પણ વિદ્યારણ કરે એવી અત્યંત પ્રદીપ્ત મોટાં ઉબાડિયાં તથા પ્રજ્વલિત વજ્ર જેવી શક્તિ ગ્રહણ કરી તેને જોઈ વંચ દેશના સૂળાએ તરત પર્વત સરખો પોતાનો હસ્તિ તેની સામે ચલાવ્યો. તે હસ્તિ દુર્યોધનના રથની આડો આવી ગયો, એ રીતે બુદ્ધિમાન રાજાએ દુર્યોધનના રથનો માગ વારણ કર્યો, તેને જોઈ ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળા ઘટોત્કચે ઉગામેલી શક્તિ તેની ઉપર નાંખી. હે રાજન્ ! તેથી હણાયેલા રૂધિર સ્વતો તે, પૃથ્વી ઉપર પડી મરણ પામ્યો. તે વખતે બળવાન વંચદેશનો રાજા, વેગે રથમાંથી પૃથ્વી ઉપર કુદી પડ્યો. દુર્યોધન પણ પડેલા શ્રેષ્ઠ હસ્તિને તથા લંબાણ પડેલા પોતાના સૈન્યને જોઈ અત્યંત વ્યથા પામ્યો. તોપણ ક્ષત્રધર્મને તથા પોતાના અભિમાનીપણને આગળ કરી, નહિ ગભરાતાં અગળ પર્વતની પેઠે ઉભા રહી

કાળામિ સમાન તીક્ષ્ણ બાણ ધનુષ પર સીધી અત્યંત ક્રોધથી તેણે ભયંકર રાક્ષસ ઉપર નાખ્યા. વળ જેવા બાણને જોઇ મહાત્મા ઘટોત્કચે લાઘવીથી પોતાનો બચાવ કરી, ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળા તેણે પ્રલય સમયના મેઘ જેવી ગર્જના કરી તમારી તરફના સૈન્યોને ત્રાસ આપ્યો. ભયંકર રાક્ષસનો ધોર શબ્દ સાંભળી શંતનુપુત્ર બીજે દ્રોણાચાર્ય પાસે જઇ તેમને આવી રીતે કહ્યું કે, આ ભયંકર રાક્ષસનો શબ્દ સંભળાય છે, તેથી એમ જણાય છે કે હિડિંબા પુત્ર જરૂર દુર્યોધન રાજ સાથે યુદ્ધ કરે છે. કાંઈ પ્રાણી એને સંગ્રામમાં જીતવા સમર્થ થઈ શકે એમ નથી, માટે તમારું કલ્યાણ થાઓ, ને ત્યાં જઈ રાજની રક્ષા કરો. કારણ એ રાક્ષસથી આ સમે મોટા ભાગ્યવાળો દુર્યોધન પીડિત છે, માટે હે શત્રુને તપાવનાર ! આ વખતે તમારે રાજ કૃત્ય કરવું ઘટે છે ત્યાં જઈ તમારે રાજની રક્ષા કરવી. પિતામહનાં વચન સાંભળી, દ્રોણ, સોમદત્ત, આદ્યૈક, જયદ્રથ, કૃપાચાર્ય, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, અવંતિપુરિનો રાજ, બુહદ્બળ, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, ચિત્રસેન, તથા વિવિંશતિ, એટલા મહારથી તથા તેમની પાછળ ચાલનારા હજારો રથિઓ, તમારા પુત્રની રક્ષા કરવા વારતે જ્યાં તે હતો ત્યાં ગયા. કાંઈથી સહન થાય નહીં એવાં ઉઘાડાં શસ્ત્રવાળા મહારથિઓએ રક્ષા કરેલાં સામે આવતાં તે સૈન્યોને જોઈ, મોટું ધનુષ ગ્રહણ કરી, ત્રિશૂળ તથા તોમર આદિ લઈ નાના પ્રકારનાં આયુધ ધરનાર પોતાની જાતિથી વિંટાયેલા મહાબાહુ મૈનાક પર્વતની પેઠે કંઈ પણ વ્યથા પામ્યો નહીં. ત્યાર પછી રાક્ષસોમાં મુખ્ય ઘટોત્કચ તથા દુર્યોધનના સૈન્યનું રૂંવાં ઉભાં કરે એવું મહા ધનધોર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે મહારાજ ! તે વખતે શબ્દ કરતાં ધનુષોનો, બળતા વાંસના સરખો ચોતરફથી મોટો તીવ્ર શબ્દ સંભળાતો હતો. પ્રાણીઓના કવચોમાં મારેલા અસ્ત્રોનો, ભેદાતા પર્વતના જેવો કડકડાટ થતો હતો. હે વિશંપતે ! તે સમે વીર પુરૂષના હાથમાંથી છૂટલાં બાલાંઓનું રૂપ, આકાશમાં ગતિ કરતા સર્પોના જેવું દેખાતું હતું; એટલામાં અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા મહાબાહુ તે રાક્ષસે મોટું ધનુષ સજ્જ કરી તથા ગર્જને અર્ધચંદ્રાકૃતિ બાણે કરી, દ્રોણાચાર્યનું ધનુષ કાપી ભદ્ર બાણે કરી સોમદત્તના પ્વજને મંથન કરી, વળા શબ્દ કરી જાણ બાણે કરી સ્તનના મધ્યભાગમાં આદ્યૈકને વિંધી, એકે કરી કૃપાચાર્યને તથા ત્રણ બાણે કરી ચિત્રસેનને વિંધી, કાન પર્યંત ધનુષ ખેંચી સારી રીતે મૂકેલા એક બાણે કરી વિકર્ણને પણ જતુ દેશમાં વિંધી નાખ્યો. એ રીતે મારેલા રથિથી વ્યાપ્ત તે. રથમાં બેસી ગયો. વળા ધણા બળવાળા અત્યંત ક્રોધી તેણે પંદર બાણ ભૂરિશ્રવા ઉપર નાખ્યા. જે તેના કવચને ભેદી તત્કાળ પૃથ્વીમાં પેદા, વિવિંશતિ તથા અશ્વત્થામાના સારથિને પણ તેણે માર્યા. ઘોડાઓની રાશો મૂકી તેઓ રથમાં પડી ગયા. હે મહારાજ ! અર્ધચંદ્રાકૃતિ બાણે કરી સિંધુરાજનો સુવર્ણથી શોભતો ભાથો તથા બીજા બાણે કરી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળા તેણે નારાય નામના ચાર બાણે કરી મહાત્મા અવંતિરાજના ચાર ઘોડાઓને માર્યા. હે મહારાજ ! અત્યંત ધનુષ ખેંચી પાયેલા તીક્ષ્ણ બાણે કરી બુહદ્બળને ભેદ્યો. અત્યંત વિંધવાથી વ્યથા પામેલો તે રથ ઉપરજ પડી ગયો, અને અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ રથમાં બેઠેલા રાક્ષસના અધિપતિ ઘટોત્કચે અત્યંત તીક્ષ્ણ સર્પ સરખા બાણે કરી યુદ્ધમાં ચતુર શલ્યને પણ વિંધી નાખ્યો.

ચિક્ષેપનિશિતાંસ્તીક્ષ્ણાઙ્ગુરનાશીલિષોપમાન્ ।

બિભિદુસ્તે મહારાજ શલ્યં યુદ્ધવિશારદ્ ॥

इति भीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हर्षिचरुर् गुर्जरमा-
यायां दिनवातितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

—*****—

અધ્યાય ૯૩ મો. પુત્રની સહાયે ભીમ.

સંજય ઉવાચ-વિમુક્તિકૃત્ય સર્વાસ્તુ તાવકાન્યાધિ રાક્ષસઃ ॥

जिह्वां र्भरतभेषु दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે તે રાક્ષસ, યુદ્ધમાં તમારી તરફના સર્વ યોદ્ધાઓને વિમુખ કરી, દુર્યોધનને મારવાની ઇચ્છાથી તેની સામે દોડ્યો. રાજા સામે વેગે કરી આવતા તેને જોઈ, તાડ જેવડા મોટા ધનુષને ખેંચી સિંહના ટોળાની પેઠે મોટો શબ્દ કરી તેને મારવા ઇચ્છતા યુદ્ધમાં દુર્મદ તમારી તરફના મહારથિઓએ સામે દોડી, વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળનો વરસાદ કરે તેમ તેની ઉપર બાણનો વરસાદ કર્યો. અત્યંત વિંધાવાથી અંકુશથી પીડા પામેલા હસ્તિની પેઠે પીડા પામેલો તે, શરદઋતુના મેઘની પેઠે ભયંકર મોટો શબ્દ કરી દિશા વિદિશા તથા આકાશને શબ્દાવમાન કરતાં ગરૂડની પેઠે આકાશમાં ઉડ્યો. તે શબ્દ સાંભળી યુધિષ્ઠિર રાજાએ શત્રુને દમન કરનાર ભીમ-સેનને કહ્યું કે, આ ભયંકર ઘોર સંભળાય છે તેથી એમ જણાય છે કે, દૂતરાષ્ટ્રની તરફના મહારથી યોદ્ધાઓ સાથે ઘટોત્કચ રાક્ષસ યુદ્ધ કરે છે, અને આવો ભયંકર એનો શબ્દ સંભળાય છે તેથી આ સમે તે શ્રેષ્ઠ રાક્ષસ પીડા પામેલો હોય એમ લાગે છે. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા પિતામહ પંચાલ દેશના યોદ્ધાઓને મારવા તૈયાર થયા છે, પણ તેમની રક્ષા વાસ્તે શત્રુઓ સાથે અર્જુન યુદ્ધ કરે છે માટે હે મહાબાહો ! તું ત્યાં જઈ પરમ સંશયને પ્રાપ્ત થયેલા હિડિંબાના પુત્રની રક્ષા કર. મોટા ભાષનાં એવાં વચન સાંભળી તરત ભીમસેન પર્વના સમુદ્રની પેઠે મોટા વેગથી સિંહનાદ કરી સર્વ રાજાઓને ત્રાસ પમાડતાં ત્યાં ગયો. તેની પાછળ સત્યધૃતિ, યુદ્ધમાં દુર્મદ સૌમીત્તિ શ્રેણિમાન, વસુદાન, કાશિરાજનો પુત્ર અભિભૂ, અભિમન્યુ આદિ લઈ મહારથી દ્રૌપદીના પુત્ર, પરાક્રમી ક્ષત્રદેવ, ક્ષત્રધર્મા તથા અનૂપ દેશનો અધિપતિ બળવાન નીલ, મદોન્મત્ત પ્રહાર કરનાર છ હજાર હસ્તિ સહિત એટલા શરવીર, મોટા સિંહનાદ, રથના શબ્દ તથા ખરીના વાગવાથી પૃથ્વીને કંપાવતા ત્યાં આવી રથના સમુદાયથી હિડિંબા પુત્ર ઘટોત્કચને વિંટી, તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! આવતા શરવીરાનો શબ્દ સાંભળી, ભીમસેનના ભયથી ઉદ્વિગ્ન તથા ગ્લાનિ યુક્ત મુખવાળું તમારું સૈન્ય ઘટોત્કચને મૂકી પાછું વળ્યું. તે સમે મહાત્મા તેનું તથા સંગ્રામમાં પાછા વળનાર નહીં એવા તમારી તરફનાઓનું ભયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં નાના શસ્ત્ર નાખતા, અને એક બીજા સામે દોડતાં મહારથિઓ પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા. વળી જે સંગ્રામમાં ઘોડેસ્વાર, હસ્તિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનાર સાથે અને પાયદળ રથી સાથે પરસ્પર પ્રાર્થના કરતાં યુદ્ધ કરતા હતા. પછી પરસ્પર એક બીજા મળી જવાથી હસ્તિ, અશ્વ, રથ તથા પાયદળના પગથી અને રથના પાટાથી ઉડેલી ધૂત્ર સરખી લાલ તીવ્ર રંગે કરી રણમૂમિ ધુંધળી ગઈ હતી, તેથી યુદ્ધ કરનાર, પોતાના તથા પારકાને ઓળખતા ન હતા. ર્વા ઉભાં કરે એવા તે નિર્મર્યાદ સંગ્રામમાં, પિતા પુત્રને અને પુત્ર પિતાને ઓળખતે

ન હતો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે ભરત ! ગર્જના કરતાં મનુષ્યોનો તથા શસ્ત્રોનો, પ્રેતના જેવો અત્યંત મોટો શબ્દ થતો હતો. સંગ્રામમાં હરિત, અશ્વ તથા મનુષ્યોનાં રૂધિર તથા આંતરડાંરૂપ લહેરવાળી, કેશરૂપ શેવાળ છે જેમાં એવી નદી પ્રવર્તમાન થઇ હતી. મનુષ્યની કાયામાંથી સંગ્રામમાં પડતાં મસ્તકોનો, પડતા પાષાણોના સરખો મોટો શબ્દ થતો હતો. મસ્તક વગરનાં મનુષ્ય તથા બેદાયાં છે શરીર જેમનાં એવા હસ્તિ તથા ઘોડાઓથી રણ-ભૂમિ સંકીર્ણ દેખાતી હતી. ઘોડેસ્વારોએ હાકેલા ઘોડાઓ, બીજા ઘોડા સામે જઈ એક બીજાને મારી જીવિત વગરના થઇ નીચે પડતા હતા. કેટલાક ક્રોધથી લાલ નેત્રવાળા પાયદળ પરસ્પર મળી એક બીજાને હણતા હતા. મોટા માવતોએ પ્રેરણા કરેલા હસ્તિઓ, દાંતના અગ્રભાગથી બીજા હસ્તિઓને મારતા હતા. રૂધિર સ્રવતા પતાકાઓથી શોભતા હસ્તિઓ, વિજળી સહિત મેઘ જેવા શોભતા હતા. દાંતના અગ્રભાગથી બેદાએલા કેટલાક અને ભાલાંથી બેદાએલ કુંભસ્થળવાળા કેટલાક ચીત્કાર કરીને દોડતા હસ્તિઓ મેઘ જેવા દેખાતા હતા. હણ્યાં છે સૂંઠ તથા શરીર જેમનાં એવા કેટલાક હસ્તિઓ, યુદ્ધમાં કપાઇ ગયેલ પાંખવાળા પર્વત પડે તેમ પડતા હતા. ચિરાઇ ગયેલા પડખામાંથી ઘણુંક રૂધિર સ્રવતા કેટલાક હસ્તિઓ ખરે છે ધાતુ જેમાંથી એવા પર્વત સમ શોભતા હતા. નારાય નામના બાણ તથા ભાલાંથી વિધાયલા, શબ્દ કરતા દોડતા કેટલાક હસ્તિઓ, વિવિધ પ્રકારનાં શિંગડાંવાળા પર્વત જેવા લાગતા હતા. ક્રોધાવિષ્ટ મદાંધ, છૂટા મૂકેલા કેટલાક હસ્તિઓ, રથ, ઘોડાઓ તથા સેંકડો પાયદળોને સંગ્રામમાં મર્દન કરતા હતા, તેમજ ઘોડેસ્વારોએ ભાલાં તથા તોમરથી મારેલા ઘોડાઓ, દિશાઓને વ્યાકુળ કરતા જે તે માર્ગે દોડતા હતા. સંગ્રામમાં શરીર ત્યાગ કરનાર કેટલાક કુળવાન રથિઓ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બીજા રથિઓ સાથે નિર્ભય થઇ યુદ્ધ કરતા હતા. હે રાજન ! સ્વયંવરની પેઠે સંગ્રામમાં યથા, વા સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખતા યુદ્ધ કરનાર એક બીજાને મારતા હતા. રૂધિર ઊભાં થાય તે રીતે ચાલતા તે ધનધોર સંગ્રામથી બહુધા દુર્યોધનનું મોટું સૈન્ય આખરે વિમુખ થયું.

તસ્મિંસ્તથા વર્તમાને સંગ્રામે લોમહર્ષણે ।

ધાર્તેરાષ્ટ્રં મહત્સૈન્યં પ્રાયશો વિમુક્ષીકૃતં ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलपुद्धे गुर्जरभा-
षायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

અધ્યાય ૯૪ મો. ઘટોત્કચે વર્તાવેલો કેર.

સંજય ઉવાચ—સ્વસૈન્યં નિહતં દૃષ્ટ્વા રાજાદુર્યોધનઃ સ્વયં ।

અશ્વઘાવતસંક્રુદ્ધો ભીમસેનમરિદ્ધમં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હણ્યાએલા પોતાના સૈન્યને જોઇ, અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલો દુર્યોધન રાજા, શત્રુને દમન કરનાર ભીમસેન સામે દોડ્યો. પછી વજ્ર જેવા શબ્દવાળું અત્યંત મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પાંડુપુત્રે તેની ઉપર ધણા બાણોનો વરસાદ કર્યો.

વળી ક્રોધ પામેલા દુર્યોધને પીંછ બાંધેલા અત્યંત તીક્ષ્ણ અર્ધચંદ્રાકૃતિ બાણે કરી ભીમસેનનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે છિદ્રને જોઇ, ઉતાવળથી મહારથી તેણે પર્વતને પણ વિદારણ કરનાર તીક્ષ્ણ બાણ સાંધી, ભીમસેનની છાતીમાં માર્યો. અત્યંત વિંધાવાથી વ્યથા પામેલા તેજસ્વી તે બે ગલોદમાં ચાટતાં સુવર્ણથી શોભતા ધ્વજને પકડી રહ્યો. એ રીતે વ્યથા પામેલા ભીમસેનને જોઇ, બાળવા ઇચ્છતા અમિતી પેઠે ધટોત્કચ, ક્રોધે કરી પ્રજ્વલિત થયો. થયો છે સંભ્રમ જેમને એવા અભિમન્યુ આદિ પાંડવના મહારથિઓ પણ મર્જીને દુર્યોધન સામે દોડ્યા. અત્યંત ક્રોધથી આવતા તેમને જોઈ તમારી તરફના મહારથિઓને દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે આ જ્યને ઇચ્છતા નાના પ્રકારના શસ્ત્રને નાખતા બચંકર શબ્દ કરતા રાજાઓને ત્રાસ પમાડતા મોટા ધનુષવાળા પાંડવ તરફના મહારથિઓ, ભીમસેનને આગળ કરી દુર્યોધન પાસે જાય છે, માટે પરમ સંશયને પ્રાપ્ત થએલા દુઃખ સમુદ્રમાં ખૂડેલા તેની પાસે જઈ રક્ષા કરે, તમારું કડ્યાણુ થાઓ. એવાં આચાર્યનાં વચન સાંભળી સોમદત્ત છે મુખ્ય જેમાં એવા કૃપાચાર્ય, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય, અશ્વત્થામા, વિવિંશતિ, ચિત્રસેન, વિકર્ણુ, સિંધુ દેશનો રાજા જયદ્રથ, યુહિષ્ઠ્ય, મોટા ધનુષવાળા અવંતિપુરીના વિંદ તથા અનુવિંદ, એટલા તમારી તરફનાઓએ, પાંડવની સેના પાસે જઈ દુર્યોધનની રક્ષા કરવા માંડી. ત્યાંથી વીશ પગલાં આગળ ચાલી, પરસ્પર મારવાની ઇચ્છાવાળા તમારા તથા પાંડવ તરફના યોદ્ધાઓ એક બીજાને મારવા લાગ્યા. મહાબાહુ દ્રોણાચાર્યે પણ મોટું ધનુષ સજ્જ કરી, ભીમસેન ઉપર છવીશ બાણ નાખી, વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ જળધારાએ કરી પર્વતને ઢાંકે તેમ બાણે કરી એને ઢાંકી દીધો. મોટા ધનુષવાળા મહા બળવાન ભીમસેને પણ ઉતાવળથી દશ બાણ તેમના ડાબા પડખામાં માર્યા. હે ભારત ! અત્યંત વિંધાવાથી વ્યથા પામેલા વયોવૃદ્ધ તે, સંજ્ઞા રહિત થઇ તત્કાળ રથમાં બેસી ગયા. અત્યંત વ્યથા પામેલા ગુરૂને જોઈ અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા દુર્યોધન રાજા તથા અશ્વત્થામા, ભીમસેન સામે દોડ્યા. કાળ તથા યમરાજ સરખા આવતા તેમને જોઈ મહાબાહુ ભીમસેન, તરત યમદંડ જેવી મોટી ગદા ઉગામી, રથમાંથી નીચે ઉતરી સંગ્રામમાં અચળ પર્વતની પેઠે ઉભો રહ્યો. મોટાં શૃંગવાળા કૈલાસ પર્વતની પેઠે ગદા ઉગામી ઉભેલા તેને જોઈ, દુર્યોધન તથા અશ્વત્થામા તેની સામે દોડ્યા. બળવાનમાં ઐષ્ટ તરત એકલા મળી આવતા તેમને જોઈ, ભીમસેન પણ વેગે કરો તેમની સામે દોડ્યો. બચંકર દેખાવવાળા અત્યંત કાપીને આવતા તેને જોઈ, દ્રોણ છે મુખ્ય જેમાં એવા કૌરવ તરફના મહારથિઓએ, ભીમસેનને મારવાની ઇચ્છાથી તેની સામે દોડી, નાના પ્રકારનાં શસ્ત્ર તેની છાતીમાં માર્યા. એ રીતે એકલા મળેલા તે સર્વ પાંડુપુત્ર ભીમસેનને પીડવા લાગ્યા. તેથી સંશય પ્રાપ્ત થયેલા તથા પીડાયેલા મહારથી તેને જોઈ, અભિમન્યુ વગેરે પાંડવ તરફના મહારથિઓ, દુઃખે કરીને પણ ત્યાગ થાય નહીં એવા પ્રાણનો ત્યાગ કરી ભીમસેનના રક્ષણ વાસ્તે દોડ્યા. અનુપદેશનો અધિપતિ શત્રુવીર કાળા મેઘ સરખી કાંતિવાળો અત્યંત કાપેલો ભીમનો પ્રિય સખા નીલ રાજા, અશ્વત્થામા સામે દોડ્યો. કારણ કે મોટા ધનુષવાળા જે તેની હમેશ સ્પર્ધા કરતો હતો તેણે મોટું ધનુષ સજ્જ કરી બાણે કરી, પૂર્વે જેણે ક્રોધે કરી પોતાના તેજથી ત્રિલોકને ત્રાસ પમાડ્યો હતો એવા દેવતાઓને બચ કરનાર ક્રોધથી સહન ન થાય એવા વિપ્રચિત્ત દૈત્યને જેમ ઇંદ્રે વિંધ્યો હતો તેમ અશ્વત્થામાને વિંધ્યો. અંગમાંથી રૂધિર જેને

સત્રે છે એવા ક્રોધયુક્ત અશ્વત્થામાએ વિચિત્ર પ્રકારતું ઇંદ્રના વજ્ર જેવા શબ્દવાળું ધનુષ સજ્જ કરી, બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ તેણે નીલને મારવાની બુદ્ધિ કરી, વેળુથી ધોએલા ભક્ષ નામના નિર્મળ સાત બાણ સાંધી, ચારથી ચાર ઘોડાઓને મારી બેથી તેનો ધ્વજ પાડી, સાતમા બાણથી નીલનું વક્ત્રસ્થળ વિધ્યું. અત્યંત વિધવાથી વ્યથા પામેલો તે રથમાં બેસી ગયો. મેઘ સરખા વર્ણવાળા નીલ રાજને જોઈ, પોતાની જ્ઞાતિથી વિંટાએલો અત્યંત ક્રોધે પામેલો ઘટોત્કચ રાક્ષસ, સંગ્રામમાં શોભતા અશ્વત્થામા સામે વેગે કરી દોડ્યો તેમજ યુદ્ધમાં દુર્ભેદ બીજ રાક્ષસો પણ તેની સામે દોડ્યા. ભયંકર દેખાવવાળા તે રાક્ષસને જોઈ, અત્યંત ગુસ્સે થયેલા તેજસ્વી અશ્વત્થામાએ સામે દોડી, ક્રોધથી તેની આગળ દોડી આવતા ભયંકર દેખાવવાળા રાક્ષસોને માર્યા. અશ્વત્થામાના ધનુષમાંથી નીકળેલા બાણે કરી વિમુખ થયેલા પોતાની આગળ ચાલનારા રાક્ષસોને જોઈ મોટી કાયાવાળા ભીમસેન પુત્રઘટોત્કચે ક્રોધથી ભયંકરરૂપ ધરી અત્યંત દારૂણ માયા રચી અશ્વત્થામાને મોહ પમાડ્યો. જે માયાથી તમારી તરફના સર્વ ભાગવા લાગ્યા. કારણ, તે એક બીજને કપાએલ અંગવાળા રૂધિરે કરી બ્યાસ પૃથ્વી ઉપર એષ્ટા કરતા દેખતા હતા. મોટા ધનુષવાળા મુખ્ય કૌરવો પણ દ્રોણ, શલ્ય તથા અશ્વત્થામાને તેવાજ દેખતા હતા. નાશ પામેલા સર્વ રથિઓ, પાડેલા રાજાઓ, કપાએલા હજારો ઘોડા તથા ઘોડેસ્વારો દેખાતા હતા. તેમને જોઈ હે રાજન્ ! હું તથા ભીષ્મ, ' યુદ્ધ કરો, ભાગો માં, ' આ ઘટોત્કચની રચેલી માયા છે, એ રીતે પોકારતા છતાં પણ તમારું સૈન્ય તંબુ તરફ ભાગવા લાગ્યું, ઉભું રહ્યું નહીં. ખીનેલા તેમને અમે મેહ કહેતા હતા તોપણ અમારાં વચનોમાં વિશ્વાસ ન આવ્યો. તે વખતે ભાગતા તેમને જોઈ ઘટોત્કચ સહિત જ્યને પ્રાપ્ત થયેલા પાંડવો, સિંહનાદ સથે ચોતરફથી શંખ તથા દુંદુભિનઃ શબ્દ કરવા લાગ્યા. એ રીતે દુરાત્મા હિડિંગાપુત્ર ઘટોત્કચે ભંગાણુ પાડેલું તમારું સર્વ સૈન્ય, સૂર્યારત સમયે દિશાઓમાં નાસભાગ કરતું સેના નિવેશમાં ગયું.

एवं तवबलं सर्वं हैडिबेन दुरात्मन ।

सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमयुद्धदिवसे घटो-
त्कचयुद्धे गुर्जरभाषायां चतुरधिकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

અધ્યાય ૯૫ મો. ભગદત્ત સાથેનું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ—તસ્મિન્મહતિ સંક્રંદે રાજાદુર્યોધનસ્તદા ।

ગાંગેયમુપસંગમ્ય વિનયેનાભિવાદ્ય ચ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ રીતે તે મોટા કોલાહલ થયો તે સમે દુર્યોધન રાજાએ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ પાસે જઈ, વિનયથી તેને પ્રણામ કરી ઘટોત્કચનો વિજય તથા પોતાના પરાજયરૂપ બનેલું સર્વ વૃત્તાંત વારંવાર નિશ્વાસ મૂકી યથાર્થ કહી, કૌરવના પિતામહ ભીષ્મને વળી તેણે કહ્યું કે, હે પ્રભો ! જેમ પાંડવોએ વાસુદેવ ભગવાનનો આશ્રય કરી ભયંકર કલહનો આરંભ કર્યો, તેમ મેં તમારો આશ્રય કરી તેનો આરંભ કર્યો. હે

શત્રુને તપાવનાર ! તેમ મારી અક્ષૌહિણી સેના છે તે મારા સહિત તમારા હુકમમાં છે. હે ભરતકુળમાં સિંહરૂપ ! તે મને ઘટોત્કચનો આશ્રય કરી, ભીમસેન વગેરેએ યુદ્ધમાં પરાજય પમાડ્યો. હે મહાભાગ ! તે અગ્નિ જેમ સુકા વૃક્ષને બાળે તેમ મારા શરીરને બાળે છે. માટે હે પિતામહ ! હે મહાભાગ ! હે શત્રુને તપાવનાર ! દુઃખે કરી ઠાઇ સહન કરી શકે નહીં એવા તમારો આશ્રય કરી તમારા પ્રસાદથી રાક્ષસનો છે મિષ જેને એવા તેને હું પોતે મારવાને ઇચ્છું છું. તમે માંડે ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવા યોગ્ય છો. હે ભરતસત્તમ ! રાજનાં એવાં વચન સાંભળી શંતનુપુત્ર ભીષ્મે દુર્યોધનને કહ્યું કે, હે શત્રુને તપાવનાર ! હે કૌરવ ! હે મહારાજ ! કેવી રીતે તારે વર્તવું તે હું કહું તે માંડે વચન સાંભળ. હે તાત ! હે શત્રુને દમન કરનાર ! સર્વ અવસ્થા વિષે સંગ્રામમાં આત્માની રક્ષા કરવી, માટે તારે હમેશ ધર્મરાજ સાથે, અર્જુન સાથે, નકુળ સહદેવ સાથે, વા ભીમસેન સાથે સંગ્રામ કરવો; કારણુ રાજધર્મનો આશ્રય કરી રાજા રાજ સામે યુદ્ધ કરે. હું, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, યાદવ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કૃતવર્મા, શલ્ય, સોમદત્તપુત્ર ભૂરિશ્રવા તથા વિકર્ણુ એટલા મહારથિઓ અમે, અને દુઃશાસન મુખ્ય જેમાં છે એવા બીજા તારા ભાઇઓ, એટલા તારે વાસ્તે મહા બળવાન રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરશું. બચંકર રાક્ષસ વિષે ધણા તને પશ્ચાત્તાપ હોય તો તે દુર્મતિ સાથે યુદ્ધ કરવા સંગ્રામમાં ઇંદ્ર જેવો પરાક્રમી આ ભગદત્ત રાજા જય. એટલાં વચન દુર્યોધનને કહી, વાક્યમાં ચતુર તેમણે, રાજા સમક્ષ ભગદત્તને આવી રીતે વાક્ય કહ્યું કે, હે મહારાજ ! યુદ્ધમાં દુર્મદ હિડિંબાપુત્ર સામે તમે જાઓ. કારણુ, હે શત્રુને તપાવનાર ! તમારાં અસ્ત્ર તથા પરાક્રમ દિવ્ય છે. તેમ પૂર્વે ધણા દેવતાઓ સાથે સમાગમ પણ થયેલો છે માટે સર્વ ધનુષધારી જોતાં સાવધાન થઇ, પૂર્વે જેમ તારકાસુરને ઇંદ્રે વાર્યો હતો તેમ ક્રૂરકર્મવાળા રાક્ષસને તમે વારો. હે રાજામાં સિંહરૂપ, આ મહા સંગ્રામમાં તેની સામે યુદ્ધ કરનાર બળે કરી શ્રેષ્ઠ તમે બળવાન રાક્ષસને મારો. સેનાપતિ ભીષ્મનાં એવાં વચન સાંભળી સિંહનાદ કરતાં તે, શત્રુની સામે ગયો. ગર્જના કરતા મેઘની પેઠે શબ્દ કરતાં સામે આવતા તેને જોઇ, ભીમસેન, અભિમન્યુ, રાક્ષસ ઘટોત્કચ, દ્રૌપદીના પુત્ર, સલ્યધૃતિ, ક્ષત્રદેવ, ચેદિપતિ, વસુદાન તથા દશાર્ણુ દેશનો રાજા, અત્યંત ક્રોધેલા એટલા પાંડવ તરફના મહારથિઓ સામા આવવા લાગ્યા. ઇંદ્રના આપેલા સુપ્રતીક નામના પોતાના હસ્તિએ કરી, ભગદત્ત પણ તેની સામે જવા લાગ્યો. પછી પાંડવોને ભગદત્ત સાથે યમના દેશને વધારનાર ધોરૂપ બચંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે મહારાજ ! જેમાં રથી પુરૂષોએ, નાખેલ સારી રીતે પાયેલ બચંકર વેગવાળા બાણ, હસ્તિ તથા રથો ઉપર પડતા હતા અને હસ્તિ સ્વારોએ, પ્રેરણા કરેલા મદ ઝરતા મોટા હસ્તિઓ, એક બીજા સામે આવી બચ વગરનાની ગેઠે પરસ્પર લડતા હતા. વળી તે મહા સંગ્રામમાં અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા મદે કરી અંધ કેટલાક હસ્તિઓ, એક બીજા સામે આવી દાંતરૂપી મુસલે કરી પરસ્પર ભેદતા હતા. ચમરી છે શિરોભૂષણે જેમને એવા હાથમાં બાલા ગ્રહણ કરેલા સ્વારોએ પ્રેરણા કરેલા ઘોડાઓ, તરત એક બીજા સામે જતા હતા. પાયદળના સમૂહોએ, શક્તિ તથા બાલાથી મારવા માંડેલા હજારો પાયદળ રણભૂમિમાં પડતા હતા. હે રાજા ! કેટલાક રથિઓ કર્ણુ, નાળીક તથા સાયક નામના બાણે કરી સંગ્રામમાં શસ્ત્રીર હણી, સિંહ નાદ કરતા હતા. રૂંવાં ઉભાં કરનાર તે રીતે વર્તતા તે સંગ્રામમાં ચોતરફથી જળ આવતા પર્વ-

તની પેઠે સાત પ્રકારથી મદ ઝરતા ઇંદ્રના આપેલા સુપ્રતીક નામના હસ્તિપર બેસી ઐરાવત હસ્તિ ઉપર બેઠેલો ઇંદ્ર જેમ જળ ધારાનો વરસાદ કરે તેમ આણુનો વરસાદ વરસાવતા મોટા ધનુષવાળા ભગદત્તે આવી ભીમસેન સામે દોડી વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ પર્વત ઉપર જળનો વરસાદ કરે તેમ તેની ઉપર આણુનો વરસાદ વરસાવ્યો. અત્યંત મોટા ધનુષવાળા ભીમસેન, આણુના વરસાદથી સેંકડો પાદરક્ષકાને માર્યા. નાશ પામેલા તેમને જોઈ ક્રોધ પામેલા પ્રતાપવાન ભગદત્તે ભીમસેનના રથ સામે પોતાનો હસ્ત ચલાવ્યો. પ્રત્યાઘાતે પ્રેરેલા આણુની પેઠે તેણે મોકલેલો હસ્ત, વેગે કરી શત્રુને દમન કરનાર ભીમસેન સામે દોડ્યો. તેને આવતો જોઈ ભીમસેન છે મુખ્ય જેમાં એવા કેકય, અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પુત્રો, દશાર્ણ્ય દેશનો અધિપતિ યશ્વતીર ત્રક્ષદેવ તથા ચેદિપતિ ચિત્રકેતુ, ક્રોધે ભરાયેલા સૌજન્ય પાંડવ તરફના મહા બળવાન મહારથિઓએ, દિવ્ય ઉત્તમાસ્ત્ર નાખતાં વેગે કરી તેની સામે દોડી જઈ ચોતરફથી તે એકલા હસ્તિને ઘેરી લીધો. ઘણાક આણુથી વિંધાયેલો રૂધિરનું વમન કરતો તે હસ્તિ, ધાતુએ કરી વિચિત્ર પ્રકારનો પર્વત શોભે તેમ શોભતો હતો. દશાર્ણ્ય દેશનો અધિપતિ, પર્વત જેવા હસ્તિ ઉપર બેસી ભગદત્તના હસ્તિ સામે દોડ્યો. સામે આવતા હસ્તિને સંગ્રામમાં ભગદત્તે તથા તેના સુપ્રતીક નામના હસ્તિએ, તીર જેમ સમુદ્રને વારે તેમ વારી રાખ્યો. મહાત્મા દશાર્ણ્યના વારી રાખેલા શ્રેષ્ઠ હસ્તિને જોઈ, પાંડવ તરફનું સૈન્ય, ‘ સાધુ સાધુ ’ એ રીતે તેનાં વખાણ કરવા લાગ્યું. પ્રાગ્જ્યોતિષના અધિપતિ ભગદત્તે તે હસ્તિ ઉપર ચોદ ભાલા નાખ્યા, જે સુવર્ણથી શોભતા ઉત્તમ કવચને ભેદી સર્પ જેમ રાક્ષસમાં પેસે તેમ તેના શરીરમાં પેડાં. અત્યંત વિંધાવાથી મદ રહિત થયેલો હસ્તિ, ભયંકર શબ્દ કરતો વાયુ જેમ વૃક્ષોનું મર્દન કરે તેમ પોતાના સૈન્યને મર્દન કરતાં ચોતરફ દોડવા લાગ્યો. એ રીતે તે હસ્તિ પરાજય પામ્યો તે સમે પાંડવ તરફના મહારથિઓ ભીમસેનને આગળ કરી, વિવિધ પ્રકારના આણુ તથા શસ્ત્ર નાખતાં ભગદત્ત સામે દોડી મોટેથી સિંહનાદ કરી યુદ્ધ વારંતે ઉભા રહ્યા. હે રાજન ! ક્રોધ પામી આવતા તેમનો ભયંકર શબ્દ સાંભળી, મોટા ધનુષવાળા ભય રહિત ક્રોધે ભરાયેલા ભગદત્તે, પોતાનો હસ્તિ તેમની સામે દોડાવ્યો. યુદ્ધમાં અંકુશરૂપ અંગુડાથી પ્રેરેલો હસ્તિ તેજ વખતે પ્રલય સમયના અગ્નિ પેઠે ઉગ્ર થઈ ચોતરફ દોડતો રથ સમુદાય, હસ્તિઓ, સ્વાર સહિત ઘોડાઓ તથા હજારો પાયદળોને મર્દન કરવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! તેણે મર્દન કરવા માંડેલું પાંડવનું મોટું સૈન્ય અગ્નિમાં નાખેલા ચામડાની પેદે સંકોચ પામ્યું. બુદ્ધિમાન ભગદત્ત રાજ્યે, બંગાણ પાડેલા પોતાના સૈન્યને જોઈ પ્રદીપ્ત છે મુખ તથા નેત્ર જેનાં એવો ભયંકર કઠોર મહા બળવાન, હસ્તિને મારવા ઇચ્છતો અગ્નિના કણે કરી ચોતરફથી વિંટાયેલો ધટોત્કચ, ક્રોધે કરી પ્રત્યક્ષિત થતો હોય તેની પેઠે ભયંકરરૂપ ધારણ કરી, પર્વતને વિદારણ કરે એવું ત્રિશૂળ ગ્રહણ કરી તેની ઉપર નાખતાં ભગદત્ત સામે દોડ્યો. તેને વેગવાન પ્રાગ્જ્યોતિષના અધિપતિ ભગદત્તે અત્યંત તીક્ષ્ણ અર્ધચંદ્રાકૃતિ આણુ કરી તેનું મોટું ત્રિશૂળ ભાગી નાખ્યું. બે કડકા થયેલું સુવર્ણથી શોભતું તે આકાશમાં ઇંદ્રે મૂકેલા મોટા વજ્રની પેઠે શોભતું હતું. એ રીતે બે કડકા થઈ પડેલા ત્રિશૂળને જોઈ, ભગદત્તે સુવર્ણના ડાંડાવાળા અગ્નિની શિખા જેવી મોટી શક્તિ ગ્રહણ કરી રાક્ષસ ઉપર નાખી, ‘ ચરે ઉભો રહે, ઉભો રહે ’ એમ તેને કહ્યું. આકાશમાં રહેલા વજ્ર જેવી તેને જોઈ રાક્ષસે ઉંચે કુદી તરત તેને ગ્રહણ કરી શબ્દ

કરી, ભગદત્તા દેખતાં આશ્ચર્યરૂપ કર્મ ક્યું. આકાશમાં રહેલા દેવ, ગંધર્વ તથા મુનિઓ પશુ તેથી વિસ્મય પામ્યા. હે મહારાજ ! ભીમસેનાદિક પાંડવોએ પણ ‘સાધુ સાધુ’ એ રીતે મોટો શબ્દ કર્યો, કે જેથી પૃથ્વીમાં પ્રતિધ્વનિ થયો. પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા પાંડવોનો તે મોટો શબ્દ સાંભળી, મોટા ધનુષવાળો પ્રતાપવાન ભગદત્ત રાજ તે સહન કરી શક્યો નહીં. તેથી તેણે ઇંદ્રના વજ્ર જેવી કાંતિવાળું મોટું ધનુષ સજ્જ કરી વેગે કરી પાંડવ તરફના મહારથિઓનો તિરસ્કાર કરતાં, તીક્ષ્ણ, અગ્નિ જેવી કાંતિવાળા નારાય નામના બાણ સાંધી, એકે કરી ભીમસેનને, નવે કરી ઘટોત્કચને, ત્રણે કરી અભિમન્યુને અને પાંચે કરી કેકયને વિંધી, સારી રીતે ધનુષ ખેંચી, ત્રીજી વગરના બાણે કરી ક્ષત્રદેવનો દક્ષિણ બાહુ કાપ્યો. તેનું બાણ સહિત ઉત્તમ ધનુષ પડી ગયું. પાંચ બાણ દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો ઉપર નાખી ક્રોધે કરી ભીમસેનના ઘોડાઓને માર્યા. બીજા ત્રણ બાણે કરી સિંહના ચિહ્નવાળા એનો પ્વજ કાપી, બીજા ત્રણે કરી સારથિને નીચે પડ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અત્યંત વિધાવાથી વ્યથા પામેલો તે વિશાક નામનો સારથિ રથમાં બેસી ગયો, તેટલામાં વિરથ થયેલો રથમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ ભીમને ગદા ગ્રહણ કરી, વેગે કરી ઉત્તમ રથમાંથી નીચે ઉતરી પડ્યો. હે ભારત ! શૂંગ સહિત પર્વત જેવા ઉગામેલ ગદાવાળા તેને જોઈ, તમારી તરફનાઓને મોટું ભય પ્રાપ્ત થયું. એટલામાં પુરૂષમાં સિંહરૂપ મહા બળવાન પિતા પુત્ર ભીમસેન તથા ઘટોત્કચ, ભગદત્ત સાથે યુદ્ધ કરતા કૃષ્ણ છે સારથિ જેના એવો ચોતરફથી શત્રુને હણતો અર્જુન યુદ્ધ કરતા મહારથી ભાષ્ટ્રોને જોઈ, બાણનો વરસાદ કરતો તરત ત્યાં યુદ્ધ કરવા આવ્યો. મહારથી દુર્યોધન રાજાએ, તરત રથ, હસ્તિ તથા અશ્વથી સંકુળ એવી પોતાની સેનાને ત્યાં મોકલી, આવતી તે મોટી કૌરવની સેનાને જોઈ, ઘોળા ઘોડાવાળા પાંડુપુત્ર અર્જુન વેગે કરી તેની સામે દોડ્યા. હે ભારત ! ભગદત્ત પણ સંગ્રામમાં પોતાના હસ્તિએ કરી પાંડવની સેનાને મર્દન કરતો યુધિષ્ઠિર સામે દોડ્યો. હે મારિષ ! ભગદત્તને ઉગામેલ આયુધવાળા પંચાલ, પાંડવ તથા કેકય સાથે મોટું યુદ્ધ થયું. ભીમસેને પણ સંગ્રામમાં કેશવ ભગવાન તથા અર્જુન એ બેઉને, ઈરાવાનનો વધ જેવી રીતે થયો હતો તેવી રીતે કહી સંભળાવ્યો.

ભીમસેનોપિ સમરે તાબુમૌ કેશવાર્જુનૌ ।

આશ્રાયયથાવૃક્ષમિરાવદ્દૃષ્યમુત્તમં ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे गुर्जरभाषायां
पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

૨૦૨૦૨૦૨૦૨૦૨

અધ્યાય ૯૬ મો. આઠમા દિવસનું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ—પુત્રં વિનિહતં શ્રુત્વા ઈરાવંતં ધનંજયઃ ।

દુઃસ્થેન મહતાવિષ્ઠો નિઃશ્વસન્પન્નગો યથા ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે દૃતરાષ્ટ્ર ! ઈરાવાન નામનો પોતાનો પુત્ર સંગ્રામમાં નાશ પામ્યો તે વાત સાંભળી મોટા દુઃખયુક્ત સર્પની પેઠે શ્વાસોશ્વાસ કરતા અર્જુનને, વાસુદેવ ભગવાનને

આવી રીતે કહ્યું કે, હે મતિમાન ! મહાપ્રાણ ! વિદુરે જરૂર આ બચાંકર કૌરવ પાંડવનો ક્ષય પૂર્વેજ ધારેલો હતો એમાં સંશય નહીં, કારણ કે તેમણે પૂર્વેજ ધણીવાર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને વાર્યા હતા. હે મધુસૂદન ! બીજ પણ ધણીક શરવીરોને સંગ્રામમાં કૌરવોએ માર્યા, તેમજ તે તરફનાઓને આપણે માર્યા. હે નરસિંહ ! ધન વાસ્તે આપણે આ કુત્સિત કર્મ કરીએ છીએ માટે જે વાસ્તે જ્ઞાતિને ક્ષય થાય છે એવા ધનને વિકાર છે. હે કૃષ્ણ ! નિર્ધન રહીને મરવું તે સારું, પણ જ્ઞાતિને મારીને ધન મેળવવું સારું નહીં; કારણ લડવા આવેલા સંબંધિયોને મારી આપણે શું પામશું ? હે મધુસૂદન ! દુર્યોધન તથા સુબલપુત્ર શકુનિના અપરાધથી અને કર્ણના ખરાબ વિચારથી ક્ષત્રિયો નાશ પામે છે. હે કૃષ્ણ ! હે મહા-બાહો ! આ સમયે મારા જાણવામાં આવે છે કે, ધર્મરાજાએ દુર્યોધન પાસે અર્ધું રાજ્ય વા પાંચ ગ્રામ માંગ્યા એ ઘણું સારું કયું હતું, પણ દુર્યોધિવાળા દુર્યોધને તેમ ન કર્યું, તેથી પૃથ્વીતલ ઉપર સુતેલા શરવીર ક્ષત્રિયોને જોઇ મારા આત્માને હું નિંદુ છું. આ ક્ષત્રિય જીવિકાને ધિક્કાર છે. હે મધુસૂદન ! જ્ઞાતિ સાથે યુદ્ધ કરવું મને રૂચતું નથી તથાપિ યુદ્ધ ન કરું તો ક્ષત્રિયો મને અશક્ત ગણે, વાસ્તે આપ હવે મારા ઘોડાઓને દુર્યોધનની સેના તરફ હાંકો. સંગ્રામરૂપી સમુદ્રનો મોટો પાર એ હાથે કરી હું તરી જાઉં. હે માધવ ! આ વખત ફાગટ ગુમાવવાનો નથી. અર્જુનનાં વચન સાંભળી પારકા શરવીરને હજીનાર કેશવ બગવાને વાયુ જેવા વેગવાળા શ્વેત ઘોડાઓ હાંક્યા. હે ભારત ! તે વખતે તમારા સૈન્યનો વાયુએ વૃદ્ધિ પમાડેલા વેગવાળા પર્વત તથા સમુદ્ર જેવો મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! અપરાધ વખતે પાંડવ સાથે બીજમનો મેધ જેવો શબ્દવાળો સંગ્રામ પ્રવર્તમાન થયો. જેમાં હે રાજા ! વસુદેવતાઓ, ઇંદ્રને વિટે તેમ તમારા પુત્રો દ્રોણને વિંટી બીમસેન સામે દોડ્યા. શંતનુપુત્ર બીજમ, રથીર્મા શ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્ય, બગદત્ત તથા સુશમાં એટલા અર્જુન સામે દોડ્યા. હાર્દિક્ય તથા આર્દ્રિક, સાત્યકિ સામે દોડ્યા. અંબષ્ટક નામનો રાજા, અભિ-મન્યુ સામે ઉભો. હે મહારાજ ! અવશેષ રહેલા બાકીના યોદ્ધાઓ પાંડવ તરફના બાકી રહેલા મહારથિયો સામે ધસ્યા. પછી બચાંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે જનેશ્વર ! બીમસેન તો તમારા પુત્રોને જોઇ હુતદ્રવ્યે કરી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય તેમ ક્રોધે કરી પ્રજ્વલિત થયો. હે મહારાજ ! તેટલામાં તમારા પુત્રોએ તો કુતિપુત્ર તેને, વર્ષાઋતુમાં મેધ જેમ જલ ધારાથી પર્વતને ઢાંક, તેમ આણે કરી ઢાંકી દીધો. હે વિશાંકર ! તમારા પુત્રોએ આણે કરી ઢાંકી દીધેલા સિંહની પેઠે ગર્વિષ્ટ શરવીર બીમસેને એ ગલોહાં ચાટી કુરૂપ્ર નામના અતિ તીક્ષ્ણ આણે કરી વ્યુદ્ધારસ્ક નામના તમારા પુત્રને બ્રૂમિપર પાડ્યો તેથી તે મરણ પામ્યો. વળી સારી રીતે પાયેલ અત્યંત તીક્ષ્ણ બીજ બહુ આણે કરી, સિંહ જેમ તુચ્છ મૃગને પાડે તેમ કુંડલિ નામના તમારા પુત્રને પાડ્યો. હે મારિષ ! વળી ઉતાવળથી પાયેલા અત્યંત તીક્ષ્ણ ધણીક આણે, દહ ધનુષવાળા બીમસેને તમારા પુત્રો ઉપર નાખ્યા, જેમણે, અનાદૃષ્ટિ, કૂંડમેદિ, વૈરાટ, દીર્ઘબાહુ, સુબાહુ તથા કનકશ્વજ નામના મહારથી તમારા પુત્રોને રથમાંથી પાડી નાખ્યા. તે વખતે રથબ્રૂમિર્મા પાડેલા શરવીરો વસંત ઋતુમાં પુષ્પથી વિચિત્ર પ્રકારનાં આગ્ર વૃક્ષ શોભે તેમ શોભતા હતા. મહા સંગ્રામમાં બાકી રહેલા તમારા પુત્ર મહા બળવાન બીમસેનને કાળ જેવો માની ત્યાંથી નાસી ગયા. તે વખતે સંગ્રામમાં દ્રોણાચાર્યે તમારા પુત્રોને બાળતા તે શરવીરોને, મેધ જેમ પર્વતને જલ-

ધારાથી ઢાંકે તેવા બાણે કરી ઢાંકી દીધો. તે સમયે કુતિપુત્ર બીમસેનનું અદ્ભુત પરાક્રમ
 અમે જોયું, જે દ્રોણે વારી રાખ્યો તોપણ તમારા પુત્રને તેણે માર્યા ને જેમ શ્રેષ્ઠ બલિ-
 બદ્ધ આકાશમાંથી પડતા વર્ષાદને ધારણ કરે, તેમ દ્રોણે મૂકેલી બાણવૃષ્ટિને તેણે ધારણ
 કરી. હે મહારાજ ! તે વખતે બીમસેને આશ્ચર્યરૂપ કર્મ કર્યું જે સંગ્રામમાં તમારા પુત્રને
 માર્યા અને દ્રોણને વારી પણ રાખ્યા હે મહારાજ ! મૃગો વિષે વિચરતો મહા બળવાન
 વ્યાધ જેમ કીડા કરે તેમ શરવીર તમારા પુત્રો વિષે બીમસેન કીડા કરતો હતો. જેમ
 પશુઓના મધ્યમાં રહેલો વૃક, તેમને મારે તેમ તમારા પુત્રને બીમસેન મારતો હતો.
 ગંગાપુત્ર ભીષ્મ, ભગદત્ત રાજા તથા ગૌતમ, એ ત્રણ મહારથિયો, વેગવાન પાંડુપુત્ર
 અર્જુનને યુદ્ધમાં વારી રાખતા હતા, તો પણ અસ્ત્રોએ કરી તેમનાં અસ્ત્રો નિવારણ કરી
 અતિરથી તે, તમારી તરફના શરવીરોને મૃત્યુલોકમાં મોકલી દેતો હતો. અભિમન્યુએ તો
 રથમાં શ્રેષ્ઠ લોકમાં વિખ્યાત અંબષ્ટ રાજાને વિરથ કરી બાણથી વારી રાખ્યો. એ
 રીતે યશસ્વો અભિમન્યુએ મારવા માંડેલા મહા બળવાન વિરથ એવો તે રથમાંથી નીચે
 કુદી મહાત્મા અભિમન્યુ ઉપર ખડગ નાખી હાર્દિક્યના રથમાં ચઢી બેઠો. સામે
 આવતા ખડ્ગને જોઈ શરવીરને હણનાર યુદ્ધ માર્ગમાં ચતુર સુભદ્રાપુત્ર અભિમ-
 ન્યુએ લાઘવીથી તેને નિષ્ફળ કર્યો. સંગ્રામમાં તેણે પાછો પાડેલ ખડ્ગ જોઈ, સૈન્યોમાં
 ' સાધુ સાધુ ' એ રીતે શબ્દ થવા લાગ્યો. તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નાદિક પાંડવ તરફના યોદ્ધાઓ
 તમારા સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. તેમજ તમારી તરફના સર્વે, પાંડવ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ
 કરતા હતા. જે યુદ્ધમાં દુષ્કર કર્મ કરતા તથા પરસ્પર મારતા તમારી તરફના તથા
 તેમનો મોટો ભયંકર શબ્દ થતો હતો, કેટલાક અભિમાની શરવીર, એક બીજાના કેશ ઝાલી
 નખ, દાંત, મુઠિથી યુદ્ધ કરતા હતા. તાલી, ખડ્ગ તથા બાહુએ કરી, છીદ્ર જોઈ પરસ્પર
 યમપુરીમાં મોકલતા હતા. પિતા પુત્રને, પુત્ર પિતાને, એ રીતે વ્યાકુળ થયેલ અંગવાળા
 યોદ્ધાઓ પરસ્પર મારતા હતા. હે મારિષ ! સંગ્રામમાં નાશ પામેલાઓનાં ભાગી પડેલાં
 સુવર્ણમય પૃષ્ઠ ભાગવાળાં સુંદર ધનુષ, અમૂલ્ય ભાથા તથા સુવર્ણમય પૃષ્ઠ ભાગથી શોભતા
 તેલે કરી ધોયેલા તીક્ષ્ણ બાણ, છંછેડાયેલા સર્પની પેટે શોભતા હતા. સુવર્ણથી શોભતા હસ્તિ
 દાંતની મુંકવાળા ખડ્ગ, સુવર્ણના ચિત્રવાળી ઢાલો, સુવર્ણથી શોભતાં ભાંલાં, પટા, સુવર્ણમય
 તરવાર, સુવર્ણથી ઉજ્જવળ શક્તિયો, પડેલાં ઉત્તમ કવચ, મોટા મુગટ, ભાલાં પટા, ગોદ્રણ
 વિવિધ પ્રકારનાં સુવર્ણથી શોભતાં ધનુષ, નાના પ્રકારની હાથીની ઝુલ્યો, ચામર, વીઝણા
 નાના પ્રકારનાં શસ્ત્ર ગ્રહણ કરી પડેલા જીવતા જેવા દેખાતા મહારથી પુરૂષ, કેટલાક ગદાએ
 કરી કચરાયેલા શરીરવાળા મુસલથી ભેદાયેલ મસ્તકવાળા હસ્તિ, ઘોડા તથા રથે કચરેલા
 પૃથ્વી ઉપર સુતેલા પુરૂષ, તેમજ મડેલા અશ્વ, મનુષ્ય તથા હસ્તિયોના શરીરે કરી ઢંકાઈ
 ગયેલી પૃથ્વી, ચોતરફ રહેલા પર્વતે કરી શોભે તેમ શોભતી હતી. સંગ્રામમાં પડેલાં શક્તિ,
 તરવાર, બાણ, ભાલાં, ખડ્ગ, પટા, સાંઘ, લોઢાની બર્છિ, ફરશી, તોમર, ગોદ્રણ, ટોપો,
 શસ્ત્રથી ભેદાયેલ શરીર, શબ્દ રહિત થોડો શબ્દ કરનાર રૂધિરથી વ્યાપ્ત પ્રાણુ રહિત પ્રાણી,
 મોળ તથા બાળુખંધ સહિત ચંદન ચોપડેલા કપાઈ ગયેલ હાથીની સુંઢ સરખા બાહુ,
 સાથળ, મસ્તકમણિ, કુંડલ સહિત મસ્તક તથા રૂધિરથી ખરડાયેલાં સુવર્ણનાં કવચે કરી
 રણભૂમિ, શાંત છે જ્યાળા જેની એવા અમિએ કરી જેમ વેદી શોભે તેમ અત્યંત શોભતી

હતી. વળી પડેલા બાથા, ધનુષ, સુવર્ણના પ્રજ્ઞભાગવાળા. ચોતરફ પડેલા બાણ, ભાગી ગયેલા ધુધરીયો બધેલા રથ, બાણે કરી હણેલા જીભ નીકળી ગયેલા રૂધિરનું વમન કરતા અથ, રથના તળેના ભાગ, પતાકા, બાથાઓ, શરવીરોના શ્વેત શંખ તથા સુંદ કપાઇ ગયેલા હસ્તિયોએ કરી નાના પ્રકારના અલંકારે કરી શણગારેલી જેમ સ્ત્રી જેમ શોભે તેમ રણભૂમિ શોભતી હતી. બીજાં બાલાં સહિત અંગવાળા અત્યંત વેદનાયુક્ત સુંદે કરીને વારંવાર શબ્દને તથા જળખિંદુને મૂકતા હસ્તિયોએ કરી તે રણસ્થાન, ઝરણવાળા પર્વતે કરીને શોભે તેમ શોભતું હતું. નાના રંગના ધાળળા, હસ્તિયોની બુદ્ધિ, વૈદ્ય મણિના દાંડાવાળા પડેલા સુંદર અંકુશ, ચોતરફ પડેલી મોટા હસ્તિયોની ઘંટાઓ, વિચિત્ર પ્રકારનાં અંકુશ, સુવર્ણથી શોભતાં વિચિત્ર પ્રકારનાં ત્રીવાલરણ, ભાગી પડેલ ટોપો, સુવર્ણનાં બાલાં, ઘોડાઓની રજથી પીંગળ સુવર્ણથી ઢાંકેલાં ઉરઆણ, ઘોડેસ્વારોના બાણુઅંધ. સહિત કપાયેલા હાથ, બાલાં, નિર્મળ તરવાર તે તે ઠેકાણે પડેલી વિચિત્ર પ્રકારની સંગ્રામમાં પહેરવાની સામગ્રીઓ, સુવર્ણથી શોભતા વિચિત્ર પ્રકારના બાણ, ઘોડા ઉપર પાથરવાની રંકુ મૃગના રૂંવાંની ડળાઓ, રાજાઓના વિચિત્ર પ્રકારના અમૃત્ય મસ્તકમણિ, મણિમય છત્ર, ચામર, પંખા તથા સુંદર કુંડળ પહેરેલાં ચંદ્ર તથા કમળ જેવાં દાઢાં સહિત સુંદર શરવીરોનાં મસ્તકે કરી રણભૂમિ ગ્રહ તથા નક્ષત્રે કરી આકાશ શોભે તેમ શોભતી હતી. હે મહારાજ ! એ રીતે સંગ્રામમાં તમારા તથા તેની તરફનાઓની મોટી સેના, એક બીજા સામે આવી નાશ પામતી હતી. એ બેઉ તરફના યોદ્ધાઓ થાક્યા, કપાયા તથા મર્દન થયા ત્યારે, રાત્રિ થવાથી પાછળ ચાલનારને અમે દેખતા ન હતા. કૌરવ તથા પાંડવો, સૈન્યને યુદ્ધથી વિરામ પમાડવા લાગ્યા. મહા ભયંકર સાયંકાળ પ્રવતેમાન થયો ત્યારે એકઠા મળેલા કૌરવ તથા પાંડવો, યુદ્ધનો વિરામ કરી વખતસર પોતપોતાના તંબુએ ગયા.

રજનીમુક્તે સુરૌદ્રે તુ વર્ષમાને મહામયે ।

અવહારં તતઃ કૃત્વા સહિતા કુરુપાંડવાઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमादिवसयुद्धावहारे
गुर्जरभाषायां बष्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

અધ્યાય ૯૭ મો-લીબ્મને વિનંતિ.

સંજય ઉઘાચ—તતો દુર્યોધનોરાજા શકુનિશ્ચાપિ સૌભલઃ ।

દુઃશાસનઞ્ચ પુત્રસ્તે સૂતપુત્રઞ્ચ દુર્જયઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે મહારાજ ! ત્યાર પછી દુર્યોધન રાજા, સુખલપુત્ર શકુનિ, તમારો પુત્ર દુઃશાસન તથા દુઃખે કરી જીતાય નહીં એવો સૂતપુત્ર કર્ણ એટલા એકઠા મળી વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ગણ સહિત પાંડવોને આપણે કેવી રીતે જીતવા. તે વખતે દુર્યોધન રાજાએ કર્ણ તથા સુખલ પુત્ર શકુનિને સંબોધનથી બોલાવી તે સર્વ મંત્રીને આવી રીતે કહ્યું કે, દ્રોણ, બીષ્મ, કૃપાચાર્ય, શલ્ય તથા સોમદત્ત પુત્ર ભૂરિશ્રવા એ બધા સંગ્રામમાં પાંડવોને બાધ કરતા નથી, તેનું કારણ શું તે હું જાણતો નથી. તેમણે બાધ ન કરેલા તે મારા

સૈન્યનો ક્ષય ક્યે જાય છે. હે કર્ણુ ! પ્રતિ દિવસ સંગ્રામમાં ક્ષીણ થાય છે સૈન્ય તથા શત્રુ જોનાં એવો હું ક્ષીણ થાઉં છું. દેવતાઓ પણ જોને મારો શકે નહીં એવા શરવીર પાંડવો મારો તિરસ્કાર કરે છે, માટે સંશય પામેલાં હું સંગ્રામમાં કેમ પ્રહાર કરી શકીશ. હે મહારાજ ! એવાં તેનાં વચન સાંભળી કર્ણુ કહ્યું કે, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું શોચ માં કર, હું તારું પ્રિય કરીશ. પણ હે ભારત ! શંતનુપુત્ર ભીષ્મ, શત્રુ મૂકી યુદ્ધથી નિવૃત્ત થાય, એટલે હું ભીષ્મ જોતાં સર્વ સોમકે સહિત પાંડવોને મારી નાંખીશ. હે રાજન્ ! તારા સમ ખાધને હું સત્ય કહું છું. હે તાત ! ભીષ્મ નિરંતર પાંડવો ઉપર દયા કરે છે, તેમ મહારથી તેમને જીતવાને પણ પોતે અસમર્થ છે, તથાપિ નિરંતર રણપ્રિય તથા અભિમાની હોવાથી સંગ્રામ કરે છે. એકડા મળેલા પાંડવોને તે, કેવી રીતે જીતશે ? હે ભારત ! તું અહિંથી ભીષ્મના તંબુ પ્રત્યે જઈ, વૃદ્ધ તથા ગુરૂ એવા તેમને વિજ્ઞાપિત કરી શત્રુ મૂકાવ, તેમણે શત્રુ મૂક્યાં કે તરત હે રાજન્ ! સંબંધી તથા આંધવ સહિત પાંડવોને મેં એકલે મારેલાંજ તું જોઈશ. કર્ણુનાં વચન સાંભળી તમારા પુત્ર દુર્યોધને દુઃશાસન નામના પોતાના ભાઈને કહ્યું કે હે દુઃશાસન ! આપણી સર્વ સવારી તરત તૈયાર થાય એમ તું કર. હે રાજન્ ! એમ તેને કહી, કર્ણુને કહ્યું કે, હે શત્રુને દમન કરનાર કર્ણુ ! આ હું હમણાં મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને વિજ્ઞાપિત કરી સંગ્રામથી તેમને નિવૃત્ત કરી, તારી પાસે આવીશ એટલે તું યુદ્ધ કરજે. હે વિશાંપતે ! એટલાં વચન કર્ણુને કહી, તરત તમારો પુત્ર દુર્યોધન, દેવ સહિત ઇંદ્ર જેમ તૈયાર થાય તેમ ભાઈઓ સહિત ત્યાં જવાને તૈયાર થયો. તે વખતે સિંહ જેવા પરાક્રમવાળા રાજમાં સિંહરૂપ તેને દુઃશાસને ઘોડા ઉપર બેસાડ્યો. બાળબંધ, મુકુટ તથા હસ્તાભરણ પહેરેલો, મજાના પુષ્પ તથા સુવર્ણ જેવાં અમૂલ્ય સુગંધિ ચંદને લીંપાયેલો, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરેલો સિંહના જેવી ગતિવાળો માર્ગમાં જતો તે, નિર્મળ કિરણોવાળો સૂર્ય આકાશમાં શોભે તેમ શોભતો હતો. ભીષ્મના તંબુ પ્રત્યે જતા તેની પાછળ મોટા ધનુષવાળા સર્વ લોકના ધનુષધારી તથા મોટા ધનુષવાળા ભાઈઓ, દેવતા ઇંદ્રની પાછળ જાય તેમ તેની પાછળ જવા લાગ્યા. કેટલાક ઘોડા ઉપર, કેટલાક હસ્તિ ઉપર તથા કેટલાક રથો ઉપર બેસી શત્રુ ધારણ કરેલા રાજની રક્ષા વાસ્તે આકાશમાં ઇંદ્રની પાછળ જેમ દેવતાઓ જાય તેમ જવા લાગ્યા. કૌરવોમાં મહા બળવાન, કૌરવોએ સત્કાર કરેલો, બાઈઓથી વિંટાયેલો, ચંતુર, સર્વ લોકના ઇશ્વરનો ઇશ્વર, મોટા યશવાળો સૂત તથા માગધ જેની સ્તુતિ કરે છે એવો તે, સર્વ શત્રુને નાશ કરનાર હાથીની સુંઠ જેવા શસ્ત્રાદિ શિક્ષા સંપન્ન પોતાના દક્ષિણ બુજને ઉંચો ધરી ચોતરફથી મનુષ્યોની યોજના કરેલી અજલિઓને સ્વીકારતાં નાના પ્રકારના દેશમાં રહેનાર મનુષ્યોની મધુર વાણી સાંભળી સર્વનો સત્કાર કરતો યશસ્વી ગંગાપુત્ર ભીષ્મના તંબુ પ્રત્યે જવા લાગ્યો. તેને સુગંધિ તેલ સિંચન કરેલી મથાલવાળા ચોતરફથી વિંટી સાથે ચાલતા હતા, એ રીતે સુવર્ણની મથાલોએ કરી વિંટાયેલો તે પ્રદીપ મોટા ગ્રહોએ કરી ચંદ્રમા શોભે તેમ શોભતો હતો. સુવર્ણથી શોભતી પાંદડિઓ ધારણ કરેલા છડી તથા ઝઝર નામનું વાદ્ય છે હાથમાં જોને એવા પુરૂષો ધીરે ધીરે ચોતરફથી જોને ઉત્સાહ આપતા હતા એવો તે રાજ ભીષ્મના તંબુ પાસે જઈ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી ભીષ્મ પાસે જઈ તેમને પ્રણામ કરી, સુંદર બિજાનાથી વિંટાયેલ ચક્રાકૃતિ સુવર્ણના ઉત્કૃષ્ટ આસન ઉપર બેઠેલો તમારો પુત્ર, નેત્રમાં અત્રુ ભરી ગદગદ કંઠ થઈ હાથ જોડી તેને

કહેવા લાગ્યો કે—હે શત્રુનો નાશ કરનાર ! સંગ્રામમાં તમારો આશ્રય કરી, ઇંદ્ર સહિત દેવ તથા અસુરોને પણ જીતવા વિષે ઉત્સાહવાન થાય, ત્યારે સુહૃદ્ગણ તથા ખંધવ સહિત શરવીર પાંડવોને થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે હે ગંગાપુત્ર ! હે સમર્થ ! મારી ઉપર કૃપા કરી, ઇંદ્ર જેમ દૈત્યોને મારે તેમ શરવીર પાંડવોને મારો. હે મહારાજ ! હે ભારત ! અને હું સર્વ સોમક, પંચાલ તથા કેકય સહિત પુરૂષોને મારીશ, ને તમે મોટા ધનુષવાળા સોમક તથા આવેલા પાંડવોને મારી સત્સવાણીવાળા થાઓ. હે રાજન્ ! હે પ્રભો ! દયાથી, વા મારી ઉપર દ્રેષ લાવથી, અથવા મારા મંદ ભાગ્યપણાને લીધે તમે પાંડવોની રક્ષા કરો છો, માટે તેમજ કરવું, હોય તો સંગ્રામમાં શોભતા કર્ણને આજ્ઞા આપો, એટલે તે, સુહૃદ્ગણ તથા ખંધવ સહિત પાંડવોને સંગ્રામમાં જીતશે. સત્સ પરાક્રમવાળા ભીષ્મને તમારો પુત્ર દુર્યોધન રાજ એટલાં વચન કહી બીજું કંઈ પણ બોલ્યો નહીં.

સ एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

નોવાચ વચ્ચનં કિંચિદ્ભીષ્મં સત્યપરાક્રમં ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मप्रतिदुर्योधन
वाक्ये गुर्जरभाषायां सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ૧૭ ॥

—***—

અધ્યાય ૯૮ મો. ભીષ્મનો ઉત્તર.

સંજય ઉવાચ—વાક્શલ્યૈસ્તવ પુત્રેજ સોતિવિદ્ધો મહામનાઃ ।

દુઃસ્નેન મહતા વિદ્ધો નોવાચાપ્રિયમન્વાપિ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! વાણીરૂપ શલ્યે કરી તમારા પુત્રે અત્યંત વિધેલા મહા દુઃખાવિષ્ટ ઉદાર મનવાળા તમારા પુત્રને અપ્રિય લાગે એવું કંઈ પણ બોલ્યા નહીં ને દુઃખ તથા ક્રોધયુક્ત વાણીરૂપ શલાકાએ કરી લણેલા તેથી સર્પની પેઠે શ્વાસોશ્વાસ કરતા સર્વ વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ, અસુર તથા ગંધર્વ સહિત લોકને બાળતા હોય નહીં શું તેની પેઠે ક્રોધથી નેત્ર ફાડી તમારા પુત્રને સામપૂર્વક આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યા કે— હે દુર્યોધન ! તારૂંજ પ્રિય કરવાની ઇચ્છા સાડ સંગ્રામમાં પ્રાણ હોમતા શક્તિ પ્રમાણે યુદ્ધ કરતા મને શું વાણીરૂપ શલ્યે કરી છેદે છે. શરવીર પાંડુપુત્ર અર્જુને સંગ્રામમાં ઇંદ્રને પરાજય પમાડી ખંધવ વિષે અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો ને હે મહાબાહો ! ત્યારે પરાક્રમથી ગંધર્વ તને હરણ કરી જતા હતા ત્યારે તેણે તને મૂકાવ્યો. યુદ્ધમાં અત્યંત ક્રોધ પામેલા દ્રોણને તથા મને જીતી તેણે વસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા હતાં. તેમજ મોટા ધનુષવાળા અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્યને પણ પૂર્વે ગાયો ગ્રહણ કરી ત્યારે તે જીત્યા હતા. પુરૂષનું જેને માન છે એવા કર્ણને જીતી, તેનાં વસ્ત્ર લઇને ઉત્તરારને તેણે આપ્યાં હતાં. વળી તે અર્જુન, ઇંદ્રથી પણ દુઃખે કરીને જીતાય નહીં એવા નિવાતકવચ નામના દૈત્યોને જીત્યો હતો. ઇત્યાદિ ઉદાહરણથી તું જાણે છે કે, તેને કોઈ જીતે એમ નથી, માટે વેગવાન પાંડુપુત્રને જીતવા કોઈ સમર્થ છેજ નહીં; કારણ કે, શંખ, ચક્ર, ગદા, ધારણ કરનાર વાસુદેવ, અનંત શક્તિમાન સૃષ્ટિના સંહાર કરનાર સર્વના ઇશ્વર દેવના દેવ, સનાતન જગતના રક્ષક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જેનું રક્ષણ કરનાર છે. હે દુર્યોધન ! હે રાજન્ ! નારદાદિક મોટા ઋષિઓએ ધણીવાર

તને કહ્યું હતું પણ મોહને લીધે શું બોલવું યોગ્ય છે ને શું અયોગ્ય છે તે તું જાણતો નથી. હે ગાંધારીના પુત્ર ! જેમ નજીક મરણ આવેલો પુરૂષ સર્વ વૃક્ષને સોનાનાં દેખે, તેમ તું પણ અહું વિપરીત દેખે છે. પોતાની મેળે તેં સંન્યસ સહિત પાંડવો સાથે મોટું વૈર કર્યું, માટે હવે સંગ્રામમાં પુરૂષ થઈ તેમની સાથે યુદ્ધ કર, અમે જોઈએ. હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! હું તો એક શિખંડીને મૂકી સંગ્રામમાં આવેલા સર્વ સોમકે સહિત પંચાલોને મારીશ. કાંતો સંગ્રામમાં તેમણે મારેલો હું યમપુરીમાં જઈશ, વા, તેમને સંગ્રામમાં મારી તને પ્રસન્ન કરીશ. શિખંડી તો રાગના ધરમાં પૂર્વે સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ હતી. પછી વરદાનથી પુરૂષ થયો છે, પણ તે શિખંડીની સ્ત્રીજ છે, માટે મારા પ્રાણ જશે તોપણ તેને હું નહીં મારું; કારણ કે જે પૂર્વે વિધાતાએ નિર્માણ કરી છે તે શિખંડીની સ્ત્રીજ છે, એમ હું માનું છું. હે ગાંધારીના પુત્ર ! જ, સુખે સુખ રહે, કાલ હું મોટાં સંગ્રામ કરીશ. તે કેવો કે જેને, ત્યાં સુધી પૃથ્વી રહેશે ત્યાં સુધી માણસો વખાણશે. હે જન્મેશ્વર ! એવાં ભીષ્મનાં વચન સાંભળી તમારો પુત્ર દુર્યોધન ગુરૂ એવા તેમને મસ્તકથી પ્રણામ કરી પોતાના તંત્રુએ આવવા નિકળ્યો. ક્ષય કરનાર તે રાજા, આવી પરિકર જનને રાજા આપી તરત પોતાના તંત્રુમાં ગયો. ત્યાં તે રાત્રિ કાઢી પ્રભાત થયું તે વખતે ઉઠી તેણે રાજા-ઓને કહ્યું કે, આજ ઉરકેરાયેલા ભીષ્મ, સંગ્રામમાં સોમકોને મારશે, વાસ્તે સેનાની યોજના કરો. સંગ્રામમાં અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ રાત્રિ વિષે દુર્યોધનને બોલ્યો બડબડાટ સાંભળી, પોતાને નિસ્તેજ કરવા જેવું માની અત્યંત ખેદ પામી પરવશપણાને ધિક્કારી ધણીવાર વિચાર કરવા લાગ્યા. પારકા અભિપ્રાયને જાણનાર દુર્યોધને. ગંગાપુત્ર ભીષ્મને વિચાર જાણી દુઃશાસનને કહ્યું કે, હે દુઃશાસન ! ભીષ્મનું રક્ષણ કરનાર રથોને જલદી જોડાવ. સર્વને બોલાવી સૈન્યને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ. કારણ ધણા વરસથી વિચારેલું સૈન્ય સહિત પાંડવો વધ તથા રાજ્યનો આગમ, હાલ આપણને પ્રાપ્ત થયાં, પણ તેમાં સર્વથી મોટું કાર્ય ભીષ્મનું રક્ષણજ હું માનું છું. રક્ષણ કરેલા તેજ, આપણને સહાય થઈ સંગ્રામમાં પાંડવોને હણશે, પણ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા તેમણે કહ્યું છે કે, પૂર્વે એ શિખંડી સ્ત્રી હતો માટે મારે એ વર્ચ્ય છે તેથી સંગ્રામમાં એને હું નહીં મારું, લોક પણ તે જાણે છે, જે મેં, પિતાનું પ્રિય કરવા સારું, સમૃદ્ધ રાજ્ય તથા સ્ત્રીઓનો પૂર્વે ત્યાગ કરેલ છે. વળી તેણે મને કહ્યું હતું કે-હે નરસિંહ ! સ્ત્રીને તથા પૂર્વે સ્ત્રી હશે તેને ક્યારે પણ સંગ્રામમાં નહીં મારું, એ હું તને સત્ય કહું છું. શિખંડી તેં સાંભળ્યો હોય તો પૂર્વે સ્ત્રી હતો ને કેવી રીતે તે ઉત્પન્ન થયો હતો તે પણ યુદ્ધ થકી પૂર્વે તેણે કહ્યું હતું. પૂર્વે કન્યા થઈ પછી પુરૂષ થયેલો તે મારી સાથે યુદ્ધ કરશે, પણ તેની સામે ક્યારે પણ હું બાણ નહીં મૂકું. પાંડવના જ્યને ઇચ્છનાર યુદ્ધમાં આવેલા બાકી સર્વ ક્ષત્રિયોને હું મારીશ, એ રીતે શાસ્ત્ર જાણનાર ગંગાપુત્ર ભીષ્મે મને કહેલું છે, માટે સામો યુદ્ધ કરવા આવે તે વખતે સર્વાત્મપણાથી ભીષ્મનું પાલન કરવું, રક્ષા ન કરેલા સિંહરૂપ તેને શિખંડી મા હણો. વૃક જેમ સિંહને મારે તેમ ગંગાપુત્રને શિખંડી પાસે આપણે નહિ મરાવિયે, માટે મામો શકુનિ, શલ્ય, દ્રુપાચાર્ય, દ્રોણ તથા વિવિંશતી, એટલાએ સાવધાન થઈ ગંગાપુત્ર ભીષ્મનું રક્ષણ કરવું. કારણ તેમની રક્ષા કરવાથી જરૂર આપણો જય છે. દુર્યોધનનાં વચન સાંભળી સર્વ ચોતરફથી રથસમુદાયે કરી ગંગાપુત્ર

વિંટી લીધા. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમારા પુત્રો પણ ભીષ્મને વિંટી પૃથ્વીને કંપાવતાં તથા પાંડવોને ક્ષોભ પમાડતાં હર્ષથી નીકળ્યા. કવચ પહેરેલા મહારથિયો દેવાસુર યુદ્ધમાં જેમ ઇંદ્રનું રક્ષણ કરવા સર્વ દેવતાઓ ઉભા રહ્યા હતા તેમ સારી રીતે જોડેલા રથ તથા હસ્તિઓ સાથે તેઓ ભીષ્મનું રક્ષણ કરતા સંગ્રામમાં ઉભા રહ્યા હતા, એટલામાં દુર્યોધન રાજાએ વળી પોતાના ભાઇઓને કહ્યું કે અર્જુનના ડાબા ચક્રની યુધામન્યુ, તથા દક્ષિણ ચક્રની ઉત્તમૌજ રક્ષા કરે છે, ને અર્જુન શિખંડીની રક્ષા કરે છે, માટે અર્જુને રક્ષા કરેલો, અને આપણે મૂંઝેલો તે, જે રીતે આપણા ભીષ્મને ન મારે તે રીતે તું કર. એવાં ભાઇનાં વચન સાંભળી તમારો પુત્ર દુઃશાસન ભીષ્મને આગળ કરી સેના સહિત રણપ્રતિ ચાલ્યો. રથસમુદાયથી વિંટાયેલા ભીષ્મને જોઈ, રથીમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું કે—હે નૃપ ! હે પાંચાલ્ય ! પુરૂષમાં સિંહરૂપ શિખંડીને ભીષ્મની સામે આજ ઉભો રાખો એનું રક્ષણ કરનાર હું છું.

અર્જુનો રથિનાં શ્રેષ્ઠો ધૃષ્ટદ્યુમ્નમુવાચ હ ।

શિખંડિનં નરઘ્યાઘ્રં ભીષ્મસ્ય પ્રમુખે નૃપ ॥

સ્થાપય સ્વાઘ પાંચાલ્ય તસ્ય ગોપ્તાહમિત્યુત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसंवादे
गुर्जरभाषायामष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

અધ્યાય ૯૮ ભો. ઉત્પાત દર્શન.

સંજય ઉવાચ—તતઃ શાંતનવો ભીષ્મો નિર્યયૌ સહ સેનયા ।

વ્યૂહં ચાવ્યૂહતમહત્ સર્વતોમદ્રમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ સેના સહિત નીકળ્યા ને તેમણે પોતાના સૈન્યનો સર્વતોભદ્ર નામનો વ્યૂહ રચ્યો. કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, મહારથી શૈબ્ય, શકુનિ, સિંધુ દેશનો રાજા જ્યદ્રથ તથા કાંબોજ દેશનો રાજા સુદક્ષિણ, એ સર્વ ભીષ્મ તથા તમારા પુત્રો સહિત સૈન્યોની આગળ વ્યૂહના મુખ ઉપર ઉભા રહ્યા. દ્રોણ, ભૂરિશ્રવા, શલ્ય તથા ભગદત્ત, કવચ પહેરેલા એટલા વ્યૂહના દક્ષિણ પક્ષનો આશ્રય કરી ઉભા રહ્યા. અશ્વત્થામા, સોમદત્ત, મહારથી અવંતિપુરીના વિંદ તથા અનુવિંદ મોટી સેનાયુક્ત એટલા, વ્યૂહના વામ પક્ષનું પાલન કરવા ઉભા. હે ભારત ! હે મહારાજ ! ત્રિગર્તે કરી ચોતરફથી વિંટાયેલો દુર્યોધન, પાંડવ સામે વ્યૂહના મધ્ય ભાગમાં ઉભો રહ્યો હતો. રથીમાં શ્રેષ્ઠ અલંબુષ તથા મહારથી શ્રુતાયુષ, કવચ પહેરેલા તે એક વીર સર્વ સૈન્ય વ્યૂહના પૃષ્ઠ ભાગમાં રહ્યા હતા. હે ભારત ! કવચ પહેરેલા તમારી તરફના, એ રીતે વ્યૂહ રચના કરી પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા દેખાતા હતા. તમારી તરફના વ્યૂહને જોઈ યુધિષ્ઠિરે પણ પોતાના સૈન્યનો વ્યૂહ રચ્યો. યુધિષ્ઠિર રાજા, પાંડુપુત્ર ભીમસેન, માદ્રીપુત્ર નકુળ તથા સહદેવ, કવચ પહેરેલા એટલા સર્વ શેન વ્યૂહના અગ્રભાગમાં રહ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, મહારથી સાત્યકિ, વિપક્ષ સૈન્યને નાશ કરનાર મોટા સૈન્ય સહિત એટલા તે વ્યૂહના અગ્રભાગમાં ઉભા રહ્યા હતા. મોટા ધનુષવાળો અભિમન્યુ, મહા ગળવાળા દુપદરાજા, મોટા ધનુષવાળો યુયુધાન, પરાક્રમી

યુધામન્યુ તથા પાંચ ભાઇયો કેકય, કવચ પહેરી યુદ્ધ વાસ્તે ઉભા રહ્યા. એ રીતે સંગ્રામમાં શરતીર પાંડવો પશુ, કાઠથી દુઃખે કરી જીતાય નહીં એવો સામો વ્યૂહ રચી યુદ્ધ કરવા ઉઠ્યા રહ્યા. હે નૃપ ! સંગ્રામમાં સાવધાન તમારી તરફના રાજાઓ સેના સહિત ભીષ્મને આગળ કરી, સંગ્રામમાં પાંડવ સામે આવવા લાગ્યા; તેમજ જ્યને ઇચ્છતા પાંડવો પશુ ભીમસેનને આગળ કરી ભયંકર સિંહનાદ તથા કિલકિલ શબ્દ સાથે શંખ, કકચ, ગાયનાં શિંગડાં, ભેરી, મૃદંગ, પણવ તથા પુષ્કર નામના યુદ્ધવાદ્ય વગાડતા ભીષ્મ સાથે યુદ્ધ કરવા રણભૂમિ પર આવ્યા. ભેરી, મૃદંગ, શંખ તથા દુંદુભિના શબ્દ સાથે ઉત્કૃષ્ટ સિંહ નાદ કરતા અમે પશુ નાના પ્રકારની ગતિથી જલદી તેમની સામે ગયા. ત્યાર પછી મોટું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું, જેમાં પરસ્પર દોડતા યોદ્ધાઓ અત્યંત પ્રહાર કરવા લાગ્યા. મોટા શબ્દ સાથે પૃથ્વી ચલાયમાન થઈ, ને પક્ષિયો ભયંકર શબ્દ કરતાં ચોતરફ ફરવા લાગ્યાં. ક્રાંતિ સહિત ઉદય થયેલો સૂર્ય ક્રાંતિ રહિત થઈ ગયો, અત્યંત મોટા ભયને સૂચવતા ભયંકર વાયુ વાવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! નજીક આવેલા મોટા ક્ષયને સૂચવતી ભયંકર શબ્દવાણી શિયાળવાંના શબ્દ થવાં લાગ્યા. ગળતી દિશાઓમાંથી રજનો વરસાદ થવા માંડ્યો. ર્ધિરયુક્ત અસ્થિતો વર્ષાદ થયો. ર્ધન કરતાં વાહનોનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ પડવા માંડ્યાં. ઉંડો વિચાર કરતાં હોય તેની પેઠે ધ્યાન કરતાં તે, વારંવાર વિષ્ટા તથા મૂત્ર કરતાં હતાં. હે ભરતર્ષભ ! આધાર વગરના મોટા શબ્દ સંભળાતા હતા. પુરૂષને ખાનાર રાક્ષસો ભયંકર શબ્દ કરતા હતા. શિયાળવાં તથા ગળવાન કાગડ ચોતરફ ફરતા દેખાતા હતા. હે મારિષ ! વિવિધ પ્રકારના શબ્દ કરતા શ્વાન, ચોતરફ દોડતા હતા. અત્યંત ભયને સૂચવતાં પ્રભવલિત મોટા ઉંખાડીયાં સૂર્યને હણી તત્કાળ પૃથ્વી ઉપર પડતાં હતાં. મોટા સંગ્રામમાં પાંડવ તથા દુર્યોધનનાં સૈન્યો, વાયુએ કરીને વૃક્ષ કંપે તેમ, શંખ તથા મૃદંગના શબ્દે કરીને કંપતાં હતાં. રાજા હસ્તિ તથા અન્ને કરી અત્યંત આકુળ અમંગળ મુહૂર્તમાં આવેલી સેનાઓનો વાયુથી ફોલ પામેલા સમુદ્રના જેવો ભયંકર શબ્દ થતો હતો.

નાગેન્દ્રનાગાશ્વસમાકુલાનામભ્યાયતીનામશિવે મુદ્ધર્તે ।

ભમૂવ ઘોષસ્તુમુલશ્રમૂનાં વાતાદ્ધતાનામિવ સાગરાણામ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि परस्परव्यूहरचनाया
मुत्पातदर्शने गुर्जरभाषायामूनक्षततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

અધ્યાય ૧૦૦ મો.અભિમન્યુ અને અલંબુપ.

સંજય ઉવાચ-અભિમન્યુરથોદારઃ પિદીગૈસ્તુરગોત્તમૈઃ ।

અભિદુદ્રાવતેજસ્વી દુર્યોધનબલં મહત્ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! રથીમાં શ્રેષ્ઠ તેજસ્વી અભિમન્યુ, પીંગળ ઉત્તમ ધોડા નેડેલા રથે કરી, મેધ જેમ જળ ધારાને મૂકે તેમ ખાણુનો વરસાદ મૂકતાં દુર્યોધનના મોટા સૈન્ય સામે દોડ્યો. હે કુરૂંદન ! સંગ્રામમાં શસ્ત્રના ઓધ નાખતા તમારી સેનારૂપ અક્ષય સાગરને વહન કરતા કોપે ભરાયેલા શત્રુને નાશ કરનાર સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુને, તમારી

તરફના વારવા પણ સમર્થ થયા નહિ. હે રાજન ! તેણે મુકેલા શત્રુને નાશ કરનાર આણેએ કરી શરવીર ક્ષત્રિયો. યમલોક પ્રત્યે જવા લાગ્યા. વળી ક્રોધે ભરાયેલા તેણે યમદંડ જેવા ભયંકર પ્રજ્વળિત સર્પ જેવા આણે, રથ સહિત રથિયોને, ધાડેસ્વાર સહિત ધોડાઓને તથા હસ્તિ ઉપર બેસનાર સહિત હસ્તિયોને વિદારણ કરવા માંડ્યા. એ રીતે સંગ્રામમાં મોટું કર્મ કરતા તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાઓ તેનાં ખૂબ વખાણ કરવા લાગ્યા. તે વખતે સુભદ્રા પુત્ર વાયુ જેમ રૂના દગલાને આકાશમાં ચોતરફ ઉડાડે તેમ તમારા સૈન્યને ચોતરફ નસાડવા લાગ્યો. હે રાજન ! હે નરોત્તમ ! એ રીતે તમારાં સર્વ સૈન્યને નસાડી, ધૂમ રહિત અગ્નિ સરખો તેજસ્વી તે, સંગ્રામમાં ઉભો રહ્યો. હે રાજન ! તે સમયે શત્રુનો નાશ કરતા તેને પ્રદીપ્ત અગ્નિને, કાળે પ્રેરેલા પતંગ નામના જંતુ જેમ સહન કરી શકે નહિ તેમ તમારી તરફના, સહન કરી શકતા ન હતા. સર્વ શત્રુને પ્રહાર કરતો પાંડવોમાં મહારથી મોટા ધનુષવાળો તે, વજ્ર સહિત ઇંદ્ર સરખો દેખાતો હતો. હે રાજન ! દિશાઓમાં વિચરતા તેનું સુવર્ણના પૃષ્ઠભાગવાળું ધનુષ, મેધોને વિષે વિજળી શોભે તેમ શોભતું હતું. હે રાજન ! પ્રકૃષ્ઠિત વૃક્ષવાળા વનમાંથી જેમ ભ્રમરના સમુદાયો નીકળે તેમ, તેના લાથમાંથી પાયેલા તીક્ષ્ણ આણુ સંગ્રામમાં નીકળતા હતા. એવી રીતે સુવર્ણના રથે કરી વિચરતા મહાત્મા સુભદ્રા પુત્રનું કંઈ પણ છીંદ્ર મનુષ્યો જોતાં ન હતાં. મોટા ધનુષવાળો તે, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, બૃહદ્વજ સહિત અશ્વત્થામા તથા સિંધુ દેશના રાજાને પણ મોહ પમાડી સંગ્રામમાં ફરતો હતો. હે ભારત ! તમારા સૈન્યને આળતાં તેનું ધનુષ, સૂર્યમંડળ સમ મંડળાકાર અમે દેખતા હતા. શત્રુને તપાવતા વેગવાન તેને જોઈ, શરવીર ક્ષત્રિયો, તેના કર્મો કરી આ લોકને બે અર્જુનવાળો માનતા હતા. હે મહારાજ ! તેણે પીડેલી તમારી તરફની મોટી સેના, મદ્યથ થયેલી સ્ત્રીની પેઠે તે તે ટેકાણે ભમતી હતી. એ રીતે તમારા મોટા સૈન્યને નસાડી મહારથિયોને કંપાવી મથને જીતી ઇંદ્ર જેમ પોતાના રનેલી વર્ગને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તેમ તેણે પણ પોતાના રનેલી વર્ગને પ્રસન્ન કર્યા. સંગ્રામમાં તેણે નસાડેલા તમારાં સૈન્ય, મેઘ જેવો ભયંકર પીડિત સ્વર કરવા લાગ્યા. પર્વ વિષે વાયુએ વધારેલા છે વેગ જેનો એવા સમુદ્ર જેવા તમારા સૈન્યનો ભયંકર શબ્દ સાંભળી દુર્યોધને, અલ્પબુધ નામના રાક્ષસને કહ્યું કે, હે મહાબાહો ! આ અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ બીજા અર્જુનની પેઠે ક્રોધથી, વૃત્રાસુર દેવસેનાને નસાડે તેમ મારી સેનાને નસાડે છે, માટે સર્વ વિદ્યામાં પારંગત રાક્ષસમાં એક એવા તું વિના બીજાને તેનું મોટું ઔષધ હું સંગ્રામમાં બ્નેતો નથી, માટે તું તરત જઈ શરવીર સુભદ્રાપુત્રને સંગ્રામમાં માર. બીજમ તથા દ્રોણ છે મુખ્ય જેમાં એવા અમે અર્જુનને મારીશું. દુર્યોધનનાં એવાં વચન સાંભળી પ્રતાપવાન તથા બળવાન એક રાક્ષસ, વર્ષા ઋતુમાં મેઘ જેમ શબ્દ કરે, તેમ મોટો શબ્દ કરતો તરત સંગ્રામમાં ચાલ્યો. હે રાજન ! તેના મોટા શબ્દે કરી પાંડવોનું સૈન્ય, વાયુએ પ્રેરે. સમુદ્રની પેઠે ચોતરફથી ચલાયમાન થયું. હે મહારાજ ! તેના શબ્દે કરી બીનેલા ધણીક તો, પ્રાણનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. હર્ષયુક્ત અભિમન્યુ આણુ સહિત ધનુષ ગ્રહણ કરી રથને વિષે નાચતો હોય નહીં તેમ તે રાક્ષસની સામે દોડ્યો, એટલામાં ક્રોધે ભરાયેલો રાક્ષસ પણ સંગ્રામમાં અર્જુનપુત્રની સામે જઈ નજીક ઉભેલી તેની સેનાને નસાડવા લાગ્યો. પોતે મારવા માંડેલી પાંડવની મોટી સેના સામે, દેવસેના સામે જેમ બળ નામનો દૈત્ય દોડે તેમ તે દોડ્યો. એ રીતે ભયંકર રૂપવાળા

રાક્ષસે મારવા માંડેલા સૈન્યનો અત્યંત વિમર્દ થયો. વળી તે રાક્ષસ હજારો બાણે કરી પાંડવોની મોટી સેનાને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડતાં નસાડવા લાગ્યો. બચકર રૂપવાળા રાક્ષસે મારવા માંડેલી પાંડવની મેના બચતી નાસવા માંડી. એ રીતે સંગ્રામમાં હસ્તિ જેમ કમક્ષિનીનું મર્દન કરે, તેમ પાંડવની સેનાને મર્દન કરી મહા બળવાન દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર સામે દોડ્યો. ક્રોધે ભરાયેલા મોટા ધનુષવાળા પ્રહાર કરનાર તે પણ, પાંચ ગ્રહ સૂર્ય સામે દોડે તેમ તે રાક્ષસ સામે દોડ્યા. જેમ બચકર યુગલ્યને વિષે પાંચ ગ્રહો, ચંદ્રસાને પીડે તેમ પરાક્રમી તે પાંચે ઉત્તમ રાક્ષસને પીડિત કર્યો. મહા બળવાન પ્રતિવિંધ્યે તો ત્વરાથી ચાલનાર અખંડિત છે અગ્રભાગ જેના એવા તીક્ષ્ણ લોહમય બાણે કરી તે રાક્ષસને બેઠો. બેઠાયેલા કવચવાળો તે રાક્ષસ, સૂર્યના કિરણો સાથે મળેલો મોટો મેઘ શે.બે તેમ શોભતો હતો. સુવર્ણથી શોભતા પોતાના શરીર વપે રહેલા બાણે કરી તે રાક્ષસ, પ્રદીપ્ત શિખરવાળો પર્વત શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો. પાંચ બાધ્યોએ, સુવર્ણથી શોભતા તીક્ષ્ણ બાણોએ કરી તે રાક્ષસને વિંધ્યો. ક્રોધેલા સર્પ જેવા બચકર બાણે કરી અત્યંત બેઠાએલો તે અલંબુષ રાક્ષસ, નાગેન્દ્રની પેઠે ક્રોધ પામ્યો. હે મારિય ! તે મહારથીઓએ અત્યંત વિંધેલો અને પીડાયેલો તે, બે ઘડી સુધી મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો. પછી સંજ્ઞા પામી દ્વિગુણિત ક્રોધવાળા તેણે, તેમનાં બાણ, ધ્વજઓ તથા ધનુષો કાપી નાંખ્યાં. રથ ઉપર નાચતો હોય નહીં તેમ મહારથી અલંબુષે, હસીને એક એકને પાંચ પાંચ બાણે કરી વિંધ્યા. વળી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા મહા બળવાન રાક્ષસે, તે મહાત્માઓના ઘોડા તથા સારથીઓને મારી, અત્યંત તીક્ષ્ણ નાના પ્રકારના હજારો બાણે કરી તેમને પણ બેઠા. એ રીતે મોટા ધનુષવાળા તેમને વિરથ કરી વેગે કરી તેમને મારવા સાડ તેમની સામે દોડ્યો. દુરાત્મા રાક્ષસે પીડા પમાડેલા તેમને જોઈ, અર્જુન પુત્ર, તેની સામે દોડ્યો. તે વખતે તે બેઠેનું વૃત્રાસુર તથા ઇન્દ્રના જેવું મોટું યુદ્ધ થયું. તમારી તરફના તથા પાંડવ તરફના સર્વ મહારથિઓ તે જોતા હતા. ક્રોધથી પ્રદીપ્ત તથા અત્યંત લાલ નેત્રવાળા એક બીજા સામે આવેલા મહા બળવાન પ્રલય સમયના અગ્નિ જેવા તે બેઠે, યુદ્ધમાં એક બીજા સામે જોતા હતા. પછી તેમને પૂર્વે દેવાસુર યુદ્ધમાં ઇન્દ્ર તથા શંખરાસુરનો જેવો મંગ્રામ થયો હતો તેવો ખરાબ ફળનો જેમથી ઉદય છે એવો બચકર સંગ્રામ થયો.

પરસ્પરમવેક્ષેતાં કાલાનલસમૌ યુધિ ।

તયોઃ સમાગમો ઘોરો બમ્બ કદુકોદયઃ ॥

યથા દેવાસુરે યુદ્ધે શક્રશંખરયોઃ પુરા ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अलंबुषाभिमन्यु समा-
गमे गुर्जरभाषायां शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

અધ્યાય ૧૦૧ મો. અલંબુષ ને અભિમન્યુનું યુદ્ધ (ચાલુ)

धृतराष्ट्र उवाच-आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नतं महारथान् ।

अलंबुषः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે-હે સંજય ! સંગ્રામમાં મહારથિઓને હણતા શરવીર અર્જુન પુત્ર

સાથે અલંબુષ રાક્ષસે ઢેરી રીતે યુદ્ધ કર્યું. વિપક્ષના શ્વેતવીરને હણનારા સુભદ્રા પુત્રે તેની સાથે ઢેરી રીતે યુદ્ધ કર્યું તે મને કહે. સંગ્રામમાં મારા સૈન્ય વિષે અર્જુને, રથિમાં શ્રેષ્ઠ બીમસેને, રાક્ષસ ઘટોત્કચે, નકુલે, સહદેવે તથા મહારથિ સાત્યકિએ શું કર્યું ? હે સંજય ! તું કુશળ છે વારતે એ બધું ખરેખર મને કહે ? સંજય કહે છે, હે મારીષ ! શ્રેષ્ઠ રાક્ષસ તથા સુભદ્રાના પુત્રનો રૂપાં ઉભાં કરનાર જેવી રીતે સંગ્રામ થયો. તેવી રીતે હું તમોને કહું તે સાંભળો. અર્જુન, બીમસેન, નકુળ તથા સહદેવે પણ જેવી રીતે સંગ્રામમાં પરાક્રમ કર્યું તેવી રીતે કહું તે સાંભળો. તેમજ બીજા તથા દ્રોણ છે મુખ્ય જેમાં એવા તમારી તરફનાઓએ પણ નિર્જન થઈ અદ્ભુત એવાં વિચિત્ર પ્રદારનાં કર્મ કર્યાં તે સૌ સાંભળો. અલંબુષ નામનો રાક્ષસ શબ્દ કરી અત્યંત મોટા શબ્દવાળા મહારથી અભિમન્યુને વારંવાર તિરસ્કાર કરી, 'અરે ઉભો રહે, ઉભો રહે,' એમ કહી તેની પાછળ દોડ્યો. અભિમન્યુ પણ વારંવાર સિંહની પેઠે શબ્દ કરતો, વેગે કરી પોતાના પિતાના અત્યંત વેરી મોટા ધનુષવાળા રાક્ષસ સામે દોડ્યો. રથીમાં શ્રેષ્ઠ માયાવી, રાક્ષસ ને દિવ્યશસ્ત્ર જાણનાર અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ, દેવ તથા દાનવની પેઠે એક બીજા સામે આવ્યા. તેટલામાં હે મહારાજ ! અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુએ, તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણથી તે રાક્ષસને ત્રિધી, વળી બીજા પાંચ બાણે કરી ફરી વિધ્યો. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા અલંબુષે પણ વેગથી નવ બાણે કરી, અંકુશે કરી મોટા હસ્તીને વિધે તેમ હૃદયમાં તેને વિધી બાણ ફેંકનાર તેણે વળી હજાર બાણે કરી અર્જુન પુત્રને સંગ્રામમાં પીડ્યો. ક્રોધે ભરાયેલા અભિમન્યુએ ત્રંચી વગરના નવ બાણે કરી મોટા વક્ષસ્થળમાં તેને ભેંસાં, જેઓ તેના મર્મસ્થાનને ભેદી શરીરમાં પેડા, તેણે કરી ભેદાએલ સર્વ અંગવાળો તે રાક્ષસ, ઉત્તરેલા યુલવાળા ખાખરાનાં વક્ષોએ કરી વ્યાપ્ત પર્વત શાભે તેમ શાભવા લાગ્યો. વળી સુવર્ણના પૃષ્ઠ ભાગવાળા બાણોને શરીરમાં ધારણ કરેલા તે શ્રેષ્ઠ રાક્ષસ જવાળા સહિત પર્વત જેવો શાભતો હતો. હે મહારાજ ! પછી અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા તે રક્ષસે ઇંદ્ર જેવા અર્જુન પુત્રને બાણે કરી ઢાંકી દીધો. તેણે મોકલેલા યમદંડ જેવા તીક્ષ્ણ બાણો અભિમન્યુને ભેદી પૃથ્વીમાં પેડા. તેમજ અર્જુન પુત્રે મૂકેલા સુવર્ણથી શાભતા બાણો અલંબુષને ભેદી પૃથ્વીમાં પેડા. વળી સુભદ્રા પુત્રે ત્રંચી વગરના બાણે કરી નંદ્રે જેમ મયદાનવને વિમુખ કર્યો હતો, તેમ તેને વિમુખ કર્યો. સંગ્રામમાં શત્રુએ મારવા માંડેલા વિમુખ થયેલા રાક્ષસે, પારકાને તાપ કરનાર તામસી મહા માયા પ્રકટાવી. હે મહીપતે ! જેથી થયેલા અંધકારે કરી વિંટાઈ ગયેલા તે સર્વ અભિમન્યુને, પોતાનાઓને તથા પારકાઓને પણ દેખતા ન હતા. અભિમન્યુએ પણ ભયંકર રૂપવાળું મોટું અંધારૂં જોઈ અતિ ઉગ્ર ભાસ્કર નામનું અસ્ત્ર પ્રગટ કર્યું, જેથી સર્વ જન્મતમાં પ્રકાશ થઈ ગયો. દુરાત્મા રાક્ષસની માયા પણ નાશ પામી. ક્રોધે ભરાયેલા મહા પરાક્રમી તેણે ત્રંચી વગરના બાણે કરી સંગ્રામમાં રાક્ષસને ઢાંકી દીધો. વળી તે રાક્ષસે ઘણીક રીતની બીજા માયાઓ રચી, તથાપિ અપરિમિત બળવાળા સર્વાસ્ત્ર જાણનાર અર્જુન પુત્રે તે નાશ પમાડી. નાશ પામી છે માયા તેની એવા, અર્જુન પુત્રે બાણથી મારવા માંડેલા તે રાક્ષસે તેજ ઠેકાણે પોતાના રથને મૂકી, મોટા ભયથી નાસવા માંડ્યું. કપટથી યુદ્ધ કરનાર તે રાક્ષસને જીતી અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ, સંગ્રામમાં મહે કરી અંધ ઉત્તમ હસ્તિ જેમ કમલ સહિત કમલિનીનું મર્દન કરે, તેમ તમારા સૈન્યને મર્દન કરવા લાગ્યો. શંતનુ પુત્ર બીજે નાસતા

પોતાના સૈન્યને જોઇ મોટા બાણના વરસાદે કરી સુમદ્રા પુત્રને ઢાંકી દીધો. તે સમે મહારથા ધણીક તમારી તરફનાઓ, એકલા તે શરવીરને ચોતરફથી વિંટી દઢ બાણે કરી મારવા લાગ્યા. રથિઓમાં શરવીર પિતા તુલ્ય પરાક્રમવાળો વાસુદેવ જેવા પરાક્રમ તથા બળ યુક્ત સર્વ શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તે સંગ્રામમાં પિતા તથા મામાના જેવાં અનેક તરેહનાં કર્મ કરતો હતો. ક્રોધી શરવીર અર્જુન, તમારા સૈનિકોને મારતાં સંગ્રામમાં પુત્રના રક્ષણ વાસ્તે ભીષ્મ સામે આવી ઉભો રહ્યો. તેમજ હે રાજન ! તમારા પિતા ભીષ્મ પણ રાહુ જેમ સૂર્યની સામે આવે તેમ અર્જુન સામે આવી ઉભા રહ્યા. એટલામાં રથ, હસ્તિ તથા અશ્વ સંહિત તમારા પુત્રો, ચોતરફથી ભીષ્મને વિંટી તેમનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. હે ભરતર્ષભ ! હે રાજન ! તેમજ મોટા સંગ્રામ વસ્તે તૈયાર થયેલા કવચ પહેરેલા પાંડવો પણ અર્જુનને વિંટી તેનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. તે સમે શરદાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય, ભીષ્મની સામે ઉભેલા અર્જુન ઉપર પચ્ચીસ બાણ નાંખ્યાં. તે સમે સામે જઈ પાંડવના પ્રિય વાંસ્તે સાલકિએ તીક્ષ્ણ બાણે કરી સિંહ જેમ હસ્તિને વિધે તેમ તેને વિધ્યો. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ગૌતમે પણ મધુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાત્યકિને ઉતાવળથી ગૃધ્રના પીછ બાંધેલા નવ બાણે કરી હૃદયમાં વિધ્યો. શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા વેગવાન સાત્યક્રાએ પણ ધનુષ ખેંચી, ગૌતમનો નાશ કરે એવો બાણ નાંખ્યો. ઇંદ્રના વજ્ર જેવી ક્રાંતિવાળા આવતા તેના વેગે કરી અત્યંત ક્રોધવાળા અશ્વત્થામાએ તેના બે કડકા કરી દીધા. શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો રથિમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ પણ ગૌતમને મૂકી, આકાશમાં રાહુ જેમ ચંદ્ર સામે દોડે, તેમ સંગ્રામમાં અશ્વત્થામા સામે દોડ્યો. હે ભારત ! દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ તેના ધનુષના બે કડકા કરી તેની ઉપર ધણી બાણ નાંખ્યાં. સાલકિએ પણ શત્રુને હણનાર, ભાર સહન કરનાર, ખીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી સાઠ બાણે કરી અશ્વત્થામાને છાતીમાં વિધ્યો, એ રીતે વિધવાથી વ્યથા પામેલો તે, બે ધડી મૂર્છિત થઈ ધ્વજના ડાંડાનો આશ્રય કરી રથમાં બેસી ગયો. પછી સંગ્રામ પામી ક્રોધથી પ્રતાપવાન દ્રોણ પુત્રે સંગ્રામમાં વૃષ્ણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાલકિ ઉપર નારાય નામનો બાણ નાંખ્યો, જે, શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેને ભેદી, વસંત સમયે બળવાન સર્પનું અચ્યું જેમ રાક્ષસમાં પેસે તેમ પૃથ્વી તળમાં પેઠો. વળી ખીજા ભલ્લ નામના બાણે કરી મધુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાત્યકિને ઉત્તમ ધ્વજ કાપી, અશ્વત્થામાએ મોટો સિંહ નાદ કર્યો, વળી તેણે બચંકર બાણે કરી, વર્ષાઋતુમાં મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકે તેમ બાણે કરી એને ઢાંકી દીધો. હે મહારાજ ! સાત્યકિએ પણ તેના બાણ સમુદાયને હણી, ઘણીક બાણ અશ્વત્થામા ઉપર નાંખ્યા. એ રીતે સામા શરવીરને હણનાર શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાલકિએ, મેઘના સમુદાયે મૂકેલા સૂર્ય જેમ તપે તેમ તેને તપાવ્યા. વળી મહા બળવાન સાત્યકિએ, હજાર બાણથી તેને ઢાંકી સિંહ નાદ કર્યો. રાહુ જેમ ચંદ્રને ગળે તેમ તેણે ગળેલા તે પુત્રને જોઈ પ્રતાપવાન દ્રોણાચાર્ય સાત્યકિ સામે દોડી, તેણે. પીડેલા પુત્રના રક્ષણ વાસ્તે મહા સંગ્રામમાં અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણે કરી તેને વિધ્યો. સાત્યકિએ પણ સંગ્રામમાં મહારથી ગુરુપુત્રને મૂકી લોહમય વીશ બાણે કરી દ્રોણને વિધ્યો. એટલામાં અપરિમિત બળવાળો શત્રુને તપાવનાર મહારથી કુતિપુત્ર અર્જુન, ક્રોધથી દ્રોણાચાર્ય સામે દોડ્યો. હે મહારાજ ! ત્યાર પછી મહા સંગ્રામમાં, જેમ આકાશમાં યુધ તથા શુક નામના ગ્રહ એક ખીજા સામે આવે તેમ દ્રોણ તથા અર્જુન એક ખીજાની સામે આવ્યા.

ડવા લાગ્યો. અત્યંત દારૂણ વાયવ્યાસ્ત્રને જોઇ દ્રોણાચાર્યે બીજું મહા ભયંકર શૈલાસ્ત્ર મૂક્યું. જે મૂકવાથી, વાયુ શાંત થયો ને દશે દિશાઓ પ્રસન્ન થઇ. વળી પાંડુપુત્ર શરવીર અર્જુને ત્રિભર્તના રથિઓના સમુદાયને ઉત્સાહ વગરના વિમુખ તથા પરાક્રમ રહિત કર્યાં, તેટલામાં દુર્યોધન, રથિમાં શ્રેષ્ઠ કૃપાચર્ય, અશ્વત્થામા, શલ્ય, કાંબોજ દેશનેા રાજા સુદક્ષિણ, અવંતના વિંદ અનુવિંદ તથા બાહ્લિકાએ સહિત બાહ્લિક એટલાએ મોટા રથના સમુદાયે કરી, અર્જુનની દિશાઓ વારી રાખી. તેમજ ભગદત્ત તથા મહા બળવાન શ્રુતાયુષે હસ્તિના સૈન્યે કરી બીમસેનની દિશાઓ વારી રાખી. ભૂરિશ્રવા, શલ્ય તથા સુબલ પુત્ર શકુનિએ તીક્ષ્ણ નિર્મળ બાણના ઓઘથી નકુળ તથા મહદેવને વારી રાખ્યા. સૈનિકો તથા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સહિત સંગ્રામમાં બળવાન બીષ્મ, યુધિષ્ઠિર પાસે જઇ, ચોતરફથી તેમને વારી રાખ્યા. આવતા હસ્તિસૈન્યને જોઇ વનને વિષે રહેલા સિંહની પેઠે મહા સંગ્રામમાં શરવીર, રથીમાં શ્રેષ્ઠ બીમસેન, ગદા ગ્રહણ કરી એ ગલોફાં ચાડી, રથમાંથી તરત નીચે ઉતરી તમારા સૈન્યોને બીવરાવવા લાગ્યો. ગદાયુક્ત તેને જોઇ, હસ્તિ ઉપર એટલા સાવધાન આવતાએ ચોતરફથી સંગ્રામમાં બીમસેનને ઘેરી લીધો. તે સમે મોટા મેઘ સમુદાયના મધ્યમાં રહેલો સૂર્ય શોભે તેમ હસ્તિના મધ્યમાં રહેલો પાંડુપુત્ર શોભતો હતો. પાંડવમાં શ્રેષ્ઠ તે, ગદાએ કરી હસ્તિ સૈન્યને, મોટા મેઘ સમુદાયને વાયુ હણે તેમ હણવા લાગ્યો. બળવાન તેણે મારવા માંડેલા હસ્તિઓએ દાંતે કરીને અનેક તરફથી વિદારણ કરેલો તે, પ્રવૃક્ષિત અશોક વૃક્ષની પેઠે, રણમસ્તક વિષે શોભતો હતો. વળી જે હાથીનો દાંત ઝાલી તેને ખેંચી તેથીજ તેને કુંભસ્થળમાં મારી સંગ્રામમાં, હાથમાં દંડ ગ્રહણ કરેલા કાળની પેઠે તેને મારતો હતો. ર્ધિરયુક્ત ગદા ધારણ કરેલો મેદ તથા મળગથી શોભતો, ર્ધિરયુક્ત અંગવાળો તે, ર્ધ જેવો દેખાતો હતો. એ રીતે તેણે મારવા માંડેલા મરણ પામવાથી શેષ રહેલા મોટા હસ્તિઓ, પોતાના સૈન્યને મર્દન કરતાં દિશાઓમાં દોડતા હતા. ચોતરફ નાસતા મોટા હસ્તિઓએ કરી દુર્યોધનનું સર્વ સૈન્ય વિમુખ થયું.

દ્રવદ્વિસ્તૈર્મહાનાગૈઃ સમંતાન્નરતર્ષભ ।

દુર્યોધનબલં સર્વં પુનરાસીત્યરાઙ્મુક્તમ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे गुर्जरभा-
षायां द्वायाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

અધ્યાય ૧૦૩ જો. ભીમ સામે સોમકો.

સંજય ઉવાચ-મધ્યાંદિને મહારાજ સંગ્રામઃ સમપચત ।

લોકક્ષયકરો રૌદ્રો ભીષ્મસ્ય સહસોમકૈઃ ॥

સંજય કહે છે-હે મહારાજ ! મધ્યાન્હ વખતે ભીષ્મનો સોમક સાથે લોકનો ક્ષય કરનાર ભયંકર સંગ્રામ થયો. જેમાં રથીમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ. હજારો તીક્ષ્ણ બાણે કરી પાંડવની સેનાને મારતા હતા. એ રીતે તમારા પિતા ભીષ્મ, કાપેલા ધાન્ય સમુદાયને જેમ બળદના ગણ મર્દન કરે તેમ શત્રુ સૈન્યને મર્દન કરતા હતા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્મંડી, વિરાટ તથા દ્રુપદ એટલા ભીષ્મ પાસે જઇ બાણે કરી મહારથી તેમને મારવા લાગ્યા. હે

ભારત ! તેમણે પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા વિરાટને ત્રણ ત્રણ આણે વિંધી, દ્રુપદ ઉપર નારાય નામનો આણુ નાખ્યો. શત્રુને નાશ કરનાર ભીષ્મે વિંધેલા મોટા ધનુષવાળા તે હાતથો કચરેલા સર્પની પેઠે ક્રોધાવિષ્ટ થયા, એટલામાં ભરતોના વૃદ્ધ પિતામહને શિખંડીએ વિંધ્યા તોપણ સંગ્રામમાં હઠનાર નહી એવા ભીષ્મે મનથી ‘અઃ સ્ત્રી છે’ એમ ધ્યાન કરી તેની ઉપર પ્રહાર ન કર્યો. ક્રોધે કરી અગ્નિની પેઠે પ્રગ્વલિત થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ત્રણ આણે કરી એ આહુ તથા વક્ષસ્થળમાં તેમને વિંધ્યા. તેમજ દ્રુપદે પચ્ચીશર્ધા, વિરાટે દશથી તથા શિખંડીએ પણ પચ્ચીશ આણથી વિંધી નાંખ્યા. હે મહારાજ ! અત્યંત વિંધાવાથી રૂધિરના ઓધે કરી વ્યાસ તે વસંતઋતુમાં પુષ્પયુક્ત લાઙ્ગ આસોપાલવ શાભે તેમ શોભવા લાગ્યા. હે મારિષ ! ગંગાપુત્રે પણ ત્રણ ત્રણ આણે કરી તેમને વિંધી, બલ્લ નામના આણે કરી દ્રુપદનું ધનુષ કાપી નાંખ્યું. તેણે બીજું ધનુષ અદ્રણ્ય કરી પાંચ આણથી ભીષ્મને વિંધી, અત્યંત તીક્ષ્ણ બીજ ત્રણ આણે કરી મસ્તક વિષે તેમના સારથિને વિંધ્યો. હે મહારાજ ! એટલામાં ભીમસેન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, પાંચ ભાઈ કેકય, સાતવતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાત્યકિ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એટલા મહારથિઓ યુધિષ્ઠિરને આગળ કરી દ્રુપદની રક્ષા વાસ્તે ભીષ્મની સામે દોડ્યા. હે નરાધિપ ! તેમજ સૈન્ય સહિત તમારી તરફના સર્વ, ભીષ્મની રક્ષા વાસ્તે પાંડવ સેના સામે દોડ્યા. તે વખતે તમારા તથા તેમની તરફનાઓના નર, અશ્વ, રથ તથા હસ્તિયેનું યમના દેશને વધારનાર અત્યંત ગાદું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં રથી રથીને, પાયદળ પાયદળને, હસ્તિ ઉપર બેસનાર હાથી ઉપર બેસનારને, અને ઘોડેસ્વાર ઘોડેસ્વારને, અંથી વગરના વિવિધ પ્રકારના ભયંકર આણે કરી યમલોકમાં મોકલતા હતા. હજારો છે સારથિ જેમના, એવા રથી વગરના કેટલાક રથો, દિશાઓમાં ચોતરફ દોડતા જતા હતા. જેઓ ધણાક મનુષ્ય તથા અશ્વને મર્દન કરતા, ગંધર્વ નગરની પેઠે, વાયુ જેવી ગતિવાળા દેખાતા હતા. તેમજ રથે કરી હીન કવચ પહેરેલા તેજસ્વી કુંડલ તથા શિરપેચ ધારણ કરેલા કંઠાબરણ તથા બાજુબંધ પહેરેલા દેવપુત્ર સરખા શૌર્યમાં ઇંદ્ર જેવા, સમૃદ્ધિમાં કુબેર તથા ન્યાયમાં બુદ્ધસ્પતિને અતિક્રમણ કરે એવા સર્વ લોકના મંથિર શસ્ત્રી રથિયો, પ્રાકૃત મનુષ્યોની પેઠે ચોતરફ દોડતા હતા. હે નરશ્રેષ્ઠ ! માવત વગરના હસ્તિઓ મોટા શબ્દ કરી પોતાના સૈન્યને મર્દન કરતા ચોતરફ દોડતા હતા. વિખરાતાં જય છે હાલ, વિચિત્ર પ્રકારના ચામર, પતાકાઓ, સુવર્ણના દાંડાવાળાં શ્વેત છત્ર તથા ચામર જે ઉપરથી એવા મેઘ જેવા, શબ્દવાળા દશે દિશાઓમાં દોડતા નવા મેઘ સમાન દેખાતા હતા. તેમજ હે વિશાંપતે ! તમારા તથા તેમના સૈન્યના હસ્તિ વગરના માવતો મંકુલ યુદ્ધમાં દોડતા હતા. નાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુવર્ણથી શોભતા વાયુ જેવી ગતિવાળા હજારો ઘોડાઓને પણ હું દેખતો હતો. અશ્વ હજારોથી હાથમાં ખંડ લેઇ ચોતરફ દોડતા તથા દોડાવેલા ઘોડેસ્વારોને અમે દેખતા હતા. મહા સંગ્રામમાં હસ્તિ, દોડતા બીજ હસ્તિ પાછળ દોડી તેને તથા અશ્વોને મર્દન કરી રથોને પણ મર્દન કરતા હતા. કેટલાક રથો, પડેલા અશ્વો પાસે જઈ તેમને મર્દન કરતા બીજા ઘોડાઓ તથા મનુષ્યોને પણ મર્દન કરતા હતા. એ રીતે બહુ પ્રકારે તેઓ પરસ્પર મર્દન કરતા હતા. મહા ભયંકર રીતે વર્તતા તે યુદ્ધમાં રૂધિર તથા અંતરૂપી લહેરવાળી, અરિથ સમુદાયરૂપી છે ખરાઓ જેમાં, કેશરૂપ શેવાળયુક્ત, રથરૂપી હ્રદ તથા આજુરૂપી ધુમરીથી શોભતી,

અધરૂપ અત્યવાળી, મરતકરૂપી પાપાણુથી સંકીર્ણ, હરિતરૂપી છે જૂડ જેમાં, કવચ તથા પામડીરૂપી શીણ સહિત ધનુષરૂપી વેગ તથા ખર્જૂરૂપ છે કચ્છપ જેમાં, પતાકા તથા પ્વજ-રૂપી વૃક્ષવાળી, મનુષ્યરૂપી તીરવાળી. અપહરણ કરનારી, માંસ ખાનાર પક્ષિરૂપી હંસે કરી સંકીર્ણ તથા યમના દેશને વધારનારી નદી પ્રવર્તમાન થઇ, જેને શરવીર ધણુક મહારથી ક્ષત્રિયો, રથ, હરિત તથા ઘોડારૂપી વહાણે કરી તરી ગયા. જે નદી સંગ્રામમાં ભયં પામનાર દુઃખિત પુરૂષોને યમ રાજના પૂર પ્રત્યે રહેલી વૈતરણી જેમ પ્રતોને વહે છે તેમ વહન કરે છે. એ મોટા ક્ષય જેમ ક્ષત્રિયો આવી રીતે પોકારવા લાગ્યા કે, દુર્યોધનના અપરાધે કરી ક્ષત્રિયો ક્ષય પામે છે માટે ગુણવાન પાંડુપુત્રોનો લોભથી મોહ પામેલા પાપ બુદ્ધિવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ દ્વેષ કેમ કર્યો હશે. એ રીતે પાંડવની સ્તુતિયુક્ત અને તમારા પુત્રની નિંદાયુક્ત વાણી સંભળાતી હતી તે સાંભળી સર્વનો અપરાધ કરનાર તમારા પુત્ર દુર્યોધને ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય તથા શલ્યને કહ્યું કે, હે અહંકાર વગરનાઓ ! તમે યુદ્ધ કરો, શું વખત લગાડો છો. ત્યાર પછી કૌરવોને પાંડવો સાથે અક્ષત છે મૂલ જેનું એવું ક્ષય કરનારું ભયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે રાજન ! હે વૈચિત્રવીર્ય ! પૂર્વે મહાત્મા પુરૂષો તમને વારતા હતા, તો પણ તેમનાં વચન તમે સ્વીકાર્યા નહીં, તેનું આ અત્યંત દારૂણ ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. હે રાજન ! મૈન્ય તથા પાછળ ચાલનાર સહિત પાંડવો તથા કૌરવો પણ પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ નહીં કરે, હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! હે નૃપ ! માટે દૈવની ઇચ્છાથી વા તમારા અન્યાયથી ભયંકર સ્વજનનો ક્ષય થાય છે.

एतस्मात्कारणाद् घोरो वर्त्तते स्वजनक्षयः ।

दैवाद्वापुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नुप ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे गुर्जरभाषायां त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૦૩ ॥

— ૩૩૩ સંકલ્પ સંકલ્પ ૩૩૩ —

અધ્યાય ૧૦૪ થો. વાળ્મેયોનું યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ-અર્જુનસ્તાન્નરથાઘ્રઃ સુશર્માનુચરાન્નૃપાન્ ।

મનયત્પ્રેતરાજસ્ય સદનં સાયકૈઃ શિતૈઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પુરૂષમાં સિંહરૂપ અર્જુને, સુશર્માના અનુચર રાજાઓને, તીક્ષ્ણ બાણે કરી યમરાજના લોક પ્રત્યે મોકલી દીધા. સુશર્માએ પણ બાણે કરી સંગ્રામમાં અર્જુનને વિંધી, સિત્તેર બાણથી વાસુદેવ લગવાનને વિંધી, વળી બીજા નવે કરી અર્જુનને વિંધ્યો. મહારથી ઇંદ્રપુત્ર અર્જુને બાણના ઓધથી તેને વારી રાખી, તેના યોદ્ધાઓને યમપુરીમાં મોકલી દીધા. પ્રલય સમયના કાળની પેઠે તેણે મારવા માંડેલા મહારથિઓ, ભયથી નાસવા લાગ્યા, હે મારિષ ! એ રીતે કેટલાક ઘોડાઓને, કેટલાક રથોને તથા કેટલાક યોદ્ધાઓ હાથિઓને મૂકી દશે દિશાઓમાં ભાગવા લાગ્યા. હે વિશાંપતે ! બીજાઓ તો ઘોડા, હસ્તિ તથા રથોને સાથે લઈ સંગ્રામમાંથી નાકા. કેટલાક પાયદળો પણ તે મહા સંગ્રામમાં શસ્ત્ર મૂકી અપેક્ષા રહિત થઈ, તે તે ઠેકાણે દોડતા હતા. વિગત દેશના રાજા સુશર્માએ તથા બીજા શ્રેષ્ઠ રાજાઓએ વારંવાર વાર્યા તોપણ તે ઉભા રહ્યા

નહીં. તે સમે નાસ ભાગમાં પડેલા પોતાના મૈન્યને જોઈ તમારો પુત્ર દુર્યોધન, સર્વ મૈન્ય સહિત બીજાને આગળ કરી ત્રિગર્ત રાગના રક્ષણ વાસ્તે મોટા ઉદ્યોગ સહિત અર્જુન સામે દોડ્યો. સંગ્રામમાં સર્વ લાભઓ સહિત આણુ નાખતો તે, એકઠો ઉભો રહ્યો, બાકી સર્વ પુરૂષો ભાગી ગયા. હે રાગન ! કવચ પહેરેલા પાંડવો પણ, સર્વ ઉદ્યોગ સહિત અર્જુનના રક્ષણ વાસ્તે, જ્યાં બીજા હતા ત્યાં આવી ઉભા રહ્યા. સંગ્રામમાં ગાંડીવ ધનુષ ધારણ કરનાર અર્જુનનું લયંકર પરાક્રમ તેઓ જાણતા હતા, તો પણ હાહાકારથી થયો છે ઉત્સાહ જેમને એવા તેમણે ચોતરફથી બીજાને વિંટી લીધા. તે વખતે તાડના ચિન્હયુક્ત ધ્વજ વાળા શરવીર તેમણે ગ્રંથી વગરના બાણે કરી, પાંડવની સેનાને ઢાંટી દીધી. હે મહારાજ ! ત્યાર પછી એકઠા મળેલા સર્વ કૌરવોએ મધ્યાન્હના સૂર્ય થયા તે વખતે પાંડવ સાથે મોટું યુદ્ધ આરંભ્યું. જેમાં શરવીર સાત્યકિ પાંચ બાણથી કૃતવર્માને વિંધી, બીજા હજારો બાણ ફેંકતો સંગ્રામમાં ઉભો રહ્યો. તેમજ દુપદ રાગને તીક્ષ્ણ બાણે કરી દ્રોણાચાર્યને વિંધી, બીજા સિતેર બાણ તેની ઉપર નાંખી, પાંચે કરી એના સારથિને વિંધ્યો. બીજા સેને તો, પ્રપિતામહ આર્ષ્ટિક રાગને વિંધી, વનમાં સિંહ જેમ શબ્દ કરે તેમ મોટા શબ્દ કર્યો. ચિત્રસેન, ઘણાક બાણે કરી અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુને વિંધ્યો તો પણ શરવીર તેણે હજારો બાણ ફેંકતાં સંગ્રામમાં ઉભા રહી, પણ બાણે કરી ચિત્રસેનને અત્યંત વિંધ્યો. એ રીતે સંગ્રામમાં પરસ્પર મામા આવેલા શ્રેષ્ઠ તે બેઉ, આકાશમાં મહા લયંકર બુધ તથા શનૈશ્વરની પેઠે શોભતા હતા. વળી બળવાન પારકા શરવીરને હણનાર, સુભદ્રા પુત્ર અભિમન્યુએ, નવ બાણે કરી એના ચાર ઘોડા તથા સારથિને મારી શબ્દ કર્યો. હે વિશાંપતે ! મહારથી તે પણ, હણાએલ અશ્વવાળા રથમાંથી નીચે કુદી તરત દુર્મુખના રથમાં ચઢી બેઠો. પરાક્રમી દ્રોણાચાર્ય તો, ગ્રંથી વગરના બાણે કરી દુપદને ભેદી, તેના સારથિને પણ વિંધ્યો. પીડાયેલો દુપદ રાગ, પૂર્વના વેરને યાદ કરી વેગવાન અશ્વે કરી ત્યાંથી નાસી ગયો. બીજા સેને મુદ્ધર્ત માત્રમાં સર્વ મૈન્ય જોતાં આર્ષ્ટિક રાગને, અશ્વ, સારથિ તથા રથ વગરનો કર્યો. સંભ્રમ સહિત પરમ સંશયને પ્રાપ્ત થયેલો પુરૂષમાં ઉત્તમ આર્ષ્ટિક, રથમાંથી નીચે કુદી તરત લક્ષ્મણના રથમાં ચઢી બેઠો, સાત્યકિ તો મહા સંગ્રામમાં, કૃતવર્માને ઘણાક બાણે કરી વારી રાખી, બીજા પાસે જ્યાં પીછા આંધેલા તીક્ષ્ણ સાઠ બાણે કરી તેને વિંધી, મોટા ધનુષને હલાવતાં નૃત્ય કરતો હોય તેની પેઠે રથમાં શોભતો હતો. બીજા પણ, તેની ઉપર સુવર્ણનાં ચિત્ર તથા મોટા વેગવાળી, નાગ કન્યા જેવી સુંદર લોહમય મોટી શક્તિ નાંખી મૃત્યુ સરખી દુઃખે કરી જીતાય નહીં એવી આવતી તેને મોટા યશવાળા ટુણિયુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાત્યકિએ જીતરી, તેથી પરમ દારૂણ તે શક્તિ તેને વાગ્યા વગર મોટી ક્રાંતિવાળા ઉંઝાડિયાની પેઠે, પૃથ્વી ઉપર પડી. ટુણિયુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાત્યકિએ તો, સુવર્ણ જેવી ક્રાંતિવાળી પોતાની શક્તિને ગ્રહણ કરી વેગથી તે બીજાના રથ ઉપર નાખી. એ રીતે વેગથી નાખેલી તે, વેગે કરી પ્રલય સમયની રાત્રિ જેમ મનુષ્ય ઉપર જાય તેમ બીજા સામે ગમ. આવતી તેને જોઈ તત્કાળ, બીજા અત્યંત તીક્ષ્ણ ક્ષુરમ્ર નામના બે બાણે કરી તેને કાપી નાખી, તેથી તે પૃથ્વી ઉપર પડીને નાશ પામી પછી શત્રુને મારનાર કોયે ભરાયેલા ગંગાપુત્ર બીજા નવ બાણે કરી તેને વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો, એટલામાં રથ, હસ્તિ તથા અશ્વ સહિત પાંડવોએ સાત્યકિના રક્ષણ વાસ્તે ચોત-

રક્ષી બીખને વિંટી લીધા. ત્યાર પછી સંગ્રામમાં જીતવાની ઇચ્છાવાળા કૌરવ તથા પાંડવોનું ર્વાં ઉભાં કરનાર મહા બચંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

તતઃ પ્રવવૃત્તે યુદ્ધં તુમુલં રોમહર્ષણમ્ ।

પાંડવાનાં કુરૂણાં ચ સમરે વિજયૈષિણામ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि बाष्पेययुद्धे गुर्जरभाषायां
चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

અધ્યાય ૧૦૫ ભો. યુધિષ્ઠિરે વર્તવિલો ત્રાસ.

સંજય ઉવાચ—દૃષ્ટ્વા भीष्मं रणेक्रुद्धं पांडवैरभिसंवृतम् ।

यथा मेघैर्महाराज तपांतेदिविभास्करम् ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે મહારાજ ! વર્ષાઋતુમાં આકાશમાં મેઘે કરી જેમ સૂર્ય વિંટાયો હોય તેમ પાંડવે વિંટાયલા ક્રોધાવિષ્ટ બીખને જોઇ, દુર્યોધને દુઃશાસનને કહ્યું કે હે ભર-તર્ષલ ! હે શૂરવીર ! શત્રુનો નાશ કરનાર, મોટા ધનુષવાળા આ શૂરવીર બીખને, શૂરવીર પાંડવોએ ચોતરફથી ઢાંકી દીધા, માટે એ મહાત્માનું તું રક્ષણ કર. કારણ કે રક્ષા કરેલા આપણા પિતામહ સંગ્રામમાં પાંડવ સહિત સાવધાન થયેલા પાંચાલોને મારશે, માટે તે કામમાં બીખનું રક્ષણ કરવું એજ સહિયા મોટું કામ હું માનું છું. મોટા વ્રત તથા ધનુષ-વાળા એ આપણું પણ રક્ષણ કરશે, માટે સૈન્યથી વિંટાયેલો તું, દુષ્કર કર્મ કરનાર પિતા-મહનું રક્ષણ કર. એવાં તેનાં વચન સાંભળી તમારો પુત્ર દુઃશાસન, સૈન્યથી બીખને ઘેરી લઇ સંગ્રામમાં ઉભો રહ્યો. તેટલામાં નિર્મળ ભાત્રાં, તરવાર તથા સાંગ ધારણ કરેલા યુદ્ધમાં કુશલ, શિખેલા ઉત્તમ સ્વારોયુક્ત મુંદર વેષવાળા પતાકા સહિત ગવિષ્ટ હજારો અશ્વ સૈન્યે કરી સુખલ પુત્ર શકુનિએ, નકુલ, સહદેવ તથા પાંડુપુત્ર ધર્મરાજ, પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ એ ત્રણને ચોતરફથી ઘેરી લીધા. તે સમે દુર્યોધન રાજ્યએ પણ દશ હજાર શૂરવીર ધોડેસ્વાર, પાંડ-વોને વારી રાખવા વાસ્તે મોકલ્યા. ગુરૂની પેઠે મોટા વેગવાળા સંગ્રામમાં પેઠેલા તે ધોડાઓની ખરીથી હણાયલી પૃથ્વી શબ્દ કરતાં કંપવા લાગી. પર્વતમાં બળતાં મોટાં વાસિ વનના જેવો અલંત મોટો ધોડાઓની ખરીઓનો શબ્દ સંભળાતો હતો. કુદતા ધોડાઓથી ઉડતી રજે કરી સૂર્ય ઢંકાઇ ગયો. વેગવાન ધોડાઓથી પાંડવની સેના પણ, મોટા વેગથી આવતા હસોએ કરી મોટું તળાવ ક્ષોભ પામે તેમ ક્ષોભ પામી. તેમની હણે-ણાટીના શબ્દે કરી કંઈ પણ સંભળાતું ન હતું. તે સમે યુધિષ્ઠિર રાગ, માત્રી પુત્ર નકુળ તથા સહદેવે, વર્ષાઋતુમાં અતિ ભરેલા પૂર્ણિમાને દિવસે વૃદ્ધિ પામેલા મહાં સમુદ્રના વેગને જેમ કિનારો વારી રાખે તેમ ધોડેસ્વારોના વેગને પોતાના વેગથી વારી રાખ્યો. પછી દૃઢ ધનુષવાળા રથમાં બેઠેલા તેમણે, ગ્રંથી વગરના આણે કરી ધોડેસ્વારોને તેમનાં મસ્તક કાપતાં મારવા માંડ્યા. તેમણે મારવા માંડેલા તે, હસ્તિઓએ નારવા માંડેલા મોટા હસ્તિઓ પર્વતની ગુફામાં પડે તેમ પડવા લાગ્યા. દશે દિશાઓમાં વિચરતા ધોડેસ્વારો પણ, ગ્રંથી વગરના આણ તથા ભાલાએ કરી શત્રુઓનાં મસ્તકો કાપતા હતા. તરવારથી

હણાયલા કેટલાક ઘોડેસ્વારો, મોટાં ઋક્ષો જેમ ફળોનો ત્યાગ કરે તેમ મસ્તકોનો ત્યાગ કરતા હતા. ઘોડેસ્વાર સહિત મારવા માંડેલા ઘોડાઓ, પડેલા તથા પાડવા માંડેલા ચોતરફ દેખાતા હતા. મારવા માંડેલા બચથી પીડાયેલા કેટલાક ઘોડાઓ, સિંહને પામી પોતાના પ્રાણ બચાવવા વારતે જેમ મૃગો નાસે તેમ નાસતા હતા. હે મહારાજ ! એ રીતે તે મહા સંગ્રામમાં પાંડવો શત્રુને જીતી ભેરીના શબ્દ સાથે શંખના શબ્દ કરવા લાગ્યા. તે વખતે દીન થયેલા દુર્યોધન રાજાએ પરાજય પામેલા પોતાના સૈન્યને જોઈ, મદ્ર દેશના અધિપતિ શલ્યને કહ્યું કે, હે મહાબાહો ! હે પ્રમો ! નકુલ તથા સહદેવ સહિત આ પાંડુ રાજાને મોટો પુત્ર યુધિષ્ઠિર તમે જોતાં આપણી સેનાને નસાડે છે, માટે હે મહાબાહો ! કિનારો જેમ સમુદ્રને વારી રાખે, તેમ તેને વારો. કારણ તમે કાષ્ઠથી સહન થાય નહીં એવા બળ તથા પરાક્રમવાળા સંભળાઓ છો. એવા તમારા પુત્રનાં વચન સાંભળી પ્રતાપવાન શલ્ય, રથસમુદાય સંહિત જ્યાં રાજા યુધિષ્ઠિર હતા ત્યાં ગયો. તેજ વખતે પોતા સામે આવતા શલ્યના અત્યંત મોટા સૈન્યના વેગને વારી રાખી, પાંડુ પુત્ર મહારથી ધર્મરાજાએ તરત દશ બાણે કરી શલ્યને સ્તનના મધ્યભાગમાં વિંધ્યો, અને નકુળ તથા સહદેવે પણ સિત્તેર બાણથી તેને વિંધ્યો. મદ્રદેશના અધિપતિ શલ્યે પણ તે સર્વને ત્રણ ત્રણ બાણથી વિંધી, વળી તીમ્બુ કરેલા સાઠ બાણે કરી યુધિષ્ઠિરને વિંધી, એ એ બાણે કરી નકુળ તથા સહદેવને પણ વિંધ્યા. તેટલામાં મહાબાહુ ભીમસેન, જાણે મૃત્યુના મુખમાં ગયા હોય તેમ શલ્યના રથ પાસે પ્રાપ્ત થયેલા યુધિષ્ઠિરને જોઈ શત્રુને મારનાર તેમની પાસે આવો ઉભો રહ્યો. પશ્ચી પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય કરી સૂર્ય અસ્ત થતા માંડ્યા ત્યારે બચકર દારણ યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

તતો યુદ્ધં મહાગ્રોરં પ્રાવર્તત સુદ્રારુણં ।

અપરાંદિશમાસ્થાય પતમાને દિશાકરે ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि गुर्जरभाषायां पंचाधिक-
शततमोऽध्यायः ॥ ૧૦૫ ॥

અધ્યાય ૧૦૬ ઠો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉશ્કેર્યો.

संजय उवाच-ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः ।

आजघानरणे पार्थान्सहसेनान्समंततः ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! પછી ક્રોધે ભરાયેલા તમારા પિતા, તીક્ષ્ણ ઉત્તમ બાણે કરી સેના સહિત પાંડવોને ચોતરફથી મારવા લાગ્યા. બારે કરી ભીમને, નવે કરી સાત્યકિને, ત્રણે કરી નકુળને, સાતે કરી સહદેવને, બાર બાણે કરી એ બાહુ તથા વક્ષસ્થળમાં યુધિષ્ઠિરને, ત્યાર પછી ધૃષ્ટદુમ્નને વિંધી મહા બળવાન તેમણે મોટો શબ્દ કર્યો. નકુળે બારથી, સાત્યકિએ ત્રણથી, ધૃષ્ટદુમ્નને સિત્તેરથી, ભીમસેને સાતથી તથા યુધિષ્ઠિરે બાર બાણથી પિતામહને વિંધ્યા. દ્રોણાચાર્યે તો સાત્યકિ તથા ભીમસેનને યમદંડ જેવા તીક્ષ્ણ પાંચ પાંચ બાણે કરી વિંધ્યા તે બેઉએ પણ ત્રણ ત્રણ બાણે કરી, અંકુશોએ કરી મોટા હસ્તિને વિંધે તેમ તે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણને વિંધ્યા. સૌવીર, કિતવ, પ્રાચી દિશાના, પશ્ચિમ દિશાના, ઉત્તર

દિશાના, માલવ, અભિષાલ, શરસેન, શિખિ તથા વસાતિઓ, એટલા તીક્ષ્ણ આણે કરી હજીયા છતાં સંગ્રામમાં ભીષ્મને છુટા મૂક્યા નહિ. બીજા કેટલાક વિવિધ પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરેલા, નાના પ્રકારના દેશમાંથી આવેલા રાજાઓ, પાંડવો સામે આવી યુદ્ધમાં ઉભા હતા. હે રાજન ! પાંડવો પણ પિતામહ ભીષ્મને ઘેરી ઉભા. એ રીતે ચોતરફથી રથના ઓઢે કરી વિંટાયલા, પરાજય પામેલા નહીં એવા તે વનમાં વધેલા અમિતી પેઠે, પારકાઓને બાળતાં પ્રજ્વલિત થયા. રથરૂપ છે અરણ્યગાર જેનું, ધનુષરૂપ જ્વાળાવાળા, ખર્જૂ, શક્તિ તથા ગદ્યરૂપ છે ઇંધન જેમાં, આણુરૂપ તણુખાવાળા ભીષ્મરૂપ અમિ, શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિયોને બાળતો હતો. સુવર્ણના પૃથ્વ ભાગવાળાં ગૃધ્રનાં પિંછ બાંધેલાં સારી રીતે પાયેલાં કર્ણિક, નાલીક તથા નારાય નામનાં આણે કરી તેના સૈન્યને ઢાંકી તીક્ષ્ણ આણે કરી ધ્વજ તથા રથિયોને પાડી સર્વ શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ મહાબાહુ તેમણે પાંદડા વગરનાં તાલવનોની પેઠે, રથસમુદાય, હસ્તિ તથા અશ્વોને મનુષ્ય વગરના કર્યા. હે ભારત ! વજ્રના શબ્દ સંરખો તેમની પ્રત્યંચા તથા મોઘને શબ્દ સાંભળી સર્વ પ્રાણીઓ કંપવા લાગ્યાં. તેમના નાખેલા ક્રોધ આણુ પણ દોગટ જતા ન હતા, તેમ તેમના ધનુષમાંથી નિકળેલા આણુ કવચમાં પણ અડકતા ન હતા. હે રાજન ! હજીયા છે શૂરવીર જેમાંથી, એવા વેગવાન ઘોડા યુક્ત રથોને રણસંગ્રામમાં ચોતરફ દોડતા અમે દેખતા હતા. ચેદિ, કાશી તથા કર્ણ દેશના કુળવાન સંગ્રામમાં શરીર ત્યાગ કરનાર પાછા ન ફરનાર સુવર્ણથી શોભતી ધ્વજવાળા પ્રખ્યાત યોદ્ધા હજાર મહારથિઓ અશ્વ, રથ તથા હસ્તિ સહિત સંગ્રામમાં મોઢાં કાઢેલા કાળ જેવા ભીષ્મને પામી, પરલોક વાસ્તે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જે યુદ્ધમાં કેટલાક ભાગ્યા છે આરા ઉપરકર જેમનાં એવા અને કેટલાક ભાગેલા પેડાંવાળા હજારો રથોને અમે જોતા હતા. છત્રી સહિત ભાગેલા રથ, પાડેલા રથિયો, કપાઈ ગયેલા આણુ, સુંદર કવચ, પટ્ટા, ગદા, ગોદણ, તીક્ષ્ણ આણુ, રથ નીચેનો ભાગ, ભાયાં, ભાગેલાં ચક્ર, બાહુ, ધનુષ, ખડ્ગ, કુંડળ સહિત મસ્તક, હાથ તથા આંગલીના મોઘ, પાડેલા ધ્વજ તથા અનેક તરેહથી કપાઈ ગયેલા ધનુષે કરીને રણમૂર્તિ ઢાંકાઈ ગઈ હતી. હે રાજન ! હજીયા છે સ્વાર જેના એવા હસ્તિઓ, ઘોડાઓ, ઘોડેસ્વારો, હજારો હજાર પ્રાણુ સહિત થઈ સંગ્રામમાં પડતા હતા. ભીષ્મના આણેકરી પીડાયલા નાસતા મહારથિઓને શૂરવીર પાંડવો યત્નથી પણ વારવા સમર્થ ન થયા. હે મહારાજ ! ઇંદ્ર જેવા પરાક્રમવાળા ભીષ્મે, મારવા માંડેલી પાંડવની મોટી સેના ભાગી, જેમાં બેજણુ પણ સાથે દોડતા ન હતા. વિંધ્યા છે રથ, હસ્તિ તથા અશ્વ જેમાં પડેલા ધ્વજે કરીને સંકુલ ચંતન સહિત પાંડવોનું સૈન્ય હાલાકાર કરવા લાગ્યું. જેમાં પિતા પુત્રને, પુત્ર પિતાને તથા દૈવ પ્રેરણા કરેલા મિત્ર મિત્રને મારતો હતો. કેટલાક પાંડવ તરફના સૈનિકો, કવચ મૂકી ઝૂગ કેશથી ચોતરફ દોડતા દેખાતા હતા. ભાગી ગયા છે રથ દંડ જેમાં એવું પાંડવોનું સૈન્ય, ભડકેલાં ગાયોનાં ટોળાંની પેઠે, પીડિત સ્વર કરતું દેખાતું હતું. ભંગાણુ પડેલા સૈન્યને જોઈ, યાદવ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ, ઉત્તમ રથ ઉભો રાખી અર્જુનને કહેવા લાગ્યા કે, હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! હે પાર્થ ! તારો ઇચ્છિત વખત પ્રાપ્ત થયો છે. જો મોઢે કરી મુઝાતો ન હોય તો આ વખતે પ્રહાર કર. હે શૂરવીર ! હે શત્રુને દમન કરનાર ! પૂર્વે વિરાટ નગરમાં સંજયની સમક્ષ તે કહ્યું હતું કે રાજાઓના યુદ્ધમાં ભીષ્મ તથા દ્રોણ છે મુખ્ય જેમાં એવા દુર્યોધનના સર્વ સૈનિકોને અને બીજા પણ

રી સાથે યુદ્ધ કરશે તેને સંગ્રામમાં પરિવાર સહિત હું મારી નાખીશ, તે તારું વાક્ય સફળ કર. ક્ષત્રિય ધર્મને યાદ કરીને સંતાપ રહિત થઈ યુદ્ધ કર એવાં વાસુદેવનાં વચન ભળી, રિથર દષ્ટિ રાખી નીચું જોઈ નિષ્કામની પેઠે અર્જુનને તેમને આવી રીતે કહ્યું કે, રવા ભાયક નહીં એવા સંબંધિઓને મારી, ઉત્તર ફળ જેનું નરક છે, એવું રાજ્ય પાવવું, વા, વનમાં જઈ દુઃખ ભોગવવાં તે એમાં શાથી મારૂં કલ્યાણ થાય ? એમ કહી ની કહ્યું કે, જ્યાં બીજી છે ત્યાં મારા રથ હાંકા, તમારાં વચન પ્રમાણે હું કરીશ, ને કૌરવના તામહ દુઃખથી મહન થાય નહીં એવા બીજીને પાડીશ. અર્જુનનાં વચન સાંભળી, માધવ જવાને સૂર્યની પેઠે દુઃખ કરીને પણ જેની સામું જોઈ શકાય નહીં એવા બીજી જ્યાં તા, ત્યાં શ્વેત-ધોડાઓને હાંક્યા. બીજી સામે જતા અર્જુનને જોઈ, યુધિષ્ઠિરનું મોટું ન્ય બધું પાછું આવ્યું તે સમે કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ બીજીને સિંહની પેઠે વારંવાર ગર્જના કરી, જાના વરસાદે કરી તરત અર્જુનના રથને હાંકી દીધો. હે ભારત ! ક્ષણમાત્રમાં તેનો રથ, રથિ તથા ધોડાઓ સહિત બીજીને નાખેલા મોટા જાણુના વરસાદથી દેખાતાં બંધ થયાં. પણ વાસુદેવ ભગવાને ધૈર્ય રાખી બીજીના જાણે કરી વિંધાયેલા ધોડાઓને તેમની મે ચલાવ્યા. અર્જુનને મેઘ જેવા શબ્દવાળું દિવ્ય ધનુષ અહણ કરી, તીક્ષ્ણ જાણે કરી જીમનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે સમે હજીએક ધનુષવાળા તમારા પિતા બીજીને, નિગેપ ત્રમાં બીજી મોટું ધનુષ અહણ કરી તેને સજ્જ કરી, મેઘ જેવા શબ્દવાળું તે, એ હાથથી ચ્યું. અર્જુનને તે પણ કાપી નાખ્યું. તે વખતે અર્જુનની શીઘ્રતા જોઈ પ્રશંસા કરતાં ગાપત્ર બીજી, ધનુષ ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુનને કહ્યું કે, કુતિસુત ! હે મહાબાહો ! હે મુને દમન કરનાર ! ‘બહુ સાંડે, બહુ સાંડે,’ એમ કહી સુંદર બીજી ધનુષ અહણ કરી, જણે અર્જુનના રથ પ્રત્યે જાણુ નાખ્યા. તે વખતે ધોડા હાંકવામાં પરમ ચાતુર્ય દેખાડતા સુંદર ભગવાને, મંડલાકારે રથને ફેરવતાં તેમના જાણુ અફળ કર્યા બીજીના જાણુથી ન થયેલા પુરૂષમાં સિંહરૂપ તે જોઈ, શિંગડે કરીને ક્ષત થયેલા બે બલિબર્દ શોભે, તેમ ભતા હત. વાસુદેવ ભગવાન અર્જુનનું યુદ્ધમાં મૃદુપાણું તથા નિરંતર યુદ્ધમાં જાણુનો સાદ કરતા જોઈ સેનાના મધ્યમાં આવી શ્રેષ્ઠ પાંડવના સૈનિકોને મારતા, તપતા સૂર્ય માન યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં પ્રવચની પેઠે ઘણુ વાળતા બીજીને જોઈ પારકા શરવીરને હજી-ર મહાબાહુ માધવ ભગવાન તે સહન કરી શક્યા નહિ. હે મારિષ ! અર્જુનના શ્વેત ડાઓને મૂકી યોગી એવા વાસુદેવ ભગવાન તે મોટા રથ ઉપરથી નીચે ફેદી ભુજરૂપ યુધવાળા બળવાન હાથમાં ચાળખા સહિત તેજસ્વી સિંહની પેઠે વારંવાર શબ્દ કરતા ચરણે કરી પૃથ્વીને વિદારણ કરતા હોય તેની પેઠે ઘણુ તેજવાળા ક્રોધથી તાત્ર સમાન વાળા જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ, મહા સંગ્રામમાં તમારી તરફનાઓનાં ચિત્તને ગળતા હોય તો તેની પેઠે બીજીને મારવાની ઇચ્છાથી તેમની સામે દોડ્યા. યુદ્ધમાં બીજી સામે દોડતા ધવને જોઈ હે મહારાજ ! તે તે ઠેકાણે ‘બીજી હજીયા, બીજી હજીયા,’ એ રીતે ઝાટ થવા માંડ્યો. પિતાંબર વસ્ત્ર ધારણ કરેલા નીળમણિ સરખા સ્થામ, બીજી સામે જતા જનાર્દન, ચોતરફથી વિજળીયુક્ત મેઘ શોભે તેમ શોભતા હતા. સિંહ જેમ હસ્તિ મે દોડે, યૂથનો પતિ બલીવર્દ જેમ બળદ સામે દોડે, તેમ યાદવમાં શ્રેષ્ઠ તે, શબ્દ કરતાં ન કરી બીજી સામે દોડ્યા. સંગ્રામમાં આવતા પુંડરીકાક્ષને જોઈ ધૈર્યથી મોટું ધનુષ

એચી, અસંભ્રાંત થિતે ગોવિંદ ભગવાનને તેમણે કહ્યું કે, હે પુંડરીકાક્ષ ! હે દેવ ! આવો, આવો, હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે યાદવમાં શ્રેષ્ઠ ! આ મોટા સંગ્રામમાં તમે મને પાડો. હે દેવ ! હે અનધ ! હે કૃષ્ણ ! સંગ્રામમાં તમે હણેલો હું લખ્ધ પ્રતિષ્ઠ થઈશ, માટે હે અનધ ! તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે મને મારો, હું તમારો દાસ છું, એમ તેમણે કહ્યું તેટલામાં મહાપ્રાહ્લ અર્જુને પાછળ દોડી, એ હાથથી કેશવને પકડી રાખ્યા. અર્જુને પકડેલા કમળ જેવા નેત્રવાળા પુરૂષોત્તમ, અર્જુનને ધસડી વેગથી ચાલ્યા. વિપક્ષી શરવીરને હણનાર અર્જુને બળથી ચરણારવિંદ ગ્રહણ કરી, દશમે પગલે કેશવ ભગવાનને પકડી રાખ્યા. તે સમે પીડિત થયેલા સ્નેહી તેમણે ક્રોધથી આકુળ નેત્રવાળા સર્પની પેઠે શ્વાસોશ્વાસ કરતા શ્રીકૃષ્ણને સ્નેહથી કહ્યું કે—હે મહાપ્રાહ્લ ! પાછા વળો, અનૃત કરવા તમે યોગ્ય નથી. હે માધવ ! તમે પૂર્વે કહેલું છે કે, ‘ હું યુદ્ધ નહીં કરું, ’ ને આ સમે તમે એમને મારશો તો લોકો તમને મિથ્યાવાદી કહેશે. આ સર્વ ભાર મારી ઉપર છે. હું શસ્ત્ર, સત્ય તથા સૂક્તના સમખાંધ કહું છું કે, પિતામહને હું મારીશ, કારણ હું શત્રુનો નાશ કરનાર ! એમ મારવાથી શત્રુના અંતને પામીશ. આજ્ઞા ક્રોધથી સહન થાય નહીં એવા મહારથિ બીષ્મને અંતકાળે પૂર્ણચંદ્ર અસ્ત થાય તેમ મં પાડેલા તમે જોશો. મહાત્મા અર્જુનનાં એવાં વચન સાંભળી, ક્રોધાવિષ્ટ માધવ ભગવાન, કાંઈ પણ બોલ્યા વગર પાછા રથ ઉપર ચઢી બેઠા. રથમાં બેઠેલા પુરૂષમાં સિંહરૂપ તે બેઠે ઉપર શંતનુપુત્ર બીષ્મે, મેઘ જેમ બે પવંત ઉપર જળનો વરસાદ કરે તેમ બાણનો વરસાદ કર્યો. વસંત ઋતુમાં સૂર્ય જેમ ફિરણાવ્ય કરી તેજ ગ્રહણ કરે તેમ તમારા પિતા બીષ્મ યોદ્ધાઓના પ્રાણ ગ્રહણ કરતા હતા. જે રીતે કૌરવના સૈન્યને યુદ્ધમાં પાંડવો નાશ કરતા હતા તેમજ તમારા પિતા બીષ્મ, પાંડવ સૈન્યનો નાશ કરતા હતા. હણાયાં તથા બાગ્યાં છે સૈન્ય જેનાં એવા ઉત્સાહ વગરના બેદયુક્ત ચિત્તવાળા તે ક્રોધની ઉપમા અપાય નહીં એવા બીષ્મને પોતાના તેજથી તપતા મધ્યાન્હના સૂર્યની પેઠે સામું જોવા પણ સમર્થ ન થતા હતા. બીષ્મે મારવા માંડેલા બચથી પીડાયલા પાંડવ તરફના હજારો હજાર યોદ્ધાઓ સંગ્રામમાં કર્મ કરતાં મનુષ્યને અતિક્રમણ કરનાર પરાક્રમવાળા બીષ્મને જોતા હતા. હે ભારત ! એ રીતે બળવાન બીષ્મે ભગાડવા માંડેલાં પાંડવનાં સૈન્ય ગારામાં ખુંચી ગયેલી ગાયોની પેઠે તથા બેદ પામેલી દુર્બળ કાઠિયોની પેઠે ક્રોધ પણ રક્ષણ કરનારને જોઈ શક્યાં નહીં. હે ભારત ! દુઃખે કરીને પણ કંપાવી શકાય નહીં એવા બાણના ઓધ નાખતા રાગ્યોને અત્યંત તપાવતા બાણરૂપ જ્વાળાવાળા તપતા સૂર્ય મરખા મહારથિ બીષ્મ સામે જોવા પણ ક્રોધ સમર્થ થતા ન હતા. એ રીતે પાંડવ સેનાને તે મર્દન કરતા હતા તેટલામાં સૂર્ય અસ્તાચ્છ પ્રત્યે ગયા. તે સમે શ્રમથી દુર્બળ થયેલાં સૈન્યોનું યુદ્ધની સમાપ્તિ કરવાનું મન થયું.

विमृष्टतस्तस्य तु पांडुसेनामस्तंजगामाथ सहस्रराष्ट्रिः ।

ततो बलानां श्रमकशितानां मनोबहारं प्रति संबभूव ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्ति
गुर्जरभाषायां षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

અધ્યાય ૧૦૭ મો. યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને તેમનું મૃત્યુ પૂછ્યું.

સંજય ઉવાચ—યુધ્યતામેઘ તેષાં તુ માસ્કરોસ્તમુપાગતે ।

સંધ્યા સમમવદ્ધોરા નાપદ્યામતતોરણં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે યુદ્ધ કરતા હતા તેટલામાં સૂર્ય અસ્ત થવાથી ભયંકર સંધ્યાકાળ થયો, અમો યુદ્ધને દેખતા બંધ પડ્યા. હે ભારત ! પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ, સંધ્યાકાળે ભીષ્મે મારવા મોડેલાં ભયે કરીને વિદ્વલ, શસ્ત્ર રહિત પાછા વળી ભાગવાને તત્પર થયેલા એવા પોતાના સૈન્યને, યુદ્ધમાં અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા પોતાના સૈનિકોને પીડતા મહારથિ ભીષ્મને, અને તેમણે પરાજય પમાડેલા ઉત્સાહ વગરના મહારથિ સોમકોને જોઈ, યુદ્ધથી વિરામ પામવાનો વિચાર કરી, મર્યેને યુદ્ધમાંથી વિરામ પમાડ્યા. તેમજ તમારા સૈન્યોને પણ યુદ્ધથી વિરામ મળ્યો. તે વખતે સંગ્રામમાં ક્ષત થયેલા મહારથિયો, પોતપોતાના તંત્રીમાં ગયા. પાંડવો તો સંગ્રામમાં ભીષ્મનું પરાક્રમ જોઈ તેમના બાણથી અત્યંત પીડાયલા શાંતિ પામતા ન હતા. હે ભારત ! તમારા પુત્રોએ વંદન કરેલા તથા પ્રશંસા કરેલા ભીષ્મ પણ સંગ્રામમાં, સંજય સહિત પાંડવોને જીતી, પ્રસન્ન થયેલા કૌરવ સહિત પોતાના તંત્રીમાં ગયા. ત્યાર પછી સર્વ પ્રાણીને અત્યંત મોહ કરનારી રાત્રિ પડી. તે ભયંકર રાત્રિ વિષે વ્રજિષ્ઠ સહિત પાંડવ કોપથી સહન ન થાય એવા સંજય, મંત્રના નિશ્ચયમાં ચતુર વ્યગ્રતા રહિત મહા બળવાન સર્વે જણ આ સમે આપણું શ્રેય કેમ થાય એવો વિચાર કરવા લાગ્યા. હે નૃપ ! યુધિષ્ઠિર રાજાએ, ધણીવાર પોતાના મનમાં વિચાર કરી, વાસુદેવ સામું જોઈ, આ રીતે તેમને કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! નળ નામના તૃણના વનને હસ્તિ જેમ ખુદે તેમ મારા સૈન્યને મર્દન કરતા ભયંકર પરાક્રમવાળા મહાત્મા ભીષ્મને જુવો. વૃદ્ધિ પામેલા અગ્નિની પેઠે આપણા સૈન્યને બાળતા એ મહાત્મા સામે જેવાને પણ અમે ઉત્સાહવાન થતા નથો. તીક્ષ્ણ શસ્ત્રવાળા પ્રતાપવાન ક્રોધે ભરાયેલા ધનુષ ગ્રહણ કરી સંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકતા ભીષ્મ, ભયંકર તીક્ષ્ણ ઝેરવાળા મોટા તક્ક નામના નાગ જેવા લાગે છે. યમરાજ, દેવતાઓનો રાજા ઇંદ્ર, પાશ ધરનાર વરુણ તથા ગદા સહિત કુબેર એ લોકપાલોને જીતી શકાય, પણ મહા સંગ્રામમાં અત્યંત ક્રોધેલા ભીષ્મને જીતી શકાય નહીં. હે કૃષ્ણ ! સંગ્રામમાં ભીષ્મના પરાક્રમને જોઈ, મારી શુદ્ધિના દુર્બળ-પણથી હું શોક સાગરમાં જીરવો છું, માટે હે દુર્ધર્ષ ! હે કૃષ્ણ ! વનમાં જઈ મારું કલ્યાણ કરીશ, મને યુદ્ધ નથી રચ્યું; કારણ કે, ભીષ્મ હમેશ અમને મારે છે. જેમ પતંગ નામનો જંતુ, પ્રભવલિત અગ્નિ સામે દોડીને નાશ પામે, તેમ હે વાણેય ! પરાક્રમી હું રાજ્ય વાસ્તે ભીષ્મ સામે જઈ માત્ર ક્ષય પામું છું. હે મધુસૂદન ! શરવીર મારા ભાઈયો પણ મારે વાસ્તે બાણથી પીડાયા, રાજ્યભ્રષ્ટ થયા તથા વનમાં રખડ્યા, અને દ્રૌપદી પણ અત્યંત કલેશ પામ્યાં માટે જીવિત ચીજને હું દુર્લભ માનું છું તેનો બચાવ આ સમે દુર્લભ છે, માટે બાકી રહેલા જીવિતે કરીને ઉત્તમ ધર્મને હું આચરીશ. હે કેશવ ! ભાઈયો સહિત મારી ઉપર તમારે જો અનુગ્રહ કરવો હોય તો સ્વધર્મમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે મને હિત બતાવો. એ રીતે ધણા વિસ્તારવાળું તેમનું કહેવું સાંભળી, યુધિષ્ઠિર રાજાને સાંત્વના કરતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, હે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા ! હે ધર્મપુત્ર ! તમે જરાએ ખેદ ના કરો. શત્રુનો નાશ કરનાર દુઃખે કરી જીતાય નહીં એવા શરવીર, વાયુ તથા અગ્નિ મમાન તેજ્જ્વાળા, અર્જુન તથા

ભીમસેન, ને દેવપતિ સરખા માદ્રીપુત્ર નકુળ તથા સહદેવ જેવા તમારા ભાઈઓ છે, અથવા હે પાંડવ ! મને આજ્ઞા આપો તો તમારા સ્નેહને લીધે ભીષ્મ સાથે હું યુદ્ધ કરું. હે મહારાજ ! સંગ્રામમાં તમે પ્રેરેલો હું શું ન કરું ? અર્જુન તેમને મારવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય તો પુરૂષમાં સિંહરૂપ તેમને બોલાવી, ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રો જોતાં સંગ્રામમાં હું તેમને મારું. હે પાંડવ ! એ રીતે સંગ્રામમાં શરવીર ભીષ્મ હજીવાથી તમારો જ્ય થશે એમ જાણુતા હોય તો હે રાજન ! રણસંગ્રામમાં ઇંદ્ર સરખું મારું પરાક્રમ તમે જુવો. જે હું એક રથે કરી, મોટા અસ્ત્ર મૂકતા કુરૂવૃદ્ધ પિતામહને રથમાંથી પાડી મારીશ. જે મારા તે તમારા ને તમારા તે મારા માટે જે પાંડુ પુત્રના શત્રુઓ તે મારા પણ શત્રુ એમાં સંશય નહીં. વળી હે મહીપતે ! આ તમારા ભાઈ અર્જુન મારા સખા, સંબંધી તથા શિષ્ય છે માટે તેને વાસ્તે મારું માંસ ચૂંટીને પણ હું આપું. પુરૂષમાં સિંહરૂપ એ પણ મારે વાસ્તે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરે. હે તાત ! એ રીતે પરસ્પર સહાયતા કરવાનો અમારો કરાર છે, માટે હે રાજેન્દ્ર ! જે રીતે હું ચોક્કો થઈ યુદ્ધ કરું, તેમ તમે મને કહો. પૂર્વે ઉપપ્લવ્ય શહેરમાં અર્જુને, લોકની સમક્ષ ' હું ગંગાપુત્રને મારીશ, ' એ રીતે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, માટે બુદ્ધિમાન અર્જુનનું તે વચન આપણે પાળવું ને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરેલું મારે કરવું એમાં સંશય નહીં. અર્જુનને પણ એ ભાર તુચ્છ છે, માટે પરપુર જીતનાર ભીષ્મને સંગ્રામમાં ઉદ્યુક્ત થયેલો અર્જુન કોઈથી ન બને એવું કામ કરશે. હે નરાધિપ ! દૈત્ય તથા દાનવ સહિત ઉદ્યુક્ત થયેલા દેવતાઓને પણ અર્જુન મારે, ત્યારે ભીષ્મને મારે એમાં શું આશ્ચર્ય ! મહા પરાક્રમી બુદ્ધિ વગરના, થોડું છે જીવિત જેમનું એવા શંતનુપુત્ર ભીષ્મ, તુચ્છને મારે છે પણ કર્તવ્ય નથી જાણુતા. એવાં શ્રાકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હે મહા-બાહો ! હે માધવ ! જે રીતે તમે કહો છો, તેમજ છે. એ બધા તમારા વેગ ધારણ કરવામાં પૂરા પડી શકે નહીં. હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! માટે જે મારા પક્ષમાં તમે છો તેથી સર્વ ઇચ્છિત હું પામીશ, એમાં સંશય નથી, પરંતુ હે શ્રેષ્ઠ ! હે ગોવિંદ ! તમે મારા નાથ છો તેથી ઇંદ્ર સહિત દેવતાઓને પણ હું જીતું, ત્યારે ભીષ્મને જીતું એમાં તે શું આશ્ચર્ય. હે માધવ ! પોતાની વડાઈ વાસ્તે તમારી પાસે અનૃત કરાવવાનો હું ઉત્સાહ રાખતો નથી, માટે તમે તો યુદ્ધ કર્યા વગરજ કહ્યા પ્રમાણે અમારી સહાયતા કરો. પૂર્વે ભીષ્મે મારી સાથે એટલો કરાર કરેલો છે, કે, તારા હિત વાસ્તે હું વિચાર કરીશ, પણ તારે વાસ્તે કોઈ રીતે પણ યુદ્ધ નહીં કરું, દુર્યોધન વાસ્તે યુદ્ધ કરીશ, એ તને હું સત્ય કહું છું. આમ કહેલું છે, માટે હે માધવ ! મને રાજ્ય તથા વિચારના આપનાર પણ તેજ છે. એમને મારવાનો વિચાર પૂછવા વાસ્તે તેમની પાસે તમ સહિત આપણે સર્વ જઈએ. હે વાણ્સેય ! એકઠા મળી ત્યાં જઈ પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ એમને બધો વિચાર પૂછીએ, તો હે જનાર્દન ! આપણા હિતનું સત્ય વચન તે કહેશે. હે કૃષ્ણ ! જે રીતે એ કહેશે તે રીતે સંગ્રામમાં હું કરીશ. દૃઢ વ્રતવાળા તે આપણને જ્ય તથા સાચો વિચાર આપશે; ધારણ કે, પિતા વગરના બાલક એવા અમને એમણે મોટા કરેલા છે. હે માધવ ! પ્રિય પિતાના પિતા તે વૃદ્ધ ભીષ્મને હું મારવાને ઇચ્છું છું માટે ક્ષત્રિયની જીવિકાને ધિક્કાર છે. સંજય કહે છે કે, હે મહારાજ ! એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી, વૃષ્ણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, હે સદાપ્રાજ્ઞ ! હે રાજેન્દ્ર ! તમારું કહેવું મને રૂચે છે. પંડિત એવા દેવવ્રત ભીષ્મ,

જેવાથી પણ બાળી નાખે એવા છે. ગંગાપુત્રને તેમના વધનો ઉપાય પૂછવા સારૂ ચાલો. વિશેષે કરી તમારા પૂછવાથી તે સત્યજ્ઞ કહેશે. આપણે બધા કુરુકુળના પિતામહને પૂછવા સારૂ ત્યાં જઈ તેમને આપણા વિચાર પૂછીએ. પછી જે વિચાર તે આપે તે પ્રમાણે કાલ સવારથી આપણે શત્રુ સામે યુદ્ધ કરીએ. આવો વિચાર કરી શરવીર પાંડવો પરાક્રમી વાસુદેવ સહિત અસ્ત્ર તથા કવચ મૂકી, ભીષ્મના તંબુ પ્રત્યે જવા નિકળ્યા. ત્યાં જઈ ભરતકુળમાં ઐષ્ટ તેમને મસ્તકથી પ્રણામ તથા પૂજા કરી હિલા રહ્યા. તે સમે કુરુકુળના પિતામહ મહાબાહુ ભીષ્મે તેમને કહ્યું કે હે વાણેય ! હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે ધનંજય ! બોલો તમે કેમ આવ્યા. એમ કહી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન તથા નકુળ સહદેવને પણ તેમજ કહી વળી કહ્યું કે, આજ તમારા હર્ષને વધારનાર એવું શું હું કામ કરું તે કહો. અત્યંત દુઃખે કરી ન બને એવું તમારું કામ સર્વાત્મપણાએ કરી હું કરીશ. એ રીતે વારંવાર પ્રીતિથી કહેતા ગંગાપુત્ર ભીષ્મને દીન છે આત્મા જેનો એવા ધર્મરાજાએ પ્રીતિયુક્ત થઈ આ પ્રમાણે કહ્યું. હે સર્વજ્ઞ ! અમે જ્ય તથા રાજ્યને કેમ પામીએ, અને પ્રગ્નને સંશય કેમ ન થાય, હે સમર્થ ! તે મને કહો, અને તમારા વધનો ઉપાય પણ કહો. હે શરવીર ! સંગ્રામમાં અમે તમને દેવી રીતે સહન કરી શકીએ. હે કૌરવના પિતામહ ! તમારું સૂક્ષ્મ પણ છિદ્ર છેજ નહીં, કારણ સંગ્રામમાં તો સદા મંડલાકાર ધનુષથીજ આપ જેવામાં આવો છો. હે શરવીરને હણનાર રથમાં ખેસી ધનુષને ગ્રહણ કરતાં, સાંધતાં તથા ખેંચતાં અમે તમને જોતા નથી. રથ, અશ્વ, મનુષ્ય તથા હસ્તિઓને મારતા તમેને અમે રથમાં બેઠેલા બીજા સૂર્ય સરખા જોઈએ છીએ. હે ભરતકુળમાં ઐષ્ટ ! સંગ્રામમાં ક્ષય થાય તે રીતે બાણનો વરસાદ કરતા તમેને જીતવાનો કાણ ઉત્સાહ કરે એમ છે ? અર્થાત કાઈ પણ નહિ. મારી મોટી સેના પણ સંગ્રામમાં તમે ક્ષય પમાડી. જે રીતે યુદ્ધમાં તમને જીતીએ, જે રીતે મને રાજ્ય મળે, ને જે રીતે મારા સૈન્યનું કલ્યાણ થાય તે મને કહો. યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી, શંતનુપુત્ર ભીષ્મે પાંડવોને કહ્યું કે હે કૌતેય ! હે સર્વજ્ઞ ! હું જીવતે તો સંગ્રામમાં ક્યારે પણ તમારો જ્ય નહીં થાય, એ હું તમને સત્ય કહું છું. હે પાંડવો ! યુદ્ધે કરી મને જીત્યા પછી તમારો જ્ય થશે, માટે સંગ્રામમાં જ્યને ઇચ્છતા હો તો મને મારો. હે પાંડવો ! જે રીતે સુખે કરી મને પ્રહાર કરી શકો તે રીતે હું આજ્ઞા કરું તે સાંભળો. એમ કરવાથી શુભ થશે, એમ હું માનું છું માટે મને હણુશો એટલે બધું હણાયુંજ છે. એવાં તેમનાં વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે યુદ્ધમાં જે રીતે અમે જીતીએ તેવો ઉપાય અમને બતાવો. સંગ્રામમાં કોધે ભરાયેલા હાથમાં ઢંડ લઈ ઉભેલા કાળ સરખા તમને ઇંદ્ર સહિત દેવ, અસુર, વરુણ, અથવા યમરાજ પણ જીવતા સમર્થ થઈ શકે નહીં. એવાં તેમનાં વચન સાંભળી ભીષ્મે કહ્યું કે, હે મહાબાહો ! હે પાંડવ ! જે તું કહે છે તે સત્ય છે. શસ્ત્ર તથા ધનુષ ગ્રહણ કરેલા સાવધાન મને ઇંદ્ર સહિત દેવતા તથા અસુરો પણ સંગ્રામમાં જીતવા સમર્થ થઈ શકે તેમ નથી. માટે શસ્ત્ર ત્યાગ કરેલા મને આ મહારથીઓ મારે તેવો હું ક્યારે થાઉં, તે કહું તે સાંભળો. શસ્ત્ર નાંખી દીધેલા પડેલા કવચ તથા ધ્વજ વગરના નાસતા, બીનેલા, ‘તમારો છું’ એ રીતે કહેનાર, સ્ત્રી, સ્ત્રીનું નામ ધારણ કરેલ, વિકળ, એક પુત્રવાળા તથા બગાળ પુરૂષ સાથે મને યુદ્ધ રૂચતું નથી, માટે હે રાજેન્દ્ર ! આ રીતે પૂર્વે મેં સંકલ્પ કરી રાખેલો છે તે હું તને કહું છું સાંભળ. અમંગળ ધ્વજવાળાને જોઈ તેની સાથે ક્યારે પણ

હું યુદ્ધ કરું નહીં, માટે હે રાજન્ ! જે આ તમારા સૈન્યમાં સંગ્રામને જીતનાર શૂરવીર કોધી દ્રુપદ પુત્ર મહારથિ શિખંડી, પૂર્વે સ્ત્રીરૂપ ઉત્પન્ન થઇ પછી પુરૂષ થયેલો છે, એ સર્વ વર્તાત તમે પણ યથાર્થ જાણો છો, માટે શૂરવીર અર્જુન સંગ્રામમાં શિખંડીને આગળ કરી, તીક્ષ્ણ બાણ પ્રહાર કરી કવચ પહેરેલો તે મારી સામે આવે. કારણ કે અમંગળ ખ્વગ્નવાળા પૂર્વે સ્ત્રી જન્મેલ તેને ક્યારે પણ હાથમાં બાણ લઇ હું પ્રહાર કરવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ. હે ભરતર્ષભ ! એ છીદ્રને પામી પાંડુપુત્ર અર્જુન તરત ચોતરફથી બાણે કરી મને મારશે, કોકે લોકને વિષે ઉદ્યુક્ત થયેલા મને મહા ભાગ શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડુપુત્ર અર્જુન વિના મારે એવા બીજા પુરૂષને હું જોતો નથી, માટે શસ્ત્ર તથા શ્રેષ્ઠ ધનુષ ધારણ કરેલો સાવધાન અર્જુન, એ રીતે ક્રોધને આગળ કરી મને પાડો, એમ કરવાથી નિઃશ્ચય તમારો જયજ થશે. હે રૂડા વ્રતવાળા ! હે કુતિપુત્ર ! મારા કહેવા પ્રમાણે કરો અને સંગ્રામમાં આવેલા સર્વ ધૃતરાષ્ટ્ર તરફનાને હણો. સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એવાં તેમનાં વચન સાંભળી પાંડવો કુરુકુળના પિતામહ મહાત્મા લીભને પ્રણામ કરી પોતાના તંબુ પ્રત્યે ગયા. ગંગાપુત્ર લીભ એ રીતે યથાર્થ કહી પરલોક વાસ્તે દીક્ષિત થયા, ત્યારે દુઃખથી અત્યંત તપેલા અર્જુને, લજ્જાથી આવી રીતે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, હે માધવ ! ગુરૂ, કુળમાં વૃદ્ધ, શુદ્ધિમાન પિતામહ લીભ સાથે કેમ હું યુદ્ધ કરીશ ? હે વાસુદેવ ! બાળકપણમાં રજ્યથી ખરડાએલા શરીરવાળા કીડા કરતા મેં, ઉદાર મનવાળા તે મહાત્માને મેલા કર્યા છે. તેમ હે ગદાગ્રજ ! જેમના બોળામાં બેસી બાળક એવો હું મહાત્મા પાંડુના પિતા તેમને હે તાત ! એ રીતે કહેતો હતો. તે સમયે હું ભારત ! હું તારો પિતા નથી, પિતાનો પિતા છું, એ રીતે બાળકપણમાં જે મને કહેતા હતા, તેમને આ વખતે મારે કેમ મારવા ? હે કૃષ્ણ ! ઇચ્છામાં આવે તે રીતે મારા સૈન્યને તે મારો, અને મારો પરાજય થાઓ, વા વધ થાઓ, વા તમે ચહાય તેમ માનો, પણ પિતામહ સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ. એવાં તેનાં વચન સાંભળી વાસુદેવ ભગવાને કહ્યું કે, હે જાણો ! હે પાર્થ ! પૂર્વે લીભના વધની પ્રતિજ્ઞા કરી ક્ષાત્ર ધર્મને વિષે રહેલો તું, સંગ્રામમાં હવે એમને કેમ નહીં મારે ? હે પાર્થ ! યુદ્ધમાં દુર્મદ ક્ષત્રિય એવા લીભને રથમાંથી પાડ, કારણ કે યુદ્ધમાં ગંગાપુત્રને માર્યા વગર તારો જય નહીં થાય. પૂર્વે દેવતાઓએ કહ્યું છે કે, લીભ યમલોકમાં જશે. હે પાર્થ ! એમણે પૂર્વે એ જોયું છે તેથી એમજ થશે, અન્યથા નહીં થાય. મોં ફાડેલા કાળની પેટે ક્રોધથી સહન ન થાય એવા લીભ સાથે તારા વિના બીજો કોઇ યુદ્ધ કરવા, સાક્ષાત્ ઈંદ્ર હોય તોપણ સમયે થાય તેમ નથી, માટે સ્થિર થઈ લીભને માર. પૂર્વે મહા શુદ્ધિમાન બૃહસ્પતિએ ઈંદ્રને કહ્યું હતું તે વચન હું તને કહું તે સાંભળ. જે વૃદ્ધ હોય, ગુણે કરીને યુક્ત હોય, અત્યંત શ્રેષ્ઠ હોય તોપણ શસ્ત્ર ઇંધ પોતાની સામે મારવા આવતો હોય તો તેને મારવો. હે અર્જુન ! યુદ્ધ કરવું, રક્ષા કરવી. શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી, અર્જુને કહ્યું કે, હે કૃષ્ણ ! લીભના મરણનો હેતુ જરૂર શિખંડી થશે, કારણ કે દ્રુપદ પુત્ર તેમને જોઇ સંગ્રામથી નિવૃત્ત થાય છે. આપણે સંગ્રામમાં તેમની સામે શિખંડીને ઉભો રાખી, બળવાન ગંગાપુત્રને પાડીએ, એ ઉપાય કરવો એવી મારી મતિ છે. મોટા બીજા શૂરવીરોને બાણે કરીને હું વારી રાખીશ. શિખંડી તો યુદ્ધ કરનારમાં શ્રેષ્ઠ લીભ સાથેજ યુદ્ધ કરશે. કૌરવમાં મુખ્ય લીભના મુખથી આપણે સાંભળ્યું છે કે પૂર્વે જન્મતાં કન્યા થઇ પછી એ પુરૂષ થયેલો

છે, માટે તેને હું નહીં માફ. પછી માધવ સહિત પાંડવો એ રીતે નિશ્ચય કરી પ્રસન્ન ચિત્ત-
વાળા થઇ પોતપોતાના તંબુમાં શયન કરવા ગયા.

इत्येवं निश्चयं कृत्वा पांडवाः सहमाधवाः ।

अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्दृष्टमानसाः ।

शयनानि यथा स्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धावहा-
रोत्तरમંત્રે ગુર્જરભાષાયાં સપ્તાધિકશતતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦૭ ॥

—***—

અધ્યાય ૧૦૮ મો. ભીષ્મ શિખંડી સમાગમ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—કથં શિશુંડી ગાંગેયમભ્યવર્ષત સંયુગે ।

पांडवाश्च कथं भीष्मस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—હે સંજય ! સંગ્રામમાં ગંગાપુત્ર ભીષ્મ સામે શિખંડી કેમ ઉભો,
અને પાંડવો તથા ભીષ્મ કેવી રીતે ઉભા તે અંતું જેમ અન્યું હોય તેમ તું મને કહે. સંજય
કહે છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સૂર્યોદય થયો ને ભેરી મૃદંગ તથા આનંદ નામનાં રણવાણ વાગવા
માંડ્યાં, તેમજ દહિં જેવા વર્ણવાળા શંખ ચોતરફથી શબ્દાયમાન થયા તે વખતે પાંડવો
શિખંડીને આગળ કરી યુદ્ધ કરવા માટે નીકળ્યા. હે મહારાજ ! હે વિશંપતે ! સર્વ શત્રુનો
નાશ કરે એવો વ્યૂહ કરી, શિખંડી સર્વ સૈન્યોના અગ્ર ભાગમાં રહ્યો. તેના ચક્ર રક્ષક
ભીમસેન તથા અર્જુન અને પાછળથી રક્ષા કરનાર દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર તથા પરાક્રમી સુભદ્રા
પુત્ર અભિમન્યુ થયો. તેમની રક્ષા વાસ્તે સાત્યકિ તથા મહારથિ ચેકિતાત ઉભા. તેની પાછળ
પંચાલના યોદ્ધાઓએ રક્ષા કરેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ત્યાર પછી નકુળ તથા સહદેવ સહિત સમર્થ
ધુષિષ્ઠિર રાજા ઉભા રહ્યા. તેમની પાછળ પોતાના સૈન્યથી વિંટાયેલો વિરાટ, તે પછી
દૃપદ, ત્યાર પછી પાંચ ભાઇ કેકય તથા પરાક્રમી ધૃષ્ટકેતુ પાંડવ સૈન્યની પાછળથી રક્ષા કર-
વા લાગ્યો. એ રીતે પાંડવો પોતાના મોટા સૈન્યની વ્યૂહ રચના કરી સિંહનાદે કરી પૃથ્વીમાં
પ્રતિધ્વનિ પાડતા પોતાના શુવિતનો ત્યાગ કરી સંગ્રામમાં તમારી સેના સામે ગયા. હે
રાજન ! કૌરવો પણ મહારથિ ભીષ્મને સર્વ સૈન્યોની આગળ કરી પાંડવો સામે આવી
ઉભા. જેમાં ભીષ્મની પાછળ કોઈથી સહન થાય નહીં એવા બળવાન તમારા પુત્રોએ રક્ષા
કરેલા મોટા ધનુષવાળા દ્રોણ તથા મહા બળવાન એમનો પુત્ર, તેની પાછળ હસ્તિ સૈન્યથી
વિંટાયેલો ભગદત્ત, તેની પાછળ કૃપાચાર્ય તથા કૃતવર્મા, તેની પાછળ કમોળ દેશનો બળ-
વાન રાજા સુદક્ષિણ, હે ભારત ! માગધ, જયત્સેન, સુબલ પુત્ર શકુનિ, બૃહદ્બલ તથા
બીજા પણ સુશર્મા આદિ મોટા ધનુષવાળા રાજાઓ પાછળથી તમારા સૈન્યની રક્ષા કરતા
હતા. શંતનુપુત્ર ભીષ્મે તે દિવસ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે અસુર, પૈશાચ તથા રાક્ષસ નામના વ્યૂહ
રચ્યા. હે ભારત ! ત્યાર પછી પરસ્પર ભારતા તમારા તથા તેમની તરફનાઓનું યમના
દેશને વધારનાર મોટું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં અર્જુન વગેરે પાંડવો, શિખંડીને આગળ
કરી વિવિધ પ્રકારનાં બાણ નાખતા યુદ્ધમાં ભીષ્મ સામે લડવા લાગ્યા. તે સંગ્રામમાં હે

ભારત ! બીમસેને આણે કરી મારેલા રૂધિરના ઓઘથી ભીંજાએલા અંગવાળા તમારી તરફના યોદ્ધાઓ પરલોક પ્રત્યે જવા લાગ્યા. તેમજ નકુળ સહદેવ તથા મહારથિ સાત્યકિ પણ પરાક્રમથી તમારા સૈન્યને પીડવા લાગ્યા. હે ભરતર્ષભ ! એ રીતે મારવા માંડેલા તમારી તરફના પાંડવના મોટા સૈન્યને વારવા પણ સમર્થ થતા ન હતા. તે સમયે મહારથિઓએ ચાંતરફથી મારવા માંડેલું તમારું સૈન્ય, દશે દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યું. હે ભરતર્ષભ ! સંજય સહિત પાંડવોએ તીક્ષ્ણ આણે કરી મારવા માંડેલા તમારી તરફના પોતાના રક્ષણ કરનારને શરણુ જઈ શક્યા નહિ. ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે કે હે સંજય ! પાંડવોએ પીડવા માંડેલા સૈન્યને જોઈ સંગ્રામમાં કોધે ભરાયેલા ભીષ્મે જે કર્યું હોય તે મને કહે. હે અનંધ ! શત્રુને તપાવનાર સોમકોને હણતા શરવીર તે, યુદ્ધમાં પાંડવો સામે કેવી રીતે ગયા, તે પણ મને કહે ? સંજય કહે છે હે મહારાજ ! સંજય સહિત પાંડવોએ તમારા પુત્રના સૈન્યને પીડિત કર્યું તે વખતે તમારા પિતા ભીષ્મે જે કર્યું તે હું તમોને કહું તે સાંભળો. હે પાંડુ પૂર્વજ ! પ્રસન્ન મનવાળા શરવીર પાંડવો, તમારા પુત્રની સેનાને મારતા તેમની સામે ગયા. હે મનુષ્યેન્દ્ર ! એ રીતે તેમણે મનુષ્ય, હસ્તિ, તથા અશ્વનો જેમાં નાશ કરે છે એવો સૈન્યનો વિધાત કરવા માંડ્યો. તેને તમારા પિતા ભીષ્મ સહન કરી શક્યા નહીં. મોટા ધનુષવાળા દુઃષ્ણે કરી પણ સહન થાય નહિ એવા શસ્ત્ર ધારણ કરેલા તેમણે, પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરી સોમક સહિત પાંડવ તથા સંજય ઉપર નારાય, વત્સદંત તથા અંજલિક નામના આણુનો વરસાદ કરતાં પાંડવ તરફના શ્રેષ્ઠ પાંચ મહારથિઓને યત્નથી વારી રાખ્યા. વળી કોધે ભરાયેલા તેમણે વીર્ય તથા ક્રોધે કરી નાના પ્રકારના શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રના વરસાદથી ઘણાક હસ્તિ તથા અશ્વને મારી રથિઓને રથ ઉપરથી, ઘોડેસ્વારોને ઘોડા ઉપરથી, પારકાઓને જીતનાર હાથી ઉપર બેસનારને તે ઉપરથી તથા આવેલા ઘણાક પાયદળોને પણ ભૂમિ ઉપર પાડ્યા. સંગ્રામમાં આણુ ફેંકતા તે મહારથિ એકલા ભીષ્મ સામે ઇંદ્રના વજ્ર જેવા સ્પર્શવાળા તીક્ષ્ણ આણુને મૂકતા પાંડવો ઇંદ્રની સાથે જેમ અસુરો યુદ્ધ કરે તેમ તેમની સાથે યુદ્ધ કરતા હતા, તે પણ બયંકરૂપ ધારણ કરી સર્વ દિશાઓમાં દેખાતા હતા. સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતા એમનું ધનુષ પણ મોટા ઇંદ્ર ધનુષની પેઠે હમેશ મંડલાકાર દેખાતું હતું. સંગ્રામમાં એવું મોટું તેમનું કર્મ જોઈ તમારા પુત્રો પરમ આશ્ચર્ય પામી, તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા. પાંડવો તો ખેદયુક્ત મનવાળા થઈ, મોં ફાડેલા કાળ જેવા શરવીર યુદ્ધ કરતા તેમને વિપ્રચિત્તિ દૈત્યને દેવતાઓ જીવે તેમ જોતા હતા. દશમો દિવસ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેમણે શિખંડિના રથ સૈન્યને તીક્ષ્ણ આણે કરી અગ્નિ જેમ વનને બાળે તેમ બાળી નાખ્યું. કોધે ભરાયેલા સર્પ સરખા તથા કાળે મોકલેલા યમરાજ જેવા તેમને ત્રણ બાણે કરી શિખંડીએ સ્તનના મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યા. એ રીતે તેણે વિંધેલા ભીષ્મ, શિખંડિને જોઈ અત્યંત ક્રોધથી હાસ્ય કરી, તેની સાથે યુદ્ધ નહિ કરવાની અનિચ્છાએ આવી રીતે તેને કહેવા લાગ્યા કે, પૂર્વે તું સ્ત્રી હતો માટે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે આણુ નાખ, તથાપિ તારી સાથે હું યુદ્ધ કરીશ નહિ, કારણ કે વિધાતાએ જે સ્ત્રી રૂપે તને કર્યો હતો તે, શિખંડિની સ્ત્રીજીવું છે, એમ હું માનું છું. એવાં તેમનાં વચન સાંભળી ક્રોધથી મૂર્ચ્છિત થયેલા શિખંડીએ બે ગલોડાં ચાટી એમને કહ્યું કે હે મહાબાહો ! ક્ષત્રિયોના ક્ષય કરનાર તમોને હું બાણું છું, ને તમે પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું તે પણ મેં સાંભળ્યું છે. તે રીતે તમારો દિવ્ય

વ ધણી વાર મેં સાંભળેલાં છે, માટે તમારા પ્રભાવને જાણુ છું તોપણ હે પુરુષમાં ! પાંડવોનું તથા મારું પ્રિય કરવા વાસ્તે આ સંગ્રામમાં તમારી સાથે હું યુદ્ધ કરીશ. તમને મારીશ. તે હું સમ ખાધને તમારી આગળ સત્યજ્ઞ કહું છું. આ મારાં વચન જી તમારે જો કરવાનું હોય તે કરી લ્યો. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે બાણ ફેંકા. હું ભલે છું તોપણ મારી આગળથી જીવતા તમે નહીં જાઓ. હે સંગ્રામને જીતનાર ! હે ભીષ્મ ! લોકને સારી રીતે જોઈ લ્યો.

સંજય કહે છે—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એટલાં વચન કહી તેણે, વાણીરૂપી બાણે કરી વિંધાયલા તે ગ્રંથો વગરના પાંચ બાણે કરી સંગ્રામમાં વિંધ્યા. તેનાં વચન સાંભળી મહારથિ ડુનિ, ‘આ ભીષ્મનો કાળ છે’ એમ જાણી શિખંડીને કહ્યું કે, હું બાણે કરી પારકાને નસાડતાં તારી પાસે આવીશ. માટે અત્યંત ક્રોધ પામેલો તું ભયંકર પરાક્રમવાળા મની સામે દોડ. મહા જળવાન તે સંગ્રામમાં તને પીડા કરવા સમર્થ નથી, વાસ્તે હે બાણે ! યત્નથી આજ ભીષ્મ સામે દોડ. હે મારિષ ! આજ સંગ્રામમાં ભીષ્મને માર્યા જો તું પાછો જઈશ તો આ સર્વ લોકને મારા સહિત હસવા લાયક થઈશ, માટે હે ધીર ! આ ભયંકર સંગ્રામમાં પારકાઓને હાસ્ય કરવા યોગ્ય આપણે ન થઈએ, તે રીતે કરી પિતામહને માર. હે મોટા જળવાળા ! સંગ્રામમાં સર્વ રથિયોને વારતાં હું તારું શુ કરીશ, તું પિતામહને સ્વાધીન કર. દ્રોણ, અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય, દુર્યોધન, ચિત્રસેન, શુરુ, સિંધુ દેશનો જયદ્રથ, અવંતિના વિંદ તથા અનુવિંદ શરવીર કાંબોજ દેશનો સુદ-કુ શરવીર ભગદત્ત, મહાજળવાન માગધ, શરવીર ભૂરિશ્રવા, ઋષિશૃંગનો પુત્ર અલંબુષ સ તથા સર્વ મહારથિ સહિત ત્રિગર્ત રાજા એટલાઓને કિનારો જેમ સમુદ્રને રોકે હું વારી રાખીશ. તેમજ યુદ્ધ કરતા મહા જળવાન એકઠા મળેલા સર્વ કૌરવોને પણ મારામાં હું વારી રાખીશ, પણ પિતામહ ભીષ્મને તું જરૂર આજ માર.

અહમાવારયિષ્યામિ વેલેષ મકરાલયં ।

કુરુશ્ચ સહિતાન્સર્વાન્ યુધ્ધમાનાન્મહાબલાન્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भिष्मशिखंडिसमागमे
र्जरभाषायामष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

અધ્યાય ૧૦૮ મો. ભીષ્મ દુર્યોધનનો સંવાદ.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—કથં શિખંડી ગંગેયમભ્યધાવત્પિતામહં ।

પાંચાલ્યઃ સમરે ક્રુદ્ધો ધર્માત્માનં યતવ્રતં ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે—હે સંજય ! ક્રોધે ભરાયેલો દુષ્ટ પુત્ર શિખંડી દૃઢ વ્રતવાળા ધર્માત્મા ત્રપુત્ર ભીષ્મ સામે કેવી રીતે દોડ્યો અને પાંડવના સૈન્યમાં હિમામેલ આયુધવાળા જ્યને જતા હિતાવળા કયા મહારથિયો, હિતાવળ વખતે શિખંડીની રક્ષા કરતા હતા. વળી દશમા સમાં મહા પરાક્રમી સંતનુપુત્ર ભીષ્મે, સંજય સહિત પાંડવ સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું. ખંડી ભીષ્મ સામે ગયો એ વાત સાંભળી હું મહન કરી શકતો નથી તેથી પૂછું છું કે,

શું એમનો રથ ભાગી ગયો, વા, ધનુષ વિખરાય ગયું કે જેથી તે સામે ઉભા રહ્યા. સંજય કહે છે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતા બીજાનો રથ ભાગી પડ્યો નથી, તેમ ધનુષ પણ વિખરાયું નથી. સંગ્રામમાં અંધી વગરના આણે કરી શત્રુને મારતા તમારી તરફના હજારો મહારથિયો, તૈયાર કરેલા ઘોડાઓ તથા હસ્તિયોના ગણ, બીજાને આમળ કરી યુદ્ધમાં જતા હતા. સંગ્રામને જીતનાર તે પણ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હમેશ પાંડવ સેનાનો ક્ષય કરતા હતા. સંગ્રામમાં આણે કરી શત્રુઓને મારતાં યુદ્ધ કરતા મોટા ધનુષવાળા તેમને પાંડવ સહિત સર્વ પંચાલ દેશના યોદ્ધાઓ પણ વારી શકતા ન હતા. હે પાંડુ પૂર્વજ ! દશમા દિવસના યુદ્ધમાં શત્રુ સેના ઉપર હજારો આણુ નાખતા, પાશ ગ્રહણ કરેલા, કાળ જેવા મોટા ધનુષવાળા બીજાને પાંડવો સંગ્રામમાં જીતવા સમર્થ થયા નહીં. તે વખતે હે મહારાજ ! પરાજય પામેલો નહીં એવો ધનંજય અર્જુન, સિંહની પેઠે મોટો શબ્દ કરી વારંવાર ધનુષની પ્રત્યંચા ખેંચી, આણુના ઓઘને ઓઘ મૂકતો તથા સર્વ રથિયોને ત્રાસ પમાડતો કાળની પેઠે સંગ્રામમાં વિચરતો હતો. હે ભરતપંથ ! તેના શબ્દ કરી ત્રાસ પામેલા તમારી તરફના સિંહના શબ્દ કરી ત્રાસ પામેલા મૃગો નાસે તેમ મોટા ભયથી નાસવા લાગ્યા. જય પામતા પાંડુપુત્ર અર્જુનને તથા ભયથી પીડા પામેલા તમારા સૈન્યને જોઈ, અત્યંત પીડા પામેલા દુર્યોધને બીજાને કહ્યું કે હે તાત ! કૃષ્ણ છે સારથિ જેના એવો ઘોળા ઘોડાવાળો આ પાંડુપુત્ર અર્જુન, મારી તરફના સર્વ યોદ્ધાઓને અગ્નિ જેમ વનને બાળે તેમ બાળી નાખે છે. હે યુદ્ધ કરનારમાં શ્રેષ્ઠ ! હે ગંગાપુત્ર ! પાંડુપુત્ર અર્જુને પીડવા માંડેલાં ચોતરફ નાસી જતાં મારાં સૈન્યોને જુવો. હે શત્રુને તપાવનાર ! વનમાં પશુ પાલનાર પશુગણને જેમ તાડન કરે તેમ એ મારા સૈન્ય છે મારે છે. અર્જુનના આણે કરી આમ તેમ દોડી જતા મારા સૈન્યને જુવો. કાષ્ઠથી સહન થાય નહીં એવો બીમસેન, સાત્યકિ, ચેકિતન માદ્રીપુત્ર નકુળ, સહદેવ તથા અત્યંત પરાક્રમી અભિમન્યુ પણ મારી સેનાને નસાડે છે, તેમજ શરવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા રાક્ષસ ઘટોત્કચ પણ તત્કાળ મારા સૈન્યને પરિભવ પમાડે માટે હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! તે સર્વ મહારથિઓએ મારવા. માંડેલા મારા સૈન્યની યુદ્ધમાં દેવ સમાન પરાક્રમવાળા તમ વિના બીજી કાંઈ ગતિ હું જોતો નથી. તમે એકલાજ સર્વને પૂરા પડો એમ છે માટે પીડા પામતા અમારા સૈન્યની તમે મતિ રૂપ થાઓ. હે મહારાજ ! તમારા પુત્ર દુર્યોધનનાં એવાં વચન સાંભળી, તમારા પિતા બીજાને બે ઘડી મનમાં વિચાર કરી પેતાનો નિશ્ચય કરી તમારા પુત્રનાં વચન મનમાં ધારી શંત-નુપુત્રે તેને આવી રીતે કહ્યું કે હે વિશંપતે ! હે દુર્યોધન ! હે મહાબલિષ્ઠ ! સ્થિર થઈ હું કહું તે સાંભળ. પૂર્વે મેં તારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે જે મહાત્મા દશ હજાર ક્ષત્રિયોને માર્યા પછી નિત્ય હું સંગ્રામથી વિરામ પામીશ, એ રીતે કહ્યું હતું તે મેં કર્યું અને આજ પણ હું મોટું કર્મ કરીશ. હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! કંતો આજ પાંડવોને હું મારીશ, અને કંતો તેમણે રણસંગ્રામમાં હણેલો એવો હું રણશય્યામાં સૂઈ તારા ઋણથી મુક્ત થઈશ; કારણ કે આટલા દિવસ મેં તારૂં વ્યય ખાધું છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આવાં વચન કહી ક્ષત્રિયો ઉપર આણુ નાખતાં કાષ્ઠથી સહન થાય એવા તે, પાંડવની સેના સામે ગયા. હે ભરત-પંથ ! સર્પની પેઠે અત્યંત ક્રોધે કરી સંગ્રામના મધ્યમાં ઉભેલા ગંગાપુત્રને પાંડવોએ વારી ગળ્યા. હે રાજન ! હે કુરુનંદન ! દશમે દિવસે પોતાની શક્તિ દેખાડતા બીજા લાખો

ક્ષત્રિયોને માર્યા અને પંચાલોમાં શ્રેષ્ઠ મહારથિ જે રાજપુત્રો હતા તેમનાં તેજ પશુ સૂર્ય જેમ કિરણોએ કરી જળને ગ્રહણ કરે તેમ હરી લીલાં. હે મહારાજ ! દશ હજાર હસ્તિ તથા સ્વાર સહિત વેગવાન તેટલાજ ઘોડાઓને મારી, સંગ્રામમાં ધૂમાડા વગરના અગ્નિ જેવા ભીષ્મે, જે લક્ષ પાયદળોને ખાળી નાખ્યાં. ઉત્તર દિશામાં ગયેલા સૂર્ય સામે જેમ જેઈ શકાય નહીં તેમ પાંડવો તેમની સામે જેવા સમર્થ થતા ન હતા. એ રીતે મોટા ધનુષવાળા તેમણે પીડા પમાડેલા પાંડવ તથા મહારથિ સંજય, ભીષ્મને મારવા તેમની સામે દોડ્યા. તે વખતે ઘણાક સાથે યુદ્ધ કરતા શંતનુપુત્ર ભીષ્મ, મેઘથી વિંટાયલો મેઘપર્વત શાભે તેમ શાભતા હતા. તમારા પુત્રાએ ગંગાપુત્ર એવા ભીષ્મને મોટી સેના સહિત ચાતર-દ્વિથી વિંટી લીધા. ત્યાર પછી બહુજ બચકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

પુત્રાસ્તુ તવ ગાંગેયં સમંતાત્પર્યવારયન્ ।

મહત્યાસેનયા સાર્દ્ધં તતો યુદ્ધમવર્તત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मदुर्योधनसंवादे
गुर्जरभाषायां नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

અધ્યાય ૧૧૦ મો. અર્જુન દુઃશાસન વચ્ચે યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ-અર્જુનસ્તુ રણે રાજન્દષ્ટા ભીષ્મસ્ય વિક્રમં ।

શિશ્નંડિનમથોવાચ સમમ્યેહિ પિતામંહમ્ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે—હે રાજન ! સંગ્રામમાં ભીષ્મનું પરાક્રમ જેઇ, અર્જુને શિખંડીને કહ્યું કે, ભીષ્મ સામે તું જા, અને આજ ભીષ્મથી તારે કાંઇ પણ બચ રાખવો નહીં. કારણ આજ તીક્ષ્ણ બાણે કરી એમને ઉત્તમ રથમાંથી હું પાડીશ. હે ભરતર્ષભ ! અર્જુનનાં એવાં વચન સાંભળી શિખંડી, ગંગાપુત્ર ભીષ્મ સામે લડવા દોડ્યો. હે રાજન ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા મહારથિ સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ એ બે વીર પણ, પ્રસન્ન થઇ ભીષ્મ પિતા સામે દોડ્યા. વૃદ્ધ એવા વિરાટ, દ્રુપદ તથા કવચ પહેરેલો કુંતિભોજ પણ તમારા પુત્રના દેખતાં ગંગાપુત્ર સામે દોડ્યા. અર્જુનનું ભાષણ સાંભળી, નકુળ, સહદેવ, પરાક્રમી ધર્મરાજ તથા બીજાં સર્વ સૈન્ય પણ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ સામે દોડ્યાં. તમારી તરફના પણ પોતાની શક્તિ તથા હિંસાહ પ્રમાણે એકલા મળેલા સામા મહારથિઓ પ્રતિ ગયા, તે હું હવે કહું છું સાંભળો. હે મહારાજ ! ભીષ્મનું રક્ષણ કરવા જતા ચેકિતાન સામે, બલિબર્હ સામે વાધનું બચ્યું જાય તેમ ચિત્રસેન ગયો. સાવધાન થઇ ભીષ્મ સામે જતા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, કૃતવર્માએ વારી રાખ્યો. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા ગંગાપુત્રને મારવા ઇચ્છતા ભીમસેનને સોમદત્ત પુત્ર ભૂરિશ્રવાએ વારી રાખ્યો. તેમજ ઘણાં બાણ ફેંકતા શરવીર નકુળને ભીષ્મના જીવિતને ઇચ્છતા વિક્રમે વારી રાખ્યો. ભીષ્મના રથ પ્રત્યે જતા સહદેવને અત્યંત ક્રોધી કૃપાચાર્યે વારી રાખ્યો. ભીષ્મના મરણને ઇચ્છતા કૂર કર્મવાળા મહા બળવાન ભીમસેન પુત્ર ધટોત્કચ રાક્ષસને બળવાન દુર્યોધે અને સંગ્રામમાં જતા સાત્યકિને તમારા પુત્રે વારી રાખ્યો. ભીષ્મના રથ પ્રત્યે જતા અભિમન્યુને કાંખોજ દેશના મહાક્ષિણ રાજાએ વારી રાખ્યો. હે ભારત ! યત્રને

મર્દન કરનાર વૃદ્ધ વિરાટ તથા દ્રુપદને ક્રોધે ભરાયેલા અશ્વત્થામાએ વારી રાખ્યા. તેમજ ભીષ્મના વધને ઇચ્છતા મોટા પાંડુપુત્ર ધર્મરાજને સાવધાન થયેલા દ્રોણાચાર્યે સંગ્રામમાં વારી રાખ્યા. શિખંડિને આગળ કરી ઉત્સાહથી યુદ્ધમાં ભીષ્મને મારવા ઇચ્છતા દશે દિશાઓને પ્રકાશ કરતા અર્જુનને મોટા ધનુષવાળા દુઃશાસને વારી રાખ્યો. બાકીના તમારી તરફના ચોદાઓએ ભીષ્મ સામે જતા પાંડવ તરફના મહારથિઓને વારી રાખ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, તો વારંવાર તમારા સૈન્યને તિરસ્કાર કરતાં મહારથિ તે એકલોજ પોતે ક્રોધથી ભીષ્મ સામે દોડી, આવી રીતે ગર્જવા લાગ્યો, કે કૌરવ પુત્ર આ અર્જુન, સંગ્રામમાં ભીષ્મ સામે જય છે માટે હે શરવીરો ! તમે તેની સામે દોડો, લય માં ધરો, તમને ભીષ્મ મારી નહીં શકે, કારણ અર્જુન સાથે સંગ્રામમાં યુદ્ધ કરવાને ઇંદ્ર પણ ઉત્સાહ કરવાને સમર્થ થઈ શકે એમ નથી, ત્યારે હે વીરો ! બુદ્ધિ રહિત સ્વલ્પ જીવિતવાળો ભીષ્મ કાણ માત્ર છે. એવાં સેનાપતિનાં વચન સાંભળી, પાંડવ તરફના મહારથિઓ પ્રસન્ન થઈ ગંગાપુત્ર ભીષ્મના રથ સામે દોડ્યા. પ્રલય સમયના જળના ઓઘની પેઠે ધસી આવતા તેમને પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ પ્રસન્ન થયેલા તમારી તરફનાઓએ વારી રાખ્યા. હે મહારાજ ! ભીષ્મના જીવિતને ઇચ્છતો મહારથિ દુઃશાસન તો લયનો ત્યાગ કરી અર્જુન સામે દોડ્યો. તેમજ શરવીર મહારથિ પાંડવો ભીષ્મના રથ પાસે ઉભેલા તમારા પુત્રો સામે સંગ્રામમાં દોડ્યા. હે વિશાપતે ! તે વખતે પૂર્વે થયેલું નહીં એવું એક આશ્ચર્ય અમે જોયું તે એ કે, દુઃશાસનના રથને અર્જુન અતિક્રમણ કરી શક્યો નહિ. એ રીતે જેમ ક્ષોભ પામેલા જળવાળા મહા સમુદ્રને કિનારો વારી રાખે તેમ ક્રોધે ભરાયેલા પાંડુપુત્ર અર્જુનને તમારા પુત્રે વારી રાખ્યો. હે ભારત ! દુઃખે કરી જીતી શકાય નહીં એવા રથિમાં શ્રેષ્ઠ ક્રાંતિએ કરી ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પરસ્પર ક્રોધે ભરાયેલા એક બીજાને મારવા ઇચ્છતા તે બેઉ, પૂર્વે મયદાનવ તથા ઇંદ્ર જેમ એક બીજા સામે આવ્યા હતા તેમ એક બીજાની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એટલામાં હે મહારાજ ! દુઃશાસને ત્રણ બાણે કરી અર્જુનને અને વીશે કરી વાસુદેવ ભગવાનને વિંધ્યા. એ રીતે પીડા પામેલા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ, ક્રોધ પામેલા અર્જુને દુઃશાસન ઉપર નારાય નામના સો બાણ નાખ્યા. જેણે તેનું કવચ બેદી રૂધિર પાન કર્યું. ક્રોધી દુઃશાસને ત્રણ બાણે કરી અર્જુનને લલાટમાં વિંધ્યો. લલાટમાં વાગેલા ગ્રંથી વગરના તે બાણે કરી, અતિ ઉંચા શિખરોએ કરી મેરૂપર્વત શાભે તેમ તે શાભતો હતો. ધનુષ ધરનાર તમારા પુત્ર, એ રીતે વિંધેલો મોટા ધનુષવાળો તે યુલવાળા આખરાના વૃક્ષ સમ શાભતો હતો. પછી પાંડુપુત્ર અર્જુને, પર્વને વિષે રાહ જેમ ચંદ્રને પીડે તેમ દુઃશાસનને પીડ્યો. એ રીતે બળવાને પીડેલા તમારા પુત્રે શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા ગૃધ્રના પિંછ બાધેલા બાણોએ કરી અર્જુનને વિંધ્યો. અર્જુને તેનું ધનુષ કાપી ત્રણ બાણથી તેના રથને ભાગી તીક્ષ્ણ બાણે કરી તમારા મુઠને પણ વિંધ્યો. ભીમની સન્મુખ ઉભેલા તેણે, બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી પચ્ચીશ બાણે કરી અર્જુનને બે બાહુ તથા વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. હે મહારાજ ! અસંત ક્રોધે ભરાયેલા શત્રુને તપાવનાર પાંડુપુત્ર અર્જુને, યમદંડ જેવા લયંકર ધણીક બાણ તેની ઉપર નાખ્યા. તે બાણોને તમારા પુત્રે, અર્જુન યત્ન કરવા છતાં કાપી નાખ્યા, તે આશ્ચર્ય સરખું થયું. વળી તમારા પુત્રે તીક્ષ્ણ બાણે કરી અર્જુનને વિંધ્યો તેથી અર્જુને શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા સુવર્ણના પુંખવાળા બાણ ધનુષપર

સંજય કહે છે કે, હે ભારત ! યુદ્ધમાં કવચ પહેરી બીજમ સામે જતા સાલકિને મોટા ધનુષવાળા અક્ષયુષ રાક્ષસે વારી ગમ્પ્યો. હે રાજન ! હે ભારત ! મધુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અત્યંત ક્રોધે ચઢેલા સાત્યકિએ હસતો દુાય તેની પેઠે નવ બાણે કરી રાક્ષસને વિખ્યો. તેમજ ક્રોધે ચઢેલા રાક્ષસે પણ શિનિકુળમાં શ્રેષ્ઠ સાલકિને નવ બાણે કરી પીડ્યો. વળી વિપક્ષી શરવીરને હણુનાર શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાત્યકિએ અત્યંત ક્રોધથી તે રાક્ષસ ઉપર ધણુક બાણ નાખ્યા. રાક્ષસે પણ સત્ય પરાક્રમવાળા મહાબાહુ સાત્યકિને તીક્ષ્ણ બાણે કરી વિધી સિંહનાદ કર્યો. એ રીતે રાક્ષસે અત્યંત વિધી વારી રાખેલા મધુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેજસ્વી સાત્યકિએ, હાર્ય કરી સિંહનાદ કર્યો. એટલામાં ક્રોધે ભરાયેલા ભગદત્તે તીક્ષ્ણ બાણે કરી, અંકુશે કરી જેમ મોટા હસ્તિને મારે તેમ તેને માર્યો. શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રથિમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિએ સંગ્રામમાં તે રાક્ષસને મૂકી ભગદત્ત ઉપર ગ્રંથી વગરના બાણ નાખ્યા. બાણ નાખવામાં ચતુર ભગદત્ત રાજાએ સો ધારવાળા ભાલાએ કરી સાત્યકિનું મોટું ધનુષ કાપી નાખ્યું. શત્રુના શરવીરને હણુનાર તેણે વેગથી બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી ક્રોધી ભગદત્તને તીક્ષ્ણ બાણથી વિખ્યો. અત્યંત વિધાયલા મોટા ધનુષવાળા તેણે બે ગલોડાં ચાડી, સુવર્ણ તથા વૈદ્યમણિથી શોભતી લોહમય દદ યમદંડ સમાન શક્તિ સાત્યકિ ઉપર નાખી. સામે આવતી શક્તિના સાત્યકિએ બાણે કરી તત્કાળ બે કડકા કરી નાંખ્યા. ક્રાંતિ વગરની તે, તત્કાળ મોટા જંબાડિયાંની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પડી. હે વિશંપતે ! નાશ પામેલી શક્તિને જોઇ તમારા પુત્રે, મોટા રથ સમુદાયે કરી સાત્યકિને જોઇ, અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા દુર્યોધને પોતાના સર્વ ભાઇઓને કહ્યું કે હે કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ ! જે રીતે તમારા આ મોટા રથ સમુદાયમાંથી સાત્યકિ પાછો જીવતો ન જાય તે રીતે કરો, કારણ તે હણવાથી પાંડવોનું મોટું સૈન્ય હણાયલું છે એમ હું માનું છું. એમાં તેનાં વચન

સાંભળી ' ઠીક બહુ સારું ' એમ કહી મહારથિયો તે સંગ્રામમાં ભીષ્મ તરફ જતા સાત્યકિ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બળવાન કાંભોજ દેશના સુદક્ષિણ રાજ્યે ત્રીજી વગરના આણ્ણથી અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુને વિંધી તેને વારી રાખ્યો. વળી ભીષ્મના જીવિતને ઇચ્છતા સુદક્ષિણે ચોસઠ તથા બીજા પાંચ આણ્ણથી તેને વિંધી, નવે કરી એના સારથિને વિંધ્યો. તે વખતે તે બેઉનું અત્યંત ધોર યુદ્ધ થયું. જ્યારે શત્રુનો નાશ કરનાર શિખાંડિ, ગંગાપુત્ર ભીષ્મ સામે દોડ્યો, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા મહારથિ વૃદ્ધ વિરાટ તથા દ્રુપદ, મોટી સેનાને વારી રાખતાં ભીષ્મ સામે દોડ્યા. તે વખતે ક્રોધે ચઢેલા રથિમાં શ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામા તેમની સામે આવ્યા. ત્યાર પછી તેમનું તથા તેનું પરસ્પર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. જેમાં હે શત્રુને તપાવનાર ! સંગ્રામમાં શોભતા મોટા ધનુષવાળા યત્ન કરતા અશ્વત્થામાને, વિરાટે ભદ્ર નામના દશ આણ્ણે કરીને તથા દ્રુપદે તીક્ષ્ણ ત્રણ આણ્ણે કરીને વિંધ્યો. પ્રહાર કરતા મહા બળવાન તેમને અશ્વત્થામાએ ઘણાક આણ્ણથી વિંધ્યા. તે વખતે ભીષ્મ સામે જતા શૂરવીર વૃદ્ધ વિરાટ તથા દ્રુપદ રાજનું આશ્ચર્યરૂપ મોટું ચરિત્ર અમે જોયું. અશ્વત્થામાના આણ્ણ યુદ્ધમાં તેમણે વારી રાખ્યા. ધસી આવતા સહદેવ સામે વનમાં મદોન્મત્ત હરિત સામે મદોન્મત્ત બીજે હરિત દોડે તેમ શરદ્રાનના પુત્ર કૃપાચાર્ય દોડ્યા. પછી સંગ્રામમાં શૂરવીર તેણે મહારથિ માદ્રીપુત્રને સુવર્ણથી શોભતા સિત્તેર આણ્ણે કરી વિંધ્યો. માદ્રીપુત્ર તેણે પણ આણ્ણે કરી તેના ધનુષના બે કડકા કરી, કપાઇ ગયેલા ધનુષવાળા તેને નવ આણ્ણે કરીને વિંધ્યો. ભીષ્મના જીવિતને ઇચ્છતા તેણે પણ ભાર સહન કરનાર બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી તીક્ષ્ણ દશ આણ્ણે કરી માદ્રીપુત્રને વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. તેમજ ભીષ્મના વધને ઇચ્છતા પાંડુપુત્ર તેણે કૃપાચાર્યને વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. તે વખતે તે બેઉનું ભયંકર મોટું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. મહા બળવાન ભીષ્મના રક્ષણને ઇચ્છતા શત્રુને તપાવતા વિકર્ણે સાઠ આણ્ણથી નકુળને વિંધ્યો. બુદ્ધિમાન તમારા પુત્રે અત્યંત વિધેલા નકુળે પણ સિયોતેર આણ્ણે કરી તેને વિંધ્યો. તે વખતે શત્રુને તપાવનાર પુરૂષમાં સિંહરૂપ શૂરવીર તે બેઉ, ભીષ્મ વાસ્તે ગાયોના રહેવાના સ્થાન વિષે મોટા બે બલીબદ્ એક બીજાને મારે તેમ મારતા હતા. તમારી સેનાને મારતા સંગ્રામમાં આવતા ઘટોત્કચ સામે ભીષ્મ વાસ્તે પરાક્રમી દુર્મુખ આવ્યો. હે રાજન ! સંગ્રામમાં ક્રોધે પીડેલા હિંડિયા પુત્ર ઘટોત્કચે શત્રુને તપાવનાર દુર્મુખને ત્રીજી વગરના આણ્ણે કરી વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. પ્રસન્ન થયેલા શૂરવીર દુર્મુખે પણ, તીક્ષ્ણ અગ્રભાગવાળા સાઠ આણ્ણે કરી, ભીમસેન પુત્રને વિંધી સિંહવાદ કર્યો. ભીષ્મને મારવાની ઇચ્છાથી આવતા રથિમાં શ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મહારથિ હાર્દિકે વારી રાખ્યો. પછી મહાબાહુ તેણે પૃષ્ણગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહારથિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને લોહમય પાંચ આણ્ણથી વિંધી ' ઉભો રહે ઉભો રહે ' એમ કહી વળી પચાસ આણ્ણથી વિંધ્યો. હે રાજન ! પુષ્પત્ર ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેણે પણ ગૃધ્રના પીંછે બાંધેલા નવ આણ્ણે કરી તેને વિંધ્યો. તે વખતે ભીષ્મ વાસ્તે પરસ્પર અતિશયતાને ઇચ્છતા તે બેઉનું, વૃત્ર તથા ઇંદ્રના જેવું મોટું યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. મહારથિ ભીષ્મ પ્રત્યે આવતા ભીમસેનને તરત જઇ સોમદત્ત પુત્ર ભૂરિશ્રવાએ ' ઉભો રહે, ઉભો રહે, ' એમ કહી સ્તનના મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યો. સુવર્ણના પૃષ્ઠ ભાગવાળા અત્યંત તીક્ષ્ણ વક્ષસ્થળમાં રહેલા નારાય નામના તે આણ્ણે કરી, કાર્તિક-સ્વામિની શક્તિએ કરી કૌંચ નામનો પર્વત શોભે તેમ પ્રતાપવાન ભીમસેન શોભતો હતો.

પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ તે બેઠે સૂર્ય સમાન તીક્ષ્ણ કરેલા બાણ એક બીજા ઉપર નાખતા હતા. બીષ્મના વધને ઇચ્છતા બીમસેન, મહારથિ બૃશ્ચિવાને, અને બીષ્મના જયને ઇચ્છતો બૃશ્ચિવા પાંડુપુત્ર બીમસેનને મારતો હતો. એ રીતે યત્નથી તે બેઠે, પરસ્પર યુદ્ધ કરતા હતા. મોટી સેના સહિત બીષ્મ સામે આવતા કુંતિપુત્ર યુધિષ્ઠિરને દ્રોણાચાર્યે વારી રાખ્યા. હે મારિષ ! મેઘના ગર્જન જેવા દ્રોણના રથનો શબ્દ સાંભળી પ્રભદ્રકો કંપવા લાગ્યા. હે રાજન ! યુધિષ્ઠિર રાજની દ્રોણાચાર્યે વારી રાખેલી સાવધાન મોટી સેના એક પગલું પણ આગળ ચાલતી ન હતી. હે જનેશ્વર ! બીષ્મ પ્રત્યે સાવધાન થઇ જતા ચેકિતાનને ચિત્ર-સેન નામના તમારા પુત્રે વારી રાખ્યો. પછી પરાક્રમી તે, બીષ્મ વાસ્તે શક્તિ પ્રમાણે ચેકિતાન સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ચેકિતાને પણ ચિત્રસેનને વારી રાખ્યો. તે વખતે બેઠું અત્યંત મોટું યુદ્ધ થયું. ઘણાકે વારી રાખેલો અર્જુન, તમારા પુત્રને વિમુખ કરી તમારી સેનાને મર્દન કરવા લાગ્યો. હે ભારત ! દુઃશાસને પણ બીષ્મને આમ કરવાથી તે નહીં મારી શકે એમ નિશ્ચય કરી પોતાના બળથી અર્જુનને વારી રાખ્યો. હે ભારત ! સંગ્રા-મમાં તેણે મારવા માંડેલી તમારા પુત્રની સેના, શ્રેષ્ઠ રથિયોએ કરી તે ટેકાણે આકુળ બાકુળ થવા લાગી.

સાવધ્યમાના સમરે પુત્રસ્ય તવ વાહિની ।

લોહ્યતે રથિભિઃ શ્રૈષ્ઠૈસ્તત્રતઞ્ચૈવ ભારત ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वंद्वयुद्धे गुर्जरभाषायां
एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

અધ્યાય ૧૧૨ મો. દ્રોણ ને અશ્વત્થામાનો સંવાદ.

સંજય ઉવાચ-અથ વીરો મહેષ્વાસો મત્તવારણવિક્રમઃ ।

સમાદાય મહાજ્વાલં મત્તવારણવારણં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે કે હે વૃતરાટ્ર ! પછી મદોન્મત્ત હસ્તિ સમ પરાક્રમવાળા મોટા ધનુષવા-ળા શરવીર દ્રોણ મદોન્મત્ત હસ્તિને નિવારણ કરે એવું મોટું ધનુષ ગ્રહણ કહી તેને સંજય કરી પાંડવની સેનાને નસાડતા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ પરાક્રમી સારાં નરતાં શુક્નને બળુનાર મહા બળવાન તે, ચોતરફથી થતાં ખરાબ નિમિત્તને જોઈ, સૈન્યોને અત્યંત તપાવતા પોતાના પુત્રને આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, હે તાત ! જે દિવસે સંગ્રામમાં મહા બળવાન અર્જુન બીષ્મને મારવાનો યત્ન કરનાર હતો તે દિવસ આજેજ પ્રાપ્ત થયો છે, કારણ કે, મારા બાણ ઉડે જાય છે; ધનુષ વારંવાર સ્પ્રંધાયમાન થાય છે, અસ્ત્રો યોગ પામે છે, મારી મતિ ક્રૂર કામ પ્રતિ વર્તે છે, દિશાઓમાં મૃગ તથા પક્ષિઓ વારંવાર ભયંકર શબ્દો કરે છે, કૌરવની સેનામાં ગીધ પક્ષિઓ સંતાપ છે ને ક્રાંતિ રહિત સૂર્ય ઝાંખો જણાય છે, દિશાઓ ચોતરફથી લાલ થઇ ગઇ છે અને પૃથ્વી બીતી હોય તેમ ચોતરફથી કંપે છે. કંક, ગૃધ્ર તથા બગલા વારંવાર બોલે છે, મોટા ભયને સૂચવતી અમંગળ શિયાળો પણ વારંવાર રૂવે છે, સૂર્ય મંડળમાંથી ઉલ્કા પડે છે જળ સહિત મેઘપંક્તિ સૂર્યને ઢાંકી

રહી છે, ને રાજાઓના દેહનો નાશ કરનાર મોટા ભયને સૂચવતો મંડળાકાર પરિવેશ, સૂર્ય તથા ચંદ્રને થયેલો છે. દુર્યોધનના દેવસ્થાનમાં રહેલ પ્રતિમારૂપ દેવતાઓ કંપે છે, હસે છે, નૃત્ય કરે છે તથા રૂદન કરે છે. ખરાબ લક્ષણવાળા ગ્રહો ઉંધા ફેર છે ચંદ્રમા નીચે શિંગવાળો દેખાય છે. રાજાઓનાં શરીરોને હું કાંતિ રહિત દેખું છું. દુર્યોધનના સૈન્યમાં કવચ પહેરેલાઓ શોભતા નથી અને ખેડ સેનામાં ચોતરફથી પાંચજન્ય શંખ તથા ગાંડીવ ધનુષનો મોટો શબ્દ સંભળાય છે, માટે જરૂર અર્જુન ઉત્તમાસ્ત્ર સાંધી બીજા યોદ્ધાઓને મૂકી બીજા સામે આવશે. હે મહાબાહો ! બીજા તથા અર્જુનના યુદ્ધને યાદ કરી મારાં ફંવાં ઉભાં થાય છે ને માફ મન પણ ખેદ પામતું હોય તેમ સીદાય છે. ધાતકી જેની બુદ્ધિ છે એવા પાપિષ્ઠ ચિત્તવાળા શિખંડીને આગળ કરી અર્જુન બીજા સાથે યુદ્ધ કરવા આવે છે. પૂર્વેજ બીજા કંઈ હતું કે હું શિખંડીને નહીં માફ, કારણ વિધાતાએ એને સ્ત્રી કર્યો હતો ને પછી દૈવયોગથી તે પુરૂષ થયો છે. મહા બળવાન તે અમંગળ ધ્વજવાળો છે માટે અમંગળરૂપ એવા તેને ગંગાપુત્ર મારશે નહીં. એ વાત હું યાદ કરું છું ત્યાં મારી ત્વચા બળે છે. ઉત્ક્રાંત થયેલો અર્જુન બીજા સામે આવ્યો તે વખતે યુધિષ્ઠિરને ક્રોધ થયો. બીજા અર્જુન સામે આવ્યા, તેમ મારાં અસ્ત્ર ચક્રાયમાન થાય છે માટે જરૂર પ્રગ્નતું અમંગળ થવાનું છે. મનસ્વી બળવાન શરવીર અસ્ત્ર શિખેલ ધણા પરાક્રમવાળો દૂરથી બાણ ફેંકનાર દંઢ બાણવાળો નિમિત્ત બળવાન સંગ્રામમાં દેવ તથા અસુરથી પણ જીતી શકાય નહીં એવો બળવાન બુદ્ધિમાન કલેશ રહિત યુદ્ધ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ જય કરનાર તથા ભયંકર અસ્ત્રવાળો પાંડુપુત્ર અર્જુન છે, માટે હે દંઢ વ્રતવાળા ! હે પુત્ર ! તું ત્યાં જઈ તેના માર્ગને રોકી, મહા ભયંકર સંગ્રામમાં આજ થતા મોટા પ્રહારને જો. જેમાં ક્રોધે ભરાયેલો અર્જુન, શરવીરોનાં સુવર્ણના ચિત્રવાળાં સુંદર મોટાં કવચોને ગ્રંથી વગરના બાણ કરી વિદારણ કરતાં ધ્વજના અગ્રભાગ, ભાલાં, ધનુષ, સાંગ, નિર્મળ તીક્ષ્ણ શક્તિઓ તથા સુવર્ણથી શોભતાં હસ્તિઓનાં નિશાનોને કાપે છે. હે પુત્ર ! પાછળ ચાલનારાઓએ પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાનો આ વખત નથી, માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખી યશ, વા, વિજય વાસ્તે તું ત્યાં જા. જ્યાં અર્જુન રથ હસ્તિ, તથા ઘોડાથી ધુમરીવાળા દુઃખે કરી જઈ શકાય નહીં એવી મહા ભયંકર સંગ્રામરૂપ નદીને રથે કરી તરી જાય છે. જેના ભાષ અર્જુન, મહા બળવાન બીમસેન તથા માદ્રીપુત્ર નકુળ સહદેવ છે અને વૃષ્ણિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા વાસુદેવ ભગવાન જેના સારથિ છે, તેમ બ્રહ્મણ્યતા, દમ, દાન, તપ તથા મોટું ચરિત્ર જે યુધિષ્ઠિર વિષે અહિં દેખાય છે. તપે કરી કૃશ શરીરવાળા ધર્મરાજનો દીનતાથી ઉત્પન્ન થયેલો કાપ દુર્બુદ્ધિવાળો દુર્યોધનનની સેનાને બાળે છે. દુર્યોધનના સર્વ સૈન્યને ચોતરફથી વિદારણ કરતો વાસુદેવને આશરે રહેલો અર્જુન સામે આવેલો દેખાય છે. મોટા માછલોએ ક્ષોભ પમાડેલ મોટી લહેરવાળો અત્યંત મોટો સમુદ્ર ક્ષોભ પામે તેમ અર્જુને ક્ષોભ પમાડેલું આ સૈન્ય કંપતું દેખાય છે. સેનાના મુખ વિષે લાહા તથા કિંક્રિકિલ શબ્દ સંભળાય છે, માટે તું શિખંડી સામે જા અને હું યુધિષ્ઠિર સામે જાઉં છું. ઉપેન્દ્ર જેવો સ્થામ મોટા સાગના વૃક્ષ જેવો ઉંચો, બીજા અર્જુન સરખો તે આ સૈન્યના અગ્રભાગ તરફ જાય છે. સાત્યકિ, અભિમન્યુ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, બીમસેન, તથા નકુળ, સહદેવ, જે મનુષ્યના ઈશ્વર રાજાની ચોતરફથી રક્ષા કરે છે માટે ધણા તેજવાળા તે રાજાના બૂહનું છિદ્ર તો ચોતરફ ઉભેલા

અતિરથિઓએ કરી સમુદ્રના ઉદરની પેઠે દુઃખથી પણ બળવામાં નહિ એવું છે. તથાપિ તું તો ઉત્તમાત્મ ધારણ કરી મોટું ધનુષ લઇ, પૃથ્વગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા સામે જા, ને ભીમ સાથે પણ યુદ્ધ કર. હે પુત્ર ! પોતાના પ્રિયપુત્રને આ ધણી વર્ષ જીવે એમ કાણુ ઇચ્છા ન કરે, તથાપિ ક્ષાત્રધર્મને જોઇ તને યુદ્ધમાં હું જોડું છું. યુદ્ધમાં યમ તથા વરુણ જેવા ભીષ્મ મોટા સંગ્રામમાં સેનાને બાળે છે.

एष चातिरणे भीष्मो दहतं वै महाचमूं ।

युद्धेषु सदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे
गुर्जरभाषायां द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

ॐ नमः शिवाय

અધ્યાય ૧૧૩ મો. ભીમ સામે કૌરવપક્ષીઓનું યુદ્ધ.

संजय उवाच-भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च ।

विद्वानुर्विदावावंत्यौ संधवश्च जयद्रथः ॥ १ ॥

સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગદત્ત, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, કૃતવર્મા અવંતિના વિંદ અનુવિંદ, સિંધુ દેશનો રાજા જ્યદ્રથ, ચિત્રસેન, વિકર્ણુ તથા દુર્મર્ષણાદિક તમારી તરફના દશ યોદ્ધાઓ, નાના દેશમાંથી આવેલી મોટી સેના સહિત મોટા યશની પ્રાર્થના કરતા ભીષ્મના સંગ્રામમાં ભીમસેન સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. જેમાં શલ્યે નવે કરી, કૃતવર્માએ ત્રણથી, કૃપે નવે કરી, ચિત્રસેન, વિકર્ણુ તથા ભગદત્તે દશ દશ બાણે કરી, સિંધુ દેશના રાજા જ્યદ્રથે ત્રણે કરી, અતિપુરીના વિંદ તથા અનુવિંદે પાંચ પાંચ બાણે કરી તથા દુર્મર્ષણે તીક્ષ્ણ એવા વીશ બાણે કરી પાંડુપુત્ર ભીમસેનને વિંધી નાંખ્યો. હે મહારાજ ! શત્રુના શરવીરને હજીનાર શરવીર પાંડુપુત્રે પણ અત્યંત શૂરવીર શોભતા તમારી તરફના તે સર્વ મહારથિઓને જુદા જુદા બાણથી મારવા માંડ્યા. તે કેવી રીતે કે, સાત બાણે કરી શલ્યને તથા આઠે કરી કૃતવર્માને વિંધી, કૃપાચાર્યનું બાણ સહિત ધનુષ મધ્યભાગમાંથી કાપી, વળી કપાઇ ગયેલ ધનુષવાળા તેમને સાત બાણે કરી વિંધ્યા. ત્રણ ત્રણ બાણે કરી વિંદ તથા અનુવિંદ, ને વીશે કરી દુર્મર્ષણને, પાંચથી ચિત્રસેનને, દશથી વિકર્ણુને, પાંચથી જ્યદ્રથને વિંધી, સિંહનાદ કરી પ્રસન્ન થયેલા ભીમસેને, વળી ત્રણ બાણે કરી સિંધુ દેશના રાજાને વિંધ્યો. એટલામાં રથમાં શ્રેષ્ઠ ક્રોધી ગૌતમે બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી, તીક્ષ્ણ દશ બાણે કરી પાંડુપુત્રને વિંધ્યો. હે મહારાજ ! એ રીતે અંકુશે કરી મોટા હસ્તિ વિંધાય તેમ દશ બાણે કરી વિંધાયલા ક્રોધાવિષ્ટ પ્રતાપવાન ભીમસેને સંગ્રામમાં ધણીક બાણે કરી ગૌતમને વિંધ્યો. વળી કાળ જેવી ક્રાંતિવાળા તેણે ત્રણ બાણે કરી સિંધુ દેશના રાજાના અશ્વ તથા સારથિને યમ લોકમાં મોકલી દીધા. તે સમયે હજીએલ અશ્વવાળા રથમાંથી તરત નીચે કુદી મહારથી તેણે ભીમસેન ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ નાખ્યા. હે મારિષ ! હે ભરત શ્રેષ્ઠ ! ભીમસેને ભક્ષ નામના બે બાણે કરી મહાત્મા સિંધુ રાજાનું ધનુષ વચમાંથી કાપી નાખ્યું. હે રાજન ! કપાઇ ગયેલા ધનુષવાળો હજીયા છે અશ્વ તથા સારથિ જેના એવો

વિરથ તે ચિત્રસેનના રથમાં ચઢી બેઠો. હે મારિષ ! તે સમયે પાંડુપુત્ર ભીમસેને સંગ્રામમાં આશ્ચર્યરૂપ કર્મ કર્યું. જે મહારથિઓને આણું કરી વિંધી વારી રાખી સર્વ લોક જ્ઞેતાં સિંધુરાજને વિરથ કર્યો. ભીમસેનનું પરાક્રમ શલ્યથી સહન થયું નહીં, તેથી તેણે યંત્રથી સજ્જેલા તીક્ષ્ણ આણું સાંધી, ‘ અરે ઉભો રહે, ઉભો રહે, ’ એમ કહી તેને વિંધ્યો. કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, પરાક્રમી ભગદત્ત અવંતીપુરના વિંદ તથા અનુવિંદ ચિત્રસેન, દુર્મર્ષણ, વિકર્ણ તથા પરાક્રમી સિંધુ દેશનો રાજા, શત્રુને દમન કરનાર એટલાઓએ શલ્ય વાસ્તે ભીમસેનને વિંધ્યો. તેણે પણ પાંચ પાંચ આણું કરી તેમને વિંધી સિત્તેર આણું કરી શલ્યને વિંધી વળી બીજા દશ આણું કરી તેને વિંધ્યો. શલ્યે પણ નવ આણુંથી તેને બેઠી પાંચ આણુંથી ફરીને ધાયલ કર્યો. ભલ્લ આણું કરી એના સારથિને પણ મર્મસ્થાનમાં વિંધ્યો. તેણે ભેદેલા વિશેષ નામના પોતાના સારથિને જોઇ, પ્રતાપવાન ભીમસેને શલ્યને ત્રણ આણું કરી બે આડુ તથા વૃક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. તેમજ મોટા ધનુષવાળા બીજાઓને પણ ત્રણ ત્રણ આણું કરી વિંધી સિંહની પેઠે ગર્જના કરી. મોટા ધનુષવાળા સાવધાન તેમણે પણ યુદ્ધમાં અગ્રભાગવાળા ત્રણ ત્રણ આણું કરી મર્મસ્થાનમાં તેને વિંધ્યો. એ રીતે અત્યંત વિંધાયેલા મોટા ધનુષવાળો તે વરસતા મેઘથી પડતી જળધારાઓએ કરી જેમ પર્વત વ્યથા પામે નહીં તેમ કંઇ પણ વ્યથા પામ્યો નહીં, પાંડવોમાં મહારથિ ક્રોધાવિષ્ટ મોટા યશવાળા તેણે મદ્રદેશના અધિપતિ શલ્યને ત્રણ આણુંથી વિંધી, નવ આણું કરી ચોતરફથી કૃપાચાર્યને વિંધી સો આણું કરી ભગદત્તને વિંધ્યો. ચાર પછી વળી હુરપ્ર નામના અત્યંત તીક્ષ્ણ આણું કરી આણું નાખવામાં ચતુર તેણે, મહાત્મા કૃતવર્માનું આણું સહિત ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે સમે બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી શત્રુને તપાવનાર કૃતવર્માએ નારાય નામના આણું કરી ભીમસેનને લુકુટીના મધ્ય ભાગમાં ધાયેલ કર્યો. ભીમસેને પણ લોહમય નવ આણું કરી શલ્યને, ત્રણ કરી ભગદત્તને, આઠથી કૃતવર્માને અને બે બે આણું ગૌતમ વગેરે રથિઓને વિંધ્યા. હે રાજન ! તેમણે પણ સંગ્રામમાં તીક્ષ્ણ આણુંથી તેને વિંધ્યો. તે રીતે મહારથિઓએ સર્વ શસ્ત્રોએ કરી પીડિત કર્યો તોપણ તેમને તૃણ તુલ્ય માની વ્યથા રહિત ભીમ સંગ્રામમાં વિચરવા લાગ્યો. અવ્યગ્રચિત્તવાળા રથિમાં શ્રેષ્ઠ તેમણે પણ હજારો તીક્ષ્ણ આણું ભીમસેન ઉપર નાખ્યા. ઈરવીર મહારથિ ભગદત્ત પણ સુવર્ણના દંડથી શોભતી મોટા વેગવાળી શક્તિ તેની ઉપર નાખી. મહાઆડુ સિંધુ દેશના રાજાએ લાલો તથા તોમરો, કૃપાચાર્યે તોપ, શલ્યે આણું, અને બીજા મોટા ધનુષવાળા યોદ્ધાઓએ પાંચ પાંચ આણું ભીમસેન ઉપર નાખ્યા. વાયુપુત્ર ભીમસેને પણ હુરપ્ર નામના આણું કરી, ભાલાના બે કડકા કરી, ત્રણ આણું કરી તલની દુંડીની પેઠે તોમરને કાપી, ગૃધ્રના પીંછ બધેલા નવ આણું કરી તોપને બેઠી શલ્યે મૂકેલા આણુંને કાપી તેમજ ભગદત્તે મૂકેલી શક્તિને ઉડાડી દઇ બીજા ભયંકર આણીના કડકા કરી અંધી વગરના આણું કરી સંગ્રામમાં વખાણવા લાયક રીતે વળી ત્રણ ત્રણ કડકા કરી, મોટા ધનુષવાળા તે સર્વને ત્રણ ત્રણ આણું કરી વિંધ્યા. એટલામાં તે મહા સંગ્રામમાં આણું કરી શત્રુઓને મારતા મહારથિ ભીમસેનને જોઇ અનુનિતાં આવ્યા. તે સમયે એકઠા મળેલા તે મહાત્મા બેઠે ભાઇ પાંડુપુત્રને જોઇ, તમારી તરફના શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ જયંતી ઇચ્છા મૂકી દીધી. પછી અનુનિતાં મહારથિઓ સાથે યુદ્ધ કરતા ભીમસેનને જોઇ ભીમને મારવા સારૂ શિખાંડિને આગળ કરી, ભીમ સાથે યુદ્ધ કરવા ઉભેલા

તમારી તરફના દશ શરવીર સામે આવી ભીમના પ્રિય વાસ્તે તેમને વિંધ્યા. તે સમયે દુર્યોધન રાજ્યે અર્જુન તથા ભીમસેનના વધ વાસ્તે સુશર્માને કહ્યું કે, હે સુશર્મા ! સૈન્ય સમુદાય સહિત તમે ઝટ જાઓ અને પાંડુપુત્ર અર્જુન તથા ભીમસેનને વારો. એવાં તેનાં વચન સાંભળી પ્રસ્થલાના અધિપતિ ત્રૈગર્તે, ધનુષધારી ભીમ તથા અર્જુન સામે દોડી જઈ હજારો રથે કરી ચોતરફી તેમને ઘેરી લીધા. ત્યાર પછી અર્જુનને શત્રુઓ સાથે ભયંકર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું.

રથૈરનેકસાહસ્રૈઃ સમંતાત્પર્યવારત્ ।

તતઃ પ્રવવૃત્તે યુદ્ધમર્જુનસ્ય પરૈઃસહ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे गुर्जरमा-
षायां त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

અધ્યાય ૧૧૪ મો. ભીમાર્જુનનાં પરાક્રમો.

સંજય ઉવાચ-અર્જુનસ્તુ રણે શલ્યં યતમાનં મહારથં ।

હ્રાદ્યામાસ સમરે શરૈઃ સન્નતપર્વાભિઃ ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે કે-હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! અર્જુને સંગ્રામમાં યતન કરતા તમારા મહારથિ શલ્યને ત્રંથી વગરના આણે કરી ઢાંકી, બીજા ત્રણ ત્રણ આણે કરી સુશર્મા તથા કૃપાચાર્યને વિંધ્યા. વળી હે રાજેન્દ્ર ! અતિરથિ એવો પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા ભગદત્ત, સિંધુ દેશનો જયદ્રથ, ચિત્રસેન, કૃતવર્મા, વિકર્ણુ, દુર્મર્ષણ તથા મહારથિ અવંતિપુરોના વિંદ તથા અનુવિંદને પણ કંક તથા મયૂરના પીંછા બાંધેલા ત્રણ ત્રણ આણે કરી વિંધી તમારી સેનાને પીડી હે ભારત ! ચિત્રસેનના રથમાં બેઠેલા જયદ્રથે પણ સંગ્રામમાં આણે કરી અર્જુન તથા ભીમસેનને વિંધ્યા. તેમજ હે મહારાજ ! શલ્ય તથા રથિમાં શ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્યે ધણુક મર્મ બેદનાર આણે કરી રણસંગ્રામમાં અર્જુનને વિંધ્યો. હે વિશંપતે ! હે મારિષ ! ચિત્રસેનાદિક તમારા પુત્રોએ પણ, તીક્ષ્ણ પાંચ પાંચ આણે કરી રણસંગ્રામમાં અર્જુન તથા ભીમસેનને વિંધ્યા. રથિમાં શ્રેષ્ઠ ભરતકુળમાં ઉત્તમ એવા કુંતિપુત્ર એ બેઠેલા રણસંગ્રામમાં ત્રિગર્તના મોટા સૈન્યને પીડવા લાગ્યા. તે વખતે સુશર્માએ નવ આણે કરી અર્જુનને વિંધી, તેના સૈન્યને ત્રાસ પ્રમાણમાં મોટો સિંહનાદ કર્યો. બીજા પણ શરવીર મહારથિઓએ સુવર્ણના પુંખવાળા તીક્ષ્ણ આણોએ કરી ભીમસેન તથા અર્જુનને વિંધ્યા. એ રીતે રથિઓના મધ્યમાં ફીડા કરતા મોટા રથવાળા ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ કુંતિપુત્ર અને એ બેઠેલા માંસની ઇચ્છાથી ગાયોના મધ્યમાં મદોન્મત્ત સિંહ શોભે તેમ વિચિત્ર તરેહથી શોભતા હતા. શરવીર તે બેઠેલો, શરવીરોનાં ધનુષ તથા ધણુક આણોને કાપી, મનુષ્યોનાં સેંકડો મસ્તકોને ભૂમિપર પાડ્યાં. એવા મોટા સંગ્રામમાં ભાગેલા ધણુક રથો, હણાયેલ સેંકડો ઘોડાઓ, અને હસ્તિ ઉપર બેસનારાઓ પણ રણભૂમિમાં પડતા હતા. હે રાજન ! તેમણે મારવા માંડેલા તેથી કંપતા રથિઓ તથા ઘોડેસ્વારો પણ ચોતરફ નાસભાગ કરતા હતા. હણાયેલા પાંચ-દળના સમુદાય, ઘોડાઓ તથા ભાગેલા ધણુક રથોએ કરી પૃથ્વી ઢંકાઈ ગઈ હતી. ભાગેલા ધણુક જન, પડેલા પ્વજ, ભાગેલા અંકુશ, હાથીની ખૂલ્યો, સુકેટ, આભુષાન, હાર, રંગ-

મૃગની શાલો, ધાબળા પાધડીઓ, તરવાર, ચામર, પંખા, આમતેમ કપાઈ પડેલા ચંદનથી લિંપાયેલા રાજાઓના હાથ તથા સાથજોએ કરી રણભૂમિ ઢંકાઈ જતી હતી. રણસંગ્રામમાં મહા બળવાન અર્જુનનું અદ્ભુત પરાક્રમ અમોએ જોયું, જે, બાણે કરી તે સર્વ શરવીરોને વારી રાખી મારતો હતો. મહા બળવાન તમારો પુત્ર તો ભીમ તથા અર્જુનનાં પરાક્રમને જોઈ, ભીષ્મના રથની પાસે ગયો. કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, સિંધુદેશનો રાજા જ્યદ્રથ, અવંતિ-પુરીના વિંદ તથા અનુવિંદ સંગ્રામનો ત્યાગ કરતા ન હતા મોટા ધનુષવાળો ભીમ તથા મહારથિ અર્જુન, કૌરવોની ભયંકર સેના સામે દોડ્યા. કૌરવ તરફના રાજાઓએ, મોરના પીંછ બાંધેલા હજારો બાણ અર્જુનના રથ ઉપર નાખ્યા. સામે આવતા તે બાણોને બાણના સમુદાયથી વારી રાખી, અર્જુને મહારથિઓને ચોતરફથી યમલોક પ્રત્યે મોકલવા માંડ્યા. ક્રોધે ભરાયેલા મહારથિ શત્રુ તો ક્રીડા કરતો હોય તેમ ગ્રંથી વગરના ભક્ષ બાણે કરી અર્જુનને વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. અર્જુને પણ પાંચ બાણે કરી તેનું ધનુષ તથા હાથના મોળ કાપી, બીજા તીક્ષ્ણ બાણે કરી એને મર્મસ્થાનમાં વિંધ્યો. મદ્ર દેશના અધિપતિ શત્રુ પણ ભાર સહન કરનાર બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી, ત્રણ બાણે કરી અર્જુનને, પાંચે કરી વાસુદેવને, નવે કરી ભીમસેનને બે હાથ તથા વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યા. દુર્યોધને મોકલેલા દ્રોણાચાર્ય તથા મગધ દેશનો રાજા જ્યત્સેન પણ તે ઠેકાણે આવ્યો. હે મહારાજ ! ત્યાં મહારથિ અર્જુન તથા પાંડુપુત્ર ભીમસેન કૌરવની મોટી સેનાને મારતા હતા. જ્યત્સેને તો સંગ્રામમાં ભયંકર આયુધવાળા ભીમસેનને તીક્ષ્ણ આઠ બાણે કરી વિંધ્યો. ભીમસેને દશથી અને પાંચથી વિંધી, ભક્ષ બાણે કરીને એના સારથિને પણ રથમાં બેસવાના સ્થાનકથી પાડ્યો, ત્યારે ચોતરફથી ભાગતા અને ભડકેલા ઘોડાઓથી સર્વ સૈન્ય દેખતાં જ્યત્સેન નાહો. દ્રોણાચાર્ય લોહમય તીક્ષ્ણ પાંસઠ બાણે કરી ભીમસેનને વિંધ્યો. હે ભારત ! સંગ્રામમાં વખાણવા લાયક ભીમસેને પણ, પોતાના પિતા સરખા તે ગુરૂને ભક્ષ નામના પાંચ બાણથી અને સાઠ બાણથી વિંધ્યા. અર્જુને લોહમય બાણે કરી સુશર્માને વિંધી વાયુ જેમ મોટા મેઘોને નસાડે તેમ તેના સૈન્યને નસાડવા માંડ્યું. તે વખતે ભીષ્મ, રાજા દુર્યોધન, કૌસલ દેશનો રાજા બુહદ્બલ અત્યંત ક્રોધથી ભીમસેન તથા અર્જુન સામે આવ્યા. શરવીર પાંડવો તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, મોઢાં ફાડેલા કાળ સરખા ભીષ્મ સામે દોડ્યા. શિખંડી તો ભરતોના પિતામહ ભીષ્મ પાસે જઈ ભય મૂકી પ્રસન્ન થઈ મોટા રથમાંથી ઉતરી સામેજ દોડ્યો. યુધિષ્ઠિરાદિક પાંડવો પણ, શિખંડીને આગળ કરી સુંજ્ય સહિત, ભીષ્મ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમજ તમારી તરફના સર્વ ભીષ્મને આગળ કરી શિખંડિ છે મુખ્ય જેમાં એવા પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી કૌરવોને ભય આપનાર ભીષ્મનું પાંડવો સાથે જ્ય વાસ્તે યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. હે વિશાંપતે ! જ્ય તથા પરાજ્ય વાસ્તે પ્રવર્તમાન થયેલા યુદ્ધૃષ્ણ દૂતમાં તમારી તરફનાઓના જ્ય વાસ્તે ભીષ્મ જુગાર ખેલનાર થયા. હે રાજેન્દ્ર ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તો સર્વ સૈન્યને આજ્ઞા કરી કે, હે રથમાં શ્રેષ્ઠ સર્વ ચોદાઓ ! તમે ભય મૂકી ગંગપુત્ર ભીષ્મ સામે દોડો. સેનાપતિનાં વચન સાંભળી પાંડવોની સેના તે મહા સંગ્રામમાં પ્રાણનો ત્યાગ કરી ભીષ્મ સામે જવા લાગી. હે મહારાજ ! રથમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મે પણ ભરતીને જેમ કિનારો રોડી રાખે તેમ આવતી તે સેનાને અટકાવી રાખી.

भीष्मोपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राहतां चमूं ।

आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमार्जुनपराक्रमे गुर्जरभाषायां चतुर्विंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

અધ્યાય ૧૧૫ મો. ભીષ્મે કરેલો ઉપદેશ.

धृतराष्ट्र उवाच-कथं शांतनवो भीष्मो दशमेहनि संजय ।

अयुध्यत महावीर्यः पांडवैः सहसंजयैः ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે, હે સંજય ! દશમે દિવસે મહા પરાક્રમી શંતનુપુત્ર ભીષ્મે, સંજય સહિત પાંડવો સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું તે કૌરવોએ યુદ્ધમાં પાંડવોને કેવી રીતે વારી રાખ્યા ? સંગ્રામમાં શોભતા ભીષ્મનું મોટું યુદ્ધ મને કહે. સંજય કહે છે કે, હે ભારત ! કૌરવોએ પાંડવો સાથે જેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું અને જે રીતે યુદ્ધ થયું તે હાલ હું તમને કહું તે સાંભળો. દસમે દિવસે અર્જુને પરમાસ્ત્રે કરી અત્યંત ક્રોધે તમારી તરફના મહારથિયોને પરલોક પ્રત્યે મોકલી દેવા માંડ્યા. કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંગ્રામને જીતનાર ભીષ્મે પણ, પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પાંડવની સેનાનો ક્ષય કર્યો. હે શત્રુને તપાવનાર ! તે દિવસે કૌરવ સહિત યુદ્ધ કરતા ભીષ્મને જોઈ, શિખંડી સહિત અર્જુનને પોતાના જ્ય વિષે સંશય થયો. તે દશમે દિવસે ભીષ્મ તથા અર્જુનના યુદ્ધમાં મોટો ક્ષય થયો. હે રાજન ! તે દિવસે શત્રુને તપાવનાર પરમાસ્ત્ર જાણનાર શંતનુપુત્ર ભીષ્મે, હજારો યોદ્ધાઓને માર્યા. હે પાર્થિવ ! જેનાં નામ તથા ગોત્ર પણ ભીષ્મ જાણતા ન હતા. સંગ્રામમાં પાછા ન ફરે એવા સર્વ શૂરવીરોને તેમણે માર્યા. હે શત્રુને તપાવનાર ! એ રીતે દશ દિવસ સુધી પાંડવની સેનાને તપાવી, પછી જીવિત વિષે ઉદાસ થઈ સંગ્રામમાં પોતાના વધને ઈચ્છતા ધર્માત્મા મહાપ્રાણુ તમારા પિતા ભીષ્મ, સંગ્રામમાં ધણાક શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ માણસોને પણ હવે નહીં માંડે એ રીતે વિચાર કરી પોતાની પાસે ઉભેલા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યા. હે મહા પ્રાજ્ઞ ધર્મ ! હે સર્વ શાસ્ત્ર વિશારદ ! હે યુધિષ્ઠિર ! હે તાત ! સ્વર્ગને આપે એવું ધર્મરૂપ વચન હું કહું તે તું સાંભળ. હે ભારત ! આ દેહ વિષે હવે હું અત્યંત વિરક્ત થયો છું. સંગ્રામમાં ધણાક પ્રાણીયોને મારતાં મારો વખત ગયો, માટે હવે સૃજ્ય તથા પંચાલ સહિત અર્જુનને આગળ કરી, માંડે જે પ્રિય તું ઇચ્છતો હોય તો મને મારવાનો યત્ન કર. એવું તેમનું મત જાણી, સત્ય છે દર્શન જેનું એવા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર સૃજ્યો સહિત, સંગ્રામમાં ભીષ્મ સામે ગયા. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મની એવી વાણી સાંભળી, પોતાના સૈન્યને આજ્ઞા આપી કે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા શત્રુને જીતનાર અર્જુને રક્ષા કરેલા તમે, ભીષ્મ સામે દોડી, યુદ્ધ કરી સંગ્રામમાં તેમને જીતો. આ મોટા ધનુષ-વાળો સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા ભીમસેન જરૂર તમારી રક્ષા કરશે હે સૃજ્યો ! આજ યુદ્ધમાં ભીષ્મથી તમને કંઈપણ ભય થવાનો નથી. શિખંડીને આગળ કરી જરૂર આપણે ભીષ્મને જીતીશું. દશમે દિવસે એ રીતે સંકેત કરી ભીષ્મને પાડવા વિષે પરમ યત્નવાન

કોઇથી મૂર્ચ્છિત થયેલા પાંડવો સ્વર્ગ પરાયણ થઇ શિખંડી તથા પાંડુપુત્ર અર્જુનને આગળ કરી ભીષ્મ સામે ચાલ્યા. તમારા પુત્રે આજ્ઞા આપેલા સેના સહિત મહા યજ્ઞવાન પુત્ર-યુક્ત દ્રોણ સહિત અનેક દેશના રાજાઓ તથા સર્વ ભાઇઓ સહિત યજ્ઞવાન દુઃશાસન, મંત્રામના મધ્યમાં રહેલા ભીષ્મની રક્ષા કરતા હતા. એ રીતે તમારી તરફના શસ્ત્રીઓ મોટા વ્રતવાળા ભીષ્મને આગળ કરી, શિખંડી છે મુખ્ય જોમાં એવા પાંડવો સાથે સંત્રા-મમાં યુદ્ધ કરતા હતા. એટલે તથા પાંચાલ સહિત અર્જુન, શિખંડીને આગળ કરી શંતનુપુત્ર ભીષ્મ સામે ગયો. સાલ્વકિ અશ્વત્થામા સાથે, ધૃષ્ટકેતુ પૌરવ સાથે તથા અભિમન્યુ અમાત્ય સહિત દુર્યોધન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. હે પરંતપ! સૈન્ય સહિત વિરાટ, સેના સહિત વૃદ્ધ ક્ષત્રના પુત્ર જયદ્રથ સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. મોટા ધનુષવાળા સૈન્ય સહિત શલ્ય સામે યુધિષ્ઠિર રાજા યુદ્ધ કરતા હતા. ચોતરફથી રક્ષા કરેલા ભીમસેન હસ્તિ સૈન્ય સામે લડતા હતા. કોઇથી સહન થાય નહીં તથા વારી શકાય નહીં એવા સર્વ શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ અશ્વ-ત્થામા પ્રત્યે સાવધાન થયેલા ભાઇઓ સહિત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ગયા. કર્ણિકાર પ્લગ્નવાળા સુભદ્રા પુત્ર અભિમન્યુ સામે સિંહની પ્લગ્નવાળો શત્રુને દમન કરનાર રાજપુત્ર બુહદ્ધ્યક્ષ ગયો. શિખંડિ તથા પાંડુપુત્ર અર્જુન સામે તેમને મારવાને ઇચ્છતા રાજાઓ સહિત તમારા પુત્રો ગયા તે બેઉ સેના વિષે ભયંકર પરાક્રમ કરવા વાસ્તે સૈન્યો દોડવાથી પૃથ્વી કંપવા લાગી. હે ભારત ! સંત્રામમાં શંતનુપુત્ર ભીષ્મને જોઇ, તમારાં તથા પારકાઓનાં સૈન્ય પરસ્પર મળી ગયાં હે ભારત ! ત્યાર પછી અત્યંત સંતપ્ત થઇ, પરસ્પર સામે દોડતા તેમનો સર્વ દિશાઓમાં મોટો શબ્દ થવા લાગ્યો. શંખ, દુંદુભિના શબ્દ તથા હસ્તિના ઊંડિત સાથે મળેલો સૈન્યોનો અતિ દાઢણુ ગોંઘાટ સંભળાતો હતો. સર્વ રાજાઓની ચંદ્ર તથા સૂર્ય જેવી કાંતિ, શસ્ત્રીઓના આભુષાંધ તથા મુકુટ આગળ તેજ રહિત લાગતી હતી. શસ્ત્રરૂપ વિજ્ઞાની વિંટાયલા રજરૂપ મેથો ઉત્પન્ન થતા હતા. તેમજ દાઢણુ એવો ધનુષ, બાણ, શંખ, ભેરી તથા રથનો શબ્દ બેઉ સેનામાં થતો હતો. પાશ, શક્તિ, તરવાર, તથા બાણના ઓથે કરીને ધમધમતું આકાશ, બેઉ સેના આગળ પ્રકાશ રહિત લાગતું હતું. સંત્રામમાં રથ તથા ઘોડાઓ પરસ્પર એક બીજાની સામે અથડાતા હતા અને હાથીઓ તથા પાવ-દળો એકબીજાને પરસ્પર મારતા હતા. હે પુરૂષમાં સિંહરૂપ ! તે તખ્તે ભીષ્મ વાસ્તે કૌરવોને પાંડવો સાથે, માંસ વાસ્તે સિંચાણાઓને યુદ્ધ થાય તેવું મોટું યુદ્ધ થયું તે મહા સંત્રામમાં પરસ્પર જીતવા ઇચ્છતા તેમને એકબીજાને મારવા વાસ્તે ભયંકર સંત્રામ થયો.

તેષાં સમાગમો ઘોરો બભૂવ યુધિસંગતઃ ।

અન્યોન્યસ્ય વધાર્થાય જિગીષૂના મહાહવે ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपदेशे गुर्जरभा-
षायां पंचदशાधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

અધ્યાય ૧૧૬ મો. સંકુલ યુદ્ધ.

સંજય ઉવાચ-અભિમન્યુર્મહારાજ તવ પુત્રમયોધયત્ ।

મહત્યાસેનયા યુક્તં મીષ્મદેતોઃ પરાક્રમી ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે કે, હે મહારાજ ! પરાક્રમી અભિમન્યુએ મોટી સેનાયુક્ત તમારા પુત્ર સાથે યુદ્ધ કર્યું. જેમાં ક્રોધે ભરાયેલા દુર્યોધને ગ્રંથી વગરના નવ આણે કરી અર્જુનપુત્ર અભિમન્યુને વક્ષસ્થળમાં વિંધી, વળી ત્રણ આણે કરી તેને ફરીથી વિંધ્યો. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા અભિમન્યુએ, મૃત્યુની બહેન જેવી ભયંકર શક્તિ દુર્યોધનના રથ ઉપર નાંખી. હે વિશાંપતે ! ભયંકર એવી તે શક્તિના મહારથિ તમારા પુત્ર, કુરુપ્ર નામના આણે કરી બે કડકા કરી નાંખ્યા. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા અભિમન્યુએ તે શક્તિને ભાગતી બેઠ, ત્રણ આણે કરી દુર્યોધનને બે હાથ તથા વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વળી ભરતોના મહારથિ તેણે, ભયંકર દશ આણે કરી જાતીના મધ્ય ભાગમાં તેને વિંધ્યો. હે ભારત ! એ રીતે તે ઘડિયોને આનંદ આપનારૂં સર્વ રાજ્યોએ વખાણવા લાયક ભયંકર વિચિત્ર તરેહનું યુદ્ધ ચાલુ થયું. જેમાં બીજમના મરણ વાસ્તે તથા અર્જુનના વિજય વાસ્તે શરવીર સુભદ્રા પુત્ર અભિમન્યુ તથા કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન રણમંત્રામમાં યુદ્ધ કરતા હતા. શત્રુને તપાવનાર બ્રાહ્મણમાં શ્રેષ્ઠ અશ્વત્થામાએ નારાય નામના આણે કરી, રણમંત્રામમાં વેગવાળા સાત્યકિને વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યો. હે ભારત ! ઘણા બળવાળા શિનિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સાત્યકિએ પણ, કંકના પીંછવાળા નવ આણે કરી, ગુરુપુત્રને સર્વ મર્મસ્થાનમાં વિંધ્યો. તેમજ અશ્વત્થામાએ નવ આણે કરી રણમંત્રામમાં સાત્યકિને વિંધી, વળી બીજ ત્રણ આણે કરી તરત બે હાથ તથા વક્ષસ્થળમાં તેને વિંધ્યો. એ રીતે તેણે અત્યંત વિંધેલા મોટા ધનુષવાળા તથા મોટા યશવાળા સાત્યકિએ, ત્રણ આણે કરી દ્રોણપુત્રને વિંધ્યો. મહારથિ પૌરવે રણમંત્રામમાં આણે કરી મોટા ધનુષવાળા ધૃષ્ટકેતુને ઢાંકી ઘણી તરેહથી તેને વિંધ્યો. મોટી ભુજવાળા મહારથિ ધૃષ્ટકેતુએ તીક્ષ્ણ એવા ત્રણ આણે કરી પૌરવને વિંધ્યો. મહારથિ પૌરવે પણ તેના ધનુષને કાપી, મોટો સિંહનાદ કરી તીક્ષ્ણ આણે કરીને તેને વિંધ્યો. હે મહારાજ ! તે સમયે ધૃષ્ટકેતુએ બીજા ધનુષ લેઈ તીક્ષ્ણ તોનેર આણે કરી પૌરવને વિંધ્યો. એ રીતે મોટા ધનુષવાળા મહારથિ પ્રધાન એવા એ બેઉ, મોટા બાણોના વરસાદ કરતા પરસ્પરને વિંધતા હતા. હે ભારત ! હે રાજન ! પરસ્પર ધનુષ કાપી, ઘોડાએને મારી વિરથ થયેલા ક્રોધાવિષ્ટ તે બેઉ, શતયંદ્રાકૃતિ બેલના ચર્મની વિચિત્ર પ્રકારની ઢાલ તથા સેંકડો તારાકૃતિ ચિત્રવાળા અત્યંત પ્રકાશમાન મોટા ખજૂં ગ્રહણ કરી, ખજૂં યુદ્ધ વાસ્તે, મહા વનમાં પુષ્પિતા સિંહીના સમાગમ વાસ્તે સાવધાન થઈ બે સિંહ જેમ એક બીજની સામે દોડે તેમ પરસ્પર સામે દોડ્યા. યુદ્ધ ચાતુરીથી જવા તથા પાછું આવવારૂપ વિચિત્ર પ્રકારનાં મંડલ દેખાડતા તથા પરસ્પર આર્થના કરતા તે બેઉ, રણમંત્રામમાં વિચરતા હતા. ક્રોધે ભરાયેલા પૌરવે ધૃષ્ટકેતુને મોટા ખજૂંથી લલાટમાં મારી, ‘ અરે ઉભો રહે, ઉભો રહે, ’ એ રીતે તેને કહ્યું. ચેદિરાજ ધૃષ્ટકેતુએ પણ પુરૂષ શ્રેષ્ઠ પૌરવને તીક્ષ્ણ અગ્ર ભાગવાળા મોટા ખજૂંથી જતુ દેશમાં (હાંસડીમાં) ઘા કર્યો. હે મહારાજ ! તે મોટા સંત્રામમાં શત્રુને દમન કરનાર બેઉ, પરસ્પર સામે આવી, પરસ્પર વેગે કરી હણવાથી સંત્રામમાં પડી ગયા. તે વખતે પૌરવને તમારો પુત્ર જયત્સેન પોતાના રથમાં બેસાડી, રણમંત્રામમાંથી બાણ પર લઇ ગયો. ધૃષ્ટકેતુને ક્રોધે ભરાયેલા પરાક્રમી પ્રતાપવાન માદ્રી પુત્ર સહદેવ પોતાના રથમાં બેસાડી સંત્રામમાંથી બાણ પર લઇ ગયા. તેટલામાં ચિત્રસેને લોહમય ઘણા બાણથી પાંડવ તરફના સુશર્માને વિંધી, વળી બીજ સાઠ તથા બીજ નવ આણે

કરીને પણ તેને વિંધો, હે વિશાંપતે ! ક્રોધી સુશર્માએ પણ તમારા પુત્રને તીક્ષ્ણ કરેલા દશ આણુલ વિંધી, વળી બીજા દશ આણુ કરી તેને વિંધ્યો. હે રાજન ! ચિત્રસેને પણ ત્રંચી વગરના ત્રીશ આણુ કરી તેને વિંધ્યો. હે રાજન ! સંગ્રામમાં ભીષ્મના યશ તથા માનને હણતો પરાક્રમી સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ, પાંડવ વાસ્તે રાજપુત્ર યુદ્ધાંજલ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. કાસલદેશના અધિપતિ યુદ્ધાંજલે પણ અર્જુનપુત્રને લોહમય પાંચ આણુથી વિંધી, વળી બીજા ત્રંચી વગરના ત્રીશ આણુથી તેને વિંધ્યો. સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુએ પણ કાસલ દેશના અધિપતિ તેને લોહમય આઠ આણુથી વિંધી બીજા આણુથી તેનું ધનુષ કાપી નાંખ્યું. અર્જુનપુત્ર તેણે ગૃધ્રના પીંછા બાંધેલા ત્રીશ આણુથી તેને વિંધ્યો, તોપણ તે કંપાયમાન થયો નહિં અને ક્રોધે ભરાયેલા રાજપુત્ર યુદ્ધાંજલે બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી અર્જુન પુત્રને ધણુક આણુથી વિંધ્યો. હે શત્રુને તપાવનાર ! હે મહારાજ ! વિચિત્ર પ્રકારથી યુદ્ધ કરનાર અત્યંત કાપેલા તે બેઉનું, ભીષ્મ વાસ્તે દેવાસુર યુદ્ધમાં બલિ તથા ઇંદ્રનું જેવું યુદ્ધ થયું હતું તેવું મોટું યુદ્ધ થયું. ઉત્તમ પર્વતોને વિદારણ કરતા, વજ્રપાણિ ઇંદ્ર શોભે તેમ હસ્તિ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરતા ભીમસેન શોભતા હતા. તેમ ભીમે મારવા માંડેલા પર્વત જેવા તે હસ્તિઓ, પૃથ્વીને શબ્દાયમાન કરતા નીચે પડતા હતા ભેદેલ અંજન સમુદાયની જેને ઉપમા અપાય એવા પૃથ્વી ઉપર પડેલા પર્વત જેવા હસ્તિઓ, વિખરાઇ ગયેલા પર્વતો જેવા શોભતા હતા. મોટા ધનુષવાળા યુધિષ્ઠિર, મેનાએ રક્ષા કરેલા મદ્રદેશના અધિપતિ શલ્યને પીડવા લાગ્યા. અત્યંત પરાક્રમી તે પણ ભીષ્મ વાસ્તે મહારથી ધર્મ પુત્રને પીડવા લાગ્યો. સિંધુદેશના રાજા જયદ્રથે ત્રંચી વગરના નવ આણુ કરી વિરાટને વિંધી, વળી બીજા તીક્ષ્ણ કરેલા ત્રીશ આણુ કરી તેને વિંધ્યો. હે મહારાજ ! સેનાપતિ વિરાટે પણ, તીક્ષ્ણ ત્રીશ આણુ કરી સિંધુરાજને સ્તનના મધ્યમાં વિંધ્યો. વિચિત્ર પ્રકારના છે ધનુષ, ખડ્ગ, કવચ, આયુધ તથા ધ્વજ જેમનાં એવા વિચિત્ર રૂપવાળા વિરાટ તથા સિંધુરાજ સંગ્રામમાં શોભતા હતા. દ્રોણાચાર્ય તે મહા સંગ્રામમાં દ્રુપદ પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સામે અડી, ત્રંચી વગરના આણુ કરી મોટો સંગ્રામ કરવા લાગ્યા હે મહારાજ ! જેમાં દ્રોણાચાર્ય, પૃષ્ઠતગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું મોટું ધનુષ કાપી, પચાસ આણુ કરી તેને વિંધ્યો. પારકા શરવીરને હણનાર તેણે બીજું ધનુષ ગ્રહણ કરી દ્રોણ જેતાં તેની ઉપર ધણુ આણુ નાખ્યા મહારથિ દ્રોણે આવતા તેના આણુને આણુથી કાપી દ્રુપદ પુત્ર ઉપર પાંચ આણુ નાખ્યા. હે મહારાજ ! તેથી ક્રોધે ભરાયેલા શરવીરને હણનાર પૃષ્ઠતગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેણે, દ્રોણ ઉપર યમદંડ સરખી ગદા નાખી સુવર્ણમય વસ્ત્રથી શોભતી સામે આવતી તેને તત્કાળ દ્રોણાચાર્ય પચાસ આણુ કરી વારી રાખી. હે રાજન ! દ્રોણના ધનુષમાંથી છુટેલા આણુ કરી, અનેક રીતે કપાઇ ગયેલી, ચૂર્ણ થઇ વિખરાતી તે પૃથ્વી ઉપર પડી. નાશ પામેલી ગદાને જેઇ, શત્રુને તપાવનાર પૃષ્ઠતગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેણે લોહમય શક્તિ દ્રોણાચાર્ય ઉપર નાખી. દ્રોણાચાર્ય, નવ આણુ કરી તેને કાપી, મોટા ધનુષવાળા તેને પણ પીડિત કર્યો. હે મહારાજ ! એ રીતે દ્રોણ તથા પૃષ્ઠતગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેનું, ભીષ્મ વાસ્તે મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું. અર્જુન ભીષ્મ સામે જઇ, તીક્ષ્ણ આણુ કરી તેમને પીડતાં, વનમાં મદોન્મત્ત હસ્તિ જેમ હસ્તિ સામે દોડે તેમ તેમની સામે દોડ્યો. તે વખતે પ્રતાપવાન મહા બલિષ્ઠ ભગદત્ત રાજા, ત્રણ સ્થાને મદ્ર ઝરતા મદ્રાધિ હસ્તિ લઇને તેની સામે દોડ્યો. આવતા

ધંદના હસ્તિ સરખા તે હસ્તિને જોઇ, અર્જુન અત્યંત યત્ન કરતાં સામે આવવા લાગ્યો. તે વખતે હસ્તિ ઉપર બેઠેલા પ્રતાપવાન ભગદત્ત રાજાએ, બાણના વરસાદથી તેને વારી રાખ્યો. અર્જુને પણ રૌપ્ય જેવા નિર્મળ તીક્ષ્ણ લોહમય બાણે કરી આવતા તે હસ્તિને વિંધ્યો. હે મહારાજ ! વળી કુતિપુત્રે શિખંડીને કહ્યું કે, અરે તું ભીષ્મ સામે જ અને માર. હે પાંડુપૂર્વજ ! તેટલામાં પ્રાગ્જ્યોતિષનો અધિપતિ ભગદત્ત રાજા, પાંડુપુત્ર અર્જુનને મૂકી, દ્રુપદના રથ સામે દોડ્યો. હે મહારાજ ! અર્જુન શિખંડીને આગળ કરી ભીષ્મ સામે દોડ્યો ત્યાર પછી ધોર યુદ્ધ પ્રવર્તમાન થયું. તમારી તરફના શૂરવીરો આક્રોશ કરતાં વેગવાન પાંડુપુત્ર અર્જુન સામે દોડ્યા, તે મોટું આશ્ચર્ય જેવું થયું. હે જનાધિપ ! અર્જુન પણ તમારા પુત્રોના નાના પ્રકારના સૈન્યોને વાયુ જેમ વાદળોને નસાડે તેમ નસાડવા લાગ્યો. શિખંડી તો ભરતોના પિતામહ ભીષ્મ સામે જઈ અવ્યગ્ર ચિત્તથી ધણીક બાણે કરી તેમને પ્રહાર કરવા લાગ્યો. અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો, વાયુ સહિત અગ્નિ જેમ સુકા ઘાસના સમુદાયમાં વિચરે તેમ રથરૂપ છે અગ્નિપ્રગાર જેવું, ધનુષરૂપ જ્વાળાવાળા, ખર્જી, શક્તિ તથા ગદારૂપ છે ઈંધન જેમાં બાણના સમુદાયરૂપ મોટી જ્વાલાયુક્ત દિવ્ય અસ્ત્ર નાખતા ક્ષત્રિયોને બાળતા પ્રજ્વલિત ભીષ્મરૂપ અગ્નિ, સંગ્રામમાં વિચરતા હતા. વળી મહારથી ભીષ્મે અર્જુનની પાછળ ચાલનાર સોમકોને હણી તેના સૈન્યને વારી રાખ્યું. તે મોટા સંગ્રામમાં સુવર્ણના પુંખવાળા ગ્રંથી વગરના તીક્ષ્ણ બાણે કરી, ભીષ્મે દિશા તથા વિદિશાઓને શબ્દાયમાન કરતાં, સ્વાર સહિત ઘોડાઓ તથા રથોએ પાડતાં રથ સમૂહોને, પાંદડા વગરના તાલવન સમ શૂન્ય કર્યાં. એ રીતે સર્વ શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મે તે સંગ્રામમાં રથ, હસ્તિ તથા અશ્વોને મનુષ્ય વગરના કર્યાં. રઠુરાયમાન વજ્ર જેવા તેમની પ્રત્યંચા તથા મોળના શબ્દને સાંભળી, પાંડવ તરફના સૈનિકો ચોતરફથી કંપાયમાન થતા હતા. હે મનુજેશ્વર ! ભીષ્મના ધનુષમાંથી નિકળેલા બાણ ફેગટ જતા ન હતા તેમ શૂરવીરોના શરીરમાં ચોંટી પણ રહેતા ન હતા. હે વિશંપતે ! હે રાજન ! વેગવાન ઘોડા બેઠેલા મનુષ્ય વગરના વાયુ જેવા વેગવાળા ચોતરફ દોડતા રથોને હું દેખતો હતો. એદિ, કાશી તથા કર્ણ દેશના પ્રખ્યાત કુળપુત્ર શરીરનો ત્યાગ કરનાર પાછા ન ફરે એવા સુવર્ણથી શોભતી ધ્વજવાળા શૂરવીર, ઘોડા, રથ તથા હસ્તિ સહિત ચૌદ હજાર મહારથો, સંગ્રામમાં મોટાં ફાડેલા કાળ સરખા ભીષ્મની આગળ પરલોક પ્રત્યે ગયા. હે રાજન ! તે રણસંગ્રામમાં ભીષ્મ સામે આવી, જીવવાની આશા રાખે એવો કોઇ પણ સોમકોનો મહારથિ હતો નહીં. ભીષ્મનું પરાક્રમ જોઇ મનુષ્યો સર્વ ચોદાઓને યમપુરીમાં ગયેલાજ માનતા હતા. ઘોળા ઘોડાવાળા કૃષ્ણ છે સારથિ જેના એવા પાંડુપુત્ર અર્જુન તથા ધણી બળવાળા દ્રુપદ પુત્ર શિખંડી વિના બીજે કોઇ પણ મહારથિ રણસંગ્રામમાં ભીષ્મ સામે જતો ન હતો.

શ્રુતે પાંડુસુતં વીરં શ્વેતાશ્વં કૃષ્ણસારથિં ।

શિખંડિનં ચ સમરે પાંચાલ્યમમિતૌજસમ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे गुर्जरभाषायां

षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ૧૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૧૭ મો.

સંજય ઉવાચ—શિશંડિ તુ રણે મોક્ષમાસાદ્ય પુરુષર્ષભં ।

દશભિર્નિશિતૈર્મહૈરાજઘાનસ્તનાંતરે ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! શિષંડીએ તો, રણસંગ્રામમાં પુરુષમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મ સામે તીક્ષ્ણ ભક્ષ નામના દશ બાણે કરી સ્તનના મધ્ય ભાગમાં તેમને વિંધ્યા. હે ભારત ! તે વખતે ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત નેત્રના ખુણાએ કરી, શિષંડીને બાળતા હોય તેમ તેની સામે જોતા હતા. પણ હે રાજન ! સર્વ લોક જોતાં તેના સ્ત્રીપણને યાદ કરી સંગ્રામમાં તેની સામે યુદ્ધ કરતા ન હતા, તે શિષંડી જાણતો ન હતો. હે મહારાજ ! એટલામાં અર્જુનને શિષંડીને કહ્યું કે, હે શરવીર ! પિતામહ ભીષ્મ સામે દોડી, મહારથિ તેમને માર, તારે વિચાર કરવાનો નથી, કારણ હે પુરુષમાં સિંહરૂપ ! યુધિષ્ઠિરના સૈન્યમાં તું વિના બીજા કોઇ ભીષ્મ સામે આ રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરે એવો સમર્થ હું દેખતો નથી, હું તને સત્ય કહું છું. હે ભરતર્ષભ ! અર્જુનનાં એવાં વચન સાંભળી શિષંડિ અનેક તરેહનાં બાણ પિતામહ ઉપર નાખવા લાગ્યો. મહારથિ તમારા પિતાએ પણ તે બાણોને ન ગણકારતાં, બાણે કરી અર્જુનને સંગ્રામમાં વારી રાખી, બીજા તીક્ષ્ણ બાણે કરી પાંડવોની સર્વ સેનાને પરલોક પ્રત્યે મોકલી દીધી. હે રાજન ! તેમજ મોટા સૈન્યથી વિંટાયલા પાંડવોએ પણ મેઘ જેમ સૂર્યને ઢાંકે તેમ ભીષ્મને ઢાંકી દીધા. હે ભરતર્ષભ ! ચોતરફથી વિંટાયલા તે પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેમ વનને બાળે તેમ રણસંગ્રામમાં શરવીરોને બાળતા હતા. તમારા પુત્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ અમોએ જોયું. અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરતાં તે, ભીષ્મની રક્ષા પણ કરતો હતો. ધનુષ ધરનાર મહાત્મા તમારા પુત્ર દુઃશાસનનું તે કર્મ જોઇ, સર્વ લોક પ્રસન્ન થયા. તે એકલો, રણસંગ્રામમાં અર્જુન સહિત સર્વ પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. ઉગ્ર એવા તેને યુદ્ધમાં પાંડવો વારી શકતા ન હતા. તમારા પુત્ર દુઃશાસને, સંગ્રામમાં વિરથ કરેલા રથિઓ તથા તીક્ષ્ણ બાણે કરી ભેદેલા મોટા ધનુષવાળા મહા બળવાન ઘોડેસ્વાર તથા હસ્તિઓ પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. તેના બાણે કરી આતુર થયેલા બીજા કેટલાક હસ્તિઓ, દિશાઓમાં દોડતા હતા. પ્રદીપ્ત છે જવાલા જેની એવો અગ્નિ, ઇંધનને પામી પ્રજ્વલિત થાય તેમ પાંડુ સેનાને બાળતા તમારો પુત્ર પ્રજ્વલિત થતો હતો. ભારતના વંશમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેને પાંડવોનો મહારથિ કોઇ પણ, કૃષ્ણ છે સારથિ જેના એવા ઘોળા ઘોડાવાળા ઇંદ્રપુત્ર અર્જુન વિના જીતવા વા સામે જવા પણ સમર્થ થતો ન હતો. તે વિજયરૂપ અર્જુન સંગ્રામમાં તેને જીતી સર્વ સૈન્ય જોતાં ભીષ્મ સામે દોડ્યો. ભીષ્મના બાહુનો જેને આશ્રય છે એવા અર્જુને જીતેલો તમારો પુત્ર પણ, વારંવાર તેની આશ્વાસના કરતાં યુદ્ધ કરતો હતો. રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરતા અર્જુન બહુ શોભતા હતા. હે રાજન ! શિષંડી સંગ્રામમાં વજ્ર જેવા સ્પર્શવાળા સર્પના વિષની જેને ઉપમા અપાય એવા બાણે કરી ભીષ્મને વિંધતો હતો. હે જનેશ્વર ! તે બાણો પણ, તમારા પિતા ભીષ્મને કાંઈ પણ બચા કરના ન હતા. તેના બાણોને ગંગાપુત્ર ભીષ્મ આશ્ચર્યથી ગ્રહણ કરતા હતા. તડકાથી પીડાયેલો પુરુષ જેમ જળધારાને ગ્રહણ કરે તેમ શિષંડીની બાણ પાત્રોને ગંગાપુત્ર ગ્રહણ કરતા હતા. હે મહારાજ ! મહાત્મા પાંડવોના સૈન્યોને

ખાળતા બચંકર બીજમને સંગ્રામમાં ક્ષત્રિયો જોતા હતા. હે મારિય ! તે સમે તમારા પુત્રે પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને કહ્યું કે, સંગ્રામમાં ચોતરફથી તમે અર્જુન સામે દોડો, તમારી સર્વની રક્ષા ધર્મને જાળુનાર બીજમ કરશે. એવાં તમારા પુત્રનાં વચન સાંભળી સર્વ સૈન્ય બચનેા ત્યાગ કરી, પાંડવો સામે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયાં. તમારા પુત્રે કહ્યું કે, સુવર્ણના ને તાલના ચિન્હવાળા મોટા રથ યુક્ત બીજમ તમારી રક્ષા કરતા રણમાં ઊભા રહેશે, કારણ આપણુ સર્વના સુખના હેતુ તથા રક્ષણ કરનાર બીજમજ છે. ઉદ્ધૃક્ત થયેલા દેવતાઓ પણ મહાત્મા બીજમ સામે જવા સમર્થ થઇ શકે નહીં તો પદ્મી મનુષ્યરૂપ મહા જળવાન પાંડવો તો ક્યાંથીજ જઇ શકે, માટે હે યોદ્ધાઓ ! તમે રણસંગ્રામમાં અર્જુનને જોઇ પાછા નાસો માં. હું પણ ચોતરફથી યત્ન કરતા તમે સર્વ રાજ્યો સહિત સાવધાન થઇ, પાંડુપુત્ર સામે યુદ્ધ કરીશ. હે રાજન ! ધનુષ ધરનાર તમારા પુત્રનું એવું વચન સાંભળી, અન્યંત ક્રોધી મહા જળવાન વિદેહ, કલિંગ, દાશેરક ગણ, નિપાદ, સૌવીર, આદ્રિક, દરદ, પશ્ચિમ દિશાના, જિત્તર દિશાના, માલવ, અબીપાહ, શરસેન, શિખી, વસાતી, શાલ્વ, શક, ત્રિગર્ત તથા કેકય સહિત અઘ્નદેશના સર્વ યોદ્ધાઓ, પતંગ નામના જંતુઓ, જેમ અગ્નિ સામે દોડે તેમ રણસંગ્રામમાં અર્જુન સામે દોડ્યા. હે મહારાજ ! તે વખતે મહા જળવાન અર્જુને દિવ્ય અસ્ત્રોને યાદ કરી, મોટા વેગવાળા તેના તાપે કરી, પતંગ નામના જંતુઓને જેમ અગ્નિ જાળે તેમ સૈન્ય સહિત એ સર્વ મહારથિઓને ખાળી નાખ્યા. તે વખતે દદ ધનુષવાળા હનમે જાણુ કેંકતા અર્જુનનું ગાંડીવ ધનુષ, આકાશમાં પ્રકાશ કરતું દેખાતું હતું અને હે મહારાજ ! તેના જાણુ કરી પીડાયલા વિખરાયલા અને ધ્રુવાએલા એકઠા મળેલા તે રાજ્યો, વાનરની ધ્વજવાળા અર્જુન સામે જોવા પણ સમર્થ થતા ન હતા. વળી અર્જુનના જાણુ કરી હણાયલા ધ્વજ સહિત રથિઓ, ઘોડા સહિત ઘોડેસ્વારો તથા હસ્તિ સહિત હસ્તિસ્વારો પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. તે સમયે અર્જુનના હાથથી માર ખાઈ ચોતરફ નાસતા ધણુક રાજ્યોનાં સૈન્યોએ કરી પૃથ્વી ઢંકાઇ ગયેલી દેખાતી હતી. હે મહારાજ ! એ રીતે અર્જુને તે સેનાને નસાડી, દુઃશાસન ઉપર ધણુક જાણુ નાખ્યા. લોહમય મુખવાળા તે પણ તમારા પુત્ર દુઃશાસનને ભેદી રાફડામાં જેમ સર્પ પેસે તેમ પૃથ્વીમાં પેડા. વળી અર્જુને એના ઘોડાઓને મારી સારથિને પાડી બીજ વીચ જાણુ કરી વિવિંશતિને રથ વગરનો કરી, ગ્રંથી વગરના પાંચ જાણુ કરી તેને વિંધ્યો. શ્વેત વાહનવાળા કુંતિપુત્રે દૃપાચાર્ય, વિકર્ણુ તથા શલ્યને લોહમય ધણુક જાણુથી વિંધી, તેઓને પણ રથ વગરના કર્યા. હે મારિય ! એ રીતે રણસંગ્રામમાં અર્જુને જીતેલા રથ વગરના તે સર્વ લાંથી નાહા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ રીતે દિવસના પૂર્વભાગમાં સર્વ મહારથિઓને જીતી, રણસંગ્રામમાં અર્જુન, ધૂમ રહિત અગ્નિને પેઠે પ્રજ્વલિત થયો. હે મહારાજ ! તેમજ કિરણયુક્ત સૂર્યની પેઠે જાણુના વરસાદે કરી બીજ પણ રાજ્યોને તપાસવા લાગ્યો. હે ભારત ! જાણુના વરસાદે કરી, કેટલાક મહારથિઓને વિમુખ કરી, તેણે રણસંગ્રામમાં કૌરવ તથા પાંડવના સૈન્યના મધ્યમાં રૂધિરરૂપી ઉદકવાળી મોટી નદી વહેવરાવી. વળી તે સંગ્રામમાં રથિઓએ હસ્તિ તથા રથ સમુદાયને હણ્યા. હસ્તિઓએ રથ, અશ્વ તથા પાયદળોને હણ્યા. આ સંગ્રામમાં ગજ, અશ્વ તથા રથમાં બેસી યુદ્ધ કરનારની વચમાંથી કપાયેલ શરીર તથા મસ્તકો સર્વ દિશાઓમાં પડતાં હતાં. હે રાજન ! પહેલા તથા પાંચા માંડેનાં

કુંડળ તથા આબુખંધ ધારણ કરેલા મહારથિ રાજપુત્રોએ કરી રણુસ્થાન ઢંકાઇ ગયું હતું અને કેટલાક પાયદળ તથા ઘોડા સહિત ઘોડેસ્વારો ચોતરફ દોડતા હતા. હસ્તિઓ તથા રથમાં બેસી યુદ્ધ કરનાર પણ ચોતરફ પડતા હતા. ભાગી ગયાં છે ચક્ર, ધોંસરી તથા ધ્વજ જેનાં એવા કેટલાક રથો પણ રણુભૂમિમાં પડતા હતા. હાથી, અશ્વ તથા રથિઓના સમુદાયના રૂધિરે કરી, લીંપાયલું તથા ઢંકાયલું રણુસ્થાન શરદઋતુના લાલ થયેલા વાદળ સમાન શોભતું હતું. શ્વાન, કાગડા, ગૃંત્ર, નહાર તથા શિયાળાં પોતાના ભક્ષને પામી શબ્દ કરતાં હતાં. મૃગ તથા પક્ષીઓ પણ અમંગળ શબ્દ કરતાં હતાં. સર્વ દિશાઓમાં વિવિધ પ્રકારના વાયુ વાતા હતા, તે ઠેકાણે રાક્ષસો દેખાતા હતા તથા ભૂતો શબ્દ કરતાં હતાં. સુવર્ણથી શોભતી દોરિયો તથા અમૂલ્ય પતાકાઓ તે તે ઠેકાણે વાયુએ કરી ફાલતાં દેખાતાં હતાં. હજારો શ્વેત છત્ર તથા હજારો ધ્વજ સહિત મોટા રથો રણુભૂમિમાં પડેલા દેખાતા હતા. હે મનુષ્યેન્દ્ર ! આણુ વાગવાથી આતુર થયેલા પતાકા સહિત હસ્તિઓ, દિશાઓમાં દોડતા હતા. ગદા, શક્તિ તથા ધનુષ ધારણ કરેલા ક્ષત્રિયો, ગૃંથની તલ ઉપર પડેલા ચોતરફ દેખાતા હતા. હે મહારાજ ! તમારા પિતા ભીષ્મ દિવ્ય અસ્ત્ર ગ્રહણ કરી સર્વ ધનુષ ધરનાર જોતાં કુતિપુત્ર અર્જુન સામે દોડ્યા, સંગ્રામમાં જતા તેમની સામે કવચ પહેરેલો શિખંડી દોડ્યો. અગ્નિ જેવું અસ્ત્ર ભીષ્મે તાંખ્યું, તે વખતે હે રાજન ! ઘોળા ઘોડાવાળો પાંડુપુત્ર અર્જુન, પિતામહને મોહ પમાડી તમારા સૈન્યને મારવા લાગ્યો.

તતઃ સમાહરદ્ધીષ્મસ્તદસ્ત્રં પાવકોપમં ।

ત્વરિતઃ પાંડવો રાજન્ મધ્યમઃ શ્વેતવાહનઃ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे गुर्जरभाषायां
सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ ભો. ભીષ્મ પરાક્રમ.

संजय उवाच—समे व्यूढेऽश्वनीकेषु भूयिष्ठेऽश्वनिवर्तिनः ।

ब्रह्मलोकपराः सर्वे सर्गपद्यंत भारत ॥ १ ॥

સંજય કહે છે—હે ભારત ! સર્વ સૈન્ય, વ્યૂહ રચનાથી યરોયર સામે ઉભાં ત્યારે પાછળ ચાલનારાઓ સર્વ, સ્વર્ગપરાયણ થઇ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. તે સંકુળ યુદ્ધમાં ટુંકડી ટુંકડી સાથે, રથિયો રથ સાથે, પાયદળ પાયદળો સાથે, ઘોડેસ્વાર ઘોડેસ્વાર સાથે તથા હસ્તિ ઉપર બેસનાર તે ઉપર બેસનાર સાથે, યુદ્ધ કરતા ન હતા. હે મહારાજ ! તે સંકુળ યુદ્ધમાં સર્વ ઉન્મત્તની પેઠે યુદ્ધ કરતા હતા. એ રીતે બેઉ સેનામાં મહા ભયંકર ક્ષય થતો હતો. નર તથા હસ્તિગણ ચોતરફ ફેલાઇ જવાથી તે મહા સંગ્રામમાં કોઇની પણ વિશેષતા જણાતી ન હતી. હે ભારત ! શલ્ય, દૃપાચાર્ય, ચિત્રસેન, દુઃશાસન તથા વિકર્ણ એટલા શૂરવીર પ્રકાશમાન રથોમાં બેસી, પાંડવની સેનાને ક'પાવવા લાગ્યા, હે રાજન ! એ રીતે તે મહાત્માએ મારવા માંડેલી પાંડવ સેના, વાયુએ કરી જળમાં નાવ જેમ ચોતરફ ભમે તેમ ચોતરફ ભમવા લાગી. જેમ શિશિર ઋતિનો વખત ગાયોનાં મર્મસ્થાન કાપે તેમ ભીષ્મ, પાંડુપુત્રનાં મર્મસ્થાન કાપતા હતા. તેગજ મહાત્મા અર્જુને પણ, તમારા સૈન્યના

નવા મેઘ જેવા ઘણાક હસ્તિયોને પાડ્યા. તેણે નારાય નામના આણે કરી મર્દન કરેલા તથા મારવા માંડેલા તમારી તરફના નરયૂથને પાળનાર હનરો યોદ્ધાઓ દેખાતા હતા. તેમજ તેના આણથી પીડાયલા કેટલાક મોટા હસ્તિઓ, લયંકર શબ્દ કરી સંગ્રામમાં પડતા હતા. નાશ પામેલા કેટલાક મહાત્માઓનાં આભરણુ યુક્ત શરીરોએ તથા કુંડળ સહિત મસ્તકોએ કરી ઢંકાઇ ગયેલું રણસ્થાન શોભતું હતું. એ રીતે શ્રેષ્ઠ શૂરવીરનો જેમાં ક્ષય છે એવા તે સંગ્રામમાં લીખ તથા પાંડુપુત્ર અર્જુન પરાક્રમ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તમારા સર્વ પુત્રો પરાક્રમ કરતા લીખને જોઈ, સર્વ મૈન્યને આગળ કરી સ્વર્ગપરાયણ થઈ, યુદ્ધમાં મરણને ઇચ્છતા પાંડવ સામે દોડ્યા. હે મહારાજ ! હે નરાધિપ ! શૂરવીર પાંડવો પણ પુત્ર સહિત તમે આપેલા નાના પ્રકારના ઘણાક કલેશને યાદ કરી, પરલોક માટે તત્પર થઈ લયને ત્યાગ કરી તમારી તરફના તથા તમારા પુત્રો સાથે પ્રસન્ન થઈ યુદ્ધ કરતા હતા. તે વખતે મહારથિ સેનાપતિએ તો, સંજય સહિત સોમકોને તથા સેનાને કહ્યું કે, ગંગાપુત્ર લીખ સામે દોડો. એવાં સેનાપતિનાં વચન સંભળી, સંજય તથા સોમકો આણનો વરસાદ કરતા ગંગાપુત્ર લીખ સામે દોડ્યા હે રાજન ! તેમણે મારવા માંડેલા તમારા પિતા શંતનુપુત્ર લીખ ક્રોધ વશ થઈ સંજય સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. હે તાત ! કીર્તિમાન લીખને, પૂર્વ બુદ્ધિમાન પરશરામે પારકા મૈન્યને નાશ કરનાર એવી અસ્ત્રવિદ્યા આપેલી હતી તે વિદ્યાનો આશ્રય કરી વિપક્ષી મૈન્યનો ક્ષય કરતા કૌરવોના પિતામહ પારકા શૂરવીરને હણનાર વૃદ્ધ દરેક દિવસે પાંડવ તરફના દશ હનર યોદ્ધાઓને મારતા હતા. હે ભરતાર્જુ ! દશમે દિવસ પ્રાત્ર થયો ત્યારે ઝોકલા લીખે, મત્સ્ય તથા પંચાલના ઘણાક હસ્તિ તથા અન્યને મારીને સાત મહારથિયોને માર્યા. હે વિશંપતે ! વળી તમારા પિતાએ શિક્ષાના બળે કરી પાંચ હનર રથિઓ તથા ચૌદ હનર પાયદળોને મારી, હનરો લાથિયોને મારતાં દશ હનર યોદ્ધાઓને હણ્યા. એ રીતે સર્વ રાજાઓની સેનાનો નાશ કરી, વિરાટના પ્રિય ભાઈ શતાતીકને પાડી પ્રતાપવાન તેમણે લલ્લ નામના આણે કરી હનરો રાજાઓને પાડ્યા. તે વખતે કેટલાક ઉદ્દેગ પામેલા યોદ્ધાઓ સંગ્રામમાં અર્જુનને પોકારતા હતા. જે રાજાઓ, અર્જુન તરફથી લીખ સામે ગયા હતા તે પણ યમલોકમાં ગયા. એ રીતે લીખ, પાંડવ સેનાની દશે દિશાઓને આણના સમુદાયથી અતિક્રમણ કરી, તેને મોખરે ઉભા રહ્યા. એવી રીતે દશમે દિવસે મોટું કર્મ કરી બેઠે સેનાની વચમાં ધનુષ ગ્રહણ કરી ઉભેલા તેમને ત્રીખ ઋતુના આકાશમાં તપતા મધ્યાન્હના સૂર્યને જેમ કોઈ જોઈ શકે નહિ તેમ કોઈ પણ રાજા જેવા સમર્થ થતા ન હતા. હે ભારત ! જેમ સંગ્રામમાં દૈત્યની સેનાને, ઈંદ્ર તપાવે તેમ તે, પાંડવ તરફનાઓને તપાવતા હતા. આ રીતે પરાક્રમ કરતા એમને જોઈ, દેવકી પુત્ર મધુસૂદન ભગવાને પ્રસન્ન થઈ, અર્જુનને કહ્યું કે, બેઠે સેનાના મધ્યમાં ઉભેલા આ શંતનુપુત્ર લીખને બલાતકારથી માર્યા પછી તારો જય થશે. તેમ હે વિભો ! એ વિદ્યમાન હોવાથી આપણી સેના પણ ભેદ પામે છે માટે બળથકી તું સ્તંભન કર. કારણ તારા વિના બીજે કોઈ એમના આણને સહન કરી શકે એવો નથી, એ રીતે શ્રીકૃષ્ણે પ્રેરણા કરેલા અર્જુને તેજ વખતે ધ્વજ, રથ તથા અન્ય સહિત લીખને આણે કરી ઢાંકી દીધા. કૌરવોમાં મુખ્ય તેમણે પણ, અર્જુનના આણ સમુદાયને આણ સમૂહ કરી અનેક તરેહથી કાપી નાખ્યા. પંચાલનો રાજા દ્રુપદ, પરાક્રમી ધૃષ્ટકેતુ, પાંડુપુત્ર લીમસેન, પૃષ્ઠ

ગ્રામમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુળ સહદેવ, ચેકિતાન, પાંચ ભાઈઓ કેકય, મહાબાહુ સાત્યકિ, સુભદ્રા પુત્ર અભિમન્યુ, ધૃષ્ટાકય, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, શિખંડી, પરાક્રમી કુર્તિભોજ, સુશર્મા તથા વિરાટ, મહા યજ્ઞવાન પાંડવ તરફના એટલા અને બીજાઓ પણ ભીષ્મના બાણે કરી પીડિત થઈ શોકસાગરમાં ઘુડ્યાહતા તેમનો અર્જુને ઉદ્ધાર કર્યો. અર્જુને રક્ષા કરેલો શિખંડી તો પરમ આયુષ્ય ગ્રહણ કરી વેગથી ભીષ્મની સામે દોડ્યો. તે સમયે પરાજય પામેલો નહીં એવો સંગ્રામના વિભાગને જાણનાર અર્જુન તેના સર્વ અનુચરોને મારી ભીષ્મની સામે દોડ્યો. સાત્યકિ, ચેકિતાન, પૃથતગ્રામમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ દ્રુપદ તથા માદ્રીપુત્ર નકુળ, સહદેવ, દૃઢ ધનુષવાળા અર્જુને રક્ષા કરેલા એ સર્વ ભીષ્મ સામે દોડ્યા. તેમજ અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર સંગ્રામમાં પાછા ન વળનાર દૃઢ ધનુષવાળા ઊગ્રાએલા મોટા આયુષ્યવાળા તે સર્વ પરક્ષય કરનાર એવા બાણ નાખતાં ભીષ્મ સામે દોડ્યા. તેમના મૂકેલા બાણના સમુદાયને પાછા વાળી ઉદ્ધાર ચિત્તવાળા પિતામહ ભીષ્મ પાંડવની સેનામાં ક્રીડા કરતા હોય તેમ તેમના બાણનો વિનાશ કરતા હતા. વારંવાર હાર્ય કરતા ભીષ્મ તેના સ્ત્રીપણને યાદ કરી, શિખંડી ઉપર બાણ નાખતા ન હતા મહારથિ તેમણે દ્રુપદના સૈન્યમાં સાત રથોએ માયા તે સમે ક્ષણભાતમાં કિલકિલ એવો શબ્દ થવા લાગ્યો. તે વખતે એક સાથેજ દોડતા મત્સ્ય, પાંચાલ તથા યૈદિઓના મધ્યમાં પણ ક્ષણભાતમાં કિલકિલ એ રીતે શબ્દ થવા લાગ્યો. હે પરંતપ ! તેઓએ નર, અશ્વ તથા રથના સમુદાયથી તથા બાણોએ કરી, સંગ્રામમાં શત્રુને તપાવતા એકલા ગંગાપુત્ર ભીષ્મને મેધો જેમ સૂર્યને ઢાંકે તેમ ઢાંચી દીધા. ત્યાર પછી તેના તથા તેમના દેવાસર જેવા ભયંકર યુદ્ધમાં અર્જુન શિખંડીને આગળ કરી ભીષ્મ સામે દોડ્યો.

ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ।

किरीटीभीष्ममागच्छत्पुरस्कृत्य शिखंडिनम् ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमे गुर्जर-
भाषायां अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

અધ્યાય ૧૧૮ મો. પિતામહ ભીષ્મ નિપાત.

સંજય ઉવાચ—एवं ते पांडवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखंडिनं ।

विष्यन्तुः समरे भीष्मं परिवार्य समंततः ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ રીતે તે સર્વ પાંડવો શિખંડીને આગળ કરી ભીષ્મને ચોતરફથી ઘેરી મારવા લાગ્યા. તેમજ યોદ્ધાઓ સહિત સર્વ સૈન્યો પણ ભયંકર તોપો, બાલાં, ફરશીયો, મુસલ, સાંગ્યો, ગોદણ, સુવર્ણના પૃષ્ઠ લાગવાળાં બાણ, શક્તિ, ગુરંજ, કંપન, નારાય, વત્સહંત નામના બાણ તથા અગ્ન્યાસ્ત્રે કરી ભીષ્મને મારવા લાગ્યા. ધણીકે પીડા પમાડેલા વિખરાઈ ગયું છે કવચ જેમનું એવા તે મર્મસ્થાન ભેદાયો તોપણ વ્યથા પામ્યા નહિં. પ્રદીપ્ત બાણ તથા ધનુષરૂપ જ્વાળાવાળા અસ્ત્રના ફેલાવરૂપ છે વાયુ જેમાં, પાટાના શબ્દરૂપ તાપ સહિત મોટા અસ્ત્રના ઉદયરૂપ પ્રકાશવાળા ચરતીરના ક્ષયરૂપ મોટા ઇંધન યુક્ત પ્રલય સમયના અગ્નિરૂપ ભીષ્મ, પારકાઓને બાળતા

હતા. વળી રથ સમુદાયમાંથી આગળ નિકળી પાછા રાજાઓના મધ્યમાં વિચરતા દેખાતા હતા. હે વિશંપતે ! પછી પંચાક્ષના રાજા તથા ધૃષ્ટકેતુને મનમાં આપ્યા વગર પાંડવની સેનામાં આવેલા તેમણે સાત્યકિ, ભીમસેન, પાંડુપુત્ર અર્જુન, દ્રુપદ, વિરાટ તથા પૃષ્ઠગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, એ છ યોદ્ધાઓને ભયંકર શબ્દવાળા મોટા વેગવાન કવચ બેદનાર તીક્ષ્ણ બાણોએ કરી વિધ્યા. તે મહારથિઓએ પણ આવતા તેમના બાણને વારી રાખી, પરાક્રમથી દશ દશ બાણે કરી પિતામહને પીડ્યા. મહારથિ શિખંડીએ સુવર્ણના પૃષ્ઠભાગવાળા શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ કરેલા મોટા બાણ નાખ્યા તે, તે મહાત્માને કંઈ પણ બચા ન કરતા ખાલી ગયા. તે વખતે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા અર્જુને ભીષ્મની સામે દોડી, શિખંડીને આગળ કરી એમનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે ન રહત કરી શકતા દ્રોણ, કૃતવર્મા, સિંધુ દેશનો જયદ્રથ, ભૂરિથવા, શલ શલ્ય તથા ભગદત્ત એ સાત તમારી તરફના મહારથિઓએ અર્જુન સામે દોડી, દિવ્યશસ્ત્રે કરી પાંડુપુત્રને ઢાંકી દીધો. તે સમે અર્જુનના રથ પ્રત્યે આવતા તેમનો પ્રલય સમયના વૃદ્ધ પામેલા સમુદોના જેવો, ‘ મારો પકડો, વિંધો કાપો ’ એ રીતે ભયંકર શબ્દ થવા લાગ્યો, તે સાંભળી અર્જુનના રક્ષણને ઇચ્છતા સાત્યકિ, ભીમસેન, પૃષ્ઠગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, ઘટોત્કચ રાક્ષસ તથા અત્યંત દ્રોણેલા અભિમન્યુ, વિચિત્ર પ્રકારના ધનુષ ધારણ કરેલા ક્રોધથી મૂંઝવે પાડવ તરફના એ સાત મહારથિઓ તેમની સામે દોડ્યા, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેમનું પરસ્પર દેવ તથા દાનવ જેવું ઈવાં ઉભાં કરનાર ભયંકર યુદ્ધ થયું. અર્જુને રક્ષણ કરેલા સંગ્રામમાં શ્રેષ્ઠ શિખંડીએ દશ બાણે કરી કપાઈ ગયેલ ધનુષવાળા ભીષ્મને વિંધી બીજા દશે કરી એમના સારથિને વિંધી, એકે કરી તેમનો ખજ કાપ્યો. ગંગાપુત્ર બીજું અત્યંત વેગવાન ધનુષ ગ્રહણ કર્યું તે પણ અર્જુને તીક્ષ્ણ ત્રણ બાણે કરી કાપી નાખ્યું, એ રીતે શત્રુને તપાવનાર ક્રોધે ભરાયેલા પાંડુપુત્ર અર્જુને ભીષ્મનું વારંવાર ધનુષ કાપ્યું. ત્યારે અત્યંત ક્રોધે કપાઈ ગયેલ ધનુષવાળા ભીષ્મે, એ ગલોફાં ચાટતાં વેગે કરી પર્વતને પણ વિદારણ કરનાર શક્તિ ગ્રહણ કરી તે અર્જુનના રથ ઉપર નાખી. વજ્ર જેવી પ્રત્યક્ષિત તેને જોઈ, પાંડુપુત્ર અર્જુને તીક્ષ્ણ એવા ભલ્લ નામના પાંચ બાણ ગ્રહણ કરી, શક્તિના પાંચ કડકા કરી નાખ્યા, તેથી મેઘના સમુદાયથી કપાઈ જૂદી પડેલી વિજળી જેમ ભૂમિપર પડે તેમ તે પૃથ્વી ઉપર પડી. કપાઈ ગયેલી શક્તિને જોઈ, પરપુર જીતનાર શરવીર ક્રોધાયુક્ત ભીષ્મે બુદ્ધિએ કરી વિચાર કર્યો કે, જો મહાબળવાન વિશ્વકેસન ભગવાન આ પાંડવોનું રક્ષણ કરનાર ન હોત તો એક ધનુષે કરી સર્વ પાંડવોને હું મારત. વળી પાંડવોને મારે મારવા નથી તેમ શિખંડીને સ્ત્રીપણું છે, એ બે કારણને લીધે પણ પાંડવો સાથે હવે હું યુદ્ધ નહીં કરું. પૂર્વે જ્યારે હું દાસ કન્યાને લાગ્યો ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા મારા પિતાએ મને સંગ્રામમાં અવધ્યપાણું તથા ઇચ્છા પ્રમાણે મરણરૂપ વર આપેલો છે, માટે મારા મૃત્યુકાળનો હવે હું સ્વીકાર કરું એમ મને લાગે છે. એ રીતે તેજવાળા ભીષ્મનો નિશ્ચય બળી, આકાશમાં રહેલા ઋષિઓ તથા વસુદેવતાઓએ તેમને કહ્યું કે, હે તાત ! તમે મનમાં જે નિશ્ચય કર્યો તે અમને પણ પ્રિય છે માટે તેમ કરી બુદ્ધિને યુદ્ધથી નિવૃત્ત કરો. એ રીતે દેવતાઓ બોલતા હતા તેટલામાં સુગંધિ જળકણ સહિત સરળ પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો. મોટા શબ્દવાળાં દેવ દુંદુભિ વાગવા લાગ્યાં અને આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થઈ. પણ હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! દેવતાઓનું બોલવું મહા-

ખાહુ ભીખે તથા વ્યાસજીના પ્રસાદથી મેં સાંભળ્યું, બીજા કોઈએ સાંભળ્યું નહીં. હે વિશંપતે ! સર્વ લોકને પ્રિય એવા ભીખ રથમાંથી પડશે. એવા સંબ્રમયુક્ત દેવગણોનાં વચન સાંભળી, મોટા તેજવાળા શંતનુપુત્ર ભીખ, સર્વ આવરણ ભેદનાર તીક્ષ્ણ બાણોએ કરી ભેદાયા તોપણ અર્જુનને અતિક્રમણ કરતા ન હતા. હે મહારાજ ! ક્રોધે ભરાયેલા શિખંડીએ તો તીક્ષ્ણ નવ બાણે કરી ભરતોના પિતામહને વક્ષસ્થળમાં વિંધ્યા. તોપણ કૌરવોના પિતામહ પૃથ્વીનો કંપ થવાથી જેમ પર્વત કંપે નહીં તેમ પોતે કંપાયમાન થયા નહીં. તે સમે હાર્ય કરી અર્જુને ગાંડીવ ધનુષ ખેંચી ગંગાપુત્ર ઉપર પચ્ચીશ બાણ નાખ્યા. એ રીતે અર્જુન વારંવાર સર્વ અંગે મર્મસ્થાન ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મારી તેમને વિંધવા લાગ્યો. વળી બીજા હજારો બાણે કરી વિંધ્યા. તે સમે સત્ય પરાક્રમવાળા મહારથિ ભીખે, સામા બાણ નાખી, આવતા તેના બાણને વારી નાખ્યાં. મહારથિ શિખંડી તો શિલા ઉપર તીક્ષ્ણ હરેલા સુવર્ણના પૃષ્ઠ ભાગવાળા જે જે બાણ ભીખ ઉપર નાખતો હતો તે તે તેને કાંઈ પણ વ્યથા કરતા ન હતા. અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા અર્જુને શિખંડીને આગળ કરી ભીખ સમે દોડી, નવ બાણે કરી એમને વિંધી ધનુષ કાપી, એકે કરી ધ્વજને કાપી દશ બાણે કરી એમના સારથિને પણ કંપાવ્યો. તે સમે ગંગાપુત્ર ભીખે અત્યંત બળવાન બીજું ધનુષ ગ્રહણ કર્યું, તેના પણ કુંતિપુત્ર અર્જુને તીક્ષ્ણ એવા ભદ્ર નામના ત્રણ બાણે કરી કડકા કરી નાખ્યા. એ રીતે નિમેષ માત્રમાં એમનાં ઘણાંક ધનુષ અર્જુને કાપી નાખ્યાં. ત્યાર પછી શંતનુપુત્ર ભીખ, અર્જુનને અતિક્રમણ કરી શક્યા નહિ. વળી અર્જુને પચ્ચીશ બાણ એમની ઉપર નાખ્યા તેથી અતિ વિંધાયેલા મોટા ધનુષવાળા ભીખે દુઃશાસનને કહ્યું કે—પાંડવોમાં મહારથિ અર્જુન, હજારો બાણે કરી સંગ્રામમાં મનેજ મારે છે તેમ સંગ્રામમાં એને જીતવા ઇંદ્ર, એકઠા મળેલા શૂરવીર દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસો પણ સમર્થ નથી, તેમજ મને જીતવા પણ તેઓ કોઈ સમર્થ નથી, ત્યારે મહારથિ મનુષ્યો તો ક્યાંથીજ જીતે ? એમ તે બેઉ જણ પરસ્પર ભાષણ કરતા હતા, એટલામાં અર્જુને શિખંડીને આગળ કરી તીક્ષ્ણ બાણે કરી ભીખને વિંધ્યા. તે સમે તે હસતા હેય તેમ વળી દુઃશાસનને કહેવા લાગ્યા કે, વજ્ર જેવા સ્પર્શવાળા જે આ હમેશ મારી ઉપર બાણ પડે છે તે અર્જુનના બાણ છે શિખંડીના નથી. દૃઢ એવા ક્વચને ભેદનાર આ બાણો, મારાં મર્મસ્થાનને ભેદી મુસળની પેઠે મને હણે છે માટે આ અર્જુનના શિખંડીના બાણ નથી. વજ્રના ડાંડા જેવા સ્પર્શવાળા તથા વજ્રના વેગની પેઠે મહન ન થઈ શકે એવા આ મારા ગ્રાણને પીડે છે માટે આ બાણ શિખંડીના નહીં. ગદા તથા ભાલાંના જેવા સ્પર્શવાળા તથા યમહૂત જેવા આ બાણો, મારા ગ્રાણને જાણે નાશ કરતા હોય નહીં એવા લાગે છે માટે શિખંડીના બાણ નહીં. ઉગ્ર વિપવાળા અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા સર્પ સરખા આ બાણો, મારાં મર્મસ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે માટે શિખંડીના નહીં. કર્કટી નામના જંતુનાં બચ્ચાં જેમ પોતાની માના વાંસાને વિદારણ કરી તેમાંથી નિકળે તેમ આ બાણ મારા શરીરને ભેદે છે માટે આ અર્જુનના બાણ, શિખંડીના નહીં હનુમાન જેની ધ્વજમાં છે એવા શૂરવીર ગાંડીવ ધનુષવાળા અર્જુન વિના બીજા સર્વ રાજાઓ મને દુઃખ કરી શકે નહીં, એ રીતે કહેતા ભીખે, જાણે પાંડવોને બાણો દેતા હોય નહીં તેમ અર્જુન ઉપર શક્તિ નાખી. હે ભારત ! સર્વ શૂરવીર કૌરવો જતાં તેના ત્રણ બાણે કરી અર્જુને ત્રણ

કડકા કરી નાખ્યા. તે વખતે ગંગાપુત્ર ભીષ્મે, એમને મારવા વાસ્તે સુવર્ણથી શોભતી ઢાલ તથા ખજૂં ગ્રહણ કર્યાં, અર્જુને હજી તે રથમાંથી નીચે નહોતા ઉતર્યા તેની અગાઉ તેના સેંકડો કડકા કરી નાખ્યા તે આશ્ચર્ય સરખું થયું. યુધિષ્ઠિર રાજ્યએ પણ પોતાનાં સૈન્યોને આજ્ઞા કરી કે ગંગાપુત્ર સામે દોડો, તમને અણુમાત્ર પણ ભય નથી એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી સૈનિકા ભાલા, સાંગ્ય, આણુના ઓઘ, પટ્ટા, ખડ્ગ, તીક્ષ્ણ એવા નારાય, વત્સદંત તથા ભલ્લ નામના બાણે કરી પ્રહાર કરતા ભીષ્મ સામે દોડ્યા. તે સમે પાંડવો ભયંકર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, તેનજ ભીષ્મના જ્યને ઇચ્છતા તમારા પુત્રો પણ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. તમારી તરફના સિંહનાદ કરતા ભીષ્મનીજ રક્ષા કરતા હતા. તમારાઓને વિપુલ સંગાથે મોટું યુદ્ધ થતું હતું. હે રાજેન્દ્ર ! દશમે દિવસે ભીષ્મ તથા અર્જુનના યુદ્ધમાં બે ઘડી સુધી ગંગા તથા સમુદ્રના જળની ધુમરીની પેઠે પરસ્પર મારતાં તથા યુદ્ધ કરતાં સૈન્યો ફરવા લાગ્યાં. તે વખતે ઇધિરથી વ્યાપ્ત થયેલી પૃથ્વી ભયંકર દેખાતી હતી, તેમાં ઝાણાણુ તથા નિયાણુ પણ કાંઈ જણાતું ન હતું. તે દશમે દિવસે પોતાનાં મર્મસ્થાન ભેદવા છતાં પણ ભીષ્મ, દશ હજાર યોદ્ધાઓને મારી રણસંગ્રામમાં ઉભા હતા ધનુષ ધરનાર અર્જુન પણ સેનાને મોખરે ઉભો રહી કૌરવની સેનાને નસાડતો હતો. તીક્ષ્ણ શસ્ત્રે કરી પીડા પામેલા અમે, ધોળા ધોડાવાળા કુંતિપુત્ર અર્જુનથી ભય પામી સંગ્રામમાં લાગ્યા અને સૌવીર, કિતવ, પૂર્વ પશ્ચિમ નથા ઉત્તરના રાજ્યો, અભિષાહ, શરસેન, શિખિ, વસાતિયો, શાલ્વ, ત્રિગર્ત તથા કેકય સહિત અંબષ્ટ, આણુ તથા વ્રણુથી પીડિત થયેલા સર્વ મહાત્મા અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરતાં ભીષ્મને છોડતા ન હતા. પાંડવ તરફના ધણુક યોદ્ધાઓ, સર્વ કૌરવોને પરાભવ પમાડી એક ભીષ્મને ચોતરફથી ઘેરી લઈ તેમની ઉપર બાણુનો વરસાદ કરવા લાગ્યા. હે રાજન ! 'પાડો, ઝાલો, યુદ્ધ કરો, મારો,' એ રીતે ભીષ્મના રથ સમીપે ભયંકર શબ્દ થતો હતો. હજારોને મારનાર ભીષ્મનું શરીર ભેદાયા વગર બે અંગુળ પણ બાકી રહ્યું ન હતું. એ રીતે સંગ્રામમાં અર્જુને તીક્ષ્ણ અગ્રભાગવાળા બાણે કરી વિધેલા અંગવાળા તમારા પિતા, કંઈકે શેષ સૂર્ય હતો તે સમયે તમારા પુત્રો જોતાં, પૂર્વમાં મસ્તક રાખી રથમાંથી નીચે પડ્યા. હે ભારત ! એ રીતે રથમાંથી ભીષ્મ પડ્યા તે વખતે આકાશમાં દેવતાઓનો તથા રાજ્યોનો મોટો હાહાકાર થયો. એ રીતે પડતા મહાત્મા પિતામહને જોઈ, તેમની સાથે અમારા સર્વનાં હૃદય પણ પડી ગયાં. એવી રીતે સર્વ ધનુષ ધરનારાઓમાં કેતુરૂપ તે ઇંદ્રવા ધ્વજની પેઠે પૃથ્વીને શબ્દાયમાન કરતાં નીચે પડ્યા તોપણ ચોતરફ બાણુથી વિધવાને લીધે તેમને પૃથ્વીનો સ્પર્શ થયો નહિ. બાણુ શય્યામાં સૂતેલા પુરૂષમાં ઐષ મોટા ધનુષવાળા રથમાંથી પડેલા એમને દિવ્યભાવ પ્રાપ્ત થયો. તે વખતે વરસાદ થયો અને પૃથ્વી શબ્દ કરવા લાગી. પડવા વખતે દક્ષિણમાં રહેલા સૂર્યને જોઈ, સંજા પામી હાલ કયો વખત છે તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. સર્વ ધનુષ ધરનારમાં ઐષ પુરૂષમાં સિંહરૂપ મહાત્મા ગંગાપુત્ર ભીષ્મ દક્ષિણાયનમાં કેમ મરણ પામશે ? એવી અંતરિક્ષમાંથી દિવ્ય વાણી થઈ, તે સાંભળી 'હાલ હું રહ્યો છું' એમ કહી, ઉત્તરાયણને ઇચ્છતા કુરુક્ષેત્રના પિતામહે પડ્યા તોપણ પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યા. એવું તેમનું મન જાણી હિમાલયની પુત્રી ગંગાએ મહર્ષિઓને હંસરૂપે કરી ન્યાં બાણુશય્યામાં તે સૂતેલા હતા ત્યાં તેમને જોવા માફ મોકલ્યા, તે હંસરૂપ ઋષિઓએ

બાણશય્યામાં સૂતેલા કુરુકુળના પિતામહ ભીષ્મને જોઇ પ્રદક્ષિણા કરીને કહ્યું કે, ' દક્ષિણાયનમાં મહાત્મા ભીષ્મ કેમ મરણ પામશે ' એમ કહી તે હંસો, દક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા. તે વખતે વિચાર કરી મહા બુદ્ધિમાન ભીષ્મે કહ્યું કે ' હે હંસો ! હું આ દક્ષિણાયનના સૂર્યમાં પરલોકમાં જઈશ નહીં એ મારા મનમાંજ છે અને ઉત્તરાયણના સૂર્ય થશે ત્યારે મારા પ્રાચીન સ્થાન પ્રત્યે જઈશ, એ હું તમોને સત્ય કહું છું. તેમ મારા સામર્થ્યે કરી હું સ્વચ્છંદ મૃત્યુ છું માટે ઉત્તરાયણમાં જોને મારવાની ઇચ્છા છે એવો હું પ્રાણ ધારણ કરી રાખીશ, કેમકે તે વિષે મહાત્મા મારા પિતાએ 'તારૂં ઇચ્છા પ્રમાણે મરણ થશે' એવો મને વર આપેલો છે. હંસોને આમ કહી તે બાણશય્યામાં સૂઈ રહ્યા. એ રીતે કૌરવના શિખરરૂપ મહા પરાક્રમી ભીષ્મ પિતામહ પડ્યા ત્યારે પાંડવ તથા સૃજ્યો, સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. હે ભરતર્પણ ! તે બળવાળા ભરતોના પિતામહ હજુનાં તે વખતે તમારા પુત્રોને કંઈ પણ સુઝ્યું નહિ, સર્વ કૌરવોને સંમોહ થયો. તેમજ કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધનાદિ સર્વ નિશ્વાસ મૂકી રેવા લાગ્યા. એકને લીધે ધણા વખત સુધી તેા તેઓ અચેત રહ્યા. હે મહારાજ ! વળી તે સર્વ વિચાર કરવા લાગ્યા તેથી યુદ્ધમાં મન દેવાયું નહિ, ને વાયુના દરદે કરી ઝડાયાની પેઠે પાંડવો સામે દોડતા પણ અંધ પડ્યા. મરવા લાયક નહીં એવા મહા પરાક્રમી શંતનુપુત્ર ભીષ્મ હજુનાં તે વખતે ' દુર્યોધનનો નાશ નજીક આવ્યો ' એમ અમોને વિચાર થયો. હજુનાં છે શૂરવીર જેમના એવા અનુને જીતેલા તીક્ષ્ણ બાણ કરી વિધાયલા અમે, આ સમયે હવે શું કરવું તે પણ બાણતા ન હતાં. તે વખતે ભોગળ સમાન લાથવાળા શૂરવીર સર્વ પાંડવો, જય તથા પરલોક વિષે રૂડી ગતિને પામી, મોટા શંખ વગાડવા લાગ્યા. હે જનેશ્વર ! પંચાલ સહિત સોમકો ખુશી થતા હતા. દગ્ધરા તુરીયો વાગતી હતી. મહા બળવાળ ભીમસેન, આદુના શબ્દ સાથે સિંહનાદ કરતો હતો. સમર્થ ગંગાપુત્ર હજુનાં તે સમયે એક સેનાના શૂરવીરો શસ્ત્ર મૂકી, વિચાર કરવા લાગ્યા, અને કેટલાક આક્રોશ કરવા લાગ્યા. કેટલાક નારી ગયા તથા બીજા કેટલાક મોહ પામી ગયા, કેટલાક ક્ષાત્રધર્મની નિંદા અને ભીષ્મનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ઋષિઓ તથા પિતૃઓ તે મોટા વ્રતવાળાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ભરતોના પૂર્વજો હતા તે પણ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને પરાક્રમી બુદ્ધિમાન શંતનુપુત્ર ભીષ્મ પણ યોગ ધારણ કરી, મહોપનિષદ્ રૂપ બ્રહ્મનો જપ કરતા કાળની વાટ જોતા બાણશય્યામાં પડ્યા.

भारतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशंससिरे ।

महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ॥

जपन् शान्तनवो धीमान्कालाकांक्षीस्थितो भवत् ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मनिपातने गुर्जरभाषायां ऊनविंशत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

અધ્યાય ૧૨૦ મો. ભીષ્મને અનુને આપેલું ઉપધાન.

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ—કથમાસંસ્તદાયોધા હીનાભીષ્મેણ સંજય ।

बलिनादेवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १ ॥

દૂતરાષ્ટ્ર કહે છે કે, હે સંજય ! બળવાન દેવ જ્યો પોતાના પિતા વાસ્તે બ્રહ્મચર્ય પાળનાર ભીષ્મે કરીને હીન યોદ્ધાઓ, કેવી રીતે વર્તતા હતા. જ્યારેથી દયાળુતાને લીધે ભીષ્મ દુપદપુત્ર શિખંડી સામે થયા નહીં, ત્યારથીજ પાંડવોએ કૌરવ તથા બીજાઓને હણેલા છે, એમ હું ધારતો હતો. અત્યંત દુર્યુદ્ધિવાળો હું પિતા એવા ભીષ્મને હણ્યા એ વચન સાંભળું છું, એથી બીજું વધારે શું દુઃખ કારક હોય ? હે સંજય ! ભીષ્મને હણ્યા સાંભળી, મારું હૃદય વિદારણ થતું નથી માટે જરૂર તે કાળમીઠ પથ્થરનું બનેલું છે. હે સુવ્રત ! કુરુકુળમાં સિંહરૂપ જ્યને ઇચ્છતા હણાયેલા ભીષ્મે તે સમે બીજું જે કાંઈ કર્યું હોય તે તું મને કહે. સંગ્રામમાં ભીષ્મ હણ્યા, એ વારંવાર સાંભળવું હું સહન કરી શકતો નથી. ભીષ્મને દિવ્ય અસ્ત્રે કરી પૂર્વે પરશુરામ પણુ મારી શક્યા નહતા. તેમને આ સમયે દુપદપુત્ર શિખંડીએ હણ્યા એ શું ? સંજય કહે છે કે, કુરુકુળના પિતામહ ભીષ્મ, તમારા પુત્રોને ખેદ તથા પંચાલોને હર્ષ આપતાં સાયંકાળ વખતે પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. સર્વ પ્રાણિયો મોટા હાહાકાર શબ્દ કરવા લાગ્યા. સંગ્રામને છૂતનાં કૌરવોના સીમા વૃક્ષ રૂપ ભીષ્મ પડ્યા તે સમે ખેડિ સેના વિષે રહેલા ક્ષત્રિયોને ભય પ્રાપ્ત થયું. હે વિશાંપતે ! વિખરાઈ ગયાં છે કવચ તથા ખ્વજ જેમનાં એવા બાણશય્યામાં પોટેલા શંતનુપુત્ર ભીષ્મને જોઈ, કૌરવ તથા પાંડવો તેમને વિંટાઈ વળ્યા. શંતનુપુત્ર હણ્યા ત્યારે આમ્રશ અંધકારથી ઘેરાઈ ગયું. સૂર્ય કાંતિ રહિત થયો ને પૃથ્વી કંપવા લાગી. પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ બાણશય્યામાં સૂતેલા તેમને જોઈ, ‘ આ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, આ બ્રહ્મવેત્તામાં ઉત્તમ છે, ’ એ રીતે પ્રાણિયો કહેવા લાગ્યા. બાણશય્યામાં સૂતેલા ભરતોમાં અત્યંત મોટા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને જોઈ, સિદ્ધ અને ચારણ સહિત ઋષિયોએ આવી રીતે કહ્યું કે પૂર્વે પોતાના પિતા શંતનુને કામથી પીડાયલા જાણી આ વીરપુત્ર જન્મભર બ્રહ્મચર્યમાં રહેલા છે. હે મારિષ ! ભરતોના પિતામહ શંતનુપુત્ર ભીષ્મ હણ્યા ત્યારે હણાઈ છે શોભા જેની એવા ખેદયુક્ત મુખવાળા નીચું જોઈ ઉભેલા લજ્જાયુક્ત તમારા પુત્રો, કાંઈ પણ કર્તવ્યને સમજી શકતા ન હતા. સંગ્રામને મોખરે રહેલા સર્વ પાંડવો, જય મેળવી સુવર્ણથી શોભતા શંખોને વગાડતા હતા. હે અનંધ ! હે મહારાજ ! એ રીતે મહા બળવાન શત્રુને વેગથી મારી, મોટા હર્ષયુક્ત ક્રીડા કરતા કુંતિપુત્ર મહા બળવાન ભીમસેનને અમે જોતા હતા. પાંડવોની સેના તરફ હર્ષથી તુરી નામનાં હજારો વાઘ વાગતાં હતાં. કૌરવોને અત્યંત મોટો સમ્રોહ થયો હતો. કર્ણ તથા દુર્યોધન પણુ વારંવાર નિશ્વાસ મૂકતા હતા. એ રીતે કૌરવના પિતામહ ભીષ્મ પાડ્યા ત્યારે હાહાકાર કરતાં સર્વ સૈન્ય, નિર્મથાંદ થઈ ગયાં. પડેલા ભીષ્મને જોઈ, બાઈએ મોકલેલો શરવીર, કવચ પહેરેલો, પુરૂષમાં સિંહરૂપ તમારો પુત્ર દુઃશાસન, ધણા વેગથી પોતાના સૈન્યનો ખેદ હરતો દ્રોણનાં સૈન્ય પાસે ગયો. તેને જોઈ, કૌરવોએ ‘ આ શું કહેશે ? ’ એમ જાણી, ચોતરફથી તેને વિંટી લીધો. કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ તેણે, ભીષ્મ હણ્યા એમ દ્રોણને કહ્યું. હે ભરતર્ષભ ! દ્રોણાચાર્ય, એવું અગ્રિય વચન સાંભળી મોહ પામી ગયા. હે મારિષ ! પછી પ્રતાપવાન દ્રોણાચાર્ય, તત્કાલ પાછી સંગ્રા પામી પોતાના સૈન્યને વાર્યું. યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયેલા કૌરવોને જોઈ પાંડવોએ પણુ ઘોડેસ્વાર દૂતો બધે ફેરવી પોતાના સૈનિકોને પાછા વાળ્યા. એ રીતે ચોતરફથી બધાં સૈન્ય યુદ્ધથી નિવૃત્ત થયાં ત્યારે સર્વ રાજાઓ કવચ છોડી ભીષ્મ પાસે ગયા. એ રીતે હજારો યોદ્ધાઓ યુદ્ધથી વિરામ પામી, બ્રહ્મા પાસે જેમ દેવતાઓ જાય તેમ તે મહાત્માની

પાસે ગયા અને કૌરવો સહિત પાંડવો પણ બાણશય્યામાં સૂતેલા ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ લીળમ આગળ જઈ, તેમને પ્રણામ કરી પાસે બેઠા. ધર્માત્મા શંતનુપુત્ર લીળમ પોતાને પ્રણામ કરી પાસે બેઠેલા કૌરવ તથા પાંડવો પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, હે મહારથિઓ ! હે મોટા ભાગ્યવાળા ! તમે ભલે આવ્યા, ભલે આવ્યા, તમને જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું. એ રીતે તેમનો સત્કાર કરી, નીચે પડતા મસ્તક વાસ્તે તેમણે કહ્યું કે ‘ માઈ મસ્તક નીચે લટકે છે માટે મને ઓશિકું આપો. એવાં તેમનાં વચન સાંભળી રાજાઓ, સહ્ય કામળ એવાં સુંદર ઓશિકાં લેઈ આવ્યા, તોપણ તેની તેમણે ઇચ્છા કરી નહિ. પુરૂષમાં સિંહરૂપ તેમણે હસતા હોય નહીં તેમ તે રાજાઓને કહ્યું કે, હે પાર્થિવો ! વીરશય્યામાં આ ઓશિકાં યોગ્ય ગણાય નહીં. વળી ધર્મજ્ઞ તેમણે સર્વ લોકમાં મહારથિ મોટા હાથવાળા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ પાંડુપુત્ર અર્જુન સામે જોઈ, તેને કહ્યું કે-હે ધનંજય ! હે મહાબાહો ! હે તાત ! માઈ મસ્તક નીચે લખડે છે માટે વીરશય્યાને યોગ્ય ઓશિકું તું મને આપ. સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! એવાં તેમનાં વચન સાંભળી અર્જુને મોટું ધનુષ લઈ, પિતામહ લીળમને પ્રણામ કરી અશ્વથી ભરેલાં નેત્રે કરી તેમને આવી રીતે વચન કહ્યું કે હે સર્વ શસ્ત્ર ધરનારમાં શ્રેષ્ઠ ! હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! હે દુર્ધર્ષ ! હે પિતામહ ! હું તમારો દાસ છું, મને આજ્ઞા કરો એટલે હું તેમ કરું ? તે સમે શંતનુપુત્ર લીળમે વળી કહ્યું કે હે તાત ! હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! હે દ્વાપ્ત્યુન ! માઈ મસ્તક નીચે લખડે છે વાસ્તે હે વીર ! હે પાર્થ ! સર્વ ધનુષ ધરનારમાં સમર્થ તથા શ્રેષ્ઠ તું છે વાસ્તે આ વીરશય્યાને યોગ્ય હોય એવું ઓશિકું તું મને આપ. તે વખતે ક્ષાત્રધર્મને જાણનાર, જુદી બળ તથા ગુણે કરી યુક્ત અર્જુને તેમની આજ્ઞા લેઈ ગાંડીવ ધનુષ યદ્ધણુ કરી ભરતોના મહારથિ મહાત્મા લીળમનાં વચન માની, ગ્રંથી વગરના તીક્ષ્ણ મહા વેગવાન ત્રણ બાણે કરી તેમના મસ્તકને ઓશિકું આપ્યું. ધર્મ તથા અર્થના યથાર્થપણુને જાણનાર ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ લીળમપિતા અર્જુને આપેલા તે ઓશિકાએ કરી, તેની ઉપર પ્રસન્ન થઈ સર્વની સામે જોઈ યુદ્ધ કરનારમાં શ્રેષ્ઠ, સંબંધી-ઓને પ્રીતિ વધારનાર કુંતિપુત્ર અર્જુન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે, હે પાંડુપુત્ર ! આ શયનને યોગ્ય એવું ઓશિકું તેં મને આપ્યું, ને એ પ્રમાણે જો તું ન કરત તો કોષથી હું તને શાપ દેત. હે મહાબાહો ! ધર્મથી ચાલનાર બાણશય્યામાં ગયેલા ક્ષત્રિયે આજ રીતે શયન કરવું યોગ્ય છે, એમ અર્જુનને કહી, પાંડવોની સમીપ બેઠેલા સર્વ રાજાઓ તથા રાજપુત્રોને કહ્યું કે ‘ પાંડુપુત્ર અર્જુને મને આપેલા ઓશિકાને તમે જીવો. હવે આ શય્યામાં જ્યાં સુધી ઉત્તરાયણના સૂર્ય થશે ત્યાં સુધી હું શયન કરીશ. ’ એ રીતે સાત અશ્વવાળા ઉત્તમ તેજયુક્ત રથે કરી, સૂર્ય જ્યારે ઉત્તર દિશાનો આશ્રય કરશે ત્યારે રતેહીઓ જેમ પોતાના અત્યંત પ્રિયનો ત્યાગ કરે તેમ હું દેહનો ત્યાગ કરીશ. તે સમયે જે રાજાઓ મારી પાસે આવશે તે મને જોશે. હે રાજાઓ ! અહિં મારી શય્યાની આસપાસ ખાઈ ખોદો એટલે હજારો બાણ યુક્ત શરીરવાળો હું સૂર્યની ઉપાસના કરું. હે રાજાઓ ! તમે પણ વેર મુદ્ધા સંગ્રામથી વિરામ પામો. સંજય કહે છે કે હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તે સમે શય્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચતુર સર્વ સાધનયુક્ત, કામમાં કુશળજનની પાસે સારી રીતે શિખેલા વૈદ્યો ત્યાં આવ્યા. તેમને જોઈ ગંગાપુત્ર લીળમે તમારા પુત્રને કહ્યું કે, આ વૈદ્યોનો સત્કાર કરી-ધન આપી તેમને રાજા આપો, કારણ કે ક્ષાત્રધર્મમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગતિને પ્રાપ્ત ગયેલા મારે વૈદ્યનું પ્રયોજન

નથી, તેમ બાણશ્યામાં સૂતેલા મારો એ ધર્મ પણ નથી, માટે હે રાજાઓ ! આ બાણ સહિત મને બાળજો. એવાં તેમનાં વચન સાંભળી તમારા પુત્ર દુર્યોધને, યોગ્યતા પ્રમાણે વૈદ્યોનો સત્કાર કરી તેમને રજા આપી. અનેક દેશના રાજાઓ પણ ઘણા તેજવાળા બીજાની ધર્મમાં પરમ એવી સ્થિતિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. એ રીતે એકઠા મળેલા મહારથિ સર્વ કૌરવ, પાંડવ તથા બીજા રાજાઓ તમારા પિતાને ઓશિકું આપી, સુંદર શય્યામાં સૂતેલા તેમની પાસે જઈ પ્રણામ કરી ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી ચોતરફથી તેમની રક્ષા કરી. અત્યંત આતુર, હિંમતી ખરડાયલા તે સર્વ શરવીરો સાયંકાળે વિચાર કરતા પોતપોતાના તંબુએ ગયા. ત્યાર પછી બીજાના પડવાથી પ્રસન્ન થઈ બેઠેલા પાંડવો પાસે જઈ, મહા બળવાન માધવ-ભગવાન ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. હે કૌરવ ! તમારો જય થયો, તે ધાતું રૂંધું થયું. બીજાપિતાને પાડ્યા તે પણ બહુ સારું થયું, પણ પ્રતિજ્ઞાવાળા સર્વ શાસ્ત્રના પારને પામેલા મહારથિ, મનુષ્ય તથા દેવતાઓથી મારી શકાય નહીં એવા બીજા, દૃષ્ટિમાત્રથી મારવામાં સમર્થ એવા તમને પામી તમારા ભયંકર ચક્ષુથી નાશ પામ્યા. શ્રીકૃષ્ણનાં એવાં વચન સાંભળી ધર્મરાજાએ કહ્યું કે, હે કેશવ ! તમારા પ્રસાદથી વિજય થાય અને તમારા ક્રોધથી પરાજય થાય. હે કૃષ્ણ ! ભક્તને નિર્ભય કરનાર તમેજ અમારા નાથ છો માટે સંગ્રામમાં જેના હિતમાં તત્પર તથા નિરંતર રક્ષણ કરનાર તમે જેને સહાય હો તેનો જય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સર્વ પ્રકારથી તમારે શરણે આવેલાઓને કાંઈ પણ આપદા નથી, એવી મારી મતિ છે એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી હાસ્ય કરી જનાર્દન ભગવાને તેમને કહ્યું કે, હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! આવું વચન બોલવું એજ તમને યોગ્ય છે.

સર્વથા ત્વાં સમાસાદ્ય નાશ્વર્યમિતિ મે મતિઃ ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ॥

तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपनिषद्‌શને ગુર્જ-
રભાષાયાં વિંશતિક્ષતતમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અધ્યાય ૧૨૧ મો. લીખે દુર્યોધનને કરેલો ઉપદેશ.

સંજય ઉવાચ-ઘ્યુષ્ટાયાં તુ મહારાજ શર્વર્યા સર્વપાર્થિવાઃ ।

પાંડવાધાર્ષ્ટરાષ્ટ્રાશ્ચ ઉપાતિષ્ઠન્ પિતામહં ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે-હે મહારાજ ! તે રાત્રિ ગયા પછી સવાર થયું ત્યારે સર્વ રાજાઓ, પાંડવ તથા તમારા પુત્ર બીજા પાસે જઈ, વીરશય્યામાં સૂતેલા ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ એવા તે શરવીરને પ્રણામ કરી તેમની પાસે ઉઠા રહ્યા. તે સમે હજારો કન્યાઓ ત્યાં જઈ ચંદન, ગુલાલ, સાળની ઘાણી તથા સુગંધિ ફૂલની બીજા ઉપર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. બાળ તથા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ. તથા એમને જેવા આવેલાં લોકો પણ સૂર્ય સમીપ જેમ ગંધર્વ આદિ પ્રાણીઓ જાય તેમ પાસે ગયા સેંકડો તુરીવાળા, નટ નર્તક તથા કારીગરો પણ, કૌરવોમાં વૃદ્ધ પિતામહ પાસે આવ્યા. તે સમે પૂર્વની પેઠે બરોબરિયા સાથે પરસ્પર પ્રીતિમાન એકઠા મળેલા કૌરવ તથા પાંડવો યુદ્ધથી વિરામ પામી કવચ તથા આયુધ મૂકી દુઃખે કરીને સહન ન થાય એવા સત્રુને દમન

કરનાર ભીષ્મની પાસે જઇ બેઠા. તે વખતે અનેક રાજાઓથી સંકીર્ણ, ભીષ્મે કરી શોભતી પ્રદીપ કૌરવ તથા પાંડવોની સભા, આકાશમાં સૂર્યમંડળ શોભે તેમ શોભતી હતી. ગંધા-પુત્ર ભીષ્મને સેવતા રાજાઓની તે સભા, દેવપતિ બ્રહ્માની ઉપાસના કરતા દેવતાઓની સભા સમાન શોભતી હતી. હે ભરતર્ષભ ! આણે કરી સંતપ્ત થયેલા સર્પની પેઠે શ્વાસો-ચ્છ્વાસ કરતા તથા શસ્ત્રના પડવાથી મૂર્ચ્છિત થયેલા ભીષ્મે, આણુથી વિંધાયેલા શરીરવાળા હોવા છતાં ધૈર્યથી વેદના સહન કરી રાજાઓ સામે જોઇ ‘ પાણી ’ એ રીતે કહ્યું. હે રાજન ! ક્ષત્રિયો નાના પ્રકારનાં ભોજન તથા શીતળ જળના કુંભ ચોતરફથી લાવ્યા. આણેલા પાણીને જોઇ શંતનુપુત્રે કહ્યું કે આ સમે પૂર્વે ભોગવેલા મનુષ્ય સંબંધી ભોગ મારાથી ભોગવી શકાય તેમ નથી; કારણ મનુષ્યોથી જૂદો પડી આણુશય્યામાં સૂતેલો હું કાળની વાટ જોઇ રહેલો છું. એ રીતે કહી રાજાઓને હસતા શંતનુપુત્રે હું અર્જુનને જોવા ઇચ્છું છું એ રીતે કહ્યું. તે વખતે મહાબાહુ અર્જુને ભીષ્મ પાસે આવી નમ્રતાથી હાથ જોડી, પ્રણામ કરી ‘ હું શું કરું ? ’ એ રીતે કહ્યું. હે રાજન ! પોતાને પ્રણામ કરી હાથ જોડી આગળ ઉભેલા પાંડુપુત્રને જોઇ, પ્રસન્ન થઇ તેમણે તેને કહ્યું કે, તારા આણુથી વિંધાયેલું માંસ શરીર જાણે બળતું હોય નહીં તેમ થાય છે. મારાં મર્મસ્થાન તપે છે, મોટું સુકાય છે માટે હે મોટા ધનુષવાળા ! હે અર્જુન ! વેદનાએ કરી પીડિત શરીરવાળા મને જળ આપ; કારણ તું આ સમે ઘટતી રીતે મને જળ આપવા સમર્થ છે. ભીષ્મનાં વચન સાંભળી પરાક્રમી અર્જુને ‘ ઠીક બહુ સારું ’ એમ કહી, રથમાં બેસી ટંકાર કર્યો. તે પ્રત્યં-યાના શબ્દને સાંભળી સર્વ રાજાઓ તથા સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. પછી રથમાં શ્રેષ્ઠ તેણે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ સર્વ શસ્ત્ર ધરનારમાં ઉત્તમ આણુશય્યામાં સૂતેલા પિતા-મહત્તી પ્રદક્ષિણા કરી, પ્રદીપ આણુ સાંધી અભિમંત્રણ કરી સર્વ લોક જતાં પર્જ-ન્યાસ સાથે જોડી, ભીષ્મની દક્ષિણ આજુની પૃથ્વી વિંધી એટલે તેમાંથી શીતળ અમૃત જેવી દિવ્ય ગંધ તથા રસવાળા પાણીની નિર્મળ ધારા નીકળી. તે શીતળ ધારાએ કરી તેણે દિવ્ય છે કર્મ તથા પરાક્રમ જેમનાં એવા કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને તૃપ્ત કર્યા. ઇંદ્રની પેઠે મોટું કામ કરનાર અર્જુનના તે કર્મે કરી સર્વ રાજાઓ, પરમ આશ્ચર્ય પામ્યા. મનુષ્યથી ન બને એવું અર્જુનનું પરાક્રમ જોઇ, હિતથી પીડિત થયેલી ગાયોની પેઠે કૌરવો કંપવા લાગ્યા. ચોતરફ રાજાઓ વિસ્મયથી પોતાના ઉતરીને હસાવવા લાગ્યા. તેમજ ચોતરફથી શંખ તથા દુન્દુભિતો મોટો શબ્દ પણ થયો. હે રાજન ! તે સમે તૃપ્ત થયેલા શંતનુપુત્ર ભીષ્મે, સર્વ શરવીર રાજાઓની સમક્ષ સત્કાર કરતા હોય નહીં તેની પેઠે અર્જુનને કહ્યું કે, હે મહાબાહો ! હે કુરુનંદન ! તારે વિષે આ કર્મ કંઈ આશ્ચર્યકારક નથી. હે બણા તેજવાળા ! તને ઉદ્દેશીને નારદે પણ કહ્યું હતું કે પૂર્વનો ઋષિ આ, વાસુ-દેવની મદદે દેવતા સહિત ઇંદ્ર પણ જે કર્મ ન કરી શકે તે કરશે. હે પાર્થ ! દેવતાના રહ-સ્યને જાણનાર પુરૂષો સર્વ ક્ષત્રિયોના નિધનનો હેતુ તને જાણે છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય, પક્ષિઓમાં ગરૂડ, જળાશયોમાં સમુદ્ર, ચાર પગવાળામાં ગાય, તેજવાળાઓમાં સૂર્ય તથા સર્વ જાતિમાં જેમ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે તેમ સમગ્ર પૃથ્વીમાં સર્વ ધનુષ ધરનારમાં તું શ્રેષ્ઠ છે, એટલું કહી વળી ભીષ્મે કહ્યું કે પૂર્વે મેં, વિદુરે, દ્રોણાચાર્યે જનાર્દન ભગવાને તથા સંજયે પણ વારંવાર વચન કહ્યાં પણ દુર્યોધને સાંભળ્યાં નહિ, તેમ બેભાન જેવા

વિપરીત બુદ્ધિવાળા શસ્ત્રને અતિક્રમણ કરનાર તેણે તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખી નહીં માટે ભીમ-
સેને પરાજય પમાડેલો તે રણશય્યામાં શયન કરશે. એવાં ભીષ્મનાં વચન સાંભળી કૌરવમાં
શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન દીન મનવાળો થયો. તેની સામે જોઈ ભીષ્મે તેને કહ્યું કે, હે રાજન ! ક્રોધને
છોડી દેઈ હું કહું તે સાંભળ. હે દુર્યોધન ! બુદ્ધિમાન અર્જુને અમૃત જેવા સુગંધવાળા
શીતળ જળની ધારા કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી એ તે જોયું ? એ કામ કરનાર આ લોકમાં
એના વિના ખીજો કાંઈ નથી, તેમ આગ્નેય, વાણ્ણ, સૈમ્ય, વાયવ્ય, વૈશ્યવ, ઐદ્ર,
પાશુપત, આહ, પ્રજાપતિનું પારમેષ્ઠ્ય, ધાતા, ત્વષ્ટા, સવિતા તથા વિવસ્વાનના અસ્ત્ર
પણ, આ સર્વ લોકમાં એક અર્જુન તથા દેવકીપુત્ર કૃષ્ણજન્મણે છે. એ એ વિના
ખીજો કાંઈ જોઈતો નથી. જે મહાત્માનાં એટલા અમાનુષ કર્મ છે, એવો પાંડુપુત્ર અર્જુન
યુદ્ધમાં ક્યારે પણ જીતી શકાય તેવો નથી, માટે હે તાત ! સંગ્રામમાં શોભતાં શરવીર
બળવાન શસ્ત્ર શિખેલા અર્જુનાદિની સાથે તું સંધિ કર. હે તાત ! હે પુરુષોત્તમ ! જ્યાં સુધી
મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સ્વામીન છે તેટલામાં શરવીર અર્જુન સાથે તું સંધિ કર. જ્યાં સુધી ત્રંધી
વગરના બાણે કરી, અર્જુને તારી સર્વ સેનાનો નાશ નથી કર્યો ને હણતાં બાકી રહેલા
તારા ભાઈઓ તથા ધણાક રાજાઓ હજી વિદ્યમાન છે, તેટલામાં તું અર્જુન સાથે સંધિ કર.
જ્યાં સુધી ક્રોધે કરી પ્રદીપ્ત નેત્રવાળા યુધિષ્ઠિર રાજાએ તારી સેનાને બાળી નાખી નથી
તેમજ નકળ, સહદેવ તથા ભીમસેને પણ તારી મોટી સેનાને ચોતરફથી નાશ પમાડી નથી
તેટલામાં શરવીર પાંડવો સાથે તું સ્નેહ કર, એ મને રૂચે છે. હે તાત ! મારા અંત સુધી
યુદ્ધ થયું, હવે પાંડવો સાથે સલાહ કર. હે અનંધ ! જે આ મેં તને વાક્ય કહ્યાં તે તું
ગ્રહણ કર; કારણ એમ કરવાથી તારું તથા કુળનું કલ્યાણ થશે. હે રાજન ! ક્રોધનો ત્યાગ
કરી પાંડવો સાથે સ્નેહ કર, અર્જુને એટલું કર્યું તેજ ઘણું છે. ભીષ્મનો નાશ થવાથી હવે
તમારે પરસ્પર સ્નેહ થાઓ ને બાકીના રાજાઓ જીવતા રહો. હે રાજન ! પ્રસન્નતાથી એમ
કર, અને અર્ધું રાજ્ય પાંડવોને આપ, અને ઇંદ્રપ્રસ્થ પ્રત્યે ધર્મરાજ ભલે રાજ્ય કરે. હે
કૌરવેંદ્ર ! રાજાઓમાં અધમ તું મિત્રદ્રોહી માં થા, કારણ એમ કરવાથી અપકીર્તિ પામીશ.
મારા અંતથી હવે પ્રજાને શાંતિ થાઓ અને રાજાઓ પરસ્પર સ્નેહયુક્ત થઈ, પરસ્પર
એકઠા મળી જાઓ. પિતા પુત્ર સાથે ભાણેજ મામા સાથે તથા ભાઈ ભાઈ સાથે મળી
જાઓ. આ રીતે વખતને યોગ્ય એવાં આ મારાં વચન મોહાવિષ્ટ તું જે બુદ્ધિહીનપણાને
લીધે ગ્રહણ નહીં કરે તો છેવટ તું મને યાદ કરીશ, ને આ બધા નાશ પામશે. આ મારી
વાત સત્ય માનજે. ” એ રીતે ગંગાપુત્ર ભીષ્મ વેદનાને સહન કરી સ્નેહને લીધે રાજાઓના
મધ્યમાં આટલાં વચન દુર્યોધનને સંભળાતી, શત્રુથી તપેલ મર્મસ્થાનવાળા પોતાનું
મન પરમેશ્વરમાં જોડી ભોલતા બંધ પડ્યાં. સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ધર્મ તથા
અર્થ સહિત હિતરૂપ નિરૂપદ્રવ, તેમનાં વચન સાંભળી, નજીક મરણ આવેલાને જેમ સાં
ઔપધ રૂચે નહીં તેમ તમારા પુત્રને તે વચન રૂચ્યાં નહીં.

ધર્માર્થસહિતં વાક્યં શ્રુત્વા હિતમનામયં ।

ના રોચયતપુત્રસ્તે મુમૂર્ષુરિવ મેષજમ્ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दुर्योधनं प्रतिभीष्म-
वाक्ये मुर्जरभाषायां एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

અધ્યાય ૧૨૨ મો. ભીષ્મે કર્ણુને દીધેલી શીખ.

સંજય ઉવાચ-તતસ્તે પાર્થિવાઃ સર્વે જગ્મુઃ સ્વાનાલયાન્પુનઃ ।

તૂર્ણીં ભૂતે મહારાજ ભીષ્મે શાંતનુનંદને ॥ ૧ ॥

સંજય કહે છે કે, હે મહારાજ ! એ રીતે શાંતનુપુત્ર ભીષ્મ બોલતા બંધ રહ્યા ત્યારે સર્વ રાજાઓ, પોતાપોતાને સ્થાનકે પાછા ગયા. કાંઈક ત્રાસ પામેલા પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ રાધાપુત્ર કર્ણુ, ભીષ્મ નાશ પામ્યા તે સાંભળી તરત ત્યાં આવી, અશ્રુયુક્ત નેત્ર તથા મોટી ક્રાંતિવાળા તેણે જન્મકાળે બાણશય્યામાં સૂતેલા સમર્થ કાર્તિકસ્વામિની પેઠે બાણશય્યામાં સૂતેલા નેત્ર મીચેલા શરવીર મહાત્મા ભીષ્મને જોઈ હે ભીષ્મ ! હે ભીષ્મપિતા ! હે મહાબાહો ! એ રીતે બોલાવી કહ્યું કે, હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! રાધાપુત્ર હું નિરંતર તમારી આંખે આવતો હતો, અને હું પણ તમારો દ્રેષ કરતો હતો. એવાં તેનાં વચન સાંભળી ચર્મવળીએ વિંટાયેલ નેત્રવાળા કુરુ-કુળમાં વૃદ્ધ ભીષ્મે ધીરેથી તેની સામું જોઈ, મનુષ્ય વગરનું સ્થાનક જોઈ, રક્ષણ કરનાર ચોકીવાળાઓને દૂર કરી, પિતા પુત્રને મળે તેમ એક હાથથી તેને મળી, સ્નેહથી આવી રીતે વચન કહ્યું કે, હે કર્ણુ ! અહિં આવ, અહિં આવ, તું મારી સાથે સ્પર્ધા કરતો હતો પણ આ સમે જો મારી પાસે ન આવ્યો હોત તો જરૂર તારૂં શ્રેય થાત નહીં. હે મહા-બાહો ! તું કુંતિનો પુત્ર છે, રાધાનો નહિ, તેમ અધિરથ તારો પિતા પણ નથી. તું સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, એ વાત મેં નારદથી તથા વ્યાસથી સાંભળેલી છે માટે તે સત્ય છે, એમાં સંશય નથી. હે તાત ! તારી ઉપર મારે દ્રેષ નથી. એ હું તને સત્ય કહું છું અને હે રૂપા વ્રતવાળા ! હું જે તને કઠોર વચન કહેતો હતો, તે પણ તું અકરમાત સર્વ પાંડ-વોને પીડિત કરીશ, એમ જાણી તારો તેજોવધ કરવા સારૂ કહેતો હતો. હે સૂતનંદન ! વળી રાજાઓ વારંવાર તને પ્રેરણા કરી, તેમ ધર્મના લોપથી તું ઉત્પન્ન થયો છે તથા નીચના આશ્રયને લીધે ગુણવાનનો પણ દ્રેષ કરનારી આવી તારી બુદ્ધિ થઈ, માટે કૌરવોની સલામાં ઘણાં રૂક્ષ વચન મેં તને સંભળાવ્યાં. હે અમરોપમ ! પૃથ્વીમાં ક્રાંતથી સદન થાય નહીં એવું સંગ્રામમાં તારૂં પરાક્રમ, બ્રહ્મણ્યતા, શૌર્ય તથા દાન વિષે પરમ પ્રીતિવાળી તારી બુદ્ધિ હું જાણું છું, મનુષ્યોમાં તારા સરખો કાંઈપણ પુરૂષ નથી, તથાપિ કુળના ભંગાણના ભયથી હમેશા હું તને કઠોર વચન કહેતો હતો. બાણુ, અસ્ત્ર, અસ્ત્રસંધાન, લાઘવી તથા અસ્ત્ર બળમાં પણ તું અર્જુન તથા મહાત્મા કૃષ્ણ જેવો છે. હે કર્ણુ ! કાશીપુરીમાં જઈ ધનુષ ધારણ કરેલા એકલા તેં કુરુરાજની કન્યા વાસ્તે યુદ્ધમાં ઘણાક રાજાઓને મર્દન કર્યા હતા. તેમજ સંગ્રામમાં વખાણવા લાયક કાંઈથી સહન થાય નહીં એવા બળવાન જરાસંધ રાજાને પણ સંગ્રામમાં તેં જીત્યો હતો. બ્રહ્મણ્ય તથા દેવ ગર્ભ સરખો તું, બુદ્ધિ, તેજ તથા બળ કરીને સર્વ મનુષ્યથી અધિક છે. પૂર્વે જે મેં, તારો ઉપર ક્રોધ કર્યો હતો તે આજ તમામ ટળી ગયો છે. પણ આટલા દિવસ આપણે પરસ્પર આમ ચાલ્યું તે દૈવાધીન છે, કારણ દૈવને પુરૂષાર્થ ટાળી શકવા સમર્થ થતો નથી. હે અરિસૂદન ! હે મહાબાહો ! શરવીર પાંડવો તારા સહોદર ભાઈઓ છે માટે મારૂં પ્રિય ઇચ્છતો હોય તો તેમની સાથે મળી જ. હે આદિત્યનંદન ! મારો નાશ થવાથીજ વેર નિવ્રત થાઓ. આજ પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓ, ઉપદ્રવ રહિત થાઓ. ભીષ્મનાં એવાં વચન સાંભળી કર્ણુ કહેવા લાગ્યો કે, હે

ભીષ્મ ! હે મહાબાહો ! તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કુતિપુત્ર છું. સુતપુત્ર નથી, એ સર્વ મેં જાણ્યું એમાં સંશય નહીં, તથાપિ કુતિએ ત્યાગ કરવાથી સુતે વૃદ્ધિ પમાડેલો હું, દુર્યોધનનું ઐશ્વર્ય ભોગવી તેને હવે મિથ્યા કેમ કરું ? હે ભૂરિદક્ષિણ ! જેમ વસુદેવના પુત્ર ભગવાન, પાંડવ વાસ્તે દઢ વ્રત ગ્રહણ કરી બેઠેલા છે, તેમજ મેં પણ, દુર્યોધન વાસ્તે ધન, શરીર, પુત્ર, સ્ત્રી તથા યશ એ સર્વ ત્યાગ કરેલું છે. હે કૌરવ ! વ્યાધિએ કરી, મરવું એ કંઈ ક્ષાત્રધર્મ નથી, એમ જાણી દુર્યોધનનો આશ્રય કરી, પાંડવોને નિરંતર મેં ક્રોધાગ્નિ છે માટે અવશ્ય ભાવી ને અર્થ ક્રોધથી પણ ટાળી શકાવાં સમર્થ નથી હે પિતા-મહ ! કારણ કે પુરુષાર્થે કરી દેવને ટાળવાને કાણુ સમર્થ થઈ શકે એમ છે ? ક્રોધ પણ નહિ. હે પિતામહ ! પૃથ્વીના ક્ષયને જણાવનાર અપશકુનો તમે પેલી સભામાં કહ્યાં પણ હતાં, તેમ પાંડવ તથા વાસુદેવ ભગવાન બીજા પુરુષોએ ન જીતી શકાય એવા છે. એમ હું જાણું પણ છું, તથાપિ પાંડવોને રણસંગ્રામમાં હું જીતીશ, એમ મારા મનનો નિશ્ચય છે ને અમો બધા, ઉત્સાહ પણ રાખીએ છીએ માટે અત્યંત દારૂણ આ વૈર, હવે ત્યાગ થઈ શકે એમ નથી; માટે હે વીર ! હે તાત ! સ્વધર્મમાં હર્ષયુક્ત મન છે જેનું એવો હું, અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીશ, માટે યુદ્ધ વાસ્તે નિશ્ચય કરેલા મને તમે આજ્ઞા આપો, કારણ તમારી આજ્ઞા લઈ યુદ્ધ કરું એવી મારી ઇચ્છા છે અને મેં, વેગથી અથવા ચપળ-તાથી જે કંઈ અવળું કર્યું હોય, વા, દુર્વચન કહ્યું હોય તે તમે ક્ષમા કરવા યોગ્ય વૃદ્ધ છો. એવાં કર્ણનાં વચન સાંભળી, ભીષ્મે કહ્યું કે, હે કર્ણ ! આ અત્યંત દારૂણ યુદ્ધ મૂકી શકાતું ન હોય તો હું આજ્ઞા આપું છું કે, સ્વર્ગની ઇચ્છાથી તું ભલે યુદ્ધ કર, અને અર્જુન સાથે ક્ષત્રધર્મથી જીતેલા લોકને તું પામીશ. બળ તથા પરાક્રમવાળો તું, નિરહંકાર થઈ યુદ્ધ કરજે; કારણ ક્ષત્રિયને ધર્મયુદ્ધથી બીજું વધારે શ્રેય કંઈ નથી. યુદ્ધથી શાંતિ થવાનો મેં, ધણા વખત સુધી મોટો યત્ન કર્યો, તેમાં મેં શંકા ન રાખી તોપણ તારા માનવામાં ના આવ્યું; કારણ દૈવ પ્રબળ છે. સંજય કહે છે કે, હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! ગંગાપુત્રનાં એવાં વચન સાંભળી રાધાપુત્ર કર્ણ તેમને પ્રણામ કરી રંગ લઈ રથમાં બેસી તમારા પુત્ર પાસે ગયો.

इत्युक्तवति गांगेय अभिवाद्योपमंज्य च ।

राधेयो रथमारुह्य प्रायास्तव सुतं प्रति ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मकर्णसंवादे गुर्जर-
भाषायां द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ भीष्मपर्व समाप्त. ॥

એક અનુલ્પ તક.

ધણીજ થોડી નકલો બાકી છે.

ભારતાર્ય પ્રકાશ અથવા મહાભાર.

પર્વ ૧ ભુ. આદી પર્વ	૩	૮	૦
,, ૨ ભુ. સભા ,,	૨	૦	૦
,, ૩ ભુ. વન ,,	૫	૦	૦
,, ૪ ભુ. વીરાટ ,,	૩	૦	૦
,, ૫ ભુ. ઊધોંગ,,	૨	૮	૦
,, ૬ ભુ. ભીષ્મ ,,	૩	૦	૦
,, ૭ ભુ. કર્ણ ,,	૫	૦	૦
,, ૮ ભુ. કર્ણ ,,	છપાય છે.		
,, ૯, ૧૦, ૧૧ શાંત્યુ સૌરિતક અને					
સ્ત્રી પર્વ	૨	૧૨	૦
,, ૧૨ ભુ. શાંતી પર્વ ભાગ ૧ ભો ..	૫	૦	૦		
,, ૧૨ ભુ. શાંતી પર્વ ભાગ ૨ ભો...	૬	૮	૦		
,, ૧૩ ભુ. અત્રશાસન પર્વ	...	૪	૦	૦	
,, ૧૪ આદ્યમેધિક	...	૨	૦	૦	
,, ૧૫ થી ૧૮ આશ્રમવાસીક, તદ્વા					
પ્રસ્થાનીક, મૌસલ અને					
સ્વર્ગરોહણ	૨	૦	૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલબાદવી રોડ, મુંબઈ.

